Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti 1847-1914 Melikşah ARSLAN

# Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti

## 1847-1914

Melikşah ARSLAN

TÜRK TARİH KURUMU

*eşim Zülal ve oğlum Aybars'a*

# SURİYE VE FİLİSTİN'DE RUS MEVCUDİYETİ VE OSMANLI SİYASETİ

## 1847-1914

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
**TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI**
IV/A-2-2.1. Dizi - Sayı: 57

# SURİYE VE FİLİSTİN'DE RUS MEVCUDİYETİ VE OSMANLI SİYASETİ
## 1847-1914

Melikşah ARSLAN

ANKARA, 2022

Arslan, Melikşah

Suriye ve Filistin'de Rus mevcudiyeti ve Osmanlı siyaseti, 1847-1914 / Melikşah Arslan. Türk Tarih Kurumu yayınları; IV/A-2-2.1. Dizi-Sayı: 57

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 978-975-17-5240-6

1. Suriye _ Rus siyaseti _ Tarih. 2. Filistin _ Rus siyaseti _ Tarih. 3. Osmanlı İmparatorluğu _ Dış ilişkiler _ Rusya. 4. Rusya _ Dış ilişkiler _ Osmanlı İmparatorluğu. I. E.a. II. Dizi.

956.9103

956.9403

---

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 22.11.2021 tarihli ve 830/9 sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

**ISBN:** 978-975-17-5240-6

**İnceleyiciler:** Prof. Dr. Selçuk URAL
Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ

Bu eser, Yükseköğretim Kurulu 2020 Üstün Başarı Ödülleri kapsamında Sosyal ve Beşeri Bilimler kategorisinde Yılın Doktora Tezi Ödülü'ne layık görülmüştür.

**Kapak Tasarım:** Emine ÇAKIR

**Baskı**

Neyir Matbaacılık
Matbaacılar Sitesi 1341. cd. No: 62 İvedik-Yenimahalle/Ankara
Tel: 0312 395 53 00 Fax: 0312 395 84 20
Matbaa Sertifika No: 49891 - Baskı Tarihi: 20 - 09 - 2022, Ankara

# İÇİNDEKİLER

**ÖN SÖZ** ..... VII
**KISALTMALAR** ..... IX
**HARİTA, GÖRSEL VE TABLOLAR LİSTESİ** ..... XI
**GİRİŞ** ..... 3

BİRİNCİ BÖLÜM
**RUS SİYASETİNİN KURUMLAŞMASI: SEYYAHLAR, KONSOLOSLUKLAR VE RUHANİ MİSYON**

A. Kudüs'te Ruslar ve Moskova'da Rumlar (1062-1700) ..... 25
B. Erken Dönem Osmanlı-Rus İlişkilerinden Suriye ve Filistin'de Rus Konsolosluklarına (1700-1843) ..... 33
C. Kudüs Rus Ruhani Misyonu: Kuruluş ve Tanınma (1847-1864) ..... 57

İKİNCİ BÖLÜM
**KURUMSAL ÇEŞİTLENME VE REKABET: RUS DİPLOMATLAR, RUM RUHBANLAR VE ARAP AHALİ**

A. Filistin Komitesi ve Kudüs'te "Moskofya"nın İnşası (1859-1864) ..... 85
B. Kudüs'te Rus Kurumlarının Uyumsuzluklar "Sistemi" ve "Rus Filistini"nin Kuruluşu (1864-1894) ..... 102
C. Kudüs Rum Patrikliğinde Helen-Slav/Rum-Arap Mücadelesi ve Kriz Yönetiminde Osmanlı (1872-1882) ..... 137

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
**RUS KURUMSAL VE KÜLTÜREL MEVCUDİYETİNİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI**

A. İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti: Kuruluş ve İdari Yapı (1882-1914). 163
B. Filistin Cemiyetinin Himayesinde Rus Şarkiyatçılığı (1882-1914) ..... 200
C. Rus Ortodoks Hacılığının Organizasyonu ve Sosyokültürel Yapısı (1882-1914) ... 236

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
**ARAP ORTODOKSLAR ÜZERİNDE RUS NÜFUZUNUN KURULMASI VE EV SAHİBİ OSMANLI**

A. Antakya (Şam) Rum Patrikliğinde Rum-Arap/Osmanlı-Rus Mücadelesi (1890-1909) ..... 271

B. Filistin'den Suriye'ye Rus Okullarının Kuruluşu ve Genişlemesi (1882-1905) .. 296

C. Rus Okullarının Osmanlı Devleti Tarafından Tanınması ve Yapısal Dönüşümü (1902-1914) ..... 331

BEŞİNCİ BÖLÜM
**RUS MEVCUDİYETİNİN SONU VE MİRASI**

A. 1905 Devrimi'nden I. Dünya Savaşı'na Rus Faaliyetlerinin Genel Durumu (1905-1914) ..... 357

B. I. Dünya Savaşı'ndan Ekim Devrimi'ne "Rus Rüyası"ndan Uyanış (1914-1917) .... 369

C. 'Filistin Cemiyetli' Araplar ve "Arap Rönesansı" ..... 384

**SONUÇ** ..... 401
**KAYNAKLAR** ..... 409
**DİZİN** ..... 453
**EKLER** ..... 463

# ÖN SÖZ

Bu kitabın başlangıç noktasını, 2010'da "Arap Baharı" adıyla başlayan halk hareketlerinin Suriye'de Rusya'nın da müdahil olduğu bir iç savaşa dönüşmesi ve bununla ilişkili olarak Rusya'nın bölgesel siyaseti ve mevcudiyetinin tarihsel kökenlerini anlama çabası oluşturmuştur. Rusya İmparatorluğu'nun Suriye ve Filistin'deki mevcudiyetine dair muhtelif çalışmaların yapıldığı bilinmektedir; lakin Rus dönem eserleri ve arşiv belgelerine dayanan bu çalışmalar, ekseriyetle 'Osmanlı faktörünü' göz ardı etmiştir. Bu kitap ise, sadece Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki siyaseti ve mevcudiyetinin tarihsel kökenlerini değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin buna karşı tutumunu da anlamayı amaç edinmiştir. Meselenin hem Rus hem de Osmanlı tarafını inceleyen bu çalışmada, Kazan, Moskova, St. Petersburg ve Kiev'deki kütüphane ve arşivlerde yapılan araştırmalar neticesinde ulaşılan Rus dönem eserleri ve arşiv belgelerine ilaveten İstanbul'daki Osmanlı arşiv belgelerinin yoğun kullanımıyla birçok bilgi ilk defa ortaya çıkarılmış ve birçok konu ilk defa ele alınmıştır. Akademik literatürde önemli bir boşluğu doldurma amacı taşıyan elinizdeki bu kitap, Eylül 2019'da savunduğum ve 2020'de Yükseköğretim Kurulu Yılın Doktora Tezi Ödülüne layık görülen doktora tezimin gözden geçirilmiş halidir.

Bu çalışmanın her aşamasında pek çok güzide insanın yardım ve desteği olmuştur. Hiç şüphesiz doktora tez danışmanım Doç. Dr. Saime Selenga Gökgöz, en önemli paya sahip olanların başında gelmektedir. Değerli hocam, henüz akademik kariyerimin başında bir yüksek lisans öğrencisi iken fikirlerimi sabırla dinleyip tartışarak çalışma alanımdaki boşluğu görmemi sağlamıştır. Tez çalışmam sırasında yakın ilgi ve tavsiyelerinin yanı sıra yazdıklarımı detaylı bir şekilde okuyarak her cümlesiyle ilgilenmiştir. Kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

Rusya'da bulunduğum 2014-2015 akademik yılında danışmanlığımı üstlenerek Rus arşivlerinde çalışmam için bana referans olan ve arşiv sistemini tanıma sürecinde yol gösteren Kazan Federal Üniversitesi Tarih Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Dilara M. Usmanova'ya şükranlarımı sunarım. Rusya Bilimler Akademisi St. Petersburg Şubesi, Doğu Elyazmaları Enstitüsü, Yakın Doğu Kürsüsü öğretim üyesi ve bu alanın mühim tarihçilerinden Prof. Dr. Aleksandr G. Gruşevoy'un katkılarından ise özellikle bahsetmek isterim. Enstitüdeki araştırmalarım sırasında tanışma imkânı bulduğum Prof. Dr. Gruşevoy, bir Türk tarihçinin bu alana karşı ilgi duymasından dolayı ziyade-

siyle heyecanlanmıştır. Nitekim St. Petersburg'da bulunduğum süre zarfında bana zengin kütüphanesini açmasının yanı sıra Enstitünün kütüphanelerinde bulunan *SİPPO*, *OİPPO*, *PPS* ve diğer birçok dönem kaynağını temin etme hususunda şahsi yardımlarını esirgememiştir. Bu kaynaklar olmadan tez çalışmamın tamamlanma ihtimali olmadığı düşünüldüğünde kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca tez çalışmam için tavsiyelerini almak üzere iletişime geçtiğimde çalışmamda Osmanlı arşiv belgelerini öne çıkarmam konusunda beni cesaretlendiren bu alanın önemli tarihçilerinden Prof. Dr. Theofanis G. Stavrou ve Prof. Dr. Peter R. Weisensel'e ayrıca teşekkür ederim.

Çalışmamın seyrini ciddiyetle takip ederek önemli tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. İbrahim Maraş ve Dr. Öğr. Üyesi Özhan Kapıcı ve ayrıca çalışmamı okuyarak eleştiri ve önerileriyle katkı sunan Prof. Dr. Fatih Yeşil ve Prof. Dr. Rüya Kılıç'a şükranlarımı sunarım. Rusya'ya seyahatim öncesinde çalıştığım kurumdan gerekli izinlerin alınması konusunda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Mehmet Mercan'a, her zaman desteklerini gördüğüm kıymetli arkadaşlarım Doç. Dr. Evren Küçük, Dr. Öğr. Üyesi İlker Kiremit, Arş. Gör. Dr. Şenol Yurdakul, Arş. Gör. Aytunç Ülker ve Arş. Gör. M. E. Kaan Kılınç'a ve sağladığı burs ile tez çalışmamı destekleyen Türk Tarih Kurumuna teşekkür ederim.

Sadece tez çalışması sürecinde değil ihtiyaç duyduğum her anda manevi destekleriyle yanımda olan Arslan ve Uğur ailelerine minnettarım. Ayrıca manevi desteğinin ötesinde özverili yardımlarıyla çalışmamda önemli paya sahip olan sevgili eşim Zülal'e ve tezin kitaplaştırılması sürecinde varlığıyla motivasyon kaynağım olan oğlum Aybars'a büyük bir teşekkür borçluyum. Bu yükün altından onlar olmadan kalkamazdım.

Melikşah Arslan
Mart 2022

## KISALTMALAR

| | |
|---|---|
| Bk. | Bakınız |
| C/Vol/T | Cilt/Volume/Tom |
| Çev./Trans. | Çeviren/Translator |
| *DİA* | *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* |
| *İPPO* | *İmparatorskoe Pravolavnoe Palestinskoe Obşestvo* |
| *İRAİK* | *İzvestiya Russkavo Arheologiçeskavo İnstituta v Konstantinopole* |
| *OİPPO* | *Otçetı İmparatorskovo Pravolavnovo Palestinskovo Obşestva* |
| *PS* | *Palestinsiy Sbornik* |
| *PPS* | *Pravoslavnıy Palestinsiy Sbornik* |
| PSTGU | Pravoslavnovo Svyato-Tihonovskovo Gumanitarnovo Universiteta |
| RDM | Russkaya Duhovnaya Missiya |
| S./No./Vıp. | Sayı/Number/Vıpusk |
| *SİPPO* | *Soobşenie İmparatorskovo Pravolavnovo Palestinskovo Obşestva* |
| *SPPO* | *Soobşeniya Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva* |
| *SRPO* | *Soobşeniya Rossiyskovo Palestinskovo Obşestva* |
| *TKDA* | *Turıdı Kiyevskoy Duhovnoy Akademii* |

# HARİTA, GÖRSEL VE TABLOLAR LİSTESİ

**Haritalar**

Harita 1. Antakya ve Kudüs Rum Ortodoks Patrikliklerinin Yetki Alanları ..... 1
Harita 2. Kudüs ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflıkları, Suriye, Beyrut, Halep ve Adana Vilayetleri ..... 2

**Görseller**

Görsel 1. Porfiriy Uspenskiy (1804-1885) ..... 61
Görsel 2. Kirill Naumov (1823-1866) ..... 79
Görsel 3. Grandük Konstantin Nikolayeviç (1827-1892) ..... 87
Görsel 4. Boris Pavloviç Mansurov (1828-1910) ..... 88
Görsel 5. Kudüs'teki Moskofya/Rus Yerleşkesinin 1870'teki Genel Görünümü ... 100
Görsel 6. Antonin Kapustin (1817-1894) ..... 109
Görsel 7. Aziz Petrus Kilisesi ..... 119
Görsel 8. Hz. İbrahim/Mamre Meşesi ..... 121
Görsel 9. Azize Mariya Magdalina Kilisesi ..... 131
Görsel 10. Aziz Aleksandr Nevskiy Kilisesi'nin İçinde Kudüs Antik Şehrinin Kuzey Kapısı ..... 135
Görsel 11. Patrik II. Kirilos (1845-1872) ..... 143
Görsel 12. Vasiliy Nikolayeviç Hitrovo (1834-1903) ..... 165
Görsel 13. Grandük Sergey Aleksandroviç (1857-1905) ..... 177
Görsel 14. İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin Nişanı ..... 186
Görsel 15. Filistin Cemiyetinin Rusya İmparatorluğu'ndaki Piskoposluk Şubeleri .. 198
Görsel 16. Ermitaj Müzesi'nde Yahudiye Kralı I. Hirodes'in Büstü ..... 204
Görsel 17. Moskofya/Rus Yerleşkesi'nde Antonin Kapustin'in Eski Eserler Koleksiyonu ..... 210
Görsel 18. *PPS*'nin 1881'deki Birinci Sayısının Kapağı ..... 221
Görsel 19. *SİPPO*'nun 1891'deki Birinci Cildinin Kapağı ..... 233

Görsel 20. Mariinskiy Misafirhanesinde Çamaşırlarını Yıkayan Rus Kadın Hacılar 241
Görsel 21. Rus Hacıların Konakladığı Umumi Yatakhanelerden Görünüm ..... 243
Görsel 22. Sergiyevskiy Misafirhanesinin Önünde Rus Hacıların Paskalya Yemeği .. 247
Görsel 23. Kudüs'te Rus Kadın Hacının Cenaze Töreni ..... 250
Görsel 24. Kudüs'e Ulaşan Rus Hac Kervanı ..... 253
Görsel 25. Patrik II. Meletios (1837-1936) ..... 291
Görsel 26. Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryası Öğrencileri ..... 303
Görsel 27. Beyt Cala Kız Öğretmen Seminaryası Öğrencileri ..... 304
Görsel 28. Amiun Kız Okulu Öğrencileri ..... 305
Görsel 29. Şam Kız Okulu Öğrencileri ve Öğretmenleri ..... 322
Görsel 30. Humus Erkek Okulunda Rus ve Osmanlı Bayrakları ile Öğretmen ve Öğrenciler ..... 340
Görsel 31. Trablusşam Erkek Okulunun Sınıfı ..... 341
Görsel 32. Humus Erkek Okulunun Sınıfı ..... 343
Görsel 33. Grandüşes Yelizaveta Feodorovna (1864-1918) ..... 360
Görsel 34. Kutsal Teslis Manastırı ..... 366
Görsel 35. General Allenby Komutasında Britanyalı Askerlerin 1917'de Moskofya/Rus Yerleşkesindeki Geçit Töreni ..... 383

**Tablolar**

Tablo 1. Rus Hacıların Yıllık Sayıları (1866-1899) ..... 259
Tablo 2. Rus Hacıların Sınıf ve Cinsiyete Göre Dağılımı (1883-1897) ..... 260
Tablo 3. Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryası Ders Programı ..... 325
Tablo 4. Suriye ve Filistin'deki Rus Okullarının Cetveli (9 Eylül 1902) ..... 335
Tablo 5. Suriye ve Filistin'deki Rus Hayır Müesseseleri Cetveli (24 Aralık 1904) ... 343
Tablo 6. Mevcudiyetleri Tasdik Edilen Son Rus Okulları (5 Temmuz 1911) ..... 347

**Harita 1:** Antakya ve Kudüs Rum Ortodoks Patrikliklerinin Yetki Alanları[1]

Robert Wilkinson, *Wilkinson's Atlas Classica: Being a Collection of Maps of the Countries Mentioned by the Ancient Authors, Both Sacred and Profane. With Their Various Subdivisions at Different Periods*, W. Palmer Sculp., London 1808.

**Harita 2:** Kudüs ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflıkları, Suriye, Beyrut, Halep ve Adana Vilayetleri[2]

M. Lütfullah Karaman, "Filistin", *DİA*, C XIII, (İstanbul, 1996), s. 93.

# GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının üzerinden geçen yirmi yılın sonunda ve ayrıca bu çalışmanın konusunun bir bölümünü kapsayan İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin kuruluşunun 130. yılı münasebetiyle 28 Kasım 2012'de Moskova'da bir toplantı gerçekleştirildi. Moskova Patriği Kirill ve Rus Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov gibi birçok önemli siyasi ve resmî şahsın katıldığı bu toplantıda Rusya'nın Yakın Doğu (Suriye ve Filistin), Kuzey Afrika ve kutsal topraklardaki tarihî ve aktüel sorumlulukları meselesi ele alındı. Rusya'nın Yakın Doğu ülkeleri ile insani, medeni ve kültürel bağlarının geliştirilmesinin yanı sıra kutsal topraklardaki Rus kiliseleri, Rus hacılar ve Rus okulları bağlamında Rus dinî ve kültürel mevcudiyetinin güçlendirilmesi gibi konular üzerinde duruldu. Rus Dışişleri Bakanlığı ile Rus Ortodoks Kilisesinin pozisyonlarının yakınlığı İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti özelinde vurgulanıyordu. Sergey Lavrov, kronik İsrail-Filistin Sorunu ve Arap Baharı gibi güncel uluslararası gelişmelere değindikten sonra Patrik Kirill'in, kutsal toprakları ziyaretiyle Rus Ortodoks Kilisesinin bölgedeki barışın tesisindeki rolünü açık bir şekilde ortaya koyduğunu belirtti. Rus Dışişleri Bakanı konuşmasında "yükselen *Hristiyanofobi* ve Avrupa'nın Hristiyan köklerini kaybetmesi" gibi konulara değindikten sonra "Yakın Doğu'daki Hristiyanların akıbetinden endişeliyiz" ifadeleriyle Rusya'nın bu bağlamdaki sorumluluğunu vurgulayarak belki de toplantının en önemli cümlesini kurdu. Bu endişenin giderilmesi için İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin "siyasetten uzak" insani faaliyetlerinin önemine de ayrıca değindi.[3] Neticede Sovyet sonrası dünya düzeninde imparatorluk döneminin mirasını yüklenici rolünü idrak etmiş bir Rusya Federasyonu vardı.

Haber için bk. Rus Ortodoks Kilisesi, Kilisevi Dış İlişkiler Birimi, https://mospat.ru/ru/2012/11/28/news76627/, Erişim Tarihi: 30/07/2019; Lavrov'un toplantıdaki konuşması için bk. Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı Resmi Kanalı, https://www.youtube.com/watch?time_continue=667&v=FfPiFxpyfyQ, Erişim Tarihi: 30/07/2019.

Sovyet sonrası dönemde değişen Rus dış siyasetini simgeleyen Hristiyan değerlerin vurgulandığı bu toplantı, bizi Sovyet öncesi Rusya İmparatorluğu'nun Yakın Doğu (Suriye ve Filistin) siyasetini anlamaya ve anlamlandırmaya teşvik etmiştir. Nitekim değişen bu siyaset, köklerini 1917 Ekim Devrimi öncesi Hristiyanlık değerlerinin merkezde olduğu Rus dış siyasetinden almaktaydı. Öyle ki Rusya'nın Yakın Doğu siyasetinin yeniden şekillendirilmesinde 'yumuşak güç' aracı olarak öne çıkan İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti de günümüz Rusya'sına bu dönemin bir mirasıydı. Bu mirasın bilinciyle, bu çalışmada I. Dünya Savaşı öncesi Suriye ve Filistin'deki Rusya'nın dinî, siyasi, toplumsal ve kültürel mevcudiyeti ve faaliyetleri incelenmiştir. Kapsamı gereği çok boyutlu olan ve birçok sorunsal etrafında şekillenen bu çalışmada bazı temel sorun alanları öne çıkmıştır. Buna göre:

1. Rusların Yakın Doğu ile erken dönem etkileşim araçlarının Kırım Savaşı sonrası Suriye ve Filistin'e yönelik Rus siyaset vizyonunun oluşmasındaki etki ve rolleri,

2. Kırım Savaşı sonrası Suriye ve Filistin'e yönelik Rus siyasetine muhtelif kurumların etkisi, Arap Ortodokslarla ilişkilerin seyrindeki rolleri ve Osmanlı Devleti'nin bu süreçte spesifik vakalara yönelik tutumu,

3. 1882 sonrası Suriye ve Filistin'e yönelik Rus siyasetinin yeniden yapılandırılması bağlamında İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin rolü ve vizyonu, bu vizyonun Rus şarkiyatçılığı ve Rus hacılığına etkisi,

4. İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin eğitim faaliyetleri ve Antakya patriklik seçimlerine Rus müdahalesi bağlamında Arap Ortodoks milli hareketinin oluşması,

5. Antakya patriklik seçimleri, Antakya patriklik okullarının Filistin Cemiyetine devri ve Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin tanınması sürecinde Osmanlı siyaseti vd.

Bu sorun alanları çerçevesinde bizi bu araştırmaya teşvik eden bir diğer husus ise mevcut çalışmalarda hissedilen bazı eksiklikler, yaklaşım ve perspektif biçimleri olmuştur. Zira bu konuya dair çeşitli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, konuyu kapsamlı olarak ele alan ve birbirlerinin bazı yönlerini tamamlayan üç çalışma öne çıkmıştır. Bunlardan birincisi Yunan asıllı Amerikalı tarihçi T. G. Stavrou'nun 1961'de kabul edilen *The Russian Imperial*

*Orthodox Palestine Society, 1882-1914* başlıklı doktora tezidir.[4] Çalışmasının merkez argümanında Rus-Rum kilise siyaset rekabetini ele alan Stavrou'nun güçlü yanı Yunan kaynaklarını kullanmış olmasıdır. İkinci eser, İngiliz tarihçi Derek Hopwood tarafından 1969'da yayımlanan *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914: Church and Politics in the Near East* adlı çalışmadır.[5] Hopwood, Arapça kaleme alınmış birkaç kaynak[6] ve İngiliz arşiv belgeleriyle çalışmasının temel argümanını bölgedeki Arap Ortodokslara yönelik Rus siyaseti ve İngiliz-Rus rekabeti üzerine yoğunlaştırmıştır. Nihayet bunlardan üçüncüsü Rus kilise tarihçisi N. N. Lisovoy tarafından 2006'de yayımlanan *Russkoe Duhovnoe i Politiçeskoe Prisustvie v Svyatoy Zemle i na Blijnem Vostoke v XIX – Naçale XX veka* adlı çalışmadır.[7] Lisovoy, İngilizce kaleme alınmış önceki çalışmaların eksik yanını tamamlamış, yani Rus arşiv bilgisi ve malzemesini kullanmıştır. Ancak Stavrou ve Hopwood'un eserlerinin Sovyet döneminde yazıldığı düşünüldüğünde, Rus arşivlerine erişememiş olmaları anlaşılabilir bir durumdur. Nitekim Lisovoy sadece Rus arşivlerini kullanarak bölgedeki Rus siyasetinin iç dinamiklerini çalışmasının merkezine almıştır.

Bu çalışmaların ortak yanı dönem evrakı olan *İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti Haberleri* (*SİPPO, Soobşeniya İmparatorkavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva*), *İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti Raporları* (*OİPPO, Otçetı İmparatorskovo Pravolavnovo Palestinskovo Obşestva*), *Ortodoks Filistin Külliyatı* (*PPS, Pravoslavnıy Palestinskiy Sbornik*) gibi Filistin Cemiyetinin yayın organlarında neşredilen yazılar ve bu yayın organlarında ve müstakil olarak yayımlanan dönemin Rusya'sının Suriye ve Filistin siyasetinin temsilcilerinin raporları, günlükleri, seyahatnameleri, araştırma eserleri ve neşredilmiş Rus arşiv evrakını kullanmış olmalarıdır. Zira bu evrakı kaleme alanların ve yayımlayanların bizzat Rusya'nın bölgeye yönelik siyasetini

T. G. Stavrou, *The Russian Imperial Orthodox Palestine Society, 1882-1914*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 1961.

Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914: Church and Politics in the Near East*, Clarendon Press, Oxford 1969.

Bu kaynaklar Hannah Kildani tarafından sonradan kapsamlı bir şekilde kullanılmıştır. Bk. Hanna Kildani, *Modern Christianity in the Holy Land*, trans. George Musleh, Author House, Bloomington 2010.

N. N. Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe i Politiçeskoe Prisustvie v Svyatoy Zemle i na Blijnem Vostoke v XIX – Naçale XX veka*, İndrik, Moskova 2006.

yürüten ve temsilciliğini yapan şahsiyetler olduğu düşünüldüğünde, Suriye ve Filistin'de Rus mevcudiyeti ve siyasetine dair herhangi bir çalışmada bu dönem evrakına başvurmak kaçınılmazdır. Nitekim eldeki bu çalışmanın ana kaynaklarının başında da bu evrak grubu gelmektedir. Bu tür kaynaklardan öne çıkanlar şu şekildedir: Rus Kilisesi ve Kudüs ve Antakya patrikliklerinin erken dönem ilişkilerini inceleyen N. F. Kapterev'in (1847-1917) 1885 ve 1895'te yayımlanan iki çalışması,[8] Rusya'nın Suriye ve Filistin ile erken dönem ilişkilerinin incelenmesinde kaynak eserler olarak kullanılmıştır. 1847'de Kudüs Rus Ruhani Misyonunun kurulma süreci, temelde misyonun kurucu müdürü Porfiriy Uspenskiy'in 1894-1902 arası yayımlanan sekiz ciltlik günlükleri[9] ve bu sürece dair P. V. Bezobrazov'un yayımladığı Kutsal Sinod belgelerine[10] başvurularak çalışmamızda incelenmiştir. Filistin Cemiyetinin Ekim Devrimi öncesi son sekreteri A. A. Dmitriyevskiy'in Porfiriy Uspenskiy'e dair *SİPPO*'da yayımlanan makalesi[11] Porfiriy'in günlüklerini temel kaynak olarak ele almış olsa bile, günlükleri elimizde olduğu için, önemini yitirmeyerek bu konudaki ikinci derecede kaynak sayılabilir. Ayrıca Kirill Naumov idaresinde Kudüs Rus Ruhani Misyonunun Kırım Savaşı sonrası tekrar kurulmasına dair F. İ. Titov tarafından 1902'de yayımlanan monografi eseri[12] konuya dair kullanılan belgeler ve Kirill'in şahsi yazışmaları bağlamında müstesnadır. Ruhani Misyonunun kısa süreliğine müdürlüğünü yapan Leonid Kaveline dair yine

N. F. Kapterev, *Harakter Otneşeniy Rossiy k Pravoslanomu Vostoku v XVI i XVII Stoletiyah*, Tipografiya L. F. Siergireva, Moskova 1885; "Snoşeniya İerusalimskih Patriarhov s Ruskim Pravitelstvom s polovini XVI do seredini XIX stoletiya", *PPS*, T XLIII/Vıp. 3 (St. Petersburg, 1895), s. 1-508.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Tom I-VIII Godı 1841-1885*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma i Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1894-1902.

P. V. Bezobrazov, *Materialıdlya Biografiya Episkopa Porfiriya Uspenskovo, Offitsialnıe Dokumentı Tom I*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1910.

A. A. Dmitriyevskiy, "Episkop Porfiriy Uspenskiy, kak İnitsiator i Organizator Pervoy Duhovnoy Missii v İeruslime, i evo Zaslugi v Pozlu Pravoslaviya i v Dele İzuçeniya Hristianskavo Vostoka. Po Povodu Stoletiya Sodnya evo Rojdeniya", *SİPPO*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 329-361.

F. İ. Titov, *Preosvyaşennıy Kirill Naumov, Episkop Melitopolskiy (bvşiynastoyatel Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime). Oçerki iz istorii snoşeniy Rossii s Pravoslavnom Vostokom*, Tipografiya İ. İ. Gorbunova, Kiev 1902, s. 113-114.

A. A. Dmitriyevskiy'in monografik bir çalışması,[13] Suriye ve Filistin'deki Rus kurumları arası rekabete dair önemli bilgiler içermektedir.

Antonin Kapustin idaresinde Kudüs Rus Ruhani Misyonu, Kudüs'te Rus kurumları arası yaşanan rekabet, arazi alımları ve inşa faaliyetlerine dair Kiprian Kern'in Ruhani Misyonun Kudüs'teki arşivini kullanarak 1934'te Belgrad'da yayımladığı eseri[14] yine oldukça önemlidir. Ayrıca A. A. Dmitriyevskiy'in 1904'te Antonin Kapustin idaresinde Kudüs Rus Ruhani Misyonuna dair *SİPPO*'da yayımlanan eseri[15] aynı derecede önemlidir. Bunun yanı sıra A. A. Dmitriyevskiy tarafından Antonin Kapustin'in Rus Elçisi N. P. İgnatyev ile yazışmalarını kullanılarak 1909'da yine *SİPPO*'da yayımladığı çalışması[16] bölgeye yönelik, Osmanlı idaresi ile Rus siyasetinin iç dinamiklerinin anlaşılması açısından önemlidir. Yine B. P. Mansurov öncülüğünde kurulan Filistin Komitesinin kuruluş evresi için en önemli eser, Mansurov'un 1856'da kutsal topraklara seyahati sonrası kaleme aldığı raporudur.[17] Benzer şekilde İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin kuruluş evresine dair en önemli eserler V. N. Hitrovo'nun 1871 ve 1881'de kutsal toprakları ziyaretleri sonrası kaleme aldığı seyahat raporlarıdır.[18] Ayrıca A. A. Dmitriyevskiy'in Filistin Cemiyetinin kuruluş evresi, Filistin Komisyonunun yetki ve mülklerini devralması meselelerini dönemin Rus temsilcilerinin yazışmaları üzerinden inceledi-

A. A. Dmitriyevskiy, "Oçerk o Jizni i Deyatelnosti Arhimandrita Leonida (Kavelina), Tretevo Naçalika Russkoy Duhovnoy Missii v İyerusalime, i evo nauçnıe trudı po izuçeniyu pravoslavnovo Vostoka", pred. N. N. Lisovoy, *Bogoslovskie Trudı*, Vıp. 36 (Moskova, 2001) s. 57-175.

Kiprian Kern, *Otets Antonin Kapustin - Arhimandrit i Naçalnik Russkoy Duhovnoy Missiy v İerusalime (1817-1894)*, İzdatelstvo Krutitskovo Podvorya, Moskova 1997.

A. A. Dmitriyevskiy, "Naçalnik Russkoy Duhovnoy Missii (RDM) v Ierusalime Arhimandrit Antonin (Kapustin) kak deyatel na polzu Pravoslaviya na Vostoke, i v çastnosti v Palestine", *SİPPO*, T XV (St. Petersburg, 1904), s. 95-148.

A. A. Dmitriyevskiy, "Graf N. P. İgnatyev, kak Tserkovno-Politiçeskiy deyatelna Pravoslavnom Vostoke. (Po neizdannım pismam evo k Naçalniku Russkoy Duhovnoy Missii (RDM) v İerusalime o. Arhimandritu Antoninu Kapustinu)", *SİPPO*, T XX (St. Petersburg, 1909), s. 84-101, 378-398, 522-563.

B. P. Mansurov, *Pravoslavnıe Poklonniki v Palestine*, Tipografiya Morskavo Ministerstva, St. Petersburg 1858.

V. N. Hitrovo, *Nedelya v Palestine, iz Putevıh Vospominaniy*, Tipografiya Kirşbauma, St. Petersburg 1879; V. N. Hitrovo, "Pravoslavie v Svyatoy Zemle", *PPS*, T I/Vıp. 1 (St. Petersburg, 1881), s. 1-132.

ği eseri[19] oldukça önemlidir. Ancak Filistin Cemiyetinin idari yapısı, üyeleri ve tüzüğü gibi birçok konunun incelenmesi için cemiyetin raporlarının[20] yayımlandığı *OİPPO* ve *SİPPO* yegâne resmî başvuru kaynaklarıdır.

Rus hacılara dair birçok dönem eseri mevcut olmasına karşın, bunlardan V. N. Hitrovo tarafından kaleme alınarak 1901 ve 1902'de *SİPPO*'da yayımlanan iki çalışma,[21] Rus hacıların bölgesel dağılımı ve yıllık sayıları gibi sunduğu istatistiksel bilgilerle oldukça özgündür. Ayrıca *The Times* muhabiri Stephen Graham'ın 1912'de Rus köylülerle kutsal yerlere seyahati[22] sıradan Rus hacı portresinin anlaşılması için önemli bir kaynaktır. Öte yandan, cemiyetin başkan vekili (*vitse-predsedatel*) ve pedagog N. M. Aniçkov'un 1901 ve 1910'da yayımladığı iki raporu[23] Suriye ve Filistin'deki Rus okullarını bölgelere göre bütün yönleriyle inceleyerek her okul hakkında betimsel ve istatiksel bilgiler içermektedir. Yanı sıra *SİPPO*'da yayımlanan birçok genel toplantı kayıtları ve eğitim raporlarında[24] Suriye ve Filistin'deki Rus okullarına dair her türlü

Dmitriyevskiy'in eserinin başlığında 1882-1907 tarihleri olmasına rağmen eserde sadece 1882-1889 tarihleri arası ele alınmıştır. Bk. A. A. Dmitriyevskiy, *İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşestvo (İPPO) i evo Deyatelnost za İztekşuyu Çetvert Veka (1882-1907)*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1907.

Örnek olarak bk. "Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882 goda, v Petergofe, Ober-Prokuror Svyateyşavo Sinoda Pobedonostsev. Ustav İPPO", *Otçet PPO za 1882-1883*, (St. Petersburg, 1883), s. 77-91; "Spisok Çlenov Obşestva po 1 Yanvarya k 1898 g.", *SİPPO* (Prilojenie), T VIII (St. Petersburg, 1898), s. 87-227; "Plata, vzimaemaya za pomeşenie i prodovolstvie na Russkih podvoryah s 1 Sentyabrya 1897 g." *SİPPO* (Prilojenie), T VIII (St. Petersburg, 1898), s. 263-265.

V. N. Hitrovo, "Otkudaidut v Svyatuyu Zemlyu Russkie Palomniki (s kartuyu)", *SİPPO*, T XI (St. Petersburg,1901), s. 129-155; V. N. Hitrovo, "Kakimi Putyami idut Russkie Palomniki v Svyatuyu Zemlyu", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 303-327.

Stephen Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, Macmillan and Co., Limited, London 1913.

N. M. Aniçkov, *Uçebniya i Vraçenıya Zavedeniya İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva v Sirii i Palestine, Otçet Çlena Soveta Obşestva N. M. Aniçkova Çast I. Uçebnıya Zavedeniya v Sirii i İudei*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1901; N. M. Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya Zavedeniya İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva v Sirii i Palestine, Otçet Çlena Soveta Obşestva N. M. Aniçkova Çast II. Uçebnıya Zavedeniya v Galilee*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1910.

Örnek olarak bk. "Godovoe Obşee Sobranie İPPO 21 Maya 1900 g.", *SİPPO*, T XI (St. Petersburg, 1901), s. 248-264; D. F. Bogdanov, "Pravoslavnıya Şkolı v Yujnoy Sirii v 1900/1 uçebnom godu", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1903), s. 10-51; A. İ. Nikonovoy, "Byudjet Ministerstv Inostrannıh Del v zapadnoy Evrope i v Rossiyna Blagotvoritelniya i Uçebno-

bilgiye ulaşmak mümkündür. Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetinin önemli bir boyutunu oluşturan Kudüs ve Antakya patriklik seçimlerine yönelik Arap Ortodokslar lehinde müdahalesine dair dönem çalışmaları da mevcuttur. Bunlardan Rus Elçisi N. P. İgnatyev'in Kudüs Konsolosu V. F. Kojevnikov ve T. P. Yuzefoviç ile yazışmaları üzerinden 1872 Patrik Kirill'in azli sonrası yaşanan patriklik krizi ve Kudüs Patrikliği özelinde Rusya'nın desteğiyle Arap Ortodoksların Rum ruhbanlara karşı mücadelesine dair Rus kilise tarihçisi ve ilahiyat bilgini İ. İ. Sokolov'un 1914-1916 arası seri hâlinde yayımladığı altı makalesi[25] konuya dair en kapsamlı çalışmadır. 1893'te Spiridon'un Antakya patrikliğine seçilmesi, azli ve 1899'da Arap kökenli Meletios'un patrikliğe seçilmesi bağlamında Suriye'de Arap Ortodokslar ile Rum ruhbanlar arasında Rusya'nın müdahil olduğu krizi ele alan iki önemli dönem eseri vardır. Bunlar, N. M. Aniçkov'un Şam Konsolosu A. P. Belyayev ve İ. Pomerantsev'in Patrik Meletios'a dair 1906'da *SİPPO*'da yayımlanan kısa monografi çalışmalarıdır.[26]

Rusya İmparatorluğu'nun Suriye ve Filistin'deki siyaseti ve mevcudiyetine dair günümüzde de tarih incelemeleri yapılmaktadır. Bu çalışmaların, 1917 öncesinde yapılan dönem çalışmalarını kullandığı ve değerlendirdiği doğrudur; fakat bunlar birbirlerini tekrar etmektedir. Dolayısıyla aynı kaynakları kullanan ve birbirini tekrar eden çalışmaların yerine en değerli bilgileri sunan çalışmalar tarafımızca kullanılmıştır. Öte yandan aynı konular üzerine yapılsa bile bazı çalışmalar henüz kullanılmamış Rus arşiv belgelerine yer vermesi bakımından burada kayda değer bulunmuştur. Bunlardan B. F. Yamilinets'in Rus dönem evrakı ve arşiv belgelerine dayanarak Rusya'nın Suriye ve Filistin'e yönelik siyaseti ve mevcudiyetini kapsamlı ve bütünsel olarak ele aldığı eseri[27] özellikle belirtilmelidir. Yine M. İ. Yakuşev'in 2013'te Rusya İmparatorluğu

---

Vospitatelniya Zavedeniya v Palestine i Sirii", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 229-248.

İ. İ. Sokolov, "İerusalimskiy Patriarh Kirill II i evo Otnoşenie k Bolgarskoy Tserkovnoy Shizme", *SİPPO*, T XXV (St. Petersburg, 1914), s. 30-66, 169-206, 325-371; T XXVI (St. Petersburg, 1915), s. 64-124, 261-325; T XXVIII (St. Petersburg, 1916), s. 87-155.

N. M. Aniçkov, "Aleksey Petroviç Belyayev (15 avgusta 1906 g.). Nekrolog (s portretom)", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 625-638; İ. Pomerantsev, "Blajenneyşiy Meletiy, Patriarh Antiohiyskiy, Nekrolog", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 246-288.

B. F. Yamilinets, *Rossiya i Palestina. Oçerki Politiçeskih i Kulturno-Religioznıh Otnoşeniy (XIX-naçala XX veka)*, İnstitut Vostokovedeniya RAN, St. Petersburg 2003.

Dış Politika Arşivi (AVPRİ) belgelerini kullanarak 1830'lardan XX. yüzyılın başına kadar Rusya'nın Kudüs ve Antakya patrikliklerine yönelik Arap Ortodoksları destekleyen siyasetini konu alan eseri[28] ve Arap tarihçi Omar Mahamid'in Filistin Cemiyetinin okullarından mezun olan dört ünlü Filistinli entelektüeli konu alan doktora tezi dikkate değerdir.[29] A. G. Gruşevoy'un genel olarak *SİPPO*'daki dönem kaynaklarını kullanarak 2016'da yayımladığı Suriye ve Filistin'deki Rus okullarına dair eseri[30] bu bağlamda öne çıkarılmalıdır. Konuya dair Sovyet sonrası çalışmalardan belki de en kapsamlı olanları N. N. Lisovoy'un kaleme aldığı eserlerdir. Lisovoy'un çalışmaları arasında öne çıkan en temel eseri yukarıda da bahsedildiği üzere 2006'da yayımlanan çalışmasıdır.[31] Lisovoy'un Rusya'nın Suriye ve Filistin siyaseti ve bölgedeki mevcudiyetine dair Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi (AVPRİ) belgelerini yayımladığı iki ciltlik eseri son derece önemlidir, zira çalışmamızda atıf yapılan AVPRİ belgelerinin tümü bu eserden kullanılmıştır. Yanı sıra Rus ilahiyat akademileri, dolaylı da olsa Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki eğitim ve şarkiyatçılık faaliyetlerinin önemli ayağını oluşturmuştur. Bu bakımdan Tataristan Millî Arşivi (NART), Kazan İlahiyat Akademisi fonundan ve Ukrayna Merkezî Devlet Tarih Arşivi (TsGİAU), Kiev İlahiyat Akademisi fonundan belgelere çalışmamızda yer verilmiştir.

Kaynak çeşitliliği bağlamında geniş bir yelpazeye sahip olan eldeki bu çalışmada Rus arşiv belgeleri, raporlar, günlükler, seyahatnameler gibi dönem eserlerinin yanı sıra literatürde hiç yer almamış olan Osmanlı arşiv belgeleri kullanılmıştır.[32] Çalışmanın bizce tüm diğer tarih incelemelerinden ayrılan bo-

M. İ. Yakuşev, *Antiohiyskiy i İerusalimskiy Patriarhatı v Politike Rossiyskoy İmperii, 1830-e naçalo XX veka*, İndrik, Moskova 2013.

Omer Mahamid, *Rossiya-Palestina, Dialogna Rubeje 19-20 vekov*, Liki Rossii, St. Petersburg 2002.

A. G. Gruşevoy, *İz İstorii Russkih Şkol na Blijnem Vostoke, Publikatsiya Arhivnıh Materialov, Predislovie, Statiya, Kommentarii i Ukazateli A. G. Gruşevovo*, Kontrast, St. Petersburg 2016.

N. N. Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe i Politiçeskoe Prisustvie v Svyatoy Zemle i na Blijnem Vostoke v XIX – Naçale XX veka*, İndrik, Moskova 2006.

Tarafımızca yapılan Türkçe literatür taraması sırasında Şamil Mutlu'nun 2000'de savunduğu doktora tezinde, Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden Suriye ve Filistin'deki Rus okullarına dair bilgiye tesadüf edilmiştir. Ancak tezde Rus okullarına dair kısıtlı bilgi olmasının ötesinde Rusça çalışmalara yer verilmediği gibi Osmanlı belgelerinin bu bağlamda sunduğu bilgiler Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki siyasetine ve mevcudiyetine dair meselelerden

yutu budur. Osmanlı Türk devlet evrakının ihmal edilmiş olması gerçeği ilginçtir. XIX. yüzyıl incelemeleri bağlamında, Kırım Savaşı'ndan I. Dünya Savaşı'na geçen altmış yılda, kutsal topraklar, Suriye ve Filistin'de, 'büyük iddialar' hayata geçirilmek istenmiş ve 'büyük rüyalar' görülmüştü. 'Büyük devletler' arasındaki rekabetin savaşa doğru evirildiği bu düzlemde 'hasta adam' mecazı ile anılsa bile Osmanlı Devleti de bu coğrafyaları içine alan 'memâlik-i mahrûse'nin resmen ve hukuken egemeni olarak meselenin bir 'büyük' tarafıydı. Dolayısıyla Britanya'dan Fransa'ya, Almanya'dan Rusya'ya, sahada rakip tüm bu devletlere dönük resmî siyaseti ilk elden serimleyen Osmanlı devlet evrakı, tarafımızca elden geldiğince değerlendirilmeye ve Osmanlı'nın devlet ve bürokratik aklı çözümlenmeye, güçlü ve zayıf taraflarını gösteren söylem ve eylemleri anlaşılmaya ve analiz edilmeye çalışılmıştır. Bir başka deyişle bu çalışma, 1914 öncesi Suriye ve Filistin'in 'Osmanlı toprağı' olduğunu dikkate alarak merkezine diğer çalışmalar tarafından göz ardı edilmiş olan Osmanlı arşiv belgelerini almıştır. Bu bağlamda konuya dair tespit edilen Osmanlı arşiv belgelerine bölgedeki Rus siyaseti ve mevcudiyetinin Osmanlı idaresi ve kurumları tarafından bilinip bilinmediği, biliniyorsa ne kadar bilindiği ve Rus mevcudiyetine karşı herhangi bir tedbir alınıp alınmadığı, alındıysa bu tedbirlerin tarihî akışta bir Osmanlı siyasetine dönüşüp dönüşmediği gibi sorular yöneltilmiştir.

Osmanlı arşiv belgeleri, Suriye ve Filistin'de Rusya'nın özellikle muhtelif tarihlerde Rus konsoloslarının atanması ve görevleri, 1860'larda Filistin Komitesi ve 1870'lerde Rus Ruhani Misyonunun arazi alımları ve inşa faaliyetleri, 1870'ler ve 1890'larda Kudüs ve Antakya patriklik seçimlerine Rus müdahalesi, 1895'te Filistin Cemiyeti tarafından Antakya patriklik okullarının devralınması, 1902 ve 1905'te Rus okulları dahil bütün Rus kurumlarının Osmanlı Devleti tarafından tanınması ve 1914'te Rus mevcudiyetinin son bulması gibi konular etrafında yoğunlaşmıştır. Şüphesiz Osmanlı arşiv belgeleri, Rus kurumlarının oluşum süreçleri, yapısal özellikleri, detaylı görevleri, Rusya'nın bölgedeki aktörleri gibi Rus siyasetinin iç dinamiklerine dair kapsamlı bilgi ihtiva etmemektedir. Suriye ve Filistin'e yönelik Rus siyaseti ve faaliyetlerine, çıkarlarına dokunduğu ölçüde vakıf olan Osmanlı idaresi ve memurları, doğası gereği bu çerçevede kayıt tutmuştur. Ancak bu çerçeve Osmanlı Devleti'nin,

kopuk bir şekilde ele alınmıştır. Bk. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005.

Yıldız Sarayı, Babıali, Adliye ve Mezahib Nezareti, Maarif Nezareti, Dahiliye Nezareti gibi nezaretlerin yanı sıra Suriye ve Filistin'deki valiler, mutasarrıflar ve maarif müdürleri gibi mahalli memurlarının[33] Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki mevcudiyeti ve hedeflerine karşı tavır ve tutumunu ortaya koyması bakımından çok mühimdir. Çalışmanın zaman dizgesinin hem Abdülaziz hem de yoğunca II. Abdülhamid iktidar devrini içine aldığı belirtilmelidir. Bu çalışma, dolayısıyla bir devletin, çözülüş ve yıkılış arifesinde iktidarının yalnızca 'taşra idaresi'ndeki görünümlerini de sunmamaktadır. Bu bakımdan, XIX. yüzyıl Osmanlı bağlamlaşmaları açısından 'iç' yönetim sorunlarının daima 'dış' sorun olabilme ihtimalinin, yüzyıl ayırmadan özellikle bu stratejik bölge için geçerli olduğunu da göstermektedir. Çalışmamızda kullanılan konuya dair Osmanlı evrakı, daima 'kriz' yönetimi belgeleri olarak görülmelidir. Buna karşın Osmanlı arşiv belgelerinin anlamlı hâle getirilmesi ve bu bağlamda kıymetlendirilebilmesi, Rusça çalışmalarla mümkün olmuştur. Çalışmamız bu noktada literatüre katkı yapmayı amaçlamıştır.

XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başı Osmanlı-Rus ilişkilerinin bir parçası olan bu çalışma, Kudüs ve Antakya patrikliklerinin de yetki alanı olan Suriye ve Filistin ile sınırlandırılmıştır. Zira bu dönemde Rusya, öncelikle bölgeye hacılık gibi ruhani amaçlarla Kudüs üzerinden girmiş, hac menzilleri olan kutsal yerlerde Rum ruhbanlardan bağımsız arazi alımı ve inşa faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu süreçte bölgenin ahalisi Arap Ortodokslarla tanışan Rusya, Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetlerine karşı Arap Ortodoksları korumaya yönelik siyaset izlemeye başlamıştır. Bu doğrultuda faaliyetlerini önce Filistin geneline daha sonra da Arap Ortodoksların yoğun olarak yaşadığı Suriye'ye genişletmiştir. Rusların Kudüs bağlamında Yakın Doğu ile etkileşimi Hristiyanlığın kabulüne kadar dayandığı için erken döneme dair kapsamlı bir giriş yapıldıktan sonra çalışma, konu başlıkları bağlamında kronolojik olarak dönemlendirilmiştir. Buna göre ilgili dönemlendirmeleri, 1700

Hariciye, Dahiliye, Maarif nezaretleri ve nazırları gibi Osmanlı kurumları ve makamları tarafımızca belgelerdeki hâliyle kullanılırken, bu kurumların ve makamların Rus muadilleri, Rusçadan tercüme edilirken günümüzdeki şekliyle yani Dışişleri, İçişleri ve Eğitim bakanlıkları ve bakanları olarak kullanılmıştır. Ancak Osmanlı belgelerindeki hâliyle sefaret ve sefir adlandırmalarının yerine tarafımızca Osmanlı, Rus, İngiliz ve Fransız gibi tarafların ilgili kurumlarını ve makamlarını karşılayacak şekilde elçilik ve elçi adlandırmaları tercih edilmiştir.

İstanbul Antlaşması ve 1847'de Kudüs Rus Ruhani Misyonunun kurulması, Kırım Savaşı sonrası Ruhani Misyonun yeniden yapılandırılması ve Filistin Komitesinin kurulması, Rumlar ve Araplar arasında 1872'de başlayan Kudüs Patrikliği krizi, 1882'de İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin kuruluşu ve faaliyetleri, 1895'te Antakya patriklik okullarının bu cemiyet tarafından devralınması, 1899'da Meletios'un şahsında Antakya patrikliğine ilk kez bir Arap piskoposun seçilme süreci, 1905'te Osmanlı Devleti'nin Rus mevcudiyetini tanıması ve 1914'te Rus mevcudiyetinin sona ermesi olarak sıralamak mümkündür.

Birinci bölüme Rusların, Hristiyanlığın doğduğu yerler olarak Yakın Doğu'ya ve daha özelde Suriye ve Filistin bölgesine yönelik henüz pek de siyasi bir boyutu olmayan dinî ilgi ve bağlılığının dinamikleri ele alınarak başlanmıştır. Kutsal topraklara Rus kilisesini ve çarını temsilen Rusların *Hojdenie* olarak isimlendirilen hac seyahatleri ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi araç olarak kullanageldiği Kudüs ve Antakya patrikleri ve ruhbanlarının Rusya'ya seyahatleri bu dönemin en belirgin özellikleridir. Ancak I. Petro dönemine kadar Rusya'nın Yakın Doğu ile etkileşimi ruhani bir nitelikte iken I. Petro'dan itibaren siyasi boyut kazanmıştır. Rusya'yı Batı'ya yakınlaştırmak isteyen ve Rusya'ya gelen Rum Ortodoks temsilcilere eskisi gibi itibar etmeyen Petro'nun, Karadeniz'e çıkmak için Osmanlı'ya karşı saldırgan bir siyaset izlemesiyle, Osmanlı-Rus ilişkileri savaş dönemine girmiş ve Rus siyaseti Osmanlı doğusundan tecrit edilmiştir. Nihayet 1700 İstanbul Antlaşması ile Rusya İstanbul'da daimi elçilik açma hakkı kazanmanın yanı sıra kutsal yerlere seyahat eden Rus hacılara geçiş hakkı verilmesini teminat altına almıştır. Bu dönemde Rusya'nın Suriye ve Filistin'e yönelik siyasetinde en büyük kırılma, Osmanlı-Rus ilişkileri çerçevesinde de değerlendirildiğinde yine 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile yaşanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya, Osmanlı ülkesinde uygun gördüğü yerlerde konsolosluk açma hakkını elde etmiştir. Nitekim bu yolla Rusya ilk defa Suriye ve Filistin'in çeşitli iç ve kıyı yerlerinde konsolosluklar açarak bölgede doğrudan faaliyet yürütme imkânı bulmuştur. Ancak bu dönemde Osmanlı-Rus savaşlarının sıklığı nedeniyle bölgedeki Rus konsolosluklarının çalışmasından istenilen verim alınamamıştır. Yine bu dönemde 1830'larda önemli Rus bürokrat ve din adamlarının Kudüs ve çevresine seyahatleri sonrası yazdıkları seyahatnameler, Rus kamuoyunun ilgisini Suriye ve Filistin'e yönlendirmiş ve 1839'da Beyrut'ta Rus Konsolosluğu ve

1847'de Kudüs'te Rus Ruhani Misyonu açılmıştır. Ancak 1854'te Kırım Savaşı ile Rusya'nın bölgedeki mevcudiyeti bir süreliğine sonlanmıştır.

İkinci bölümde Rusya'nın Kudüs'te açtığı Rus Ruhani Misyonunun Osmanlı Devleti tarafından tanınması, B. P. Mansurov'un kutsal topraklara seyahati sonrası kaleme aldığı raporunun etkisiyle Rus hacılara yönelik Kudüs'te misafirhane ve kilise altyapısının kurulması için faaliyete başlayan Filistin Komitesinin icraatları ve bu iki kurum arasında yaşanan rekabet incelenmiştir. Bu dönemde her iki kurumun çalışmalarıyla Filistin genelinde birçok arazi satın alınmış ve özellikle Kudüs'te şehir duvarlarının dışında hacı misafirhaneleri ve bir kilisenin bulunduğu Rus Yerleşkesi (Rus Kudüsü/Moskofya) inşa edilmiştir. Bu süreçte özellikle Rus temsilcilerinin Osmanlı memurları ve kanunlarına rağmen bu faaliyetleri nasıl gerçekleştirdikleri üzerinde durulmuş ve bu noktada 1859'da ilk Rus hanedan haccını gerçekleştiren Grandük Konstantin Nikolayeviç'in Kudüs ziyaretinin Rus siyasetinin yeni biçimlenişindeki rolüne vurgu yapılmıştır. Nitekim aynı dönemde bizzat Rus devletinin desteği ile Kudüs'ün en önemli noktaları olan Kutsal Kabir Kilisesi çevresi ve Zeytin Dağı'ndan iki önemli arsa alınarak buralara kilise inşa edilmesi üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu dönemde Rusların Kudüs'teki faaliyetleri sadece arazi alımı ve bina inşası ile sınırlı kalmamıştır. Henüz Kırım Savaşı öncesinde bölgenin 'Rum milleti'ni oluşturan Arap Ortodoks ahaliye yönelik siyasetler de geliştirilmiştir. Bulgar Ekzarhlığı bağlamda Pan-Slavizm siyasetinin bir uzantısı olarak İstanbul'daki Rus Elçisi N. P. İgnatyev, Kudüs Rus Konsolosu V. F. Kojevnikov üzerinden Filistin'deki Arap Ortodoks ahaliyi, yönetiminin tamamı Rum ruhbanlardan oluşan Kudüs Patrikliğine karşı ayaklandırabilmiştir. Bu şekilde Rus yanlısı bir Rum ya da öteden beri Rusya'ya karşı sempatisi olan Arap Ortodokslardan bir patrik seçilmesi amaçlanmıştır. Ancak İgnatyev'in bu siyaseti, Bulgarlar arasındaki Rus Pan-Slavist faaliyetlerinin başarısını acı bir şekilde tecrübe eden Rum ruhbanların Osmanlı Ortodoks halkları üzerindeki geleneksel nüfuzlarını korumaya yönelik radikalleşen Helenizm hisleri ve Osmanlı Devleti'nin yerel unsurları destekleyen Rusya'ya karşı Rum ruhbanlar ile doğal bir ittifak içine girmesinden dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Nihayet bu başarısızlık neticesinde idareci Rum ruhbanların antipatisini kazanan bölgedeki Rus kurumlarının işlevsiz hâle gelmesi üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde ise Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki siyasetinin, Kırım Savaşı öncesi başarısızlıklarından ders alarak ve yeni yüzü ve temsilcisi olarak 1882'de kurulan İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin kurulma süreci, kurucuları, idari yapısı, kurumsal işleyişi ve Rus devletince bu kurumdan beklenen işlev ve amaçları incelenmiştir. Filistin Cemiyetinin genel anlamda Rus Şarkiyatçılığındaki yeri ve bilimsel faaliyetleri yine bu bölümde ele alınmıştır. Filistin Cemiyetinin mali olarak desteklediği Rus şarkiyatçıların Suriye ve Filistin'deki kütüphanelere, manastırlara ve antik harabeler ve kalıntıların yoğun olduğu antik yerleşimlere düzenledikleri arkeolojik vs. amaçlı bilimsel seyahatler ve sonrasındaki çalışmaları hakkında da değerlendirmeler yapılmıştır. Bundan başka Filistin Cemiyetinin yayın politikası, bilimsel yayınları ve bunların ihtivası bu çerçevede ele alınmıştır. Rusya'nın özellikle bölgedeki 'büyük devletler' arası rekabet açısından da mevcudiyetinin en önemli dinamiklarinden olan ve XIX. yüzyılın sonlarından itibaren artan sayıda Rus köylülerinin katılımıyla kitleselleşen Rus haccının, Filistin Cemiyeti tarafından nasıl yönetildiği üzerine yoğunlaşılmıştır. Bu bağlamda köylüler, bürokratlar, ilahiyat akademilerinin öğrencileri, şarkiyatçılar, yazarlar, hanedan mensupları, askerler gibi Rus toplumunun farklı katmanlarından oluşan Rus haccının niteliği, niceliği ve tipolojik özgünlüğü belirlenmiştir.

Dördüncü bölümde Suriye ve Filistin'deki Rus faaliyetlerinin son dönemi incelenmiş, 1882-1905 arası siyasi ve sosyokültürel kazanım ve başarıları üzerinde durulmuştur. Rusya'nın İgnatyev döneminde başarısızlıkla sonuçlanan Arap Ortodokslar üzerinden Kudüs Patrikliğini 'ele geçirme' siyasetinin devamı olarak Antakya (Şam) Patrikliği alanındaki Arap Ortodokslar üzerine inşa ettiği siyaseti incelenmiştir. Merkezinde Filistin Cemiyetinin ve Şam Rus Konsolosluğunun yer aldığı bu siyasetin nihai amacı, Arap ahalinin Antakya Patrikliğinin idaresine karşı kışkırtılarak Rus yanlısı bir Arap patrik seçilmesini sağlamak olmuştur. Nitekim tarafımızca Osmanlı devlet evrakı, Rus devlet evrakı ve Filistin Cemiyetinin evrakı karşılaştırılarak tüm aktörlerin bakış açıları ve doğrudan Osmanlı siyasetine kalın vurgu ve değerlendirmelerle Antakya patriklik krizi detaylı bir şekilde incelenmiştir. Nihayetinde Antakya patriklik makamına bir Arap seçilerek idarenin 'Araplaştırılması' ile sonuçlanacak kriz, Bulgar Ekzarhlığı sonrası Rus Pan-Slavizminin Suriye'deki zaferi ve gelişen Arap Ortodoks milliyetçiliğinin tezahürü olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin en uzun vadeli yatı-

rımı olan Rus eğitim faaliyetleri de bu bölümde ele alınmıştır. Bu bağlamda Filistin'de başlayan ancak Kudüs Patrikliğinin muhalefeti nedeniyle fazla bir başarı gösteremeyen Rus okulları, Antakya Patrikliğinde yürütülen siyasetin bir meyvesi olarak asıl başarısını Suriye'de elde etmiştir. 1895 sonrası Antakya patriklik okullarının Filistin Cemiyeti tarafından devralınmasıyla Suriye'de yoğunlaşan Rus eğitim faaliyetlerinin niceliksel ve niteliksel yapısı, Osmanlı Devleti'nin Rus okullarına karşı yaklaşımı yine bu bölümde incelenmiştir. Nihayet Rusya'nın yürüttüğü baskı siyaseti neticesinde 1902 ve 1905'te bölgedeki Rus okulları dahil bütün Rus kurumlarının mevcudiyeti Osmanlı Devleti tarafından tasdik edilerek vergi ve gümrükten muaf tutulmuştur.

Beşinci bölümde 1905 itibariyle Rusya'daki siyasi ve sosyal kargaşa ortamında Filistin Cemiyetinin Suriye ve Filistin'deki faaliyetlerinin durağanlaşmasının sebepleri ve sonuçları üzerinde durulmuştur. 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rus mevcudiyetinin Suriye ve Filistin'den Osmanlı idaresi tarafından ihraç edilme süreci ve bu süreçte savaştan zaferle çıkılması durumunda bölgedeki Rus siyasetinin geleceğine dair 'Rus çevreleri'nde yürütülen tartışmalar değerlendirilmiştir. Nitekim Filistin Cemiyeti özelinde Rusya İmparatorluğu'nun Suriye ve Filistin siyasetinin bütün kazanımlarını ortadan kaldıran ve cemiyetin Rusya'daki temsilcilerinin tasfiyesine ve faaliyetlerinin askıya alınmasına neden olan 1917'de Ekim Devrimi sonrası Suriye ve Filistin'e Rus kültürel etkisini taşıyan ve Arap ulusal bilincinin filizlenmesinde önemli rol oynayan Arap Ortodoks ruhban ve entelektüellere değinilmiştir. Bu bağlamda Rus eğitim faaliyetlerinin diğer bir boyutunu oluşturan Filistin Cemiyetinin okullarından mezun olup eğitimlerine Rus üniversiteleri ve ilahiyat akademilerinde devam eden Arap Ortodoks öğrenciler, Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki beşerî mirası olarak değerlendirilmiştir.[34]

Bu bağlamda çalışmamızın kapsamı gereği sadece Rusya devletinin sistematik siyasetinin bir ürünü olarak Filistin Cemiyetinin okullarından yetişen ve Kutsal Sinod ve Filistin Cemiyetinin resmî burslarıyla Rus ilahiyat seminaryalarında, akademilerinde ve üniversitelerinde yükseköğrenimine devam eden Arap Ortodoks öğrenciler üzerinde durulmuştur. Bu tercih, elbette Rus yükseköğretim kurumlarında Suriyeli ve Filistinli Arap Ortodokslar haricinde Osmanlı vatandaşlarının eğitim almadığı anlamına gelmemektedir ki bu konu müstakil bir çalışmada incelenmeye değerdir.

Çalışmamızdaki kurum, bölge isimleri, unvan ve kavramlar belirli ölçütler çerçevesinde kullanılmıştır. Bunların başında öncelikle çalışmanın başlığındaki kelimeler olan "Suriye", "Filistin" ve "Rus mevcudiyeti" gelmektedir. Kudüs ve Antakya patrikliklerinin ruhani yetki alanı olan bu bölge Osmanlı idari taksiminde Kudüs ve Cebel-i Lübnan mutasarrıflıkları ve Suriye, Beyrut ve kısmen Halep ve Adana vilayetlerinden oluşmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlı kurumları arasında yapılan yazışmalarda hitap edilen idari birimin adı kullanılmasına karşın Rusların faaliyet gösterdiği coğrafi bölge nitelendirilirken "Arz-ı Filistin ve Suriye" adlandırmalarının kullanıldığı görülmektedir.[35] Ayrıca çalışmamızın başlığındaki "Rus mevcudiyeti" ifadesi, Osmanlı idaresi tarafından Suriye ve Filistin'de dinî, siyasi ve kültürel faaliyetlerde bulunan bütün Rus kurumlarını adlandırmak için kullanılmıştır.[36] Öte yandan Suriye ve Filistin'de faaliyet gösteren Rus kurumları tarafımızca Rusça isimlerinden tercüme edilerek kullanılmıştır. Zira Osmanlı arşiv belgelerinde bu kurumların isimleri muhtelif şekillerde kullanılmıştır. Buna göre Rus biçimi "Russkaya Duhovnaya Missiya v İerusalime" (1847-1918) olan bu ilk Rus kurumu tarafımızca "Kudüs Rus Ruhani Misyonu" olarak çevrilip kullanılmıştır. Ancak Osmanlı evrakında bu kurum, hem kurum kimliği hem de onu taşıyıcı ruhani şahsiyetin faaliyet ve

Suriye ve Filistin adlandırmalarına çalışmamıza dair neredeyse bütün Osmanlı arşiv belgelerinde rastlamak mümkündür. Bunlardan bazılar şu şekildedir: "Arz-ı Filistin ile Suriye`de mevcûd ve Filistin Rus Ortodoks Cem'iyetinin taht-ı riyâsetinde bulunub mevcûdiyet-i kanûniyeleri bâ-irâde-i seniyye musaddık olan 93 bab mektebten...", BOA. ŞD. 2316/26 (20 Mayıs 1913); "Arz-ı Filistin ve Suriye'de bulunan Ortodoksların tehvîn-i ihtiyâcâtı zımnında...", BEO. 3918/293848 (22 Temmuz 1911); "Arz-ı Filistin ile Suriye ve Beyrut vilâyetlerinde mevcûd Rus mü'essesât-ı mezhebîyyesi...", BEO. 2663/199707 (12 Eylül 1905); "Rusya hükûmeti şimdiye değin yalnız arz-ı Filistin'de mektebler küşâdıyla iktifâ ettiği...", Y. A. HUS. 241/12 (18 Kasım 1890); "Suriye, arz-ı Filistin ve Havran ile Ürdün ve Tur-ı Sina ötesinde kâ'in Hristiyan ve Bizans âsâr-ı atîkası...", MV. 66/65 (6 Ağustos 1891).

Osmanlı arşiv belgelerinde "Rus mevcûdiyeti" adlandırmasına özellikle Suriye ve Filistin'de bütün Rus kurumlarının Osmanlı Devleti tarafından tanındığı 1905'e giden süreçte sıkça rastlamak mümkündür. Bunlardan bazıları şu şekildedir: "Filistin ile Suriye ve Beyrut vilâyetlerinde mevcûd Rus mü'essesât-ı mezhebîyyesi...", BOA. BEO. 2663/199707 (12 Eylül 1905); "Mekteblerin mevcûdiyet-i kanûniyelerinin tasdîk olunmuş olmasına ve Rus Cem'iyet-i Hayriyyesinin taht-ı himâyesinde...", MV. 104/22 (15 Mayıs 1902); "mü'essesât-ı hayriyye meyânında kanûnen mevcûdiyetleri tasdîk...", BEO. 2600/194998 (17 Ağustos 1905); "Suriye ve arz-ı Filistinde bulunan ve mevcûdiyet-i kanûniyeleri meclis-i vükelâ karârıyla... eylemiş olan Rus mü'essesâtı...", BEO. 2676/200628 (28 Eylül 1905).

görev tanımı dikkate alınarak "Kudüs-i Şerifteki Rus Misyonerleri Hey'et-i Rûhâniyesi"[37], "Kudüs-i Şerif Rus Hey'et-i Ruhbâniyesi', 'Kudüs Rus Heyet-i Rûhâniyesi'[38] gibi farklı adlandırmalarla kullanılmıştır.

Yine Rus biçimi "Palestinskiy Komitet" (1859-1864) ve daha sonra "Palestinskaya Komissiya" (1864-1889) olan bu Rus kurumu, tarafımızca da "Filistin Komitesi" ve "Filistin Komisyonu" biçiminde aslına sadık kalınarak kullanılmıştır. Osmanlı arşiv evrakında bu kurumun "Filistin Komitesi nâmıyla müteşekkil olan Rus Cem'iyeti'[39] adlandırma biçimine rastlanmıştır. Filistin Komitesinin girişimleriyle 1859-1864 arası Kudüs'ün şehir surlarının dışında Rus hacılar için inşa edilen ve merkezinde Rus katedrali ve etrafında hacı misafirhanelerinin bulunduğu kompleks Rusça kullanımında "Rus Kudüsü" ("Russkiy İerusalim") ya da "Rus Yerleşkesi" ("Russkie Postroyki") olarak adlandırılırken Osmanlı idaresi tarafından, Rus'un Moskof olduğu tarihî mecazını barındıran bir ifadeyle "Moskofya"[40] olarak adlandırılmıştır. Tarafımızca bütün bu adlandırılmalar yer yer kullanılmasına karşın daha çok Rus Yerleşkesi tercih edilmiştir. Nihayet Rusçası "İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşestvo" olan bu Rus kurumu ise tarafımızca yine aslından çevrilerek "İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti" veya kısaltılarak "Filistin Cemiyeti" biçiminde kullanılmıştır. Osmanlı evrakında bu kurum, "Filistin Ortodoks Cem'iyet-i İmparatoriyesi'[41], "Filistin Ortodoks Cem'iyet-i İmparatoriyesi nâmındaki Rus cem'iyeti",[42] "Arz-ı Filistin Ortodoks Cem'iyeti",[43] 'Filistin Cem'iyeti',[44] "Arz-ı

BOA. BEO. 2663/199707 (12 Eylül 1905); BEO. 3894/291976 (16 Mayıs 1911).

BOA. HR. HMŞ. İŞO. 87/5 (26 Kasım 1917).

BOA. BEO. 561/42035 (5 Ağustos 1894).

[40] "...nefs-i Kudüsdeki sur hâricinde vâki' Moskofiye demekle meşhûr ve Rusyalılara 'a'id mahalde...", BOA. MF. MKT. 423/29 (29 Eylül 1898); "...Moskofiye nâmıyla ma'ruf bulunan mü'essesâtın...", İ. AZN. 63/7 (20 Eylül 1900); "Moskofiye denilen mebânî...", HR. HMŞ. İŞO. 87/5 (29 Ekim 1917).

BOA. MF. MKT. 423/29 (29 Eylül 1898).

"'İmperatorskoy Pravoslavnoy Obşestv' ya'ni Filistin Ortodoks Cem'iyet-i İmparatoriyesi nâmındaki Rus cem'iyeti" şeklinde cemiyetin Rusça adına da yer verilmiştir. Bk. BOA. MF. MKT. 339/54 (16 Ağustos 1896).

BOA. BEO. 2663/199707 (12 Eylül 1905); Y. A. HUS. 258/70 (18 Nisan 1892).

[44] BOA. MF. MKT. 339/54 (29 Ekim 1896, 8 Eylül 1896).

Filistin Cem'iyeti"[45], "Filistin Rus Ortodoks Cem'iyeti",[46] "Rus Rum Ortodoks Filistin Cem'iyeti", "Arz-ı Filistin ve Suriye Rus Cem'iyeti',[47] gibi muhtelif şekillerde anlam atıflı olarak adlandırılmıştır. Cemiyetin adında, coğrafya göndermesi, Suriye ve Filistin olarak faaliyet sahası itibariyle yapılmış, Osmanlı öznelliği yine dikkate alınarak Rum-Ortodoks denkliği de bazen kurulabilmiştir.

Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetinin en önemli aktörlerinden olan imparatorluk ailesi üyelerinin unvanları Rusça şekliyle "velikiy knyaz" ve "velikaya knyaginya" yerine tarafımızca Osmanlı arşiv belgelerindeki yerleşik biçimleri olan "grandük" ve "grandüşes"[48] olarak kullanılmıştır. Ancak Kudüs Rus Ruhani Misyonu ruhbanlarının unvanlarından olan ve "manastır başrahibi" anlamına gelen "arşimandrit"[49] özel teriminin Osmanlı belgelerindeki doğru ve yaygın kullanımına karşın bu terim tarafımızca "başrahip" olarak çevrilip kullanılmıştır. Yine Kudüs Rus Ruhani Misyonunun idari ve ruhani amiri için kullanılan ve erkek manastırı müdürü anlamına gelen "naçalnik"ve "nastoyatel" gibi Rusça terimler, tarafımızca "müdür" olarak tercüme edilip kullanılmıştır. Diğer taraftan Rusların dinî amaçlarla kutsal yerleri ziyaretleri, Rus evrakında genellikle "palomniçestvo" şeklinde, Osmanlı evrakında ise ziyaret ve seyahati gerçekleştirenleri ifade etmek üzere "züvvâr ve seyyâhin"[50] şeklinde kavramlaştırılmıştır. Buna karşın Rusların kutsal yerlere gerçekleştirdiği dinî amaç-

BOA. BEO. 1364/102248 (1 Eylül 1899).

BOA.Y. A. HUS. 320/122 (25 Şubat 1895).

BOA. BEO. 4298/322311 (15 Ocak 1914).

BOA. A.}MKT. UM. 352/3 (2 Haziran 1859); Y. PRK. ASK. 51/36 (30 Ekim 1888); Y. PRK. AZJ. 18/72 (11 Mart 1891).

"Rusya Arşimandriti", BEO. 529/39622 (6 Aralık 1894); "Arşimandrit payesiyle bir başpapas Kudüs-i Şerifde bulundurulagelmiş...", HR. MKT. 196/26 (28 Haziran 1857); "Rusya devleti tebaasından Arşimandrit Leonid...", ŞD. 71/6 (2 Mayıs 1909).

"Rusya teb'âsından mümtâzzüvvârve seyyâhin...",BOA. MF.MKT. 889/11 (19 Eylül 1905); İ. AZN. 63/7 (7 Nisan 1905); BEO. 2953/221469 (3 Aralık 1906); BEO. 2952/221343 (29 Kasım 1906); Öte yandan Osmanlı evrakında kutsal yerlere seyahat eden Ruslar için "hacılar" kelimesinin kullanıldığı tarafımızdan tespit edilen yegâne belge, Grandük Sergey'in 24 Ekim 1888 tarihli padişaha teşekkür mektubunun Fransızcadan tercümesidir. Nitekim bu kullanımın tercümandan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Grandük Sergey'in tercüme edilen ilgili ifadeleri için bk. "Arz-ı mukaddese giden hacılarımızın kesretine rağmen...", Y. EE. 63/24 (24 Ekim 1888).

lı seyahatler ifade edilirken tarafımızca belge grubuna göre "seyyah" kelimesi kullanılmakla beraber sıklıkla "hacı" kelimesi tercih edilmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki tarafımızca kullanılan "hacı" kelimesiyle Osmanlı evrakında da doğru bir şekilde yalnızca Müslümanların Mekke ve Medine'yi ziyaretlerini ifade etmek üzere kullanılan "hac" ve "hûccac" kelimeleri kastedilmemiştir.[51]

1923 Lozan Antlaşması ile ekümenik (evrensel) vasfını kaybedip "Fener Rum Patrikhanesi"[52] adını almadan önce Osmanlı arşiv belgelerinde "Patrikhâne-i Millet-i Rum, İstanbul"[53] ve "Dersa'âdet Rum Patrikhânesi"[54] şeklinde adlandırılan bu kurum, tarafımızca döneme özgü biçimiyle "İstanbul Rum Patrikliği" ya da kısaltılarak "İstanbul Patrikliği" şeklinde kullanılmıştır. Osmanlı evrakında "Kudüs-i Şerif Rum Patrikliği"[55] ve "Kudüs Rum Patrikliği"[56] olarak adlandırılan bu kurum, çalışmamızda "Kudüs Rum Patrikliği" ya da kısaltılarak "Kudüs Patrikliği" biçiminde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Hristiyanların en kutsal mekânı olarak kabul edilen ve Osmanlı evrakında "Kamâme Kilisesi"[57] olarak adlandıran Kudüs'teki bu kilise, tarafımızca asıl adlandırılmasına sadık kalınarak Kutsal Kabir Kilisesi şeklinde isimlendirilmiştir. Zira Kamame Kilisesi, belgeci Osmanlı tarihçiliğinde hâlihazırda kullanagelen adlandırma olmuştur. Bu bakımdan Batılı tarihsel ve aktüel kullanımların da Osmanlı tarihçiliğine bildirilmesi, bu adlandırmanın tarafımızca kullanımında belirleyici olmuştur. Yine, Kudüs Patrikliğinin idari iç yapılanması, Osmanlı arşiv belgelerinde birbirinden ayırt edilmesi oldukça zor ifa-

İslam'da hac için bk. Abdülkerim Özaydın, "İslam'da Hac", *DİA*, C XIV (İstanbul, 1996), s. 386-389.

Bütün Gayrimüslimler gibi İstanbul'da oturan Rumları da azınlık olarak tanımlayan ve Müslümanlarla eşit medeni haklara kavuşturan Lozan Antlaşması, İstanbul Rum Patrikhanesi, Osmanlılar döneminde tanınan bütün imtiyazları kaldırılarak Fener Rum Patrikhanesi adını almıştır. Böylece ekümenik (evrensel) vasfını kaybeden patrikhane, İstanbul sınırları içinde oturan Rum Ortodoks Türk vatandaşlarının dinî hizmetlerini görmekle yükümlü bir kiliseye dönüştürülmüştür. Bk. M. Süreyya Şahin "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", *DİA*, C XII (İstanbul, 1995), s. 347.

BOA. BEO. 1311/98279 (19 Mayıs 1899).

BOA. ŞD. 2288/4 (24 Ekim 1896).

BOA. Y. A. HUS. 221/33 (17 Ocak 1889).

BOA. İ. MMS. 71/3305 (21 Haziran 1882).

BOA. Y. A. HUS. 328/59 (20 Mayıs 1895).

delerle yani "Kudüs-i Şerif Sinodosu ya'ni Cema'at Metropolidi ve Rehâbin-i Mu'teberânı", "Rum Patrikhânesi Hey'et-i Rûhâniyesi", "Kudüs Meclis-i Rûhâniyesi",[58] "Manastır Hey'et-i Âlîyesi", '"Patrikhâne Hey'eti",[59] "Sinod Hey'eti"[60] ve nihayet "Kabir-i Mukaddes Uhuvveti"[61] gibi muhtelif şekillerde kullanılmıştır.

Bu bağlamda tarafımızca patriğe danışmanlık yapan heyeti ifade etmek üzere Sinod Meclisi, patrikliği fiilen yöneten manastır yapılanmasını ifade etmek üzere ise Rus belgelerindeki "Svyatogrobskoe Bratstvo" ve Osmanlı belgelerindeki "Kabir-i Mukaddes Uhuvveti" kullanımlarını öne çıkararak "Kutsal Kabir Kardeşliği" kullanılmıştır. Osmanlı devlet evrakındaki adlandırma biçim ve tasarruflarıyla "Antakya Rum Ortodoks Patrikhânesi",[62] "Antakya Rum Patrikliği"[63] ve ilgili patrikliğin merkezinin Şam'da olması nedeniyle "Antakya ve Şam Rum Patrikliği",[64] "Antakya ve Şam-ı Şerif Rum Patrikliği",[65] ve hatta "Şam Rum Ortodoks Patrikhânesi"[66] kurum adı tarafımızca "Antakya Rum Patrikliği" ya da kısaltılarak "Antakya Patrikliği" biçiminde kullanılmıştır. Ayrıca patriklikler bünyesindeki piskopos ve başpiskopos unvanları Osmanlı evrakında "metropolid"[67] ve "matran"[68] şeklinde adlandırılmasına karşın tarafımızca bütün bunları karşılayacak şekilde "piskopos" kelimesi tercih edilmiştir.

Osmanlı kurumlarının arasındaki yazışmalarda "Suriye ve Arz-ı Filistin Rum Ortodoks milleti"nin[69] unsurlarını ifade etmek üzere etnonimleşen

BOA. HR. TO. 550/87 (18 Ocak 1873).

BOA. HR. SYS. 1525/62 (30 Kasım 1872).

BOA. Y. PRK. AZN. 2/4 (29 Haziran 1883); Y. PRK. UM. 18/12 (15 Şubat 1891).

BOA. BEO. 3749/281122 (29 Ocak 1910).

BOA. BEO. 2108/158058 (6 Temmuz 1903).

BOA. MV. 97/51 (30 Nisan 1899).

64 BOA. BEO. 1026/76898 (25 Ekim 1897).

BOA. BEO. 882/66113 (13 Nisan 1896).

BOA. BEO. 1970/147719 (4 Ocak 1903).

BOA. Y. PRK. AZN. 2/4 (29 Haziran 1883).

BOA. İ. MMS. 71/3311 (9 Ekim 1882).

BOA. HR. TO. 456/63 (18 Kasım 1872).

"Rum cinsi"[70] ve "'Arab cinsi"[71] kelimeleri sıkça kullanılmıştır. Bu bağlamda çalışmamızda "Rum cinsi" kastedilirken Yunanistan tebaasını ifade eden "Yunan" kelimesi yerine Yunan asıllı Rumca (çağdaş Yunanca) konuşan Osmanlı tebaasını ifade eden "Rum" kelimesi kullanılmıştır.[72] Ancak belirtmek gerekir ki

"...Rum cinsinden olan metropolidler mukaddemâ 'Arab metropolidlerin intihâb-ı idhâl itmesinin fikrindeyken 'Arab cinsinden olanların dâhî dâhil-i intihâb idilmesine müsa'ade buyrulmuş olduğu..."; BOA. BEO. 1140/85493 (5 Haziran 1898).

"Arab cinsinden Ortodoks mezhebine dâhil olan..."; BOA. BEO. 1123/84214 (27 Nisan 1898).

Çalışmamızda sıkça kullanılan Helen, Helenizm, Yunan, Grek, Rum ve Rum milleti kavramlarına açıklık getirmek gerekir. Mitolojik bir kahramanın isminden gelen "Helen" kelimesi, Antik Yunan'da bağımsız kent devletlerinin oluşturduğu etnik, lengüistik, kültürel ve siyasi birliği ifade etmek için kullanılmıştır. Bugünkü Yunanistan'ın Yunanca resmî adı da bu kelimeden gelen Hellas'tır. Helenizm kavramı ise Helen kültürünün bugünkü Yunanistan sınırlarının dışına çıkarak Ön Asya'daki doğu kültürleriyle karışması neticesinde oluşan evrensel ve emperyal bir kültür dairesini ifade etmektedir. Hristiyanlığın yayılmasıyla beraber Helen/Yunan kelimesi paganlıkla özdeşleşmeye başlamıştır. Ancak XIX. yüzyılda yeniden kullanılmaya başlanan Helenizm ise, İstanbul'un fethinden itibaren Rumların Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks halkları üzerindeki geleneksel nüfuzunu muhafaza etme çabasını ve Megali İdea siyasi kuramı altında Osmanlı İmparatorluğu'nun dil, din ve fikir olarak nüfusunun çoğunluğu Yunan asıllı Rumlardan oluşan bölgelerini Yunanistan'a katma çabasını yani Yunan emperyalizmi ve irredantizmini ifade etmek için kullanılmıştır. "Yunan" kelimesi, Yunanistan'dan Batı Anadolu'ya göçen halkın kendine verdiği, mitolojik kahraman "İyon"dan türetilen "İyonya" isminden gelir. M.Ö. VI. yüzyılda İyonya'nın Farsça karşılığı olan "Yauna" kelimesi bütün Helenleri ifade edecek şekilde Doğu'da yani Farslar, Araplar ve daha sonra Türkler tarafından "Yunan" olarak kullanılmaya başlanmıştır. "Grek" kelimesi, önce Romalılar daha sonra da bütün Batılılarca Helenleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kelimenin oluşumunda M.Ö. VIII. yüzyılda İtalya'da Helen kolonilerinden Kime şehrinin kuruluşunda rol oynayan ve daha sonra "Graecus" şeklini alarak Latinler tarafından bütün Helenleri ifade edecek şekilde kullanılmaya başlanan Graiaların etkili olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden Yunanistan'ın bugünkü uluslararası resmi adı Greece'dir. Rum kelimesi, Bizans/Doğu Roma İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Hristiyan Ortodoks mezhebine bağlı Bizans/Doğu Roma vatandaşı ve Rumca (çağdaş Yunanca) konuşanları ifade etmek için kullanılmıştır. Zamanla "Anadolu (Rum)", Balkanlar (Rumeli)" ve İslam ülkelerinde yaşayan Yunan asıllılar için kullanılmıştır. Osmanlı Rum milleti ise, Araplar, Sırplar ve Bulgarlar gibi bütün Osmanlı Ortodokslarını ifade edecek şekilde kullanılmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası 1829 Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıyan Osmanlı Devleti için "Yunan" kelimesi Yunanistan vatandaşlığını, bunun karşısında ve dengi olarak etnonimleşen "Rum" kelimesi ise Osmanlı vatandaşlığını ifade etmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sırplar, Bulgarlar ve Araplar gibi Rum milletinin unsurları İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye gibi Rum patrikliklerinden ruhani bağımsızlıklarını elde ettikçe "Rum" kelimesinin de Osmanlı'nın Yunan asıllı Rum vatandaşlarına indirgendiğini, daha doğrusu etnik bir kimliği ifade etmeye başladığını söylemek mümkündür. Konuya dair detaylı bilgi için bk. Herkül Milas, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar: Dil, Din ve Kimlikleri*, İletişim Yayınları, İstanbul

Antakya ve Kudüs patrikliklerinin idarelerine katılım mücadelelerinde Arap Ortodokslar, Osmanlı nezdinde Rum ruhbanları yabancılaştırmak amacıyla devlete müracaatlarında kasıtlı olarak "Yunan" ve "Yunanlı"[73] gibi kelimeleri sıklıkla kullanmışlardır. Öte yandan Osmanlı belgelerinde Arap Ortodokslar adlandırırken "evlâd-ı 'Arab", "ebnâ-yı 'Arab", "'Arab cinsi', "yerlü 'Arab", "yerlü ahâli", "yerlü Ortodokslar", "Ortodoks yerlü Hristiyanlar", "Rum Milletinin yerlü Ahâlisi", "yerlü Ortodoks milleti", "Suriye yerlülerinden ya'ni 'Arablar"[74] gibi çeşitli ifadeler kullanılmıştır. Buna karşın tarafımızca bu ifadeleri karşılayacak şekilde "Arap Ortodokslar" ve kısaca "Araplar" adlandırılması tercih edilmiştir. Nihayet çalışmamızda kullanılan Osmanlı millet sisteminin dinî ve hukuki adlandırması olarak "Rum milleti"[75] kelimesiyle Rum ve Arap Ortodoksları içine alacak şekilde bütün Osmanlı Ortodoksları kastedilmiştir.

---

2003; Ayrıca Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre "Roma vatandaşı", "Anadolu" anlamlarına gelmekle beraber "Rum" kelimesinin ilk anlamı "Müslüman ülkelerde oturan Yunan asıllı kimse"dir. Bk. *Türkçe Sözlük - TDK I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 1869.

"Bu dört kişinin üçü Yunanlı ve birisi ebnâ-yı 'Arabdan ise de pederi Yunanlıdır...", HR. TO. 396/48 (6 Eylül 1891); "'Arab rehâbinin hukûkuna 'â'id bulunduğundan rehâbin-i Yunaniye olanların re'y ve muvâfakatını istihsâl etmeksizin...", HR. TO. 550/87 (18 Ocak 1873); "Kudüs-i şerif patrik-i sâbıkı Kirilos Efendi burada mütevattın rehâbin-i Yunaniyenin...", HR. TO. 456/64 (13 Şubat 1873).

[74] "Evlâd-ı 'Arabdan bir zâtın ta'yîni...", BOA. BEO. 1026/76898 (19 Ekim 1897); "Evlâd-ı 'Arabdan bir patrikin ta'yini için hareket-i mef sedet-kârânede bulunan...", BEO. 966/72404 (19 Haziran 1897); "Evlâd-ı 'Arabdan olmayan Adana Matranı Cermanos Efendi...", Y. A. RES. 90/101 (13 Ocak 1898); "...Bu dört kişinin üçü Yunanlı ve birisi ebnâ-ı 'Arabdan ise de pederi Yunanlıdır...", HR. TO. 396/48 (6 Eylül 1891); "Yerlü Ortodoks milletleri", HR. TO. 551/123 (29 Nisan 1875); "Suriye yerlülerinden ya'ni 'Arablardan biri intihâb ve ta'yîn...", Y. PRK. UM. 45/46 (8 Nisan 1899); "Yerlü metropolidler", BEO. 1148/86095 (29 Haziran 1898); "Yerlü Ortodoksların kısm-ı â'zâmını kendisine celb için...", Y.A. HUS. 258/70 (18 Nisan 1892); "Arz-ı Filistinde bulunan Ortodoks yerlü Hristiyanlarını...", Y. PRK. AZN. 2/4 (29 Haziran 1883); "Ortodoksların yerlü papaslarıyla vekilleri...", "Yerlü olmayan takım ile manastırın adamları...", "Yerlü olmayan rehâbin için patrik olmayub yerlü Ortodoks milletleriyle papaslarının...", HR. TO. 551/123 (29 Nisan 1875); "Yerlü Ortodoks kişiler...", "Yerlü Ortodoksların beyninde cârî olan ihtilâf...", A.}MKT. MHM. 475/26 (5 Nisan 1874); "Suriye yerlülerinden ya'ni 'Arablardan biri intihâb ve ta'yîn...", Y. PRK. UM. 45/46 (8 Nisan 1899); "Yerlüden patrik intihâbı...", BEO 1046/78412 (30 Kasım 1897); "Yerlü Ortodokslar", Y. EE. KP. 1/19 (2 Eylül 1875).

Bütün Osmanlı Ortodokslarını ifade eden Rum milletine dair bk. Richard Clogg, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, Homes and Meier Publishers, New York 1982, s. 185-207.

BİRİNCİ BÖLÜM

# RUS SİYASETİNİN KURUMLAŞMASI: SEYYAHLAR, KONSOLOSLUKLAR VE RUHANİ MİSYON

## A. Kudüs'te Ruslar ve Moskova'da Rumlar (1062-1700)

Rusya'nın Yakın Doğu, daha da özel olarak Suriye ve Filistin bölgesiyle ilişkisinin tarihi, Rus halkının Hristiyanlığı kabulüne kadar dayanır. Kudüs ve çevresine gerçekleştirilen Rus hac seyahatleri ve bu sırada yazılan seyahat anlatıları, bu ilginin erken tarihli olduğunu belgelemektedir.[76] Hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemesine rağmen kayda giren ilk Rus hacısı 1062'de Kudüs'e seyahat eden Varlaam'dır. Kutsal topraklara hac seyahatlerinin ilk yazılı örneğini 1106-1107'de seyahatini kaleme alarak veren ise Papaz Daniil'dir. Bu seyahatler, Kudüs'ün XII. yüzyılda Ruslar için fiilî bir hac mekânı olduğunu göstermektedir. Daha ilk dönemlerde kutsal topraklara yapılan bu seyahatler sırasında kaleme alınan eserler, *hojdeniya*[77] biçiminde ad alarak klasik ve modern Rus dünyasında hem edebiyat hem de seyahat anlatı türünün doğmasını sağlamıştır. Hacılar bu anlatılarında, kendilerini kutsal topraklara götüren

Hristiyanlığın kutsal yerlerine karşı Rus ilgisinin başlangıcını Kiev Knezi Vladimir'in Ortodoksluğu kabul ettiği MS. 989 tarihi olarak kabul etmek mümkündür. Vladimir'in Ortodoksluğu seçmesine dair bk. Daniel H. Shubin, *A History of Russian Christianity Volume I: From the Earliest Years through Tsar Ivan IV*, Algora Publishing, New York 2004, s. 21-25; Dinî bir vecibe olarak ise İsa Mesih'in doğduğu Beytüllahim, vaftiz edildiği Ürdün (Şeriya) Nehri, otuz yıl yaşadığı Nasıra, öğretilerini anlattığı Celile ve çarmıha gerildiği Kudüs gibi farklı kutsal yerleri ziyaret, dindar bir Rus için dünyevi saadetin doruk noktasıydı. Dolayısıyla uzun ve tehlikeli yolculuğa rağmen kutsal topraklara hacılık Rus toplumsal bilincinde Ortodoksluğun merkezi olarak kabul edilen Kudüs'e atfedilen önemi göstermekteydi. Bk. Melikşah Arslan, *Emperyal Rusya ve Kutsal Topraklara Hac: Rus Ortodoks Köylü Hacılarla Kudüs'e Seyahat*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2014.

Rusçada yürümek anlamına gelen "hodit" kelimesinden türeyen ve "seyahat, gezi" olarak tercüme edilebilir bir terim olan "hojdenie"nin sözlük anlamı için bk. E. M. Mustafayev, V. G. Şerbinin, *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul 1996, s. 977.

motiflerden, ziyaret ettikleri yerlerden ve hac seyahatinin hayatlarına etkilerinden bahsetmişlerdir. Dolayısıyla, bu anlatılarında, kutsal toprakların Ruslar üzerindeki etkisi ve Rusların kutsal topraklara bakışları ortaya konulmuştur.[78] Hristiyanlığın kabul edilişinden hemen sonra kutsal topraklara seyahat etmeye başlayan bu erken dönem Rus hacıların temel amaç ve görevleri, Rum kiliseleri ile ilişkiler kurmak ve yeni Rus Kilisesine itibar kazandırmaktı. Dolayısıyla, neredeyse tamamını ruhani şahsiyetlerin gerçekleştirdiği bu tür hac seyahatleri, Rusları yalıtılmış Hristiyanlık inancından çıkararak evrensel Hristiyanlığa dahil etme misyonunu üstlenmişti.[79]

Rusların erken dönemlerde Yakın Doğu ile ilişkileri Rus hac seyahatlerinin yanı sıra çoğunlukla Rus Kilisesi ve Rum kiliseleri arasındaki ilişkilerle sınırlı kalmıştı. Bunun nedeni ise bu dönemde ilişkilerin şekillenmesinde etkili olan siyasi gelişmelerdi. Bunlardan ilki, Kiev Rusyası'nın varlığını parçalayan ve Doğu Slav unsurlarını knezliklere bağlı adem-i merkeziyetçi bir şekilde yaklaşık 250 yıl kadar yöneten Altın Orda egemenliği (1223-1480) idi. İstanbul Rum Patrikliğinin Rus Kilisesinin idari ve dinî meseleleri üzerindeki etki ve denetiminin azaldığı bu dönemde Rus Ortodoksluğu nispeten müstakil bir kimlik kazanmıştı.[80] Rus ve Rum kiliseleri arasındaki ilişkilerin ilerlemesi

N. K. Gudzy, *History of Early Russian Literature*, trans. Susan Wilbur Jones, The Macmillan Company, New York 1949, s. 114; V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Meral, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s. 244; Erken dönem Rus hac anlatılarının büyük kısmı 1882-1914 arası *Pravoslavnıy Palestinskiy Sbornik*'te neşredilmiştir. Ayrıca kronolojik olarak bilinen bütün Rus hac seyahatnamelerinin özetli bibliyografyası için bk. Theofanis G. Stavrou, Peter R. Weisensel, *Russian Travelers to the Christian East from the Twelfth to the Twentieth Century*, Slavica Publishers, Inc., Columbus 1986; Bu seyahat türünün bilinen ilk örneğini veren Papaz Daniil, köylüden çara bütün Rus halkının kutsal topraklara ilgisini çekmeyi başarmıştır. Papaz Daniil'in seyahatnamesi için bk. M. A. Venevitinov (ed.), "Jite i Hojdenie Daniila Russkiya Zemli İgumena ç. 1", *PPS*, T I/Vıp. 3(9) (St. Petersburg, 1883), s. 1-96; "Jite i Hojdenie Daniila Russkiya Zemli İgumena ç. 2", T III/Vıp. 3(9) (St. Petersburg, 1885), s. 97-297; Papaz Daniil'in seyahatnamesinin İngilizcesi için bk. C. W. Wilson (ed.), *The Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land 1106-1107 A. D.*, Palestine Pilgrims' Text Society, London 1888.

Bu hacılar, seyahatleri öncesi "günahlarının affi için dua etmeleri" karşılığında elde ettikleri maddi kazanımların yanı sıra Rusya'ya dönüş sonrası itibar ve saygınlık kazanarak toplum hayatında önemli rol oynamışlardır. Bk. Gudzy, *Russian Literature*, s. 114.

Shubin, Altın Orda idaresi boyunca her bir Rusya Başpiskoposu dönemini ayrı başlıklarla ele almıştır. Bk. Shubin, *Russian Christianity: Volume I*, s. 83-155; Ayrıca Altın Orda dönemi, Rus Kilisesinin güçlenmesi bağlamında da değerlendirilebilir. Bk. İlyas Kamalov, *Altın Orda*

yeni sorunları da beraberinde getirmişti. Buna göre Rusya Rum Başpiskoposu İsidor ve diğer Rum ruhbanların 1439'da Floransa (Basel) Konsili'ne katılması ilişkilerde gerilimin başlangıcı olmuştu. Osmanlı'nın önlenemez yükselişi ve İstanbul'u tehdidine karşı (Rusya'da Altın Orda idaresinin sonlarına doğru) Katolik desteğine ihtiyaç duyan İstanbul Rum Patriği, Rus Ortodoksluğunu da Katoliklik ile birleştirmek için göreve özel olarak İsidor'u seçmişti. Ancak Rum ruhbanların Roma ile birleşme ve papanın üstünlüğünü tanıma kararı alması, Rus Kilisesi üzerinde beklenen etkiyi yapmamıştı. Ruslar, Rumların bu kararını Ortodoksluğa bir ihanet olarak kabul etmişlerdi. Nitekim bunu, İsidor'un 1441'de Floransa dönüşü Kremlin'de Uspenskiy Katedrali'nde papa adına ayin düzenlemesi üzerine tutuklanması ve Rusya'dan sürgün edilmesi izlemişti.[81]

Ruslara göre Rumların 1439'da Floransa (Basel) Konsili'nde Ortodoksluğa ihaneti sonucu Ortodoksluğun merkezi olan İstanbul, yani ikinci Roma, 1453'te Türklerin eline geçmişti. Dolayısıyla Bizans'ın siyasi çöküşü, İstanbul Rum Patrikliğinin Rus Kilisesi üzerindeki etkisini de ortadan kaldırmış ve Rus Kilisesi bu tarihten itibaren pratikte bağımsız hâle gelmişti.[82] Öte yandan, Bizans'ın siyasi çöküşü, Moskova Knezliği'nin siyasi yükselişi, başka bir ifadeyle 'gerçek' bir Rus devletinin kurulması ve büyümesi ile aynı döneme denk gelmişti. Bu siyasi atmosferde birçok Bizanslı din adamı ve prenses Moskova'ya gelirken Rus ruhbanlar Moskova'nın Ortodoksluğun yeni merkezi olduğunu iddia etmeye başlamıştı. Büyük Knez III. İvan (1462-1505), bu görüşü, Moskova knezlerinin hâkimiyet haklarındaki 'ideolojik meşruiyetin'

---

*ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 207-212.

Shubin, *Russian Christianity: Volume I*, s. 124-130.

N. F. Kapterev, *Harakter Otneşeniy Rossiy k Pravoslanomu Vostoku v XVI i XVII Stoletiyah*, İsdatelstvo Tipografiya L. F. Snegireva, Moskova 1885, s. 34-60; Kapterev, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Rusya'nın "Ortodoks Doğu" ile ilişkilerini incelediği çalışmasında Rusların Hristiyanlaşmasında Rumların rolü, 1439 Floransa (Basel) Konsülü ve 1453 İstanbul'un düşmesi ve bu atmosferin Ruslarda yaratmış olduğu seçilmişlik duyguları ile Moskova Üçüncü Roma görüşünün oluşması, 1589'da Moskova Patrikliğinin kurulması, Rum patriklerinin Rusya'ya seyahatleri ve bunlara yapılan yardımlar, yine patriklerin Osmanlı ülkesinde Rusya'nın siyasi aracı olarak kullanılması, Moskova Patriği Nikon döneminde (1652-1658) Rus Ortodoksluğunun bölünmesi ve Rumlara yönelik algının değişmesi, I. Petro (1682-1725) ile Batı'ya yönelim ve bölgeye yönelik değişen Rus siyaseti gibi konular üzerinde durmuştur.

oluşmasında kullanışlı bir araç olarak görmüştü. Nitekim bu görüşü desteklemek için son Bizans imparatoru IX. Paleolog'un yeğeni Sofya Paleolog ile evlenerek Bizans imparatorunun Ortodokslar üzerindeki hak ve yetkilerini de devraldığını iddia etmişti. Bu bağlamda Sofya ile Rusya'ya yerleşen Rumların, Moskova knezine, kendisinin Bizans imparatorlarının halefi olduğu yönündeki telkinlerinden etkilenen III. İvan, İstanbul'un düşmesinin ardından korumasız kalan Ortodoksluğun en yüksek koruyucusu olduğu fikrini benimsemişti. XVI. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise Piskov Manastırından Keşiş Papaz Filoteus, Büyük Knez III. Vasil'e (1505-1533) yazdığı bir mektupta, Moskova Üçüncü Roma görüşünü vurgulamıştı. Buna göre Birinci Roma'nın sapkınlıkları yüzünden, İkinci Roma'nın Türkler yüzünden yıkıldığını ancak yeni ve Üçüncü Roma'nın kuzeyde belirdiğini ve sonsuza dek var olacağını yazmıştı. Nihayet 1547'de tahta çıkan IV. İvan (1547-1584), buna istinaden Bizans imparatorları için kullanılan Çar unvanını kullanmış ve "bütün Rusya'nın hükümdarı ve bütün Ortodoksların yegâne hamisi" konumuna yükselmişti.[83]

Bütün bu gelişmelere rağmen Bizans mirası, Rus devletinin gelişmesi için hâlâ elzemdi. Rumlar, Ruslara ruhani ve entelektüel rehberlik vermeye ve Rus kilise işlerinde önemli rol oynamaya devam etmişlerdi. Bu bakımdan, Büyük Knez III. Vasil'in davetiyle 1518'de Moskova'ya gelen Aynarozlu Rum rahip Maksimos, Rus Ortodoksluğu üzerinde devam eden eski Bizans ve fakat Osmanlı'nın İstanbul'daki varlığında da sürecek Rum etkisinin önemli bir örneği olmuştur. Maksimos, Rusya'da geçirdiği süre boyunca birçok Rumca dinî eseri Rusçaya çevirmiş, hâlihazırda çevrilmiş Rus din kitaplarındaki hataları düzeltmiş ve Rus ruhbanları Rumca öğrenmek için İstanbul'a gitmeye teşvik etmiştir.[84]

Shubin, *Russian Christianity: Volume I*, s. 173-175; Bu yeni ideolojinin Rus tarihinin ilerleyen safhalarında Rus devlet adamlarının elinde son derece etkili bir araç hâline geleceği de görülecektir. Bk. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 139-141; Kazan Hanlığı, Polonya-Litvanya ve İsveç krallıklarıyla savaşlarda ve diplomaside kullanışlı bir araç olmasına karşın "Moskova-Üçüncü Roma Nazariyesi" 1667'deki Moskova Konsili'nde resmî söylemden çıkarılmıştır. Fakat Petro ve sonrasında emperyal devirler için siyasi bir söyleme dönüşen bu görüş, İmparator I. Nikolay (1825-1855) ve İmparator III. Aleksandr (1881-1894) dönemlerinde farklı şekillerde kendini göstermiştir. Bk. Alar Laats, "The Concept of the Third Rome and its Political Implications", *Religion and Politics in Multicultural Europe: Perspectives and Challenges*, ed. Alar Kilp, Andrews Saumets, (Tartu 2009), s. 105, 112.

Shubin, *Russian Christianity: Volume I*, s. 176-179.

Çar Feodor tarafından 1589'da Moskova Patrikliğinin kurulmasından sonra İstanbul'daki Rum Kilisesi ile ilişkilerde yeni bir evreye girildi. 1415'te Moskova Başpiskoposluğundan ayrılarak kendi piskoposluk bölgesini oluşturan Ukrayna, 1596'da tamamen Uniat olmuş, yani papanın üstünlüğünü tanıyarak Roma ile birleşmişti. Bu gelişmenin mimarı Doğu Roma'nın çöküşü argümanını kullanarak Ortodoksları Uniatlığa davet eden Cizvitlerdi. Lakin Cizvitlerin bu argümanı Ruslarda ters etki yapmıştı. Buna göre Moskova Patrikliğinin kurulması neticesinde Rus Ortodoksluğu çökmekte olan Rum Ortodoksluğu ile eşit bir seviyede ve hatta onun da üzerinde olacaktı.[85] Fakat Hristiyanlığa hizmet görevini hâlâ kendilerinde gören Rumlara göre Ruslar, yönlendirmeye muhtaç "sapkınlardı"ve Moskova'nın Ortodoksluğun yeni merkezi olma iddiası bertaraf edilmeliydi.[86] Dolayısıyla İstanbul Rum Patrikliği Ortodoks dünyadaki üstünlüğünden vazgeçmeyerek yeni kurulan Moskova Patrikliğini İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye'den sonra beşinci sıraya koymuştu. Nitekim Ortodoksluğun liderliğinin Moskova'ya geçmesine rıza göstermeyen İstanbul Rum Patrikliğine karşı Rusya'da tepki artmıştı.[87]

XVI. yüzyılın başlarında Suriye ve Filistin bölgelerinin Osmanlı Devleti'ne ilhakıyla birlikte, Rusya ile Rum patriklikleri arasındaki ilişki yeni bir döneme girdi. Memluk idaresindeyken Kudüs ve Antakya Rum patrikliklerinin, İstanbul Rum Patrikliği ile müstakil ilişkiler tesis etmesine izin verilmiyordu. Aynı şekilde Altın Orda döneminde, Rus hacıların kutsal topraklara seyahati ve Rusya'ya kutsal yerler için yardım toplamaya gelen alt kademeden rahiplerle temasın dışında Rusya'nın bölgeyle bir iletişimi olmamıştı. Ancak Altın Orda idaresinin sona ermesiyle Rum ruhbanlar, Rusya'ya daha sık yardım top-

Daniel H. Shubin, *History of Russian Christianity Volume II: The Patriarchal Age, Peter, The Synodal System*, Algora Publishing, New York 2004. s. 5-6.

Burada Rumların kendilerini Ortodoksların idare hakkına sahip seçilmiş millet olarak görmelerine özel bir vurgu vardır. Bk. Kapterev, *Harakter Otneşeniy*, s. 36.

Kapterev, *Harakter Otneşeniy*, s. 51; Nitekim bu dönemi inceleyen XIX. yüzyıl Rus tarihçilerinde Fenerlilere karşı ciddi bir antipati vardır. Bunlardan Aleksey Petroviç Lebedev'e göre Fenerli Rumlar, Osmanlı başkentinde yaşayan ve zevke düşkünlükleriyle bilinen fırsatçı bir güruhtu. Zira bunlar XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin Ortodoksları bölme siyasetine alet olan işbirlikçilerdi. Lebedev'in Osmanlı hâkimiyetinde Rum Kilisesi tarihine dair eseri için bk. A. P. Lebedev, *İstoriya Greko-Vostoçnoy Tserkvi pod Vlastyu Turok ot Padeniya Konstantinopolya (v 1453 godu) do Naştoyaşavo Vremeni*, İzdanie Knigoprodavtsa İ. L. Tuzova, St. Petersburg 1903.

lamak için seyahat etmeye başladı. Aynı şekilde Çar IV. İvan, tüccar Vasiliy Pozniakov'u, 1558'de Rum patriklere hediyelerini ve mesajlarını iletmesi için gönderdi.[88] Bu, karşılıklı ilişkilerin girdiği yeni evreyi de temsil etmekteydi. 1619'da ise Moskova'ya bizzat Kudüs Rum Patriği Teofannis (1608-1644) seyahat etti. Üst düzeyde ağırlanan ve her kesimden yüklü maddi yardım toplayan patrik, bu ziyaretiyle Kudüs Rum Patrikliği ve Rus devleti arasındaki yakın ve sürekli ilişkilerin tesisini sağlamıştı. Ziyareti sırasında Rus Ortodoksluğunda olup Rum Ortodoksluğunda mevcut olmayan ayin, ilahiyat ve din kitaplarının değiştirilmesine dair birçok öneride bulunmuştu. Fakat hâlihazırda bu farklılığın idrakinde olan ve Rumca bilen birçok Rus din adamı tarafından bu önerilerin çoğu kabul görmedi. Başka bir deyişle farklılık, Rus Ortodoksluğunun köklü geleneği olarak kabul edilmekteydi.[89]

Bu tür görüşlere rağmen Rusya'da Rum Ortodoksluğunun üstünlüğünü kabul edenler de mevcuttu. 1652'de Moskova Patriği Nikon gayrı Rum bütün dinî uygulamalara ve inançlara karşı çıkmıştı. Nikon, dinî kitapları yeniledi ve üç parmakla haç çıkarmaya karşı çıkarak Rum Ortodoks geleneğindeki gibi iki parmakla haç çıkarılmasında ısrarcı oldu. Bu, XVII. yüzyılın ortalarında Rusya'da İstanbul Rum Patrikliğinin ritüel ve litürjisinin birebir uygulanmasına yönelik bir tartışmanın sonucuydu. Reform sürecinde Rum patrikler, Nikon'u desteklerken, muhalif ve muhafazakâr Rus dinî liderler yabancılaştırıldı. Protopop (papaz) Avvakum önderliğinde, Nikon'un reformlarını reddeden ve "Eski İnanırlar" olarak bilinen bir dinî grup ortaya çıktı. Rus Ortodoksluğunun bölünmesi pahasına reformlarını gerçekleştirebilen Nikon, kısa süre sonra Çar I. Aleksey ile anlaşamayıp iktidardan düştüğünde, Rusya'da Rum karşıtı duygular da yeniden yükselmişti.[90]

Pozniakov'un 1558-1561 yılları arasındaki seyahatine dair seyahatnamesi için bk. H. M. Lopavev (ed.), "Hojdenie Kupsa Vasilya Pozniakova 1558-1561", *PPS*, T VII/Vıp. 3(18) (St. Petersburg, 1887), s. 1-106.

Patrik Teofannis, Moskova'dan dönüşü sonrasında da Moskova ile yaptığı yazışmalarında Yakın Doğu'daki siyasi olaylara ve genel duruma dair bilgiler vermeye devam etti. Bk. A. A. Olesnitskiy, "Snoşeniya İerusalimskih Patriarhov s Rossiey", *SİPPO*, T VII (St. Petersburg 1897), s. 57-64.

1666'daki konsilden sonra kiliseden aforoz edilen, sürgününde konuşması, yazması ve ziyaretçi kabulü yasaklanan ve nihayet yakılarak katledilen Prototop Avvakum, (1620/21-1682) daha sonra isimlendirildiği üzere Eski İnanırlığın felsefesini temsil eden şahsiyettir. İkinci sürgününde iken (ilk sürgünü 1653-1663, Tobolsk ve Sibirya; ikinci sürgünü 1667-

XVII. yüzyıl boyunca Kudüs Rum patriklerinin Rusya ile ilişkileri, çoğunlukla yardım toplamak için buraya yaptıkları seyahatlerle sınırlı kalmıştı. Buna karşın Kudüs Rum Patriği Paisiy (1645-1669), 1649'da Moskova'yı ziyareti sırasında, Rus devlet adamlarına Rusya, Ukrayna ve Boğdan'ın Osmanlı'ya karşı birlik olmaları gerektiği fikrini sıklıkla ifade etmişti. Lakin Rus devlet adamları bu teklife oldukça temkinli yaklaşmışlardı. Öte yandan Antakya Patrikliğinin Rusya ile ilişkileri Kudüs Patrikliğinin ilişkilerine nispetle fazla gelişmemişti. Bunun nedeni, Kudüs patrikleri zamanlarının büyük bir kısmını İstanbul'da geçirirken Antakya patriklerinin Şam'da ikamet etmeleriydi. Fakat Antakya Patrikliği ruhbanları ve bizzat patrikler de yardım toplamak için Moskova'yı ziyaret etmişlerdi. Buna göre Antakya Patriği Makarios Rusya'ya iki seyahat gerçekleştirmiş ve 1655-1656 ve 1666-1672 yılları arasında çarın misafiri olarak Moskova'da kaldığı sırada Moskova Patriği Nikon'un kilise reformuna dahil olmuştu. Ancak seyahatlerinin döneme özgü temel amacı ekonomik olarak kötü durumda olan Patriklik için yardım toplamaktı.[91]

XVII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ülkesinde değişen siyasi durum, Rusya'nın Yakın Doğu ile etkileşiminin karakterini de etkiledi. Osmanlı'nın 1683'te Viyana'yı ikinci defa kuşatmasına karşı Avusturya, Venedik ve Polonya'dan teşekkül eden Hristiyan ittifaka 1686'da Rusya da katılmıştı. Osmanlı ordusu bozguna uğrarken ittifaka katılmayarak Avrupa'da Osmanlı lehine dengeleyici unsur olarak kalan sadece Fransa vardı. Bunun karşılığında 12 Nisan 1689 tarihli padişah fermanıyla Ortodoksların himayesinde olan bazı kutsal yerler, Fransız taleplerine uygun olarak Latinlere (Katoliklere) verilmiş-

1682, Pustozerksk, Arhangelsk, Nenets) kaleme aldığı özyaşam öyküsünde mücadele dolu ruhani hayatını, Rus Kilisesinde Patrik Nikon ile temsil edilen dönüm noktasını ve Eski İnanırlara yönelik eziyeti anlatmıştır. Eser Türkçeye de çevrilerek MEB'in klasikler dizisinde yayınlanmıştır. Bk. Protopop Avvakum, *Hayatım*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1946; Ayrıca bk. S. A. Zenkovsky, "The Old Believer Avvakum", *Indiana Slavic Studies*, Vol 1 (Bloomington 1956), s. 1-51; Elbette Rus din ve kilise tarihi içinde Eski İnanırlar, bir hizip hareketi olarak resmiyette lanetlenmiş olsa bile Rus taşrasında etkisi ve gücü, bir karşımisyonerlik alanı doğurarak devam etmiştir. Eski İnanırlar hakkında çalışmalar yapan S. A. Zenkovskiy'in makalelerinin derlendiği iki ciltlik kitabı için bk. S. A. Zenkovskiy, *Russkoe Staroobryadçestvo Toma I i II*, İzdatelstvo Kvadriga, Moskova 2006.

Seyahatlerini ve Moskova'da geçirdiği zamana dair gözlemlerini de kaleme almıştır. Bk. K. A. Pançenko, *Pravoslavnıe Arabı, Put Çerez Veka*, İzdatelstvo PSTGU, Moskova 2013, s. 348-367.

ti.[92] Mevcut ahvalde, dönemin Kudüs Rum Patriği Dositeos (1690-1707), Rus yardımı ile Ortodoksların kutsal yerlerdeki haklarının iadesinin sağlanacağını hatta "Türk boyunduruğu"ndan kurtulabileceğini düşünürken Rusya, patrikliklerin Osmanlı ülkesinde birer Rus nüfuz ve istihbarat aracı olarak kullanılabileceğini düşünmekteydi.[93] Bu doğrultuda Dositeos ile I. Petro (1682-1725) arasında mektuplaşmalar dahi yapılıyordu. Dositeos, mektuplarında Rusya'nın yükselen siyasi ve askerî gücünü Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirmek için hararetli çağrılar yapıyordu. 1691'de Petro'ya bir mektubunda Osmanlı vassalı Kırım Hanlığı'na atıfla 'eski defterleri'hatırlatıcı şu ifadeleri kullanmıştı: "Kırım Tatarları sadece bir avuçturlar ve sizden haraç almalarıyla övünüyorlar. Tatarlar Türklere tabidirler, öyleyse siz de Türklere tabisiniz. Birçok kereler şunu bunu yapacağız diye övündünüz, fakat her şey lafta kalıyor ve gerçekte hiçbir şey yapılmıyor." Dositeos'un bu kışkırtıcı tarihsöylemsel ifadelerinin, I. Petro'nun 1695'te Azak Kalesi'ni kuşatmak için harekete geçmesinde etkili olduğu söylenebilir.[94]

Rus tarihyazımında çarların muhbiri unvanına sahip olan Dositeos, XVII. yüzyılın sonlarında Rusya'nın Yakın Doğu ile ilişkilerinde etkin bir rol oynamasına karşın, I. Petro ile başlayan yeni süreçte Rum patriklerinin rolleri de önemsizleşecekti. Bunun nedenleri arasında Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı saldırgan siyaseti vardı. Batı'daki olaylar nedeniyle Avusturya kısa süre sonra Osmanlı ile barış yapma yolunu aradığında, I. Petro, 1698'de bizzat Viyana'yı ziyaret ederek savaşa devam edilmesi için ısrarcı olmuştu. Nitekim ittifakın Katolik kanadı, Osmanlı Devleti ile 1699'da Karlofça Antlaşması'nı akdederken mütarekeyle yetinen I. Petro, İstanbul'a barış müzakereleri için gönderdiği elçisi E. İ. Ukraintsev'e barış mümkün olmazsa Osmanlı Ortodokslarının yardımıyla savaşa devam edilmesi yönünde Dositeos ile istişare etmesi talimatını vermişti. Ayrıca Doseitos'un da etkisiyle Rusya, barış müzakerelerin-

Kudüs'te Kutsal Kabir (Kamame) ve Kutsal Doğum (Beytüllahim) kiliselerinde Rumlar ile Frenkler arasındaki ihtilafın halledilmesine yönelik 12 Nisan 1688 tarihli "Sultan II. Süleyman hatt-ı hümâyûnuyla mu'anven fermânın sureti" için bk. BOA. HAT. 1654/12; N. F. Kapterev, "Snoşeniya İerusalimskih Patriarhov s Ruskim Pravitelstvom s polovini XVI do seredini XIX stoletiya", *PPS*, T XLII (St. Petersburg, 1895), s. 272-274.

Kapterev, "Snoşeniya İerusalimskih Patriarhov", s. 468.

Kapterev, "Snoşeniya İerusalimskih Patriarhov", s. 282; B. H. Sumner, *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Doğu Kitabevi, İstanbul 2016, s. 25.

de Latinlere verilen Ortodoks mülklerinin iadesi gibi dinî konular üzerinde durmuştu. Bu, esasında pazarlık sırasında lazım olabilir mülahazasıyla listede tutulan bir talep olmasına karşın Rusya'nın ilk defa Osmanlı Ortodokslarının haklarını siyasi araç olarak kullanması anlamına gelmekteydi. Ancak Rum patriklerin Rusya ile ilişkilerinin Osmanlı Devleti tarafından olumlu karşılanmayacağı yeni bir süreç başlamıştı.[95]

Ayrıca I. Petro'nun Batıcılığı ile birlikte Rus devletinin Rumlara bakışı da değişmekteydi. Rusya için 'modası geçmiş' bir halk olan Rumlardan artık alınacak bir şey kalmazken, Batı, bilimi ve birikimiyle öne çıkmaktaydı. Elbette Rumlarla kilisevi ilişkiler devam etmeliydi, ancak bu ilişkinin karakterinde Rumlar artık lider veya akıl hocası olmayacaktı. Kaldı ki bu dönemde Rusya'da düşünce ve eğitimin önde gelen temsilcileri, artık Rumlar değil Ukraynalılardı. Dolayısıyla XVIII. yüzyıla kadar Rusya'da saygı ile ağırlanan Rum patrikler, artık sıradan ruhban muamelesi görmeye başlayacaktı. Erken dönemde Rum patriklikler ile ruhani veya diplomatik bütün ilişkiler Rus devlet geleneğine uygun olarak Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla yürütülürken, artık bu iş, Kutsal Sinod'a devredilecek ve yapılan yardımlar da kısıtlanacaktı.[96]

## B. Erken Dönem Osmanlı-Rus İlişkilerinden Suriye ve Filistin'de Rus Konsolosluklarına (1700-1843)

Rusya'nın Yakın Doğu ile ilişkilerinin niteliğindeki köklü değişim, Osmanlı ve Rusya arasında imzalanan 1700 İstanbul Antlaşması ile gerçekleşti. Antlaşmanın 10., 11., 12., 13., 14. maddeleri Rusya'nın Osmanlı başkentinde daimi elçilik bulundurmasına yönelikti. Bunlardan 10. madde en belirgin olanı idi:

> Ticâret ahvâli semere-i sulhden olub memleketlerinin refâh hâline sebeb olur lâkin Çar-ı müşârün-ileyh tarafından işbu mu'ayyen orta elçileri bu husûsa külliyet ile me'zûn ve murahhas olmamağla ticâret ahvâlinin söyleşilmesi ve bir sûrete ifrâğ olunması te'kîd ve teşyîd-i sulh ve salâh için mu'tâd-ı kadim üzere müşârün-ileyh Moskof Çarı tarafından der-i devlet-medârıma ta'yîn ve irsâl olunacak Büyük Elçisine alıkonula.[97]

Kapterev, "Snoşeniya İerusalimskih Patriarhov", s. 281-284; Sumner, *Petro ve Osmanlı*, s. 28, 48-49, 56.

Kapterev, "Snoşeniya İerusalimskih Patriarhov", s. 369-372.

*Muahedat Mecmuası Cilt III*, Hakikat Matbaası, İstanbul 1877, s. 217-218; Tolstoy'un

Bu madde, açılacak daimi elçilikle artık doğrudan Osmanlı-Rus diplomatik ilişkilerinin kurulduğunu ifade ediyordu. Fakat Dositeos'a oldukça değer veren Rusya'nın ilk İstanbul Elçisi P. A. Tolstoy, (1702-1710/1712) Babıali ile ilişkilerindeki danışmanlığının yanı sıra istihbarat gibi konularda da onun yardımına başvurmuştu. Zira Tolstoy'a göre, Dositeos, "hakikaten ölümü hakir görerek her fırsatta çar hazretleri için çalışıyordu." Buna karşın istihbarat kaynaklarını çeşitlendiren Tolstoy, özellikle de 1707'deki Dositeos'un ölümünden sonra Rumlara güvenilemeyeceğine bizzat tanıklık etmişti. Tolstoy'a göre, "Aslında küçüğünden büyüğüne (Rumların) hepsi yalan söylüyor ve onlara itimat etmek kesinlikle mümkün değil." idi. Nihayetinde Tolstoy, gittikçe artan bir şekilde tamamen Fenerli Rumlara dayanan evvelki Rus uygulamalarını terk etti.[98]

1700 İstanbul Antlaşması, Rusların kutsal topraklarla etkileşimini de teminat altına alıyordu. Bu bağlamda Rusya'nın Filistin siyasetinin itici gücü olacak olan Rus hacılara kutsal topraklara müşkülat çıkarılmaksızın seyahat etme hakkının tanınmasına dair antlaşmada bir madde bulunuyordu. Buna göre 12. maddede:

> Moskof ta'ifesinin 'avâmı ve râhibler Kudüs-i Şerif'e varub ziyâretgâhlarını ziyâret etmeğe izin ve ruhsat ala ve bu makûle ziyârete gidenlerden Kudüs-i Şerif'de ve gayrı yerlerde gümrük ve harâc pîşkeş taleb olunmaya lâzım olan yol kâğıtları içün akçe alınmaya ve memâlik-i mahrûsemde olan Rus ve Moskof ruhbânlarına hilâf-ı şer'i-şerif dahl ve rencîde olunmaya.[99]

---

İstanbul elçiliği ile ilgili bk. M. R. Arunova, F. S., Oreşkova, *Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. İ. Allahverdi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

Sumner, *Petro ve Osmanlı*, s. 47, 100.

*Muahedat Mecmuası Cilt III*, s. 218; 1700 İstanbul Antlaşması'nın Rusça metni için bk. T. P. Yuzefoviç, *Dogovori Rossii s Vostokom Politiçeskie i Torgovie*, Tipografiya O. İ. Baksta, St. Petersburg 1869, s. 1-10; Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki seyahat izinlerine dair kapsamlı bir araştırma için bk. Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğunda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXI/s. 33 (Ankara, 1963), s. 105-124; Osmanlı ile Rusya arasındaki ilk doğrudan savaş 1676 tarihinde Ukrayna için yapılmıştı. Savaşta asli rolü Tatarlar oynamıştı. Savaş her iki devlet için de pahalıya mal olmuş ve bir sonuca varılamamıştı. Savaş sonunda Kırım'ın başkenti Bahçesaray'da 1681'de imzalanan antlaşma Osmanlı-Rus ilişkilerinin ilk siyasi metnidir. Yine bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Ruslara kutsal topraklara sorunsuz hac hakkı tanınmasına dair belirsiz bir rıza göstermiştir. Bk. C. Bickford

Maddenin içeriğinde Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen Rus halkına ve rahiplerine izin verileceği, geçecekleri yerlerde gümrük vergisi ve haraç alınmayacağı, ayrıca yol kâğıtları için de para alınmayacağı ve Ruslara Osmanlı topraklarında zarar verici harekette bulunulmayacağı belirtilmişti. Dolayısıyla ilk defa bu antlaşma ile Rusya, Osmanlı Doğusu ile seyyah/hacılar aracılığıyla ilişki kurabilmek için resmî garanti alabilmişti.

Lakin Tolstoy, bu hakkı uygulatmada zorlukla karşılaşacaktı. Zira Rusya'nın Osmanlı'ya karşı değişen siyasetinin devamı olarak ilk defa 1711 Prut Seferi öncesinde, Rusların Osmanlı Ortodokslarını 'kışkırtma' faaliyetleri ortaya çıkmıştı. Böylece Rusların o zamana kadar irtibatta oldukları Rum ruhani liderlere alternatif haber toplayıcı ve destek verici araçlara benzer yeni bir unsur ortaya çıkmıştı. Bu bağlamda I. Petro, Balkanlar'da bir ayaklanma çıkarmak arzusuyla Karadağlı ve Sırp çeteci asilerle irtibat kurdu. Petro'nun Ortodoksluk üzerinden ateşli ayaklanma çağrısı köylüler arasında nispi karşılık bulmuştu. Osmanlı Ortodokslarının çarı "kurtarıcı" olarak karşılayacakları kesindi.[100] Fakat I. Petro, çağrısına karşı beklediği etkiyi bulamadığı gibi askerî hezimetle barış görüşmelerinde dinî meseleler üzerinde de duramamıştı. Bilakis 1711 Prut Antlaşması ve devamı niteliğindeki 1713 Edirne Antlaşması ile Ruslar, 1700 İstanbul Antlaşması ile kazanılan kutsal topraklara seyahat serbestîsi ve İstanbul'da daimi elçilik bulundurma gibi haklarını kaybetmişlerdi. Bununla beraber I. Petro'nun Venedik ve Avusturya ile Osmanlı arasındaki savaşta diplomatik manevra sonucu tarafsız kalması üzerine Osmanlı, iyi niyet göstergesi olarak 1700 İstanbul Antlaşması ile bu hakları Rusya'ya geri verdi. Bundan sonra uygulamadaki teferruatın haricinde bu maddeye dair bir daha münakaşa edilmemiştir. Nitekim bu dönemde Rusların kutsal topraklara seyahati henüz oldukça nadir olduğu için Rus hacılar meselesine fazla önem atfedilmediği anlaşılmaktadır.[101]

---

O'Brien, "Russia and Turkey, 1677-1681: The Treaty of Bahchisarai", *Russian Review*, Vol XII/No. 4 (Kansas, 1953), s. 259-268; Antlaşmanın maddelerinden Kurat'ın eserinde bahsedilmiştir. Ancak tam metin verilmemiştir. Bk. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 26.

[100] Sumner, *Petro ve Osmanlı*, s. 69-70.

Sumner, *Petro ve Osmanlı*, s. 43, 93; Ayrıca 1720 İstanbul Antlaşma ile Rus tüccarları ilk defa Osmanlı kara ticaretinde serbestîyet hakkı kazanmışlardı. Bu Rusya'ya verilen ilk ticari

I. Petro, Rus dış siyasetine belli bir yön vermişti; bu siyaseti aynı yönde devam ettiren halefleri ise ilk fırsatı değerlendirerek Avusturya ile birlikte Osmanlı'ya savaş açmıştı. Savaş boyunca Rus kuvvetleri Osmanlı ordularına karşı her yerde yenilirken Avusturya kuvvetleri büyük bir zafer kazanmıştı. Fransa ise savaş sonrası sağladığı aracılık karşılığında sonraki yıl, yani 1740'da kapitülasyonları yenileyerek kutsal topraklardaki hacıları, rahipleri ve genel olarak Osmanlı Katolikleri için imtiyazlar elde etmişti.[102] Buna karşın 1739'da Belgrad Antlaşması'na ek olarak imzalanan Niş Antlaşması ile Rusya'nın kazanımları sınırlı kalmıştı. Rusya hâlâ Karadeniz'e çıkmayı başaramazken dinî meseleler üzerinde de durmamıştı. Buna karşılık 11. madde ile kutsal topraklara seyahat serbestîsini bir kez daha tasdik ettirmişti. Buna göre;

> Moskof devletine tâbi' olan ruhbân tâ'ifesi ve sâ'irleri Kudüs-i Şerif ve sâ'ir ziyâretgâhları olan yerlere varmaları câ'iz ola ve bu mukâvele seyahât idenlerden Devlet-i 'Aliye-i 'Osmâniyeden cizye ve bir dürlü virgisü taleb olunamayacağından başka iktizâ iden yol emirleri sâ'ir müste'minlere virildiği üzere Devlet-i 'Aliyem'de meks eyledikleri müddetde şer'i-şerife mugâyir ta'addi olunmayalar.[103]

Bu maddenin 1700 İstanbul Antlaşması'ndaki ilgili maddeden, kaleme alınma biçimi bakımından farklı olduğu ancak içerik olarak maddede herhangi bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır. Zira neticede Rus ruhban, seyyah veya hacıların diğer devletlerin tebaalarına uygulandığı şekilde geçiş hakkı/yol emri alabileceği ifade edilmiştir. Diğer taraftan savaştaki askerî başarılarıyla Rusya, Osmanlı Ortodoksları nezdinde Rus hacılar için önceki kazanımlarını korumaya yönelik tavrını sürdürmüştür.

---

imtiyazdı. Antlaşmanın tüm maddeleri için bk. *Muahedat Mecmuası Cilt III*, s. 229-238.

Kapitülasyonun tam metni için bk. *Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşei, Asılları*, çev. İskender Ali Reşat, Kanaat Matbaası, İstanbul 1914, s. 140-156.

*Muahedat Mecmuası Cilt III*, s. 249; Ayrıca antlaşmanın Rusça metni için bk. Yuzefoviç, *Dogovori Rossii s Vostokom*, s. 21; Uzunçarşılı'ya göre Osmanlı ordusu bütün gücüyle Avusturya üzerine yüklenmiş ve Rusya cephesi az kuvvetle ve bir seraskerle idare edildiği için Ruslar burada birtakım başarılar elde etmişlerdi. Nitekim 18 Eylül 1739 tarihinde Avusturya'nın Osmanlı ile Belgrad Antlaşması'nı imzalaması ile Rusya da savaşı bırakıp antlaşmaya dahil olmuştur. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Cilt IV, Kısım 1 Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 289-291.

Rus dış siyasetinde Ortodoksluk enstrümanının habercisi olan bu yeni durumun alenen ifade edilmesi ise II. Katerina (1762-1796) döneminde gerçekleşti. II. Katerina'nın Rus tahtına çıkmasıyla, Rus tarihinde I. Petro'nun amaçlarına yönelik önemli hamleler yapılmaya başlanmıştı. Büyüyen Rus devleti, komşuları Polonya ve Osmanlı istikametinde genişleme arzusu gütmekteydi. Nitekim II. Katerina, önce Polonya'daki Ortodoksların Katolikler tarafından ezildikleri gerekçesiyle harekete geçmişti. Polonya'da Rus hâkimiyetinin yerleşmesini tehlikeli gören Osmanlı Devleti ise buna karşı çıkarak Rusya ile savaşa girişmişti. II. Katerina ise Osmanlı Devleti'ne son vermek için uygun zamanın geldiğini düşünmekteydi. Buna göre Karadeniz'e inilecek, Kırım Rusya'ya ilhak edilecek, daha sonra Grek Projesi ile boğazlar, İstanbul ve Ege denizindeki adalar Rus hâkimiyetine alınacaktı. Bu motivasyonla başlayan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı, Rusya'nın Osmanlı Ortodoksları ve diğer unsurları ile kurulan bağlar ve ilişkilerinde niteliksel değişmeyi ve bir dönüm noktasını ifade etmekteydi. Savaş sırasında A. G. Orlof idaresinde Rus donanmasının Akdeniz'deki faaliyetleri Rusya'nın bölge ile ilk askerî temasını teşkil etmişti. Rus donanmasının Yunanlıları isyana teşvik etmek için Mora sahillerine asker çıkarması bu faaliyetlerden ilkiydi. Ancak Ruslar bu girişimden bir sonuç alamayarak geri püskürtülmüşlerdi.[104]

Öte yandan savaş sırasında Rusların kışkırtmaları yalnız Ortodokslar ile sınırlı kalmamıştı. İsyan hâlinde bulunan Suriye'de Şeyh Zahir Ömer ve Mısır'da Şeyhü'l-ebed Bulutkapan Ali Bey'e yardımlarda bulunan Ruslar, Osmanlı'yı bir başka uğraşın içine çekmeye çalışmıştı.[105] Zahir Ömer, Bulutkapan Ali Bey'in yanı sıra Akdeniz'de faaliyet gösteren Rus donanması başkumandanı Amiral Orlof ile irtibata geçerek Suriye'de girişeceği harekâtta kendisine

Bu olayın hemen sonrasında 7 Temmuz 1770'de Rus savaş gemileri Çeşme Körfezi'nde Osmanlı donanmasını yakmışlar; akabinde ise Ege Denizi'ndeki bazı adaları işgal etmişlerdir. Bk. Kurat, *Türkiye ve Rusya* s. 26.

Bağımsız bir devlet kurmak planları içerisinde olan Bulutkapan Ali Bey Osmanlı-Rus Savaşını iyi bir fırsat olarak görmüş ve Mısır ve Hicaz'da faaliyet göstererek "Sultanü'l-Mısır ve'l-Bahreyn" unvanı aldıktan sonra Akka'da bulunan Zahir Ömer ile haberleşerek Batılı devletlerle ittifak yapmaya çalışmıştır. Dolayısıyla bu sırada Akdeniz'de faaliyet gösteren ve Kudüs ile kutsal yerlerle tarihî ve dinî bağları olan Rusya'ya da bu bölgeleri vaat etmek suretiyle yardım elde etmeye çalışmıştır. Bk. Ferudun Emecen, "Zahir el-Ömer", *DİA*, C XLIV (İstanbul, 2013), s. 90-91; Ferudun Emecen, "Ali Bey, Bulutkapan", *DİA*, C II (İstanbul, 1989), s. 383-384.

yardımcı olması durumunda öteden beri Rusların ilgisini çeken Kudüs'ü ve kutsal yerleri Ruslara vereceğini söylemişti. Ruslardan yardım sözü alan Zahir Ömer ve Bulutkapan Ali Bey, kısa sürede Gazze, Ramla, Nablus, Kudüs, Yafa, Sayda ve Şam'ı ele geçirmişti. Bunun üzerine Rus donanması asilere yardım için İskenderiye ve Hayfa limanlarına gemilerini göndermiş, Beyrut sahillerini bombalamış ve karaya asker çıkarmış, ancak tutunamamışlardı. Nihayet, Bulutkapan Ali Bey'in Mısır'da ve Zahir Ömer'in Suriye'de Osmanlı kuvvetleri tarafından yenilmesi ile sükûnet sağlanmıştı. Bütün bunlar, Rusya'nın öteden beri bu bölgelerdeki muhalif grupların farkında ve yakinen takipçisi olduğunu gösteriyordu. Rusların bölgedeki nihai amacı Dürzi ve Marunileri tahrik ederek Şam'ı ayaklandırmak ve sağlanacak muhtemel başarıyı diplomatik araç olarak kullanmaktı. Fakat bütün bu faaliyetlere rağmen Rusya, savaş sonrası bölgeye dair henüz bir hak ve talepte bulunabilecek durumda değildi.[106]

Savaş sonrası imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın, Osmanlı-Rus ilişkilerinde, Rusya'nın Osmanlı Ortodokslarına yönelik siyasetlerinde ve dolaylı olarak da Rusya'nın Kudüs ve civarı ile olan bağlarının gelişmesinde etkisi olmuştur. Antlaşma ile Rusya, Karadeniz ve Kuzey Kafkasya'da toprak kazanımları, Osmanlı ülkesinde serbest ticaret, İstanbul'da daimi elçilik gibi hakların yanı sıra bir takım dinî imtiyazlar da elde etmişti. Öyle ki bir asır sonra dahi Osmanlı Devleti ile Rusya arasında önemli bir sorun olacak kısım, dinî imtiyazlar, yani Rusya'nın Osmanlı Ortodoksları üzerinde antlaşmanın muğlak 7. ve 14. maddelerine dayanarak himaye hakkı iddia etmesiydi. Ancak 7. maddede Osmanlı Hristiyanlarının, mezhep farklılığına değinilmeden (sadece Ortodokslar değil) dinî yaşantıları ve kiliseleriyle beraber Osmanlı Devleti'nin

Rus donanması, 1772'de Şam Valisi Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerini Sahl al-Gazi'ye bölgesinde yenen Zahir Ömer ile 6.000 akçe karşılığında Ayda'da girişeceği mücadeleye destek verme ve Beyrut sahillerini bombalama konusunda anlaşarak buradaki 300 hanenin harap olmasına sebep olmuş ve 22 Haziran 1772'de karaya asker çıkartsa da tutunamayarak geri çekilmişlerdir. Lakin Osmanlı ile yapılan mütarekelerden sonuç alamayınca 1773'te Rus donanması birkaç gemiyle tekrar Beyrut'a gelerek, Bulutkapan Ali Bey ve Zahir Ömer'e yardım getirmişlerdi. Nihayet, Bulutkapan Ali Bey'in Mısır'da yenilmesi ile Osmanlı hükümeti ile anlaşmak zorunda kalan Zahir Ömer'i Ruslar tekrar kendi taraflarına çekmek istemişler, fakat başarılı olamamışlardır. Ancak 1775'te tekrar isyan eden Zahir Ömer, bu sefer Yafa sahillerine gönderilen Osmanlı donanması tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bk. Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 87-89.

koruması altında bulunduğu belirtilmişti.[107] 14. madde gereğince ise Rusya, İstanbul'un Galata tarafında, Beyoğlu'nda herkesin, bilhassa da İstanbul üzerinden geçen Rus hacılar, tüccarlar ve Rum Ortodoksların kullanabileceği adı Rus-Grek olan bir Rus Kilisesi inşa edebilecekti. Rus elçileri bu kilise için istekte bulunursa Osmanlı idaresi bunları dikkate alacaktı. Böylece İstanbul'un fethinden bu yana kilise inşa edilmeyen İstanbul'a Rusya, ilk defa kilise inşa ederek Osmanlı Ortodokslarının gözünde itibarını artıracaktı. Lakin bu maddeden anlaşıldığı gibi Rusya'nın korumakla mükellef olduğu Osmanlı Ortodoksları değil İstanbul'da inşa edilecek Rus kilisesi olacaktı. Bunun da ötesinde Osmanlı idaresi İstanbul'da yapılacak kiliseye halkın karşı geleceğini söyleyerek sakıncalarından bahsetmiş ve antlaşmanın 14. maddesi daha imza aşamasındayken uygulama dışı bırakılmıştı.[108]

Rusya'nın Osmanlı Hristiyanlarına yönelik hamilik iddiaları, 1775'te II. Katerina'nın Osmanlı'ya karşı elde ettiği zaferini, "Ortodoks mezhebimiz filizlenmeye başladığı yerlerde bundan böyle imparatorluğumuzun yüksek himayesi altında, bütün şiddet ve zulümden korunmuştur" ifadeleriyle bir manifesto şeklinde yayımlamasıyla başlamıştır.[109] Rus hükümeti, bu sözlerin

Öte yandan İsmail H. Danişmend Küçük Kaynarca Antlaşması'na değinirken orijinal maddeleri vermek yerine kısaca söz konusu maddenin (7. madde) "Rusya'yı Türkiye'de Hristiyanlığın hamisi hâline getirdiğini" söylemiştir. Bk. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi Cilt IV*, İstanbul, 1972, s. 58; Buna karşılık Bekir Sıtkı Baykal, Rusya'nın söz konusu antlaşmanın 7. maddesini kendi görüşlerine göre yorumladığına vurgu yapmıştır. Bk. Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıali", *Belleten*, C XXIII/S. 90 (Ankara, 1959), s. 244.

[108] Köse, *Küçük Kaynarca*, s. 205-207; 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın tam metni için bk. *Muahedat Mecmuası Cilt III*, s. 254-274; Antlaşmanın Rusça metni için bk. Yuzefoviç, *Dogovori Rossii*, s. 24-41; Öte yandan Rusya'ya, Osmanlı Ortodokslarını himaye hakkının verildiği antlaşma metninde ifade edilmese de 16. ve 17. maddelerde görüldüğü üzere Rusya'nın kollayıcı taleplerinden Osmanlı Ortodoksları üzerinde koruyuculuk vazifesini üslendiği anlaşılmaktadır. Buna göre 16. madde gereği Rusların, Eflak ve Boğdan ahalisinin sorunları hakkında Osmanlı makamlarına başvurabileceği, 17. maddede Osmanlı Devleti'nin dinî konularda Hristiyanları baskı altına almayacağı, 23. maddede ise Osmanlı'nın Gürcistan ve Mingreli'deki Hristiyanların dinî faaliyetlerine müdahalede bulunmayacağı söylenirken Rusya'nın da Gürcistan'ın içişlerine karışmayacağı açıkça ifade edilmektedir. Ancak bu maddeler Rusya'ya Osmanlı Ortodokslarına yönelik temsilcilik ve himaye hakkı tanındığı anlamına da gelmemektedir. Bk. Köse, *Küçük Kaynarca*, s. 208-209.

[109] Fakat 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması yürürlükte olduğu 13 yıl boyunca antlaşma maddelerini öne sürerek Ortodoks tebaa üzerinde hak iddia etmeyen Rusya, bu

yanı sıra Fransızca tercümesiyle yayımladığı antlaşma metninde, 7. maddede bulunan Rus kilisesi ifadesini, kasıtlı bir şekilde Rum Kilisesi olarak yanlış telaffuz etmiş ve Rum Kilisesi üzerinde himaye hakları olduğunu Avrupa'ya bir nevi benimsetmiştir. Öyle ki Avusturya Elçisi Franz Thugut'un antlaşma maddelerini görmeden Rusya'ya mezhep ayrılığı gözeten bir dinî hamilik verildiğine dair yaptığı değerlendirmeleri de Avrupa diplomasisi ve tarihçiliği tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.[110] Neticede Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks nüfus ve kutsal topraklar üzerinde, XIX. yüzyıla kendini bırakan süreçte yaptığı propagandalarla Avrupalı devletleri nezdinde "Osmanlı Ortodokslarının hamilik hakkını" elde etmişti. Bu noktada Osmanlı Ortodoksları ile ilgili sorunlarda müdahale hakkını kendinde gören Rusya, Osmanlı Ortodokslarına karşı siyasi duruşunu da resmî olarak şekillendirmiş ve Balkanlar, Karadeniz ve kutsal topraklar üzerinde her geçen gün daha da nüfuz kazanmıştır.[111]

Rusya'nın Suriye ve Filistin bölgesi ile bağlarını geliştirmesi bakımından 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 8. ve 11. maddelerinin önemi ayrıca belirtilmelidir. 8. madde ile kutsal toprakları ziyaret eden Rus hacı ve seyyahlar için daha geniş imtiyazlar elde edilmiştir. Buna göre ilgili maddede şu ifadeler geçmektedir:

> Rusya Devleti'nin gerek rehâbin zümresinden ve gerek sâ'ir re'âyâsından olanlara tamâmen ruhsat verile ki Kudüs-i Şerif ve şâyeste-i ziyâret olan sâ'ir mahallere seyâhât ideler bu gûne yolcu ve seyyahlardan gerek Kudüs-i Şerif'de ve gerek sâ'ir mahallerde ve esnâ-yı tarikde dâhî bir dürlü cizye ve harâc ve virgü ve aslâ bir teklîf taleb olunmaya sâ'ir düvelin re'âyâlarına virilen fermânlar ve yol emirleri ve mersûmuna dâhî vech-i lâyıkı üzere edâ olunalar ve mâdemki Devlet-i 'Aliye'miz arâzisinde ikâmet ideler kendülerine bir dürlü dahl ve ta'arrûz olunma-

iddialarını 1853'te başlayacak olan Kırım Savaşı'na giden süreçte gündeme getirmiştir. Bk. Köse, *Küçük Kaynarca*, s. 209-210.

110 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın dinî imtiyazlara dair muğlak yönlerine açıklık getiren önemli bir çalışma için bk. Roderic H. Davison, "Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuçuk Kainardji Reconsidered", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, ed. Roderic H. Davison, (Austin, 1990), s. 38-49.

Wlodzimierz Baczkowski, "Russia and the Holy Land" *The Eastern Quarterly*, Vol II/No. 2 (London, 1949), s. 42.

> yub kuvvet-i ahkâm-ı şeri'ât muktezâsınca tamâmen himâyet ve sıyânet olunalar.[112]

Buna göre, geçiş hakkı/yol emrinin yanı sıra diğer dost devletlerin tebaalarına sağlandığı gibi Osmanlı ülkesinde yaşayan Rusların da Osmanlı hukuku gereği korunmaları yönündeki ifadeler, Rusların da bir noktada kapitülasyon aldığını göstermektedir. Öyle ki bu maddenin önceki antlaşmalarda geçen benzer maddelere nazaran etkin bir şekilde uygulandığı da açıktır. Zira Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası elde edilen güvence sonucu kutsal topraklara seyahat eden Rus hacıların sayısındaki artışı Osmanlı arşiv belgelerinde takip etmek mümkündür. Küçük Kaynarca'nın hemen ardından Rus hacılara verilen ferdî yol izni niteliğindeki padişah fermanlarına Cevdet Hariciye Evrakı'nda tesadüf edilmektedir.[113] Bu niceliksel artışın bir diğer nedeni de Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 11. maddesi ile elde edilen konsolosluk açma hakkı idi. Buna göre 11. maddenin ilgili kısımlarında şu ifadeler geçmektedir:

> ...Rusya Devleti tarafından lâzım görülecek 'âmme-i mevâki'de konsoloslar ve konsolos vekillerinin ta'yinine Devlet-i 'Aliyemiz cânibinden ruhsat virilüb dost olan sâ'ir düvelin konsolosları î'tibâr oldukları gibi merkûmları dâhî mu'teber tutulalar ve işbu konsolos ve konsolos vekillerine ruhsat virile ki beratlu ta'bîr olunur berât-ı pâdişâhânem ile müsellim tercümânlar mâ'iyetlerinde tutub İngiltere ve França ve sâ'ir milletlerin hidmetlerinde bulunan emsâlleri kâmyâb oldukları mu'âfiyâta bunlar dâhî nâ'il ve kâmyâb olalar.[114]

Metinden anlaşıldığı üzere Rusya, Osmanlı ülkesinde uygun gördüğü her yerde yani Suriye ve Filistin bölgesinde de konsolosluk açma hakkı elde etmiştir. Yeni ve oldukça kullanışlı bir araç olan bu kazanım, hem Rus hac seyahatlerini artırmış hem de Rusya'nın bölge ile ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Konsolosluk kurmanın bölge ile etkileşimde önemli olduğunun farkında olan Rusya, 1783 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması'nın 52. maddesiyle Fransız ve İngiliz konsolosluklarının bulunmadığı yerlerde de

*Muahedat Mecmuası Cilt III*, s. 258-259.

Ferdî Rus hacılara verilen padişah fermanı (yol izni/emri) güvenli geçiş hakkı anlamına gelmekteydi. Erken tarihli padişah fermanlarına örnek olarak 15 Ekim 1779'de "Rusya re'âyâsından Mösyö Kostantinov nâm râhibe" yol emri verilmesine dair bk. BOA. C. HR. 64/3172.

12. maddenin ilgili kısmı için bk. *Muahedat Mecmuası Cilt III*, s. 260.

konsolosluklar açabilme hakkını elde ederek mevcut kazanımının kapsamını genişletmiştir.[115] Akabinde hızlı bir şekilde 1784'te Sayda, 1785'te Beyrut ve XVIII. yüzyılın son yıllarında ise Şam, İskenderiye ve Kahire'de Rus konsoloslukları açılmıştır. Bu konsolosluklar, Rusya'nın Suriye ve Filistin'e verdiği öneme binaen Mora gibi Rum nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki Rus konsolosluklarıyla eş zamanlı olarak açılmıştı. Konsolosluklar, temelde Rusya'nın Doğu Akdeniz'deki ticari faaliyetlerini geliştirme ve sayıları her yıl artan Rus hacıların seyahatlerini kolaylaştırma işlevine sahipti. Fakat Osmanlı Rus savaşları nedeniyle açılan bu konsoloslukların faaliyetleri sekteye uğrayacak, hatta çoğu konsolos görev yerine dahi ulaşamayacaktı. Buna rağmen savaşın akabinde mevcutlara ilaveten Halep, Yafa, Hayfa ve Lazkiye gibi yerlerde başkonsolosluk, konsolosluk, muavin konsolosluk ve fahri konsolosluk gibi birçok diplomatik Rus temsilciliği açılacaktı.[116]

Öte yandan Osmanlı'dan her istediğini alabileceğini düşünen II. Katerina artık bu meseleye bir son vermek istiyordu. Bu doğrultuda ortaya atılan Grek Projesi'ne göre Türkler Avrupa'dan kovulacak ve bir Rus prensinin yönetiminde Balkanların doğu kısımlarını, Ege adalarını ve boğazları içine alan İstanbul merkezli bir "Grek Devleti" kurulacaktı. II. Katerina, planlanan devletin başına geçirmeyi düşündüğü 1779'da doğan ikinci torununa, İstanbul'u kuran Bizans İmparatoru Konstantin'in adını vermiş; hatta sarayda Rum dadılar is-

Rusya, 11. madde ile ayrıca Osmanlı ülkesinde İngiltere ve Fransa gibi tam ticaret serbestliği kazanarak ekonomik ve hukuki imtiyazlar, yani kapitülasyonlar elde etmişti. 1783 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması'nda bu imtiyazlar, 81 madde ile ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Bunlardan 47 tanesi, 1740'da Fransa'ya tanınan kapitülasyonların aynısıdır. Geri kalanları ise Osmanlı-Rus ticaretine yönelik konulara dairdir. Bk. Serhat Kuzucu, "Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXXV/s. 59 (Ankara, 2016), s. 63-83; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 30; Ayrıca Doğu'da konsolosluk kavramının ve hukukunun yanı sıra Rus konsolosluklarının tarihsel sürecini inceleyen erken tarihli bir eser için bk. F. F. Martens, *O Konsulah i Konsulskoy Yurisdiktsii na Vostoke*, Tipografiya Mi isterstva Putey Soobşeniya (A. Benke), St. Petersburg 1873.

Örneğin Sayda'daki Rus Başkonsolosluğu 1787-1891 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kapalı olsa da 1798'e kadar hizmet vermişti. N. N. Lisovoy, *Rossiya v Sv. Zemle, Dokumentı i Materialı Tom I*„ İndrik, Moskova 2000, s. 6-7; II. Katerina'nın 16 Mayıs 1775 tarihli *ukaz*'ı için bk. AVPRİ. f. 89, op. 89/7, d. 1028, l. 3-3ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı Tom I*, s. 46; Ayrıca Beyrut'a muavin konsolos olarak görevlendirilen Albay Recis Koronell'e görevi ile verilen ilgili ayrıntılı talimatname için bk. AVPRİ. f. 89, op. 89/8, d. 1028, l. 5-11ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı Tom I*, s. 46-50.

tihdam ederek yeni devlete subay yetiştirmek amacıyla Rum gençler için St. Petersburg'da askerî okul kurmuştu. Bu sırada boğazlardan serbest geçiş hakkını elde eden Rus ticaret gemileri, Ege Denizi'ndeki Rumlara ve Karadağlılara silah ve mühimmat taşıyarak onları isyana teşvik etmiş; 1787'e gelindiğinde ise Osmanlı İmparatorluğu'nu taksim konusunda Avusturya ile antlaşmaya varmıştı. Ancak İngiltere'nin, savaşta ağır kayıplar veren Osmanlı Devleti'ni, Avusturya ve Rusya'ya karşı destekleme tehdidinden dolayı II. Katerina, 1791'de Yaş Antlaşması'nı imzalama yoluna gitti. Nitekim antlaşma ile Kırım Hanlığı, Özi Kalesi ve geniş bir sahayı ilhak eden Rusya, Karadeniz'e tam olarak çıkabildi.[117]

Grek Projesi hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti. Rusya'nın, Osmanlı karşısında orantısız bir şekilde güçlenmesinden Fransa ve İngiltere rahatsızdı. Özellikle de bu gelişmeyle Hindistan yolunun tehlikeye girme ihtimali, İngiltere'nin Rusya'ya karşı siyasetinde önemli bir değişimi beraberinde getirdi. Bu değişim, Rusya'nın Osmanlı mülkünden tek başına zor kullanarak bir şey koparamayacağı, bilakis bunun için Avrupalı devletlerin rızasını alması gerektiği anlamına gelmekteydi. Bu durum ise, hem devrin Batılı ve Rus siyaset ve tarih edebiyatında hem de daha sonraki tarih incelemelerinde "Doğu Sorunu" olarak adlandırılacaktı. İngiltere'nin tavrındaki bu değişimin yanı sıra 1796'da II. Katerina'nın ölümüyle Rusya'nın İstanbul'u alma ve Ortodoksları özgürleştirme fikri geçici olarak terk edildi.[118] Katerina'nın askerî yöntemlerinin aksine halefi I. Pavel (1796-1801), Akdeniz'e Rus etkisini diplomasiyle yaymaya çalıştı. Pavel, bu doğrultuda Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgaline (1798-1801) karşı 1798'de Osmanlı ile ittifak kurdu. Pavel'in halefi I. Aleksandr (1801-1825) ise Napolyon'un Mısır'dan çıkarılması sonrası boğazlardan savaş gemilerini serbestçe geçirebilmek için Osmanlı ile ittifakını 1805'te yenilemek istedi. Aleksandr, daha da öteye giderek ittifakla Rusya'nın Osmanlı Ortodokslarını

Bunun yanı sıra Prens Potemkin'in idaresinde Eflak ve Boğdan'ı içine alan Dakya Devleti kurulması planlanmaktaydı. Bk. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 32-33

[118] Hugh Ragsdale, "Evaluating the Traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project," *The Slavonic and East European Review*, Vol LXVI/No. 1 (London, 1988), s. 91-117; G. L. Arş, *Rossiya i Borba Gretsii za Osvobojdeni: ot Ekaterini II do Nikolaya I*, İndrik, Moskova 2013, s. 35-53; Ayrıca Doğu Sorunu için bk. Matthew S. Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yap Kredi Yayınları, İstanbul 2001; Edouard Driault, *Şark Meselesi: Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, çev. Mehmed Nafiz, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 224-245.

himaye hakkını yazılı olarak elde etme girişiminde bulundu. Bu, bir bakıma Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması ile elde ettiğini iddia ettiği Osmanlı Ortodokslarının himaye hakkını, iddiadan öteye götürerek resmî bir zemine oturtma girişimiydi. Ancak Osmanlı Devleti, bu maddeyi "küçültücü" olacağı gerekçesiyle reddetmesine karşın ittifak antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Fakat Osmanlı'nın bir süre sonra Napolyon'un zaferlerine güvenerek Eflak ve Boğdan voyvodalarını değiştirmesi ile 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı başladı. 1812'de iki devlet arasında savaşa son veren Bükreş Antlaşması ile Sırbistan'a özerklik verildi.[119]

1812'de başlayan Napolyon'un Rusya seferini 1814'te bertaraf eden Rusya, 1815 Viyana Kongresi sonrası, Yakın Doğu, daha da özelde Suriye ve Filistin'deki meselelerine dönebildi. Bu dönüş, 1814'te Kudüs Rum Patriği Polikarpos'un (1808-1827) İmparator I. Aleksandr'a mektubu ile başladı. 1808'de Kutsal Kabir Kilisesi'nin yangın nedeniyle tahribi, kiliseyi tamir hakkını elde etmek için Hristiyan mezhep temsilcileri arasında mücadeleye dönüşürken, sultanın fermanı ile kilisenin tamir hakkı Patrik Polikarpos'a verilmişti. Fakat kiliseyi tamir için yeterli maddi kaynağı olmayan Polikarpos, 1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı ve 1812-1814 Napolyon'un Rusya seferi nedeniyle Rusya'ya başvuramamıştı. Nitekim 1814'te Napolyon tehdidinin bertaraf edilmesiyle Polikarpos İmparator I. Aleksandr'a bir mektup gönderebilmişti. Patrik mektubunda, Katolik merkezli Ortodoksluk karşıtı propagandanın kendisini endişelendirdiğini ve 1808'de yangın sonucu tahrip olan Kutsal Kabir Kilisesi'nin sultan tarafından kendisine verilen tamirat hakkının Fransa destekli Katolikler tarafından alınmaya çalışıldığını bildirerek bu tamirat için patrikliğin maddi kaynaklarının yetersiz olması nedeniyle yardım talebinde bulunmaktaydı. Bunun üzerine Kutsal Kabir için Rusya'da yardım toplanmasına izin verilirken İmparator I. Aleksandr, İstanbul'daki Rus Elçisi G. A. Stroganov'a (1816-1821) konuya dair Babıali'ye şikâyette bulunması talimatı verdi. Nitekim 1817'de bir padişah fermanı ile Rusya destekli Ortodokslar ve Fransa destekli Katoliklerin aşırı hareketlerinden dolayı Rumlara verilen haklar tekrar onaylandı.[120]

Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 40-52.

[120] Öncesinde Patrik Polikarpos Petersburg'a davet edilerek burada Kilise mahfillerince dinlenmişti. Kudüs Patrikliğine ilk yardım Taganrog'da Kudüs Manastırının inşası olmuştu.

Rusya'nın Suriye ve Filistin meseleleri arasında ön sıralarda gelen bir başka konu ise artan Rus Ortodoks hac seyahatleri idi. Osmanlı-Rus antlaşmaları neticesinde Rus hacılara resmî haklar tanınmasıyla hac seyahatleri daha nizami bir hâl almıştı. Rus hacı adayları ve seyyahlar Rusya'nın farklı bölgelerinden önce Odessa'ya gelirlerdi. Burada hacı adayları, valilikten "yurtdışı seyahate engel olmadığı kâğıdı", Kudüs'e seyahat için "yolculuk bileti" ve "Rusya İmparatorluğu pasaportu" gibi gerekli belgeleri edinirlerdi. Bunları temin eden hacı adayları İstanbul'a giden gemilere bindirilirdi. İstanbul'a ulaşan hacılar, burada Rus diplomatik misyonunun ticaret kançılaryasından imparatorluk dahilinde güvenli seyahat sağlayan "yol emri/tezkeresi/fermanı" ve İtalyanca 'Hacılık Pasaportu' temin ederlerdi. Bu belgelerle Osmanlı ülkesi dahilindeki Aynaroz, Ege adaları, Suriye, Filistin ve Mısır'daki kutsal yerlere seyahat edebilirlerdi. Genellikle Rus hacılar için ana istikamet Yafa limanı idi. Buradan hacılar Kudüs'e varırlar, kutsal mekânları ziyaret ettikten sonra da diğer kutsal şehir ve kasabalara giderlerdi.[121]

XVIII. yüzyılın sonlarında Suriye ve Filistin bölgesinde Rus konsoloslukları açılmış olsa da Osmanlı-Rus savaşları nedeni ile hizmet verememişler, Napolyon'un Mısır'ı işgali ve Filistin bölgesine saldırıları sonrasında mevcut konsolosluklar da kapanmış ve Napolyon Savaşları boyunca da açılamamıştı. 1815 sonrası Rus hacıların kutsal yerlere seyahatlerinin tekrar başlamasıyla İstanbul'daki Rus Elçiliği sayısı gittikçe artan hacıların meseleleri ile uğraşamaz hâle gelirken, Osmanlı yetkilileri ise Rus hacıların sarhoş hâllerinden ve dilenciliklerinden şikâyet ediyordu. Ayrıca Suriye ve Filistin'deki kutsal yerlere seyahatleri zorluklarla dolu olan Ruslar, bölgede Rus konsolosluklarının bulunmaması nedeniyle Türk, Arap ve Rum gibi yerel ahalinin suiistimaline maruz kalabiliyorlardı. Dolayısıyla, bölgede Rus konsolosluğunun eksikliği belirgin bir şekilde hissedilir hâle gelmişti.[122] Bu doğrultuda 1816'da İstanbul'a elçi

---

1814'te imparatorluk *ukaz*ıyla verilen izin ve zengin bir Rum olan İ. A. Varvakis'in (1743-1825) maddi yardımlarıyla manastırın yapımı 1822'de tamamlanmıştı. Bk. P. V. Bezobrazov, "I. İmperator Aleksandr I i Patriarh Polikarp", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 21.

M. M. Yakuşev, "Russkie Palomniki v Konstantinopole i Ierusalime v pervoy polovine XIX veka", *Ierusalimskiy Vestnik İPPO*, Vıp. 3-4 (Moskova, 2013), s. 217-220; Bu dönemde Rus hacılara verilen yol emirlerinde de yoğunluk vardır. Örnek olarak bk. BOA. C. HR. 83/4105 (19 Eylül 1816); C. HR. 91/4529 (12 Ağustos 1817).

Rus hacıların korunması ve ihtiyaçlarının karşılanması gibi işler Yafa'daki İtalyan

olarak atanan G. A. Stroganov, 1819'a kadar Rus hacıların Kudüs'e seyahatleri sırasında kötü hayat koşullarını iyileştirmek için birçok rapor yazarak Dışişleri Bakanı K. V. Nesselrode'ye (1816-1845) gönderdi. Nihayet, 1 Ocak 1820'de I. Aleksandr'in *ukazı* ile Yafa Rus Muavin Konsolosluğu açılarak İstanbul Elçiliği bünyesinde çalışan G. İ. Mostras (1820-1838), konsolosluk görevine getirildi. Mostras'ın temel görevi Yafa'ya deniz yoluyla gelip Kudüs ve ötesine giden hacıların konfor ve güvenliğini sağlamaktı. Bundan sonra Rus idaresi kutsal topraklara gerçekleştirilen ferdî ve toplu hac seyahatlerini Osmanlı topraklarında, özellikle de Yafa'da özel hacılık altyapısı gerektiren bir devlet meselesi olarak ele almaya başlayacaktı.[123]

Fakat 1821'de başlayan Yunan İsyanı, Rusya'nın Suriye ve Filistin'de hacılık ve konsolosluk faaliyetlerini yeniden sekteye uğrattı. Rusya bölgeden çekilmek zorunda kalırken 1820'lerin başlarıyla Suriye ve Filistin, Batılı devletler için özel bir ilgi merkezine dönüştü. Fransa hâlihazırda Katolik çıkarlarını temsil ederken Napolyon Savaşlarından muzaffer çıkan İngiltere ve Prusya, Yakın Doğu'da önde gelen Protestan devletler olmuşlardı. Lakin ilk faaliyete geçen Protestanlar, 1821'de Beyrut'a yerleşen Amerikalı misyonerler-

konsolosluğu tarafından ifa edilmekteydi. Bu konsolosluk, kendi işlerinin haricinde "Rus konsolosluk işlerinin de icrasına" bakmaktaydı. 1797-1798, İtalyan Konsolosu Pietro Damiani Yafa'daki Rus konsolosluğunun meselelerinin müdürü idi. Bk. M. M. Yakuşev, "İz İstorii Russkovo Palomniçestva, Konsulstvo v Yaffe i Russie Palomniki v 1820-1838 godah", *Svobodnaya Mısl*, No. 1 (Moskova, 2011), s. 173.

Kutsal topraklara hacılık meselesine dair ilk rapor niteliği taşıyan çalışma, Mostras tarafından kendi gözlemleri ve Straganov ve Daşkov'un önerileri temel alınarak yazılmıştı. "Zameçaniya o Palomniçestve v Palestinu, sdelannıe v 1821 g. poçetnım Konsulom Georgiem Mostrasom, Vitse-Konsulom Evo Veliçestva Vserossiyskovo İmperatora v Yaffe i İerusalime" adlı raporu için bk. M. M. Yakuşev, "Dve Zapiski Vitse-Konsula v Yaffe G. Mostrasa i Spisok Russkih Plennıh i Palomnikov v Konstantinopole (1818-1821 gg.)", *İerusalimskiy Pravoslavnıy Seminar*, Vıp. 6 (Moskova, 2015), s. 241-254; G. İ. Mostras, bu çalışmasının yanı sıra 1821 Yunan İsyanı çıkana kadar Rus hacılara dair birçok rapor yazmıştır. Öte yandan İstanbul Rus Elçisi D. V. Daşkov'un (1821-1823) Kudüs'e seyahati ve yazdığı makale ayrıca belirtilmelidir. Bk. D. V. Daşkov, "Ruskie Poklonniki v İerusalime (Otrıvok iz Puteşestviya po Gretsii i Palestine)", *Severnie Tsveti*, T II (St. Petersburg, 1826), s. 214-283; Yine Yunan İsyanı sırasında kutsal yerlere seyahat ederek Rusya'da hacılığa ilginin artmasında önemli rol oynayan K. İ. Bronnikov'un seyahati ve eseri de belirtilmelidir. Bk. K. İ. Bronnikov, *Puteşestvie k Svyatım Mestam, hahodyaşimsya v Evrope, Azii i Afrike, soverşennoe v 1820-1821 gg. sela Pavlova jitelem Kirom Bronnikovım*, İzdatelstvo Moskva, Moskova 1824.

di. Faaliyetlerini Amerikan Dış Misyon Meclisinin yönettiği bu misyonerler, Doğu dillerinde eğitim verebilmek için ciddi ön hazırlıklardan geçiyorlardı. Öte yandan 1820'de Yahudileri Protestanlaştırmak için Londra Cemiyeti, Kudüs'e misyonerler göndermişti.[124] Artan Protestan faaliyetlerine ek olarak 1821'de başlayan Yunan İsyanı, Kudüs Rum Patrikliği için büyük maddi kayıplara neden olmuştu. Öyle ki 1820-1830 arası patrikliğin bütün mali birikimi borçlarının ödenmesi için yeterli olmayınca, alacaklılar patrikliğin manastır gibi kutsal mülklerinin dahi satılmasını istemişti. 1829 Edirne Antlaşması ile Yunan bağımsızlığını Osmanlı'ya tanıtan Rusya, Suriye ve Filistin'deki faaliyetlerine de kaldığı yerden devam etme imkânı bulmuştu. Rus hac seyahatleri tekrar başlarken Yafa Muavin Konsolosu G. İ. Mostras'ın 1830'da görevine dönüşü sağlanmıştı. Kudüs Patrikliğinin borçları ise Rusya'nın başvurusu neticesinde padişah iradesiyle 10 yıllığına ertelenmişti.[125]

1830'lara kadar yaşanan bu gelişmelere rağmen Rusya ve diğer Avrupalı devletlerin Suriye ve Filistin'de dinî, ticari ve siyasi temelli ikameti sadece birkaç limanda mevcuttu. Ancak 1831'de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Suriye ve Filistin'i işgali ve on yıllık idaresi boyunca ciddi reformlar gerçekleştirildi. Bedevi akınlarının durdurulması ve kırsal bölgelere seyahatin daha güvenli hale gelmesiyle bölgede can ve mal güvenliği, adalet ve ekonomik refah sağlanmıştı. Eski kiliselerini tamir ve yenilerini inşa hakkı, zorunlu askerlikten muafiyet gibi haklarla daha rahat ve güvenli hayat elde eden Hristiyan nüfus arasında İbrahim Paşa yönetimi büyük rağbet görmüştü. Buna karşın ağır vergiler, zorunlu askerlik, zorunlu işçilik ve Gayrimüslimlerle eşit haklara sahip olma duygusu, Müslüman nüfus arasında yeni yönetime karşı büyük bir muhalefeti doğurmuştu. Bölgenin Avrupalıların çıkarlarına ve

Suriye'de Amerikan misyonerlik faaliyetleri için bk. Christine Beth Lindner, *Negotiating the Field: American Protestant Missionaries in Ottoman Syria, 1823 to 1860*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Edinburgh, 2009; İngilizlerin Filistin'de Yahudiler arasındaki misyonerlik faaliyetleri için bk. M. A. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, from 1809-1908*, Operative Jewish Converts' Institution, London 1908; Öte yandan Protestan misyonerlerinin Suriye ve Filistin bölgesinde faaliyete başlamalarına dair Rus Ortodoks gözünden detaylı bilgi için bk. V. N. Hitrovo, "Pravoslavie v Svyatoy Zemle", *PPS*, T I/Vıp. 1(1) (St. Petersburg, 1881). s. 8-9.

Yakuşev, "Russkovo Palomniçestva", s. 177-178; Ayrıca Kudüs Rum Ortodoks Patrikliğine ait manastırların borçlarının taksitli olarak ödenmesine dair 24 Mart 1840 tarihli belge için bk. BOA. İ. HR. 4/142.

bu çıkarlar arasında siyaset ve din ekseninde kültürel rekabete açılması da bu reformlar sonrasında gerçekleşmişti. Batılı devletlerin sempatisini kazanmaya çalışan İbrahim Paşa idaresi, Hristiyanlara verdiği geniş hakların yanı sıra bölgeyi misyonerleri, konsolosları ve ticaretiyle Avrupalı devletlerin yoğun faaliyet alanı haline getirmişti.[126]

İbrahim Paşa idaresinde artan Batılı faaliyetlerin bir uzantısı olarak 1830'larda, birçok seçkin Rus seyyah Suriye ve Filistin'e ziyaret gerçekleştirmişti.[127] Bunlardan Andrey N. Muravyev (1806-1874), İstanbul, Kahire ve Kudüs'e yaptığı seyahatine dair yazdığı iki ciltlik seyahatnameyi İmparator I. Nikolay'a sunmuş ve Nikolay'ın emriyle Kutsal Sinoda Kudüs meselelerinden sorumlu idareci olarak atanmıştı.[128] Kısa süre sonra 1834'te kutsal topraklara seyahat eden Avram S. Norov (1795-1869), yazdığı eserin giriş kısmında, Muravyev'in kitabının kutsal toprakları kendisine "daha yakın" hale getirdiğinden bahsetmişti.[129] Kutsal topraklar üzerine anlatılarında Ortodoksluk unsur-

İbrahim Paşa, Suriye'de "zımmî hukuku"nu değiştirerek Hristiyanları imtiyazlı bir konuma getirdi. Konuya dair detaylı bilgi için bk. Sebahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1995, s. 58-64; Ayrıca İbrahim Paşa yönetiminde Hristiyanların geniş haklar elde etmeleri Müslümanların düşmanlığını kazanmalarını ve bununla bağlantılı olarak 1840 ve 1860'larda Maruni-Dürzi çatışmalarını beraberinde getirdi. Bk. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, C X/S. 40, (Ankara, 1946), s. 640-703; Katolik ve Protestan faaliyetlerindeki artış için bk. Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 9-10.

Bu dönemin seçkin Rus hacılarını Osmanlı belgelerinde de görmek mümkündür. Mesela yanlarında aileleri oldukları hâlde, gezmek için Beyrut'a gidecek olan bir kısım "Rus beyzadesine" yol emri verilmesine dair 31 Ocak 1843 tarihli belge için bk. BOA. A.} DVN. DVE. 1/42; Ziyaret amacıyla Kudüs, Aynaroz ve Tur-ı Sina'ya gitmek isteyen, Rusya tebaasından İvan Feodorof Serafof ile Kornil Gıratkin'e mürur tezkiresi verilmesine dair, Rus Elçiliğinin 27 Ekim 1844 tarihli takriri için bk. A.}DVN. DVE. 1A/60; Cevdet Hariciye tasnifinden 5 Temmuz 1832 tarihli yol emri için bk. C. HR. 107/5143.

128 Puşkin'den Lermontov ve Turgenyev'e 1820 ve 1830'larda, hatta yüzyılın ikinci yarısı siyaset, edebiyat, sanat ve kültür hayatında yer alan Muravyev'in İmparator I. Nikolay'a sunduğu iki ciltlik seyahatnamesi için bk. A. N. Muravyev, *Puteşestvie Ko Svjatım Mestam v 1830 Godu Çast I*, Tipografiya III Otdeleniya Sobstvennovo E. İ. V. Kantselyarii, St. Petersburg 1833; *Puteşestvie Ko Svyatım Mestam v 1830 Godu Çast III*, Tipografiya Şтаba Otdelnovo Korpusa Vnıtrenney Straji, St. Petersburg 1840.

Napolyon Savaşları gazisi olan Norov, ordudan ayrıldıktan sonra İçişleri Bakanlığında daha sonra da 1850'den 1858'e kadar Eğitim Bakanlığında bakan yardımcısı ve bakan olarak çalıştı. Kutsal topraklara 1834-1835 ve 1860-1861 tarihlerinde olmak üzere iki kez seyahat etti. Bk. Peter R. Wiesensel, *Avraam Sergeeviç Norov: Nineteenth Century Russian Traveler,*

larına ağırlık veren ve bu dönem Rus Doğu algısının şekillenmesinde önemli rol oynayan Muravyev ve Norov, Rus idarecilerinde ve toplumunda kutsal topraklara karşı büyük bir sempatinin doğmasına önayak oldu.[130] Bunda, 1830'lar Rusya'sında düşünsel bir akım olarak ortaya çıkan ve Rusların giderek Avrupai fikirlerden uzaklaşmasını ifade eden Slavofilizm'in de etkili olduğunu söylemek mümkündür.[131]

Bu seyahatlerin de etkisiyle Rus hacılığının bir kültür yaratarak popülerleşmesi sonucu Rus toplumunda kutsal topraklara gitmek düşüncesi, geniş kitlelerce manevi anlamda arzulanan bir olgu haline geldi. Bu bağlamda XIX. yüzyılda sıradan bir Rus Ortodoks hacının ruh dünyasını yansıtması bakımından Kudüs'e "başarısız seyahat girişimi"ni anlatan ve Kırım Savaşı sırasında yazıldığı düşünülen yazarı belli olmayan bir eser ilginçtir. Bazı tarihçiler bu eseri, kutsal toprakları halk arasında popülerleştirmek için yazılmış bir propaganda metni olarak görürken, diğer bir kısmı da XIX. yüzyılın ortalarına ait eğitimli bir kişi tarafından yazılan ve Rus ruhaniliğini zamanın karakteristik yapısına uygun bir şekilde yansıtan bir eser olarak değerlendirmektedir. Fakat eser incelendiğinde, dönemin diğer seyahatnamelerinde ifade edilenlerle benzer sorunları içerdiği için anlatının bir hikâyeye dayandığı düşünülmektedir. Dolayısıyla fakir bir Rus Ortodoks köylünün bu tarihlerde kutsal topraklara gitmek için üstesinden gelmesi gereken sorunları da göstermesi, eseri ayrıca değerli kıl-

---

*Bureaucrat and Educator*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Minnesota, 1973; Peter R. Wiesensel, *Prelude to the Great Reforms: Avraam Sergeeviç Norov and Imperial Russia in Transition*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995; Avram Sergeviç Norov'un Osmanlı Doğusu'na yaptığı birçok seyahat vardır. Bunlardan 1834-1835'de Mısır ve Nubya'ya seyahati için bk. A. S. Norov, *Puteşestvie Po Egiptu i Nubii V 1834-35 g. Avraama Norova k Puteşestviyu po Svyatoy Zemle Çast I-II*, Tipografiya III Otdeleniya Sobstvennovo E. İ. V. Kantselyarii, St. Petersburg 1853.

Bu metinler üzerinden XIX. yüzyıl Rus bürokratının Doğu anlayışını kavramak da mümkündür. Bu bağlamda adı geçen Rus seyyahların eserlerindeki Osmanlı ve Doğu algısı için bk. Peter R. Weisensel, "Russian Self-identification and Travelers' Descriptions of the Ottoman Empire in the First Half of the Nineteenth Century", *Central Asian Survey*, Vol X/No. 4 (Abingdon, 1991), s. 65-85.

Slavofilizm geleneksel Rus değerlerinin Batı hayat tarzına olan üstünlüğünü ve Ortodoksluğun Rus halkının birliğinin temel öğesi olduğunu savunan, dönemin Rus geri kalmışlığının çaresini Batılılaşmada gören Batıcı yaklaşımlara verilmiş bir çeşit gelenekçi cevap niteliğindeki düşünce akımı idi. Slavofil düşünceye dair ayrıntılı bilgi için bk. Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi, 1760-1900: Aydınlanmadan Marksizme*, çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 159-191.

maktadır. Eserde Rusya'nın batı vilayetlerinden olan Orel'den Kudüs'e gitmeye niyetlenerek Odessa'ya ulaşan, adı bilinmeyen bir hacının, burada kendisine kutsal topraklara hac seyahati için yardım vaadinde bulunan tüccarın ölmesiyle, Rusya içinde bitmeyen bir yolculuğa başlaması ve Rusya'nın birçok kilise ve manastırını gezmek zorunda kalması anlatılmaktadır.[132]

Seyahatnamelerle körüklenen bu manevi arzunun, Rus hacıların sayısının artışında etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki İstanbul Rus Elçiliği Ticaret Ataşeliğinin tuttuğu kayıtlara göre 1830-1838 yılları arasında Kudüs'ü binden fazla Rus Ortodoks hacı ziyaret etmiştir. Bu kayıtlarda hacıların varış yıllarına, sayı ve cinsiyetlerine göre dağılımı: 1831'de 266 (149 erkek, 177 kadın), 1832'de 138 (73 erkek, 65 kadın), 1833'de 140 (78 erkek, 62 kadın), 1834'de 106 (52 erkek, 54 kadın), 1835'de 95 (63 erkek, 32 kadın), 1836'de 87 (63 erkek, 32 kadın), 1837'de 100 (57 erkek, 43 kadın), 1838'de 112 (58 erkek, 54 kadın) şeklindedir. Bu bağlamda 1830'larda hacıların sayısında radikal bir artış olmamasının nedenleri arasında Osmanlı ülkesine seyahat için tedbirlerin hâlâ oldukça yetersiz olması, güvenli karantina sisteminin bulunmamasından dolayı salgın hastalıkların yaygınlığı ve Rus hacılarının Osmanlı şehirlerindeki konaklama sorunları vardı. Ancak Yafa Rus Muavin Konsolosluğunun kayıtlarına göre 1830-1831'de üç Protestan, bir Katolik; 1831-1832'de sadece iki Protestan ve 1832-1833'de ise ne Protestan ne de Katolik hiçbir hacının olmadığı dikkate alınırsa, ilgili tarihler arasında Rus hacıların diğerlerine oranının kayda değer olduğu daha iyi anlaşılır.[133]

Öte yandan Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın ilk evresinde Rusya, Osmanlı Devleti'ne yardım ederek bölgede ayrıcalıklı bir konum elde etmişti. Rusya'nın bu kazanımı Rus Dışişleri Bakanı K. V. Nesselrode'nin 1829 Edirne Antlaşması sonrası Rus dış siyasetine yeni bir yön vermesiyle doğrudan ilgiliydi. Buna göre Rusya, İstanbul'un işgalinden vazgeçerek Osmanlı Devleti'ni

Detaylı bilgi için bk. A. M. Pentkovskiy, "İstoriya Teksta i Avtor 'Otkrovennıh Rasskazov Strannika'", *Bogoslovskie Trudı*, Vıp. 47-48 (Moskova, 2018), s. 343-348; Eserin İngilizce çevirisi için bk. R. M. French (trans.) *The Way of a Pilgrim, and The Pilgrim Continues His Way*, Hope Publishing House, San Francisco 1989.

Yakuşev, "Russkovo Palomniçestva", s. 180-184; Bu sorunların çözümüne yönelik Osmanlı nezdinde girişimde bulunulduğuna dair tarafımızca erken tarihli bir belgeye rastlanmamıştır. Lakin sonraki dönemlerde bu doğrultuda yapılan girişimler, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylıca ele alınacaktır.

kendi himayesinde güçsüz ve bağımlı bir devlet haline getirmek istemekteydi. Nitekim K. V. Nesselrode'nin bu siyaseti, Sultan II. Mahmud'un 1833'te İstanbul'u tehdit eden Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya karşı I. Nikolay'dan yardım istemesiyle zirveye ulaştı. Bu yardım karşılığında Rusya, 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması ile önemli imtiyazlar elde etti. Bunlardan en göze çarpanı Rusya'nın boğazları diğer devletlerin savaş gemilerine kapattırma hakkı idi. Lakin Rusya'nın elde ettiği imtiyazlı konum uygulanabilir değildi. Nitekim Palmerston'un maharetli siyaseti ile Rusya'nın kazanımları elinden alınmış ve boğazların barış zamanında tüm ülkelerin savaş gemilerine kapalı olması ve Osmanlı'nın savaşa girmesi durumunda boğazları istediği gibi tasarruf edebilme hakkı devletlerarası hukuk haline getirilmiştir. Dolayısıyla bu kez imtiyazlı konuma İngiltere gelmiştir.[134]

Rusya, Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve Osmanlı devletleri arasında 13 Temmuz 1841'de imzalanan ikinci Londra Sözleşmesi, Rusya'nın Doğu'daki saygınlığını düşürmüş ve Ortodokslar üzerindeki himaye iddialarını zayıflatmıştı. Dolayısıyla Kudüs Rum Patrikliği, Katolikler karşısında güçsüz duruma düşmüştü. Rusya'nın Yakın Doğu'da, daha da özelde Suriye ve Filistin'de, Avrupalı devletlerin gerisinde kalması, Rus devlet adamlarında bölgenin kutsal yerleri ve Ortodoks ahalisiyle ilgili meselelerinde daha aktif siyaset izlemesine dair bir zorunluluk fikri oluşturmuştu. Dolayısıyla Rusya, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye ve Filistin'den çıkarılma sürecinde, Fransa ve Prusya'nın önerdiği gibi kutsal yerlere Hristiyan güçlerin ortak himayesinde bir statü verme gibi bölgeyi Osmanlı'dan ayıracak bir plana karşı çıkarak kendi projesini ortaya koymuştu.[135] Bu ise Kutsal Sinodun Kudüs meselelerinden so-

Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı sırasında Rusya'nın pozisyonu burada, istisnai bir yer tutmaktadır. Buna göre Rusya, bir valisine mağlup olarak maddi ve manevi anlamda çökmüş Osmanlı Devleti'ne, İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı devletlerin yardım etmemesini fırsat bilerek krize müdahil olmuş, donanma ve askerlerini İstanbul'a göndererek Mısır kuvvetleri kendi sınırlarına çekilene dek İstanbul'da tutmuş ve bu şekilde bir nevi Osmanlı Devleti'ne hamilik rolü oynamıştı. Nitekim Rus kuvvetleri İstanbul'dan ayrılmadan hemen önce de 1833'te Osmanlı Devleti ile Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalayarak diğer Avrupalı devletlere nazaran Osmanlı üzerinde daha fazla etki kazanmıştı. Fakat bu etki İngiltere ve Fransa gibi diğer Avrupalı devletlerin müdahil olmasıyla kısa sürecekti. Bu anlatı, malum isyanla beraber Mısır Meselesi olarak Osmanlı son yüzyıl siyasi tarihinde Doğu Sorunu'nun bir boyutunu da teşkil eder. Bk. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım*, Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 145-159.

1841'in başında iki Protestan devlet olarak kutsal topraklarda Protestanların korunması

rumlu idarecisi A. N. Muravyev'in Kudüs ve civarına seyahati sonrası, bölgede zorluk çeken Rus hacılara dair önerileri dikkate alınarak hazırlanan proje idi. Muravyev'in tavsiyelerine göre:

1. Şeriya Nehri'ne kadar Kudüs ve civarı Akka Sancağına dahil edilmeli ve Kudüs paşası ise hacıların ve hac konvoylarının güvenliğinden sorumlu olmalıdır. Suriye'deki anarşi ortamından da anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'nin bölgede otoritesi güçlü olamadığı için, Avrupalı devletler konsoloslukları aracılığıyla burada düzenin sağlanmasına katkıda bulunabilirler.

2. Fransa kralının Doğu'da Katolikliğin hamisi rolünü üstlenmesi gibi Rus çarı da "Ortodoks mezhebinin kutsal yerlerinin hamisi" olmalıdır.

3. Kudüs'te Rus çıkarlarının korunması için bir Rus manastırı (Rus Ruhani Misyonu) kurulmalıdır.

4. Bu Rus manastırının başına bir başrahip (arşimandrit) atanarak özel bir Rus misyonu kurulmalı, bu misyon bölgedeki Rus diplomatik ve dinî faaliyetlerinin merkezi olmalı ve İstanbul'daki Rus Elçiliğine bağlı ve sorumlu olmalıdır.

5. Kudüs'ün biraz dışında olan Kutsal Haç Manastırı (Sv. Krestniy Monastır), Rus hacılara ve bölgede ikamet eden Rus rahiplere uygun olduğu için misyonun merkezi olmalıdır.

6. Misyona, Rusya'da Kutsal Kabir için toplanan yardımlarla finansal kaynak oluşturulmalıdır.

7. Bölgede Rus nüfuzunu etkili bir şekilde tesisi için kurulacak Rus manastırında Kudüs ve Beytüllahim'in Rum ve Arap Ortodoks çocukları için bir ilkokul kurulmalı ve bu okulda Ortodoks ilmihali, Rum ve Rus dilleri, coğrafya ve aritmetik esasları öğretilmelidir.

---

için birlikte hareket teklifini İngiltere'nin geri çevirmesi üzerine Prusya, beş büyük devlete Kudüs'ün uluslararası bir statü ve hamilik kazanması önerisinde bulunmuştu. Önerinin maddeleri için bk. Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 11-12; Ayrıca Kudüs'ün Avrupa devletlerinin ortak himayesinde uluslararasılaştırılması planına dair bk. M. Vereté, "A Plan for the Internationalisation of Jerusalem 1840-1841", *Asian and African Studies, Annual of the Israel Oriental Society*, Vol XII (Jerusalem, 1978), s. 13-31.

8. Son olarak, İstanbul'daki Rus Elçiliği, İstanbul Rum Patrikliğine Kudüs patriğinin görev yeri olan Kudüs'e dönmesini sağlamak için baskı yapmalıdır.[136]

Muravyev'in bütün fikirlerine olumlu yaklaşan Rus Dışişleri Bakanlığı, üzerinde yapılan değişikliklerle bunu kendi projesi olarak Prusya'nın teklifine karşı sundu. Buna göre:

1. Önceki antlaşma ve ayrıcalıkları onaylayan yeni bir ferman yayımlanmalıdır.

2. Yafa ve Kudüs'e düzeni sağlayacak yeni bir Osmanlı valisi atanmalıdır.

3. Hristiyan ruhbanların eski tartışmaları devam ettirmeleri yasaklanmalıdır.

4. Kudüs Rum patriği disipline katkı sağlamak için İstanbul'dan Kudüs'e dönmelidir.

5. Tartışmaların çözüme kavuşturulması için Rumlardan, Katoliklerden ve Ermenilerden oluşan yerli bir komisyon kurulmalıdır.

6. Rus Ortodoks hacılara özel koruma sağlanmalıdır.

7. Rus ruhaniliği, Kudüs'te hayırsever kurum inşa etme hakkı kazanmalı ve bunun için eski manastırlardan biri tahsis edilmelidir.[137]

Tekliflerinin büyük bir kısmı reddedilen Rusya, gerekli uzlaşıyı kendi gruplarının çıkarlarını gözeten Avrupalı devletlerin kolektif müdahalesi ile değil bizzat İstanbul'daki Rus Elçisi Vladimir Pavloviç Titov (1840-1853) gibi çarlık idarecileri ile Babıali arasındaki gizli ve doğrudan görüşmelerle sağlamaya çalışacaktı. Bu doğrultuda Rus Dışişleri Bakanlığı için Kudüs'ün müstakil paşasının hacıları koruyacak güvenilir bir şahsiyet olmasını sağlamak, kutsal yerler üzerinden devam eden tartışmalara son vermek, Kudüs'teki Osmanlı idarecilerine karşı Rum rahipleri korumak ve Kudüs patriğinin kendi patriklik

[136] P. V. Bezobrazov, "II. İmperator Nikolay II i Patriarh Afanasiy", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 185-187; Ayrıca Kudüs Manastırından yetkili olarak Moskova'ya 1819'da gönderilen Rus tebaasından ve Kutsal Kabir Kardeşliği üyesi Başrahip Arsenios, çarın dikkatini Rus hacıların durumuna çekerek Rus hacılar için Kudüs'te bir manastır kurulmasını daha önce tavsiye etmişti. Ancak bu tavsiye 20 yılı aşkın süre uygulanmamıştı. Bk. Kapterev, "Snoşeniya İerusalimskih Patriarhov", s. 657.

Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 13

bölgesine dönmesini ve burada yaşamasını sağlamak öncelik kazanmıştı. Fakat Titov, Kudüs patriği üzerinde İstanbul'da bulunduğu sürece daha fazla etki kurabileceklerini ve Kudüs'e dönmesinin Avrupalı devletlerin tepkisine yol açabileceğini bildirerek bu konuda bir değişiklik talebinde bulunulmamasını önerdi. Nihayet 1841'de Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) Rus taleplerine uygun fermanıyla Kudüs, Sayda Eyaletine bağlı sancak haline getirildi ve buraya atanan yeni paşa, hacılar dahil tüm Hristiyanları korumakla görevlendirildi.[138]

Bu dönemde aslında görünürde yalnızca araçsallaşan hac ibadetinin emniyeti ve ruhaniyeti meselesi üzerinden Rusya'nın siyasi etkisinin yanı sıra Suriye ve Filistin'deki diplomatik varlığında ve faaliyetlerinde de artış oldu. 1820'den beri Yafa Rus Muavin Konsolosluğu mevcuttu; fakat fazla etkin olamamıştı. Dolayısıyla bölgede Rus mevcudiyetinin güçlendirilmesi gerektiğini düşünen Dışişleri Bakanlığı, Yafa Rus Muavin Konsolosluğuna 1838'de K. M. Bazili'yi atadı. Ailesi sonradan Rusya'ya göç etmiş bir Rum olan ve bölgeyi iyi bilen Bazili'nin muavin konsolosluğa atanması ve enerjik faaliyetleri bölgede Rusya'nın çıkarlarının tesisinde önemli rol oynayacaktı.[139] Bazili'nin etkin faaliyetlerini dikkate alan Dışişleri Bakanlığı, onun atanmasından bir yıl sonra, 1839'da, Yafa Rus Muavin Konsolosluğunu, konsolosluk statüsüne yükseltti. Daha sonra konsolosluğun Beyrut'a taşınması ve buraya Rusya'nın Suriye ve Filistin Konsolosluğu statüsü verilmesi kararı alındı. Dışişleri Bakanı

[138] Bezobrazov, "Nikolay II i Patriarh Afanasiy", s. 190-192; Bu bağlamda Sultan Abdülmecid'in ilgili fermanı tarafımızca bulunamadığı gibi bu dönem önemli bir siyasi araç hâline gelen Kudüs üzerinde hacılık gibi dinî vecibelerin teminat altına alınması meselesine dair herhangi bir çalışma da tespit edilmemiştir.

[139] Konstantin Mihailoviç Bazili, 1809'da İstanbul'da Yunan millî hareketine büyük katkıları olan zengin bir Rum ailede doğmuştu. 1821'de Yunan İsyanı sırasında babası Mihail Vasilyeviç Bazili İstanbul'dan Trieste'ye, daha sonra da Odessa'ya kaçmak zorunda kaldı. Oğlu Konstantin M. Bazili Nijin Lisesi'nde N. V. Gogol gibi geleceğin Rus edebiyat ve düşünce hayatında önemli roller oynayacak şahsiyetleriyle birlikte iyi bir eğitim aldı. Burada Rus kültürü ile tanıştı ve kendisini Rus gibi hissetmeye başladı. 1830'da Rus Akdeniz filosu amiralinin dragomanlığına ve 1833'de Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesinde alt kademede bir göreve getirildi. 1838'de Yafa Rus muavin konsolosunun ölmesi üzerine buraya atandı. Biyografisi için bk. James Alan Tabor, *In the Service of the Russian Tsar: The Life and Work of Konstantin Mihailoviç Bazili, 1809-1884*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Minnesota, 2003; Bazili'nin buradaki bir diğer görevi de bölgedeki Osmanlı idaresini iyi bir şekilde analiz edip, konuyla ilgili çalışmalarını kayıt altına almaktı. Bu doğrultuda kaleme aldığı oldukça önemli eseri için bk. K. M. Bazili, *Siriya i Palestine pod Turetskim Pravitelstvom*, Tipo-Litografiya A. E. Lanau, St. Petersburg 1875.

Nesselrode'nin 30 Aralık 1839'da yazdığı, Yafa'daki konsolosluğun Beyrut'a taşınmasına dair raporu yukarıda bahsedilen kararın alınışının ve söz konusu değişimin gerekçelerini açıklar niteliktedir. Rapordan anlaşıldığı üzere Bazili, 1839'da konsolos olarak atandığında bölgede Rusya'nın konsolosluk siyasetlerine yönelik ne tür tedbirler alınması gerektiğini incelemekle görevlendirilmişti. Bazili bütün yerel şartları gözlemledikten sonra Yafa Konsolosluğunun bağlı olduğu Rusya'nın İskenderiye Başkonsolosluğunun da teyidiyle Yafa'da kendisine verilen bütün görevleri başarıyla yerine getiremeyeceğini ve konsolosluğun Beyrut'a taşınması gerektiğini bildirmişti. Nitekim raporda konsolosluğun Beyrut'a taşınması dört temelde gerekçelendirilmişti. Buna göre:

1. Ruhani meseleler: Uniatlığın, yani Papalık ile birleşerek papanın üstünlüğünü tanıyan Ortodoks mezhebinin, son dönemde özellikle Suriye'nin kuzey kısımları olan Halep ve Beyrut arasındaki Ortodokslar arasında yaygınlaşması, Rusya'nın bölgedeki dinî çıkarlarını tehdit eden bir boyuta ulaşmıştı. Dolayısıyla Rus konsolosu, Yafa'da sadece Rus hacılarla ilgilenmekle görevli iken, Beyrut'ta Uniat mezhebinin Ortodokslar üzerindeki bu tür faaliyetlerine karşı yerinde tedbirler alma imkânına sahip olabilecekti. Oysaki Yafa ve Kudüs Ortodoksları arasında Uniatlığa karşı eğilim yok denecek kadar azdı.

2. Ticari meseleler: Yafa'da Rus ticari faaliyeti söz konusu değilken Beyrut'ta Rus ticari faaliyetleri oldukça fazla idi. Nitekim Suriye'ye açılan kapı olan Beyrut'un Mısır ile daha gelişmiş bir ulaşım ağı vardı. Birçok Avrupalı devletin tüccarları Beyrut'la ticari ilişkilere sahipti ve bu devletlerin Beyrut'ta konsoloslukları varken Yafa'da daha basit temsilcilikleri bulunmaktaydı.

3. Coğrafi konum: Beyrut'un Suriye valisinin ikamet ettiği Şam'a bir gün uzaklıkta olması ciddi faydalar sağlamakta idi. Yafa konsolosunun Osmanlı hükümet yetkililerini ilgilendiren her meselede ilk olarak Yafa paşasına başvurması gerektiğinden dolayı yazışmalarda ve müzakerelerde gecikmeler yaşanmaktaydı. Ancak konsolosun Beyrut'ta ikamet etmesi kendisine Suriye valisine doğrudan başvurabilme imkânını sağlayacaktı.

4. Siyasi meseleler: İbrahim Paşa'nın askerî faaliyetlerinden dolayı son dönemde Suriye özel bir önem kazanmıştı. Dolayısıyla konsolos, Beyrut'ta ikamet ederek bölgede yaşanan gelişmelerle ilgili daha hızlı ve güvenilir bilgi edinebilecek ve bunları yetkililere rapor edebilecekti.[140]

30 Aralık 1839'de I. Nikolay'ın Dışişleri Bakanı K.V. Nesselrode'nin Yafa'daki konsolosluğun

Bazili, bu gerekçelerle Rusya'nın bölgedeki çıkarları açısından pratik, konjonktürel ve yapısal öngörü haritasının hatlarını çizmişti. Zira o, diğer devletlerin mevcut yapılarının göz önünde tutulduğu, bölgenin yerel nüfusunun ve bunların yöredeki konumlanışlarının dikkate alındığı, liman kentlerinin stratejik olarak Doğu Akdeniz için öneminin kavrandığı bir perspektif sunmuştu. Nitekim Bazili'nin perspektifi, bu dönemde hizmet alanı bakımından Beyrut'un Rus konsolosluk faaliyetlerinin merkezine dönüşmesini sağlayacaktı. Buna karşın Bazili, kalıcı olarak Beyrut'ta ikamet etse de özellikle de hacıların Rusya'ya döndüğü dönemlerde hacılarla bizzat ilgilenmek için Yafa'ya gelecekti. Yılın geri kalanında Yafa'da bulunan ve doğrudan Beyrut'taki konsolosa bağlı bir temsilcilik Rus hacılarla ilgilenecekti. Bu göreve ise Osmanlı tebaasından Ortodoks olan ve Rusça konuşan Nikolay Stepanoviç Marabuti getirilecekti.[141] Nihayet 1843'te konsolosluk, Rusya'nın Suriye ve Filistin'den sorumlu Beyrut Rus Başkonsolosluğu statüsüne yükseltilerek Bazili, Kudüs dahil Suriye'deki bütün fahri konsolosların başı haline getirildi. Başka bir ifadeyle Bazili Sayda, Trablusşam, Akka, Halep ve Yafa'da mukim Rus konsolosları ve muavin konsoloslarına nezaret etmek üzere Kudüs ve havalisi başkonsolosluğuna tayin edilmişti. Bu tayine dair İstanbul Elçisi Titov'un takriri dolayısıyla, Bazili'ye verilen 2 Nisan 1844 tarihli berat, Bazili'nin bölgedeki yetki alanını anlamak için önemlidir.[142]

Dışişleri Bakanlığı tarafından Bazili'ye verilen başlıca talimatlar; "Suriye ve Filistin'deki patriklik ve kilise yetkilileri ile dostane ilişkiler kurmak, hiçbir zaman çara başvurmaktan vazgeçmeyen Rum Ortodoks kiliselerine ve onların dinî çıkarlarına önem vermek ve diğer Hristiyan mezheplerin lider-

Beyrut'a taşınmasına dair verdiği emir için bk. AVPRI, f. 149, op. 502a, d. 397; Lisovoy, *Dokumenti i Materiali Tom I*, s. 51-54.

N. S. Marabuti, 12 Ekim 1844'te Rus tebaasına geçmiştir. Yafa Rus muavin konsoloslarının listesi için bk. Ekler; Yafa ve Beyrut Rus konsolosu Bazili'ye Kudüs Konsolosluğunun da ihale olunması dolayısıyla 6 Temmuz 1840'da Osmanlı beratının tanzimine dair irade için bk. BOA. İ. HR. 5/261. 1829-1914 Beyrut Rus konsoloslarının listesi için bk. Ekler.

142 "Beyrut'da mukîm Rusya Devleti konsolosu Bazili nâm beyzâdenin mukaddem ve mu'ahheren vâki' olan hidemât-ı müberresine mükâfeten bu def'a Sayda ve Trablusşam ve Akka ve Haleb ve Yafa eyâletlerinde olan Rusya konsolosları ve konsolos vekillerine nezâret itmek üzere Beyrut el-Şam ve Kudüs-i şerif ceneral konsolosu devleti tarafından nasb olunarak yedine bir kıt'a berât-ı şerif ve lâzım gelen zabt-ı emr-i 'aliyenin isdârı..." için bk. BOA. İ. HR. 25/1168.

leri ile tatminkâr ilişkiler kurmak" şeklinde sıralanmıştı.[143] Bazili'ye verilen en önemli görevlerden bir diğeri de Rus hacıların ihtiyaçlarını karşılamaktı. Öyle ki 1841'de Bazili'nin Paskalya için Kudüs'ü ziyareti, Beyrut Rus Başkonsolosluğunun kutsal yerlerde Rus hacıların korunması görevine dair verilen bir mesajdı.[144] Bu amaçla Kudüs'teki Azize Katerina ve Azize Feodora Rum manastırları Bazili'nin kullanımına verilmiş ve Rus hacıların konaklama sorunu kısmen çözülmüştü. Lakin konsolosluğun daimi olarak Beyrut'ta, yani Kudüs'e uzak mesafede olması bir başka sorunu beraberinde getirmişti. Bu bağlamda Bazili, hacılara ve Kudüs Patrikliğine yardım gibi kendine verilen görevleri yeterince ifa edemiyordu. Kaldı ki 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın pratikte uygulanamaması ile 1830'ların sonlarına doğru Yakın Doğu'da zayıflayan Rus diplomatik pozisyonunun, 1841 Londra Konferansı sonrası çöktüğü düşünüldüğünde Kudüs'te bu eksikliği giderecek yeni bir kuruma ihtiyaç vardı.[145]

### C. Kudüs Rus Ruhani Misyonu: Kuruluş ve Tanınma (1847-1864)

1830'larda Suriye ve Filistin'de İbrahim Paşa idaresi ve bölgenin Osmanlı idaresine dönüşü sonrası 1839 Tanzimat Fermanı ile Gayrimüslimlere tanınan haklar, Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetlerinde artışı beraberinde getirdi.[146] Bu bağlamda ilk olarak 1841'de İngiltere ve Prusya inisiyatifi ile Kudüs Protestan Piskoposluğu kuruldu. Piskoposluk görevine 1842'de Londra'da Arapça ve İbranice profesörü olan Yahudi kökenli Aleksandr, 1848'de ise Yakın Doğu'da yirmi yıllık misyonerlik tecrübesine sahip olan Alman kökenli

Bezobrazov, "Nikolay II i Patriarh Afanasiy", s. 190.

[144] Bazili'nin 20 Haziran 1841'de Kudüs'ü ziyaretine dair bk. AVPRI, f. 159, op. 749/1, d. 14046; Lisovoy, *Dokumenti i Materiali Tom I*, s. 54-55.

Kapterev, "Snoşeniya İerusalimskih Patriarhov", s. 662-664.

1839 Tanzimat Fermanı gibi reformlar, bir yönüyle de Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim tebaasına yönelik Batılı devletlerin hak ve hukuk talepleri bağlamında müdahalelerini önlemek içindi. Fakat düşünülenin tam aksine bu tür reform girişimleri, Osmanlı ülkesinde Batılı misyonerlik faaliyetlerinin artışı için uygun ortamın oluşmasında ciddi pay sahibi olmuştu. Nitekim bu süreç 1856 Islahat Fermanı ile ivme kazanacaktı. Bu bağlamda Fransız diplomat ve hukukçu Engelhardt'ın eseri, İngiltere öncülüğünde 1840'ların başında Protestan misyonerlerin bu ortamdan istifadesini de ele almaktadır. Bk. Eduard Philippe Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Samuel Gobat atandı. Bu dönemde İngiliz ve Alman Protestan faaliyetlerine Amerikan Protestanların da katılmasıyla Filistin'i Protestanlığa döndürmeye yönelik büyük bir beklenti oluşmuştu. Fakat Evangelik ve Anglikan Protestanlar arasındaki farklılıklardan dolayı piskoposluk ciddi bir başarı elde edemeyecekti. Buna rağmen Kudüs Protestan Piskoposluğu, Rusya tarafından İngiliz ve Prusya siyasi etki ve nüfuz faaliyetlerinin öncüsü olarak görüldü.[147] Öte yandan Katolik misyonerlik faaliyetlerinin artışına paralel olarak 1846'da Kudüs Katolik Patrikliği kuruldu. Bu tarihe kadar Katoliklerin Kudüs'teki çıkarlarını, Roma'ya bağlı Fransiskenler korurken papa, kurulan patrikliğin başına Josef Valerga'yı atadı. Kutsal topraklarda Katoliklerin temsilciliğinin ellerinden alındığını düşünen Fransiskenlerin muhalefetine rağmen Valerga, çok yönlü faaliyetleriyle bölgedeki Katolik etkisini hızla artırdı. Patrikliğin amacı, 1740'taki kapitülasyonlardan itibaren bir yüzyıldır kutsal yerlerde Ortodoksluk karşısında azalan Katolik etkisini yeniden tesis etmek ve dolaylı olarak Rusya'nın Ortodoksluğu himayesine karşı mücadele etmekti. Nitekim 1840'larda Rusya'yı ve Fransa'yı dinî ve diplomatik tartışmaya dahil edecek olan asıl büyük rekabet, iki kadim cemaat olan Katolikler ve Ortodokslar arasında gerçekleşecekti.[148]

Bu gelişmeler Rus Dışişleri Bakanlığı ve Kutsal Sinodunu Suriye ve Filistin'de Ortodoksluk karşıtı propagandaya karşı harekete geçirmek için yeterli olmuştu. Alınacak önlemlerin başında Rusya'nın Kudüs Patrikliği ile ilişkilerini, Batılı rakiplerinin siyasetlerine benzer şekilde yeniden tesis etmek için bir ruhani misyonu Kudüs'e göndermek geliyordu. Bu doğrultuda ilk adım, 1840'ta Kutsal Sinod Başkanı (Ober-Prokuror) Nikolay Aleksandroviç

1839'dan itibaren de İngiliz Misyonerlik Cemiyeti bir başka itici güç oldu ve Suriye, Filistin ve Lübnan civarında Protestan okulları belirmeye başladı. Ayrıca Piskopos Samuel Gobat'ın şahsında Kudüs Protestan Piskoposluğunun faaliyetlerini inceleyen bir çalışma için bk. Mme. L. Roehrich, *Samuel Gobat, Bishop of Jerusalem, His Life and Work: A Biographical Skech*, J. Nisbet, London 1884; Filistin'de Protestan Misyonerlik Cemiyetinin kuruluşu ve faaliyetlerini inceleyen kapsamlı bir çalışma için bk. Charlotte van der Leest, *Conversion and Conflict in Palestine: The Missions of the Church Missionary Society and the Protestant Bishop Samuel Gobat*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Leiden University, 2008; Ayrıca Kudüs'te İngiliz Konsolosluğunun kuruluşuna dair bk. M. Vereté, "Why was a British Consulate Established in Jerusalem?", *English Historical Review*, Vol LXXXV (Oxford, 1970), s. 316-45.

[148] Hanna Kildani, *Modern Christianity in the Holy Land*, Trans. George Musleh, Author House, Bloomington 2010, s. 291-353.

Protasov'un (1836-1855) İmparator I. Nikolay'a sunduğu bir Rus başrahibin Kudüs'e gönderilmesine dair rapor oldu. Protasov, raporda Voronej piskoposunun Kudüs'ten gelen Rus hacıların orada yaşadıkları zorluklardan ve kendilerine sahip çıkan olmadığından bahsettiğini, bu tür problemleri bertaraf etmek için ise Kudüs'te bir misafirhane kurulmasını önerdiğini; böylece Rus hacılar için burada Rusça ayinler de düzenlenebileceğini yazmıştı. Ayrıca raporda Kutsal Sinodun Kudüs meselelerinden sorumlu idarecisi A. N. Muravyev, Kudüs'e üç km uzaklıkta bulunan Kutsal Haç Manastırında (Sv. Krestniy Monastır) çocuklar için bir ilkokul kurularak Ortodoks ilmihali, Rumca, Rusça, Coğrafya ve Aritmetik dersleri verilmesi, Rus yardımlarının nerelere harcandığının denetlenmesi ve Rus hacıların sorunları ile ilgilenilmesi için Rusya'dan bir başrahip ile iki veya üç papazın Kudüs'e gönderilmesinin uygun olacağını belirtmişti. 1 Mart 1841'de raporu okuyan İmparator I. Nikolay, Dışişleri Bakanlığına İstanbul'daki Rus Elçiliğinden meseleye dair detaylı bilgi edinilmesi talimatını verdi.[149]

Bunun üzerinde Dışişleri Bakanı K.V.Nesselrode (1822-1856) 13 Haziran 1842'de İmparator I. Nikolay'a Kudüs'e bir Rus ruhbanın gönderilmesine dair bir rapor sundu. Nesselrode raporda, Doğu'da Hristiyan Kilisesinin içinde bulunduğu kötü durumun Müslüman hegemonyasından değil, bilakis Katolik ve Protestanların faaliyetlerinden ve Rum ruhbanların bunlara karşı koyacak ahlaki ve maddi araçlarının olmamasından kaynaklandığını belirtmişti. Raporda Kudüs Rum Patrikliğini desteklemek için ne gibi tedbirler alınması gerektiği tartışılırken Rus ruhaniliğinin "güvenilir ve eğitici" özelliklerinin Kudüs'te bulunmasının gerekli olduğu vurgulanmıştı. Fakat Babıali ve diğer Avrupa devletlerinin şüphelerini çekmemek amacıyla o zamana kadar bu düşüncenin uygulamaya konulması için harekete geçilmediği ifade edilmişti. Buna karşın Kudüs'te misyoner faaliyetlerinin artışıyla bu düşüncenin hayata geçirilmesinin gün geçtikçe zorunlu hale geldiği belirtilmişti. Raporun devamında Kudüs'te bir Rus ruhbanın bulunmasından ne tür faydalar sağlanabileceği üzerinde durulurken, bu bağlamdaki beklentiler de sıralanmaktaydı. Buna göre, Ortodoks

Kutsal Sinod Başkanı (Ober-Prokuror) Nikolay Aleksandroviç Prosatov'un 1 Mart 1841 tarihli İmparator I. Nikolay'a raporu için bk. "O Predpolojenii Naznaçit dlya Prebıvaniya v İerusalime Pravoslavnavo Arhimandrita iz Rossiyan", P. V. Bezobrazov, *Materialı dlya Biografiya Episkopa Porfiriya Uspenskovo Tom I. Offitsialnıe Dokumentı*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1910, s. 3-5.

kilisesinin bütün şartlarına daha iyi nüfuz edebileceği düşünülen Rus ruhban, Kutsal Sinod ile Kudüs Patrikliğinin ilişkilerinde aracı olarak patrikliğin hayrına önerilerde bulunurken, Rusya'da Kutsal Kabir için toplanan yardımların nasıl harcandığına dair yüzeysel de olsa gözlem yapabilecekti.[150]

Ancak rapordan anlaşıldığı üzere, meseleye temkinli yaklaşan Nesselrode'ye göre Kudüs'e bir ruhbanın alenen gönderilmesinin kısmen farklı siyasi hususlardan kısmen de yüksek Rum ruhbanlığının geleneksel kuşkuculuğundan kaynaklanan sakıncaları vardı. Dolayısıyla tasarlanan ilk ruhani misyon, "deneme" amaçlı olmalı ve bu kapsamda mantıklı, güvenilir, inatçı ve yüksek mertebeden olmayan bir ruhban "hacı kisvesi" ile Kudüs'e gönderilmeliydi. Bu ruhban, dikkat çekmemek için herhangi bir Rus hacının bütün ibadetlerini yerine getirirken, yerel ruhbanların güvenini kazanmak, Ortodoksluğu desteklemek için "yerinde" ne tür tedbirler alınabileceğini görmek ve Beyrut'taki Rus konsolosu aracılığı ile faaliyetlerini Rus hükümetine iletmekle görevli olmalıydı. Neticede Nesselrode'ye göre "Kudüs'te Rus ruhani ajanının bulunması", Ortodoks kilisesi adına faydalı olurken, bölgedeki Rus faaliyetleri için de olumlu şartlar sağlayacaktı. Bu doğrultuda I. Nikolay, yapılan mütalaalar sonrası Kudüs'te Rus ruhani mevcudiyetinin bulunmasının bölgede mevcut bazı şartların üstesinden gelmek için faydalı olacağına ikna oldu. Akabinde Kutsal Sinod, 26 Haziran 1842'de Kudüs'e gönderilecek ruhbanın Başrahip Porfiriy Uspenskiy olmasına karar verdi. Tercihin Rusya'nın Viyana Elçiliğindeki Rus kilisesinde görev yapmakta olan Porfiriy Uspenskiy'den yana olmasında Rumca dil bilgisi ve "yabancı dindaşlarla ilişkilerde tecrübesi" etkili olmuştu.[151]

[150] 13 Haziran 1842 tarihli K. V. Nesselrode'nin "Kudüs'e Rus Ruhani Şahsiyetinin Gönderilmesine Dair Raporu"için bk. "Vısoçayşe Utverjdennaya 13 İyunya 1842 g. Zapiska Vitse-Kantslera Grafa Nesselrode ob Otpravlenii Russkavo Duhovnavo Litsa v İerusalim", Bezobrazov, *Offitsialnıe Dokumentı*, s. 5-8.

26 Haziran 1842 tarihli Porfiriy Uspenskiy'in Kudüs misyonuna atanma kararına dair bk. "Ukaz Sv. Sinoda 26 İyunya 1842 g. o naznaçenii Arhimandrita Porfiriya v İeruslimskuyu Missiyu", Bezobrazov, *Offitsialnıe Dokumentı*, s. 8-9; 1804'te Kostroma'da doğan, 1824'te Kostroma İlahiyat Lisesi, 1829'da St. Petersburg İlahiyat Akademisinden mezun olan ve 1840'ta Viyana'daki Elçilik Kilisesinin müdürlüğüne atanan Porfiriy Uspenskiy'e dair birçok çalışma kaleme alınmıştır. Bu çalışmaların çoğu, Porfiriy'in Kudüs Rus Ruhani Misyonu müdürlüğüne atanması ve buradaki faaliyetlerini konu almaktadır. Bunlardan en kapsamlı çalışma A. A. Dmitriyevskiy tarafından temelde 8 ciltlik günlükleri kullanılarak yazılmıştır. Bk. A. A. Dmitriyevskiy, "Episkop Porfiriy Uspenskiy, kak İnitsiator i Organizator Pervoy Duhovnoy Missii v İerusalime, i evo Zaslugi na Polzu Pravoslaviya i v dele İzuçeniya

**Görsel 1:** Porfiriy Uspenskiy (1804-1885)[152]

Porfiriy Uspenskiy, Viyana'dan ayrılarak 11 Ekim 1842'de St. Petersburg'a varmış ve Kudüs'e seyahate çıkacağı tarih olan 23 Mayıs 1843'e kadar başkentte kalmıştı. 5 Mayıs 1843'te Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesine çağırılan Porfiriy, dairenin müdürü ve Dışişleri Bakanı Nesselrode'nin yakın mesai arkadaşı Lev Grigoriyeviç Senyavin (1841-1848) ve İstanbul Elçisi Titov (1840-1853) ile görevine dair bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşmede görevi süresince neler yapması veya yapmaması gerektiği, araştırmaları için seyahat

Hristiyanskavo Vostoka", *SİPPO*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 457-547; Fakat çalışmamızın Porfiriy Uspenskiy'e dair kısımları doğrudan günlüklerinden istifade edilerek kaleme alınmıştır. Ayrıca Porfiriy Uspenskiy'in İmparatorluk Bilimler Akademisine bağışladığı eserlerinin betimli bibliyografyası için bk. P. Syrku, *Opisanie Bumag Episkopa Porfiriya Uspenskovo, Pojertvovannıh im v İmperatorskuyu Akademiyu Nauk po Zaveşaniyu*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1911; Ayrıca Kudüs Rus Ruhani Misyonunun 1842-1918 arası müdürlerinin listesi için bk. Ekler.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo T. I Godı 1841, 1842, 1843 i çast 1844-vo*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1894, s. IV.

etme izninin olup olmayacağı, görevi sırasında bölgedeki diğer unsurlarla nasıl ilişkiler geliştirmesi gerektiği gibi birçok konu ele alınmıştır. Nihayet, Porfiriy kendisine talimat verilip verilmeyeceğini sorduğunda Senyavin, talimatları sözlü olarak İstanbul'da Titov'dan alacağını söylemiştir. Lakin Senyavin yine de Porfiriy'e hükümet tarafından gönderildiği imajını vermemek için hacılık görevlerini yerine getirmek, Katolik ve Protestanların amaçlarını anlamaya çalışmak, Kudüs Patrikliği Rum ruhbanlarının güvenini kazanarak konumlarını kullanmak, mevcut meselelere dair bilgi toplayarak alınması gereken tedbirleri düşünmek ve nihayet bunları İstanbul'daki Rus elçisine rapor etmek gibi tavsiyelerde bulunmuştu. Nihai olarak Porfiriy'e Osmanlı ülkesinde kilise ve siyaset meselelerine vakıf olan Rus elçisine riayet etmesi tembih edildi. 23 Mayıs 1843'te St. Petersburg'dan Odessa'ya, 20 Eylül 1843'te de buradan İstanbul'a doğru yola çıkan Porfiriy, eylülün sonunda göreviyle ilgili talimatların detaylı hallerini almak üzere İstanbul'a ulaştı.[153]

İstanbul'daki temaslarından sonra yola çıkan Porfiriy, 23 Ekim 1843'te Beyrut'a ulaştı. Beyrut'tan Şam'a, daha sonra Ortodoks kilise ve manastır eski merkezlerinden Saidnaya'ya ve buradan Trablusşam'a kadar kuzeye gitti. Şam'a döndükten sonra Hayfa'ya ve daha sonra Kudüs'e giderek zamanının büyük bir kısmını burada geçirdi. Akabinde Kudüs'e komşu Nasıra, Beytüllahim, Halilürrahman, Gazze gibi birçok yeri ziyaret etti. Porfiriy, bölgedeki seyahatleri sırasında Antakya Rum patriği ve Rus ve yabancı konsoloslar gibi birçok önemli şahsiyetle görüşmüştü. Fakat Porfiriy'in seyahatini öncekilerden farklı kılan nokta, Suriye ve Filistin'deki ücra Arap Ortodoks köylerine gerçekleştirdiği ziyaretlerdi. Porfiriy, her gittiği köyde yerel papazlar ve ahaliyle buluşurdu. Porfiriy'in anlatısına göre bu buluşmalarda "uzak ve güçlü" Rusya'dan ilk defa haberdar olan Arap Ortodokslar, Rusya'nın meselelerine ilgi duyarlardı.

Görüşmenin ilk konusu, Porfiriy'e verilen görevin St. Petersburg'da gizliliğinin kalmamış olmasıydı. Porfiriy, durumun kendisiyle ilgili olmadığını, St. Petersburg'a vardığı ilk gün kendisini gören bazı ruhbanların yeni görevi dolayısıyla kendisini tebrik ettiklerini ifade etmişti. Bunun üzerine dairenin müdürü Senyavin, gizlilik kuralının bizzat Kutsal Sinod tarafından ihlal edildiğini belirtmişti. Bk. Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo I*, s. 103, 120, 125-126, 746-752; Porfiriy, üst başlığı "Hayatımın Kitabı" olan basılı günlükleri ve otobiyografik notlarının birinci cildinde 1841-1844 arası Viyana'dan St. Petersburg'a seyahati, buradan Odessa, İstanbul, Beyrut, Suriye'nin farklı bölgeleri, Kudüs, Celile gibi yerlere yaptığı seyahatler ve bu süreçte yaşadığı olaylar, temas kurduğu şahsiyetler üzerinde durmuştur.

Porfiriy, ufukları genellikle kendi köyleri ile sınırlı olan Arap Ortodokslara geniş bir dünya açan ve aynı zamanda Suriye ve Filistin'in geniş bölgelerine dair kişisel bilgilerini Rusya'ya getiren ilk Rus'tu. Porfiriy'in bölgedeki Ortodoksluğa dair izlenimleri ise oldukça iç karartıcıydı. Ortodoks kiliselerinin sefil bir manzarası vardı. Büyük çoğunluğu okuma yazma bilmeyen Arap Ortodokslar, Ortodoksluk öğretisinin içeriğini anlamıyor ve hatta çoğu ibadet etmeyi bilmiyordu. Porfiriy'e göre, Ortodoks Kilisesi ve onun evrensel cemaati için böylesine "aşağılayıcı" durumun ortaya çıkmasının bütün suçu "durgun, günahkâr, acımasız ve Arapları küçümseyen" ve Ortodoksluğun kaderi açısından iktidarlarını paylaşmakta kıskanç davranan Rum ruhbanlara aitti.[154] Ayrıca Porfiriy'e göre Rum ruhbanlar, usulsüzlüklerine mâni olunmasından, Rus hacılardan bağışlarını yitirmekten ve muhtemel Osmanlı-Rus savaşında patrikliğin güvenliğini tehlikeye atma ihtimalinden dolayı Rus Ruhani Misyonundan çekinmekteydiler.[155] Buna karşın, Arap Ortodoksların "güçlü özgürlük hissi, eşitlik, oybirliği, hakkaniyet, alçakgönüllülük, sıkı kural ve âdetler" gibi değerleri vardı. Nitekim bu halk, "iyi bir yönetim altında", "insan cemiyetinin yüksek mükemmellik seviyesi"ne ulaşabilirdi.[156] Porfiriy, bu ülküleştirici ifadeleriyle, Osmanlı hâkimiyetinde 'ihmal edilmiş' halkların 'yüksek medeniyet'in nimetlerini hak ettiğini vurgulayarak Rus Ruhani Misyonu ve Rus kilisesi ve devletine 'sorumluluk' yüklemekteydi.

Porfiriy Uspenskiy'in 1841-1846 arasında Doğu'ya ilk seyahatini kapsayan ilk iki günlüğünde genel olarak Osmanlı Doğusu'nda Ortodoksluğun düşkün durumundan ve Rum ve Arap Ortodokslar arasındaki çatışmalardan bahsedilmektedir. Porfiriy'i bölgeye gelen diğer Rus gözlemcilerden ayrıştıran nokta ise Rum ve Arap Ortodokslar arasındaki çatışmadan yönetici zümre olan Rum ruhbanları "kurnazlıklar" üzerinden suçlamasıydı. Bk. Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo I*, s. 373; Porfiriy'in Arap Ortodokslara dair görüşleri, Kudüs civarındaki Ortodoks köylerini gezerken oluşmuştu. Bu tür seyahatlerini yoğun bir şekilde 1844'ün ikinci yarısında gerçekleştirmişti. Porfiriy'in Arap Ortodokslara dair görüşlerini ve amaçlarını kendinden sonra Kudüs Rum patriği olacak olan ve Yafa'ya yakın eski Hristiyan, Yahudi ve Arap kentlerinden Lidda Piskoposu Kirilos ile bir konuşmasından çıkarmak mümkündür. Nitekim Porfiriy, Rus yetkililere sunacağı raporlarda bu görüşlerine yer verecektir. Bk. Uspenskiy, *Porfiriy Uspenskiy, Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiograficeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Çast II Godı 1844 i 1845*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1895, s. 265-271.

Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo I*, s. 420.

Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo II*, s. 253.

1 Eylül 1844'te *Arabofil* olarak İstanbul'a dönen Porfiriy, 28 Ekim 1844'te günlüklerindeki görüşlerini özetleyen ilk raporunu Titov'a sundu. Dört bölümden oluşan raporun birinci bölümünde Porfiriy, Rum ruhbanların teolojik eğitimden yoksun olduklarını, kilisedeki pozisyonların parayla satıldığını, Kutsal Kabir Kardeşliğinde manastır hayatının utanç verici bir şekilde uygulanmadığını ve bunlarla bağlantılı olarak Rusya'dan Kudüs Patrikliğine gönderilen yıllık maddi yardımların ortadan kaybolduğunu vurgulamıştır. Öte yandan Porfiriy, patriklik yönetimine girmeleri yasak olan Arap rahiplerin cahil ve yoksul olduklarını, köy kiliselerinin atıl, köy okullarının ise yetersiz olduğunu, kilise kanununa aykırı bir şekilde Kudüs'ten uzakta İstanbul'da yaşayan patriğin de Arap Ortodokslar tarafından dinî lider olarak görülmediğini belirtmiştir. Porfiriy, raporun ikinci bölümünde Filistin'de Katolikler, Uniatlar, Protestanlar, Ermeniler ve Müslümanların Ortodokslara yönelik faaliyetleri üzerinde dururken asıl tehdidin Fransız destekli Uniatlardan ve Kudüs Protestan Piskoposluğundan geldiğine dikkat çekmiştir. Porfiriy, raporunun üçüncü bölümünde, önceki bölümlerde saydığı tehditlere karşı çözümlerini; dördüncü bölümde ise Kudüs'te öngördüğü Rus faaliyetlerine dair görüşlerini sıralamış ve önerdiği reformların Kudüs'e gönderilecek "kalıcı" bir ruhani misyonla gerçekleşebileceğini ileri sürmüştür. Bu ruhani misyonun temel görevlerinin, Arap Ortodokslara "saygıyla" davranmak, Rum ruhbanlarla uzlaşmak, onları Osmanlı yetkililerine karşı müdafaa etmek, Ortodokslar için okul ve hastane kurmak ve Kudüs Patrikliğine gönderilen Rus bağışlarının nereye harcandığını denetlemek olacağını belirtmiştir.[157] Porfiriy'in raporu, St. Petersburg'a gönderilirken kendisi bilimsel araştırma yapmak üzere 28 Ocak 1845'te İstanbul'dan ayrılarak ikinci kez Doğu'ya seyahate çıkmıştır. Haziran 1845'e kadar Mısır'da kalmış, Ağustos-Ocak arasını Sina'da ve Mart-Haziran 1846 arasını Aynaroz'da geçirmiş ve manastırlarda el yazmaları üzerinde araş-

İlgili raporun tam metni için bk. "Zapiska o polojenii İerusalimskoy Tserkvi ot 12 Oktyabrya 1844 g., predstavlennaya 28 Oktyabrya tovo je egoda v Konstantinopole V. P. Titovu", Bezobrazov, *Offitsialnıe Dokumentı*, s. 51-96; Ayrıca Porfiriy'in 30 Mart 1845'te Nesselrode'ye gönderilmek üzere 6 Ocak 1845'te İstanbul Rus Elçisi Titov'a sunduğu önceki raporlarının kısaltıldığı başka bir raporun tam metni için bk. "Ukaz Sv. Sinoda 31 İyulya 1847 g. Mitropolitu S. -Peterburgskomu Antoniyu ob otpravlenii v İerusali Duhovnoy Missii pod naçalstvom o. Arhimandrita Porfiriya", Bezobrazov, *Offitsialnıe Dokumentı*, s. 752-756; İlgili raporun farklı bir versiyonu için bk. Lisovoy, *Dokumentı i Materialı II*, s. 16-23.

tırmalar yapmıştır. Nihayet Eflak, Boğdan ve Moskova üzerinden seyahat ederek 14 Ekim 1847'de St. Petersburg'a ulaşmıştır.[158]

Porfiriy, planlarını hayata geçirebilmek için St. Petersburg'da etkili insanların dikkatini çekmeyi amaçlarken, Kutsal Sinod Başkanı Protasov tarafından soğuk bir şekilde karşılamıştır.[159] Bunun nedeni Porfiriy'in, Doğu'daki görevi sırasında Rus diplomatlarla sorunlar yaşaması, bilhassa da İstanbul'a dönüşü sırasında 19 Ağustos 1844'te Beyrut Rus Başkonsolosu Bazili ile gergin bir görüşme gerçekleştirmesiydi. Bazili Ruhani Misyonun, Kudüs'te kurulmasının Rum ruhbanları rahatsız edeceğini, bunun yerine Katolik ve Protestan misyonerliğinin merkezi olan Lübnan'da kurulması gerektiğini, buradan Filistin üzerinde faaliyet yürütebileceğini söylemişti. Bu ise Porfiriy'de, aslen Osmanlı Rum'u olan Bazili'nin *Grekofil* olduğu gerekçesiyle Rus Ruhani Misyonuna karşı çıktığı izlenimini oluşturmuştu. Kaldı ki Porfiriy, bazı bölgelerde Ortodokslar ve Rus hacılara yönelik faaliyetlerin yetersiz olduğunu söylediğinde, Bazili bunları duymazdan gelmişti. Sonuç olarak Porfiriy, Bazili ile görüşmesinin sonunda günlüğünde "İşte Suriye ve Filistin'de Ortodoksluğun savunucusu olacak kişi bu!" şeklindeki eleştirel bakışıyla kendisi açısından isabetsiz olan tercihe dair bir not düşmüştür.[160] Doğu'daki diğer Rus diplomatları da eleştiren Porfiriy, Rus Elçisi V. P. Titov'un da tepkisini çekmiştir. Titov, bir görüşme sırasında Porfiriy'e hoşnutsuz bir tavırla, Suriye Kilisesine (Antakya Rum Patrikliği) dair kendisine sunduğu raporun ilginç bilgiler içermesine rağmen, metnin ruhani olmaktan ziyade siyasi olduğunu ve bazı diplomatlardan (Konsolos Bazili ve eski İstanbul Elçisi A. P. Butenyev) bahsettiğini söylemiştir. Nitekim Titov, Porfiriy'in Kudüs'te okul kurma önerisine Avrupa'da "gürültüye neden olmamak için ihtiyat gerektiren bir konu" olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır.[161]

[158] Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo II*, s. 100; Porfiriy'in günlüklerinin ikinci cildinin son kısımlarında Doğu'ya ikinci seyahatine dair bilgiler vermektedir. Bk. Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo II*, s. 379-492.

[159] Görüşme uzun sürmüştür. Bk. Uspenskiy, *Porfiriy Uspenskiy, Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Çast III ot 1 Yanvarya 1846 po 20 Marta 1850 g.*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1896, s. 103.

[160] Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo II*, s. 350-355.

Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo III*, s. 138; Porfiriy'in, Ocak 1847'de Antakya Patrikliğine dair sunduğu rapor için bk. "Otçet o Siriyskoy Pravoslavnoy Tserkvi", Bezobrazov, *Offitsialnıe*

11 Şubat 1847'ye gelindiğinde Nesselrode, Protasov'un desteğiyle Kudüs Rus Ruhani Misyonunun kurulması için I. Nikolay'a başvurmuştu. İmparator, teklifi onaylayarak misyonun müdürü, mali kaynaklar ve yıllık giderler gibi konuların belirlenmesi talimatını verdi.[162] Bu aşamada Rumca dilbilgisine hakim olması, Doğu'daki seyahatleri sırasında yerel halk ve yetkililerle tanışmış olması ve her şeyden öte bölgedeki Rus siyaseti için ortaya yeni bir vizyon koyabilmesi, Başrahip Porfiriy Uspenskiy'in, 31 Temmuz 1847 tarihli bir *ukaz*la Kudüs Rus Ruhani Misyonun müdürü olarak atanmasına neden olmuştu. Porfiriy'e 28 Ağustos 1847'de verilen talimat listesinde, kendisinin ve idaresindekilerin Kudüs'te "hacı kisvesi" ile görev yapacağı, Kutsal Sinod uzatmaya gerek görmezse görev sürelerinin üç yılla sınırlı olacağı ve müdürün bulunmadığı ya da ağır hasta olduğu durumlarda misyona en yaşlı üyenin liderlik edeceği belirtilmekteydi. Ayrıca misyondaki Rus çalışanlara, Rumca ve Arapça dil eğitimi verilebilmesi için 4-5 kadar Rum ve Arap gencin alınmasının yanı sıra atıl durumdaki kiliselere ikona tedariki için bir ikona ressamının misyonda istihdam edilmesine karar verilmişti. Nihayet müdürün, Rus hacıların günlük meselelerinden hariç hiçbir siyasi tartışmaya dahil olmayacağı ve Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Kutsal Sinoda sunulmak üzere her yarıyılda İstanbul'daki Rus elçisine misyonun çalışmalarına dair rapor vermekle yükümlü olacağı vurgulanmıştı.[163] Bunlara ek olarak Porfiriy, günlüklerinde Ruhani Misyonun Kudüs'e gönderilmesinin üç amacını; Kudüs'ü Rus kilise temsilcilerinin ve yardımlarının görünür merkezi haline getirmek, Rum ruhbanları eğiterek cemaatleri nezdinde onlara itibar kazandırmak ve misyoner faaliyetleriyle ve Rum ruhbanlara tepki olarak Ortodoksluktan ayrılan yerel halkı tekrar Ortodoksluğa döndürmek olarak sıralamıştı.[164]

---

*Dokumenti*, s. 161-215.

[162] Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo III*, s. 140.

İlk *ukaz* yedi maddelik talimat içermektedir. Bk. "Ukaz Sv. Sinoda 31 İyulya 1847 g. Mitropolitu S. -Petersburgskomu Antoniyu ob otpravlenii v Ierusalim duhovnoy missi pod naçalstvom o. Arhimandrita Porfiriya - *Sekretno*", Bezobrazov, *Offitsialnıe Dokumenti*, s. 16-20; Daha sonra verilen listede talimat sayısı 21'e çıkmıştır. Bk. "İnstruktsiya Arhimandritu Porfiriyu, otpravlyaemomu v İerusalim, Vısoçayşe utverjdennaya 28 Avgusta 1847 goda", Bezobrazov, *Offitsialnıe Dokumenti*, s. 20-24.

Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo III*, s. 126-127.

1882'de kurulan Ortodoks Filistin Cemiyetinin fikir babası Vasiliy Nikolayeviç Hitrovo, otuz dört yıl sonra özellikle bu son üç talimat bağlamında paradigmatik bir bakış sunarak Ruhani Misyona hakkını teslim etmiştir. Buna göre Hitrovo, sahadaki görevlilere verilen talimatları "yerel şartlardan bihaber olanların kaleme aldığını" belirterek merkez kurumlardaki bürokratların 'ehliyet ve liyakat' ilkesinin yanı sıra siyaset üretme ve uygulama çelişkisine parmak basmış ve hayıflanmıştır. Öyle ki mali desteğin yetersizliği, Kudüs'teki altyapı sorunları ve sıradan hacı rolünün getirdiği kısıtlamalarla Kudüs'e gönderilen Ruhani Misyonun patrikliğe nüfuz ederek Rum ruhbanlara yol göstermesi, eğitim faaliyetlerinde bulunması ve Ortodoksluk karşıtı misyonerlik faaliyetlerine karşı koyması mümkün değildi. Hitrovo'ya göre Ruhani Misyonun faaliyetleri sadece Rus devletinin güçlü desteği ve Kudüs Patrikliğinin iyi niyeti ile mümkündü. Ancak Ruhani Misyon bunlardan hiçbirine sahip değildi.[165] Sözgelimi Kudüs'teki Arhangel Manastırı yetersiz ve atıl olduğu için Ruhani Misyona özel bina inşa etmek isteyen Porfiriy, St. Petersburg'la iki yıl boyunca yazışma yapmasına karşın hiçbir sonuç elde edememişti. Ayrıca Porfiriy, Rus hacıların kötü sağlık koşullarının iyileştirilmesi için hastane inşasının zorunluluğuna dair rapor yazmasına ve bu doğrultuda Dışişleri Bakanlığı ile dört yıl boyunca yazışmasına karşın yine bir sonuca varamamıştı.[166]

Porfiriy'in Rus devletinden destek alamamasının temel nedeni Ruhani Misyonun gizliliğinden, yani gayriresmî olmasından kaynaklanıyordu. Bu durumla bağlantılı olarak Rus Dışişleri Bakanlığı, Ruhani Misyonun tanınmasına yönelik herhangi bir girişimde bulunmazken Kutsal Sinod, Porfiriy'in Ruhani Misyonun müdürü vasfıyla Kudüs'te birkaç sene bulunacağına dair sadece Kudüs Patriği Kirilos'a (1845-1872) bir tavsiye mektubu göndermekle yetinmişti. Buna karşın Porfiriy, Kudüs'te herkesin kendisini "sıradan hacı" olarak değil, bilakis Rusya'nın "diplomatik ajanı" olarak gördüğünü, hatta mahalli Osmanlı memurlarının kendisini ziyaret ettiğini 22 Şubat 1848'de günlüğüne not etmişti.[167] Dolayısıyla Osmanlı arşivinde Porfiriy idaresindeki Rus Ruhani

Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 76-77.

Kudüs Patrikliği kendi bütçesiyle Porfiriy'e bir ev inşa etmiş, ancak Kırım Savaşı'nın başlaması nedeniyle Porfiriy, evi kullanamadan Kudüs'ü terk etmek zorunda kalmıştı. Daha sonra bu ev misyonun merkezi olarak kullanılmıştır. Bk. Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 78-79.

Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo III*, s. 149, 221; St. Petersburg Piskoposu'nun Porfiriy için

Misyonuna dair bir belgeye rastlanmamasının, gizlilik vurgusundan dolayı Osmanlı idaresinden gerekli izinlerin alınmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda sonraki dönemlerde Rus faaliyetleri yoğunlaştıkça Osmanlı Devleti, Kudüs'teki Rus mevcudiyetinin öncüsü Porfiriy Uspenskiy ve Kudüs Rus Ruhani Misyonuna "nazar-ı dikkat" etmiştir. Bu bağlamda sadece Kırım Savaşı sonrası tarihli belgelere tesadüf etmek mümkündür. Kırım Savaşı'ndan hemen sonra Rus Ruhani Misyonu yeniden kurulurken Sadaretten Sayda Valisi Mehmed Hurşid Paşa'ya gönderilen 30 Mayıs 1858 tarihli talimatta Porfiriy Uspenskiy dönemi için şu ifadeler kullanılmıştır:

> Kudüs-i Şerif ve havâlisinde kâ'in makâmât-ı mukaddesenin ziyâreti zımnında amed-şud (geliş-gidiş) iden Rusya Devleti teb'a ve züvvârının mevâcib-i dînîye ve husûsât-ı rûhânîyesinin icrâsı içün öteden beri ba'zı rehâbin ile arhimandrid pâyesiyle bir başpapas Kudüs-i Şerifde bulundurulagelmiş ise de vâkı'â-yı ma'lûme (Kırım Savaşı) esnâsında bunlar Rusya cânibine çekilmişler idi...[168]

Belgede geçen ifadelerde Porfiriy idaresindeki Ruhani Misyonun temel görevinin Rusya'dan Kudüs ve civarındaki kutsal yerleri ziyarete gelen Rus hacıların ruhani ihtiyaçlarının karşılanması yönünde olduğu vurgulanmıştır. Öte yandan, yarım yüzyıl geçtikten sonra, Kudüs Mutasarrıfı Kâzım Efendi tarafından Sadarete gönderilen 10 Ocak 1904 tarihli raporda da Porfiriy idaresindeki Ruhani Misyonun kuruluş evresine dair bilgilere tesadüf edilmiştir. Bu bağlamda Kâzım Efendi, Kudüs'teki Rus faaliyetleri özelinde Porfiriy'in görevlendirilme sürecinden ve amacından geriye dönük olarak şu şekilde söz etmiştir:

> ...Rusya hükûmeti, 1842 senesinde arz-ı Filistine bir me'mûr-ı rûhânî â'zamını münâsib görerek intihâb olunan Arşimandrid Porfirios 1843'te Dersa'âdete uğrayub sefâretden ta'lîmâtını aldıkdan ve doğruca sefâretle muhâberesi dâhî kendüsine tenbîh oldukdan sonra Kudüse geldiği ve Rumların Rusyalılara karşu gösterdikleri î'timâdsızlığı ref' idüb em-

Kudüs patriğine tavsiye mektubu yazacağı 21 Temmuz 1847 tarihli *ukaz*'ın ilk maddesinde geçmektedir. Bezobrazov, *Offitsial'nıe Dokumentı*, s. 17; Ayrıca bk. Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo III*, s. 390.

[168] Sadaretten Sayda Valisi Mehmed Hurşid Paşa'ya 30 Mayıs 1858 tarihli talimat için bk. BOA. HR. MKT. 195/93.

> niyetlerini kazanmak ve dâ'imâ Ortodoksluğu ilerüye sürerek Rusya hükûmetinden ve maksâd-ı siyâsiyesinden ser-rişte virmemek şartıyla tedkîkâtı ikmâl iderek...[169]

Ruhani Misyonun Rusya'nın siyasi amaçlarını belli etmemek için daima Ortodoksluğu kullandığını vurgulayan bu ifadeler, Porfiriy'i ziyaret eden Osmanlı memurlarının da onun bu bağlamdaki rolünün idrakinde olduğunu ima etmektedir. Dolayısıyla Rus devletinden destek alamadığı gibi "gizli görevi"nde de ifşa olan Porfiriy için geriye, Patrik Kirilos'un (1845-1872) müsaade ettiği ölçüde eğitim faaliyetlerine odaklanmak ve Suriye, Filistin ve Mısır'ın farklı yerlerine bilimsel seyahatler gerçekleştirmek kalmıştı.[170] Bu doğrultuda, Kudüs Patrikliği bünyesinde Arapça eğitim verecek ilahiyat okulu kurulmasına yönelik 26 Mart 1849 tarihli karar, Başrahip Porfiriy ve Başkonsolos Bazili'nin girişimleri ve Patrik Kirilos'un müsaadesiyle alınmıştı. Okulda 12 Arap Ortodoks gence Ortodoks ilmihali ve Arap edebiyatı gibi dersler verilmesi planlanmaktaydı.[171] Lakin okula ilgi oldukça azdı. Bu durumun Arap Ortodoksların fakirliklerinden, dışlanmışlık hislerinden ve Rum ruhbanlara güvensizliklerinden kaynaklandığını düşünen Porfiriy, yerel nüfus arasında okula olan ilgiyi artırmak için bazı Arap Ortodoks köylerini ziyaret etti. Ayrıca ilahiyat okulu dahil patriklik okullarının ders kitaplarını tedarik etmek ve öğretmenleri atamak gibi sorumluluklar üstlenen Porfiriy,[172] 1854'de patriklik bünyesinde açılan matbaayla Arapça ve Rumca birçok kitabın basılmasını sağladı.[173] Böylece Porfiriy, Suriye ve Filistin'de sonraki yıllardaki Rus

Bu ifadeler, Suriye ve Filistin'de Rus mevcudiyetinin Osmanlı Devleti tarafından tasdik edildiği 1905'in arifesinde, Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinin tarihine yönelik Osmanlı idaresince yapılan bir araştırmanın neticesidir. Bk. BOA. HSD. AFT. 4/72.

[170] Misyonun bilimsel seyahatlerine ve çalışmalarına dair 1848-1854 arası on farklı rapor için bk. "Otçetı ob uçenıh zanyatiyah Rossiyskoy Duhovnoy Missii", Bezobrazov, *Offitsialnıe Dokumentı*, s. 471-692.

Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo III*, 1896, s. 579.

"Zapiska, predstavlennaya 15 Noyabrya 1852 goda poverennomu v delah A. P. Ozerovu" Bezobrazov, *Offitsialnıe Dokumentı*, s. 363-365; Filistin'de Arap Ortodokslar için açılan ilk Rus okulu olarak kabul edilen bu ilahiyat okulunun sonraki faaliyetlerine dair bk. İ. İ. Sokolov, "Bogoslovskaya Şkola Kresta v Ierusalime, İstoriçeskiy Oçerk", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 409-459.

Uspenskiy, *Porfiriy Uspenskiy, Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Çast V s 8 Aprelya 1853 po 22 İyunya 1854*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1899, s. 393.

mevcudiyetinin öncelikli görevi olarak kültürel-eğitsel faaliyetleri tanımlamıştı. Nitekim bu, Profiriy ve ilk Ruhani Misyonun bıraktığı en önemli mirastı.

1850'lere gelindiğinde Beytüllahim'deki Kutsal Doğum Kilisesi ve Kutsal Kabir Kilisesi üzerinde himaye hakları çerçevesinde Katolikler ve Ortodokslar arasında artan gerginlik, Porfiriy'in Kudüs'teki durağan faaliyetlerini aksatacak noktaya gelmişti. Zira dinî tartışmalar, zamanla Rusya ve Fransa arasında Yakın Doğu'da üstünlük rekabetine evirilerek siyasi nitelik kazanmıştı. Kutsal yerler ve Osmanlı Ortodokslarına yönelik amaçlarına diplomatik yollarla ulaşamayan Rusya'nın güç kullanmaya karar vermesi ile sorun, kaçınılmaz bir şekilde Kırım Savaşı'na (1854-1856) neden olacaktı.[174] Savaşın arifesinde Osmanlı idaresi için Suriye ve Filistin'deki Rus temsilciler arasında Beyrut Başkonsolosu K. M. Bazili'nin faaliyetlerinin öncelikli tehdit olduğu aşikârdı. Zira Bazili'nin Hristiyanlar arasındaki faaliyetlerinin niteliğine dikkat çekilerek bunların önlenmesi için 6 Ekim 1853'te Suriye valisine talimat

1740 Kapitülasyonunda kutsal yerlerde elde ettikleri hakları, zamanla Ortodokslar lehine kaybeden Katolikler, III. Napolyon'un şahsında, Ortodokslara verilen imtiyazların durdurulmasını ve Katoliklere haklarının iadesini talep etmekteydiler. Bu amaçla III. Napolyon, İstanbul'a elçisini göndererek Sultan Abdülmecid'i 1852'de Ortodoksların bazı haklarını Katoliklere devretmeye mecbur bırakmıştı. Buna karşılık, İmparator I. Nikolay'ı temsilen Prens Mençikof liderliğindeki olağanüstü Rus heyeti, III. Napolyon'un talepleri doğrultusunda Kutsal Kabir Kilisesi'nin bakım yetkisinin ve anahtarının Katoliklere verilmesinin iptalini ve bu hakkın Ortodokslara verilmesinin yanı sıra Osmanlı Ortodokslarının hukuken Rusya'nın himayesine verilmesi gibi ağır taleplerde bulunmuştu. Fakat Fransa ve İngiltere'nin desteğini alan Babıali, Rusya'nın taleplerini yerine getirmedi. Bu bağlamda Fransa'nın temsil ettiği Katoliklerle Rusya'nın temsil ettiği Ortodokslar arasındaki kutsal yerler üzerindeki hak iddia ve çekişmelerini ve bu zeminde her iki tarafın tehditleriyle karşı karşıya kalan Babıali'nin kutsal yerler sorunu üzerinden hakemlik rolü oynamasını ve nihayetinde bu sorunun Osmanlı Devleti'ni savaşa götürme sürecini ele alan bir çalışma için bk. Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıali", *Belleten*, C XXIII/S. 90, (Ankara, 1959), s. 141-167; Kırım Savaşı'nda Avrupalı devletler, Osmanlı ülkesinde kazandıkları imtiyazları korumayı ve bölgede Rusya'ya siyasi üstünlük vermemeyi amaçlamaktaydılar. Bu doğrultuda birleşerek Osmanlı Devleti'ni destekleyen Avrupalı devletler Rusya'yı ağır askerî yenilgiye uğratmıştı. Buna göre Kırım Savaşı'nın görünür sebebi kutsal yerler sorunu iken arka planında I. Nikolay'ın Osmanlı'yı tamamen ortadan kaldırarak İstanbul ve boğazları ilhak etme tasarıları bulunmaktaydı. Neticede Rusya'nın geleneksel güneye, sıcak denizlere inme politikası, İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı devletleri Rusya'ya karşı savaşa ikna etmişti. Bk. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 65-74; Ayrıca Kırım Savaşı'na dair detaylı bilgi için bk. David M. Goldfrank, *The Origins of the Crimean War*, Longman, Harlow 1994; Orlando Figes, *Kırım: Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

gönderilmişti. Buna göre: "...papazları iğfâl ve bir takım kelimât-ı müfsîde neşr ve îlânıyla ezhân-ı (zihinler) re'âyâtı teşvîşe (bulandırma) düşürmekde olduğu ve şu aralık kemâlini bulduğundan bu misüllü fesâdât ve tesvîlâtın ibtâl-i te'sîrine..."[175] ifadeleri geçen talimatta "iğfâl", "ezhân", "teşvîş", "fesâdât" ve "tesvîlât" gibi sözcüklerle Rus siyasetinin karakteri nitelenerek "muzır" propagandasının önlenmesi gerektiği vurgulanmıştı. Dolayısıyla öncelikle, Bazili gibi bölgedeki resmî temsilciler Osmanlı ülkesinden ihraç edildi. Öte yandan 13 Ekim 1853'te Kudüs'teki Avusturya konsolosu, Porfiriy'e Beyrut'taki Rus Başkonsolosluğu adına savaş boyunca kendi misyonunun himayesinde olacağını bildirmişti.[176] Porfiriy ise 30 Ocak 1854'te Ruhani Misyonun kaderi hakkında belirsizliğe rağmen tarafına hiçbir şeyin bildirilmediğini ifade etmiş ve savaş boyunca kendisi Kudüs'te mi kalmalı yoksa Kudüs'ten ayrılmalı mı, ayrılmalıysa tam olarak nereye gitmeli gibi sorulara cevap isteyen bir mektubu, Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesine göndermişti.[177] Bu sırada Fransız konsolosunun, Osmanlı yetkililerine Rusya ile savaş halinde iken Kudüs'te hâlâ etkin bir Rus temsilcisinin bulunmasından kaynaklanan huzursuzluğunu bildirmesi üzerine[178] Porfiriy, Dışişleri Bakanlığının cevabını alamadan 8 Mayıs 1854'te Kudüs'ten Trieste'ye gönderilmiştir.[179]

Rusya'nın "Rus Ruhani Misyonu" adıyla Kudüs'teki gayriresmî kurumu, Suriye ve Filistin'in meselelerinin tanınmasında önemli bir rol oynamış; özellikle de yerli Arap Ortodoksları keşfederek sonraki yıllarda Rusya'nın bölgesel siyasetinin hedef kitlesini belirlemişti. Buna karşın Ruhani Misyonun Müdürü

Suriye valisine 6 Ekim 1853 tarihli talimat için bk. BOA. A.}MKT. UM. 143/44.

176 Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo V*, s. 152-153; Bu sırada Kudüs'te Ruhani Misyonun başında bulunan Porfiriy, 1854'ün mart ve nisanında, Rus Dışişleri Bakanlığına, İngiltere, Fransa ve Sardunya'dan oluşan 70.000 kişilik birliğin Rusya'ya karşı Kırım'a gönderildiğini bildirmiş ancak bu bilgi, Dışişleri tarafından dikkate alınmamıştı. Porfiriy, Rus vatandaşlığından yoksun olmalarından dolayı kendisini ziyaret eden eski Rus tebaasından Filistin Yahudilerinin vekili tarafından bu bilginin kendisine verildiğini ifade etmiştir. Zira Porfiriy'in aktardığına göre bahsedilen Yahudiler, Rusya'ya sevgilerini göstermek ve onun büyüklüğünü korumak için bu bilgiyi paylaşmıştır. Bk. Bezobrazov, *Offitsialnıe Dokumentı*, s. 434-435.

"Proşenie, otpravlennoe 30 Yanvarya 1854 goda v Aziatskiy Departament Ministerstva İnostrannıh Del", Bezobrazov, *Offitsialnıe Dokumentı*, s. 376-383.

178 Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo V*, s. 172.

Porfiriy, kurduğu okulda eğitim alan birkaç Arap Ortodoks çocuk tarafından Kudüs'ten uğurlanmıştı. Bk. Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo V*, s. 217.

Porfiriy, kendisine verilen talimatların büyük bir kısmını yerine getirememişti. Bunda özellikle Dışişleri Bakanı Nesselrode'nin, 1841 Londra Konferansı sonrası Avrupalı devletler ile tesis edilen ilişkilerin bozulmaması için Ruhani Misyonun gizliliği konusunda ısrarcı tavrı etkili olmuştu. Dolayısıyla Ruhani Misyona resmî tanınırlık verilmediği gibi yeterli mali destek de sağlanmamıştı. Ayrıca Rus Dışişlerinin, Rus Kilisesini verilen görevleri yapması beklenen siyasi bir araç olarak görmesinden dolayı Ruhani Misyonun yapısı ve görevlerine dair plan, ruhbanlar tarafından değil, aksine ruhani meselelere vakıf olmayan bürokratlar tarafından hazırlanmıştı. Nitekim Nesselrode'nin bölgenin gerçekliklerine aykırı olarak Ruhani Misyon aracılığıyla Kudüs Patrikliği üzerinde etki kurma varsayımı bu sürecin bir sonucuydu. Bunlardan başka Porfiriy ve Ruhani Misyonun başarısızlığında, Kırım Savaşı'nın dolaylı nedenlerinden olan Rus dış siyasetine ve bu siyasetin yürütücülerinin fikir dünyasına sirayet eden Rus mesihçiliğinin[180] de etkisi vardı. Bu bağlamda Porfiriy'in günlüklerindeki 3 Mayıs 1849 tarihli ifadelerinin üzerinde özellikle durmak gerekir.

> Ruslarla Slav kavimler arasında birlik kurulacak ve hepsi Çargrad'ın Ayasofyası'nda yüksek sesle ilahi söyleyecekler: Tanrı seni kutsasın. Rusya'nın birlik sancağı altında yeni bir çarlık kurulacak, Gürcistan, Ermenistan, Arap toprakları (Suriye ve Filistin), Etiyopya, Mısır, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Çekya ve Polonya çarlığı. Rusya ezelden beri Asya'yı aydınlatmak ve bütün Slavları bünyesine almak gayesini gütmüştür.[181]

Porfiriy'in Slav ve Ortodoks halkları aydınlatmakla buyurulduğunu vurguladığı Rusya'nın hegemonyasını esas alan bu ifadeleri, Rus mesihçiliğinin Pan-Slavizmin gelişimindeki rolünü de ortaya koymaktadır. Zira Porfiriy'in Slav olmamalarına karşın mezhepdaşlığa dayanarak Gürcü, Arap, Rumen ve Ermeni gibi Ortodoks halkların yanı sıra Ortodoks olmamalarına karşın soydaşlığa dayanarak Polak ve Çek gibi Katolik veya Protestan Slav halkları-

[180] Rus mesihçiliği, Avrupalı milletlerin ve daha sonra bütün insanlığın kurtarılması ve aydınlatılması doğrultusunda Ruslara yüklenen tinsel bir misyonu ifade eder. Bu fikir, daha sonra Pan-Slavizm ve Rus ve Sovyet emperyalizminin gelişiminde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bk. Peter J. S. Duncan, *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After*, Routledge, London 2000; Vatro Murvar, "Messianism in Russia: Religious and Revolutionary", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol X/No. 4 (Massachusetts, 1971), s. 277-338.

[181] Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo III*, s. 587-588.

nı dahil ettiği "Slav" ile "Ortodoks" terimlerini birleştiren 'Slav tasniflemesi', Kırım Savaşı sonrası Rus Pan-Slavistlerin belirginleşen fikirleriyle de uyumluydu. Rus Pan-Slavistler, Hristiyan Ortodoks irredantizmi olan Rus Pan-Ortodoksizmini yani Ortodoks halkların "Müslüman boyunduruğu"ndan kurtarılarak Rus çarının liderliğinde birleştirilmesi fikrini modernize ederek Pan-Slavizme dahil etmişlerdi. Dolayısıyla Rus Pan-Slavizmi, Batı'daki Slavlardan daha çok Porfiriy'in de eserlerinde sıklıkla kullandığı "Hristiyan/Ortodoks Doğu (*Hristianskiy/Pravoslavnıy Vostok*)[182]"ya yani İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye Rum patriklikleri yetki alanlarındaki Ortodoks halklara odaklanacaktı.[183] Nihayetinde özünde Porfiriy'in tahayyülündeki mesihçilikten yükselen bu fikirler, dönemin Rusya'sının gerçekleriyle uyumlu bir dış siyasetin oluşmasının ve bu doğrultuda faaliyet gösteren Ruhani Misyonun başarısının önünde engeldi. Nitekim bu idealist siyasetin Rusya'ya getirisi, Kırım Savaşı'nda askerî mağlubiyet oldu. Böylece Rusya, 30 Mart 1856 Paris Antlaşması ile Batılı devletlerin koşullarını kabul etmek zorunda kalmış ve Yakın Doğu'dan askerî ve siyasi olarak uzaklaştırılmıştı. Son olarak, antlaşma devletlerinin etkisiyle Sultan Abdülmecid'in 1856'da Islahat Fermanı'nı ilan etmesi ile Rusya, Osmanlı Ortodokslarının hamisi olma iddiasından ve yine Osmanlı Ortodokslarına yönelik tedbir alma iradesinden kesin bir şekilde men edilmişti.[184]

Örneğin bk. Porfiriy Uspenskiy, *Vostok Hristianskiy. Siriya*, Tip. S. T. Eremeyeva, Kiev 1874; Porfiriy Uspenskiy, *Vostok Hristianskiy, Afon*, Tip. İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg, 1892.

Denis Vovchenko, "Gendering Irredentism? Self and Other in Russian Pan-Orthodoxy and Pan-Slavism (1856-85)", *Ethnic and Racial Studies*, Vol XXXIV/No. 2 (London, 2011), s. 250-251; XIX. yüzyılda Slav halklarının kültürel ve siyasal birliğini hedefleyen bir ideoloji olarak ortaya çıkan Pan-Slavizm, özellikle Kırım Savaşı sonrası yükselen Avrupa karşıtlığıyla birlikte Rusya'nın Slav çıkarlarını savunması ve Osmanlı Slavlarını ve Ortodokslarını kültürel ve siyasi olarak yabancı hakimiyetinden kurtarması anlamına geliyordu. Pan-Slavizm bağlamında Rus siyasi düşüncesinin ve dış siyasetinin evrimine dair bk. Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, çev. Agah Oktay Güner, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2007; Michael B. Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism, 1856-1870*, Columbia University Press, New York 1956; Ayrıca Porfiriy'in tahayyül ettiği ortak vatan, Kutsal Kabir Kilisesi etrafında bütün Ortodoks ve Slavları içine alan "Kutsal Rusya" kavramı ile de uyumludur. Bk. Figes, *Kırım*, s. 33; Ayrıca Kutsal Rusya tasarımını fikir tarihi bağlamında inceleyen örnek bir çalışma için bk. Michael Cherniavsky, "'Holy Russia': A Study in the History of an Idea", *The American Historical Review*, Vol LXIII/No. 3 (Bloomington, 1958), s. 617-637.

1856 Paris Barış Antlaşması maddeleri için bk. *Muahedat Mecmuası Cilt III*, s. 242-258;

Kırım Savaşı'nda yaşanan hayal kırıklığı ile Rusya'da siyasi ve ruhani simalar da değişti. 1855'te ölen I. Nikolay'ın yerine tahta reformist bir dönemi başlatan II. Aleksandr (1855-1881), dış politikada itibarını kaybeden K. V. Nesselrode'nin yerine ılımlı ve uzlaşmacı A. M. Gorçakov (1856-1882) ve 1855'te ölen Protasov'un yerine Kutsal Sinod başkanlığına kısa süreli Karasevski idaresinden sonra A. P. Tolstoy (1856-1862) geçmişti.[185] Dolayısıyla, Rusya'nın Suriye ve Filistin'e yönelik siyasetinde de yeni bir dönem başlamıştı. Bu bağlamda Dışişleri Bakanı A. M. Gorçakov'un İmparator II. Aleksandr'a sunduğu yeni Kudüs Rus Ruhani Misyonunun kuruluş nedenlerini belirten bir raporu, bu değişimin anlaşılması bakımından önemlidir. Raporda Suriye ve Filistin'de Rus mevcudiyeti, Ruhani Misyonun amaçları ve görevlerine dair Dışişleri Bakanlığının yeni duruşuna ve Yakın Doğu'da resmî Rus düşüncesine dair bütünsel bir fikir verilmiştir. Gorçakov'a göre Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avrupa ilişkileri tamamen değişmiştir. Bundan böyle Rusya'nın meselesi, doğrudan Osmanlı ile değil, bizzat Rusya'nın Osmanlı ile karşılıklı ilişkilerinde üstesinden kolaylıkla gelebileceği Suriye ve Filistin'e yönelik Rus tedbirlerini keskin bir gözle izleyen Avrupalı devletlerledir. Artık Rusya'nın alacağı hafif tedbirler bile bölgedeki mevcudiyetini, daha da özelde Kudüs Rus Ruhani Misyonunun pozisyonunu zayıflatacaktır. Buna karşın Beyrut ve Yafa'daki Rus temsilcilikleri varken Ruhani Misyona Kudüs'te sadece pasif gözlem görevi verilmesi, bizzat Ruhani Misyonu faydasız ve anlamsız bir kurum haline getirecektir. Dolayısıyla bütün bunlar düşünüldüğünde Gorçakov'a göre Ruhani Misyonun Kudüs'teki amaçlarının açık bir şekilde tanımlanarak görev ve faaliyetlerinin çerçevesi tekrar belirlenmelidir.[186]

---

1856 Islahat Fermanı'nın içeriği için bk. A. Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri: Sened-i İttifak'tan Günümüze*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1985, s. 14-18.

1855'te Kırım Savaşının en şiddetli evresinde tahta çıkan II. Aleksandr'la beraber, 1856 Paris Antlaşması sonrası Rusya'nın idari kadrolarındaki değişimin yanı sıra ülke içinde ulaşım, ekonomi, hukuk, toprak reformu, serfliğin ilgası gibi köklü reformların gerçekleştirildiği bir döneme girilmiştir. Bk. W. Bruce Lincoln, *The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia*, Northern Illinois University Press, Illinois 1990; W. E. Mosse, *Alexander II and the Modernization of* Russia, Collier Books, New York 1966; Ayrıca Dışişleri Bakanlığının K. V. Nesselrode'den A. M. Gorçakov'a devri ve Gorçakov idaresinde Rus dış politikasına dair bk. S. Semanov, *A. M. Gorçakov - Russkiy Diplomat XIX Veka*, İzdatelstvo Sotsialno-Ekon. Lit-rı, Moskova 1962.

F. İ. Titov, *Preosvyaşennıy Kirill Naumov, Episkop Melitopolskiy (bıvşiy nastoyatel Russkoy Duhovnoy Missii v Ierusalime). Oçerki iz istorii snoşeniy Rossii s Pravoslavnom Vostokom*,

Dışişleri Bakanı Gorçakov, yeni Rus yönetimine Suriye ve Filistin'e gönderilecek Rus Ruhani Misyonunun, pasif ve gözlemci bir kurumun ötesinde Rusya'nın dinî ve siyasi tavrını yansıtan bir kurum olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu ise Rusya'nın Doğu'daki etkisini artırmak ve aktif faaliyet yürütmek için kararlı tedbirler almak zorunda olduğu anlamına gelmekteydi. Gorçakov'a göre Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki ruhani mevcudiyetini ne Türkler ne de Kudüs'te hâlihazırda patrikleri ve piskoposları olan Avrupalılar reddedebilirdi. Dolayısıyla Gorçakov, Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki bu aktif faaliyetinin siyasi değil, ruhani bir nitelikte olması gerektiğini vurgulamıştı. Bu şekilde Başrahip Porfiriy Uspenskiy döneminde hiç sahip olamadığı resmî tanınırlığı kazanarak güçlenecek olan Ruhani Misyonunun yönetimi altında, genel olarak Rus faaliyetleri gizlenebilir ve nihayet Rusya, Suriye ve Filistin'deki Ortodokslar arasında azalan etki ve itibarını tekrar kazanabilirdi. Ayrıca resmî tanınırlık yeni Ruhani Misyona Katolik ve Protestan misyonerlerin yanı sıra Kudüs Patrikliği karşısında güçlü bir konum elde etmesini sağlayacaktı. Bu bağlamda Gorçakov'a göre bu derece stratejik bir görevin, Ruhani Misyonun başında başrahip bulunmasıyla değil, piskopos unvanlı müdürün görevlendirilmesiyle gerçekleştirilmesi mümkündü. Böylece Rus piskoposunun Slavlar ve Araplarla birlikte yapacağı gösterişli ayinler sadece Kudüs değil, İstanbul'da dahi güçlü etki bırakacak ve Rus piskoposunun şahsında Rusya'ya saygınlık kazandıracaktı.[187]

İmparator II. Aleksandr, 23 Mart 1857'de Gorçakov'un raporundaki önerilerini onayladı. Fakat Gorçakov'un önerisi olan Rusya adına Kudüs'e bir Rus piskopos gönderme düşüncesi, Kudüs Patrikliğine bağlı Kudüs piskoposunun (bizzat patrik) yetki alanının ihlaliydi. Dolayısıyla Rus piskoposunun nasıl karşılanacağını öğrenmek için Beyrut Başkonsolosu N. E. Muhin'e (1856-1859) Kudüs'te patriklik temsilcileriyle ve İstanbul Elçisi A. P. Butenyev'e (1830-1842, 1855-1858) de Babıali'yle ve Rum ruhbanlarla müzakerelerde bulunma talimatı verildi. Nitekim müzakerelerde Ruhani Misyonun müdürünün piskopos olmasına yönelik olumsuz bir izlenim edinilmemişti.[188] Ancak Porfiriy'in günlüklerinde ifade ettiğine göre, Rus piskoposun Ruhani Misyonun başı

Tipografiya İ. İ. Gorbunova, Kiev 1902, s. 113-114.

Titov, *Kirill Naumov*, s. 116-117.

188 Titov, *Kirill Naumov*, s. 119-120.

olarak gönderilmesi konusunda Babıali'ye danışılmasına rağmen kendisine danışılmadığını söyleyen Kudüs Patriği Kirilos, Porfiriy'e sitemde bulunmuştu. Buna göre, Patrik Kirilos, yabancı bir piskoposun diğer bir kilisenin yetki alanında çalışmasını yasaklayan kilise teamül ve kanunlarının çiğnendiğini belirterek Rus piskoposu kabul etmelerinin tek sebebinin Babıali'nin bu yönde kendilerine verdiği talimat olduğunu söylemiştir. Kudüs'e Rus piskopos gönderilmesi talebine, Babıali tarafından Kudüs patriğinin fikri alınmadan olumlu yönde cevap verilmesinin, 1856 Paris Antlaşması sonrası oluşan barış atmosferinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Daha da önemlisi Rusya, bu girişimiyle Suriye ve Filistin'de ilk defa Babıali'yi yanına alarak Rumlara rağmen bir adım atmıştır.[189]

Kudüs'e Rus Ruhani Misyonunun müdürü olarak kimin gönderileceği ise bir diğer meseleydi. İlk Ruhani Misyonun müdürü olan Başrahip Porfiriy Uspenskiy St. Petersburg'a döndükten sonra Suriye ve Filistin'de Rusya'nın ne tür siyaset izleyeceğine dair tartışmalara katılmasına rağmen yeni misyonun müdürü olarak atanması, daha önce Rus diplomatlarla yaşamış olduğu sorunlar ve Dışişleri Bakanı Gorçakov ile kişisel husumeti yüzünden engellenmişti.[190] Porfiriy dışında birçok adayın değerlendirilmesinden sonra ise Kutsal Sinod ve Dışişleri Bakanlığının ortak kararı ve İmparator II. Aleksandr'ın onayı ile St. Petersburg İlahiyat Akademisinde müfettiş ve profesör olan Piskopos Kirill Naumov Ruhani Misyonun yeni müdürü olarak atandı.[191] Bununla beraber

Porfiriy Uspenskiy, *Vtoroe Puteşestvie po Svyatoy Gore Afonskoy Arhimandrieta, nıne Episkopa, Porfiriya Uspenskovo v godı 1858, 1859 i 1861*, Tipo-Litografiya Efimova, Moskova 1880, s. 12-13.

190 Porfiriy'in yeni misyonun müdürü olmasının engellenmesinde, önceki görevi sırasında Rus diplomatlarla yaşadığı sorunların yanı sıra Temmuz 1854'te İtalya'da papanın vaazına katılması ve daha sonra Viyana'da Gorçakov'la buluşması sırasında gerçekleşen Rus kilise ritüellerine dair tartışmada, Gorçakov'la ters düşmesi gibi gelişmeler ön plana çıkmaktadır. Gorçakov'la yaşadığı bu sürtüşme, Porfiriy'in sonraki kariyerini ciddi manada etkilemiştir. Porfiriy, bu tartışmaya günlüklerinde de yer vermiştir. Bk. Uspenskiy, *Porfiriy Uspenskiy, Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Çast VI s 23 İyunya po 23 Sentyabrya 1854 g.*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1900, s. 315-317.

1823'te Moskova'nın güney batısındaki Kaluga şehrinde doğan Kirill Naumov, Kaluga İlahiyat Lisesinden mezun olduktan sonra 1843'te St. Petersburg İlahiyat Akademisine girmiştir. 1847'de akademiden mezun olan Kirill, burada ders vermeye başlamış, 1850'de rektörlüğe, 1851'de profesörlüğe, 1855'te müfettişliğe ve eş zamanlı olarak ruhbanlık

Kudüs'e bir Rus piskopos göndermenin Suriye ve Filistin'de Rum ruhbanları huzursuz etme ihtimali, Dışişleri Bakanı Gorçakov'u Piskopos Kirill idaresindeki Ruhani Misyonun amaçlarını kesin hatlarıyla belirtmeye sevk etmişti. Gorçakov, bu amaçlarla hem bölgeye yönelik siyasetinin yeni bakış açısını ortaya koymak hem de bu amaçların uygulanmasını engellemeye meyilli Rum ruhbanların endişelerini gidermek zorundaydı. Bu bağlamda Dışişleri Bakanı Gorçakov'un Ruhani Misyonun kurulmasına dair İmparator II. Aleksandr'a (1855-1881) sunduğu 28 Mart 1857 tarihli raporda Kirill'e verilen talimatlardan şunlar öne çıkmaktadır:

1. Kudüs Patrikliğinin Rum ruhbanları ile dostane ilişkiler kurulmalı ve bunlara karşı herhangi bir entrikaya girişilmemelidir.

2. Ortodoksluğa karşı gizli girişimlerini öğrenebilmek için farklı mezheplerin ruhbanları ile en iyi derecede ilişkiler kurulmalıdır.

3. Rus tebaasından Kudüs'e giden birçok Ermeni Gregoryen hacı olduğu için Kudüs Ermeni Patrikliği ile iyi ilişkiler kurulmalıdır.

4. Kudüs Patrikliği bölgesinde 40.000 kadar Arap Ortodoks olmasına rağmen, Rum ruhbanlarının hizmetçiliğinden öteye gidemeyen ve büyük yoksulluk içinde yaşayan alt kademeden Arap papazların kötü durumu, misyonun ilgisinin merkezinde olmalıdır.

5. Rus hacıların ahlaki durumlarını gözlemlemek, misyonun müdürünün sorumluluğundadır.

6. Misyonun müdürü, Beyrut'taki Rus başkonsolosun siyasi ve bazen de kilisevi tavsiyelerine saygıyla riayet etmeli ve başkonsolosla ilişkisi bugüne dek olduğu gibi devam etmelidir.

7. Rusya'dan gönderilen yardımlar başkonsolos tarafından misyonun müdürü aracılığıyla Kutsal Kabir Kilisesi'ne ulaştırılarak misyonun Rum ruhbanlar ile iyi ilişkiler kurması sağlanmalıdır.

8. Misyon, din ve ilahiyat kitaplarının basılacağı matbaa kurarak Kudüs'teki Rum ve Arap okullarını mükemmelleştirmeye çalışmalıdır.

---

rütbelerinde yükselerek nihayet 1857'de piskoposluk rütbesiyle Kudüs Rus Ruhani Misyonunun müdürlüğüne atanmıştır. Bk. Titov, *Kirill Naumov*, s. 5-11.

9. Rusça, Arapça ve Rumca kitaplardan oluşan bir kütüphane kurulmalı ve Arapça ayinler düzenlenmelidir.

10. Kutsal Haç Manastırının patriklik tarafından misyona tahsis edilmesi durumunda buraya bir imarethane kurulmalıdır.

11. Misyon faaliyetlerini sadece Kudüs'le sınırlamamalı, çalışanlarını zaman zaman Suriye, Filistin, Lübnan, Sina ve Mısır'a göreve göndererek faaliyet alanını bu bölgelere genişletmelidir.

12. Farklı Hristiyan mezheplerin ortak ibadethanesi olan Kutsal Kabir'in harap durumdaki kubbesi, Kırım Savaşı sonrası statüko dikkate alınmak suretiyle ve Ruhani Misyonun aracılığıyla Rumlar ve Latinler bir araya getirilerek tamir edilmelidir.[192]

Psikopos Kirill'in Ruhani Misyonu için belirlediği Rum ruhbanlar ile iyi geçinmek, Avrupalı misyonerlik faaliyetlerini yakından izlemek, Rus hacıların sorunlarıyla ilgilenmek gibi amaçlar genel olarak gerçekçiydi. Ruhani Misyonun temel ilgi alanına Arap papazların alınması, Arapça kitapların bulunduğu kütüphane kurulması, Arapça ayin düzenlenmesi, Arapların eğitim aldığı okullara kitap tedarik edilmesi için matbaa kurulması ve yoksullar için imarethane kurulması gibi talimatlar ise Porfiriy Uspenskiy döneminden kalan vizyonun sonucuydu. Bu yaklaşımda Dışişleri Bakanlığının Porfiriy ile bölgedeki unsurlara bakışındaki değişim söz konusuydu. Zira Rusya'nın şimdiye değin Kudüs ve Antakya Rum patrikliklerine Rum penceresinden baktığına dair bir öz eleştiri söz konusuydu. Sayıları az ve çıkarlarını paylaşmaktan uzak üst rütbeli Rum ruhbanların yerine artık bütün cemaati oluşturan Arap Ortodokslara yoğunlaşılması ve doğrudan bu kitle ile temas halinde olunması gerekmekteydi. Bu ise, Rusya'nın bölgeye yönelik siyasetinde, Ortodoksluğun araçsallaştırılmasının yanı sıra Ortodoks cemaatin çoğunluğunu oluşturan Arapların yani Arap kimliğinin de araçsallaştırılmasını ifade etmekteydi. Nitekim bu, özelde Ruhani Misyonun ve genelde ise bölgeye yönelik Rus dış siyasetinin yeni paradigmasıydı. Lakin bu paradigma, Ruhani Misyonun, Kudüs'te Rum ruhbanlar

Titov, *Kirill Naumov*, s. 132-139; Kutsal Kabir Kilisesi'nin küçük kubbesinin tamiratı için Ortodokslarla Katolikler arasında aracılık yapma görevinin Piskopos Kirill'e verilmesi tartışmalı bir konuydu ve bu meselenin 1858'de Kudüs'e gönderilen Rus konsolosun görevi olması yönünde karar alındı. Bu konu çalışmamızın Kudüs Rus Konsolosluğuna dair kısmında ele alındı.

ile iyi ilişkiler kurmasının önündeki en büyük engeldi. Zira aynı anda hem Kudüs Patrikliği idaresindeki Rum ruhbanlarla iyi geçinmek hem de Arapları, Ruhani Misyonun merkezine almak gerçekçi ve mümkün değildi. Bundan başka Kırım Savaşı sonrası statüko dikkate alınmak suretiyle Kutsal Kabirin kubbesinin tamiri için Rumlar ve Latinler arasında aracılık yapmak, bir ruhbandan ziyade bir diplomatın göreviydi. Bu teşebbüs, Kudüs'te Rus ruhbanlarla Rus diplomatlar arasında yetki karmaşası ve rekabetine neden olabilirdi. Kaldı ki Ruhani Misyona, verilen görevlerle orantılı maddi destek verilmemişti. Bu durum, Porfiriy ve Kirill misyonlarının ortak sorunuydu.[193]

**Görsel 2:** Kirill Naumov (1823-1866)[194]

Piskopos Kirill Naumov liderliğindeki Kudüs Rus Ruhani Misyonunun en önemli özelliği, Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki ruhani mevcudiyetinin

Kudüs'te şatafatlı Rus ayinlerinin görülmesini özellikle isteyen Gorçakov'un, bunları gerçekleştirmek için gerekli olan para ve eleman ihtiyacıyla ilgili Kirill tarafından yapılan talepleri geri çevirmesi ironikti. Bk. Titov, *Kirill Naumov*, s. 115, 126-127.

K. A. Vah, *Velikiy Knyaz Konstantin Nikolayeviç i Russkoe Palomniçestvo v Svyatuyu Zemlyu. K 150-letiyu Osnovaniya Russkoy Palestiny 1860-1864*, İndrik, Moskova 2011, s. 24.

Osmanlı Devleti tarafından tanınan ilk resmî kurumu olmasıydı. Bu bağlamda Babıali'den Sayda Valisi Mehmed Hurşid Paşa'ya ve Kudüs Patriği Kirilos'a gönderilen 30 Mayıs 1858 tarihli tahrirat önemlidir. Tahriratta Kırım Savaşı sonrası kurulan yeni ilişkilere istinaden Rus hükümeti tarafından Kudüs'e Piskopos Kirill ve dört rahipten oluşan Rus Ruhani Misyonunun gönderildiği ifade edilmektedir. Fakat Rus Elçiliği, Ruhani Misyonun Kudüs'te iskânı ve ilgili hususlarda kendilerine kolaylık gösterilmesi yönünde Babıali'den ricada bulunduğunda, Babıali Ruhani Misyonun Kudüs'teki mevcudiyetini bazı şartlara bağlamıştı. Buna göre:

> ...saltanat-ı seniyyenin kendü teb'asıyla olan mu'âmelâtına ve idâre-i dâhiliyesine ol mu'âhedenin gerek münferîden ve gerek müştereken müdâhale etmeğe hak ve salâhiyetleri olmadığı münderic ve meşrût bulunmuş olduğu beyânıyla ta'yin olunacak piskopos ve rehâbin-i sâire ancak devlet-i müşârün-ileyhâ teb'a ve züvvârının yalnız umûr-ı dînîye ve husûsât-ı rûhânîyelerini ru'yet (görme) itmek ve teb'a-yı saltanat-ı seniyyeden olan milel-i muhtelîfenin umûr-ı dînîye ve rûhânîyelerine aslâ ve kat'â müdâhale mu'âmelesi vukû'a gelmemek üzere iskânlarında be'îs olmadığı...[195]

Babıali'nin bu vurgusu temelde Kırım Savaşı ve 1856 Islahat Fermanı ile değişen düzlemde, Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın Hristiyan tebaasına yönelik müdahalelerinin önünü alma gayretini ifade ediyordu. Dolayısıyla Rusya'nın Kudüs'e Ruhani Misyon göndermesine izin verilirken, misyonun antlaşmalar gereği Osmanlı'nın kendi Hristiyan tebaası ile olan ilişkilerine "aslâ ve kat'â" karışmaya hak ve salahiyetinin olmayacağı birkaç kez vurgulanmıştı. Buna riayet etmek ve sadece Rus hacılara ruhani hususlarda yardımcı olmak koşuluyla Piskopos Kirill ve ruhbanların Kudüs'te iskânlarında bir beis olmadığı gibi bu yönde kendilerine gerekli kolaylığın sağlanacağı ifade edilmişti.[196]

Sayda Valisi Mehmed Hurşid Paşa'ya 30 Mayıs 1858 tarihli tahrirat için bk. BOA. HR. MKT. 195/93; Kudüs Patriği Kirilos'a 28 Haziran 1857 tarihli tezkere için bk. HR. MKT. 196/26.

Sayda Valisi Mehmed Hurşid, Şam Valisi Halil Kâmilî ve Kudüs Mutasarrıfı Süreyya Mustafa paşalara gönderilen bir diğer tahriratta, Piskopos Kirill idaresindeki ruhbanlar, "mu'teberân"dan olduğu için Kudüs'e ulaştıkları sırada Osmanlı Devleti ile Rusya arasında kurulan dostane ilişkilerden dolayı kendilerine hürmette bulunulması talimatı verilmiştir. Bk. BOA. HR. MKT. 225/23; Nitekim Piskopos Kirill ve eşlik eden ruhbanlara Kudüs'e seyahatleri sırasında "sarây-ı hümâyûn ve câmi'leri" gezmeleri için 31 Aralık 1857'de

Ekim 1857'de 12 kişilik personeliyle St. Petersburg'dan ayrılan Ruhani Misyon, Kasım'da İstanbul'a ulaştı. Yahudi soylu ve Ortodoksluğa geçmiş, St. Petersburg İlahiyat Akademisinde İbranice Profesörü V. A. Levinson, Kirill'e Yahudilerle ilişkilerinde danışmanlık göreviyle; bir İstanbul Rum'u olan Başrahip Gregory ise İstanbul'da Kirill ile Kudüs patriği arasında aracı olmak göreviyle Ruhani Misyonun personeli arasında bulunmaktaydı. Yeni şekli ve kadrosuyla resmî statü kazanmış olan Rus Ruhani Misyonu, Rusya'nın Rum patriklikleri ile ilişkilerinde yeni bir olgu idi. Misyonun karakteri ve gerçek amaçları Rum patrikler ile İngiliz ve Fransız diplomatik temsilcilikleri tarafından sürekli sorgulanmıştı. Dolayısıyla Kirill, İstanbul'daki temasları sırasında müdürü olduğu Ruhani Misyonun siyasi gayeden uzak olduğuna ve ruhani niteliklerine vurgu yapmak zorunda kalmıştı. Kudüs patriği adına en önemli sorun Kirill'in piskopos olması ve bu durumun Kudüs Patrikliğinin yetki alanını ihlal etme ihtimaliydi.[197] Ancak Rusya, Arap Ortodoksları bölgesel siyasetinin merkezine yerleştirmesine rağmen Hitrovo'nun çeyrek yüzyıl sonra belirttiği gibi Suriye ve Filistin'de resmî anlamda sadece Rum patriklerle birlikte iş tutabileceğinin ve bu şekilde mevcut yapıya az veya çok etkide bulunabileceğinin farkındaydı. Tam da bu yüzden Rus Ruhani Misyonu Rumlar, Araplar ve hatta Ruslar dahil Filistin'de ikamet eden bütün Ortodoksların yegâne dinî liderinin Kudüs Rum patriği olduğunu kabul etmek zorundaydı. Ancak bu durum Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki faaliyetlerinin önünde daima önemli bir sorun olarak var olacaktı. Başka bir ifadeyle, Katolik ve Protestan mezheplerinin Suriye ve Filistin'de yerel ruhbanlarının olmaması, Avrupalılara kendi ruhbanlarını kendi ülkelerinden getirme imkânı sağlarken Ortodoks mezhebinin Suriye ve Filistin'deki ruhbanları hâlihazırda Rum patriklikler bünyesinde mevcuttu ve bölgeye gelen her Rus ruhban, Rum ruhbanlara rakip olarak algılanıyordu.[198]

Haziran 1858'de Kudüs'e ulaşan Piskopos Kirill, böyle bir ortamda etkin faaliyette bulunabilmek için Kudüs Patrikliği ile iyi ilişkiler kurmak zorun-

buyruldu da verilmiştir. Bk. HR. MKT. 222/34.

Titov, eserinin Kirill'in St. Petersburg'dan İstanbul'a ve buradan Kudüs'e seyahatine dair bölümünde, Kirill'in Rum patrikler, Rus temsilciler ve Avrupalı diplomatlarla temaslarını ele almıştır. Bk. Titov, *Kirill Naumov*, s. 139-201.

Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 83.

daydı.[199] Fakat Rus kiliselerinde toplanan yardımlar önceden doğrudan patrikliğe gönderilirken, 1859'dan itibaren Kudüs'te Rus hacılar için misafirhane gibi binaların inşasına başlayan Filistin Komitesine veriliyordu. Oysa Kirill'e verilmiş siyasi talimatlarda patriklikle ilişkilerini geliştirebilmesi için patrikliğe gönderilecek yardımların Kirill aracılığıyla teslim edilmesi öngörülmüştü. Kirill, İstanbul'daki ikameti sırasında Kudüs Patriği Kirilos ile dostane sohbetlerde bulunmuş olmasına rağmen, Kudüs'te artan Rus mevcudiyetinin Kudüs Patrikliğinin gelirlerinde azalmaya neden olması, Ruhani Misyona karşı patriklik idaresindeki Rum ruhbanların muhalefetinin artırmasında bir diğer neden olmuştu. Öyle ki Patrik Kirilos'un İstanbul'dan kalıcı olarak Kudüs'e taşınmasına artan Rus faaliyetlerinin sebep olduğu dahi iddia edilmişti. Lakin patrik seçmek ve azletmekle yetkili Kutsal Kabir Kardeşliği ile ilişkileri zamanla kötüleşen Patrik Kirilos, çareyi Ruslarla iyi ilişkiler kurarak konumunu güçlendirmeye çalışmakta bulmuştu.[200]

Piskopos Kirill, Kudüs'e giden kaynakların Filistin Komitesine aktarılması ve Rum ruhbanların muhalefeti gibi birçok olumsuzlukla karşılaşmasına rağmen Dışişleri Bakanlığı ve Kutsal Sinod tarafından verilen görevleri kısmen yerine getirebilmişti. Bu bağlamda Kirill, öncelikle Arap Ortodoksların mevcut ahvalini gözlemlemeye yoğunlaşmıştı. Kirill'e göre Kırım Savaşı'ndan dolayı Rus Ruhani Misyonunun Kudüs'te olmadığı dönem, Katolik propagandası tarafından Batı'nın pozisyonunu güçlendirmek için kullanılmıştı. Bunun sonucunda Arap gençliğinin eğitimi Katolik rahiplerin eline geçmiş, okullarda ve biraz eğitimli cemiyetlerde Fransız dili hâkim olmuştu. Dolayısıyla Filistin'in sıradan Ortodoks halkının çoğunluğu artık Rusya'ya meyletmiyordu. Ancak bu olumsuzluklara rağmen Kirill, Kudüs Patrikliği bölgesindeki Ortodoks okullarına yönelik görüşlerini paylaşmak ve maddi destekte bulunmakla yetinmişti. Yanı sıra Kirill'in bir piskopos olarak Kudüs'e gönderilmesindeki amaçlardan bir diğeri, Ruslar ve Araplarla birlikte yapacağı gösterişli ayinlerle Rusya'ya saygınlık kazandırmaktı. Bu bağlamda Kirill, Kırım Savaşı öncesi kutlanan ancak Rus kurumlarının Kudüs'ten ayrılması sonrası ara veri-

Kirill'e Kudüs'e seyahati boyunca eşlik edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 30 Mayıs 1857 tarihli belgede Kirilos'un Beyrut'taki Rus konsolosuyla birlikte Kudüs'e hareket ettiği bildirilmiştir. Bk. BOA. HR. SYS. 411/31.

[200] Kirilios'un 1872'de Patriklikten azli de Ruslarla fazla yakınlaşması yüzünden olacaktı. Bk. Titov, *Kirill Naumov*, s. 223-225, 228-229.

len Çar Günü'nü yeniden hayata geçirmişti. Kirill, siyasi önemi olan bu kutlama sırasında düzenlediği şatafatlı ayinlerle Kudüs halkını ve yerli-yabancı ruhbanlar ile konsolosları etkilemeyi amaçlamıştı. Bunların ötesinde Kirill'in, Kudüs'te Rusya adına en somut faaliyeti kutsal topraklara gelen Rus hacılar için 10 yataklı bir Rus hastanesi kurmak olmuştu.[201]

Öte yandan Kirill, 1858'de ve 1860'da Suriye ve Lübnan'a gerçekleştirdiği seyahatleri sırasında, Suriye'deki Arap Ortodokslardan oldukça etkilenmiş ve bu insanların Rusya'ya karşı sevgi ve umut beslediklerini belirterek Rus faaliyetlerinin geleceğinin Kudüs değil Antakya Patrikliği alanı olması gerektiğine vurgu yapmıştır. Kirill'in bu vurgusu, Arap Ortodoksların Rusya'ya muhabbetinden olduğu kadar gelirleri oldukça düşük olan ve 1860'da Suriye ve Lübnan'daki Maruni-Dürzi çatışmasının neden olduğu katliam ve düzensizlik sebebiyle büyük sorunlar yaşayan Antakya Patriği Yeroteos'un (1823-1850) Rus yardımlarını çıkış yolu olarak görmesinden de kaynaklanmıştır. Dolayısıyla Kirill, Suriye'de kilise inşası ve tamiratı için maddi yardımlarda bulunulması, Trablusşam'da Protestan misyonerliğine karşı okul açılması, Beyrut yakınında kurulmasını istediği Rus-Arap okulu için bir arsa satın alınması gibi önerilerde bulunmuştur. Bu önerilerin hayata geçirilmesi ve Ruhani Misyonun Suriye'ye yönelik gelecekteki faaliyetlerinin desteklenmesi için Beyrut Rus Başkonsolosluğu bünyesinde bir şube açılması gerektiğini vurgulamıştır.[202]

Suriye'de, Ruhani Misyonun faaliyetlerini artırılması için genel olarak olumlu izlenimler edinen Kirill, gelecekteki Rus faaliyetleri için Suriye'deki Uniatların ya da Doğu Katoliklerinin, yani papanın üstünlüğünü tanıyan

Titov, *Kirill Naumov*, s. 237, 214-217, 394.

202 Titov, *Kirill Naumov*, s. 233, 257, 259, 267-268; Maruni-Dürzi çatışması, Tanzimat ve Islahat fermanları ile Hristiyanların artan haklarına ve statülerindeki değişimlere, geleneksel baskın konumlarını kaybeden Müslümanların gösterdiği tepkiden kaynaklanmıştı. Dolayısıyla Suriye ve Lübnan'da bu tepki, 1860'da Müslümanların Hristiyan mahallelerini basıp katliam yapmalarına kadar vardı. Bu ise Fransa, İngiltere ve Rusya gibi devletlerin müdahalesiyle olayların devletlerarası bir meseleye dönüşmesine neden oldu. Fakat Osmanlı'nın bölgede uyguladığı sert tedbirler ile asayiş kısa sürede sağlanmıştı. Avrupalı devletlerin talebi üzerine Cebel-i Lübnan müstakil bir mutasarrıflık hâline getirildi. Mutasarrıflık, muhtelif cins ve mezheplere göre yedi kazadan müteşekkildi. Mutasarrıf olarak Katolik Ermeni olan David Efendi iş başına getirildi. Bk. Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat in Politics and Society*, Clarendon Press, Oxford 1968; A. Haluk Ülman, *1860-61 Suriye Buhranı, Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1966.

Ortodoksların durumuna özel dikkat çekmiştir.[203] Papalığın dinî ve Fransa'nın ise siyasi desteğine sahip olan Uniatların, Suriye ve Filistin'deki hedef kitlesi Arap Ortodokslardı. Nitekim muhtelif tarihlerde Arap Ortodokslardan Uniatlığa birçok geçiş olmuştu. Kadı ki Katolik propagandasının yoğunluğuna oranla artma ihtimali de yüksek olan bu tür geçişler, Rusya'nın Arap Ortodoksları merkeze alarak inşa ettiği siyasetini de olumsuz etkileyebilirdi. Kirill'in Suriye'deki seyahatleri sırasında Uniatlığa dönük vurgusunun temel nedeni ise, Uniatların tekrar Ortodoksluğa döndürülmesi için gerekli koşulların oluştuğunu düşünmesiydi. Bu dönemde Rum ruhbanların baskısından kaçmak için Uniatlığa geçen halk aynı zamanda kendi geleneklerini sürdürmek istemekteydi. Buna karşın Uniatlığa geçen Ortodokslara Melkit Katolik Patriği Clement Bahous'un (1856-1865), Gregoryan takvimini kabul ettirmek istemesi nedeniyle kilise içinde ayrılıkçı bir grup ortaya çıkmıştı. Bu kargaşanın Piskopos Kirill'in Suriye seyahati sırasında gerçekleşmesi ise ayrılıkçı Uniatlar arasında heyecana neden olmuştu.[204] Nitekim Ortodoksluğa dönmek isteyen bu ayrılıkçı Uniatlar, Kirill'den Rum Ortodoks ruhbanların baskılarına karşı Rus hükümeti ve kilisesi tarafından himaye edilmeyi talep etmişlerdi. Fakat Kutsal Sinod, Antakya Rum Patrikliğine karşı, cemaatinin bir kısmını himaye etmenin kilise hukukuna aykırı olacağını belirterek bu talebi reddetmişti. Bunun yanı sıra Suriye'den dönüşünde Filistin Komitesinin Kudüs'teki faaliyetlerine başlamasıyla karşısında ciddi bir rakip bulan Kirill, Suriye'deki Uniatlara yönelik fikirlerine vakit ayıramamıştı.[205] Ancak Kırım Savaşı sonrası Roma ile birleşme girişimlerine karşı Rusya'nın Arap Ortodoksları destekleme siyaseti, Kudüs'te Rus-Rum mücadelesinin kıvılcımı olacaktı.

Uniat ya da Doğu Katolik kiliseleri, Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birleşme arzuları sonucu ortaya çıkmıştır. Bu kiliseler, kendi hiyerarşilerini kurmalarına ve Ortodoks ayin geleneklerini, ibadet dillerini ve biçimlerini devam ettirmelerine rağmen Papalığın üstünlüğünü tanımışlardır. Suriye ve Filistin'deki Doğu Katoliklerini Keldani, Maruni, Melkit Katolik, Süryani Katolik, Malabar Katolik kiliseleri temsil etmekteydi. Bu bağlamda kapsamlı bir çalışma için bk. Adrian Fortescue, *The Uniate Eastern Churches*, Catholic Truth Society, London 1923.

1724'te Antakya Rum Ortodoks Patrikliğinden bir bölümü Antakya Melkit Rum Katolik Kilisesi adıyla ayrılarak Papalığa bağlanmıştı. Bk. Iganatios Dick, *Melkites: Greek Orthodox and Greek Catholics of the Patriarchates of Antioch, Alexandria and Jerusalem*, Sophia Press, Boston 2004.

Titov, *Kirill Naumov*, s. 271-272, 276, 279.

İKİNCİ BÖLÜM

# KURUMSAL ÇEŞİTLENME VE REKABET: RUS DİPLOMATLAR, RUM RUHBANLAR VE ARAP AHALİ

## A. Filistin Komitesi ve Kudüs'te "Moskofya"nın İnşası (1859-1864)

Rus Dışişleri Bakanı Gorçakov'un savunduğu Kudüs Rus Ruhani Misyonu aracılığıyla Suriye ve Filistin'de Rusya'nın itibarının artırılması, Kırım Savaşı sonrası yenilenen Rus faaliyetlerinin ilk adımı olmuştu. Lakin Kırım Savaşı'ndaki yenilgiyle birçok alanda zayıflıkların fark edildiği ve buna yönelik yoğun ekonomik ve idari reformların başlatıldığı bir dönemde, Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki amaçları tek başına büyük umutlar beslenen Ruhani Misyon ile gerçekleştirilemezdi. Öncelikle Rusya'nın Yakın Doğu ve daha özelde kutsal topraklara ulaşım ve burada konaklama altyapısının oluşturulması elzemdi. Bu bağlamda İmparator II. Aleksandr'ın en büyük kardeşi ve en etkili danışmanlarından Grandük (Velikiy Knyaz) Konstantin Nikolayeviç'in (1827-1892) ismini özellikle belirtmek ve rolünü çözümlemek gerekir. Rus donanmasına hizmet için eğitim aldıktan ve birçok donanma meselelerine dair gezi ve teftişlerde bulunarak tecrübe kazandıktan sonra 1855'te Denizcilik bakanı olan Grandük Konstantin, yoğun bir şekilde Rus denizciliğini modernleştirme çalışmalarına başlamıştı. Grandükün bu sahadaki çalışmaları, Kırım Savaşı'ndaki askerî zafiyetin nedenlerinden kabul edilen imparatorluk içi ve dışı ulaşım ve haberleşme altyapısının geliştirilmesine yönelikti. Bu altyapı çalışmalarının büyük bir kısmını demiryolları oluştururken, Grandük Konstantin'in payına düşen Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki amaçlarını gerçekleştirebilmek için güçlü bir Karadeniz ticaret filosu ile deniz taşımacılığını geliştirmekti.[206] Nitekim Kırım Savaşı sonrası kutsal topraklara seyahat eden Rus hacıların

[206] Grandük Konstantin Nikolayeviç'in hayatı ve faaliyetleri için bk. A. V. Golovnin, *Materialı dlya Jizneopisaniya Tsareviça i Velikovo* Knyazya *Konstantina Nikolayeviça*, İzdatelstvo D.A.R.K., St. Petersburg 2006.

sayısındaki büyük artış, ulaşım ve rehberlik gibi önemli sorunları beraberinde getirmişti. Grandük Konstantin'e göre, kurulacak şirketle, Rus hacıların ulaşım sorunları çözülürken Ege, Filistin, Suriye ve Mısır limanlarında artan Rus ticari faaliyetleriyle Rusya'nın Karadeniz limanları mali açıdan güçlenecek ve Osmanlı Ortodoksları arasında Rusya'nın dinî ve siyasi etkisi artacaktı. Ayrıca kurulacak şirket, Karadeniz limanlarından binlerce Rus hacıyı kutsal topraklara taşıyan Avrupalı deniz taşımacılığı şirketlerinin tekelini de ortadan kaldıracaktı. Bu düşüncelerle Fransız *Société Maritime des Messageries Impériales*[207] ve Avusturyalı *Austrian Lloyd*[208] gibi muadil şirketler örnek alınarak 1856'da Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi (*Russkoe Obşestva Parohodstva Torgovli*) kuruldu ve şirketin ilk icraatı Odessa ile Yafa arasında bir hat açmak oldu.[209]

Fransız emperyal deniz taşımacılığının ikbal devrini temsil eden, devlet himayesinde, fakat özel girişimcilikle teşkil edilen ve asıl adını 1871'de alan Société Maritime des Messageries Impériales'in (1851) tarihine kısa bir giriş için bk. Roger Carour, "La Compagnie des Messageries Maritimes: Son Passé, Son Avenir", *Revue d'histoire Économique et Sociale*, Vol L/No. 3 (Paris, 1972), s. 398-445; Şirketin tarihini, emperyal rekabet açısından ele alan bir çalışma için bk. Marie-Françoise Berneron-Couvenhes, *Les Messageries Maritimes: l'essor d'une Grande Compagnie de Navigation Française, 1851-1894*, Presses Universitaires de Paris-Sorbonne, Paris 2007.

208 1833 yılında 19 deniz taşımacılığı sigorta şirketi, bankalar ve 127 bireysel hissedar ortaklığıyla Macaristan'ın Trieste Limanında kurulan Austria Lloyd (Österreichische Lloyd), 1836'da gemicilik şirketine dönüştürülmüş ve Avusturya-Macaristan ve Akdeniz'deki en büyük nakliye şirketi hâline gelmiştir. Bk. Autoren kollektiv, *Der Lloyd in Triestgestern-heute-morgen. Vom Österreichischen Lloyd zum Lloyd Triestino*, Verlag: Lloyd Triestinodi Navigazione, Triest 1987, s. 66; Nitekim şirketin başlangıçtaki kuruluş amacı, ortağı olan sigorta şirketleri için bilgi edinmek iken 1836 yılında Adriyatik'teki postacılık hizmetini devralmasıyla birlikte şirket, yük ve yolcu taşımacılığı alanında dünyanın en büyük şirketi hâline gelmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra şirket, İtalyanlara devredilmiştir. Bk. Georg Pawlik, Dieter Winkler, *Der Österreichische Lloyd 1836 Bisheute*, Weishaupt Verlag, Graz 1986, s. 117, 132.

209 Yıllık 64 bin ruble ödeneğin yanı sıra imparatorluk *ukaz*ı ile Karadeniz bölgesindeki Rus donanma askerlerinin hizmetine verilen şirket, Odessa-Yafa hattına ek olarak Karadeniz'in diğer limanları ve İskenderiye, Marsilya, Trieste, İzmir gibi Akdeniz limanlarına seferler düzenlemeye başlamıştır. Bk. W. E. Mosse, "Russia and the Levant, 1856-1862: Grand Duke Constantine Nikolaevich and the Russian Steam Navigation Company", *The Journal of Modern History*, Vol XXVI/No. 1 (Chicago, 1854), s. 39-48; Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketine dair kuruluş yıllarında kaleme alınan çalışma için bk. Vs. Melnitskiy, "Russkoe Obşestvo Parohodstva i Torgovli", *Morskoy Sbornik*, T XXV/Vıp. 12 (St. Petersburg, 1856), s. 132-149; Şirketin tüzüğü için bk. "Ustav Russkavo Obşestva Parohodstva i Torgovli", *Morskoy Sbornik*, T XXV/Vıp. 12 (St. Petersburg, 1856) s. 56-79; Ayrıca şirketin Osmanlı-Rus ticari ilişkilerindeki rolü için bk. Mesut Karakulak, *Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası*

**Görsel 3:** Grandük Konstantin Nikolayeviç (1827-1892)[210]

Rus hacıların kutsal topraklara ulaşım altyapısının oluşturulması hedefi doğrultusunda Grandük Konstantin, Denizcilik Bakanlığı bünyesinde bürokrat olan Boris Pavloviç Mansurov'u 1856'da Rus hacıların ahvalini rapor etmesi için 'sıradan bir seyyah' kisvesiyle kutsal topraklara göndermişti. XIV. yüzyılda Ortodoksluğa geçen Tatar bir ailenin dindar ferdi olan Mansurov, seyahatinin sonunda Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetinin geleceğini etkileyen *Pravoslavnıe Poklonniki v Palestine (Filistin'de Ortodoks Hacılar)* adlı bir rapor kaleme aldı. Rapor, Kudüs'te Rus hacıların ahvali, Kudüs dışında hacılık, Celile ve Nasıra'da hacılık, Filistin'de Latin propagandası, Doğu'da gayrı Ortodoks hayır kurumları olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Mansurov, raporda kutsal topraklara gönderilme amacına uygun olarak öncelikle Avrupalı deniz taşımacılığı şirketlerinin kutsal toprakları ziyaret eden binlerce Ortodoks hacı üzerinden büyük gelirler elde ettiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, hac trafiğin-

*(ROPİT) ve Osmanlı-Rus Ticari İlişkileri (1856-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2017.

Vah, *Velikiy Knyaz Konstantin*, s. 8.

den elde edilebilecek kâr dikkate alındığında, Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketinin Odessa ile kutsal topraklar arasında doğrudan taşımacılığa başlamasının isabetli bir karar olduğunu vurgulamıştır. Ancak Mansurov seyahati sırasında Odessa-Yafa hattını kurmanın ötesinde, Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketinin Suriye ve Filistin'de farklı sorumluluklar üstlenmesi gerektiğini de ifade etmiştir.[211]

**Görsel 4:** Boris Pavloviç Mansurov (1828-1910)[212]

Mansurov'a göre Kırım Savaşı sonrası Osmanlı'nın açık dostu hâline gelen Avrupalı devletlerin desteği ile Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetleri, kutsal topraklarda Ortodoksluk aleyhine altın çağını yaşıyordu. Doğu'da, her adımda Katolik manastırları, hastaneleri ve okulları gibi farklı hayır kurumlarına rastlamak mümkündü ve buralarda yüzlerce misyoner ve öğretmen mevcuttu. Yerli Arap Ortodoks nüfus arasında yerli (Kudüs ve Antakya)

B. P. Mansurov, *Pravoslavnıe Poklonniki v Palestine*, Tipografiya Morskavo Ministerstva, St. Petersburg 1858, s. 2-3.

Vah, *Velikiy Knyaz Konstantin*, s. 16.

patriklik yönetimi ve yetkililerinden çok Avrupalıların etkisi hissediliyordu. Katoliklerin bu derece etkili misyonerlik propagandası yürütebilmeleri, bu amaçla yıllık 4 milyon frank harcamaları sayesindeydi. Öte yandan Avrupalı misyonerlik faaliyetleri, Avrupalı devletlerin eliyle değil, bilakis toplumun bütün sınıflarının katılımı ve ruhbanların gayretleri ile gerçekleştirilmekteydi. Bu bağlamda Avrupalı devletler, misyonerlik faaliyetlerinin hangi doğrultuda yürütüldüğüne dahi müdahale etmeden bütün araçları ile ruhani şahsiyetleri desteklemekteydi. Bu bağlamda kıyaslamalar yapan Mansurov, "biz Ruslar ise Doğu'da hiçbir zaman bu derece doğrudan ve kararlı bir şekilde faaliyet göstermedik" diyerek Rus ruhbanların Doğu'ya misafir gibi nadiren seyahat etmenin ötesinde bir faaliyette bulunmadığını söylemiş ve üst sınıflardan Rus seyyahları Avrupalı soğuk turistlere benzetmiştir. Mansurov, sunduğu tabloda Doğu'ya sadece alt sınıflardan fakir Rus hacıların samimiyetlerini götürdüklerini ancak bu kitlenin de rehberlikten yoksun ve Rum ruhbanların tekelinde içler acısı olanaklara mahkûm olduğunu ve çoğunlukla istismara uğradıklarını belirtmiştir. Katolik ve Protestanların aksine Doğu'da hiçbir zaman Rus Ortodoks hayır kurumları, hastaneleri ve okulları olmadığını ifade eden Mansurov bunun, Rus hayırseverlerin Kutsal Kabir Kilisesi için bağışlarını yıllık olarak Rum ruhbanlara göndermesinden kaynaklandığını tespit etmiş ve "biz buralarda Doğulular için Rus Kilisesinin sevgisinin görünür ve kalıcı bir simgesini bırakmadık" demiştir. Nitekim Rus halkının gönderdiği bu yüklü miktarlarda bağışların, çoğu zaman Kutsal Kabir Kilisesi için değil Rum ruhbanların şahsi çıkarları için kullanıldığını; fakat yine de Rumlarda Rus Kilisesine karşı vefa duygusu dahi oluşturmadığını vurgulamıştır. Dolayısıyla Mansurov'a göre Rum ruhbanların yolsuzlukları ve ticaret, eğitim ve siyasi himaye sunmaya gönüllü Batılıların marifetiyle, Doğu Ortodoksluğu "can çekişir noktaya" gelmiştir.[213]

Ticari bir şirketin temsilcisi olarak Kudüs'e gönderilen Mansurov, Porfiriy Uspenskiy gibi şahsiyetlerden farklı olarak Dışişleri Bakanlığı ve Kutsal Sinoda bağlı değil, bilakis Grandük Konstantin'e ve onun aracılığı ile İmparator II. Aleksandr'a bağlıydı. Dolayısıyla Mansurov, raporunda mevcut meseleleri ortaya koymanın ötesinde Rus hacılar ve yerli Ortodokslar için "Rum ruhbanlardan bağımsız olanaklar"ın oluşturulması gerektiği gibi kararlı çözüm önerileri sunabilmişti. Mansurov, bu önerisiyle kutsal topraklarda Rus hacıların ruhani

213 Mansurov, *Pravoslavnıe Poklonniki*, s. 99-103.

hayatları geliştirilirken, yerel Ortodokslara da Rusya'nın yardımlarının sunulabileceğini ileri sürmüştü. Mansurov'un raporunu, Rusya'nın Suriye ve Filistin siyaseti için ayrıksı kılan nokta, bu önerisinin Rus devleti veya kilisesi tarafından değil, bizzat Rus Ortodoks inanırlar tarafından yapılması yönündeki çağrısıydı. Buna göre, Mansurov raporunda, Ortodoksluğu sevmenin ve onun için dua etmenin mevcut sorunların üstesinden gelmek konusunda yetersiz kalacağını belirterek "Gerçekten, Ortodoksluğa yönelik düşman saldırılarına karşı Rusya'da üzerine düşen katkıyı yapacak inançlı 50 milyon Ortodoks yok mu?" diyerek Rus halkına seslenmiştir. Devamında ise, "Eğer 50 milyon Ortodoks, kutsal ve hayırsever işler için kişi başına bir kopek bağışta bulunursa, bu küçük bağışlar yıllık 500 bin ruble, yani 2 milyon frank olur; eğer kişi başı yıllık 2 kopek bağış toplanırsa, yıllık 1 milyon ruble, yani Batılıların yüzyılda ulaştığı meblağ olan yıllık 4 milyon franka ulaşılmış olur." şeklinde yaptığı hesapla çağrısının gerçekleştirilebilir olduğunu ortaya koymuştur. Nihayetinde Mansurov, "Katolik ve Protestanlarda olmayan inanç ve kararlılığa sahip olan Rus halkının", Ortodoksluk için gerekli fedakârlığı yani bağışları yapacağına dair inancının tam olduğunu vurgulamıştır.[214]

Mansurov'un önerileri, Kırım Savaşı sonrası beliren devletlerarası siyasi durumla da uyumluydu. Zira Mansurov, bu ifadeleriyle Suriye ve Filistin'e doğrudan Rus devletinin ve kurumlarının müdahalesinin değil bizzat Rus halkının siyasi ve dinî propagandadan uzak teşebbüsünün harekete geçirilmesi gerektiğini savunuyordu. Bu, dolaylı olarak Batılı kurumların, Suriye ve Filistin Ortodoksları arasındaki başarılı faaliyetleri düşünülerek yöntemlerinin örnek alınması anlamına geliyordu. Bu bağlamda Mansurov, Rus hacıların kutsal toprakları ziyaretleri sırasında bütün sorumluluğun bölgedeki Rus kurumları tarafından üstlenilmesi gerektiğini de savunuyordu. Buna göre Rus hacıların ahlaki ve dinî meselelerinden Kudüs'teki mevcut Ruhani Misyon sorumlu olurken, siyasi himayeleri için Kudüs'te Rus Konsolosluğu kurulması gerekiyordu. Mansurov'a göre bu şekilde Rus dindarlığını göstermek Suriye ve Filistin Ortodokslarına yönelik Batılı etkiye karşı önemli bir hamle olacaktı. Bunun için ise personel ve para öncelikli iki gereksinimdi. Lakin Mansurov, "gayri-siyasi teşebbüsü"nü gerçekleştirebilmek için Suriye ve Filistin'de gerekli altyapının kurulmasının öncelikli olduğunu düşünmekteydi. Bunun için

[214] Mansurov, *Pravoslavnıe Poklonniki*, s. 104-105.

ise Rus köylüsünden toplanacak yardımların yanı sıra Rus hükümeti, Kutsal Sinod ve Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketinden yıllık 20 bin ruble yardım talep etmişti. Bu teşebbüsün "gayri siyasi bir kisve" ile yapılabilmesi için Rus halkından toplanan bağışların Dışişleri Bakanlığı veya Kutsal Sinod tarafından değil bizzat Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi tarafından yönetilmesi gerektiğini ifade etmişti.[215]

Mansurov'un raporunu okuyan Grandük Konstantin, 27 Aralık 1857'de görüş almak için raporu Porfiriy'e gönderdi. Akabinde Porfiriy, görüşlerini düzenli bir rapor haline getirerek 6 Ocak 1858'de, Grandük Konstantin'e sundu. Raporunda Mansurov'un planlarına genel olarak olumlu yaklaşan Porfiriy'e göre, "Rum sömürgesi"ne karşı Rus hacıları himaye etmek için Kudüs'e Rus konsolosunun gönderilmesi yerinde bir düşünceydi. Hatta bu konsolos sıradan bir diplomat olmamalı, varlığı ile Rus hacılara güç vermeliydi. Bilhassa Filistin'in siyasi ve kilisevi meselelerinin Osmanlı yetkililerine iletilmesi gibi konularda Beyrut'taki Rus Başkonsolosuna karşı sorumlu olmalıydı. Porfiriy'e göre Kırım Savaşı'na kadar Rum ruhbanlar, Ruslar için kendilerine karşı minnet duyulan "faydalı unsurlar"dı. Ancak Rum ruhbanların Ruslara karşı tavırları değişmekteydi. Artık Rusların Doğu'da Rum ruhbanlardan bağımsız hareket etmesinin ve kumandayı eline almasının zamanı gelmişti. Rus hacılar, Kudüs'te Rum ruhbanların "suiistimal edilen misafir"leri değil, Rus kurumlarının himayesinde "ev sahibi" olmalıydılar. Bunun için Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi veya Rus hükümeti, Hayfa, Nasıra, Nablus, Beytüllahim, Kudüs ve Halilürrahman'da Rus hacılar için misafirhaneler inşa etmeliydi. Bundan başka, Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketinin, Rus hacıların ve Rus gemilerinin önemli bir durağı olan Hayfa'da muavin konsolosluk (şirketin temsilciliği) kurması faydalı olabilirdi.[216]

Mansurov, İstanbul, İzmir, Beyrut, Hayfa ve İskenderiye'de misafirhaneler, kiliseler ve konsolosluklarla birlikte şirketin acentelerinin açılmasını önerdi. Hatta Beyrut'ta açılan acentenin Ruhani Misyonun Antakya Patrikliği alanına etkisini yaymasına yardımcı olacağını belirtmişti. Bk. A. A. Dmitriyevskiy, *İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşestvo (İPPO) i evo Deyatelnost za İztekşuyu Çetvert Veka (1882-1907)*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1907, s. 19-23.

[216] Porfiriy, raporunda Kudüs'te konsolosluk kurulması, Kudüs Rus Ruhani Misyonu, Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi, Katolik ve Protestan propagandası, Rus hacıların Rum ruhbanların suiistimalinden kurtarılması, Rus hacıların sayılarını artırmaya yönelik tedbirler ve parasal desteğin sağlanması gibi birçok konu üzerinde durmuştu. Bk. Porfiriy Uspenskiy,

Mansurov'un Rus hükümeti ve temsilcileri tarafından genel kabul gören fikirleri hızlı bir şekilde hayata geçirilmeye başlandı. Uygulamaya konulan ilk öneri, Kudüs'te Rus Konsolosluğunun kurulması oldu. Zira Kudüs'te hâlihazırda Britanya, Fransa, Avusturya ve Prusya gibi devletlerin konsoloslukların bulunduğu düşünüldüğünde, Rusya'nın Kudüs'te konsolosunun olmaması ciddi bir eksiklik olarak görülmüştü. Rusya'nın, 1857'ye kadar Kudüs'te konsolosluk açma teşebbüsünde bulunmamasının nedenleri arasında Rus hacıların sorumluluğunun Rus ruhbanlara bırakılması, Rus hacılarının Kudüs'e giriş limanı olan Yafa'da Rus Muavin Konsolosluğunun bulunması ve konsolosluk açmak için Beyrut'un daha önemli bir merkez olarak görülmesi bulunmaktaydı. Fakat Kırım Savaşı öncesi geçerli olan bu koşullar savaş sonrasında hızla değişmişti. Öyle ki savaş sonrası Katoliklerin koruyucusu olarak etkisini artıran Fransa, Kutsal Kabir'in küçük kubbesinin tamiri meselesini gündeme getirmişti. Tarafların tamirde uzlaşamaması Kutsal Kabir'deki yetki paylaşımına dair statükonun gözden geçirilmesine neden olabilirdi. 1858'de Rus Ruhani Misyonu müdürü olarak Kudüs'e gönderilen Piskopos Kirill'e verilen talimatlardan sonuncusu "Kutsal Kabirin küçük kubbesinin tamiratı için Katolik ve Ortodokslar arasında aracı olmak"tı. Lakin Piskopos Kirill'in Kudüs'e giderken İstanbul'da Kudüs Patriği Kirilos ile Ocak 1858'de temaslarda bulunması sonrası patrik, Avrupalı devletleri örnek göstererek Ruhani Misyonun, diplomatik temsilciliğin işlevini göremeyeceğini söylemişti. Nitekim Kudüs'e seyahati sonrası Kudüs'te konsolosluk açılmasını öneren B. P. Mansurov, Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi temsilcilerini ve Grandük Konstantin Nikolayeviç'i bu konuda ikna etmişti. Buna karşın Dışişleri Bakanı A. M. Gorçakov, Rusya'nın Kudüs'te siyasi değil ruhani temsilciliğe ihtiyacı olduğunu savunarak Ruhani Misyonun kutsal topraklarda Rusya'nın diplomatik temsilciliği için yeterli olacağını, kaldı ki konsolosluğun açılması için yeterli kaynağın olmadığını belirtmişti. Bunun üzerine konsolosluğun açılması için gerekli kaynağın Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketinin hesabından aktarılmasına karar verildi. Akabinde Mansurov, İstanbul'daki Rus Elçisi A. P. Butenyev'e yazdığı özel bir

"Otçet na nedanie izvestiya s Siona", Bezobrazov, *Offitsialnie Dokumenti*, s. 431-432, 461; Porfiriy, bu rapora günlüklerinde de yer vermiştir bk. Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Çast VII s 2 Oktyabrya 1854 po 26 Sentyabrya 1861*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1901, s. 125-145.

mektupla, Kudüs Rus Konsolosluğu görevine Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketinin temsilcisi Vladimir İppolitovich Dorgobujinov'u önerdi.[217] Nihayet 15 Ekim 1857'de Butenyev tarafından Dorgobujinov'a (1858-1860) Kudüs konsolosluğu için berat verilmesi şu ifadelerle talep edildi.

> Rusya Devletinin Kudüs-i Şerife âmed şüd (geliş gidiş) iden teb'a ve tüccar ve âdemlerinin umûr ve husûslarını rü'yet ve tesvîye itmek üzere bu def'a devlet-i müşârün-ileyh cânibinden Mösyö Vladimir Dorgobujinov Kudüs-i Şerife Konsolos nasb ve ta'yîn kılındığının iktizâ iden berât-ı 'alîşân ile zabt-i emr-i münîfinin tastîr ve î'tâ buyurulması iltimâs olunur.[218]

Dorgobujinov'a, bu iltimastaki gerekçelerle uyumlu olarak "Rusya tüccâr ve züvvârının umûrlarına rü'yet" şeklinde yetkilerini tanımlayan Kudüs konsolosluğu beratı 22 Ağustos 1858'de verildi.[219] Butenyev'in Dorgobujinov'a verdiği talimatlar arasında ise Osmanlı yetkilileri ve yabancı devletlerin konsolosları ile doğrudan ilişkiler kurmak gibi olağan konsolosluk görevlerinin yanı sıra Ruhani Misyonun müdürünün de görev tanımına giren Rus hacılara gerekli yardımları sağlamak ve Rum ruhbanlar ve farklı mezheplerin temsilcileri ile dostane ilişkiler kurmak gibi görevler de vardı.[220] Ayrıca Kudüs'e Rus

Kudüs Rus Konsolosluğunun 1858'de açılmasına etki eden temel motivasyonun, Kutsal Kabir'in kubbesinin tamiri meselesi olduğunu ileri süren bir çalışma için bk. K. A. Vah, "Osnovanie Rossiyskovo Konsulstva v İerusalime v Svete Novıh Arhivnıh Dokumentov", *Vostoçnıy Arhiv*, No. 1(31) (Moskova, 2015), s. 29-33; Irina Mironenko-Marenkova, Kirill Vah, "An Institution, Its People and Its Documents: The Russian Consulate in Jerusalem through the Foreign Policy Archive of the Russian Empire, 1858-1914" *Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*, (Leiden, 2018), s. 200-222.

[218] Rus Elçisi Butenyev'in Dorgobujinov'a Kudüs konsolosluğu berat verilmesi doğrultusunda 15 Ekim 1857 tarihli iltiması için bk. BOA. İ. HR. 158/8443.

22 Ağustos 1858'de Dorgobujinov'a verilen Kudüs Konsolosluk beratı için bk. BOA. İ. HR. 158/8443; Ayrıca "Kudüs'e Viladmir Dorgo'nun Rus konsolosu olarak tayini"ne dair 20 Ağustos 1858 tarihli tebliğ için bk. C. HR. 75/3725; Kudüs'te diplomatik temsilciliğin yanı sıra Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketinin acenteliğini de yapan Rus konsolosları, 1879'dan itibaren başkonsolos unvanıyla sadece diplomatik temsilcilik görevlerini sürdürmüşlerdir. Kudüs Konsolosluğu, en verimli ve etkin dönemini Başkonsolos A. G. Yakovlev (1897-1907) döneminde yaşamıştır. 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Rus diplomatlar Osmanlı ülkesinin sınırlarının dışına çıkarılmıştır. P. V. Platonov, "Rossiskoe Generalnoe Imperatorskoe Konsulstvo v Ierusalime", *Ierusalimskiy Vestnik İPPO*, No. 3-4 (Moskova, 2013), s. 108-110; 1858-1914 arası Kudüs Rus konsolosları listesi için bk. Ekler.

"İnstruktsiya Poslannika v Konstantiopole A. P. Buteneva pervomu Russkomu Konsulu v

konsolosunun gönderilme gerekçelerinden olan Kutsal Kabir'in kubbesinin tamiri meselesi de Kırım Savaşı sonrası kurulan statüko bozulmadan, Fransa ve Rusya arasındaki uzlaşmazlığın çözüm yolu olarak Osmanlı Devleti'ne bırakılacaktı.[221]

Mansurov'un önerilerine istinaden Kudüs Rus Konsolosluğu kurulmuştu; ancak ona göre bu, Kudüs'te Rus hacılara yönelik altyapı planlarının hayata geçirilmesi için yeterli değildi. Zira bu planlar, Rusya'nın Suriye ve Filistin meselelerini tartışarak alınması gereken tedbirlere yönelik önerilerde bulunmak üzere üst düzey Rus bürokratların katılımıyla oluşturulacak bir kurumla gerçekleştirilebilirdi. Fakat böyle bir üst düzey teşebbüs öncesi Mansurov'un önerilerinin maddi açıdan gerçekleştirilebilir olduğunun ispatlanması; başka bir ifadeyle raporunda hesabını yaptığı meblağın Rus halkından toplanabilmesi gerekmekteydi. Nitekim bu doğrultuda 1858'de Grandük Konstantin tarafından Mansurov'un Rus halkına bağış çağrısı fikri dikkate alınarak Rusya İmparatorluğu'nun bütün kiliselerinde kutsal topraklar için yardım toplanması talimatı verildi. Bu çağrı üzerine toplanan 54 bin ruble civarındaki yardım, Mansurov'un planları için yeterli olmasa dahi her yıl toplanacak yardımlarla bu planların hayata geçirilebileceği anlaşılmıştı.[222] Bunun üzerine Grandük Konstantin'in önerisi ve Mart 1859'da II. Aleksandr'in *ukaz*ı ile St. Petersburg'da Kutsal Sinod Başkanı D. A. Tolstoy (1865-1880), Devlet Bakanı Dük D. A. Obolenskiy, Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi Müdürü General E. P. Kovalevskiy (1856-1861), Maliye Bakanlığı Konseyi Üyesi G. P. Nebolsin ve Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi Başkanı N. A. Novoselskiy'den oluşan Rusya'nın Suriye ve Filistin meselelerini tartışmak ve alınması gereken tedbirlere dair önerilerde bulunmakla görevli ve daha sonra Filistin Komitesi

İerualime V. İ. Dorgobujinovu, Buyukdere 9 Avgusta 1858 g.", AVPRİ. f. 180 op. 517/2, d. 1804, l. 94-99ob; Lisovoy, *Dokumenti i Materiali I*, s. 57-62.

Kutsal Kabir Kilisesi, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasının ortak mabedi olduğu için fazlasıyla siyasi olan tamir işini, sadece Rus ve Fransız imparatorlarına bırakmaya hâlihazırda niyetli olmadığı da aşikârdı. Dolayısıyla, hem Rusya ile Fransa arasındaki mevcut uzlaşmazlıktan dolayı hem de Hristiyan tebaası üzerindeki hami rolünün gereği olarak, kubbenin tamiri işi, Osmanlı Devleti tarafından sahiplenilerek masraflarının hazineden karşılanmasına karar verildi. 16 Şubat 1867 tarihli irade-i seniyye için bk. BOA. İ. MMS. 33/1367

Bütün yardımlar ise Dük D. A. Obolenskiy'in idaresindeki Donanma Bakanlığı Levazım Biriminde toplandı. Bk. Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 28.

adını alacak özel komite kuruldu. Mansurov'a ise alınan bu tedbirleri Doğu'da uygulama sorumluluğu verildi.[223]

Filistin Komitesinin kurulmasının hemen ardından, Mansurov'un raporunda vurgu yaptığı Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi yapılan planlarda önemini yitirirken, çarın himayesi ve çariçenin desteğine sahip, Grandük Konstantin Nikolayeviç'in başkanlığını ve Mansurov'un sekreterliğini üstlendiği yarı resmî bir kurum olan Filistin Komitesi öne çıktı.[224] Komitenin ilk ve temel görevi, Rusya'nın Suriye ve Filistin'de planladığı inşa faaliyetleri için parasal kaynak oluşturmaktı. Bu doğrultuda Rusya İmparatorluğu genelinde daha kapsamlı bir şekilde kiliselerde cemaatlerden yardım toplama kararı alındı. Öyle ki bu yardımlar 1859-1863 arası yıllık ortalama 59 bin rubleden toplamda 295 bin rublenin üzerine çıktı. Ayrıca, hanedan, bürokratlar ve Rus kurumlarından gelen 200 bin ruble civarında yardımın yanı sıra II. Aleksandr'in talimatıyla hazineden 500 bin ruble ayrılmasıyla komitenin bütçesi 1 milyon rubleye ulaştı.[225] Toplanan yardımların verdiği güvenle 1858'de B. P. Mansurov, beraberinde Piskopos Porfiriy Uspenskiy, mimar M. İ. Eppinger ve V. A. Dorogulin ile Kudüs'te Rus hacıların koşullarının iyileştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınması ve Grandük Konstantin Nikolayeviç ve Grandüşes Aleksandra Yosifovna'nın Kudüs'ü ziyaretleri öncesi gerekli bütün hazırlıkların yapılması için Filistin'e gönderildi. Mansurov'un ilk işi, Rus hacıların konaklama ihtiyacının karşılanması için acil tedbir olarak Kudüs, Ramla, Yafa, Nasıra ve Hayfa'da binalar kiralamak ve sonrasında misafirhane, kilise ve konsolosluk binaları inşa etmek için satın alınmak üzere uygun arsaları belirlemek oldu. Mansurov, Rusya ile yeni barışan Osmanlı Devleti'nin, çarın, Kudüs ve civarında arazi alma arzusunu öğrendiğinde zorluk çıkarmayacağını düşünmekteydi. Ancak Dorgobujinov'un belirlenen arazilerin alımına dair hâlihazırda

Dmitriyevskiy, Filistin Komitesinin kuruluş tarihini 1858 yılının başı olarak vermiştir. Lakin Lisovoy'un yayımladığı B. P. Mansurov'a ait yazışmalardan ve komitenin raporlarından kuruluş tarihinin Mart 1859 olduğu anlaşılmaktadır. Bk. N. N. Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe i Politiçeskoe Prisustvie v Svyatoy Zemle i na Blijnem Vostoke v XIX - Naçale XX veka*, İndrik, Moskova 2006, s. 111.

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 25.

A. A. Dmitriyevskiy, "Pamyati B. P. Mansurova", *SİPPO*, T XXI (St. Petersburg, 1910), s. 449-450; Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 26.

meseleden haberdar olan[226] Osmanlı yetkilileri ile yazışması öngörülen sürede bitmemişti.[227]

Kudüs'ün merkezinin bütün Avrupalı temsilcilerin gözü önünde olmasından dolayı buradaki ilk arazi alımları ve planlanan inşaatlar için Rus yetkililer Babıali'ye başvurmuştu. Bu doğrultuda Rusya maslahatgüzarından Hariciye Nezaretine gönderilen 25 Mart 1859 tarihli takrirle ilk başvuru gerçekleştirilmişti. Takririn genelinde, satın alınması planlanan arsaların tamamının Rus hacılar için gerekli olduğu, dolayısıyla siyasi yönünün bulunmadığı daha da önemlisi meseleyle bizzat İmparator II. Aleksandr'in ilgilendiği vurgulanmıştı. Buna göre takrire, her sene bir hayli Rus züvvarın (ziyaretçi, hacı) Kudüs'e gitmekte olduğunun Osmanlı Hariciye Nazırı (vekâleten) Mahmud Nedim Paşa'nın (1858-1860)[228] malumu olduğu ifadeleriyle başlanmıştır. Devamında ise şimdiye değin Rus züvvarın, "Kamame (Kutsal Kabir) Kilisesi'ne tâbi Rum manastırlarında iskân edilmekte" iken zamanla sayılarının artmasından dolayı kötü koşullara maruz kaldıkları ve bu durumun son birkaç senedir "Rusya imparatorunun ihtimâm ve dikkatini celb etmiş" olduğu vurgulanmıştır. Nitekim hem bu kötü koşulların ortadan kaldırılarak Rus hacıların koşullarını iyileştirmek hem de Kudüs'te Rus temsilcilerin görevlerini layıkıyla yerine getirmelerini sağlamak üzere tedbirler almanın kaçınılmaz hâle geldiği ifade edilmiştir. Öyle ki bu meselede Rus imparatorunun bizatihi iştiraki daha da vurgulanarak Kudüs'te Rus hacılar için misafirhane ile "nefs-i şehir"de (sur içinde) bir Rus konsoloshanesi inşa etmeyi tasvip ettiği belirtilmiştir. Nihayet bir Rus misafirhanesi ile bir kilise inşası için "hâric-i şehir"de (sur dışında) bir veya birkaç arsa

[226] "Rusya devleti teb'asından biri, Rum milleti papas ve manastırlarıyla alâkası olmadığı hâlde hastahâne gibi ebniyeler inşâ'sı zımnında Kudüs-i Şerifin taşrasında arâzi iştirâ itmekde olub bu maddede sarf olunmak üzere yedi milyon rubleye mutasarrıf olduğu..." 28 Temmuz 1857 tarihli malumata dair bk. BOA. HR. MKT. 199/46.

"Otçet o merah, prinyatıh k uluçşeniyu bıta Russkih pravoslavnıh poklonnikov v Palestine" St. Petersburg, 1860, Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 230; Porfiriy'in Mansurov ile gerçekleştirdiği bu seyahat, Doğu'ya seyahatlerin sonuncusuydu. Bu seyahatine dair anılarını günlüklerinin yedinci cildinde kaleme almıştır. Bk. Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo VII*.

[228] Bu görevi sonrası 1871-1872 ve 1875-1876 arası iki dönem Sultan Abdülaziz tarafından sadrazamlık görevine getirilen Mahmud Nedim Paşa, Tanzimatçıların Avrupa eksenli dış siyasetinin aksine Sultan Abdülaziz'in desteği ve Rus Elçisi İgnatyev'in yönlendirmesiyle Rusya eksenli dış siyaset izledi. Sadarette bulunduğu dönemde Rus etkisinin artmasıyla beraber paşa, ahali arasında Nedimov olarak anılır olmuştu. Bk. Ali Akyıldız, "Mahmud Nedim Paşa (1818-1883)", *DİA*, C XXVII (Ankara, 2003), s. 375.

ve konsoloshane için ise şehir içinde aynı şekilde bir veya birkaç arsa istimlak edilmesi için Babıali'den Rus imparatoru adına bir ferman talep edilmiştir.[229]

İmparator II. Aleksandr'in meseleye bu denli dahil olduğunun vurgulanması üzerine iki devletin "dostâne ilişkileri" gereğince talebin yerine getirilmesi yönünde bir padişah iradesi Kudüs mutasarrıfına gönderilmiştir. İrade doğrultusunda misafirhane ile kilisenin şehrin dışında uygun bir yere inşa edilmesine karar verilirken, şehrin içinde konsoloshane yapılmış ise emsallerine uygun arsa olması kaydıyla inşasına izin verilmiştir.[230] Dolayısıyla Mart 1859'daki bu padişah iradesine istinaden Kudüs'te satın alınan en büyük arsa, Kudüs'ün şehir surlarının dışında Yafa yolu olarak bilinen kuzey çıkışında bulunan "Meydam" (*Meydamskaya Ploşad*)[231] olmuştur. Öyle ki Mansurov, yüksek bir konumdaki Meydam arsasının alımından sonra Katolik ve Protestanların Ruslara kıskançlıkla baktıklarını yazmıştır. Meydam'ın hemen yakınında Yafa yolu tarafında bulunan ve "Mamilla" olarak isimlendirilen arsa ise, ilk Rus hacılardan Papaz Daniil'in seyahatnamesinde buradan bahsetmesinden dolayı alınmıştır. Ayrıca, Şam Kapısı'nın hemen yakınlarında "Egnemi/Brajie" ve "Komsi" olarak isimlendirilen arsalar ve Kudüs'ten bir buçuk saat uzaklıkta Rus hacıların sıkça ziyaret ettiği Vaftizci Yahya'nın doğduğu yer olan Yahudiye'de bir arsa alınmıştır.[232]

Öte yandan Kudüs'te misafirhane, kilise, Rus Ruhani Misyonunun idari binası gibi birçok bina inşası planlandığı hâlde Meydam arsasının henüz tamamı satın alınamamıştı. Zira Rus binalarının nizami olarak inşa edilebilmesi için arsanın "dört köşe" olması gerekiyordu. Nitekim bu meselenin çözümü, Kudüs'e ilk emperyal hac seyahati gerçekleştiren Grandük Konstantin

Rusya maslahatgüzarından Hariciye Nezaretine 25 Mart 1859 tarihli takrir için bk. BOA. İ. HR. 166/8959.

16 Mart 1859 tarihli padişah iradesi için bk. BOA. İ. HR. 166/8959.

İlgili arsa Rus belgelerinde Meydam, Osmanlı belgelerinde ise Meydan olarak isimlendirilmiştir. Bk. 18 Haziran 1859 tarihli belge için bk. BOA. HR. MKT. 295/92.

Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 87; "Dogovor o Prodaje Uçastka Zemli v İerusalime na Meydamskoy Ploşadi, k Severo-Zapadu ot Starovo Goroda, Prinadlejavşevo Muse Tanusu, na imya Dragomana Rossiyskovo Konsulstva Mihaila Şeyhaşiri", 2 Şubat 1859, AVPRİ. f. 337/2, op. 873/12, d. 16, l. 18-2; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 221-223; "Otçet Palestinskovo Komiteta, 1858-1864, SPb., 1866. Otdelnıy ottisk (Ekzemplyar GPİB, inv. No. 360/52)"; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 218-221.

Nikolayeviç'in ziyareti sırasında halledildi. Buna göre 10 Nisan 1859'da Kudüs'e gelen Grandük Konstantin, Kudüs Mutasarrıfı Süreyya Mustafa Paşa'yı (1857-1863) ziyaret ederek kendisine bir nişan takdim ettikten sonra bazı ifade ve taleplerde bulunmuştu. Grandük Konstantin ile görüşmesinin bütün detaylarını Babıali'ye bildiren Mutasarrıf Süreyya Mustafa Paşa'ya göre, Grandük Konstantin kendisini ziyareti sırasında bir harita çıkarıp Rus konsolosunun gayriresmî olarak satın aldığı arsaları gösterip senedinin tanzim ettirilmesini ve farklı arsaların satın alınması için de "irâde-i seniyye" buyurulmasını talep etmişti. Ayrıca daha da önemlisi Grandük Konstantin, Meydam arsasının Rus binalarının inşasına uygun hale gelebilmesi için arsanın dört köşe olması gerektiğini ifade etmişti. Bunun için ise yanından küçük bir arsanın satışına izin verilmesini istemişti. Grandük Konstantin'in talebi üzerine mutasarrıf, bu arsanın şehrin kale duvarına yakın olması nedeniyle bina inşasına uygun olmadığını ifade etmişti. Fakat grandük, daha önce sultanın "nizâma aykırı" bir şekilde Protestanlara müsaade verdiğini vurgulamış; başka bir ifadeyle mevcut nizamın uygulamada aşındırılmasını, önceki emsallere referans vererek istismara açmıştı. Nitekim öne sürecek fazla gerekçesi olmayan Mutasarrıf Süreyya Mustafa Paşa, iki devletin "dostâne" ilişkilerinin teyidi olarak Babıali'nin arsanın satışına izin vereceğini ümit ettiğini ifade ederken Grandük Konstantin'in sözünü keserek şu ifadeleri kullandığını aktarmıştır:

> ...Müş'ârü'n-lileyh hazretleri parmağını Protestan tâ'ifesinin mugâyir-i nizâm mukaddemâ yaptırmış oldukları medresenin mezkûr harîtada olan resmi üzerine koyup sözü tekmîl-i istimâ' eyledikten sonra devlet-i 'aliyye bizi bunlardan (Protestanlar) gerü bırakmaz deyüp sözü yine mezkûr arsayı dört köşe etmek içün iştirâsını arzû eyledikleri mahâle intikâl itdiği...[233]

Grandük Konstantin, bu ifadeleriyle Rusların diğer mezheplerin temsilcilerinden geri bırakılamayacağını kararlı bir şekilde vurgulamıştı. Bunun üzerine mutasarrıf, Osmanlı tebaasından Mehmet Ali Efendi'nin, grandükün talep ettiği arazinin kendisine ait olduğunu iddia ettiğini, dolayısıyla tartışmalı bir yer olduğunu ifade ettikten sonra mirî arazi (devlet arazisi) olduğu kesinleşirse arsanın satışının mutlaka onaylanacağını belirterek Grandük Konstantin'i

[233] Kudüs Mutasarrıfı Süreyya Mustafa Paşa'nın Mayıs 1859 tarihli Sadarete tezkeresi için bk. BOA. İ. HR. 169/9096.

yatıştırmıştı.[234] Mutasarrıfın takririnden birkaç ay sonra Babıali'den Kudüs Mutasarrıflığına gönderilen cevapta Rusların satın almak istediği arsanın şehir surlarına yakın olduğu için bina inşa etmeye uygun olmadığı; lakin daha önce aynı mahalde Protestanların bina inşa etmelerinden dolayı talebin reddedilmesinin uygun olmayacağı ifade edilmişti. Bu bağlamda düvel-i muazzamadan gelen baskının ve taleplerin niteliği arttıkça Osmanlı Devleti'nin son dönemde siyaseten güçsüzlüğünü ve hatta çaresizliğini örtmek için kullanageldiği hediye verme siyaseti devreye girmişti. Öyle ki mirî arazi olduğu anlaşılan bu arsa, padişah tarafından "nişân-ı hedâye-yi resmîye" olarak Ruslara hibe edilmişti.[235] Nitekim Kudüs'teki Meydam arsasına, Filistin Komitesi idaresinde 1859'da yapılmaya başlanan taş yapılı iki girişten oluşan bir yerleşkenin inşası, 1 Mayıs 1864'e gelindiğinde artık tamamlanmıştı. Buna göre yerleşkede şu yapılar bulunmaktaydı:

1. Kutsal Teslis Katedrali (Sobor Sv. Troitsı)

2. Kudüs Rus Ruhani Misyonu ve bünyesindeki rahiplerin ikameti için bir bina

3. Erkek hacılar için 300 yataklı misafirhane (Yelizavetinskoe Podvorie)

4. Kadın hacılar için 500 yataklı misafirhane (Mariinskoe Podvorie)

5. 60 yataklı hastane

6. Konsolosluk binası

7. Bütün Rus mülklerini çevreleyen duvar ve iki kapı

Ancak ikişer katlı olması planlanan misafirhanelerin birer katı inşa edilirken, Kutsal Teslis Katedrali'nin iç dekorasyonu yapılmamıştı. Rusya, Filistin Komitesi aracılığıyla Filistin'de Rumlardan bağımsız faaliyette bulunarak ilk

BOA. İ. HR. 169/9096.

Babıali'den Kudüs Mutasarrıflığına tahrirat için bk. BOA. HR. MKT. 295/92; Öte yandan Osmanlı idaresi, diğer Batılı devletlerin ve mezheplerin temsilcilerini hesaba katmadan, Rusların satın almak istediği bazı arazilere ruhsat verilmesini onaylamamıştı. Bu bağlamda Kudüs'ün şehir surlarının içinde bulunan ve Rusların konsolosluk yapmak için almak istediği arsanın satışı, Kutsal Kabir Kilisesi'ne yakınlığından, başka bir deyişle yeni bir kutsal yerler krizi ihtimalinden dolayı mahzurlu görülmekteydi. Bk. HR. SYS. 411/31; Buna karşın Osmanlı idaresinin bu arsanın satışına karşı tutumuna rağmen, Kudüs şehir duvarlarının içinde Kutsal Kabir Kilisesi'ne bitişik bir arsa Ruslar tarafından satın alınmış; fakat konsolosluk binası şehrin dışında satın alınan arsaya inşa edilmişti.

kez somut başarılar elde edebilmişti. Artık Rus hacılar, Rum ruhbanların suiistimalinden uzak, düzenli bir şekilde Rus misafirhanelerinde barınabilecek, Rus katedralinde kendi dillerinde ayin yapabileceklerdi.[236] Nitekim bu tarihten itibaren özellikle sonraki dönemlerde bu yerleşke Ruslar tarafından "Rus Kudüsü (Russkiy İerusalim)" ya da "Rus Yerleşkesi (Russkie Postroyki)" olarak adlandırılırken Osmanlı idaresi tarafından, Rus'un 'Moskof' olduğu tarihî mecazını barındıran bir ifadeyle "Moskofya" olarak adlandırılmıştır.[237]

**Görsel 5:** Kudüs'teki Moskofya/Rus Yerleşkesinin 1870'teki Genel Görünümü[238]

"Otçet o merah, prinyatıh k uluçşeniyu bıta Russkih pravoslavnıh poklonnikov v Palestine, St. Petersburg 1860", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 231, 235; Ayrıca Filistin Komitesinin 1858-1864 arası arazi alımları ve inşa faaliyetlerinin maliyetlerini gösteren B. P. Mansurov'a ait rapor için bk. "İz Otçeta Upravlyayuşevo Delami Palestinskovo Komiteta B. P. Mansurova, St. Petersburg 5 Kasım 1866", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 218-221.

Örnek olarak bk. BOA. İ. AZN. 63/7 (27 Mayıs 1905); Y. PRK. TŞF. 1/43 (5 Ocak 1881); DH. MKT. 467/6 (24 Mayıs 1902); HR. HMŞ. İŞO. 87/5 (29 Ekim 1917).

*Russkie Uçrejdeniya v Svyatoy Zemle i Poçivşie Deyateli İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1907, s. I.

1864'te misyonunu tamamlayan Filistin Komitesinin idari kadrosu ve işlevlerinde önemli değişiklikler yaşandı. Buna göre Filistin Komitesinin kurucusu Grandük Konstantin Nikolayeviç'in 1862'de Polonya genel valisi olmasıyla yerine, komitenin başkanlığına Eğitim Bakanı A. V. Golovnin (1861-1866) getirilmişti. Nisan 1864'te Kudüs'teki inşaat işlerinin tamamlanmasıyla komitenin işlevi kalmamıştı. Bunun üzerine Golovnin, Dışişleri Bakanı A. M. Gorçakov ile beraber II. Aleksandr'a Kudüs'te Filistin Komitesinin çalışmalarının bittiğini ve sonraki faaliyetlerin doğrudan Dışişleri Bakanlığı bünyesinde sürdürülmesinin daha uygun olacağını rapor etti. Bunun üzerine II. Aleksandr, Filistin Komitesinin feshedilerek sorumluluk ve birikimlerinin Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi bünyesinde B. P. Mansurov, Dairenin Müdürü General Yardımcısı N. P. İgnatyev ve Kutsal Sinod Din ve Eğitim Kurulu Müdürü S. N. Urusov'dan oluşan özel bir komisyona devredilmesi talimatını verdi. Yeni düzenlemede Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi müdürü değişse dahi herhangi bir işleme gerek kalmaksızın her yeni müdür Filistin Komisyonunun otomatik üyesi olacaktı. Nitekim kısa süre sonra Rus Dışişleri Asya Dairesi müdürlüğüne atanan P. N. Stremouhov (1864-1875), komisyonda İgnatyev'in yerini almıştı. Fakat fiilî idare, Kudüs'te konsolos, mimarlar ve hizmetliler dahil bütün Rus görevlilere emir verme yetkisine sahip olan Mansurov'daydı.[239]

1880'e gelindiğine Kudüs'teki Rus misafirhaneleri eskimişti ve tadilat edilmeleri gerekiyordu. Bunun ötesinde misafirhanelerin kapasiteleri, artan Rus hacı sayısını kaldıramaz hâle gelmiş ve Rus hacılar için Rum manastırlarında konaklama mecburiyeti tekrar başlamıştı. Ana işlevi Filistin'deki Rus kurumlarının idaresi olarak tanımlanan Filistin Komisyonu, 1864'ten 1889'a kadar 25 yıllık mevcudiyeti boyunca bu bağlamda bir başarı sağlayamamıştı. Bunun en önemli sebebi, komisyonun, hantal bürokratik yapısı nedeniyle bütün faaliyet kapasitesini kaybetmesiydi. Öte yandan komisyonun tek gelir kaynağı olan Rus kiliselerinden toplanan yardımlarda da düşüş olmuştu. Buna karşın komisyonun yegâne başarısı, 1864'te komite tarafından ana yapısı bitirilen Kutsal Teslis Katedrali'nin 1872'de iç dekorasyonunu tamamlamak oldu. Katedralin kutsanarak açılması ise Grandük Nikolay Nikolayeviç'in Ekim 1872'de Kudüs'ü ziyaretine adandı.[240]

[239] Lisovoy, *Dokumenti i Materiali I*, s. 214-215.

[240] Katedral, Grandük Nikolay Nikolayeviç'in, Kudüs'ü ziyareti sırasında kutsanarak açılmıştır.

## B. Kudüs'te Rus Kurumlarının Uyumsuzluklar "Sistemi" ve "Rus Filistini"nin Kuruluşu (1864-1894)

Kırım Savaşı sonrasında Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetine yönelik farklı fikirlere sahip ve Kudüs'te birbirine rakip kurumlarla temsil edilen iki grup ortaya çıkmıştı. Bunlardan ilki, A. M. Gorçakovve Kutsal Sinodun desteklediği Kudüs Rus Ruhani Misyonu iken, ikincisi B. P. Mansurov, yani Grandük Konstantin aracılığıyla İmparator II. Aleksandr'ın desteklediği Filistin Komitesi (1864 sonrası Filistin Komisyonu) ve Kudüs Rus Konsolosluğuydu. Rus siyasi ve kilisevi bürokrasisini temsil eden bu iki grubun Kudüs'teki rekabeti Rus Konsolosluğu ve Rus Ruhani Misyonu arasında yaşanmıştı. Zira merkezi St. Petersburg'da bulunan Filistin Komitesini/Komisyonunu Kudüs'te icracı olarak Rus Konsolosluğu temsil etmekteydi. Temelde Rusya'nın Suriye ve Filistin meselelerine dair yetki ve sorumluluklarının paylaşılamamasına dayanan bu rekabet, doğası gereği henüz kurumların yetki ve sorumluluklarının şekillendirilmesi sürecinde belirginleşmişti. Zira Rus Ruhani Misyonunun müdürü olarak atanan Piskopos Kirill Naumov'a ve Kudüs Rus Konsolosu olarak atanan V. İ. Dorgobujinov'a verilen talimatlarda ortak sorumluluklar mevcuttu. Bunlar arasından ön plana çıkanlardan, daha önce de belirtildiği üzere Kutsal Kabir'in küçük kubbesinin tamiratı meselesi için önce Kirill, daha sonra da Dorgobujinov'a verilen aracılık görevi ilk sırada gelmekteydi. Öyle ki Kirill, kubbenin tamiri için Ortodokslar ve Katolikler arasında aracılık yapma inisiyatifini almak istemesine rağmen, Rus konsolosu tarafından meseleye müdahalesi engellenmişti.[241]

Kudüs Rus Ruhani Misyonu ile Kudüs Rus Konsolosluğu arasında rekabete neden olan belki de en önemli nokta, Ruhani Misyona verilen Kudüs'e

---

"Rusya imparatoru hazretlerinin birâderi Grandük Nikola cenâblarının tebdîlen Mısır`a ve oradan Kudüs'e gideceği ve 'avdetinde dahî Dersa'âdetden geçeceği istihbâr olunduğu"na dair bk. BOA. İ. HR. 256/15278; Grandük Nikolay Nikolayeviç'in seyahatine dair bk. D. A. Skalona, *Puteşestviye po Vostoku i Svyatoy Zemle v svite Velikovo Knyazya Nikolaya Nikolayeviça v 1872 godu*, Rezanı v Ekspeditsii Zagotovleniya Gosudarstvennıh Bumag, St. Petersburg 1881.

Piskopos Kirill'in bu bağlamda Moskova Piskoposu Filaret ile yazışmalarında hâlâ aracılık rolünü üstlenmek istediği ya da konuya dair kendisine bilgi verilmediği anlaşılmaktadır. Bk. Filaret (Mitropolit Moskovskiy i Kolomenskiy), *Sobraniye Mneniy i Otzyvov Filareta, Mitropolita Moskovskovo i Kolomenskovo, po delam Pravoslavnoy Tserkvi na Vostoke*, St. Petersburg 1899, s. 305-312.

özgü ruhani yönü ağır basan sorumlulukların konsolosa da verilmiş olmasıydı. Bunların başında ise Ruhani Misyonun yetkisinde olan Rus hacıların sorunları ile ilgilenme meselesi gelmekteydi. Bu bağlamda Konsolos Dorgobujinov'a verilen talimatlarda Ruhani Misyonun müdürü ile eşgüdümlü olmak kaydıyla Rus hacılarla ilgilenme sorumluluğu verilmişti. Ayrıca Rum ruhbanlar ve farklı Hristiyan mezheplerinin yerli ve yabancı temsilcilleri ile ilişkiler kurmak gibi muhtelif sorumluluklara dair verilen talimatlar da yetki karmaşasına neden olmuştu. Dolayısıyla temelde Filistin'e özgü ruhani ve kilisevi ilişkilere dair sorumlulukların paylaşılması noktasında rekabet yaşanmaktaydı.[242]

Bu talimatlara ek olarak Dorgobujinov'a Mansurov, yani Filistin Komitesi tarafından 1859'da 14 maddelik bir talimatname daha verilmişti. Oldukça detay içeren bu belgenin özünde, konsolosa Filistin'in muhtelif yerlerinde hızlı bir şekilde arazi ve bina satın alması ve buralara Rus hacılar için misafirhaneler kurması yönünde talimatlar verilmişti.[243] Nitekim bu talimatlar da eklenince Konsolos Dorgobujinov, Ruhani Misyonun Müdürü Kirill'in bütün etki ve yetki alanını işgal etmiş görünüyordu. Dolayısıyla Kirill'e verilen talimatlardan geriye sadece Rus hacıların ruhani ihtiyacını karşılamak yani kilisede ayin yapmak kalmıştı. Ancak Ruhani Misyona verilen sorumlulukların Kudüs'e gönderilen konsolos tarafından üstlenilmesinden rahatsız olduğu anlaşılan Kirill, kendisine başlangıçta verilen talimatlara bağlı kalmak suretiyle çalışmanın önceki kısımlarında belirtildiği gibi Filistin'in muhtelif yerlerinde hacılar için konaklama yerleri kiralamak ve sağlık sorunlarına yönelik tedbirler almak gibi faaliyetlerine devam etmişti. Buna rağmen Kudüs'teki pozisyonunun belirsizliğinden yakınan Kirill, Haziran 1858'de Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi Müdürü E. P. Kovalevskiy'e, dışişlerinin talimatlarının dolaylı olarak İstanbul Elçiliği ya da doğrudan Mansurov üzerinden gönderilmesinin kendisine "utanç" verdiğini belirtmişti.[244]

[242] "İnstruktsiya Poslannika v Konstantinopole A. P. Buteneva pervomu Russkomu Konsulu v Ierualime V. İ. Dorgobujinovu, Buyukdere, 9 Avgusta 1858 g.", AVPRİ. f. 180, op. 517/2, d. 1804, l. 94-99ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 57-62.

"Programa, Ostavlennaya dlya Konsula v İerusalime V. İ. Dorgobujinova B. P. Mansurovım, İerusalim 9/21 Maya 1859", AVPRİ. f. 142, op. 497, d. 2579, l. 6-6ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 226-227.

[244] Titov, *Kirill Naumov*, s. 400.

Kirill'in yetki paylaşımına itirazı Dorgobujinov'da da karşılığını bulmuştu. Öyle ki 1858'in sonlarında Suriye'ye yaptığı ilk ziyaretinden dönen Kirill, Dorgobujinov'un "arkasından iş çevirdiği"ne dair Rus hacılar, Rum ruhbanlar ve Osmanlı yetkililerinden şikâyetler duyduğunda kulaklarına inanamamıştı. Bunun üzerine Kirill, Şubat 1859'da İmparator II. Aleksandr'a Konsolos Dorgobujinov'la yaşadığı bütün sorunları detaylıca anlattığı özel mektubunu yazmıştı. Dışişleri Bakanı A. M. Gorçakov aracılığıyla tarafına iletilen mektubu okuyan II. Aleksandr, gerekli tedbirlerin alınması için 25 Nisan-10 Mayıs 1859 tarihleri arasında Kudüs'ü ziyaret edecek olan biraderi Grandük Konstantin Nikolayeviç'i konuyla ilgili Kudüs'te tahkikat yapmakla ve konsolosluk ile Ruhani Misyonun yetki ve yükümlülüklerini kesin çizgilerle ayırmakla görevlendirmişti. Bu bağlamda Grandük Konstantin, Ruhani Misyona Rus hacıların ruhani ihtiyaçlarına yönelik görevler verirken, konsolosluğa siyasi ve diplomatik yükümlülüklerin yanı sıra Filistin'de arazi ve bina alınması ve Filistin Komitesi ya da doğrudan kendisinden alacağı talimatlar doğrultusunda Kudüs'te inşa edilen binaların idaresini ve diğer yetkilerini vermiştir. Dolayısıyla Dorgobujinov'un yetkilerinin konsolosluk işleriyle sınırlanmasını isteyen Kirill'in beklediğinin aksine, bizatihi kendi yetkileri Rus hacıların ruhani ihtiyaçlarını karşılamakla sınırlanmıştır. Dahası Ağustos 1859'da Mansurov, Kirill'in kurduğu 10 yataklı hastaneyi konsolosluğa devretmekle kalmayıp Kirill'in hacıların refahına dair bütün önerilerinin konsolosun onayından geçmek zorunda olduğunu bildirmişti.[245] Lakin Grandük Konstantin Kudüs'ü ziyareti sırasında, konsolosluk lehine Kudüs'teki temsilcilerin yetkilerini sınırlarken burada iki Rus kurumunun liderliklerinin çatışmasına da şahit olmuştu. Dolayısıyla, bu çatışmanın önlenmesi için 1860'da Dorgobujinov'un geri çağırılarak Kudüs konsolosu olarak K. A. Sokolov'un görevi devralmasına; fakat birkaç ay sonra ölmesi üzerine 1861'de yerine A. N. Kartsov'un (1862-1867) atanmasına karar verildi.[246]

Rus konsolosunun değiştirilmesi mevcut rekabeti çözmemişti. Öyle ki Kartsov, göreve geldikten sonra Mansurov'un St. Petersburg'daki desteği ile Ruhani Misyonun idaresi için piskopos rütbeli bir ruhbanın fazla olduğunu ve ruhani şahsiyetin yabancılarla temas kurmasına veya Rumca ve/ya Arapça

Titov, *Kirill Naumov*, s. 405-406, 414-417.

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 40.

bilmesine gerek olmadığını iddia etmişti. Buna karşın Dışişleri Bakanlığı Kartsov'un 'saha gerçekliği'nden ve Rus devlet yaklaşımından uzak önerisine katılmayarak Piskopos Kirill'in azledilmesinin uygun olmadığını belirtmişti. Bunun üzerine Kartsov, Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesine Mayıs 1863'te Kirill'in özel hayatına ve davranışlarına dair dedikodulardan oluşan bir mektup gönderdi. Kartsov'un çizdiği imaja göre Kirill, Rumların avucunda itaatkâr ve onlara yaranmaya çalışan biriydi. Dolayısıyla Kudüs'e sadece bilginliği ile bilinen değil, aynı zamanda onurlu davranışlara da sahip ve Rus çıkarları için hizmet edecek bir ruhban gönderilmeliydi. Kartsov'un mektubunda yazdıklarını gören İmparator II. Aleksandr, bu derece üzücü dedikoduların bile Kirill'in azli için yeterli olduğunu söyledi. Dolayısıyla Dışişleri Bakanlığı Temmuz 1863'te meseleyi Kutsal Sinoda göndererek başkandan, Kirill'in Ruhani Misyonun müdürlüğünden azledilmesi, Kazan'da bir manastıra başrahip olarak atanması ve Ruhani Misyonun başına ise bir başrahibin getirilmesi önerilerini İmparator II. Aleksandr'a sunmasını talep etti. 22 Haziran'da II. Aleksandr tarafından onaylanan önerinin 28 Haziran'da Kudüs'e ulaşması üzerine Kirill, Kutsal Sinod başkanına bu kez sitemkâr bir mektup yazdı. Başkan A. P. Ahmetov (1862-1865), 26 Eylül 1863'te Kirill'e azlinin görev ihmalinden dolayı olmadığı ve durumu yanlış anladığı minvalinde cevap verdi. Buna karşın Kirill, azlinin yargısız infaz olduğunu bildirerek Kudüs'ü terk etmeyi reddetti. Kirill'e bu konuda Kudüs'te birçok çevreden destek geldi. Bu bağlamda Kudüs Patriği ve Sinod Meclisi, Rus Dışişleri Bakanlığına ve Kutsal Sinoda Kirill'in Kudüs'te kalmasına izin verilmesini rica eden mektuplar gönderdi. Ancak baskı niteliğindeki bu tür talepler, Kirill'in Kudüs'te kalması için yeterli olmamıştı. Nihayet 16 Mart 1864'te Kutsal Sinod Başkanı Ahmetov ve Moskova Piskoposu Filaret tarafından yazılan mektupta Kirill'e yeni atandığı yere hızlı bir şekilde giderek imparatorun emrini yerine getirmesi gerektiği bildirilince Kirill, Kudüs'ü nihayet terk etti ve 7 Temmuz 1864'te Kazan'a ulaştı.[247]

Kudüs'te birçok devletin ve dinî grubun temsilcilikleri arasındaki şüphe ortamı ve rekabet düşünüldüğünde Rusya'nın birbiriyle anlaşamayan bu iki kurumuyla bölgedeki siyasetini ilerletmesi mümkün görünmüyordu. Dolayısıyla

Kudüs'te sağlığı çoktan bozulan Kirill, Kazan'da piskoposluk meselelerine dahil olmayı reddetti. Kazan'a ulaştıktan kısa bir süre sonra 10 Şubat 1866'da henüz 42 yaşındayken hayatını kaybetti. Bk. Titov, *Kirill Naumov*, s. 425-428, 430, 435, 439-440.

Kudüs'te Ruhani Misyon ve konsolosluk arasındaki yetki rekabetini bitirmek için Ruhani Misyonun yetkilerinin yeniden tanımlanması ve konsolosluğun altında bir kurum hâline getirilmesi gündeme geldi. Bunun üzerine daha önce Konsolos Kartsov tarafından yapılan öneriler dikkate alınarak Ruhani Misyon, Rus hacıların kabul edildiği bir çeşit konsolosluk kilisesi statüsüne düşürüldü. Buna göre Ruhani Misyonun müdürüne misafirhanelerde konaklayan Rus hacılarla ilgilenme görevi verilirken Rum ruhbanlar ve Kudüs'teki yetkililerle bütün yerel ilişkiler tamamen konsolosun ve aynı zamanda kısmen Ruhani Misyonun müdürünün yetkisine bırakıldı. Bu, Rus kilisesi ve ruhbanlığı üzerinde şok etkisi yaratan ve elbette psikolojik dönütleri olan siyasi bir karardı. Zira Rusya'nın ruhani ve kilisevi ilişkilerinin öne çıktığı Kudüs gibi bir şehirde Rus kilise temsilciliğinin, tepeden inme bir kararla statüsünün düşürülmesi, doğrudan Rus kilisesi ve ruhbanlığı için prestij kaybıydı. Kaldı ki Ruhani Misyon için fazla rütbeli olduğu düşünülen piskopos yerine bir başrahip atanması Filistin Komitesinin siyasi yöneticilerinin fikriydi. Bu bağlamda düşünüldüğünde Kudüs'te Rus devlet uygulamaları ve devlet bakışı daha da dünyevileştirilmişti. Bu durumu bilen ve herhangi bir ihtilafa düşmek istemeyen Moskova Piskoposu Filaret (Drozdov), fikri sorulduğunda, 1857-1859 yılları arasında Kirill ile birlikte Kudüs'te Ruhani Misyon bünyesinde hizmet etmiş olan Başrahip Leonid Kavelin'i yeni müdür olarak önerdi. Filaret'in önerisi dikkate alınarak Kasım 1863'te Leonid, Ruhani Misyonun müdürü olarak atandı, ancak onun Kudüs'teki görevinin başına gelmesi 1864'ün baharını buldu. Kudüs'e yola çıkmadan hemen önce Leonid'e Dışişleri Bakanlığı ve Kutsal Sinod tarafından itaatkâr olması yönünde talimatlar verildi.[248]

Leonid, 1864'te göreve başladığında Filistin Komitesi Kudüs'teki inşa faaliyetlerini tamamlamıştı. Görev alanı kilise meseleleri ile sınırlı olmasına rağmen Leonid, Kudüs'e vardıktan hemen sonra, Kudüs'teki yerleşkeyi disipline sokmak için Ruhani Misyon çalışanlarına ve Rus hacılara katı bir idare uygulamaya başladı. Fakat Leonid'in, huzursuzluğa ve hakkında şikâyetlere neden olan bu tavırları, Dışişleri Bakanlığı ve Kutsal Sinod tarafından ken-

A. A. Dmitriyevskiy, "Oçerk o Jizni i Deyatelnosti Arhimandrita Leonida (Kavelina), Tretevo Naçalika Russkoy Duhovnoy Missii v İyerusalime, i evo naucnıe trudı po izuçeniyu pravoslavnovo Vostoka", pred. N. N. Lisovoy, *Bogoslovskie Trudı*, Vıp. 36 (Moskova, 2001), s. 57-175; Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 53-55.

disine verilen talimatların niteliği ve Mansurov'un kendisine görevi süresince ancak "bir piyon olursa" Kudüs'te iyi işler başarılacağı yönündeki tavsiyesiyle uyuşmuyordu. Nitekim Konsolos Kartsov, Leonid'i Rus yerleşkesindeki bütün uygulamalarından men ederek hakkında St. Petersburg'a şikâyet mektubu gönderdi. Öte yandan Kudüs Patriği Kirilos, Leonid'in Kudüs çevresindeki Arap Ortodokslara ve patriklik okullarına yönelik faaliyetlerinden huzursuzdu. Kartsov'un desteğiyle Kirilos, Nisan 1865'te Kutsal Sinoda, Leonid'in kilise hukukuna aykırı faaliyetlerinin utanç verici olduğunu ve Rus hacıların da şikâyetlerinin bu yönde bulunduğunu belirterek Ruhani Misyonun başına daha uygun bir ruhbanın gönderilmesini talep etti. Bunun üzerine Haziran 1865'te Rusya'nın İstanbul Elçisi N. P. İgnatyev'in (1864-1877) önerisi ile Kutsal Sinod, Leonid'in geçici olarak İstanbul'daki Kudüs Elçilik Kilisesinin idaresine getirilmesine ve Kudüs'teki ihtilafı rapor etmesi için Başrahip Antonin Kapustin'in Kudüs'e gönderilmesine karar verdi. Ruhani Misyonun müdürü olarak önerdiği Leonid'i Kudüs konsolosu ve Kudüs patriğine karşı korumak isteyen Moskova Piskoposu Filaret ise, Ekim 1865'te gönderdiği mektupta Leonid'in adaletsiz bir şekilde muamele gördüğünü söyleyerek azledilmemesi gerektiğini bildirdi. Fakat ruhbanların gücü diplomatları engellemeye yetmedi ve Leonid'in azledilmesiyle, yani ikinci bir müdürün görevden el çektirilmesi vakasıyla beraber Gorçakov'un Kırım Savaşı sonrası ortaya koyduğu Kudüs'te "ruhbanlar ile diplomatlar arasında işbirliği vizyonu"nun gerçekte mümkün olmadığı anlaşılmıştı.[249]

Öte yandan Kudüs'te Rus temsilcileri arasında rekabet sonucu Başrahip Antonin Kapustin'in Kudüs'e teftiş için gönderilmesi, Rusya'nın Filistin'deki ruhani mevcudiyeti açısından bir kırılma noktası teşkil etmiştir. Zira bir ruhbandan fazla bilgi birikimi ve tecrübeye sahip olan Antonin, 1850-1859 arasında Atina'daki ve 1859-1865 arasında İstanbul'daki Rus Elçilik kiliselerini idare etmişti. Atina ve İstanbul'daki yılları boyunca birçok bilimsel faaliyette bulunan Antonin, İstanbul'daki Kudüs Kutsal Kabir Elçilik Kilisesinin kütüphanesindeki elyazmaları üzerine çalışmalar yapmasının yanı sıra Balkanlar'da birçok arkeolojik geziye çıkmıştı. Helenizmin merkezi olan antik Atina'da geçirdiği yıllar Antonin'e Yunanca ve Yunan zihin yapısını öğrenme fırsatı

[249] Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 57-58, 64-67, 68-69.

sağlamıştı. İstanbul'daki yılları ise Rus diplomatlarla çalışabilme kabiliyetinin ötesinde, ona dönemin Rus Yakın Doğu siyasetinin ve Pan-Slavizmin en önemli şahsiyetlerinden N. P. İgnatyev ile samimi bir dostluk kazandırmıştı.[250] Dolayısıyla Antonin'in bilgi birikimi, tecrübesi ve İgnatyev ile dostluğu, Patrik Kirilos ve Konsolos Kartsov'un Leonid'e karşı iddialarını yerinde teftiş etmek için Kudüs'e görevlendirilmesinde belirleyici olmuştu. Antonin'in temel görevi, Leonid'in Kudüs'te yaşanan meselelerdeki rolünü anlamak ve masum ise görevine dönmesi yönünde öneride bulunmaktı. Bu bağlamda Antonin'in, Aralık 1865'te Kutsal Sinoda gönderdiği rapordan, Leonid'in "inatçı ve sert yapısı" nedeniyle Rum ruhbanlarla iyi ilişkiler kuramamış olmasından ve bu durumun Rus konsolosu tarafından suiistimal edilmesinden dolayı böyle bir ihtilafın yaşandığı sonucuna vardığı anlaşılmaktadır. Lakin Antonin, Kutsal Sinod ve Moskova Piskoposu Filaret'in kendisinden beklediğinin aksine Kudüs Patrikliğini yargılamaya hakkının olmadığını belirtmiştir. Bunun üzerine Piskopos Filaret, Başrahip Antonin'in her iki tarafı memnun etmek için tarafsız davrandığını ancak bu duruşunun mevcut meselenin çözülmesine yardımcı olmadığını belirtmiştir.[251]

[250] Perm'e bağlı Baturino köyünde doğan Andrey İvanoviç Kapustin (1817-1894), Dalmatovskiy Ruhani Okulu, Permskiy ve Yekaterinoslavskiy seminaryalarında eğitim aldıktan sonra Kiev İlahiyat Akademisinde Almanca ve Yunanca bölümlerinden 1847'de mezun olmuştur. Antonin Kapustin'e dair kaleme alınan ve bu çalışmada da sıkça kullanılan eserlerden bazıları için bk. A. A. Dmitriyevskiy, "Naçalnik Russkoy Duhovnoy Missii (RDM) v İerusalime Arhimandrit Antonin (Kapustin) kak deyatel na polzu Pravoslaviya na Vostoke, i v çastnosti v Palestine", *SİPPO*, T XV (St. Petersburg, 1904), s. 95-148; Kiprian Kern, *Otets Antonin Kapustin - Arhimandrit i Naçalnik Russkoy Duhovnoy Missiy v İerusalime (1817-1894)*, İzdatelstvo Krutitskovo Podvorya, Moskova 1997; Lora Gerd, "Arhim. Antonin Kapustin i evo Nauçnaya Deiatelnost (po Materialam Peterburgskih Arhivov)", *Rukopisnoe Nasledia Russkih Vizantinistov v Arhivah Sankt-Peterburga*, (St. Petersburg, 1999), s. 8-35; "İz Avtobiographiçeskih Zapisok bıvşavo Naçalnika Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime o Arhimandrita Antonina", *SİPPO*, T X (St. Petersburg, 1899), s. 9-29. Ayrıca Antonin'in Ruhani Misyonun Müdürü olarak İgnatyev'le yaptığı yazışmalar kullanılarak kaleme alınan bir diğer çalışma için bk. A. A. Dmitriyevskiy, "Graf N. P. İgnatyev, kak Tserkovno-Politiçeskiy deyatel na Pravoslavnom Vostoke. (Po neizdannım pismam evo k Naçalniku Russkoy Duhovnoy Missii (RDM) v İerusalime o. Arhimandritu Antoninu Kapustinu)", *SİPPO*, T XX (St. Petersburg, 1909), s. 84-101, 378-398, 522-563.

[251] Kern, *Antonin Kapustin*, s. 138.

**Görsel 6:** Antonin Kapustin (1817-1894)[252]

Antonin'in bu duruşunun arkasında Rus elçiliklerinde 15 yıllık çalışma tecrübesi vardı. Nitekim Elçi İgnatyev, Antonin'e gönderdiği mektupta, Patrik Kirilos ve Leonid'in arasındaki ihtilafa müdahil olmayarak doğru bir yol izlediğini bildirmişti. İgnatyev'e göre Antonin bu şekilde Kutsal Sinod ile Kudüs Patrikliği arasındaki bağların kopmamasını sağlamak suretiyle Ortodoks Kilisesine hizmet etmişti. İgnatyev, Antonin'in Patrik Kirilos ile tam bir uzlaşma sağlayabilmesi durumunda ise büyük bir iş başaracağını ekleyerek Rusya'da özellikle de Kutsal Sinod çevrelerinde Antonin'in teftişinden kaynaklanan memnuniyetsizlikler bulunmasına karşın Antonin'i desteklemişti.[253] Öte yandan Antonin, Kudüs'teki faaliyetlerinin henüz başlarında Kudüs Rus Konsolosluğu ve Filistin Komisyonundan düşmanca bir tavır görmüştü. Bu tavır Antonin'e Ruhani Misyonun gerçek muhaliflerini keşfettirmişti. St. Petersburg'a gönderdiği raporlardan birinde, Kudüs'teki bütün Rus kurumla-

*Russkie Uçrejdeniya*, s. II.

Dmitriyevskiy, "N. P. İgnatyev", s. 528.

rının sorumluluklarının 1858'de kurulan Rus Konsolosluğuna devredilmesiyle, öncesinde Filistin'deki bütün sorumluluklara sahip olan Ruhani Misyonun, bir anda mülksüz, haksız ve iktidarsız duruma düştüğünü ifade etmişti. Bu durum kaçınılmaz olarak bir tarafın yetki kaybından kaynaklı şikâyetinden diğerinin kibrinden dolayı iki kurumun ilişkilerinde soğukluklara neden oluyordu. Öyle ki Ruhani Misyon ve konsolosluğun iyi ilişkiler kuramayacağına dair oluşan algıdan dolayı 1866'da St. Petersburg'da Ruhani Misyonun ilga edilmesi dahi gündeme gelmişti. Fakat Ruhani Misyonun muhtemel ilgasının Kudüs Patrikliğinde "Rus yenilgisi ve Rum zaferi" olarak algılanabileceği düşüncesiyle bu tür iki ucu keskin ve devlet prestiji açısından zarar verici karara karşı çıkan Piskopos Filaret, Ruhani Misyon için bundan sonra yapılabilecek tek şeyin onu kendi hâline bırakmak olduğunu söylemişti.[254] Nihayet Filaret'in 1868'de ölümü sonrası, Haziran 1869'da, Kutsal Sinod Antonin'i Ruhani Misyonun yeni müdürü olarak atamış ve İstanbul'da nihai kararı bekleyen Leonid'i ise 1869'da Moskova dışındaki Yeni Kudüs Manastırına müdür olarak görevlendirmişti.[255]

Ruhani Misyonun müdürlüğüne atanan Antonin'e seleflerinin aksine verilen bir talimatname olmaması dikkat çekicidir. Bunun en temel nedeni, bütün Kudüs işlerinin Filistin Komitesi ve Rus Konsolosluğu aracılığıyla Dışişleri Bakanlığı tarafından yürütülmesi ve yaşanan ihtilaflar sonrası Ruhani Misyonun işlevselliğini yitirmesi olarak kabul edilebilir. 1869'da Ruhani Misyonun yeni müdürü olarak Antonin'in Kudüs'teki ilk zamanlarının aksine Patrik Kirilos ile ilişkileri zamanla bozulmuştu. Antonin, Kirilos'un azli sonrası yeni Rum patriklerle İgnatyev'in Rumlara karşı Balkanlar'da Bulgarları ve Filistin'de Arap Ortodoksları destekleyici siyaseti nedeniyle iyi ilişkiler kuramamıştı. Öte yandan Antonin'in, Kudüs Rus Konsolosluğu ve 1864 sonrası Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesinin bir bölümü olan Filistin Komisyonu ile ilişkiler kurmaya çalışmasına rağmen Filistin'deki faaliyetlere dahil olmasına izin verilmemişti. Bilakis Kartsov'un yerine Kudüs Rus Konsolosu olarak atanan V. F. Kojevnikov (1867-1876), selefleri gibi Antonin'in Kudüs Patrikliği ile kötü ilişkilerini suiistimal ederek Ruhani Misyonun faydasızlığını kanıtlamak ve misyonu, konsolosluk kilisesine dönüştürmek için çalışmıştı. Dolayısıyla

Dmitriyevskiy, "Antonin (Kapustin)", s. 116-118.
Kern, *Antonin Kapustin*, s. 142-143.

Kudüs'teki değişmeyen şartlar, Antonin'i eski müdürler Kirill ve Leonid'in siyasetine yani diğer Rus kurumları ile mücadeleye sevk etmişti.[256] Ruhani Misyonu bu kadar soruna rağmen ayakta tutan tek güç, İgnatyev'in Antonin'e sağladığı gayriresmî himaye olmuştu. Öyle ki İgnatyev, Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesine ve Kutsal Sinoda karşı birçok kez Antonin'i savunmuştur. İgnatyev'in 1869'da Antonin'e yazdığı mektuptaki ifadeleri bu bağlamda oldukça önemlidir: "St. Petersburg'a yaptığım son ziyaretimde dahi, sizden dolayı Asya Dairesinde konsolosun onurunu aşağılama arzunuzu, daimî olarak hoşgörüyle karşılamakla suçlanarak azarlandım..."[257]

Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesinde, Ruhani Misyonu konsolosluk kilisesine düşürme konusunda Antonin'i fazla hoş görmekle suçlandığını belirten İgnatyev, Antonin'i Filistin Komisyonunun varlığının muhakkak etkisine karşı uyarmıştı. Zira İgnatyev'in bu uyarısı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Rusya'nın dış siyasetinde yaşanan değişimlerle birlikte daha anlamlı hâle gelmişti.[258] Savaş sonrası Ruhani Misyonun müdürü olarak görevine devam eden Antonin, İgnatyev'in Pan-Slavist siyasetinin Berlin'de iflas etmesiyle, İstanbul'daki hamisini kaybetmişti. Dolayısıyla hâlihazırda Kutsal Sinod, Filistin Komisyonu ve Kudüs Rus Konsolosluğunun düşmanlığını kazanmış

Dmitriyevskiy, "Antonin (Kapustin)", s. 120-121; Kern, *Antonin Kapustin*, s. 147-149; Başrahip Antonin'in Kudüs Rum patrikleri ile ilişkilerini etkileyen Bulgar Ekzarhlığının kuruluşu sonrası Patrik Kirilos'un duruşu ve bu durumun Rus-Rum ilişkilerini etkilemesine dair meseleler çalışmamızın sonraki kısımlarında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Dmitriyevskiy, "N. P. İgnatyev", s. 540; İgnatyev'in Antonin'in avukatlığını yapması, salt kişisel dostluk olarak yorumlanmamalıdır. Bunda Pan-Slavizmin en önde gelen savunucularından olan İgnatyev'in, Ruhani Misyonu Pan-Slavist amaçları için kullanışlı bir araç olarak görmesinin etkisi de söz konusudur. Nitekim bu konu ilerleyen sayfalarda ele alınacaktır. İgnatyev'in Balkanlar'daki ve Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif diğer bölgelerindeki Ortodoksları, Osmanlı idaresinden ayırarak Rusya'nın etki ve himayesinde müstakil devletler kurma siyaseti ve bu bağlamda İstanbul Elçiliği dönemini inceleyen başlıca çalışmalar için bk. Leonid I. Strakhovsky, "General Count N. P. Ignatiev and the Pan-Slav Movement", *Journal of Central European Affairs*, Vol 17, (Boulder, 1957), s. 223-235; Özhan Kapıcı, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2013; Aslı Yiğit Gülseven, "Rethinking Russian pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N. P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856-1877)", *Middle Eastern Studies*, Vol LII/No. 3 (Oxfordshire, 2017), s. 332-348.

[258] Berlin Kongresi ve sonrasına dair bk. W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878-1880*, Frank Cass, London 1963.

olan Antonin için İgnatyev'in gidişiyle Kudüs'te her şey tersine dönmüştü. Antonin'in düşmanları kendisinin sorunlu, hayalperest ve başına buyruk faaliyetleriyle Kudüs'te Rus diplomasisinin itibarını zedelediği iddiasıyla saldırıya geçmişlerdi. Bu bağlamda Kudüs konsolosunun Dışişleri Bakanlığı, Filistin Komisyonu, Kutsal Sinod ve İstanbul Elçiliğine Antonin'i şikâyet eden mektupları, St. Petersburg'da Filistin Komisyonunun girişimleri sonucunda karşılık bulmuştu. Mayıs 1879'da alınan kararla Ruhani Misyonun Kudüs'te konsolosluk kilisesine dönüştürülmesine ve Antonin'in satın aldığı arsaların ve inşa ettiği tüm binaların doğrudan konsolosluğa devredilmesine karar verildi.[259] Ancak Antonin ve Ruhani Misyon için her şeyin bittiği anda, 1880 yazında, "Filistin ve Antonin dostu" Amiral Kont Putyatin, "kutsal topraklar aşığı" İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna'ya şahsi bir mektupla başvurarak bu kararın durdurulması talebinde bulundu. Nitekim imparatoriçenin, Ruhani Misyonun kapatılmaması konusundaki ısrarından dolayı önceki alınan karardan dönülmesiyle Ruhani Misyon ve Başrahip Antonin'in müstakil pozisyonlarında bir değişiklik gerçekleşmedi; dahası Antonin, İgnatyev'den sonra kendisine yeni ve güçlü bir hami bulmuş oldu.[260]

Antonin'e karşı saldırı, sadece bürokratik hamlelerle değil Rusya'daki gazete ve dergilerde aleyhinde yapılan propaganda faaliyetleriyle de gerçekleştirildi. Bu tür yazılardan en dikkat çekeni, daha önce Filistin'e seyahat ettiğini belirten ve "A. D. Uşinskiy" adını kullanan bir yazarın 1875'te *Tserkvno-Obşçestvennıy Vestnik*'te yayımlanan makalesi olmuştur. Antonin aleyhinde ithamlarda bulunan bu yazarın eski Kutsal Sinod idarecilerinden olduğunu öne sürmesi, Antonin'e karşı Rus kilise çevrelerinde de büyüyen bir tepki olduğuna yönelik kamuoyu oluşturma gayretinin bir sonucu olabilirdi. Yazıda Antonin, Rus hacıların meselelerine karşı eylemsizlik, Ruhani Misyonun müdürü olarak temel görevlerine karşı ilgisizlik ve kutsal topraklardaki Protestan düzenine dair övgülerde bulunmakla suçlanmıştı.[261] Bunun üzerine Başrahip Antonin

[259] Putyatin'in ilgili mektubu için bk. Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 138-139.

[260] Kern, *Antonin Kapustin*, s. 149-151.

[261] A.D. Uşinskiy ismini kullanan yazarın dönemin ünlü pedogoglarından K.D. Uşinskiy (1824-1871) ile ilgisi tarafımızdan tespit edilmemiştir. "İnteresı Russkoy Tserkvi i Poklonnikov v Palestine (otvet na statyu A. D. Uşinskovo)", *Tserkvno-Obşçestvennıy Vestnik*, No. 50 (St. Petersburg 1875).

ise 1878'de II. Aleksandr dönemi dış siyasetine yönelik eleştirilerin yayımlandığı *Grajdanin*'de bu yazıya cevaben bir makale kaleme almıştır. Antonin, makalesinde Rus Kilisesinin itibarını temsil eden temel yetkilerin siyasi gerekçelerle Ruhani Misyonun elinden alındığını ve misyonun sadece kilise ibadetine mahkûm edilmeye çalışıldığını ifade etmiştir. Dahası küçümser bir yaklaşımla, St. Petersburg'da "mekânı bilinmeyen" Filistin Komisyonunun, Kudüs'teki Rus Konsolosluğunu kullanarak Ruhani Misyonu ilga etmeye kalkıştığını belirtmiştir. Bu ifadeleriyle Antonin, bürokratik olarak güçlü ancak sahada karşılığı olmayan Filistin Komisyonunun Kudüs Rus Konsolosluğu aracılığıyla, bürokratik olarak zayıf olmasına karşın sahadaki faaliyetleri ile Suriye ve Filistin'de Rusya'nın "gerçek temsilcisi" konumunda bulunan Ruhani Misyonu, küçük hesaplar ile engellemeye çalıştığını; dolayısıyla Filistin Komisyonunun Kudüs'te Rus kurumlarının bütün ihtilaflarının sorumlusu olduğunu vurgulamıştır.[262]

Nitekim önce yazışmalar çerçevesinde kapalı kapılar arkasında daha sonra herkesin gözü önünde kamuoyu savaşına dönüşen bu çatışma, genel anlamda Rusya'da kilise ve bürokrasi mücadelesinin dışa vurumuydu. Bu ise Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetindeki temsil gücünün ruhbanlardan bürokratlara geçtiği bu dönemde, ruhbanlar ile diplomatlar arasında Kudüs'te iş birliği ihtimalinin tükendiğini ifade etmekteydi. Fakat Başrahip Antonin'i suçlayan makalelerin hedefine ulaşamadığı düşünüldüğünde, bölgeye yönelik Rus siyasetinde, ruhbanların gücünün ve etkisinin kırılmasının düşünülenden daha zor olduğu anlaşılmıştı. Dolayısıyla Antonin'in muhalifleri kapalı dil, mecazlar ve canlandırma yoluyla daha büyük bir hamleye kalkışmıştı. 1881'de *Peys-Paşa i evo Konsorti Mozaiki, kamei i miniatyuri iz lyubopıtnıh raskopok v truşçobah Sv. Zemli* (*Peyes-Paşa ve Eşleri, Kutsal Toprakların Varoşlarındaki İlginç Kazılardan Mozaikler, Kabartmalar ve Minyatürler*) adında kısa bir roman yayımlandı. "Yu. Dobrınin" mahlasıyla kimliğini gizleyen yazar, romanda, Başrahip Antonin'i Ortodoks Yahudi (muhafazakâr) erkeklerin uzun ve kıvrımlı favorileri anlamına gelen "Peyes" nitelemesi üzerinden "Peyes-Paşa" tiplemesiyle betimle-

[262] "Po Puti iz Sv. Zemli (Ojidaemaya Jeleznaya Doroga k İerusalimu; Agitattsiya Papstva; Trebovanie Russkovo Konsula uniştojit Russkuyu Duhovnuyu Missiyu)", *Grajdanin*, No. 22-25 (St. Petersburg, 1878), s. 453-455; S. İ. Ponomarev, "Pamyati Ottsa Arhimandrita Antonina (Hronologiçeskiy Spisok Soçineniy i Perevodov evo)", *Bogoslovskie Trudı*, Vıp. 36 (Moskova, 2001), s. 240-251.

yerek onun Ruhani Misyonun müdürü sıfatıyla yaptığı çalışmaları aşağılamıştı. Kitap sansüre uğramasına rağmen birkaç kopyası piyasaya sürülmüştü. Antonin Kapustin'in biyograflarından Kiprian Kern, bu romanın yazarının/yazdıranların, Kudüs Patrikliği, Rus Konsolosluğu ve Ruhani Misyon arasında laf taşıyarak "bulanık suda balık avlamaya çalışan sahte kardeşler" olarak nitelediği bazı Rum ruhbanlardan yardım aldığını/aldıklarını iddia etmiştir.[263]

Antonin, Mart 1881'de Filistin Cemiyetinin fikir babası V. N. Hitrovo'ya gönderdiği bir mektupta "bu kitabı yayımlayan şeytani insanın, utanmaz saldırısının sakin hayatını derinden sarsarak huzurunu altüst ettiğini" belirtmiştir. Antonin, 1879'da Filistin Komisyonunun etkin üyesi B. P. Mansurov'a yazdığı mektupta ise Kudüs'teki yıllarında çalışmalarının en zorlu kısmının Filistin Komisyonu tarafından tarassut altında tutulması ve her fırsatta Dışişleri Bakanlığı ve Kutsal Sinoda ispiyonlanması olduğunu aktarmıştır. Asya Dairesi Müdürü P. N. Stremouhov'un (1864-1875) Filistin Komisyonunu idare ettiği süre boyunca ise "her gün başında bulunduğu ve hiçbir kabahati olmayan Ruhani Misyonun kapatılmasını beklediğini" ifade etmiştir. Antonin bu süre zarfında 15 yıl elçilik kiliselerinde çalıştıktan sonra bir anda Kudüs'te her konsolos tarafından önemsiz bir "parke taşı" gibi kenara itilebilen bir göreve atanmasını sorgulama noktasına gelmiştir. Öyle ki Antonin, bir sohbette kendisine "mevcut ihtilaftan ne kendisinin ne de başkalarının mesul olduğunun, asıl mesulün 'sistem' olduğunun" söylendiğini öne sürmüştür. Antonin, "Rusya'nın ortak amacını yok eden bu sistem"den İstanbul'da elçilik bünyesinde çalışırken haberdar olduğunu ve bunu ortadan kaldırma arzusuyla yeni görevine geldiğini vurgulamıştır. Lakin Antonin, bu sistemi yok etme görevinde muhtemel başarısını Ruhani Misyona karşı kişisel husumetin (bu bağlamda B. P. Mansurov) engellediğini ifade etmiştir. Nihayet bu sistemle başa çıkmanın imkânsız olduğunu anlayan Antonin, herhangi bir siyasi veya kilisevi konuda kimseyle karşı karşıya gelmemek için kendisini Filistin'in farklı yerlerinden arazi alımı ve Rus binalarının inşasına ve Ruhani Misyonun hacılık çalışmalarına adadığını söylemiştir. Antonin, mektubunun sonunda Mansurov'a doğrudan hitaben "Anavatan, Çar ve Tanrı'ya karşı yaptığı tek hatanın Katolikler, Protestanlar,

263 Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 170-171; Kern, *Antonin Kapustin*, s. 152.

Ermeniler ve Yahudiler tarafından henüz ele geçirilmeyen kutsal arazileri satın almaya başlamak olduğunu" vurgulamış ve bunun "normal bir Hristiyan ülkede takdir edilmesi gereken bir davranış" olduğunu belirtmiştir.[264]

Antonin, grandüşesin desteğiyle görevine devam edebilmesine rağmen Filistin'deki Rus kurumlarının uyumsuzluklar "sistemi" ile kısır mücadelesini bir kenara bırakarak hiçbir idari hak ve yetki iddia etmeden sakin bir hayat yaşamaya çalışmış ve bu tutumu sayesinde uzun yıllar Kudüs'teki görevinde kalmıştır. Görevi süresince Kutsal topraklarda arkeolojik ve bilimsel çalışmalarının yanı sıra Rus mevcudiyetini güçlendirmenin yegâne yöntemi olarak gördüğü arazi alımlarına ve inşa faaliyetlerine odaklanmış ve böylece sonraları Filistin genelindeki Rus mülklerini ifade eden "Rus Filistini"nin temelini atmıştır. Bu bağlamda idari sorunlar ekseninde mücadeleden uzaklaşmasına karşın Antonin, arazi satın alma faaliyetleri sırasında Katolik ve Protestan rakiplerinden farklı olarak yine de bazı engellerle karşılaşmıştır. Bu engellerden birincisi Ruhani Misyona verilen resmî maddi desteğin yetersiz düzeyde olmasıydı. Antonin, bu engeli kendi girişimleri ile bulduğu düzensiz şahsi maddi yardımlarla aşmaya çalışmıştı. Antonin için ikinci engel Osmanlı idaresinin yabancıların toprak alımını engelleyen özel yasaklarıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece Osmanlı tabisi olanlar toprak satın alabilirdi. Fakat 31 Ağustos 1867 tarihli kanunla yabancılara ilk defa Osmanlı ülkesinde gayrimenkul satın alma izni verilmişti.[265] Bu izne rağmen Ruhani Misyonun müdürü olarak Antonin'in mülk edinmesi oldukça zor ve fazlasıyla dikkat çekici bir durumdu. Nitekim Antonin, bu engeli aşmak için arsaların resmî alımını, 1865'ten 1894'teki ölümüne kadar sadık tercümanı olan Osmanlı vatandaşı Yakub Halebî adına yapmıştı. Üçüncü engel ise Rus hükümetine, daha da

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 103-105; Kern, *Antonin Kapustin*, s. 154-155, 183-184.

Osmanlı tebaasından olup sonradan başka bir devletin tabiiyetine geçenler hariç, kanun ekindeki protokole katılmış devletlerin tabilerinin, Hicaz vilâyeti dışında bütün Osmanlı ülkesinde gayrimenkul alımına izin veren, 31 Ağustos 1867 tarihli kanun için bk. *Düstur, Birinci Tertip Cilt I*, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1289, s. 230-236; Ayrıca konuya dair yapılmış bazı çalışmalar için bk. Ali Rıza Düzceer, "Yabancıların Türkiye'de Taşınmaz Mal İktisapları", *Yargıtay Dergisi*, v. V/S. 2 (Ankara, 1979), s. 285-312; H. Nedjib Chiha, "Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu", çev. Halil Ci *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C XIV (Ankara, 1967), s. 247-274.

özelde Dışişleri Bakanlığına bağlı Filistin Komitesinin, Kırım Savaşı sonrası oluşturulan Filistin'deki statükonun korunmasına yönelik kaygılarından dolayı Antonin'in arazi alımını kısıtlamasından kaynaklıydı.[266] Bütün bunlar düşünüldüğünde Antonin'in arazi alımlarındaki başarısının büyük bir muhalefete rağmen gerçekleşmiş olduğu söylenebilir.

Antonin'in arazi alımlarında, bir ruhban ve misyoner olarak dikkat ettiği bazı hususlar vardı. Buna göre Antonin'in odak noktasında, İncil zamanından hatıraların veya tarihî anıtların bulunduğu bilimsel veya arkeolojik çalışmalara yönelik araziler; daha pratik ve aktüel olarak Arap Ortodokslara yönelik Katolik propagandasına karşı koymak için Rus okullarının kurulabileceği araziler ve nihayet Rus hacılar için manastır ve misafirhane kurulabilecek stratejik noktalardaki araziler vardı.[267] Antonin ilk arazi alımını, 1866'da Kudüs Latin Patriği Valerga'nın, Beytüllahim'deki faaliyetlerini desteklemek için Katolik propagandasının merkezi olarak seçtiği ve burada kilise ve okul gibi binalar inşa ettiği Beyt Cala köyünden yapmıştı. Antonin, burada Arap Ortodokslar arasındaki Katolik misyonerlik faaliyetlerine karşı koymak amacıyla Arap Ortodoks kız çocukları için yatılı bir okul inşa etmişti. Osmanlı kanunlarına göre Filistin'deki Ortodoks tebaanın eğitiminde yetkili olan Kudüs Patrikliğini huzursuz etmesine rağmen bu okul, uzun yıllar bölgedeki yegâne Rus eğitim kurumu olmuştu.[268]

Antonin'in 1871'de gerçekleştirdiği bir diğer arazi alımı ise Katolik misyonerlik faaliyetlerinin merkezi olan ve Katolik misyonerlerle mücadelenin öne çıktığı Kudüs'e dokuz kilometre uzaklıktaki diğer bir Arap Ortodoks köyü Ayn Karim'de idi. Ruslardan önce Ayn Karim'e akın eden Katolik misyonerler, Arap nüfustan arazi satın alarak burada kilise, okul ve manastır inşa et-

Kern, *Antonin Kapustin*, s. 166.

Antonin tarafından ve onun ölümünden sonra satın alınan arazilerin mevcut bilgiler ışığında detaylı kataloğu için bk. N. N. Lisovoy, Z. İ. Platonova, V. A. Savuşkin, "Svodnıy Katalog Russkih Nedvijimostey v Svyatoy Zemle", *Dokumentı i Materialı I*, s. 691-719.

[268] "Yubiley Naçalnika Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime Arhimandrita Antonina", *SİPPO*, T II (St. Petersburg, 1891), s. 52-53; Kern, *Antonin Kapustin*, s. 180-181; Antonin, Nasıra ve Beytüllahim'deki arazileri, inşa ettiği okullarla birlikte eğitim faaliyetlerine yönelik sorumluluğu üstlenecek olan Filistin Cemiyetine 1886'da devredecektir. Nitekim bu iki okul Rusların bölgedeki öğretmenlik eğitimi verdiği yegâne liselere dönüştürülecektir.

mişlerdi. Ayn Karim'de arsalar almaya devam eden Fransız Katolik misyoneri Marie-Thédore Ratisbonne,[269] Fransız Konsolosluğu eski tercümanı olan bir Katolik Arap'a ait Katolik mülklerinin yakınında bulunan arsasının bir kısmını almak istemişti. Ancak yapılan pazarlıkta eski tercüman 200 bin franka arazisinin tamamını satmak isteyince Ratisbonne meblağı yüklü bularak geri çekilmişti. Bunun üzerine eski tercüman kızgınlıkla bütün arazisini gizli bir şekilde sadece 70 bin franka Katolik misyonerliğinin güçlü rakibi olan Rus Ruhani Misyonunun Müdürü Antonin'e satmıştı.[270] Akabinde 14 Nisan 1882'de Kudüs Rus Ruhani Misyonunun idaresinde "Rusya Devleti teb'âsıyla züvvârına mahsûs olmak üzere irâde-i senniyye" verilen[271] Gornenskiy Rus Kadın Manastırı (Gornenskiy Russkiy Jenskiy Manastır) 1883'te kutsanarak açılmıştır. 1871-1889 yılları arasında bu arazinin çevresinden arsalar almaya devam eden Antonin, toplamda 228 dönümün üzerinde arazi alımı yapmanın yanı sıra burada Gornenskiy Rus Kadın Manastırına ilaveten bir Rus-Arap kilisesi, okul ve misafirhaneler gibi çeşitli inşa faaliyetlerine girişmiştir.[272]

Antonin'in Tarih ve Kilise Arkeolojisi için özel bir yere sahip olan Zeytin Dağı'ndan arkeolojik amaçlarla 1871'de satın aldığı ve daha sonra manastır inşa ettiği arsa, aynı şekilde Katoliklerle birçok soruna neden olmuştur. Öyle ki III. Napolyon'un (1851-1870) Filistin'i himayesi döneminde, önemli Fransız asilzade ve Katolik figürlerden Prenses Aurélie Bossi de la Tour d'Auvergne Kudüs'teki faaliyet alanını Zeytin Dağı olarak seçmiş ve burada 1868-1872

[269] Bu mühim Fransız Katolik misyonerin, dikkate değer bir husus olarak Yahudi asıllı olduğunu ayrıca belirtmek gerekmektedir. Hakkında kısa biyografik bilgi için bk. "Ratisbonne Brothers", *Encyclopedia Judaica*, Vol XII (Jerusalem, 1972), s. 1570-1571.

[270] Eski tercümanın, satıştan bir gün sonra evinde zehirlenmiş hâlde bulunduğunu da belirtmek gerekir. Ayrıca Devlet Konseyi Üyesi P. L. Melnikov'un St. Petersburg'da topladığı parayla Ayn Karim'deki bu ilk araziyi alan Antonin'in, 25 yıl boyunca asıl maddi kaynağı sıradan inanırların bağışlarıydı. Bk. Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşest'vo*, s. 52.

14 Nisan 1882 tarihli irade-i seniyye için bk. BOA. İ. MMS. 70/3277; Binanın inşaatına Osmanlı idaresi tarafından yapılan tahkikat sona erene kadar ara verdirilmiş; ancak Rus Elçiliğinin talebinin sahihliği bizzat yerinde anlaşıldıktan sonra "itmâm-ı inş'âatına ruhsaât î'tâsı tasvîb" edilmiştir. Bk. İ. MMS. 71/3305.

A. A. Dmitriyevskiy, "Russkaya Gornenskaya Jenskaya Obşina vo "Grade İudove" bliz İerusalima (s risunkom)", *SİPPO*, T XXVII (St. Petersburg, 1916), s. 3-33; Kern, *Antonin Kapustin*, s. 173-174.

yılları arasında Zeytin Dağı'nın tamamını ele geçirmek ümidiyle Karmelit Manastırını kurmuştur.[273] Buna karşın bu tarihlerde Zeytin Dağı'nın muhtelif yerlerinden arazi satın almaya başlayan Antonin, zamanla burada toplam 53 dönümü aşkın arazi alımı gerçekleştirmiştir.[274] Antonin'in burada gerçekleştirdiği arkeolojik kazı ve keşiflerden sonra 1905'te, Rus Ruhani Misyonunun Müdürü Leonid Sentsov (1903-1918) tarafından bu araziye Ruhani Misyonun idaresinde 180 rahibenin bulunacağı Yükseliş Rus Kadın Manastırı (Eleonskiy Voznesenskiy Russkiy Jenskiy Manastır) yapılarak ve çan kulesi kurularak Fransız Karmelit manastırı adeta çevrelenmiştir.[275] Antonin'in aldığı bazı araziler ise doğrudan Rus hacıların Filistin'deki seyahatleri sırasında konaklama ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti. 1874'te Eriha'da aldığı arazi, Şeriya Nehri'ne giden Rus hacıların yol üzerinde dinlenme ihtiyaçlarını karşılamak içindi. 15 dönümün üzerinde olan arazi iki misafirhane, şapel ve bahçesiyle Şeriya'ya giden hacılar için mükemmel bir dinlenme yeriydi. Aynı şekilde Taberiye'de Celile Gölü'nün kıyısında bulunan bahçe, Antonin tarafından hacıların dinlenme yeri olarak satın alınmıştı. Antonin'in 1869'da Yafa yakınlarında Kudüs yolunda aldığı arazide 1888'de inşasına başlanan ve 1894'te tamamlanan Aziz Petrus Kilisesi (Tserkov Apostola Petra), Yafa Limanı'nda gemilerden inen Rus hacıların ilk durak yeri olmuştu.[276]

1095-1291 yılları arasında süren Haçlı Savaşları sonunda, Kudüs'te (Frank egemenliğinin bitişi ile) Hristiyan tarikatlarının faaliyetleri sonlanmıştı. Bu bağlamda Kermeli tarikatının da ancak 1631'de yeniden, Kermeli (Karmelit) Déchaux Prosper de Saint-Esprit tarafından organize edildiği belirtilebilir. XIX. yüzyılda Türk egemenliğinin bölgede zayıflamasıyla, Kermel Dağı etrafında eril temelli olarak kurulmuş Kermeli keşişhane, manastır ve kilise kompleksine kadın dindarlığı ve çilekeşliği de eklenecektir. Dolayısıyla Prenses Aurélie'nin faaliyetini, Katolik kiliselerin ve tarikatların belleği canlandırıcı yaylım alanı ve politik araçları olmasından ayrı, bir de bu çerçevede de anlamak gerekir. Ayrıntı için bk. Silvano Giordano, *Le Carmel en Terre Sainte des origines à nos jours*, Mediaspaul Editions, Montreal 1995, s. 9-10, 162.

1893'te Katolikler, Rusların bu arsayı duvarla çevirmesine karşı çıkmış ve tartışma Babıali'ye kadar intikal etmiştir. Bk. BOA. BEO. 282/21144.

Manastırın mevcudiyeti, sonraki bölümlerde ele alınacağı üzere 1906'da diğer tüm Rus kurumları ile birlikte tasdik edilmiştir. Bk. "Russkie Voznenskiy Monaster na Eleone", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı II*, s. 597-600.

Kern, *Antonin Kapustin*, s. 179-180.

**Görsel 7:** Aziz Petrus Kilisesi[277]

Antonin'in arazi alımları kapsamında en çarpıcı girişimi, Halilürrahman'daki Hz. İbrahim veya Mamre Meşesi olarak bilinen araziyi

Bu fotoğraf 4 Temmuz 2014'te tarafımızca çekilmiştir.

satın almasıydı.[278] Bu arazinin alım süreci Antonin'in arazi alımlarında karşılaştığı sorunları ve bu sorunlara ürettiği çözümleri anlamak açısından oldukça önemlidir. Buna göre, Yahudi-Hristiyan dogmatizminde ve kolektif belleğinde kutsallık atfedilen bu meşe ağacının bulunduğu küçük arazi, babası Osman'dan miras yoluyla kendisine kalan 70 yaşın üzerindeki İbrahim Şalludi'ye aitti. Antonin'in gizli araştırmalarına göre Şalludi, Hz. İbrahim Meşesi'ni, para karşılığında Hristiyan turistlerin/hacıların ziyaretine açarak ticaret yapmaktaydı. Dolayısıyla Şalludi, Müslümanlar için de kutsal kabul edilen Hz. İbrahim Meşesi'nin bulunduğu araziyi satmaya karşı çıkacak biri değildi. Ancak Osmanlı kanunlarına göre Müslüman ahalinin yoğun olarak yaşadığı bir bölgede, bir Rus adına bu araziyi satın almak imkânsızdı. Bir başka deyişle, asıl sorun bu satışın nasıl meşru bir zeminde yapılacağı idi. Antonin'in sadık tercümanı Osmanlı tabisi Yakub Halebî, daha önceki arazi alımlarında olduğu gibi burada da Antonin'e paha biçilemez bir hizmette bulundu. Buna göre Halebî, gerekli para ve dokümanlarla 1868 kışında Halepli bir tüccar kılığında Halilürrahman'a giderek Halilürrahmanlı tüccarların arasında zaman geçirdi. Bir süre sonra Şalludi ile temasa geçti ve Hz. İbrahim Meşesi'nin bulunduğu arsaya talip olduğunu bildirerek uzun ve yorucu müzakerelerden sonra arsayı satın aldı. Nihayet, görevini başarıyla yerine getiren Halebî, Kudüs'e dönüşünde kendisini karşılayan Antonin ile "Meşe Rus oldu, Meşe Rus oldu!" diyerek kucaklaştı.[279]

[278] Hristiyanlık inancında, Hz. İbrahim'in çadırının yakınındaki Mamre'deki büyük ağaçların olduğu yerde, oğlu İshak'ın doğumunu müjdeleyen üç misafiri gördüğüne ve yemek ikram ettiğine inanılan yerdir. Bk. "Üç Konuk, Başlangıç, Eski Ahit", *Kutsal Kitap*, Yeni Dünya Çevirisi, New York 2008, s. 25-26; İslam inancında ise Hz. İbrahim'e misafir görünümünde geldiğine ve Hz. İbrahim'in onlara yemek ikram ettiğine inanılan melekler, ona oğlu Hz. İshak'ın doğumunu müjdelemiştir. Bk. "Hûd Sûresi 69-73", *Kur'an-ı Kerim Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 247; Fakat Kur'an-ı Kerim'de Kutsal Kitap'a göre detay oldukça azdır ve bu bağlamda spesifik bir ağaçlık alandan bahsedilmediği gibi hadisenin nerede gerçekleştiğine dair bir ifade de yoktur. Dolayısıyla Halilürrahman'daki Meşe Ağacı'na bölgeye gelen Hristiyan hacıların atfettiği kutsiyet ve Hz. İbrahim'in Hristiyanlık ve İslamiyet'te ortak peygamber olduğu düşünüldüğünde, ilgili ağacın çevredeki Müslüman ahali tarafından da kutsal kabul edildiği sonucuna varılabilir.

[279] Bütün tepkilere rağmen İbrahim Meşesi arsasının etrafındaki arsaları satın almaya devam eden Antonin, Hz. İbrahim Meşesi dahil toplamda tek parça hâlinde 72 dönümün üzerinde arazi alımını başardı. Mayıs 1871'de Meşe Ağacı'nın gölgesinde ilk ayin gerçekleştirildi. Bk. Kern, *Antonin Kapustin*, s. 167-169.

**Görsel 8:** Hz. İbrahim/Mamre Meşesi[280]

Kısa bir süre sonra Antonin, Ruslar için hâlihazırda hac menzili olan Hz. İbrahim Meşesi arazisine bir hacı misafirhanesi inşa etmek için girişimlerde bulundu. Bu bağlamda 17 Mart 1870'te Rus konsolosu aracılığıyla Babıali'den araziye Rus hacıların kış mevsiminde konaklaması için bir hane inşasına ruhsat verilmesi talebinde bulunuldu. Bu talep üzerine arsanın satışına dair tahkikat yapılması için bölgeye bir Osmanlı memuru gönderilmesine karar verildi. Yapılan tahkikatın neticesinde Rus konsolosunun talebi, Osmanlı idaresi tarafından oldukça sakıncalı görülerek şu gerekçelerle reddedildi:

1. İslam nezdinde iman ehli olan Hz. İbrahim ("Halil İbrahim") peygamberin bu ağacın altında misafirlerine yemek ikram ettiğine ahali arasında itikat edilmesi dolayısıyla Müslüman ahalinin "bâdî-i heyecân olması" ihtimali bulunduğu,

2. Şimdiye kadar oranın kurâ ve kasabasında hiçbir Hristiyanın sakin olmadığı, Hristiyanlar tarafından herhangi bir mülk istimlak ve inşa edilmemiş olduğu,

A. A. Dmitriyevskiy, "Prazdnik Sv. Troitsına Sionskoy gore i u duba Mamvriyskavo v Hevrone (s şesyu risunkami i planom Siona)", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 331.

3. Eski ve büyük Meşe Ağacı arsasının bir kısmının "Hazret-i Temîmü`l-Dâri' Evkâf-ı Şerifesi"ne ait ve satılması yasak olan 10-15 dönüm kadar arazi olduğu,[281]

4. Bu arsaya yalnız misafirlerin barınması için küçük bir hane yapılsa dahi ileride bir derece daha büyütülüp bir kilise dahi yaptırılması ihtimalinin bulunduğu,

Aktarılan gerekçeler, tüm diğer benzerleri gibi bu konunun da istismar edileceğini ima etmişti. Bu bakımdan Osmanlı idaresi, sadece Ortodokslar ve Katolikler için değil Müslüman ahali için de kutsiyet arz eden ve tümüyle Müslümanların yaşadığı böyle bir mahale muhtemel krizlerin önünü almak gayesiyle Rus hacılar için hane inşasının "lâyıksız" olacağı sonucuna varmıştı. Meselenin çözümü için Yakub Halebî'ye arsayı satın alırken ödediği 13 bin kuruşun hazine tarafından verilmesine, arazinin sahibinin bizzat Osmanlı Devleti olduğuna ve buranın bütün dinlerin inanırlarının ziyaretine açık bir ziyaretgâh olmasına karar verilmişti.[282] Bu karar, Osmanlı Devleti'nin bir tarafıyla Hz. İbrahim Meşesi'ni sahiplenen 'orta yolcu' çözüm önerisini, diğer tarafıyla da burayı Müslüman ve Hristiyanların ortak kutsal mekânı olarak kabul eden eşitlikçi tutumunu ve hoşgörüsünü de ifade etmekteydi.

Bu sırada Antonin Kapustin'in Halilürrahman'daki Hz. İbrahim Meşesi'nin bulunduğu araziyi Osmanlı vatandaşı Arap Ortodoks Yakub Halebî mülkiyetine alması, mahalli ve merkezî Osmanlı idaresinin yanı sıra Müslüman ahali arasında da ciddi bir tepkiye neden olmuştu. Öyle ki 31 Temmuz 1870'de Rus konsolosu, mahalli Osmanlı memurlarının buradaki Rus faaliyetlerine engel oldukları ve hatta Ruslara karşı hakarette ve fiziki müdahalede bulundukları yönünde şikâyette bulunmuştu. Buna göre konsolos, Yakub Halebî'nin ifadelerine istinaden burada inşa edilen Rus binalarına iliştiği iddia edilen üç kişinin hapsedilmesini ve Ruslar hakkında hakarette bulunduğu öne sürülen Halilürrahman kaymakamı ile müftüsünün azledilmesini talep etmişti. Bu id-

26 Ekim 1871'de "Meclis-i İdâre-i Liva, şecere-i meşhûre civârında bulunan cebelin Hazret-i Temîmü`l-Dâri' Evkâf-ı Şerifesinden olduğu için "Yakub Halebî'nin mülkiyet iddiasına kalkışmasının tamamıyla haksız olduğunun" bildirilmesine karar vermişti. Bk. BOA. HR. SYS. 411/54.

Rus konsolosunun 17 Mart 1870'te Babıali'den iltiması ve verilen cevaba dair bk. BOA. C. HR. 27/1314.

dialar üzerine yapılan tahkikatta, bu üç kişinin Rus binalarına ilişip ilişmediklerinin meçhul olduğu ve Ruslar hakkında kaymakam ve müftü tarafından hiçbir söz söylenmediği sonucuna varılmıştı. Dolayısıyla Yakub Halebî'nin "vesveselerinin temelsiz ve haksızlığı" bariz olmasına rağmen kaymakam ile müftü azledilirse, ileride Rusların "keyfe mâ-yeşâ icrâ'atlarının" önünün alınamayacağı vurgulanmıştı. Kaldı ki Rusların bu arazide binalarının sayısını artırma girişimleri men edilmezse, ahali arasında bir gaile çıkabileceğinden bunun şimdiden çaresine bakılmalıydı.[283] Fakat Osmanlı idaresinin bütün girişimlerine rağmen İgnatyev, dönemin Rus siyasetine uygun bir şekilde kanun tanımaksızın bu meselede de Babıali üzerindeki nüfuzunu kullanmıştı. Buna göre İgnatyev, 4 Ocak 1872 tarihli Antonin'e mektubunda şu ifadelere yer vermişti:

> Bendeki şahsi etkinizden şüpheniz olmasın. Her zamanki gibi bu sefer de benden istediğiniz gerçekleşti. Siz Halilürrahman müftüsünün yerinin değiştirilmesini kâfi görürken ben Sadrazamdan Kudüs Mutasarrıfı Ali Bey'in (1871) yerine (Rus çıkarlarına) daha uygun bir paşanın atanmasını talep ettim. Sadrazam ise eski Beyrut Kaymakamı Kâmil Paşa'nın (1871-1872) atanmasını sağlayarak talebimi yerine getirdi.[284]

Dolayısıyla Osmanlı Devleti, ilgili arazinin satışına ve buraya misafirhane inşa edilmesine mâni olamadığı gibi orta yolu bulmaya çalışan çözüm önerilerini kabul ettirememişti; dahası kanunları uygulamakla görevli Kudüs mutasarrıfı ve Halilürrahman müftüsü gibi mahalli memurlarını dahi koruyamamıştı. Bu mikro vaka, dönemin Rusyası'nın Osmanlı Suriyesi ve Filistini'ne yönelik 'yerli' tipleri kanalize eden siyaset tarzını ifade etmekteydi. Hatta bunun da ötesinde Osmanlı-Rus ilişkilerinde, Rus temsilcilerin Osmanlı'nın zafiyetlerini rahatlıkla kullanarak esasen emrivakilerle yürüttükleri faaliyetleri de özetlemekteydi.

Diğer taraftan İgnatyev aynı mektupta, arazinin satışının onaylanması için siyasi nüfuzunu kullanmasına karşın, bu arazinin İncilî önemini dikkate almadığı ve Antonin'in yaptığı arazi alımlarına karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Antonin'i "tuhaf arazi parçaları"nın peşinde koşarak, Katoliklerin ve

Kudüs Mutasarrıflığından Sadarete ve Hariciye Nezaretine gönderilen 31 Temmuz 1870 tarihli suret için bk. BOA. HR. SYS. 411/54.

Dmitriyevskiy, "N. P. İgnatyev", s. 547-549. Ayrıca 1871-1890 arası Kudüs mutasarrıflarının listesi için bk. Ekler.

Protestanların Rusya'nın Filistin'de gizli faaliyet planı olduğu varsayımlarına kapılmalarına ve Ortodoksluğa karşı faaliyetlerini ikiye katlamalarına neden olduğunu belirtmişti. Bir başka deyişle İgnatyev, Antonin'in, Rusya'nın Suriye ve Filistin'e yönelik 'yüksek siyaseti'ni kavramadığını ve 'esası' kaçırdığını ima etmişti. Kaldı ki Antonin'in bu tür keyfî ve kanunsuz anlaşmalara dayanan ve "hiçbir siyasi getirisi olmayan" arazi alımlarını Babıali'ye tanıtmak ve kanuna uygun hâle getirmek için siyasi nüfuzunu kullanmaya mecbur bırakıldığını ve bu şekilde Rus hükümetinin de işe dahil edildiğini hayıflanarak bildirmişti. Bu bağlamda İgnatyev, Antonin'i hızlı, zamansız ve yoğun faaliyetler yerine temkinli bir siyaset izlemeye davet etmişti. Nitekim Antonin'e yazdığı 7 Kasım 1871 tarihli mektupta, Osmanlı idarecilerinin Hz. İbrahim Meşesi'nin satışının Kırım Savaşı sonrası kurulan "mevcut kutsal topraklar statükosunun bozulması" anlamına geleceğini vurguladıklarını aktarmıştı.[285] Statükonun bu derece vurgulanması Avrupalı devletleri de meseleye dahil edebilir ve Rusya'yı tekrar yalnızlaştırabilirdi. Dolayısıyla İgnatyev'e göre, meselinin arazi satın almaktan ziyade Suriye ve Filistin'in siyasi dengelerine göre hareket ederek Avrupalı devletlerin dikkatini çekmeden Babıali'ye bu alımları onaylatmak olduğunu vurgulamıştı. Kaldı ki İgnatyev, mektubunun devamında Suriye ve Filistin'de arazi satın almaktan daha kolay bir şey olmadığını şu ifadelere aktarmıştı:

> Suriye ve Filistin'de herhangi türden mülk satın almaktan daha az sorunlu başka bir şey yoktur. Araplar o kadar açgözlü ki eğer güvenli bir şekilde büyük bir meblağ alabilseler, belki de Ömer Mescidi'ni (Kubbetü's-Sahra) dahi satarlardı. Meselenin satın almak olmadığını bizim gibi sen de net bir şekilde biliyorsun. Türkler ve bütün Hristiyan mezheplerinin kıskançlıkla her toprak parçasını muhafaza ettiğini biliyorsun. Ana mesele, nihayetinde, bilinmeyen bir şahıs adına arazi almak değil, hükümetin arazinin satışına dair müsaadesini almaktır.[286]

Antonin'in arazi alımlarına karşı olumsuz tavır sergileyen sadece İgnatyev değildi. Sözgelimi İgnatyev, 9 Şubat 1872'de Antonin'e yazdığı mektupta, Filistin'deki arazi alımlarının Dışişleri Bakanlığında yarattığı endişeden dolayı bakanlıkta herkesin buna karşı çıktığından söz ediyordu.[287] Antonin ise

Dmitriyevskiy, "N. P. İgnatyev", s. 544-547.

Dmitriyevskiy, "N. P. İgnatyev", s. 550.

Dmitriyevskiy, "N. P. İgnatyev", s. 543.

arazi alımlarına karşı olumsuz tavrından dolayı 'kendi idaresini' korkaklıkla suçluyordu; öyle ki 1870'de Kiev İlahiyat Akademisi rektörü Başrahip Filaret Filaretov ile sohbetinde şu ifadeleri kullanmıştı: "Bize Türkiye'den (Suriye ve Filistin) bir karış toprak almak yasaktır. Bu, birileri izin vermediği için değil, bizzat biz istemediğimiz içindir. Yeryüzünde kutsal toprakların olup olmadığını umursamayanlar (Protestan ve Katolikler) büyük araziler alırken bizler arazi alma hakkımızı ısrarla inkâr ediyoruz."[288] Kudüs'teki yoğun faaliyetlerinin taltif edilmesi gerekirken, aksine engellemeye çalışıldığını düşünen Antonin, kendisinden beklenenin aksine arazi satın almaya devam etti. Bunun üzerine, Bakanlığın Asya Dairesi müdürü olarak Filistin Komisyonunun idari meselelerinden sorumlu olan P. N. Stremouhov (1864-1875), 28 Nisan 1872'de Kutsal Sinoda Filistin'de statükonun korunması için Ruhani Misyonun daha fazla arazi satın almasının uygun olmayacağına dair bir mektup gönderdi. Nitekim bu mektuba istinaden Kutsal Sinod, 21 Aralık 1872'de Ruhani Misyonun Müdürü Antonin'in Filistin'de Ortodoks ve Katoliklerin mevcut sınırlarını ve mülkiyetlerini aşmamaları kuralını ihlal etmemek gerekçesiyle yeni mülkler satın almasını resmî olarak yasakladı.[289]

Antonin, bu tür bir yasağa rağmen Filistin'deki faaliyetlerinin sonlarına doğru 13 bölgede toplam 1 milyon ruble değerinde 45 bin dönümlük arazi satın almıştı.[290] Dolayısıyla hem Filistin'de hem de St. Petersburg'da Antonin'in ölümünden sonra bu mülklerin Halebî'nin elinde kalması olasılığından kaynaklanan bir endişe hasıl olmuştu. Antonin, neredeyse bütün arazileri, tercümanı Yakub Halebî adına satın almasından dolayı ona gereğinden fazla güvenmekle suçlanıyordu.[291] İgnatyev dahi Antonin'in bir Osmanlı vatandaşının adına arazi alımını anlamsız bulduğunu dolaylı olarak ifade etmişti. Dahası St.

[288] Dmitriyevskiy, "Antonin (Kapustin)", s. 128.
Kern, *Antonin Kapustin*, s. 178, 184.

[290] Dmitriyevskiy, "Antonin (Kapustin)", s. 141.
Lisovoy'un A. A. Olesnitskiy'den aktardığına göre bazen alım işlemleri birkaç aşamadan oluşurdu. Mesela Kidron Vadisi'ndeki "Granatoy" mağarası alımı örneğinde görüldüğü gibi mülk ilk önce 15 Şubat 1866'da Hüseyin Ziyad'ın ismine alınmış, 1871'de Yakub Halebi'nin adına, Antonin'in ölümünden sonra ise 26 Ağustos 1899'da Filistin Cemiyeti Başkanı Grandük Sergey Aleksandroviç'in adına kaydedilmişti. Bk. N. N. Lisovoy, Z. İ. Platonov, V. A Savuşkin, "Svodnıy Katalog Russkih Nedvijimostey v Svyatoy Zemle", *Dokumentı i Materialı I*, s. 701.

Petersburg'dan Antonin'e bu mülkleri Kutsal Sinoda devretmesi tavsiye edilmişti. Nitekim Antonin de ölümünden önce bu mülklerin resmîleştirilerek garanti altına alınması gerektiğine inanıyordu. Lakin mülklerin Osmanlı kanunlarına göre Rus devletine devredilmesi oldukça zordu ve Antonin bu mülklerin "uzaktan çekimser tavırla yönetilemeyeceği"ni düşünerek başka bir formül geliştirdi.[292] Buna göre Antonin 12 Eylül 1889'de (26 Muharrem 1307) Zeytin Dağı, Siloam, Yeriha, Ayn Karim, Halilürrahman ve Yafa'daki arazileri üzerindeki yapılarla birlikte altı en değerli mülkünü vakıf hâline getirerek koruma altına almaya karar verdi. Antonin'in "Rus hacılarının ve yerli Ortodoksların kullanımına" vakfettiği bu mülkleri yöneten tek "vekil" Ruhani Misyon ve Kutsal Sinod olacaktı.[293] Bu doğrultuda Kudüs Kadısı Muhammed Asım ile Antonin Kapustin arasında "Başrahip Antonin Vakfı'nın Kurulmasına Dair Sözleşme" imzalandı ve vakfın müdürü olarak Yakub Halebî atandı.[294]

Antonin Kapustin'in Filistin'deki inşa faaliyetleri, kişisel çabaları sonucu maddi yardımlar toplayarak satın aldığı araziler üzerine inşa ettirdiği kiliseler ve misafirhaneler ile sınırlı değildi. Zira Antonin, Rus devletinin doğrudan desteği ile Kudüs'te Azize Mariya Magdalina Kilisesi (Tserkov Svyatoy Marii Magdalini) ve Aziz Aleksandr Nevskiy Kilisesi'nin (Tserkov Svyatovo Aleksandra Nevskovo veya Aleksandrovskoe Podvorye) inşasını da bizzat yönetmişti. 1882'de Grandük Sergey Aleksandroviç başkanlığında kurulan Ortodoks Filistin Cemiyetinin maddi ve siyasi desteği ve Ruhani Misyonun Müdürü Antonin Kapustin'in idaresinde inşa edilen bu kiliseler, Rusya'nın Kudüs'teki ihtişamını temsil etmenin yanı sıra Rus kilise mimarisine özgü dikken yapısı, çoklu ve renkli kubbeleriyle Kudüs'ün siluetinin ayrılmaz parçalarına dönüşmüştür. Bunlardan ilki olan Azize Mariya Magdalina Kilisesi'nin inşa

Dmitriyevskiy, "Antonin (Kapustin)", s. 144.

Kern, *Antonin Kapustin*, s. 185.

Sözleşmenin Fransızcadan Rusçaya çevirisi için bk. "Akt ob uçrejdenii Vakufa Evo Prepodobiyem Arhimandritom Antoninom 26 Moharrema 1307 (12 Eylü 1889)", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/11. d. 4, l. 4-13; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı II*, s. 210-221; Antonin, 19 Mart 1894'te ölümünden hemen önce Kudüs Konsolosu S. V. Arsenyev'i davet ederek Filistin'deki faaliyetleri süresince satın aldığı araziler, inşa ettiği binalar, topladığı tarihî eserler ve kitaplar gibi ardında bırakacaklarının akıbetine dair son isteklerini dile getirmiştir. Bk. Dmitriyevskiy, "Antonin (Kapustin)", s. 144-145; Nitekim Antonin'in ölümünden sonra Antonin Vakfına ait meseleler, Kudüs'teki Rus kurumlarının ortak sorumluluğu haline gelmiştir. Bk. BOA. HR. TH. 297/77.

edilmesi fikri, Grandük Sergey ve Grandük Pavel'in Mayıs 1881'de Kudüs'ü ziyaretlerine dayanmaktadır. Bu ziyaret sırasında Ruhani Misyonun Müdürü Antonin, grandüklere ölen anneleri İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna'nın (1824-1880) anısına, Kudüs'te, Zeytin Dağı'nda, Getsemani'de bir kilise inşa etme teklifinde bulunmuştur.[295] Bu bağlamda Grandük Sergey'in seyahati sırasında Osmanlı makamlarıyla ilgili kilisenin inşası için temaslarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna göre 17 Aralık 1881'de Grandük Sergey ve Grandük Pavel'in "vâlidelerinin hâtırasına Kudüs'te bir kilise inşâ'sını tasavvur itdikleri" hatta bunun için görevlendirilen Antonin Kapustin'in arsa sahipleriyle anlaştığı ve gerekli iradeyi temenni ettikleri yönünde padişah nezdinde girişimde bulunulmuştu.[296] Ancak yapılan araştırma sonrası 6 Mart 1882'de Grandük Sergey'in talebine cevaben daha önce Osmanlı topraklarında başka bir devlet ya da imparator adına kilise inşasına rastlanmadığı; dolayısıyla Ruslara izin verilmesinin sair devletlerin bu yöndeki taleplerinin önünü açacağı ve emsal oluşturacağı üzerinde durulmuştu. Ayrıca kilise inşa edilmek istenen bölge, diğer Hristiyan mezheplerince de kutsal kabul edilmesi yüzünden Kudüs'ün "her karışı" hakkında geçmişte yaşanan meseleler düşünüldüğünde, Kırım Savaşı sonrası oluşturulan kutsal topraklar düzenini, yani statükoyu Rusya lehine bozma ve başka devletlerin tepkisine yol açma ihtimali bildirilmişti. Dolayısıyla mevcut arsanın böyle bir meselenin merkezinde olup olmadığı mahallince ve Mezahib Nezaretince etraflıca incelendikten sonra gereğine karar verilmesi yani o zamana kadarki uygulamalar bağlamında "idâre-i lisân buyrulmak üzere reddolunması" uygun görülmüştü.[297]

Osmanlı idaresinin, "sâ'ir" devletleri bahane olarak devreye sokmak suretiyle "idâre-i lisân" etmekten, yani Rus talebini münasip dille reddetmekten başka yapabileceği fazla bir şeyin olmaması, II. Abdülhamid dönemini ifade etmekteydi. Fakat Osmanlı idaresinin bu idare-i lisanı Rusya'nın muhtelif girişimleriyle aşıldı. Şöyle ki Grandük Sergey'in talebinin aksine 11 Nisan 1882

Grandük Sergey'in Başrahip Antonin ile seyahati sırasındaki temaslarına dair bk. "İz dnevnika Arhimandrita Antonina (Kapustina). Palomniçestvo v Svyatuyu Zemluyu Velikih Knyazey Sergeya i Pavla Aleksandroviçey s Konstantinom Konstantinoviçem v Maye 1881 goda", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 147-160.

17 Aralık 1881 tarihli varaka için bk. BOA. Y. PRK. A. 3/30.

Grandük Sergey'in talebine verilen 6 Mart 1882 tarihli cevaba dair bk. BOA. İ. DH. 849/68168.

tarihli Osmanlı Devleti'nin St. Petersburg Elçiliğinden Hariciye Nezaretine iletilen tahriratta, inşa edilecek binanın kilise değil "gurebâhâne" olacağından bahsedilmişti. Buna göre Grandük Sergey, Kudüs'ü ziyareti sırasında müteveffa annesi imparatoriçe namına burada gurebahane inşası için arsa almış ve St. Petersburg'a dönüşünde de düşüncesini biraderi İmparator III. Aleksandr'a açmıştı. Nitekim böyle bir hayrı vefat eden imparatoriçenin bütün evlatları olarak birlikte yapmak isteyen III. Aleksandr, binanın inşası için Osmanlı hükümetinden gerekli ruhsatın alınması meselesine bizzat iştirak etmek istediğini ifade etmişti. Böylece imparatorun bizzat iştirakini öne sürerek Osmanlı üzerinde baskı kurmak isteyen Dışişleri Bakanı N. K. Giers (1882-1895), III. Aleksandr'a İstanbul'daki Elçi Y. A. Novikov'un gayriresmî bir görüşmeyle Sultan II. Abdülhamid'e mesajını iletmesini tavsiye etmişti. Bu bağlamda St. Petersburg elçisi, Osmanlı Devleti'nin meseleyi İmparator III. Aleksandr'ın arzusu ve iki devletin dostane ilişkilerinin muhafazasının gerekliliğini göz önünde bulundurmak suretiyle ele almasını tavsiye ederek meseleye atfedilen önemi vurgulamıştı.[298]

Rusya'nın artan baskısı üzerine Başkitabet Dairesi, 5 Şubat 1882'de Rus imparatorunun namına gurebahane inşasına emsal bir durumun olup olmadığını Meclis-i Mahsus ve Adliye ve Mezahib Nezaretine sordu. Divan-ı Hümayun kayıtlarında yapılan inceleme ile yabancı devletler tarafından kilise, hastane ve okul gibi kurumların tesisi için başvurulduğunda gerekli müsaadenin verildiği, dolayısıyla Rus imparatorunun hâlihazırdaki gurebahane inşası talebinde mahzur görülmediği anlaşılmıştı. Ancak daha önce başka bir devletin imparatoriçesi namına kilise inşasının sakıncalı olup olmadığı sorusuna ise "gurebâhâne inşâ'sının sakıncalı olmadığı" yönünde kaçamak bir cevap verilmişti.[299] Nihayetinde doğrudan İmparator III. Aleksandr'ın ricasını geri çevirmek istemeyen Sultan II. Abdülhamid, ilgili gurebahanenin inşasına 11 Nisan 1882 tarihli "irâde-i seniyye" ile izin vermişti.[300] Lakin İsa Mesih'in çarmıha gerilmeden önceki gece tutuklandığına inanılan Zeytin Dağı'ndaki Getsemani

[298] Osmanlı Devleti'nin St. Petersburg Elçiliğinden Hariciye Nezaretine 11 Nisan 1882 tarihli tahrirat için bk. BOA. İ. MMS. 71/3281.

Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından 6 Şubat 1882'de yapılan tahkikat için bk. BOA. İ. MMS. 71/3281.

[300] 11 Nisan 1882 tarihli irade-i seniyye için bk. BOA. İ. MMS. 71/3281.

Bahçesi'ne yani Katolikler için de kutsal kabul edilen bir arsaya, Rus gurebahane/kilisesinin inşasına izin verilmesi kısa süre içerisinde kendini Katoliklerin hamisi olarak addeden Fransa'nın tepkisine neden olmuştu. Çünkü Rusların kilise inşası için satın aldığı arsayı iki sene önce Fransızlar satın almak istediğinde Babıali tarafından reddedilmişlerdi. Şimdi ise Ruslara buraya bir kilise veya gurebahane inşa etmeleri için irade-i seniyye dahi verilmişti.[301] Ancak Osmanlı Devleti'nin Rus imparatorunun dahil olduğu bu meseleyi "idâre-i lisân" ile engelleyemediği düşünüldüğünde, Fransız Elçiliğinin başvurusunun neticeyi değiştirmeyeceği aşikârdı. Nitekim 21 Ocak 1885'teki temel atma töreninde kilisenin, Azize Mariya Magdalina adıyla İmparator Aleksandr Aleksandroviç (III. Aleksandr) ve biraderleri grandükler Vladimir, Aleksey, Sergey ve Pavel Aleksandroviç'in anneleri İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna anısına yaptırıldığına dair bir yazıt kilisenin önüne yerleştirilmişti.[302]

Kilisenin inşa sürecinde genel işlerin başında Antonin Kapustin ve yardımcılığında ise Yakub Halebî bulunurken, inşa masrafları, büyük bir kısmı imparatorluk ailesinden gelen bağışlarla karşılanmıştı.[303] Dolayısıyla üç yıl gibi kısa bir sürede tamamlanan kilisenin kutsanması ve açılışı, Grandük Sergey Aleksandroviç ve Grandüşes Yelizaveta Feodorovna'nın 29 Eylül - 6 Ekim 1888 tarihleri arasında Kudüs'e ziyaretleri sırasında gerçekleştirilmişti. 27 Ekim 1888'de *Pravitelstvennıy Vestnik*'te yayımlanan bu emperyal ziyaretin tasvirlerinden, bütün şehrin kilisenin kutsandığı güne hazırlandığı anlaşılmaktadır.

18 Temmuz 1882 tarihli Fransa Elçiliğinden Hariciye Nezaretine takrir için bk. BOA. HR. TO. 206/59.

302 "Zakladnaya Nadpis pri Osnovanii Hrama Sv. Marii Magdalını, 21 Yanvarya 1885 g. İerusalim", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 492, l. 10; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 412.

"Pismo Sekreterya PPO M. P. Stepanova Naçalniu RDM Arhimandritu Antoninu, 7 Fevralya 1886 g. St. Petersburg", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 492, l. 53-54; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 417-419; Buna göre müteveffa İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna'nın evlatları İmparator Aleksandr Aleksandroviç (III. Aleksandr) 135.000 ruble, Grandük Vladimir Aleksandroviç 15.000 ruble, Grandük Aleksey Aleksandroviç 15.000 ruble, Grandük Sergey Aleksandroviç 15.000 ruble, Grandük Pavel Aleksandroviç 15.000 ruble olmak üzere 195.000 ruble ve ailenin diğer üyeleri ile birlikte toplam 200.333 ruble bağış imparatorluk ailesinden gelmiştir. Bk. "Otçet Sekreterya PPO M. P. Stepanova o Prihodei Rashode i ostatke Summ po Soorujeniyu Tserkvi vo İmya Svyatoy Ravnoapostolnoy Marii Magdalını, 1882 g. St. Petersburg", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 493, l. 125-129; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 447-449.

Buna göre 19 Eylül 1888'de Kudüs'e ulaşan Grandük Sergey Aleksandroviç ve eşi Grandüşes Yelizaveta Feodorovna'yı büyük bir kalabalık karşılamıştır. Öyle ki Rus Konsolosluğundan Azize Mariya Magdalina Kilisesi'ne geçtikleri arabayı atlı konvoy takip etmiş ve güzergâh boyunca "Türk askerleri" durmuştur. Grandükün kiliseye yaklaşmasıyla birlikte kilisenin önünde bulunan şeref kıtası, Rus millî marşı "Tanrı, Çarı korusun! (Boje, Tsarya hrani!)"u çalmaya başlamıştır. Akabinde grandük arabasından inip kiliseye doğru yürürken kilisenin çanları çalmaya başlamış, bu esnada Kudüs mutasarrıfı, Yunan konsolosu, Rus konsolosu gibi davetlilerin yanı sıra Kudüs Rum patriği, Ruhani Misyonun rahipleri ve 150 kadar Rus hacı grandükü karşılamıştır.[304] Nihayetinde inşa edilecek binaya gurebahane olması kaydıyla irade-i seniyye verilmesine karşın Grandük Sergey, 24 Ekim 1888'de Sultan II. Abdülhamid'e hitaben gönderdiği mektupta, Kudüs'te annesi adına yaptırılmış olan kilisenin ayinine katılmasına ve Kudüs'ü ziyaretine yardım edilmesine gösterilen teveccüh dolayısıyla teşekkür etmişti.[305] Fiilî olarak Rusların emrivaki ile inşa ettikleri kilisenin sadece padişah iradesiyle tanınma işinin kaldığını doğrudan padişaha hitaben ima eden bu teşekkürden birkaç sene sonra, 27 Ekim 1896'da, müteveffa İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna anısına Azize Mariya Magdalina Kilisesi padişah iradesi ile tanınmıştır.[306] Bu bağlamda A. A. Dmitriyevskiy'e göre Antonin Kapustin idaresinde inşa edilen kilise ve tepesindeki büyük çan, ziyaretçilere ve gayrı Ortodokslara Rusya'nın ve Ortodoksluğun büyüklüğünü gösterirken Filistin'deki "Rus başarısının simgesi" olmuştur.[307]

[304] "'Puteşestvie v Svyatuyu Zemşyu Velikih Knyazey Sergeya i Pavla Aleksandroviçey i Velikoy Knyagini Elizavetı Feodorovnı, 29 Sentyabrya 6 Oktyabrya 1888 g.', *Pravitelstvennıy Vestnik*, St. Petersburg, 27 Oktyabrya 1888 g.", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 293, l. 47-48; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 162-166.

Grandük Sergey'in 24 Ekim 1888 tarihli padişaha hitaben mektup için bk. BOA. Y. EE. 63/24; Ayrıca Grandük Sergey'in, 10 Aralık 1888'de Kudüs Mutasarrıf Rauf Paşa, Belediye Meclisi Reisi Selim Efendi ve Nafia Ser-mühendisi Frankya Efendi'ye nişan verdiğine dair bk. DH. MKT. 1572/70.

[306] "Spravka Soveta İPPO o Tserkvi Sv. Marii Magdalinı, 10 İyunya 1914 goda St. Petersburg", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 494, l. 169-170ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 472-474.

A. A. Dmitriyevskiy, "Sovremennoe Russkoe Palomniçestvo v Svyatuyu Zemlyu", *Trudı Kievskoy Duhovnoy Akademii (TKDA)*, No. 6 (Kiev 1903), s. 291.

**Görsel 9:** Azize Mariya Magdalina Kilisesi[308]

Kudüs'ün surlarının içinde, Kutsal Kabir Kilisesi'nin hemen yanında bulunan Aziz Aleksandr Nevskiy Kilisesi (Tserkov Svyatovo Aleksandra Nevskovo veya Aleksandrovskoe Podvorye) aynı şekilde Antonin Kapustin'in idaresinde Rus devletinin doğrudan desteği ile inşa edilmişti. Kutsal Kabir Kilisesi'nin

[308] *Russkie Uçrejdeniya*, s. XXXIV.

hemen yanında bulunan bu arsa, 1858'de konsolosluk binası inşa edilmek üzere B. P. Mansurov ve Rus Konsolosu V. İ. Dorgobujinov'un çabaları sonucu, Kıpti bir papazdan satın alınmıştı. Arsanın satışı ise 1859'da Grandük Konstantin Nikolayeviç'in Kudüs'ü ziyaretinde Babıali tarafından onaylanmıştı.[309] Fakat arazide çok sayıda arkeolojik malzemeye rastlanması nedeniyle inşası planlanan konsolosluk binası Rus Yerleşkesine (Moskofya) yapılmıştı. 1882'de Antonin idaresinde başlatılan geniş çaplı arkeolojik kazı sonucunda Mesih'in çarmıha giderken geçmiş olabileceği Kudüs antik şehrinin kuzey kapısı (Poroga Sudnıh Vrat / Yargı Kapısı Eşiği) ve dolayısıyla antik Kudüs şehrinin sur kalıntıları keşfedilmişti.[310] Ruslar için bilimselliğinin yanı sıra manevi niteliği de oldukça yüksek olan bu kutsal hatıraları muhafaza etmek için bir bina yapılması gündeme gelmişti. Öyle ki Asya Dairesi Müdürü İ. A. Zinovyev (1883-1891)'in talebi üzerine Kudüs Başkonsolosu V. F. Kojevnikov tarafından gönderilen 20 Haziran 1884 tarihli raporda, "arazi Rus hükümetinin malı olduğu için buraya bina inşa etmenin ciddi bir sorun çıkarmayacağı ve hatta arkeolojik bulguların korunması için bunun doğal bir gereklilik olduğu" belirtilmişti. Lakin arsanın Kutsal Kabir Kilisesi'ne yakın olduğu için buraya gayriresmî bir şekilde inşa edilecek bir binanın Osmanlı yetkilileri, Katolik ruhbanlar ve Kudüs Patriği Nikodimos'un dikkatinden kaçmasının mümkün olmadığı; dolayısıyla binanın inşası için Babıali'nin onayının alınması gerektiği düşünülmekteydi.[311]

3 Ocak 1885'te Filistin Cemiyeti Konseyinin Kutsal Sinod Başkanı K. P. Pobedonostsev'e iletisinde, arkeolojik kazı sonucu bulunan kutsal kalıntıların yerinde muhafazası için buraya "bina yapılması kararı alındığı", bunun için ise bütün Ortodoks inanırlara yardım çağrısı yapıldığı bildirilmişti.[312] Osmanlı makamlarından resmî izin alınmadan Rusya genelinde devlet kurumlarının

[309] "B. P. Mansurov, *Otçet o merah, Prinyatih k Uluçseniyu bita Russkih Pravoslavnih Poklannikov v Palestine*, St. Petersburg, 1860", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 231.

Antonin Kapustin idaresinde gerçekleştirilen bu arkeolojik kazı çalışması ve keşifler sonraki bölümlerde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

"Donesenie Genkonsula v İerusalime V.F.Kojevnikova Direktoru Aziatskovo Departamenta MİD İ. A. Zinovyev, 20 İyulya 1884 g. İerusalim", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 495, l. 7-9; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 556.

"Otneşenie Soveta PPO k Ober-Prokuror Sv. Sinoda K. P. Pobedonostsevu, 3 Yanvarya 1885 g. St. Petersburg", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 495, l. 15-15ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 557-558.

koordinasyonunda bağışlar toplanması, Rusya'nın kilise inşasını oldubittiye getirmeye çalıştığı anlamına gelmekteydi. Bu bağlamda Ekim 1886'da Rus Dışişleri Bakanlığının İstanbul Elçisi A. İ. Nelidov'a gönderdiği mektupta "kilise, okul, hastane veya manastır yerine bir müze veya misafirhane inşa edileceği beyan edilirse" Osmanlı idaresinin izin vereceği vurgulanmıştı.[313] Dolayısıyla Rus diplomatik aklı, "gerçek" amacı gizlemek amacıyla Osmanlı idaresi için "şüpheli" ve "muzır" kodlu anahtar sözcükleri kullanmamak suretiyle ilgili iznin verileceğine kaniydi. Rusların başvurusuna istinaden 14 Ocak 1885'de Babıali'den "ileride ma'bed ve ziyâretgâha tahvîl olunmayacağı taht-ı te'mînde olduğu sürece inşâ'sına mahzûr olmadığı" belirtilerek binanın yapılmasına ruhsat verilmişti.[314] Akabinde Kutsal Kabir Kilisesi yakınında inşa edilecek binanın misafirhane olarak kullanılacağı ve kiliseye çevrilmeyeceği yönünde teminat mektubu alınmıştı.[315]

Osmanlı idaresi, bu karşılıksız teminatı alırken sayısız örnekte görüldüğü gibi istismar kapısını çoktan açmıştı. Nitekim 11 Eylül 1887'de bazilika mimarisiyle inşasına başlanan binanın yarısı kilise, diğer yarısı ise arkeolojik kazı alanını kapsayan Rus müzesinden oluşmaktaydı. Bu bakımdan Osmanlı makamlarına sunulan müze/misafirhane projesinin yanı sıra bu bina yapısı itibariyle bir ibadethane olarak tasarlanmıştı. İnşa sürecinde asıl maksat Osmanlı yetkililerinden Katolik ve Rum ruhbanlardan saklanılmaya çalışılsa da binanın dikey yapısı itibariyle 1890'lara gelindiğinde belirgin kilise görünümünü saklamak imkânsız hâle gelmişti. Kaldı ki binada ibadet yapıldığı ve kiliseye çevrilmek istendiği mahalli ve merkezî Osmanlı idaresi tarafından bilinmekteydi ve buna müsaade edilmemesi yönünde bir tutum da söz konusuydu.[316]

"Zapiska Tovarişa Ministra İnostrannıh Del A. E. Vlangali k poslu v Konstantinopole A. İ. Nelidovu, Konfidentsialno, Oktyabr 1886 g. St. Petersburg", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 19, l. 86-87ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 561-562.

14 Ocak 1885'de Babıali'den verilen ruhsat için bk. BOA. Y. A. RES. 27/26; Ayrıca 26 Ağustos 1886 tarihli benzer belge için bk. DH. MKT. 1443/22.

1 Eylül 1887'de Kudüs Rus Konsolosluğundan Kudüs Mutasarrıflığına teminat mektubu için bk. BOA. BEO. 529/39622.

Kudüs Mutasarrıflığından Sadarete 16 Kasım 1894 tarihli tahriratta "her ne kadar sûret-i zâhirde orada resmen bir kilise açılmamış ise de patrik efendinin ifâdât-ı vâkı'âsına nazaran mezkûr mahâlin ma'bed şekline tahvîl edilmesi arzû olunduğu" ifade edilmiştir. Bk. BOA. BEO. 529/39622; BEO. 561/42035.

Buna karşın 1 Kasım 1894'te İmparator III. Aleksandr'ın ölümü, binanın kiliseye çevrilmesi için Grandük Sergey'e güçlü bir motivasyon vermişti. Zira Babıali'den inşa edilen binanın Aziz Aleksandr Nevskiy adıyla vefat eden İmparator III. Aleksandr'ın hatırasını ölümsüzleştirmek için bir kiliseye çevrilmesi gerekçesi/bahanesiyle müsaade alınabilirdi. Nitekim Grandük Sergey, Dışişleri Bakanı Giers'e yazdığı 3 Ocak 1895 tarihli mektupta İmparator III. Aleksandr'in anneleri İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna (1824-1880) hatırasına Zeytin Dağı'nda inşa edilen Azize Mariya Magdalina Kilisesi'nin her aşamasında memnuniyetle yer aldığını, dolayısıyla, ona karşı olan borcun ancak Kutsal Kabir Kilisesi'ne yakın arazide inşa edilen binanın onun hatırasına Aziz Aleksandr Nevskiy adıyla kiliseye çevrilmesiyle ödeneceğini ifade etmişti. Nihayet Grandük Sergey, Osmanlı hükümetinin Kudüs'te farklı Hristiyan mezhepleri mensuplarınca inşa edilen kiliselere durmaksızın izin verdiğini, bu bakımdan "binanın kiliseye çevrilmesinin engelleri olmasına rağmen bunların ciddi boyutlarda olmayacağını"öne sürmüştü.[317] Bunun üzerine Kudüs Rus konsolosu, Filistin Cemiyeti Başkanı Grandük Sergey'den aldığı talimat üzerine Kudüs Patriği Gerasimos'a giderek inşa edilen binanın vefat eden "İmparator III. Aleksandr'ın hayattayken dile getirdiği arzu üzerine onun namına Aziz Aleksandr Nevskiy Kilisesi'ne çevrilmesi" yönünde Grandük Sergey'in talebini iletti. Fakat Patrik Gerasimos'a göre, Kutsal Kabir Kilisesi'ne yakın olduğu için mevcut binanın kiliseye çevrilmesi Kudüs'te birçok soruna yol açabilirdi. Kaldı ki III. Aleksandr'ın bu yöndeki arzusu "asılsız"dı, zira henüz hayattayken Ruslar tarafından binanın inşasına ruhsat almak için "kiliseye çevrilmemesi konusunda teminat" verilmişti.[318] Nitekim 8 Mayıs 1895'de Sadaret tarafından bu binanın Kutsal Kabir Kilisesi'ne yakınlığı ve daha önce Rus konsolosunun teminatına istinaden kiliseye çevrilmesi talebi reddedildi.[319]

[317] "Reskript Predsedatelya İPPO Velikovo Knyazya Sergeya Aleksandroviça na imya Ministra İnostrannıh Del N. K. Girsa, 3 Yanvarya 1895 g. St. Peterbursga", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 496, l. 44-45ob, Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 568-569.

[318] Ağustos 1894 tarihli Kudüs Patrikliğinden Adliye ve Mezahib Nezaretine tezkere için bk. BOA. BEO. 561/42035.

[319] 8 Mayıs 1895 tarihli tahrirat için bk. BOA. BEO. 617/46215.

**Görsel 10:** Aziz Aleksandr Nevskiy Kilisesi'nin İçinde Kudüs Antik Şehrinin Kuzey Kapısı[320]

Kudüs Mutasarrıflığı, Kudüs Patrikliği, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Sadaret gibi Osmanlı makamlarına başvurularından sonuç alamayan Rus Elçisi

[320] *Russkie Uçrejdeniya*, s. XXXVII.

Nelidov, son çare olarak 17 Mayıs 1895'te doğrudan Sultan II. Abdülhamid'e müracaat ederek binanın vefat eden İmparator III. Aleksandr'ın adına kiliseye çevrilmesi için izin istedi. Nelidov, müracaatında binanın kiliseye çevrilmesi konusunda engel çıkarılmaması ve gerekli izinlerin verilmesi durumunda İmparator II. Nikolay'ın "pek ziyâde minnetdâr olacağını" ifade etmişti. Ancak meselenin iç yüzüne vâkıf olmadığını belirten Sultan II. Abdülhamid, konunun Babıali tarafından incelenmesi gerektiği cevabını vererek Nelidov'u 'geçiştirmişti'.[321] Bunun üzerine 20 Mayıs 1895'te yani üç gün sonra Mabeyn Başkâtibi, Babıali'den edinilen malumata istinaden Sultan II. Abdülhamid'i meseleye dair bilgilendirdi. Buna göre Rusların binayı kiliseye çevirmemek için vaktiyle teminat verdiğinden dolayı Kudüs Rus konsolosunun binanın kiliseye çevrilmesi talebinin Kudüs Mutasarrıflığı tarafından reddedildiği ve Kudüs Patrikliğinin böyle bir girişime muhalif olduğu vurgulanmıştı.[322]

Bu bakımdan Ruslar, Sultan II. Abdülhamid'e başvurudan da bir netice alamamıştı. Dolayısıyla geriye Osmanlı Devleti'nin onayı alınmadan Kudüs Patrikliği üzerinde kurulacak baskıyla kilisenin ibadete açılması kararı kalmıştı. Bu bağlamda Kudüs Patrikliğinin 'uzlaşmaz' tutumundaki değişim Kasım 1895'te Kutsal Sinod Başkanı K. P. Pobedonotsev'in[323] (1880-1905) Patrik Gerasimos'a gönderdiği mektupla gerçekleşecekti. Mektupta Kudüs Patrikliği nezdinde "orasının mabed şekline tahvili Rum Patrikhanesi hukukuna muzır" olmasına rağmen,[324] muhalefet sürdürüldüğü takdirde "Besarabya'daki Kudüs Patriklik mülklerinin gelirlerinin Rus hükümeti tarafından durdurulacağı" korkusu salınmıştı. Yapılan bu bir nevi şantajla, patrikliğin Rus talep-

17 Mayıs 1895 tarihli belge için bk. BOA. Y. A. HUS. 328/59.

Başkâtip, bu noktada "mezhebleri bir olduğu hâlde Rumların muhâlefetinin Ruslardan biraz para koparmak için olduğu rivâyetinin de işidildiğini" belirterek Kudüs Patrikliğinin Ruslara muhalefetinin güvenilmez olduğunu da vurgulamıştı. Bk. 20 Mayıs 1895 tarihli belge için bk. BOA. Y. A. HUS. 328/59.

III. Aleksandr dönemi Rus dinî ve siyasi hayatının en etkin şahsiyetlerinden olan hukuk ve devlet adamı K. P. Pobedonotsev'in kısa biyografisi için bk. B. B. Glinskiy, "Konstantin Petroviç Pobedonostsev (Materialı dlya Biografii)", *İstoriçeskiy Vestnik*, T CXVIII (St. Petersburg, 1907), s. 247-274; Robert Byrnes, *Pobedonostsev: His Life and Thought*, Indiana University Pres, Indiana 1968.

Kudüs Mutasarrıflığından Sadarete 20 Şubat 1895 tarihli tahrirat için bk. BOA. BEO. 561/42035.

lerine karşı genel tutumunun üzerine baskı en yukarıdan gelmişti.[325] Öyle ki Patrik Gerasimos, "sultanın iradesinin alınması" şartıyla kiliseyi kutsamaya şahsen hazır olduğunu bildirmesine rağmen Konsolos S. V. Arsenyev kilisenin "şartsız" kutsanması konusunda ısrarcı olmuştu.[326] Nitekim Rus baskısına karşı direnemeyen Kudüs Patrikliği kısa sürede geri adım atmıştı. Kudüs Patriği Gerasimos'un, kiliseyi kutsadığı 22 Mayıs 1896'da gerçekleştirilen açılışa Yunan Konsolosu G. Mertrud, Kudüs Mutasarrıfı Sekreteri Beşar Efendi, Ruhani Misyonun Müdürü Başrahip Rafail Truhin (1894-1899), Beyt Cala Kız Öğretmen Seminaryası öğretmenleri ve birçok şahsiyet katılmıştı.[327] Nihayet kiliseyi tam anlamıyla oldubittiye getirerek sahada amaçlarına ulaşan Ruslar, 30 Nisan 1900'de müteveffa imparator namına Kudüs'te inşa edilmiş olan Aleksandr Nevskiy Kilisesi için "irâde-i seniyye" almayı da başarmıştı.[328]

### C. Kudüs Rum Patrikliğinde Helen-Slav/Rum-Arap Mücadelesi ve Kriz Yönetiminde Osmanlı (1872-1882)

XVIII. yüzyılda Katolik misyonerlik faaliyetlerinin artan etkisi ve başkentte Fenerli seçkinlerin yükselen siyasi ve ekonomik nüfuzuna paralel olarak İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye patrikliklerinde Osmanlı Devleti ile daha fazla işbirliği içinde olan yeni bir ruhban sınıfı ortaya çıkmıştı. İmparatorluktaki kilisevi merkezileşme siyasetinin bir sonucu olan bu durum, doğal olarak İstanbul ile güçlü bağları olan veya doğrudan buradan gelen ruhbanların, Doğu patrikliklerinin idarelerinde etkisinin artması anlamına geliyordu.[329] Patriklik idarelerinin daha homojen hale gelmesi, özellik-

"Donesenie Generalnovo Konsula v İerusalime S. V. Arsenyeva Predsedtelyu İPPO Velikomu Knyazyu Sergeyu Aleksandroviçu, 26 Marta 1896", İerusalim, Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 571-573; Nitekim Rusların Kudüs Patrikliğine bu bağlamda yaptıkları baskılar ve teklifler Osmanlı idaresi tarafından takip edilmişti. Bk. BOA. BEO. 770/57695.

"Donesenie Genkonsula v İerusalime S. V. Arsenyeva Poslu v Konstantinopole Devoritelno", 11 Aprelya 1896 g. İerusalim, AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 496, l. 67-75; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 573-577.

"Sekretnoe Donesenie Upravlyayuşevo Generalnım Konsulstvom v İerusalime A. F. Kruglova Poverennomu v Delah v Konstantinopole, 27 Maya 1896 g. İerusalim", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 496, l. 87-90; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 579-581.

[328] İlgili irade dolayısıyla Rus elçisinin teşekkürüne dair bk. BOA. Y. PRK. BŞK. 61/101.

İstanbul Patrikliğinin Doğu patriklikleri üzerinde 16. yüzyıldan itibaren mutlak bir yetkiye sahip olduğu yönündeki genel kabulün aksine 18. yüzyılda İstanbul merkezli kilisevi merkezileşme politikalarının bir sonucu olarak Osmanlı Devleti ile daha fazla işbirliği

le Kudüs ve Antakya patrikliklerinde, Arapça konuşan patriklik cemaati ile idaredeki 'Rum' ruhban sınıf arasındaki bağların zayıflamasını da beraberinde getirmişti. Bu bağlamda Kudüs Patrikliği Sinod Meclisini içine alan Kutsal Kabir Kardeşliğinin ("Kabir-i Mukaddes Uhuvveti")[330] tamamı Rumlardan oluşmaktaydı. Kilise papazlığı haricinde ruhbanlık kademelerinde yükselmeleri engellenen Arap Ortodoksların ise Arabofon[331], yani Helen milletinin Araplaşmış unsurları olarak patriklik içinde aşağı konumlarını kabul etmeleri gerekiyordu.[332]

Fakat bu yapı, özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren artan Protestan ve Katolik misyonerlik faaliyetlerine paralel olarak Ortodokslar arasında faaliyetlerini artıran Rusya'nın müdahalesiyle sorgulanmaya başlandı. Rumlar, patrikliklerin gelirleri üzerindeki kontrollerini ve Osmanlı İmparatorluğunun Ortodoks halkları üzerindeki siyasi ve ruhani etkilerini korumaya çalışırken Rusya, Osmanlı Ortodoksları üzerindeki siyasi nüfuzunu artırabilmek için Rum nüfuzunu kırmayı amaçlıyordu. Bu doğrultuda Kırım Savaşı sonrası yükselen Pan-Slavizmin tezahürü olarak 1858'de kurulan Moskova Slav Yardımlaşma Komitesinin[333] desteğiyle Bulgarların İstanbul Rum Patrikliğine

içinde olan yeni bir 'homojen' ruhban sınıfının doğduğuna dair bk. Hasan Çolak, *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 148-212.

330 Kudüs Patriği Damyanos'un Sadarete 29 Ocak 1910 tarihli arzında geçen ilgili ifade için bk. BOA. BEO. 3749/281122; Kudüs Patrikliğini katı bir şekilde Araplara kapalı tutan Rumlardan oluşan Helenist bir manastır yapılanmasıdır. Sinod Meclisi üyelerinin seçildiği Kutsal Kabir Kardeşliğinin yapısı ve örgütlenmesine dair bk. İ. İ. Sokolov, "Pravovaya Organizatsiya Svyatogrobskavo Bratstva v İerusalime", *SİPPO*, T XXIII (St. Petersburg, 1912), s. 145-175, 465-502; İ. İ. Sokolov, "Svyatogrobskoe Bratsvo v İeruslime, İstoriçeskiy Oçerk", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 1-23.

Arabofonluk, 7. yüzyıldan sonra Suriye ve Filistin'de kurulan İslam hâkimiyetiyle Rumların Bizans ile iletişimlerinin kesilerek Müslüman Arapların etkisiyle Araplaştıklarını ifade eden Helenist bir kavramdır. Kudüs Patrikhanesinde Arap-Rum çekişmesi yaşanırken Helenizmin önemli şahsiyetlerinden Karolides'in konuya dair neşredilen eseri için bk. Pavlos Karolides, *Peritis Ethnikis Katagogiston Orthodoxon Christianon Syrias kai Palaistinis*, Typois P. D. Sakellariou, Atina 1909.

Konstantinos Papastathis, "Secularizing the Sacred: The Orthodox Church of Jerusalem as a Representative of Greek Nationalism in the Holy Land", *Modern Greek Studies Yearbook 30/31*, Mediterranean, Slavic And Eastern Orthodox Studies, Minneapolis 2014/2015, s. 42-43.

Tüzüğü, 26 Ocak 1858'de II. Aleksandr tarafından onaylanan komitenin kuruluş amacı

karşı verdiği mücadele, 28 Şubat 1870'de Bulgar Ekzarhlığının kurulmasıyla sonuçlanmıştı. 1872'ye gelindiğinde ise Bulgar Ekzarhlığı, Rum milletini etnik temelde bölen otosefallik ilanı ile İstanbul Rum Patrikliğinden ayrılmıştı.[334] Bir başka ifadeyle bahsedildiği üzere Batı'daki Slavlardan daha çok "Hristiyan/Ortodoks Doğu (*Hristianskiy/Pravoslavnıy Vostok*)"ya yani İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye Rum patriklikleri yetki alanlarındaki Ortodokslara odaklanan Pan-Slavizm siyaseti, Bulgarları buradan koparmıştı. Bu siyasetin bir sonraki adımı, Kudüs Patrikliği idaresinin Rumlardan Arap Ortodokslara devrinin sağlanarak Filistin'i de Ortodoks Doğu'dan koparmak olacaktı.

Bulgar Ekzarhlığı krizinin Filistin'e sirayeti, 1847'de Rus desteğiyle Kudüs patrikliğine atanan Kirilos'un,[335] krizin görüşüldüğü İstanbul'daki 29 Ağustos

---

"Balkan Slavları arasında Latin Cizvit misyonerliğine karşı mücadele etmek ve Rusya'nın siyasi nüfuzunu artırmak"tı. Ancak komite, daha çok İstanbul Rum Patrikliği ile Bulgarlar arasındaki anlaşmazlığa odaklandı. Bu doğrultuda özellikle Bulgarların Rus eğitim kurumlarında öğrenim görmelerini sağlayarak İstanbul Rum Patrikliğinin Bulgarlar üzerindeki otoritesinin giderek daha fazla sorgulanmasının önünü açtı. Zamanla komite, Sırplar ve Karadağlılar gibi diğer Balkan Slav halklarının Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelesini desteklemek üzere para ve gönüllü asker yardımında bulundu. Rusya'nın ve Balkan Slavlarının çıkarlarına ters bir şekilde Ayestefanos Antlaşması'ndaki kazanımların Berlin'de kaybedilmesini sert bir şekilde eleştiren komite, 1878'de kapatıldı. Ancak komite, hâlihazırda 1877'de açılmış olan St. Petersburg'daki şubesinin, St. Petersburg Slav Yardımlaşma Cemiyetine dönüştürülmesiyle faaliyetlerine devam etti. Bk. "Slavyanskoe Blagotvoritelnoe Obşestvo", *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokrauza i Efrona*, T XXX(59) (St. Petersburg, 1900) s. 333-335; A. A. Popovkin, *Slavyanskie Blagotvoritelnıe Obşestva v Moskve i Sankt-Peterburge: 1858-1921 gg.*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Voronejskiy Gosudarstvennıy Universitet, 2013.

Bulgar Ekzarhlığı, 28 Şubat 1870'de Sultan Abdülaziz'in fermanı ile kurulan ve 1872'de *şizmatik* (bölücü) ilan edildikten sonra İstanbul Rum Patrikhanesi ile ilişkisini kesen Otosefal Bulgar Ortodoks Kilisesi'dir. Bk. Jordan Kolev, "The Bulgarian Exarchate as a National Institution and the Position of the Clergy (1878-1912)," *Etudes Balkaniques*, Vol 27/No. 2 (Sofya, 1991), s. 40-54; Ayrıca Osmanlı Devleti'nde Bulgar milliyetçiliği ve ayrılıkçılığının temellerine dair bk. Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943.

Rusya'nın Patrik Atanas'ın 1844'teki ölümünde itibaren Kudüs Patrikliğine yönelik müdahaleci siyaseti söz konusuydu. Kutsal Kabir Kardeşliğinin patrik adayı Tabor Piskoposu Yeroteos olmasına karşın İstanbul Rus Elçisi V. P. Titov'un müdahalesiyle Osmanlı idaresi, Lidda Piskoposu Kirilos'u 1847'de patrik olarak atamıştı. Bu tarihe kadar Kudüs patrikleri, İstanbul'da ikamet ederken Kirilos, ikametini Kudüs'e taşıyarak buradaki Rus temsilcilerle yakın ilişkiler kurdu. Kirilos'un, özellikle Kudüs Patrikliğinin Arapları dışlayan ve sadece Rumlardan oluşan yapısını ilk kez sorgulayan Porfiriy Uspenskiy ile ilişkileri dikkat

1872 tarihli toplantıda Rus yanlısı tutum sergilemesiyle gerçekleşti. İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye Rum patrikleri ve Kıbrıs piskoposunun katılımıyla gerçekleşen toplantıda, Bulgar Ekzarhlığını ve destekçilerini *şizmatik* (bölücü) ilan eden kararı imzalamayı reddeden Patrik Kirilos, bu sırada Kudüs'ü ziyarete giden Grandük Nikolay'a seyahatinde eşlik etmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı.[336] Ancak Moskova Slav Yardımlaşma Komitesinin Bulgarlar arasındaki faaliyetlerinin başarısını acı bir şekilde tecrübe eden Rum ruhbanlar, Pan-Slavizme karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks halkları üzerindeki geleneksel nüfuzlarını korumaya yönelik radikalleşen Helenizm[337] hisleriyle bu defa Kudüs'te başlamak üzere olan yeni krizde Arap Ortodoksluğunun otosefalleşen dinamizmine alan tanımamak noktasında kararlıydı. Zira 26 Ekim 1872'de Hariciye Nezaretinden Kudüs Mutasarrıflığına gönderilen telgraf Kudüs'e ulaştığında tarafları belirginleşen krizde Rumların öncelikli meselesinin Patrik Kirilos'un azledilmesi olduğu aşikârdı. Buna göre:

---

çekmekteydi. Porfiriy'e göre Filistinli Arap Ortodoksların ilerlemesinin önündeki en büyük engel Kutsal Kabir Kardeşliğini oluşturan Rum ruhbanlardı. Porfiriy bu görüşleriyle Suriye ve Filistin'in yerli Arap Ortodokslarını, Rus idaresine tanıtarak Rusya'nın Suriye ve Filistin'de yürüteceği siyasetin hedef kitlesini belirlemişti. Bk. Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo I*, s. 373.

336 Patrik Kirilos, başta İstanbul Rum Patrikhanesinin Bulgar Ekzarhlığına karşı tutumunu desteklerken daha sonra Rus Elçisi İgnatyev'in etkisiyle fikrini değiştirmiştir. Kirilos'un Bulgar Kilisesi meselesine tavrı bağlamında 1872 İstanbul toplantısı için bk. İ. İ. Sokolov, "Ierusalimskiy Patriarh Kirill II i evo Otnoşenie k Bolgarskoy Tserkovnoy Shizme", *SİPPO*, T XXV (St. Petersburg, 1914), s. 169-199; Ayrıca Bulgar Ekzarhlığı meselesinde Rusya'nın ve daha özelde İgnatyev'in tutumuna dair bk. T. A. Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate (1864-1872)*, University of Wisconsin Presss, Madison 1970.

Çalışmamızda Helen Ortodoksi ve Helen Osmanlıcılığı kavramlarını kapsayacak şekilde kullanılan Helenciliğe göre Megali İdea'ya ulaşmanın iki temel yolu vardı: birincisi, Yunan Devleti'nin sınırlarının Osmanlı Devleti aleyhinde genişletilmesi, ikincisi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğinin korunarak Helen İmparatorluğu'na dönüştürülmesiydi. Ancak her iki durumda da nihai hedef, ana dilleri ne olursa olsun, ruhani hayatları Rum dili, kültürü ve ayinleriyle şekillenen tüm Osmanlı Ortodokslarının Helenleştirilmesiydi. Bu bağlamda patrikhanelerin Rum karakterinin korunması elzemdi ve bu durum, "kurulduğu andan itibaren varlığı Rum unsuruna dayanan" Kudüs Patrikhanesi için de geçerliydi. Bk. Clogg, "The Greek Millet", s. 196-197; Papastathis, "Secularizing the Sacred", s. 42-43; Foti Benlisoy, Stefo Benlisoy, "'Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1 Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 373.

> Kudüs-i şerif Rum patrik efendi cânibleri bu tarafda bulunduğu hâlde Prens Grandük Nikola hazretlerinin 'azîmetleri cihetiyle orada bulunmak üzere 'izâm kılınmışdı. İstihbâr olunduğuna göre bu aralık efendi-i mûmâileyh hakkında ba'zı tarafdan bir takım azviyyât ihdâsına kıyâm olunmuş olub sahîh ise prens-i müşârün-ileyhin orada bulunacakları bir zâmân-ı kâbil içinde böyle şeyler zuhûra gelmesi münâsib olmayacağından bu bâbda iktizâ idenlere tembîhât-ı mü'essire icrâsıyla şimdilik o misüllü hâlâtın vuku'una meydân virilmemesi iktizâ ider.[338]

Telgraftan anlaşıldığı üzere meseleye kaçınılmaz olarak dahil olan Osmanlı idaresi, Patrik Kirilos hakkında söylenenlerde doğruluk payı varsa kendisine karşı "şimdilik" herhangi bir tepkinin gösterilmesinin münasip olmadığını ilgililere; bir başka deyişle Kudüs Patrikliğini fiilen idare eden Kutsal Kabir Kardeşliğine tembih edilmesi talimatını vermekteydi. Kutsal Kabir Kardeşliği tarafından yapılması gereken muameleye, yani azledilmesine izin verileceğini ima eden bu ifadelere rağmen, Grandük Nikolay'ın Kudüs'te bulunduğu süre zarfında herhangi bir vukuata mahal vermek istemeyen Babıali, Rus Elçisi N. P. İgnatyev'e verilen teminat doğrultusunda Kirilos'u geçici olarak himayesine almıştı.[339] İgnatyev, ayrıca Kudüs Rus Konsolosu Kojevnikov ve Kudüs Rus Ruhani Misyonu Müdürü Antonin'e, Rum muhalefetine karşı Kirilos'u desteklemeleri talimatı vermişti. Bunun üzerine meselenin başında Kudüs Mutasarrıfı Nazif Paşa'yı, özel olarak ziyaret eden Kojevnikov, Kirilos'a karşı "fesâd ve ihtilâfın" defedilmesi için Kirilos'un muhaliflerine haddinin bildirilmesini ve taraftarlarının "feryâd ve şikâyetlerinin" dikkate alınmasını talep etti. Hatta Kojevnikov, görüşme sırasında daha da ileri giderek, bu yapılmaz ise Arap ahalinin manastıra hücum etmek niyetinde oldukları için mesuliyetin hükümete ait olacağı beyanıyla Mutasarrıf Nazif Paşa'ya aba altından sopa gösterdi.[340] Nitekim Grandük Nikolay, Rusya'ya uğurlandıktan sonra gerçekleştirilen Velikomuçennik (Büyük Şehit) Georgiy Kilisesi'nin açılışında Araplara hitap eden Kojevnikov, Patrik Kirilos'u desteklemeleri ve bu doğrultuda Kudüs

[338] Hariciye Nezaretinden Kudüs Mutasarrıflığına 26 Ekim 1872 tarihli telgraf için bk. BOA. A.}MKT. MHM. 442/51.

[339] İgnatyev'in Kojevnikov'a 18 Ekim 1872 tarihli mektubuna dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXV, s. 334.

[340] Kudüs Mutasarrıfı Nazif Paşa'nın Sadarete 22 Kasım 1872 tarihli arzı için bk. BOA. HR. SYS. 1525/62.

Mutasarrıflığı ve Babıali'ye yazılı beyan göndermeleri telkininde bulundu. Bu telkinler üzerine Arap ahali, Kutsal Kabir Kardeşliğinin safında tutum sergileyen Lidda Piskoposu Neofit'e karşı gösteriler düzenledi. Kojevnikov'un desteğinden ve gösterilerden etkilendiği anlaşılan Kirilos, bir mektubunda Filistin'deki bütün Arap Ortodoksların Kutsal Kabir Kardeşliğinin tutumunu protesto ettiğini, mutasarrıflığa ve Babıali'ye başvurduklarını; başka bir ifadeyle her şeyin yolunda olduğunu ima ederek "sakin olunması gerektiğini" ifade etti.[341]

Lakin durum Kirilos'un düşündüğünün aksine tamamen aleyhinde gelişti. Kutsal Kabir Kardeşliği, Bulgar Ekzarhlığının *şizmatik* ilanına dair Kirilos'un imzalamadığı kararı onayladıktan hemen sonra 12 Kasım 1872'de bu defa Kirilos'u şizmatik ilan ederek patriklikten azletti.[342] 30 Kasım 1872 tarihli Kutsal Kabir Kardeşliğinden Sadarete gönderilen arizada 27 sene önce patrik tayin edilirken "kânûn ve te'âmüllerin dışına kat'iyyen çıkmayacağı" yönünde verdiği ahde uymayan Kirilos'un azil gerekçeleri sıralanmaktaydı. Buna göre, manastırın mallarını istediği gibi ("keyfemâ yeşâ") sarf eden Kirilos, bilhassa Kutsal Kabir Kardeşliğinin menfaatine karşı yabancılarla hareket ederek Bulgar Ekzarhlığına dair "mezhebî ictihâdler 'aleyhinde" kıyam etmesinin yanı sıra bütün ihtarlara rağmen türlü "fesâd ve ihtilâle" kalkışmıştı. Bu doğrultuda mahalli hükümetin malumatı olmaksızın kendisini azledenleri tutuklamak, ahaliyi ayaklandırarak patrikliği kuşatmak ve ahalinin protesto niteliğinde telgraflarını Sadarete göndertmek gibi tedbirler almıştı. Nihayetinde Rus ve Arap kelimeleri geçmemesine rağmen yabancılarla işbirliği ve ahaliyi ihtilale teşvik gibi ifadelerle Kirilos'un azlinin asıl gerekçeleri belirtilmişti. Kaldı ki Bulgar Ekzahlığı gibi önemli bir kilisevi meselede kendi Sinod Meclisi ile müttefik olmayan patriğin şizmatik ilan olunmasının kilise kanunlarına uygun olduğu vurgulanmıştı.[343] Azil kararı karşısında Kirilos, 18 Kasım 1872'de

Kirilos'un İstanbul'daki Rahip Yakov'a 7 Kasım 1872 tarihli mektubuna dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXV, s. 338-340.

Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXV, s. 340-342; Patrik Kirilos'un azline dair detaylı bilgi için bk. "Nizlojenie İerusalimskavo Patriarha Kirilla", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 75-84.

30 Kasım 1872 tarihli "Kudüs-i Şerif Sinodosu yani Cemaat Metropolidini ve Rehâbin-i Mu'teberânı" tarafından "mühr-i mahsûs" ile Sadarete arzın tercümesi için bk. BOA. HR. SYS. 1525/62.

Sadarete arzında patrikliği boyunca "rızâ-yı âliye muvâfık" olmaya çalıştığını, Bulgar Ekzarhlığı meselesindeki tutumunun İstanbul Rum Patrikliği ve Kutsal Kabir Kardeşliğine rağmen Osmanlı kanunları ve kilise hukukunun icrası doğrultusunda olduğunu; bir başka deyişle Ruslarla temasının olmadığını ifade ederek mağduriyetini bildirdi.[344]

**Görsel 11:** Patrik II. Kirilos (1845-1872)[345]

Kojevnikov'un İgnatyev'e aktardığına göre, Rum ruhbanların Osmanlı idaresiyle işbirliği yaparak Kirilos'u tasfiyesinin asıl amacı, "Helenizmin yeniden doğuşunu" sağlamakla beraber temelde bölgedeki "Rus etkisi"ni azaltmaktı.[346] Dolayısıyla Kutsal Kabir Kardeşliğine karşı Arap ahali ve alt rütbeli rahiplerin örgütlenerek "Kirilos aleyhindeki niyet ve efkârı" değiştirilmeliy-

[344] Kirilos'un Sadarete 18 Kasım 1872 tarihli arizası için bk. BOA. HR. TO. 456/63. Gedeón, Manouíl, *Aposimeiómata Chronográfou 1800-1913*, Týpois "Foínikos", Atina 1932, s. 151.

[346] Kojevnikov'un İgnatyev'e 20 Aralık 1872 tarihli telgrafına dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXV, s. 364-365.

di. Bu doğrultuda İgnatyev'in talimatıyla Kojevnikov, Nasıra piskoposu gibi Rus taraftarlarını Kudüs'e getirerek Ruhani Misyonun Müdürü Antonin ile birlikte ahali arasında faaliyette bulunmalarını sağladı. Hatta Şam'a seyahat ederek Bulgar Ekzarhlığını şizmatik ilan eden kararı imzalayan Antakya Patriği Yeroteos'u Arap ahalinin nazarından düşürüp değiştirilmesini sağlamak için gayret gösterdi.[347] Beyrut Rus Konsolosu K. D. Petkoviç'in ifadesiyle bu faaliyetlerin sonucunda Rum ruhbanlardan ancak kendi patriğini seçerek kurtulabileceğinin idrakine varan Araplar arasında "millî bir his" oluşmuştu.[348] Nihayetinde Beytüllahim ve Nasıra piskoposları ile Kudüs, Yafa, Ramla, Hayfa, Gazze, Nablus, Beytüllahim ve Beyt Cala'daki Arap Ortodokslar tarafından Sadarete Kirilos'un azlini protesto eden takrirler gönderildi. Takrirlerin özünde Kirilos'un azlinin kilise kanunlarına göre "makbûl ve mu'teber" olmadığı ve Kirilos'tan başkasının patrik olarak tanınmayacağı vurgusu vardı.[349] İgnatyev, ahaliyi tahrik siyasetinin yanı sıra Kojevnikov aracılığıyla doğrudan Kudüs Mutasarrıflığı üzerinde baskı kurmayı da denedi. Bu doğrultuda Kojevnikov'dan "Kirilos'un düşmanlarından 800 lira bahşiş aldığı" ve Kudüs'teki Alman ve İngiliz Konsoloslarının etkisiyle Babıali'ye Kirilos'un azlini tavsiye ettiği öne sürülen Mutasarrıf Nazif Paşa'ya "ödüller ve Rus himayesini vaat etmesini aksi hâlde görevden alınmasının sağlanacağını" bildirmesini istedi.[350]

Nitekim Kudüs'te hükümete şiddetli protesto yapıldığı sırada mutasarrıflığı ziyaret eden Kojevnikov, Nazif Paşa'ya "gâyet bî-edebâne ve tehdîdâne lisân-ı şiddet" kullanarak "kendisini bâb-ı hükûmetden kovdurmak" suretiyle kazanmaya çalışsa da muvaffak olamamıştı. 30 Kasım 1872 tarihli arzında Sadarete durumu bildirirken, bu ifadeleriyle Rus nüfuzunun gücünü de aktaran Nazif Paşa'ya göre, Rusya'nın açıkça müdahil olduğu mevcut meselede hem Rum ruhbanlar hem de Kirilos, "hadlerini fazlasıyla aşarak" Osmanlı

Mutasarrıf Nazif Paşa'nın Sadarete 30 Kasım 1872 tarihli raporu için bk. BOA. HR. SYS. 1525/62.

348 Beyrut Başkonsolosu K. D. Petkoviç'in Kudüs Konsolosu Kojevnikov'a 2 Aralık 1872 tarihli telgrafına dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXV, s. 359-360.

17 ve 19 Kasım 1872 tarihli Beytüllahim ve Nasıra piskoposlarının arizaları için bk. BOA. HR. SYS. 411/60; HR. TO. 550/61; HR. TO. 456/65.

350 İgnatyev ve Kojevnikov'un 18-19 Kasım 1872 tarihli yazışmalarına dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXV, s. 349-351.

idaresini müşkülata sokmuşlardı. Öyle ki Kirilos, "sûret-i hâfiyede" Filistin genelinden Kudüs'e topladığı ahaliden "bâb-ı hükûmete gelen üç-beş yüz kişi birden feryâd ve figânlar iderek Kirilos'tan hiçbir fenâlık görmediklerini seyr ü sefâ takımı olan Rum ruhbânların elinde millet malının yağmâ idildiğini" beyan etmişlerdi. Yine Kirilos'un teşvikiyle ayaklanan ahalinin, Beytüllahim piskoposuna giderek "biz seni patriğe götürüp barıştırırız" demeleri üzerine o da Kirilos'un "elini öperek tarafdârı olduğunu" ifade etmek zorunda kalmıştı. Buna karşın ahalinin "şu inkılâb ve tebdîl-i efkârını görünce 'akılları başlarından" giden Rum ruhbanlar, Kirilos'u ahalinin gözünden düşürmek için kazalara ve köylere yazılı ilanlar göndermenin yanı sıra "çarşıda pazarda ağızlarına gelen çirkin sözlerle Kirilos'un dinsiz olduğundan dolayı patriklikten azledildiğini" yaymışlardı. Hatta daha da ileri giderek Kirilos ayin için kiliseye gelirse papazlar tarafından bir müdahale ile tehdit etmek suretiyle "kaş yapacak yerde göz çıkarmışlar"; bir başka ifadeyle ahaliyi ve bilhassa patrik taraftarlarını tahrik ederek kıyama teşvik etmişlerdi.[351]

Nihayetinde Mutasarrıf Nazif Paşa, Rum ruhbanların azledilen Kirilos'a hakaretinin devam ettiği sürece ahalinin tahrik olacağını, dolayısıyla buna bir an önce son verilmesi için bu duruma önayak olan bazı rahip ve piskoposların Kudüs'ten uzaklaştırılması gerektiğini vurguladı. Zira taşra ve Kudüs'ten gelen Arap Ortodoks ahali patrikhane civarı sokaklarını tecavüz etmekteydi. Ramazan ayı nedeniyle ahalinin gece sokakta olmasından dolayı durum daha da kötüleşebilirdi. Dolayısıyla Nazif Paşa, bir miktar asker göndererek patrikhaneyi muhafazaya almıştı. Kaldı ki Kutsal Kabir Kilisesi'nin de anahtarlarının öteden beri İslam elinde bulunması nedeniyle Müslüman ahali dahi patriklik kavgasında iki tarafa bölünmüştü. Öyle ki kimisi Kirilos tarafına ve kimisi Rum ruhbanların tarafına mensubiyet davası gütmekteydi. Dolayısıyla mutasarrıf, herhangi bir "hücûm vukû' bulur ise arasında İslâm da bulunacağını" belirterek meselenin Rum milletinin (Rumlar ve Araplar) meselesi olmaktan çıkabileceğini; "manastırlarda çok para ve mâl bulunduğu ma'lûm olduğundan" böyle bir durumu "yağmâ hevesdârlarının" dört gözle beklediğini ve bir süre daha harekete geçilmez ise "bu fesâdın" felaketle sonuçlanabile-

Kojevnikov, Şam'a seyahat edip "Rusya'nın a'zamını ve şânını bu havâlide büyük göstererek" Bulgar Ekzarhlığını şizmatik ilan eden kararı imzalamış olan Şam (Antakya) patriğini ahalinin nazarından düşürüp değiştirilmesini sağlamak istemişti. Mutasarrıf Nazif Paşa'nın Sadarete 30 Kasım 1872 tarihli raporu için bk. BOA. HR. SYS. 1525/62.

ceğini vurgulamıştı. Nihayet halk psikolojisinin yönetildiği idrakiyle ahalinin "ayaklandırılma" ihtimalinden ürken Osmanlı idaresi, gerekli tedbirleri aldı. Öyle ki Nazif Paşa'nın ifadeleriyle Rusların "bunca mesâ'î-i fesâdla kazanmaya çalışdıkları politika fesâd-ı a'zamiye da'vet idecek dereceye gelmiş iken lede'l-hamd tevfîkât-ı mütâla'a-i hazreti padişahî ile fesâd politikaları şimdilik mahv ve hebâ" olmuştu. Lakin Rus politikası şimdilik heba olsa dahi Kirilos, Kudüs civarında bulunduğu sürece "Rusya'ya istinâdı âşikâr bu havâli ahâlisi"nde fesat ve fitne eksik olmayacaktı. Zira Rusların tahrikiyle Arap ahali, Kirilos'un patriklik görevine iadesi için hâlâ telgraflar göndermekteydi. Dolayısıyla Nazif Paşa, Kirilos'un tedbir olarak İstanbul'a naklini önerdi.[352]

Bu bağlamda Kudüs Mutasarrıfı Nazif Paşa'nın yanı sıra Osmanlı'nın St. Petersburg Elçisi Mehmed Kâmil Paşa'dan (1870-1875) da Rusya ile Kudüs, Antakya ve İskenderiye Rum patriklikleri arasındaki ilişkilere dair sahadakilerle paralel bilgiler alan Babıali 6 Aralık 1872'de Kirilos'un azlini onayladı.[353] Akabinde Mutasarrıf Nazif Paşa'nın önerdiği üzere gerekli önlemler alındıktan sonra Kirilos'un Kudüs'ten ihraç edilerek Yafa'ya gönderilen bir vapurla İstanbul'a getirilmesine karar verildi.[354] Kirilos'un azlinin onaylanmasının hemen ardından 8 Ocak 1873'te Kutsal Kabir Kardeşliği tarafından hâlihazırda patrik vekili seçilen Gazze Piskoposu Prokopios, patrikliğe tayin edilerek beratı çıkarıldı.[355] Hatta Prokopios'a patriklik beratı verildikten birkaç gün sonra "teba'a-yı sâdıka-yı şâhâneden" olması hasebiyle Rusların siyasetine verilen bir cevap niteliğinde Mecidiye Nişanı takdim edildi.[356] Patriklik makamındaki değişimin bu kadar hızlı gerçekleşmesinin nedeninin, agresifleşen Rus

Mutasarrıf Nazif Paşa'nın Sadarete 30 Kasım 1872 tarihli raporu için bk. BOA. HR. SYS. 1525/62.

Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXV, s. 352-353; Osmanlı'nın St. Petersburg Elçiliğinden Babıali'ye *Gazette de la Russe, Vidoodan, Le Caucase gazetelerinde* çıkan 18 Mart 1872 tarihli makalelere dair bk. BOA. HR. SFR. 1. 32/35.

Sırasıyla 30 Aralık 1872 ve 17 Aralık 1872 tarihli belgeler için bk. BOA. A.}MKT. MHM. 443/67; A.}MKT. MHM. 444/52; Ayrıca Sokolov, makalesinin sonunda Kirilos'un İstanbul'a gönderilmesi i detaylı bir şekilde tasvir eder. Buna göre asıl vurgu Kirilos'un hak etmediği bir muamele görmesi olmuştur. Bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXV, s. 361, 369-371.

8 Ocak 1873 tarihli patriklik beratı için bk. BOA. İ. HR. 258/15398.

12 Ocak 1873'de Prokopios'a takdim edilen Mecidiye Nişanına dair bk. BOA. İ. HR. 258/15399; Akabinde Prokopios'un teşekkürü için bk. HR.TO. 550/72.

siyasetinin önünü almak olduğu açıktı. Zira İgnatyev'in Konsolos Kojevnikov üzerinden "Paşa'yı tehdit et ve Arapları ayaklandır (ugrojaete Paşe i buntuete Arabov)" siyaseti bütün çabalarına rağmen başarısızlıkla sonuçlanmıştı.[357] Bu ise Rusya'nın Suriye ve Filistin'de büyük bir itibar kaybına neden olmuştu. Öyle ki 10 yıl sonra 21 Ağustos 1882 tarihli Başkitabetten Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderilen arzda bu durum net bir şekilde ifade edilmişti. Buna göre: "...Patrik Kirilos Rusyalular tarafından açıkdan açığa himâye olduğu hâlde ol-vakit devletce me'muriyetinden 'azille Dersa'âdete celb idildiği cihetle bu mu'âmele Rusyaluları 'âr ve hicâb altında bırakdığı..."[358]

Bu ifadeler İgnatyev'in, bu olay sonrası devam eden saldırgan siyasetinin gerekçesini ortaya koymaktaydı. Zira siyasi baskılarla sonuç alamayan İgnatyev, bu defa ekonomik yaptırımlarla, Kudüs'te yoğunlaşan Rus karşıtı oluşuma etki etmeyi amaçlamıştı. Patrikliğin toplam gelirlerinin %80'inin Rus kaynaklı olduğu, yani Rus hacılardan gelen bağışlar, Rusya'da Kutsal Kabir için kiliselerde toplanan yardımlar ve patrikliğin Bessarabya ve Kafkasya'daki mülklerinden gelen yıllık gelirlerden oluştuğu düşünüldüğünde, İgnatyev'in Kudüs Patrikliğini mali yaptırımlarla caydırabileceğini düşünmekte haksız sayılamayacağı söylenebilir. Öyle ki 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan 1812 Bükreş Antlaşması ile Rusya sınırları içinde kalan Bessarabya ve Kafkasya'daki mülklerinden aldığı yıllık gelirler Kudüs Patrikliğinin yegâne düzenli gelir kaynağıydı. Dolayısıyla bu mülklerin gelirlerine el koymak patrikliği ekonomik krize sokmak için yeterliydi.[359] Henüz 14 Kasım 1872'de İgnatyev, Dışişleri Bakanı Gorçakov'a mektubunda Bessarabya'daki mülklerin gelirlerinin "Rusya'nın muhaliflerine değil Rus bankalarına yatırılması gerektiği"ni bildirmişti.[360] İgnatyev, ayrıca 13 Ocak 1873'te, Kojevnikov ve Antonin'e mülklerin üzerindeki icranın kaldırılması için Rumların kendilerine başvuracağı zamanı beklemeleri talimatını verdi. Nitekim o zaman geldiğinde bunun karşılığında "Helenist fanteziden vazgeçmeleri ve Rusya'nın Kudüs'teki

Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXV, s. 359.

[358] Başkitabetten Adliye ve Mezahib Nezaretine 21 Ağustos 1882 tarihli arz için bk. BOA. İ. MMS. 71/3311.

Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe*, s. 325; Bu mülklerinin listesi için bk. "Spisok İmeniy, preklonennıh Svyatomu Grobu v Rossii", *SİPPO*, T III (St. Petersburg, 1892), s. 713-716.

[360] Dmitriyevskiy, "N. P. İgnatyev", s. 94-95.

pozisyonunun güçlendirilmesi" talebinde bulunacaklardı.[361] 1873'ün başında Kutsal Kabir Kardeşliği üyeleri İgnatyev'den Bessarabya mülkleri üzerindeki icranın kaldırılması talebinde bulunduğunda ise bu gelirlerin patriklik idaresindeki birkaç Rum ruhbana değil kutsal yerlerin, manastırların ve Kudüs'teki eğitim kurumlarının hayrına kullanılmak üzere Filistin'deki Rus kurumlarına ve Arap papazlara tahsis edildiğini bildirdi.[362]

İgnatyev, patrikliğe uyguladığı ekonomik yaptırımların yanı sıra, Kudüs'teki Rus temsilcilere meşru patrik olarak Prokopios'u değil Kirilos'u tanımaları doğrultusunda talimat da göndermişti. Buna karşın Prokopios, Ağustos 1873'te Kutsal Sinoda Kirilos'un azlinin nedenlerini ve bu süreçte Kojevnikov ve Antonin'in rolünü açıklayan bir mektup gönderdi. Mektupta Prokopios, Kojevnikov ve Antonin'i "ajanlar" aracığıyla yerli nüfusu tahrik etmek ve bütün Rus halkının kiliseden aforoz edileceğine dair Rus hacılar nezdinde patrikliğe iftira atmak gibi şikâyetlerde bulundu. Ayrıca Prokopios mektubunu iki kilisenin uzlaşısı ve Ortodoksluğun birliğine vurguyla sonlandırarak Kutsal Sinoda barış mesajı verdi. Nitekim Babıali ve diğer Ortodoks patriklikler tarafından hızlı bir şekilde tanınan Prokopios'un birlik vurgusunun da etkisiyle İgnatyev'in tutumuna rağmen Rus Kilisesi de Prokopios'u patrik olarak tanıma kararı aldı. Bu doğrultuda 7 Mart 1873'te Kutsal Sinod Başkanı D. A. Tolstoy, Başrahip Antonin'e resmî olarak Babıali tarafından tanınan Prokopios ile ilişki kurması talimatı verdi. İgnatyev ise Prokopios'un azli gerçekleşene kadar geçici olarak Kojevnikov'un konsolosluk görevlerini yerine getirmekle görevlendirdiği T. P. Yuzefoviç'e bu talimatın Kutsal Sinodun kilisevi görüşü olduğu için sadece Ruhani Misyonu bağladığını, hiçbir şekilde Kudüs Rus Konsolosluğunu bağlamadığını bildirdi. Nitekim 1874'e gelindiğinde İgnatyev'in girişimleri sonucu çarın onayıyla Prokopios'un tanınma kararı iptal edilmişti.[363]

İgnatyev'in Kojevnikov ve Antonin'e 13 Ocak 1873 tarihli telgrafına dair bk. İ. İ. Sokolov, "Ierusalimskiy Patriarh Kirill II i evo Otnoşenie k Bolgarskoy Tserkovnoy Shizme", *SİPPO*, T XXVI (St. Petersburg, 1915), s. 79; Dmitriyevskiy, "N. P. İgnatyev", s. 95.

Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 83.

Kutsal Sinod Başkanı D. A. Tolstoy, Kudüs Ruhani Misyonuna gönderdiği Mart 1873 tarihli ileti ve İgnatyev'in 31 Mart'ta Yuzefoviç'e talimatına dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 76-77, 80-82, 313.

Öte yandan İgnatyev'in etkisiyle Arap ahali, Prokopios'un patrikliğe seçilme sürecini tümüyle reddederek Kirilos'un göreve iadesini talep etmişti. Buna göre Prokopios'un tayininden hemen sonra 18 Ocak 1873'te Arap rahipler ve ahali adına Sadarete gönderilen bir telgrafta, patriği seçme yetkisinin Rumların değil bizzat Arapların hukuku olduğu belirtilerek Prokopios'un patrikliğe seçilmesi protesto edilmişti.[364] Aynı şekilde 13 Şubat 1873'te Nablus Ortodoks ahalisi adına gönderilen iki arz-ı hâlde Arapların en başından itibaren fikirlerinde bir değişiklik olmadığı açıktı. Zira arz-ı hâlde Kirilos'un otuz yıllık hizmetinde devletine sadakatte bulunmasının yanı sıra fukara ve ihtiyaç sahiplerine yardım ve destek verdiği ve yine ahali için hastane tesis ettiği ifade edilmişti. Buna karşın patrikliği "kendilerine hasr ile evlâd-ı 'Arab üzerine büsbütün nüfûz etmek" isteyen Rum ruhbanların Kirilos'un Bulgarların kiliseden ayrılma kararına karşı "dinî hükümler gereği" muhalefet etmesi üzerine patriklikten azledildiği ifade edildikten sonra makamına iadesi talep edilmişti.[365]

Bu sırada Yuzefoviç'in girişimleri ve aracılığı ile Mayıs 1874'te Araplar, Kudüs patriklik idaresine taleplerini iletmişlerdi. Buna göre Arap talepleri; ruhban ve sivillerden oluşan ahalinin meselelerine nezaretle görevli Karma Meclis kurulması, piskoposluk ahalisinin piskopos seçimine katılması, Arapların Rumlar ile eşit statüyle manastırlara kabul edilmesi, Arap papazlara maaş verilmesi ve okul açılması olarak sıralanmıştı.[366] Bu taleplerde temel olarak 1862 tarihli Rum Patrikhanesi Nizamnamesi ile İstanbul Patrikhanesi bünyesinde Sinod Meclisine ilaveten kurulan Karma Meclise atıf vardı. Zira bu idari organ patrikhane idaresinde şehirli seçkinlerden (Yeni Fenerliler) oluşan sivil unsurun daha etkin bir rol üstlenmesini sağlamıştı.[367] Fakat bu yönde-

Arap ruhbanlar ve ahalinin patriği seçme yetkisinin "rehâbin-i Yunâniyenin re'y ve muvâfakatında bulunmadığı bilakis Kudüs Meclis-i Ruhanîyesi ile 'Arab rehâbinin hukûkuna 'â'id bulunduğunun" belirtildiği Sadarete 18 Ocak 1873 tarihli telgraf için bk. BOA. HR. TO. 550/87.

Nablus Rum Ortodoks ahalisinden 13 Şubat 1873 tarihli "müttehîd'el-'ibâre" iki arz-ı hâl için bk. BOA. HR. TO. 456/64.

Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 292.

Dimitris Stamatopoulos, "Holy Canons or General Regulations? The Ecumenical Patriarchate *vis-à-vis* the Challenge of Secularization in the Nineteenth Century", *Innovation in the Orthodox Christian Tradition? The Question of Change in Greek Orthodox Thought and Practice*, ed. Trine Stauning Willert, Lina Molokotos-Liederman, Ashgate Publishing, Farnham 2012, s. 145-147.

ki taleplerine olumlu yanıt alamayan Araplar, Kudüs'te Prokopios'a karşı protestolarının şiddetini artırdı. Bunun üzerine Osmanlı idaresi Arap papazların uzlaşmaz tutumuna karşı tedbir almaya karar verdi. Bu bağlamda öncelikle Kudüs Mutasarrıflığı, Rus siyasetinin aracı olarak ahaliyi patrik aleyhine kışkırtan Arap papazları Kudüs Patrikliğinin ihbarıyla tespit etti. Bu doğrultuda Beyt Cala'da "fesâdlık sâbıkası" bulunan Papaz Huri İshak, papazlıktan men edilip tutuklandıktan sonra Arap yandaşları ile birlikte Kıbrıs'a sürgüne gönderildi.[368] Bunun üzerine Arap Ortodokslardan oluşan bir heyet Kutsal Kabir Kardeşliği ve mutasarrıf hakkında sadrazama şikâyetlerde bulunmak üzere İstanbul'a gitti. İstanbul'da iyi karşılanan heyet, patriklik seçimlerine katılamadıkları, ruhbanlık kadrolarının sadece Rumlara tahsis edildiği ve Arapların patriklikten tümüyle dışlandığı gibi şikâyetlerini Babıali'ye iletmesine karşın Kudüs'e eli boş döndü.[369]

Osmanlı idaresinin aldığı tedbirlerle Kirilos'un patriklik makamına dönme ihtimali de ortadan kalkmıştı. Dolayısıyla bu durumun farkında olan İgnatyev'in girişimleri ve çarın talimatıyla 31 Mart 1873'te Kutsal Sinod Başkanı D. A. Tolstoy, Kirilos'a azlinden itibaren yıllık 10.000 ruble emekli maaşı verilmesine karar verdi.[370] Bu karar İgnatyev'in, Kirilos'un patrikliğe tekrar atanmasına yönelik ısrarından vazgeçtiği anlamına geliyordu. Kaldı ki İgnatyev, Arapların "aşırı talepleri"ni karşılamak durumunda olmadıklarını, buna karşın patriklikle Arapların uzlaşmasının bir takım tavizlerle mümkün olduğunu düşünmekteydi. Dolayısıyla İgnatyev, Patrik Prokopios'un azledilmesini ve Kirilos'un aday olmayacağı yeni patriklik seçiminde Arapların söz sahibi olmasını yeni hedef olarak belirlemişti. Böylece Arapların katılımıyla en azından Bulgar ayrılığını tanıyacak yeni bir patrik seçilebilecekti. Benzer şekilde Yuzefoviç, patriklik için ne Kirilos ne de Prokopios'un uygun olduğunu, yerine (Rus çıkarlarına karşı) daha ılımlı bir ismin Arapların katılımıyla seçilmesi gerektiğini bildirmişti. Böylece taraflar katı pozisyonlarını değiştir-

[368] Kudüs mutasarrıfından Sadarete 5 Nisan 1874 tarihli arz için bk. BOA. A.}MKT. MHM. 475/26.

Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 77-79.

[370] Sokolov "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 83-84; Ayrıca Osmanlı idaresinin azledilen Kirilos'a maaş tahsisine dair bk. BOA. İ. MMS. 45/1898.

meye başlarken, İgnatyev, Kutsal Kabir Kardeşliğine yaşı ilerleyen Kirilos'un hayattayken üzerindeki *şizm*in kaldırması şartını öne sürdü.[371]

Babıali ise Rus baskısının ve Arapların eylemlerinin yanı sıra Prokopios'un Arapları tümüyle dışlayan ve "aşırıya kaçan Helenist eğilimlerinden" rahatsızdı. Dolayısıyla Babıali, Arapların Kudüs Patrikliği seçimlerine katılımını vaat eden Kudüs Patriklik Nizamnamesinin hazırlanmasına Prokopios'un patriklikten azli için bir gerekçe oluşturması bağlamında olumlu yaklaşıyordu. Bu doğrultuda Mutasarrıf Kâmil Paşa nizamnamenin hazırlanması sürecine katılmak üzere İstanbul'a seyahat etmişti. Ancak, Kâmil Paşa'nın, patriklik meselesinde Rus pozisyonunu desteklemesine karşın Rumlar, Babıali'deki etkilerini kullanarak Prokopios'un azli ve patriklik nizamnamesinin hazırlanmasına karşı başarılı bir müdahalede bulundular. Dolayısıyla Kâmil Paşa Kudüs'e döndüğünde kendisini sabırsızlıkla bekleyen Arap ahali hayal kırıklığına uğradı. Buna karşın Yuzefoviç Kâmil Paşa'nın yerine Kudüs Mutasarrıflığına Kasım 1874'te tayin edilen Ali Bey'de kilise meselesinin Rus çıkarları gözetilerek çözülmesine yakın bir müttefik bulmuştu. Yuzefoviç, 26 Ocak 1875 tarihli İgnatyev'e telgrafında Ali Bey'in 3.000 lira karşılığında Prokopios'u azledeceğini, diğer taleplerinin ise 5.000 liraya mal olacağını, zamanın kıymetli olduğunu bildirerek başarı garantisi vermiş ve izin istemişti. Lakin Ali Bey'e güvenmeyen İgnatyev, bu planı "alışılmamış düzeyde pahalı ve riskli" olarak tanımlamıştı.[372]

İgnatyev'in şüpheciliğine karşın Osmanlı idaresinin Prokopios'u gözden çıkardığı açıktı. Zira Hariciye Nazırı Saffet Paşa gerekli tedbirlerin yakın zamanda alınması ve Kudüs'teki patriklik meselesinin çözülmesi yönünde İgnatyev'e teminat vermişti. Nitekim 8 Şubat 1875'e gelindiğinde meselenin aleyhinde geliştiğine fark eden Prokopios, Kojevnikov'un Kudüs'te kendisinin patriklikten azledileceği dedikodularını yaydığını ve cemaati patrikliğe karşı harekete geçirmeye çalıştığını, Mutasarrıf Ali Bey'in ise herhangi bir müdahalede bulunmadığını Babıali'ye bildirmişti. Fakat Babıali, mutasarrıfın tümüyle kendisine verilen talimatları uyguladığını belirterek Prokopios'u geçiştirmişti.

İgnatyev'in Asya Dairesi Müdürü P. N. Stremouhov'a 5 Aralık 1874 tarihli iletisi, Yuzefoviç'in İgnatyev'e 29 Haziran 1874 tarihli telgrafı ve İgnatyev'in Yuzefoviç'e 3 Temmuz 1874 tarihli telgrafına dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 85, 88-89, 100.

İgnatyev ve Yuzefoviç'in 26-27 Ocak 1875 tarihli telgraflarına dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 86, 94, 100-103.

İgnatyev ise Yuzefoviç'e Ali Bey ile yakın temasta kalması ancak Rus talepleri karşılanmadan, yani Arapların patriklik seçimlerine katılımlarını sağlayan bir nizamname hazırlanmadan ve Kirilos kiliseye tekrar kabul edilmeden paranın tamamını vermemesi yönünde talimat gönderdi.[373] Ancak Prokopios'a karşı Babıali'nin yanı sıra Kutsal Kabir Kardeşliğinin tutumunda da ciddi bir değişim vardı. Öyle ki 22 Şubat 1875'te kardeşliğin bir kısım üyeleri Ali Bey'e Prokopios'u şikâyet eden ve patriklikten azlini isteyen bir dilekçe vermişti. Dolayısıyla tümüyle köşeye sıkışan Prokopios, Babıali'nin emriyle azledilmek yerine "onurlu bir patrik gibi davranarak" 25 Şubat 1875'te patriklikten istifasını bildiren dilekçesini Babıali'ye gönderdi.[374]

Prokopios'un istifasından kısa süre sonra İgnatyev'in şartlarından biri olan Kudüs patriklik seçimlerine Arapların katılımını sağlayan "Kudüs-i Şerif Rum Patrikhânesi Nizamnâmesi", 13 Mart 1875'te Babıali tarafından kabul edildi. 4 fasıl ve 17 maddeden oluşan nizamnamenin 1-3. maddelerden oluşan 1. faslında patrik ve Sinod Meclisinin görevleri, 4-11. maddelerden oluşan 2. faslında patrik seçimleri, 12-14. maddelerden oluşan 3. faslında patrik olarak seçilebilecek kişinin vasıfları, 15-17. maddelerden oluşan 4. faslında piskopos unvanı alabilecek papazların sahip olması gereken vasıflar ve seçilme yöntemleri ele alınmıştı.[375] Bu nizamnameyle Osmanlı idaresi, bazı kurallara ve genel teamüllere dayanan patriklik idaresini ve patrik seçimini düzenleye-

İgnatyev'den Yuzefoviç'e 30 Ocak ve 16 Şubat 1875 tarihli telgraflara dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 89, 104, 107.

İ. İ. Sokolov, "İerusalimskiy Patriarh Kirill II i evo Otnoşenie k Bolgarskoy Tserkovnoy Shizme", *SİPPO*, T XXVII (St. Petersburg, 1916), s. 93-95; Eş zamanlı olarak Prokopios'un istifasını olumlu karşılayan alt rütbeli Arap papazlar tarafından Hariciye Nezaretine şükran telgrafları çekilmişti. Kudüs-i Şerif Rum Ortodoks Vekillerinin 20 Mart 1875 tarihli Hariciye Nezaretine takdim ettikleri telgraf için bk. BOA. HR. TO. 551/118.

13 Mart 1875 tarihli Kudüs-i Şerif Rum Patrikhanesi Nizamnamesi için bk. BOA. İ. HR. 266/15969; "Kanonizma Romeyskoy Patriarhiy İerusalima" başlığıyla nizamnamenin Rusça tercümesi için bk. İ. İ. Sokolov, "Pravovaya Organizatsiya Svyatogrobskavo Bratstva", *SİPPO*, T XXIII (St. Petersbug, 1912), s. 34-36; Ayrıca nizamnamenin İngilizce tercümesi için bk. Anton Bertram, J. W. A. Young, *Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire and report Upon Certain Controversies between the Orthodox Patriarchate of Jerusalem and the Arab Orthodox Community*, Oxford University Press, London 1928, s. 244-249; Rumlarla Araplar arasında uygulanması, yorumlanması ve ıslah edilmesi konularında farklılıklar ve tartışmalar yaşanmasına rağmen bu nizamname 1958'e kadar patrikliğin temel kanunu olarak kullanılmıştır. Bk. Kildani, *Christianity in the Holy Land*, s. 96.

rek bu bağlamdaki Rus müdahalesinin ve Arapların aşırı taleplerinin önünü almayı amaçlamıştı. Ayrıca Osmanlı idaresi nizamnameyle Arapların patriklik seçimlerine katılma talebini karşılayarak Arapları teskin etmeyi amaçlanmıştı. Bu bağlamda Araplara patrik seçimi oturumuna katılım hakkı tanınırken, sadece piskoposlara aday olma hakkı tanınmış ve dolaylı olarak piskopos unvanlı Arap olmadığı düşünüldüğünde alt kademelerde bulunan Arap papazlara söz hakkı verilmemişti. Yanı sıra piskoposluk seçimlerinde Sinod Meclisi, ana organ olarak belirlenmiş ve papazlar kendi piskoposlarını seçme hakkından mahrum bırakılmıştı. Bu bakımdan nizamname Arapların taleplerini karşılamaktan uzaktı ve süregelen mevcut düzeni teyit etmişti.

Nizamname kabul edildikten sonra İgnatyev ile Yuzefoviç arasında yazışmaların temel meselesi Prokopios'un azli sonrası yerine seçilecek patriğin kim olacağıydı. Bu bağlamda İgnatyev, Kirilos'un muhalifi olmayan; başka bir deyişle Kirilos'un üzerindeki *şizma*yı kaldıracak bir ruhbanın aday gösterilmesini istemişti, zira Bessarabya mülklerinin gelirleri üzerindeki yaptırımların kaldırması ancak bu şekilde mümkün olacaktı. Bu bağlamda patriklik ruhbanlarının bir kısmı Rus yaptırımlarından dolayı patrikliğin iflas edeceğini düşünerek Rus talepleri doğrultusunda taviz verme eğilimi gösterirken, diğer bir kısmı patriklik meselelerine müdahil olma ihtimaline karşı Kirilos'un üzerindeki *şizma*nın kaldırılmasına karşı çıkıyordu. Nitekim İgnatyev ve Arapların desteklediği aday Nasıra Piskoposu Nifont, Rumların desteklediği aday İzmir'deki Kudüs Elçilik Kilisesi Epitropu (kilise mütevellisi) ve hâlihazırda Patrik Vekili Yeroteos'a 7'ye karşı 10 oyla seçimi kaybetti. Bir başka deyişle nizamname, Kutsal Kabir Kardeşliğinin patrik seçimindeki rolünü tasdik etmişti.[376] Bunun üzerine Araplar, nizamnamenin hükümlerinin gerçekte uygulanmadığını ve patrik seçiminin birinci turuna katılma haklarından mahrum bırakıldıklarını Sadarete ve Hariciye Nezaretine bildirerek seçimin yeniden yapılmasını talep ettiler.[377] Yuzefoviç ise Arapça bilmeyen Yeroteos'un halkta karşılığı olmadı-

Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 106-107, 109, 111-112; Ayrıca hâlihazırda 18 Mart 1875'te Babıali tarafından patrik vekilliğine Yeroteos atanmıştı. Bk. BOA. İ. HR. 266/15968.

20 Nisan 1875'te Kudüs-i Şerif Rum Ortodoks Milleti Ruhani Vekilleri tarafından Sadarete takdim kılınan telgrafta patrik seçimine "hakk-ı iştirâkdan mahrûm oldukları ve intihâbın birinci def'âsında iştirâkdan mahrûm bırakılmamaları" hakkında irade buyrulmasını talep etmişlerdir. Bk. BOA. HR. TO. 551/122; 29 Nisan ve 6 Haziran 1875 tarihli Kudüs, Akka ve Belka sancaklarından "Ortodoksların Yerlü Papaslarıyla Ruhanî Vekilleri" imzasıyla

ğı için seçilmesinin yeni bir kargaşaya neden olacağı ihtimaliyle Yeroteos'a berat verilmeyeceği kanaatindeydi.[378] Fakat 14 Haziran 1875'e gelindiğinde Yeroteos'un patriklik beratı buyurulmuştu.[379]

Prokopios'un azlinden sonra Rus pozisyonuna karşı ılımlı bir patrik seçilmesini sağlayamayan İgnatyev, Arap ahali nezdinde Rusya'nın prestij kaybetmesine engel olamamıştı. Rus karşıtı bir patriğin Kudüs'teki Rus faaliyetlerine karşı büyük bir engel teşkil ettiğinin idrakinde olan İgnatyev'in patrikliğe karşı siyasetini yeniden şekillendirmekten başka seçeneği kalmamıştı. Bu bağlamda İgnatyev, Kudüs Rus Konsolosluğu aracılığıyla Yeroteos'a karşı faaliyet yürütmek yerine patriklik yönetimiyle Arap cemaat arasındaki ilişkileri tesis ederek cemaat lehine tavizler verilmesini sağlamaya yoğunlaştı. Dolayısıyla İgnatyev, Kojevnikov'u Kudüs konsolosu olarak tekrar görevlendirirken, kendisine verdiği talimatlarda asıl vurgu, "bütün entrikalardan uzak durması ve her kesimle iyi geçinmesi" olmuştu.[380] Bu doğrultuda Ruslar ve Araplar, Yeroteos'un ilk ayinine hazır vaziyette katılarak kendisini patrik olarak tanıdıklarını göstermişlerdi. Bu şekilde İgnatyev, Yeroteos'un Arapların katılımıyla seçildiği ve Araplara uzlaşmaktan başka çarelerinin olmadığı mesajını vermişti. Akabinde Yeroteos, Mutasarrıf Ali Bey'e 3 Kasım 1875 tarihli mektubunda Arapların piskoposluk ve patriklik seçimlerine doğrudan katılmaları ve Kutsal Kabir Kilisesi'nde Arapça ayin talepleri haricinde Rumlarla eşit statüyle manastır hayatına kabul edilmeleri, Araplar için okullar açılması, Kudüs'e gelen Arap hacılara konaklama sağlanması gibi taleplerin karşılanacağı vaadinde bulundu.[381] Bu doğrultuda 13 Ocak 1876'da Mutasarrıf Ali Bey'in konağında Rum ruhbanlar ve Arap temsilciler arasında krizi sonlandıran bir uzlaşı metni dahi

---

Hariciye Nezaretine telgraflar için bk. HR. TO. 551/123; HR. TO. 551/130.

[378] Yuzefoviç'ten İgnatyev'e 20 Mayıs 1875 tarihli telgrafa dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 111; Bu doğrultuda konsolosluk görevine dönen Kojevnikov da İgnatyev'e 11 Temmuz 1875 tarihli telgrafında, Ali Bey'in "genel menfaati" düşünerek Rus yanlısı Nifont'un seçilmesinden yana tavır sergilediğini, hatta patrikliğin tutumunu değiştirmek için Araplara Yeroteos'un seçilmesine karşı gösteri düzenleme tavsiyesinde bunduğunu bildirmiştir. Bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 112.

14 Haziran 1875'te Kudüs Patrikliğine seçilen Yeroteos'un tayinine dair bk. BOA. İ. HR. 257/16056.

Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 314-315; T XXVII, s. 116.

Patrik Yeroteos'un Mutasarrıf Ali Bey'e 3 Kasım 1875 tarihli mektubuna dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVII, s. 142-144.

imzalanmıştı. Böylece Arapların talepkâr tutumu, Rumlar üzerindeki ekonomik ve siyasi baskı, İgnatyev'in değişen siyaseti ve nihayet Babıali'nin denge siyaseti bir bakıma sonuç vermişti.[382]

Öte yandan Prokopios'un azlinin, Kirilos'un kiliseye tekrar kabul edilmesi için oluşturulan bir gerekçe olduğu düşünüldüğünde İgnatyev'de bu yönde güçlü bir beklenti oluşmuştu. Zira İgnatyev'e göre, Kirilos çok hastaydı ve kiliseden dışlanmış hâlde ölmesi Ortodoks dünya için büyük bir talihsizlik olurdu. Dolayısıyla hem patriklik hem de Ortodoksluğun onuru için Kirilos'un üzerindeki "sözde *şizma*" ölmeden önce kaldırılmalıydı. Bunun üzerine Kudüs Patrikliğinden Kirilos'a geçmiş olsun mektubu gönderilmiş, hatta Yeroteos İstanbul'a beratını almaya geldiğinde İgnatyev'e Kirilos'u kiliseye tekrar kabul edeceğini bildirmişti. İgnatyev ise oluşan olumlu havanın bozulmaması için Kirilos'un üzerindeki *şizma* kaldırılana kadar Kojevnikov'a Araplara "mukayyet" olması ve herhangi bir kargaşaya mahal vermemesi doğrultusunda telkinde bulunmuştu.[383] Nihayet Kirilos'un kiliseye tekrar kabul edilmesi meselesi, Şubat 1877'deki Sinod Meclisi oturumunda görüşüldüğünde, Kirilos ile barışmanın bir yolunun bulunması için üç ruhbanın görevlendirilmesine karar verildi. Bu sırada Konsolos Kojevnikov, yaklaşan Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Kudüs'ten ayrıldıktan sonra 22 Nisan 1877'de Patrik Yeroteos ve Sinod Meclisi, Kirilos üzerindeki *şizma*yı kaldırarak kendisini tekrar kiliseye kabul etti. Kısa süre sonra 18 Ağustos 1877'de Kirilos, uzun hastalık sürecinden sonra hayatını kaybetti.[384] Nihayetinde Kirilos'un kiliseye kabul meselenin çözümünü oldukça ağırdan alan patriklik, adeta Rusların Kudüs'teki etkisinin bir süreliğine sıfırlanacağı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını beklemişti. Buna karşılık Rus hükümeti de Besarabya'daki mülklerin el konulan gelirlerinin patrikliğe tamamının iadesini, Rus yanlısı bir patrik seçilene kadar bekletecekti. Bu doğrultuda faaliyetlerine başlayan Ruslar hakkında Osmanlı idaresine şikâyetler gönderilmekteydi. Bu şikâyetlerde Kudüs Patrikliği idaresinde "hafiyen Rus taraf dârı bir patrik intihâbına yol bulmak için" Yeroteos aleyhine bazı piskopos

Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVII, s. 147-155. Araplara tanınan haklara dair detaylı olarak bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 316-317.

İgnatyev'den Kojevnikov'a 30 Haziran 1875 ve 22 Haziran 1875 tarihli telgraflara dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 113-114.

Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXVI, s. 280, 286.

ve rahiplerin tahrik edildiği vurgulanıyordu.[385] Nihayetinde Rusya, 11 Haziran 1882'de Yeroteos'un ölümünden sonra Rus yanlısı bir patrik seçilme ihtimalinin oluşmasıyla el konulan gelirlerin 5'te 2'sinin iadesini gerçekleştirdi; kalan kısmını ise Rus çıkarlarına uygun bir patrik seçilene kadar bekletme kararı aldı.[386]

Rus baskısının devam etmesine karşın Kutsal Kabir Kardeşliği, Yeroteos'un ölümünden hemen sonra patriklik sekreteri olan 28 yaşındaki Rus karşıtı Fotios'u yeni patrik olarak seçti.[387] Ancak patriklik nizamnamesine göre patrik seçilebilmek için en az 40 yaşında olunması şartından dolayı Babıali ve İstanbul Rum patriği, Kudüs Patrikliğini nizamnameye aykırı davrandığı için protesto etti. Nitekim Fotios'a Babıali'den patriklik beratı da verilmedi. Bu sırada Rusya'nın Kudüs patrikliği için desteklediği şahsiyet Moskova'daki Kudüs Elçilik Kilisesinin Müdürü Piskopos Nikodimos'du. Nikodimos'un Rusya'da ruhbanlık kariyeri düşünüldüğünde Kudüs patrikliğine seçilme süreci Ruslar ve Rumlar arasında büyük bir gerilime neden oldu. Nikodimos, özellikle Moskova'daki görevi sırasında Kudüs Patrikliği ile Rusya arasındaki gergin ve yoğun ilişkilerin bir parçası olarak Rus çevrelerinde tanınan bir şahsiyet haline gelmişti. Nikodimos'un Rus desteğini kazanmasında Rusya'da bulunduğu sürede Rusçaya vakıf olması ve Rus dostu olarak kabul edilmesinin yanı sıra 1881'in başında Moskova'daki Kudüs Elçilik Kilisesinin müdürlüğünü yaptığı sırada Rus Dışişleri Bakanlığına gönderdiği mektubun önemli etkisi vardı. Nikodimos, mektubunda İstanbul'daki Rus Elçiliğinin Kudüs Patrikliği üzerindeki baskısını artırması gerektiğini belirtmiş ve Yeroteos'un Kudüs Patrikliğini yönetmekteki başarısızlığını vurgulayarak patrik olarak bizzat kendisini önermişti. Bir başka deyişle Nikodimos, bu mektubuyla Kudüs patriği olarak seçilmesi durumunda Filistin'i Rus etkisine açacağını ima etmişti.

21 Ağustos 1882 tarihli Başkitabetten Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderilen malumata dair bk. BOA. İ. MMS. 71/3311; Ayrıca Rus tahrikiyle bazı patriklik ruhbanlarının Yeroteos hakkındaki 25 Ekim 1879 ve 2 Ocak 1881 tarihli şikâyetleri için bk. HR. SYS. 406/40; HR. SYS. 406/43.

Bessarabya'daki Kutsal Kabir'e ait mülklere dair mesele 1878 Berlin Kongresi'nde gündeme gelmiştir. Bk. "Vopros o Rumınskih i Bessarabskih, preklonennıh sv. Mestam Vostoka, imeniyah-pred sudom offitsialnavo Jurnala Konstantinopolskoy Patriarhii", *SİPPO*, T XXI (St. Petersburg, 1910), s. 306.

Kudüs patriklik seçimleri için Babıali'deki seçim defterinde kaydı olan şahıslara dair 21 Eylül 1882 tarihli açıklamalar için bk. BOA. DH. ŞFR. 11/36.

Bunun üzerine Rus Dışişleri Bakanı Giers, İstanbul'daki Rus Elçiliğine patriklik için Nikodimos'a tam destek verilmesi yönünde talimat göndermiş,[388] yanı sıra bizzat Osmanlı'nın St. Petersburg Elçisi Şakir Paşa ile Kudüs Patrikliği hadisesini görüşmüştü.[389] Buna karşın Nikodimos'un vaatlerini inandırıcı bulmayan İstanbul'daki Rus Elçisi A. İ. Nelidov (1882-1897), 2 Eylül 1882'de Giers'e gönderdiği mektupta Nikodimos'un patrikliğe seçilmek için "bol keseden sözler vererek Rusya'yı kullanmaya çalıştığı"nı belirtmiş; lakin bu tespiti dikkate alınmamıştı.[390]

Bu bağlamda Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa, 29 Mart 1882'de Sadarete arzında 12 sene Tabor piskoposluğundan sonra 5 sene Moskova'daki Kudüs Elçilik Kilisesi idaresinde bulunan Nikodimos'u patrik seçtirmek için "Rusların fevk'el-âde çalışmakda" olduklarını ifade etmişti. Zira Ruslar, bunun için patriklik kâtibi aracılığıyla mutasarrıfa 10.000 lira teklif etmiş, Kudüs Rus konsolosunun tercümanını İstanbul'a göndermiş ve nihayet Nikodimos'un seçilmemesi durumunda patrikhanenin Rusya'daki mülklerinin gelirlerinin hepsine tekrar el konulacağı tehdidinde bulunmuştu.[391] Benzer şekilde 1 Nisan 1882'de Kudüs Mutasarrıflığından Sadarete Nikodimos kastedilerek patriklik aday listesinde isimleri olan bazı piskoposların "Rus meclûbu olduğu ve tama' ve hamâkatleri nedeniyle Rus desâ'isine yenik düşmeleri tabî'î olduğu" için bunların isimlerinin tenkit edilmesi gerektiği bildirilmişti.[392] Rusların Kudüs patriklik seçimlerine ne denli müdahalede bulundukları neredeyse bütün Osmanlı kurumları arasında yazışmaların konusu haline gelmişti. Hatta meseleden bizzat padişahın da malumatı vardı. 21 Ağustos 1882 tarihli Başkitabetten Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderilen arizada Nikodimos'u patrik seçtirmek üzere fevkalade çalışan Rusların birçok şeyi göze aldıklarını ve bu doğrultuda patriklikteki kişilerin bazısını "akçe ile itmâ'" ve bazısını da "kelimât-ı tehdîdiye ile iknâ'" etmeye çalıştıkları ifade edilmişti. Buna göre Ruslar, Besarabya

[388] *Mosovskie Vedomosti*, 1892, 1 Ocak, No. 32; Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe*, s. 319.

30 Kasım 1882 tarihli belge için bk. BOA. HR. SYS. 406/54.

[390] "Doklad Obşemu Godovomu Sobraniyu İPPO 24 Aprelya 1911 g.", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 258.

Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa'nın Sadarete 29 Mart 1882 tarihli arzı için bk. BOA. İ. MMS. 71/3311.

Kudüs Mutasarrıflığından Sadarete 1 Nisan 1882 tarihli telgraf için bk. BOA. İ. MMS. 71/3311.

mülklerinin gelirleri üzerinden patrikhaneyi hâlâ baskı altında tutarak "Rus Kilisesinde piskoposluk rütbesini alan Nikodimos'u" patrik seçtirmeyi amaçlamaktaydı. Bu gelişmelere karşın arizada nihai olarak Osmanlı Devleti'nin bu meselede hangi yönde siyaset izlemesi gerektiğine de açıklık getirilmişti. Buna göre Kudüs Patrikliği Rum ruhbanlarının herhangi bir teşebbüsünün patrikhaneyi Ruslara karşı müdafaa etmek amacını taşıyacağı; dolayısıyla Babıali'nin Rumların girişimlerinden istifadeyle patrikliği Rus müdahalesine karşı savunabileceği ifade edilmişti. Bir başka deyişle doğrudan padişahtan gelen bu ifadelerle Osmanlı Devleti, mevcut düzenin devamı için Arapları destekleyen Ruslara karşı Rumları desteklemekteydi.[393] Fakat Osmanlı idaresinin bu tavrına rağmen süreç Nikodimos'un lehine gelişmişti. Öyle ki patriklik nizamnamesine aykırı olarak, yaş faktörüne karşın Rus karşıtı olması nedeniyle Fotios'u seçen Kutsal Kabir Kardeşliği en baştan pozisyonunu zayıflatmıştı. Öte yandan Rum ruhban olan Nikodimos, hâlihazırda İstanbul Rum patriğinin desteğini arkasına almıştı. Nihayet Rusya'nın patriklik üzerinde kurduğu baskıyla Ekim 1882'de Nikodimos, patrik vekilliğine atandı.[394] Dahası patrik vekili olarak patriklik seçimi sürecini idare edecek olması nedeniyle Nikodimos, 8 Ekim 1882'de ikinci rütbeden Mecidiye Nişanı ile taltif edildi.[395]

Böylece Nikodimos'un patriklik için dolaylı olarak en güçlü aday hâline geldiğini hisseden bazı Rum ruhbanlar Rusların Kudüs Patrikliği üzerinde kurduğu baskıya dair Osmanlı idaresine şikâyet niteliğinde kapsamlı raporlar gönderdi. Bu bağlamda 2 Ocak 1883 tarihli Sultan II. Abdülhamid'e hitaben gönderilen arizada Rus siyaset metodolojisi, belgelerde sıkça rastlanılacak türden bazı olumsuz kavramlarla tanımlanmıştı. Öyle ki Ruslar, otuz senedir "hafiyen envâ'-ı vesâ'il, iftirâ, desâ'is, hârisâne hareket ve vâsıta-yı nakdiye" kullanılarak Sinod Meclisindeki ruhbanların bazısını doğru yoldan saptırıp "Rus" ve buna karşı olanları da "anti Rus" olmak üzere iki kısma bölmüştü. Bu bağlamda Rusların asıl amacı, Ortodoksların kutsal yerlerini zapt ederek himaye haklarını kazanmak ve son on yıldır ise Kirilos, Prokopios ve Yeroteos'un pat-

Başkitabetten Adliye ve Mezahib Nezaretine 21 Ağustos 1882 tarihli ariza için bk. BOA. İ. MMS. 71/3311.

Nikodimos'un Ekim 1882'de Kudüs patrik vekilliğine atanmasına dair bk. BOA. İ. MMS. 71/3311.

Nikodimos'a 8 Ekim 1882'de ikinci rütbeden bir kıta Mecidiye Nişanı verilmesine dair bk. BOA. İ. MMS. 71/3311.

riklik dönemlerinde "saltanat-ı seniyyenin i'timâdına nâ'il olanlara" düşmanlık etmek ve "Rusyanın tarafdâr ve sevgilisi olanları" patrik seçtirmek suretiyle Kudüs Patrikliğini ele geçirmekti. Bu doğrultuda Ruslar, Yeroteos'un ölümünden sonra "Moskova kilisesinde Rusya imparatoruna sıdk ve ihlâsda bulunacağı yeminini edâ eden Nikodimos"a patriklik seçimlerinde gerek tehdit ve gerek vaat ile oy kazandırmak için hiçbir müdahaleden geri durmamıştı. Dahası Ruslar, bu faaliyetlerini patrikliğin Besarabya ve Kafkasya'daki mülklerinden gelirlerine el koyarak finanse etmişti. Bu bağlamda raporda Rus politikasının tasvirinde kullanılan 'kavramsal dil'in olumsuzluğunun yanı sıra patriklik makamına Nikodimos'un atanmasının "adeta Rus bir patriğin intihâbıyla devlet-i ebed-müddete karşı hiyânette bulunmak" anlamına geleceği belirtilmişti. Nitekim meselenin patriklik işlerinden ibaret olmadığı doğrudan Osmanlı Devleti'ne karşı ihanet olduğu vurgusuyla bunun engellenmesinin "nâmus-ı vatan" olduğu ifade edilmişti.[396]

Ancak bütün raporlarda Rus yanlısı olarak kabul edilmesine rağmen Nikodimos'un patriklik makamına tayini 8 Eylül 1883'te Sultan II. Abdülhamid tarafından onaylandı.[397] Akabinde Nikodimos'un ricası üzerine Besarabya mülklerinin yıllık gelirlerinin tamamı İmparator III. Aleksandr'ın talimatı üzerine Kudüs Patrikliğine iade edildi.[398] Nikodimos'un patrikliğe seçilmesiyle Rusya, Kudüs Patrikliği bağlamında Kirilos'un azlinden itibaren on yıldır mücadelesini verdiği Rus yanlısı bir patriğin seçilmesi hedefine nihayet ulaşmıştı. Bu başarı, Rusya'nın Kudüs Rus Ruhani Misyonu ve 1882'de kurulan Ortodoks Filistin Cemiyeti üzerinden Filistin'de teoride rahatlıkla faaliyette bulunacağı anlamına gelmekteydi. Ancak pratikte bunun tam tersi oldu. Rus desteğiyle seçilen Nikodimos, Rus Elçisi A. İ. Nelidov'un (1882-1897) öngördüğü üzere patrikliği sırasında Rusları geçiştirerek patrikliğin çıkarlarını

Sultan II. Abdülhamid'e hitaben 2 Ocak 1883 tarihli ariza için bk. BOA. Y. PRK. AZN. 2/4; Başkitabetten Adliye ve Mezahib Nezaretine 21 Ağustos 1882 tarihli belge için bk. İ. MMS. 71/3311.

Nikodimos, 1860-1872 arası Bessarabya'daki Kutsal Kabir Kilisesi mülkleri müdürlüğü, 1873-1877 arası Kudüs Patrikliği dragomanlığının yanı sıra 1877-1883 arası Kudüs Elçilik Kilisesi müdürlüğü görevlerinde bulunmuştu. Bk. "Blajenneyşiy Nikodim, bıvşiy Patriarh İerusalimskiy. Nekrolog (s portretom)", *SİPPO* T XXI (St. Petersburg, 1910), s. 268-271; Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 225-226; Ayrıca Nikodimos'un patrikliğe tayini için teşekkürüne dair bk. BOA. İ. DH. 895/71209.

"Vopros o Rumınskih", s. 306.

Rus çıkarlarının üzerinde tuttu. Hatta daha da ileri giderek Ruhani Misyon ve Filistin Cemiyetinin faaliyetlerine karşı düşmanca tutum sergiledi. Elbette Nikodimos'un Rus taleplerine karşı mesafeli duruşu, Kutsal Kabir Kardeşliği tarafından azledilme korkusundan kaynaklanmaktaydı. Başka bir deyişle, mevcut sistem, patriğin geleneksel Rum ruhani çıkarlarının dışında herhangi bir faaliyete bulunmasını imkânsız hale getiriyordu.[399]

1889'a gelindiğinde Kudüs Patrikliğinin biriken borçlarını ödeyebilmek için Nikodimos'un Rusya'dan borç alma girişimi yeni bir krizin başlamasına neden oldu. Öyle ki 5 Ocak 1889'da Nikodimos'un bu girişimine karşı Kutsal Kabir Kardeşliği doğrudan Sadarete başvurdu. Buna göre Kutsal Kabir Kilisesi'nin gelirlerini karşılık göstererek Kudüs Patrikliğinin "felâketine neden olacak" 100.000 lira borç almak üzere St. Petersburg'da Filistin Cemiyeti ile müzakere etmekle suçlanan Nikodimos'un ihtar edilmesi talep edilmişti.[400] Nitekim bu derece büyük bir meblağın "Rusların patriklik üzerindeki nüfûzunu artıracağı" düşüncesiyle Babıali, Patrik Nikodimos'u ihtar etti. 17 Ocak 1889'da ise Nikodimos'un borç alma girişimi ve buna karşı gelen dört rahibin kiliseden uzaklaştırıldığı padişaha bildirmişti.[401] Nikodimos, bu ihtarla durdurulmasına rağmen Sinod Meclisinde Rusya ile ilişkilerine karşı artan şüpheden dolayı aleyhinde Rum ruhbanlar arasında bir galeyan meydana gelmişti.[402] Böylece Rusya'nın büyük çabalar sonucu büyük umutlarla patrik seçtirdiği Nikodimos'un artan baskılara dayanamayarak verdiği istifası, 15 Şubat 1891'de Babıali tarafından kabul edildi.[403] 15 Mart 1891'de ise Babıali tarafından "ashâb-ı emniyetden" kabul edilen ve Suriye'deki Rus faaliyetlerine karşı geleneksel bir tutum sergileyerek Rum haklarının katı savunucusu olan

[399] Nikodimos'a dair 1910'daki anma yazısında onun genel olarak Rus faaliyetlerini engellediğinden bahsedilir. Nikodimos'un kısa biyografisi ve patrikliği döneminde Ruslarla ilişkilerine dair bk. "Blajenneyşiy Nikodim", s. 266-301.

[400] Rum Manastırı Cemiyeti azasının Sadarete 5 Ocak 1889 tarihli ariza için bk. BOA. HR. TO. 532/58.

Sadrazamın padişaha 17 Ocak 1889 tarihli arzı için bk. BOA. Y. A. HUS. 221/33.

[402] Kudüs Mutasarrıfı Reşad Bey'den Başkitabete 3 Ağustos 1890 tarihli "gâyet mahremâne" telgraf için bk. BOA. Y. PRK. UM. 17/106.

[403] Kudüs Mutasarrıflığından Başkitabete 15 Şubat 1891 tarihli şifre için bk. BOA. Y. PRK. UM. 18/12.

Antakya Patriği Gerasimos, Kudüs patriği olarak atandı.[404] Akabinde patrikliğin mali olarak rahatlatılması ve böylece Rusya'nın baskı araçlarından birinin kesilmesi için 2 Aralık 1896 tarihli padişah iradesi ile Kudüs patriklik vakıfları vergiden muaf tutuldu.[405]

Sonuç olarak Ruslar, Pan-Slavism siyasetinin bir parçası olarak 1870'te Bulgar kilisesinin İstanbul Rum Patrikliğinden ayrılmasına yardım etmişti. Ancak Bulgar Ekzarhlığı tecrübesini yaşayan Rum ruhbanların radikalleşen Helenist tutumları, Arap Ortodoksların ılımlı taleplerine dahi alan tanımamıştı. Nitekim Suriye ve Filistin'in yerel koşullardan dolayı Kudüs Patrikliğinin Rumlardan Araplara devredilmesine yönelik Rus siyaseti başarısızlığa uğramış, Rus yanlısı bir Rum patriğin makamında tutunması dahi sağlanamamıştı. Bunda patrikleri azleden Kutsal Kabir Kardeşliğinin, patrikliği katı bir şekilde Araplara ve dolayısıyla Rus etkisine kapalı tutarak yönetmesinin önemli payı vardı. Ayrıca Rusların, Arap Ortodoksların taleplerini suiistimal ederek Suriye ve Filistin'de nüfuzlarını artırma siyasetinin idrakinde olan Osmanlı Devleti, Rum ruhbanlar ile doğal ittifak içine girmiş ve tanzim edilen Kudüs Patriklik Nizamnamesi ile mevcut düzeni teyit etmişti. Rus siyasetinin başarısızlığının bir diğer nedeni ise bu siyaseti, Kudüs'te hayata geçirebilecek Rus kurumsal altyapısının oldukça zayıf olmasıydı. Zira Ruhani Misyon ile Rus Konsolosluğu arasında yaşanan kronikleşmiş sorunlar ve adı geçen kurumların Rumların düşmanlığını kazanması Rus faaliyetlerini işlevsiz hale getirmişti. Bu durum, 1878 Berlin Konferansı'nda, Ayestefanos Antlaşması'ndaki kazanımların kaybedilmesi, yani Pan-Slavist siyasette yaşanan büyük hayal kırıklığı sonrası, Moskova Slav Yardımlaşma Komitesinin işlevsizleşmesi ile paraleldi. Nitekim komite, St. Petersburg Slav Yardımlaşma Cemiyeti adıyla yeniden yapılanarak faaliyetlerini Rusya'ya yükseköğrenim için gelen Slav öğrenciler üzerinde yoğunlaştırdı.[406] Benzer şekilde 1882'de İmparatorluk Ortodoks

Gerasimos'un Antakya patrikliğinden istifası ve Kudüs patriği seçilmesine dair muhtelif belgeler için bk. BOA. MV. 63/46; İ. MMS. 119/5114; A.}MKT. MHM. 501/69.

2 Aralık 1896 tarihli padişah iradesi için bk. BOA. İ. HUS. 50/111; Ayrıca 1845-1918 arası Kudüs Rum patrikleri listesi için bk. Ekler.

[406] Savaş başladıktan hemen sonra tüzüğü onaylanan cemiyet, savaş sonrası faaliyetlerini Rusya'ya yükseköğrenim için gelen Slav öğrencilere üzerinde yoğunlaştırdı ve Rusya ile Balkan Slavları arasında ruhani ve edebî bağların geliştirilmesi için çaba sarf etti. Bk. "Slavyanskoe Blagotvoritelnoe Obşestvo", s. 333-335.

Filistin Cemiyetinin kurulmasıyla Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetinin kurumsal mevcudiyeti yeniden yapılanma sürecine girmişti. Bu bağlamda Filistin Cemiyeti'nin eğitim faaliyetleri ile çalışma tarzını değiştiren Ruslar, Antakya Patriği Gerasimos'un Kudüs patrikliğine atanmasıyla mücadele merkezini Kudüs Patrikliğinden Antakya (Şam) Patrikliğine kaydırmış ve Antakya Patrikliğinin idaresinin Rus etkisine açık Araplara devrini sağlayarak Rumlara ikinci kez Bulgar vakasını yaşatmayı başarmıştı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

# RUS KURUMSAL VE KÜLTÜREL MEVCUDİYETİNİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI

## A. İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti: Kuruluş ve İdari Yapı (1882-1914)

1864'ten 1880'lere kadar Filistin Komisyonu ve Ruhani Misyon ile yürütülen Suriye ve Filistin'deki Rus faaliyetlerinde genel manada durgunluk söz konusuydu. Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetleri yoğunlaşırken, Rus kurumları Arap Ortodokslara yönelik sistematik bir siyaset geliştiremediği gibi Patrik Kirilos'un azli ile başlayan süreçte Kudüs Patrikliği ile ilişkiler kopma noktasına gelmişti. Ruhani Misyonun müdürü Başrahip Antonin Kapustin'in kişisel gayret ve kazanımları, Rus hacıların sayısındaki artışla oluşan kutsal topraklardaki altyapı yetersizliği gibi sorunların üstesinden gelmek için yeterli değildi. Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi bünyesindeki Filistin Komisyonuna bağlı Rus diplomatlar ve Kudüs'te Rus Ruhani Misyonu ruhbanlarının şahsi otorite eksenli mücadelesi, mevcut durgunluğu daha da kötüleştiriyordu. Ayrıca Rusya'nın hâlâ Kırım Savaşı sonrası kadrolarla yönetildiği düşünüldüğünde genel durgunluğun sadece Suriye ve Filistin siyasetinin temsilcileriyle sınırlı olmadığı anlaşılmaktaydı. Dolayısıyla Suriye ve Filistin'de Rus faaliyetlerine yönelik yeni bir zemin oluşturulması için ivmenin, bu kadronun dışında özel bir şahsiyetten gelmesi gerekiyordu. Nitekim bu dönemde Rusya'nın Filistin siyasetinde yeni bir dönem açacak olan bu tür bir şahsi gayret, 1871'de Maliye Bakanlığı ve Donanma Bakanlığı bünyesinde görevlerde bulunan Vasiliy Nikolayeviç Hitrovo'nun (1834-1903) Filistin'e gerçekleştirdiği ziyaretle başladı. Ancak Hitrovo'nun kutsal toprakları ziyareti esasında, Rusya'nın Suriye ve Filistin'de durgunlaşan faaliyetlerine yeni bir ivme kazandırmak maksadıyla gerçekleştirilmemişti. Bilakis, bu ziyaret, 1859'da ilk emperyal hacı olan Grandük Konstantin Nikolayeviç'in Kudüs'ü ziyareti ile birlikte Rus

soyluların ve bürokratların kutsal toprakları seyahatinin özendirilmesi sonucu oluşan bir modanın ürünüydü.[407]

Vasiliy Nikolayeviç Hitrovo'nun sıradan bir seyyah olarak kutsal topraklara şarkiyatçılıkla siyasetin kesiştiği seyahati, Suriye ve Filistin'e yönelik Rus siyasetine yeni planlar sunarak önemli roller üstlenmiş Muravyev, Porfiriy ve Mansurov gibi şahsiyetlerin seyahatlerinin devamıydı. 1871'de Filistin'e seyahatinin izlenimlerini kaleme alan Hitrovo, anlatısında ziyaret ettiği kutsal yerlerin ve Rus yapıların fiziki tasvirinin yanı sıra karşılaştığı Rus hacıların kötü koşullarını ve Arap Ortodoksların kasvetli hâllerini resmetmişti.[408] Hitrovo, Rusya'nın Kudüs'teki kurumlarının en büyük çıkmazı olarak rekabet ve yetki paylaşımı konularına değinmiş ve Kudüs'e gelen Rus konsoloslarının kendilerini "Kudüs'te Rusya'ya ait her şeyin başı olarak gördüklerini" belirtmişti. Fakat Hitrovo, ruhani ve bilimsel meselelere dair "en küçük fikirleri dahi olmayan" diplomatik temsilcilerin aslında ruhani ve ilmî hayatıyla var olan Kudüs'ü başka şehirlerle kıyaslamalarının yanlış olduğunu vurgulayarak Kudüs'te ruhani ve diplomatik temsilcilerin yetki sınırlarına dair düşüncelerini açık bir şekilde ortaya koymuştu. Hitrovo'nun Filistin'de karşılaştığı bir diğer sorun ise Rumlar ve Ruslar arasındaki çatışmalı ilişkiler meselesiydi. Buna göre Kudüs Patrikliği ile Filistin'deki Rus mevcudiyetinin iki temel uzlaşmazlık alanı vardı. Bunlardan birincisi Kudüs Patrikliğinin ana gelir kaynağı olan Rus hacıların bağışlarının Kudüs Rus Ruhani Misyonunun kurulmasıyla birlikte her geçen yıl azalmasından kaynaklanan ekonomik sorundu. Zira önceden Rusya'da toplanan yardımlar ve Rus hacıların şahsi bağışları doğrudan Kudüs Patrikliğinin kasasına girerken, şimdi Rusya'nın Suriye ve Filistin'de doğrudan kendi kurumlarıyla siyaset izlemeye başlaması, haliyle bu kaynakları da Rus kurumlarına yöneltmişti. İkincisi ise Suriye ve Filistin'deki Rus resmî çevrelerinin Arap Ortodokslara yönelik faaliyetlerinin Kudüs Patrikliği ile ilişkileri karmaşık hâle getirmesinden kaynaklanan sorundu. Hitrovo'ya göre Filistin'deki kilise meselelerinin özünün anlaşılması için Rum ruhbanların Suriye ve Filistin'de

1834 St. Petersburg doğumlu V. N. Hitrovo, 1854 İmparatorluk Aleksandrovskiy Lisesinden mezun olduktan sonra denizcilik ve maliye gibi önemli bakanlıklarda görevlerde bulundu. Kısa biyografisi için bk. "Pamyati V. N. Hitrovo. (k dnyu desyatiletiyu so dnya evo konçını), s portretom", *SİPPO*, T XXIV (St. Petersburg, 1913), s. 263-272.

[408] V. N. Hitrovo, *Nedelya v Palestine, iz Putevih Vospominaniy*, Tipografiya Kirşbauma, St. Petersburg 1879, s. 15-16.

Arap Ortodokslarla ilişkilerinin Balkanlar'daki Ortodoks Slavlarla ilişkileriyle aynı olduğunun tespit edilmesi gerekliydi. Bu bağlamda Hitrovo'nun işaret ettiği Bulgar Ekzarhlığı meselesinde olduğu gibi Suriye ve Filistin'deki kilise meselesinden de bu ilişkiler sorumluydu. Öyle ki yüksek hiyerarşinin tamamının ve alt hiyerarşinin büyük bir kısmının Rum ruhbanlardan oluştuğu bu düzende, yerel nüfusa (Arap Ortodokslara) kilise yönetiminde hiçbir söz hakkı bırakılmıyordu. Dolayısıyla Hitrovo'ya göre, Suriye ve Filistin'de kalıcı ve sistemli bir siyaset uygulanması için Rusya, yerel halkın kendi kilise hiyerarşisini oluşturma arzusunu desteklemeliydi. Elbette bunun yegâne yolu da bu insanlara ruhani eğitim sağlamaktı.[409]

**Görsel 12:** Vasiliy Nikolayeviç Hitrovo (1834-1903)[410]

Hitrovo'nun bu fikirleri hayata geçirilebilmesi için Rus liderlere Rusya'nın dış siyasetinde Suriye ve Filistin'in Rus hacıları himaye etmenin ötesinde önemini anlatabilmesi gerekiyordu. Bu bakımdan Hitrovo, Suriye ve Filistin'in

[409] Hitrovo, *Nedelya v Palestine*, s. 56-57.

[410] "Pamyati V. N. Hitrovo", s. 264.

Rusya'nın Yakın Doğu'daki stratejik konumunu ve büyük güçler siyasetinde anahtar role sahip olduğunu vurguladı. Buna göre;

> Bana Filistin'de hacılarımızı yönlendirmekten başka ne çıkarımız olduğunu soruyorlar. Ruhani çıkarlar bağlamında da Batı'da yayımlanan Filistin'e dair yüzlerce eser bu çıkarların mevcut olduğunu göstermektedir. Biz Ortodoksluğun bulunduğu her yerde Rumların mirasçılarıyız. Türkleri sadece Tuna'da mağlup etmek Slavlığa tek destek değildir, Fırat Nehri'nde, Akdeniz sahillerinde Arap Ortodokslara dayanarak yenmek gerekir. Gürcistan ve Ermenistan üzerinden Filistin'le neredeyse temas kuruyoruz ve Küçük Asya'yı kuşatıyoruz. Asya'da üstünlük savaşı sadece Hindikuş Dağları ya da Himalayalar üzerinden değil, Fırat'ın vadilerinde ve Cebel-i Lübnan'ın kanyonlarında yapılır ki buralar daima Asya'nın kaderine dair dünya savaşının bittiği yerdir.[411]

Bu fikirlerle Filistin'den Rusya'ya dönen Hitrovo, hayatını Suriye ve Filistin'deki Rus siyasetinin ve Ortodoksluğun meselelerini çalışmaya adadı. Bu çerçevede Hitrovo, Filistin'e gerçekleştirdiği bir sonraki ziyaretine kadar 10 yıl boyunca Porfiriy ve Antonin ile başlayan Rusya'da Bizantoloji ve İncil Arkeolojisi çalışmalarına paralel araştırmalarda bulundu.[412] Rusya'ya dönüşünden sonra Hitrovo'un temel düşüncesi, kutsal topraklara dair araştırma yapmak, Rusya'da kutsal topraklar bilgisini yaymak, Rus hacıları himaye etmek, Filistin'de arazi satın almak ve Arap Ortodokslar arasında faaliyette bulunarak Rus kültürel etkisini yaymak gibi amaçlara sahip Filistin Komisyonunun ve Kudüs Rus Ruhani Misyonunun hatalarından ders çıkararak bir Rus cemiyeti kurmak oldu. Hitrovo'nun bu tür bir fikre, ilk seyahati sırasında kaleme aldığı seyahat notlarında bahsettiği Suriye ve Filistin'de faaliyet gösteren Palestine Exploration Fund gibi 'devletten bağımsız' Katolik ve Protestan misyonerlik cemiyetlerinin yapılarından bahsederken ikna olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hitrovo, Rusya'nın kutsal topraklardaki ruhani ve diplomatik faaliyet tecrübesinin yanı sıra Batılı devletlerin misyonerlik tecrübelerini de dikkate almıştı.[413] Bütün izlenim ve araştırmalarından sonra Hitrovo için geriye

Hitrovo, *Nedelya v Palestine*, s. 60-61.

Hitrovo'nun bölgeye dair yapılmış çalışmaların bibliyografyasını derlediği eseri için bk. V. N. Hitrovo, *Palestina i Sinay. Bibliografiçeskiy ukazatel Russkih knig i statey o svyatih mestah Vostoka, preimuşestvenno Palestinskih i Sinayskih*, Tipografiya Maykova, St. Petersburg 1876.

Hitrovo, *Nedelya v Palestine*, s. 59-60.

Filistin'de kendi tasavvurundaki Rus faaliyetlerinin devamlılığı için yeni bir cemiyetin oluşturulması kalmıştı. Böyle bir cemiyetin kurulması için bütün şartları değerlendirmeye çalışan Hitrovo'nun, Rusya'nın Filistin meselelerine dair yaşanmış tecrübelerini de dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Zira Hitrovo, Grandük Konstantin Nikolayeviç'in himayesinde Rus halkının aktif ve özverili yardımları ile finanse edilen Filistin Komitesi örneğinde olduğu gibi, kurmayı planladığı yeni kurum için bazı nüfuzlu şahsiyetlerin desteğini aradı. Bunun için özellikle Antonin, Leonid ve Mansurov gibi Filistin otoriteleri ile yazışmalar yaptı.[414]

Ancak St. Petersburg'da 1859'dan itibaren B. P. Mansurov'un idaresinde faaliyet gösteren Filistin Komisyonu, Kudüs'te ise Antonin'in idaresinde 1847'den itibaren faaliyet gösteren Rus Ruhani Misyonu ve Rus hacıları Odessa'dan Yafa'ya taşıyan Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi mevcutken, Hitrovo Rusya'nın mevcut idarecilerine Filistin'de yeni bir Rus kurumuna neden ihtiyaç duyulduğunu anlatmalıydı. Buna rağmen Hitrovo ilk iş olarak Mart 1880'de bir zamanlar Filistin Komitesini idare eden Grandük Konstantin Nikolayeviç'e kutsal topraklarda Ortodoksluk karşıtı ve doğal olarak Hristiyanlık içi misyonerlik faaliyetlerine dair bir rapor sundu. Raporda Hitrovo, Kudüs'te muhtelif Katolik misyonerlerin imar ve eğitim faaliyetleri sonucu yerel nüfusun bir kısmının Ortodoksluk'tan Katolikliğe geçtiğini belirterek bölgede Katolik etkisinin hızla arttığına dikkat çekmişti. Raporu okuyan Grandük Konstantin, Hitrovo ile 11 Mart 1880'de bir toplantı gerçekleştirdi. Bu toplantı Hitrovo'ya, Rus toplumunun üst tabakasını kutsal yerlerin mevcut durumundan haberdar etmek için bir fırsat sağlamıştı. Akabinde Hitrovo, 23 ve 30 Mart 1880 tarihlerinde Grandük Konstantin ve şehir halkının katılımıyla İmparatorluk Coğrafya Cemiyetinin salonunda "Kutsal Topraklarda Ortodoksluk" adlı bir konferans verdi. Öyle ki bu konferanstan sonra Hitrovo'nın etrafında Filistin'de doğrudan faaliyet gösterecek yeni bir cemiyet kurma fikrinden etkilenen insanlar toplandı. Devam eden tartışmalarda kurulacak yeni cemiyetin tüzüğüne ve ismine dair fikirler ortaya atıldı.[415]

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 125-126.

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 153-154; B. F. Yamilinets, *Rossiya i Palestina. Oçerki Politiçeskih i Kulturno-Religioznıh Otnoşeniy (XIX-naçala XX veka)*, İnstitut Vostokovedeniya RAN, St. Petersburg 2003, s. 121.

Bu sırada Hitrovo, kutsal topraklara dair bilgisini tazelemek için ilkine göre oldukça kapsamlı olan ikinci Filistin ziyaretini Ekim-Kasım 1880'de gerçekleştirdi. Bu ziyareti sırasında Başrahip Antonin Kapustin eşliğinde Celile'yi ve tarihî yerleri ziyaret ederek Filistin'deki Hristiyan toplulukların sosyal ve ekonomik durumlarına dair gözlemde bulundu. Hitrovo, seyahat sırasında Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetlerindeki başarılar karşısında Filistin'de Ortodoksluğu "ahlaki ve fiziki olarak" geri kalmış hâlde buldu. Rusya'ya dönüşünde 1881'de *Pravoslavniy Palestinskiy Sbornik*'in ilk cildinde "Pravoslavie v Svyatoy Zemle" adıyla yayımladığı seyahat raporunda, Katolik ve Protestan misyonerlerin Ortodoks nüfusta sebep olduğu yıkımın Katolik ve Protestan misyoner kurumlarının başarısı, Kudüs Ortodoks Patrikliğinin ahlaki ve fiziki çöküşü ve kutsal topraklardaki Rus kurumlarının rekabetinden kaynaklı kronik sorunlar olmak üzere üç temel olgudan kaynaklandığını öne sürdü. Raporunda öncelikli olarak kapsamlı bir şekilde Suriye ve Filistin bölgesinin Avrupalı güçlerin nüfuz mücadelesine açılış sürecini ve bu süreçte Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetlerinin Kudüs Ortodoks Kilisesi üzerindeki etkisini ele aldı. Öyle ki Hitrovo'nun verilerine göre Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetlerinin henüz başladığı 1840'da Ortodokslar, kutsal toprakların Hristiyan nüfusunun %90'ını oluştururken, bu oran 1880'de %67'ye düşmüştü. Zira 8.000 Ortodoks bu süre zarfında Katolikliğe veya Protestanlığa döndüğü için kutsal topraklardaki Katolik ve Protestan sayısı 13.000'e çıkmıştı. Hitrovo'ya göre Ortodoks nüfustaki yıkımın baş müsebbibi olan Katolik ve Protestan eğitim kurumlarına yönelik acil tedbirler alınmaz ise bölgede Ortodoksluk kalmayacaktı.[416] Hitrovo, eğitim kurumlarının etkisine dair iddiasını temellendirmek için Suriye ve Filistin'in kazalarındaki Protestan, Katolik ve Ortodoks inanırların ve bu cemaatlere ait manastır, kilise, okul, matbaa, misafirhane, hastane ve eczane gibi kurumların sayılarını raporunun ekler kısmında tablolar hâlinde sundu. Buna göre 10.809 kişiden oluşan Katolik Cemaati'ne ait 57 okul ve 1.993 kişiden oluşan Protestan Cemaati'nin 29 okulu varken 25.650 nüfuslu Ortodoks cemaati için sadece 4 okul mevcuttu. Bu sayısal veriler, bölgede, bir bakıma başıboş bırakılan diğer cemaat, tarikat ve cemiyetler bağlamında Katoliklerin ve Protestanların yayılarak ge-

[416] Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 46-47, 71.

nişleyen gücü karşısında, Ortodoksluğun maruz kaldığı yıkımın temel sebebini göstermekteydi.[417]

Hitrovo, raporunun aynı bölümünde Katolik ve Protestan kurumlarının Filistin'in kasabalarına dağılımını inceledikten sonra bu başarının temel araçları olarak gördüğü Katolik ve Protestan misyonerlik cemiyetleri hakkında kısa bilgiler vermektedir. Buna göre İngiliz Protestan cemiyetleri arasında 1809'da Yahudiler arasında Protestanlığı yaymak için kurulan London Society for Promoting Christianity among the Jews, genel olarak Protestanlığı yaymak için kurulan Common Church Missionary Society, Piskopos Gobat'ın misyonerlik kurumlarını desteklemek için 1852'de kurulan Bishop Gobat's Fund for Missions, 1860'da kurulan ve özellikle Suriye'de faaliyet gösteren ancak daha sonra 1880'de Filistin'i de faaliyet alanına dahil eden Ladies Association for the Social and Religious Improvemet of the Syrian Females, doktorları misyoner olarak Doğu'ya gönderen Medical Missionary Society of Edinburgh, kutsal topraklarda Protestan kolonisi oluşturmak amacıyla 1876'da kurulan Palestine Society ve son olarak kutsal topraklara dair bilimsel araştırma ve dinî propaganda yapmak için 1865'te kurulan, kraliçenin (Victoria) himayesinde ve York piskoposunun vekâletinde bulunan *Quartely Statement of Palestine Exploration Fund* adında yayın organına da sahip olan Palestine Exploration Fund bulunmaktaydı.[418] İngiltere'nin yanı sıra Protestan Almanya da sahnedeydi. Alman Protestan misyonerlik cemiyetleri arasında Protestan cemaatini desteklemek için 1852'de Berlin'de kurulan ve 1868'de yıllık kilise bağışları toplamasına izin verilen Jerusalems Verein, 1856'da Berlin'de kurulan Jungfrauen Verein, 1836'da eğitim amaçlı kurulan ve 1878'e gelindiğinde bünyesinde 97 Protestan okulu bulunduran Deakonissen Anstalt zu Kaiserwerth 1878'de Filistin'e dair bilimsel çalışma yapmak gibi amaçlarla kurulan, bu yönüyle de British Palestine Exploration Fund'a benzeyen ve üyeleri arasında Alman imparatoru

İlgili tablolar için bk. Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 99, 108-109, 119-122.

[418] Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 105-107; Samuel Gobat özelinde İngiliz Protestan misyonerliğinin Filistin'e girişi önceki bölümlerde ele alınmıştır. Bu bağlamda 1860'lar sonrası İngiliz Protestan misyonerliğine dair bk. Lester Pittman, *Missionaries and Emissaries: The Anglican Church in Palestine*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Virginia, 1998; John James Moscrop, *Measuring Jerusalem: The Palestine Exploration Fund and British Interests in the Holy Land*, Leicester University Press, London 2000.

ve veliaht prensin de bulunduğu *Zeitschrift des deutchen Palastina Vereins* adında yayın organıyla Deutsches Palastina Verein bulunmaktaydı.[419]

Fransız Katolik cemiyetleri arasında kutsal topraklarla, özellikle de Filistin ile olan ilişkileri geliştirmek amacı ile Paris'te 1875'ten itibaren *La Terre Sainte* adlı dergiyle Oeuvre du chanoine Albouy, kutsal topraklara hacılığı teşvik etmek için 1853'te Paris'te kurulan ve 1876'ya kadar da *Bulletin des écoles d'Orient* dergisini yayımlayan Oeuvre des Pélérinages en Terre Sainte, Doğu'daki Katolik okullarını desteklemek için Paris'te kurulan Oeuvres des écoles d'Orient, Paris ve Lyon'da faaliyet gösteren ve Kudüs Latin Patrikliğine yıllık 55.000 Frank gönderen Société pour la propagation de la foi ve son olarak 1876'da Paris'te özellikle Haçlı Seferleri zamanından hacılara ve yazarlara ait elyazmalarını yayımlamak amacıyla *Société de l'Orient Latin* bulunmaktaydı.[420] Alman Katolik cemiyetleri de 1856'da Katolik Almanya ile Filistin merkez olmak üzere Yakın Doğu ile ilişkilerini, Osmanlı hâkimiyetindeki kutsal topraklara yöneltmişti. Almanların sahaya modern araçlarıyla girişi de 'umum' Katolik vurgusu içinde sayılsa bile, prestije dayalı rekabetin her yerde görünür olduğu bu dönemde, Alman Katolik cemiyetlerinin faaliyetleri de Alman siyasi, toplumsal, kültürel nüfuz bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda kutsal topraklardaki Ortodoksluk ve Ruslar karşısında Katolikliği desteklemek için Köln'de kurulan ve bu amaçlar doğrultusunda *Das Heilige Land* dergisini yayımlamasının yanı sıra kutsal yerler için önemli miktarda bağış toplayan Verein von heiligen Grabe, Peder Ratisbonne ve Siyon Kardeşlerin çalışmalarını desteklemek amacıyla 1866'da Münih'teki Zions Verein, Katolikliği ve Doğu'daki Katolik okullarını desteklemek amacıyla 1863'te Viyana'daki Verein von der unberfleckter Empfangnisz bulunmaktaydı.[421]

Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 107-108; Ayrıca Suriye ve Filistin bağlamında Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Protestan misyonerlik faaliyetleri için bk. Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

420 Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 118; Mısır, Suriye ve Filistin'deki Fransız mevcudiyetine dair bk. *La France et La Terre Sainte. Mille Ans d'histoire*, Parole et Silence, Canet en Roussillion 2010; Philippe Bonnichon, Pierre Gény, Jean Nemo, *Présences Françaises Outre-Mer (XVIe-XXIe siècles) 2 Tomes*, ed. ASOM (Académie des Sciences d'Outre-Mer) Karthala, Paris 2012.

Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 119; Tarihsel süreçte Filistin'de yoğun Alman Katolik varlığına ve misyonerlik faaliyetlerine dair bk. Haim Goren, *Echt Katholisch und gut Deutsch.*

Hitrovo'nun, bu cemiyetleri sıralamasının kayda değer bir nedeni vardı. Bu cemiyetler, bilimsel çalışmaları ile ülkelerinde kutsal topraklara dair önemli bir misyon üstlenmişlerdi. Oysa Rusya'da, kutsal topraklara dair ciddi anlamda bilgi eksikliği söz konusuydu. Öyle ki Hitrovo, raporuna "Biz Ruslar için kutsal topraklar kadar hem en çok tanınan hem de en az tanınan başka bir yer yoktur." şeklinde çarpıcı bir cümleyle başlar. Hitrovo, bu açılış cümlesinden sonraki paragrafta Rusların çocukluktan başlayarak Kudüs, Şeriya, Nasıra ve Beytüllahim'e Kiev, Moskova, Vladimir ve Novgorod kadar aşina olduklarından bahseder. Lakin Hitrovo'nun, bölgeye dair 'efsanevi bilgi' vurgusu, Rusların bu yerlerin tarihi, gelenekleri ve mevcut durumlarına dair hiçbir şey bilmedikleri yönündedir.[422] Hitrovo'ya göre bunun temel nedeni, kutsal topraklara dair Rusya'da ne bilimsel ne de popüler yayınların olmamasıdır. 1877'de *Palestina i Sinay* başlığıyla kutsal topraklara dair Rusça çalışmaların bibliyografyasını yayımlayan ve dolayısıyla literatüre vâkıf olan Hitrovo, mevcut eksikliği raporunda şu şekilde dile getirir:

> ...Kutsal topraklarda Ortodoksluğun mevcut durumunu yorumlamak gerekli olduğunda beni ilgili malzemenin hiçbir şekilde var olmamasından kaynaklanan farklı bir korku sarıyor. 2-3 kitap ve 30 kadar küçük gazete haberi, Rus Filistin çalışmalarının yıllık toplamını oluşturuyor. Buna aynı sayıda Rum makalelerini eklediğinde kutsal topraklara dair toplam Ortodoks çalışmalarını elde ediyorsun. Eğer bu çalışmalar nicelik değil nitelik olarak değerlendirilirse sonuç daha da vahim oluyor...[423]

Özellikle eğitim faaliyetleri, yayın organları, bilimsel çalışmaları ve gördükleri emperyal himayeyle millî karakterleri öne çıkaran Palestine Exploration Fund ve Deutsches Palastina Verein gibi cemiyetler, Hitrovo'ya adeta kurmayı düşündüğü cemiyetin sentezini ve bir bakıma modelini sunuyordu. Kaldı ki Hitrovo'nun bu sentezde cemiyetin yaptığı yayınlarla her sınıftan Rus halkını kutsal topraklar hakkında bilgilendirme tasavvuru yadsınamazdı. Öte yandan Hitrovo, raporunun üçüncü kısmında bu süre zarfında Katolik ve Protestan misyonerlik cemiyetlerinin Ortodokslara yönelik faaliyetlerine karşılık Kudüs Rum Ortodoks Patrikliğinin Ortodoksluğu korumak için ne yaptığı, daha

---

*Die Deutschen Katholiken und Palästina 1838-1910*, Wallstein Verlag, Göttingen 2009.

Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 3.

Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 47-48.

doğrusu neden bir şey yapmadığı sorusu üzerinde duruyordu. Hitrovo'ya göre bu durum Kudüs Ortodoks Kilisesinin mali durumuyla ilgili değildi. Bir başka deyişle, Kudüs Patrikliğinin gayrı Ortodoks propaganda karşısında etkisiz kalmasının temel nedeninin parasızlık olduğunu ileri süren Rum ruhbanların bu yöndeki mazeretlerini kabul etmemiştir. Zira Hitrovo, Patrik Kirilos'un azli ile başlayan krizden sonra Rus hükümetinin Besarabya'daki Kudüs Patrikliğinin mülklerinin gelirlerine el koymasının Patrikliğin yıllık gelirinin üçte ikisini götürmüş olmasına rağmen kalan üçte birlik kısmın Patriklik ve yerel ahaliye destek için yeterli miktar olduğunu 'detaylı hesaplamaları' ile göstermiştir. Buna göre, Kudüs Patrikliğinin Kudüs, Yafa, İzmir, Kidonya, İstanbul, Girit, Sakız, Kıbrıs, Yunanistan, Gürcistan ve Besarabya'daki mülklerinden ve Moskova ve Taganrog'daki elçilik kiliselerinden (podvorie) yıllık gelirleri; Rus kiliselerinden, şahıslardan ve hacılardan toplanan bağışlar olmak üzere yıllık toplam 223.100 ruble geliri vardı. Buna karşın patrikliğin; hacı misafirhaneleri, hastaneler, matbaalar, iki okul, kiliselerin bakımı ve papazların ihtiyaçları gibi farklı kalemlerden toplamda yıllık 174.000 ruble gideri vardı. Dolayısıyla Hitrovo'ya göre patriklik, yıllık 50.000 rublelik bütçe fazlası vermesi gerekirken, 1872 itibariyle son 9 yılda 100.000 ruble faiz ödediği 700.000 rublelik borç yapmıştı.[424]

Kudüs Patrikliğinin temelde ekonomik sorunlarının olmaması gerektiği sonucuna varan Hitrovo'ya göre asıl sorun, patrikliğin sosyal düzeni, yani Rum ruhbanlar ve Arap Ortodoks cemaat arasındaki sosyal eşitsizlikti. Bu düzende patrikliğin ruhani dairesindeki cemaatin tamamı Arap Ortodokslardan oluşmasına rağmen kilise hiyerarşisinde Araplar en alt kademe olan kilise papazlığının üstüne çıkamaz, hiyerarşide yükselemezdi. Buna karşın Sinod Meclisini içine alan Kutsal Kabir Kardeşliği tamamen Rumlardan oluşmaktaydı. Ancak özellikle Patrik Kirilos'un azli sonrası oluşan huzursuzluk ortamında Arap Ortodoksların Kutsal Kabir Kardeşliğinde kendilerine de yer verilmesi yönündeki talepleri Babıali tarafından dikkate alınmamıştı. Bu sırada Kudüs'e iki seyahat gerçekleştiren Hitrovo, bütün bu 'yolsuzluk ve eşitsizliklere' bizzat şahit olmuştu. Öyle ki gezdiği yerlerde bir tane bile Ortodoks okuluna rastlamadığını ve kiliselerin atıl hâlde olduğunu belirtmişti. Bütün bunlardan sonra

Hitrovo," Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 60-62.

Hitrovo, kutsal topraklarda Ortodoksluğun çöküşünün nedenlerine Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra Helenizm hareketini de ekledi. Hitrovo'ya göre bu hareket, Arap Ortodoksları, Helen milletinin Araplaşmış unsuru olarak görmekte ve kitleyi Rus etkisinden koruma refleksiyle kendi içinde her gün daha da artan bir Rus korkusu (*Russofobi*) barındırmaktaydı. Fakat Hitrovo'ya göre kutsal topraklarda Ortodoksluk ve dolaylı olarak Arap Ortodokslar, Katoliklere, Protestanlara ve Rumlara karşı sadece Rusya'nın himayesini aramakta; bir başka deyişle, 'özgürlükleri' için Rusya'dan medet ummaktaydılar.[425]

Hitrovo, raporunun devamında Filistin'de Rus mevcudiyetinin tarihi ve mevcut sorunları üzerine eğildikten ve betimledikten sonra bu sorunların nasıl aşılabileceği ve nihayet Rusya'nın Ortodoksluk için ne yapması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda Hitrovo, Arap Ortodoks nüfusun ihmali ve Rusya'nın bölgedeki en önemli nüfuz aracı olarak gördüğü Rus hacıların suiistimali gibi konular üzerinden Rum karşıtı (dolayısıyla Helenizm karşıtı) bir söylem geliştirerek Rusya'nın Filistin'de Ortodoksluğun öncüsü olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda Rum ruhbanların muhalefetini göz önünde bulunduran Hitrovo, Kudüs Patrikliğinin yıllık gelirlerinin yarısının Rusya'dan geldiğini belirterek gerekli durumlarda bunun patrikliğe "hatırlatılması" suretiyle patrikliğin dizginlenebileceğini ve bu şekilde Rusya'nın bölgedeki işlerinin kolaylaşabileceğini iddia etmiştir. Lakin Hitrovo'ya göre her ne kadar Rusya'nın bu cins, aslında Ruhani Misyon açısından ekonomik tehdide dayalı güçlü araçları olsa da Filistin'deki mevcut Rus kurumları ile Ortodoksluğun liderliğini üstlenmek mümkün değildi. Zira kutsal topraklardaki Rus mevcudiyetinin felsefesine aykırı bir şekilde Filistin Komitesi 1864'te Dışişleri Bakanlığının bünyesine dahil edilerek en büyük hata yapılmıştı. Böylece Bağdat, Beyrut, Kahire ve İstanbul ile karıştırılmaması gereken ruhani bir şehir olan Kudüs'te Rus mevcudiyetinin sorunları içinden çıkılmaz hâle gelmişti.[426]

Kudüs'te nihai söz hakkının konsolosa mı yoksa Ruhani Misyonun müdürüne mi ait olduğu meselesi üzerinde çok tartışıldığını bildiren Hitrovo'nın

Hitrovo, "Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 64-71.

Hitrovo," Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 97, 89.

bu konuya dair fikirleri oldukça açıktır; Kudüs'te Rusya'nın temsilciliğini Ruhani Misyonun yapması gerekmektedir. Zira Kudüs'te temsilcilik görevi için Ortodoksluk ve kilise tarihini, Kutsal Sinod ile Kudüs Patrikliğinin ilişkilerini ve nihayet en azından ana dili gibi Rumcayı bilmek kaçınılmazdır. Dolayısıyla Kudüs'teki Rus temsilcisi Ruhani Misyonun bilgisine sahip ruhani bir şahsiyet olmalıdır. Kudüs'te Rus kurumları arasındaki kavganın nedeninin diplomatlara gücün devredilmesi olduğunu savunan Hitrovo, bu hatadan dönülmezse Rus kurumlarının Kudüs patriği tarafından bölünüp yönetileceğini öne sürmüştür. Hitrovo, raporunu Rusya'nın Ortodoksluk bağlamında tarihî sorumluluğunu şu sözleriyle vurgulayarak sonlandırmıştır: "Üzerimizdeki Ortodoksluğu koruma görevini unutmamalıyız ve Amerikan Protestan Robinson'un sözünü hatırlamalıyız: Eğer Katolik, Fransa'nın doğal müttefiki ise Protestan, İngiltere ve Almanya'nın ve aynı şekilde Ortodoks, Rusya'nın doğal müttefikidir."[427] Nihayetinde Hitrovo'nun "Pravoslavie v Svyatoy Zemle, 1881" başlıklı bu raporu, hanedan, bürokrasi ve kilise çevrelerinde arzu ettiği yankıyı uyandırarak kutsal topraklarda Ortodoksluğun ahvaline yönelik farkındalık oluşturmasının yanı sıra tasarladığı cemiyetin kurulmasında bir dönüm noktası teşkil etti. Ancak Hitrovo, bu süreçte işlerin kolaylaşması için bunların yeterli olmadığını ve tasarladığı cemiyetin selameti için bir piskopos ve bir hanedan üyesinin himayesinin gerektiğinin de farkındaydı. Nitekim henüz 1877'de Leonid Kavelin ile bir yazışmasında bu gereklilikten şu ifadelerle bahsetmişti: "Eğer bu yeni kurum (özel Filistin Komitesi) hanedandan bir üyenin veya bir piskoposun etkin himayesi altına alınırsa herhangi bir para sıkıntısı yaşanmayacağını sanıyorum."[428]

Hitrovo'nun planladığı cemiyetin hanedandan bir hami kazanması ise 21-31 Mayıs 1881'de İmparator III. Aleksandr'ın üçüncü biraderi Grandük Sergey Aleksandroviç'in kutsal topraklara hac seyahati ile gerçekleşmiştir. Cemiyetin kuruluş tarihinde önemli bir yere sahip olan bu seyahatin temel

Hitrovo," Pravoslavie v Sv. Zemle", s. 92, 89; 96-97; Ayrıca Amerikan İncil Arkeolojisi uzmanı Edward Robinson için bk. R. D. Hitchcock, *The Life, Writings, and Character of Edward Robinson*, Anson D. F. Radolpf, New York 1863.

[428] V. N. Hitrovo'nun Leonid Kavelin'e 21 Şubat 1877 tarihli mektubu için bk. L. D. Gerd, "Perepiska V. N. Hitrovo v arhivnom fonde A. A. Dmitriyevskovo", *PPS*, Vıp. 102 (Moskova, 2005), s. 70-71.

sebebi, kutsal topraklar sevdalısı ve hamisi olarak bilinen ancak sağlık nedenlerinden dolayı Kudüs'e hac seyahati gerçekleştiremeyen İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna'nın 22 Mayıs 1880'de vefatından bir yıl sonra, 1 Mart 1881'de, İmparator II. Aleksandr'in suikast sonucu trajik ölümü ile hanedan ailesinde yaşanan manevi sarsıntıdan kaynaklı, bir bakıma, teselli bulma arzusuydu. Kardeşi Pavel Aleksandroviç ve kuzeni Konstantin Konstantinoviç ile ebeveynlerine dua etmek için Kudüs'e hacca giden Grandük Sergey Aleksandroviç, Kutsal Kabir'de ayinlere katılmış, Golgota'da Rus hacılarla birlikte dua etmiş ve Başrahip Antonin ile zaman geçirmişti. Kudüs Rus Ruhani Misyonu müdürü Başrahip Antonin, Grandük Sergey'in kutsal topraklardaki Rus etkisini güçlendirmeye yönelik şahsi ilgisini ve bakışını Hitrovo'nun planları lehinde belirginleştirdi.[429] Grandük Sergey'in bu ruh hâliyle St. Petersburg'a dönüşü sonrası Şubat 1882'de Hitrovo, "Pravoslavie v Svitoy Zemle" adlı raporunu Grandük'e sunma imkânı bulmuştu. Raporu okuduktan sonra Hitrovo'nun gözlemleri ve fikirlerine benzer çıkarımlarda bulunan Grandük, raporu çara bildirdi. Akabinde Şubat 1882'de Tsarskoe Selo'da Hitrovo ve Grandük Sergey'in görüşmesi sonrasında nihayet kutsal topraklara dair Rus bilgi ve ilgisini artıracak bir cemiyet kurulması kararına varıldı.[430]

Akabinde Hitrovo'nun çevresinde toplanan aydın ve bürokrat şahsiyetlerin kurucu üye olarak katılımıyla cemiyetin yapısı oluşturulmaya başlandı. Bu bağlamda kurucu üyelik, Filistin Cemiyetini, Rus mevcudiyetinin öncül kurumları olan Kudüs Rus Ruhani Misyonu ve Filistin Komisyonundan ayıran önemli bir unsurdu. Bu kurumlar, birkaç ruhban ve diplomat tarafından; bir başka deyişle doğrudan Kutsal Sinodun ve Dışişleri Bakanlığının katılımıyla kurulmuş ve faaliyette oldukları sürece bu resmî kurumların etki ve denetim mücadele-

[429] Grandük Sergey'in 1881'deki Kudüs seyahati ve kısa biyografisi için bk. "Pamyati Avgusteyşavo Predsedatelya İPPO Velikavo Knyazya Sergiya Aleksandroviça (s portretom)", *SİPPO*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 1-14; Ayrıca bk. A. A. Dmitriyevskiy, "Derjanie Zaşitniki i Pokroviteli Svyatoy Zemli i Avgusteyşie Palomniki u Jivonosnavo Groba", *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 426; Ayrıca Başrahip Antonin ile seyahati sırasındaki temaslarına dair bk. "İz dnevnika Arhimandrita Antonina (Kapustina). Palomniçestvo v Svyatuyu Zemluyu velikih knyazey Sergeya i Pavla Aleksandroviçey s Konstantinom Konstantinoviçem v Maye 1881 goda", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 147-160.

[430] "Pamyati Avgusteyşavo", s. 7.

sine maruz kalmışlardı. Hitrovo'nun tasarladığı cemiyet ise, devletin denetim ve müdahalesinden uzak; lakin maddi ve manevi destek ve dolaylı himayesine sahip bir oluşumdu. Dolayısıyla Hitrovo, Kutsal Sinod ve Dışişleri Bakanlığı gibi resmî kurumları ve Suriye ve Filistin'e yönelik Rus siyasetinin ihtilaflı şahsiyetlerini cemiyetin kuruluş evresine dahil etmek istemedi. Bu bakımdan Hitrovo'nun cemiyeti tasarladığı dönemde fikirlerine başvurduğu Kutsal Sinod Başkanı K. P. Pobedonostsev, Filistin Komisyonunun Başkanı Grandük Konstantin Nikolayeviç, eski İstanbul Rus Elçisi N. P. İgnatyev, Kudüs Rus Ruhani Misyonunun eski müdürleri Porfiriy Uspenskiy, Leonid Kavelin ve mevcut müdürü Antonin Kapustin gibi Suriye ve Filistin meselelerine vâkıf önemli şahsiyetlerin kurucu üyeler arasında yer almadığı görülmektedir.[431] Bu ise Hitrovo ve diğer kurucu üyelerin, hem devletin resmî kurumlarını hem de Filistin'de Rus siyasetinin hizipleşen bu eski figürlerini yeni cemiyetin kuruluş evresinden uzak tutarak önceki hataları tekrarlamak istemedikleri anlaşılmaktadır. Zira kurucu üye olmak, tüzüğünün yazılması, yani cemiyetin tanımının, amaçlarının, çalışma biçiminin belirlenmesinde söz sahibi olmak demekti.[432] Bununla beraber eski figürlerden kurucu üyeliğe dahil olan tek şahsiyet Filistin Komisyonunun üyesi B. P. Mansurov'du. Kudüs Rus Ruhani Misyonu müdürleri ile yaşadığı ihtilafların yanı sıra Filistin Cemiyetinin kurulmasına da karşı olan Mansurov'un kurucu üye olması önemli bir istisnaydı. Zira Mansurov, başından itibaren cemiyetin kurulmasını engellemek için Hitrovo'nun planlarına muhalefet etmişti. Fakat Hitrovo'nun girişiminin etkili şahsiyetlerden destek görmesi Mansurov'un muhalefetini önemsizleştirmişti. Dolayısıyla, Mansurov, bu tür bir oluşumun dışında kalmamak için kurucu üyeler arasına girmeyi ve akabinde cemiyetin konseyine seçilmeyi başarmış; fakat 1884'teki seçimde konseyden uzaklaştırılmıştı.[433]

Nitekim Dmitriyevskiy, cemiyetin tarihini yazarken Hitrovo'nun ilgili şahsiyetlerle fikir alışverişi yaptığı yazışmalarını temel kaynakları arasında kullanmıştır. Bk. Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşest'vo*.

Stavrou da bu konu üzerinde durmuştur. Bk. T. G. Stavrou, *The Russian Imperial Orthodox Palestine Society, 1882-1914*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 1961, s. 92-93.

Mansurov, konseyden uzaklaştırıldıktan sonra *Vostok* gazetesi üzerinden Hitrovo'ya karşı Rum taraftarlarının yanında cephe almıştı. Bk. Dmitriyevskiy, "B. P. Mansurova", s. 455-456.

**Görsel 13:** Grandük Sergey Aleksandroviç (1857-1905)[434]

Filistin Cemiyetinin kurucu üyeleri Suriye ve Filistin'deki Rus siyasetinin meselelerine vâkıf soylular, askerî ve sivil bürokratlar ve akademisyenler olmak üzere üç gruptan meydana gelen toplam 43 kişiden oluşmaktaydı. Bunların ortak paydası kutsal toprakların tarihi ve arkeolojisine dair araştırmalar yapmış veya hacı olarak kutsal toprakları ziyaret etmiş olmalarıydı. Cemiyetin soylu kurucuları arasında hanedandan olan İmparator III. Aleksandr'in biraderi

[434] "Pamyati Avgusteyşavo", s. 1.

Grandük Sergey Aleksandroviç ve kuzeni Grandük Mihail Mihailoviç en dikkat çeken şahsiyetlerdi. Grandük Sergey, kutsal topraklara gerçekleştirdiği hac seyahati sırasında Kudüs'te Rus mevcudiyetinin meselelerine ve Rus etkisinin artırılmasına yönelik sorunlara dair fikir sahibi olmuştu. Bu tecrübe ile cemiyetin kuruluş sürecinde etkin bir rol oynayarak 1905'te ölümüne kadar cemiyetin başkanı, güçlü hamisi ve bağışlarıyla cemiyetin çalışmalarının finansörlerinden oldu. Ancak hanedandan bir diğer kurucu üye olan Grandük Mihail ve daha sonra cemiyete onursal üye olan imparatorluk ailesinden diğer üyeler cemiyete aktif destekten ziyade itibar kazandırmıştı. Ayrıca soylu sınıfından Devlet Konseyi üyesi Dük (Knyaz) S. A. Dolgorukiy,[435] kutsal yerlerin tarihine dair akademik çalışmalarıyla tanınan ünlü tarihçi Kont S. D. Şeremetyev[436] ve hanedanla yakın ilişkileri bağlamında Ruhani Misyona da desteği ile bilinen Kont E. V. Putyatin ve O. E. Putyatina kurucu üyeler olarak bahse değer şahsiyetlerdir.

Cemiyetin ana omurgasını oluşturan sivil ve askerî bürokrasiden kurucu üyeler arasında V. N. Hitrovo ve B. P. Mansurov'un yanı sıra 1881'de kutsal toprakları ziyaretinde Grandük Sergey'e eşlik eden General M. P. Stepanov en önde gelenlerdendi. Cemiyetin ilk sekreteri (1882-1889) ve daha sonra başkan yardımcısı (1889-1917) olan Stepanov, etkin bir idareciydi.[437] Önemli bir diğer bürokrat ise aynı zamanda önemli bir düşünür ve tarihçi olarak Rus ve Rum patrikliklerinin meselelerine dair önemli çalışmalar kaleme alan T. İ. Filippov'du.[438] Yine tarihî konularda yazıları ile dikkat çeken bürokrasiden bir diğer kurucu üye ise D. F. Kobeko idi.[439] Son olarak, cemiyete bilimsel bir kurum

P. Bıkov, "Knyaz S. A. Dolgorukiy (nekrolog)", *Vsemirnaya İllyustratsiya*, T XLVI/Vıp. 1188 (St. Petersburg, 1891), s. 291-294.

[436] Yayınları için bk. N. V. Timofeyev (ed.), *İzdania Grafa S. D. Şeremeteva*, Tipografiya M. A. Aleksandrova, St. Petersburg, 1913.

N. N. Lisovoy, "İz istorii rukovodstva İmperatorskovo Pravoslavnovo Palestinskovo Obşestva: çetıre sekretarya (M. P. Stepanov - V. N. Hitrovo - A. P. Belyaev - A. A. Dmitrievskiy)" *PPS*, Vıp. 102 (Moskova, 2005), s. 6-36.

1872'de Bulgar Ekzahlığının kuruluşuna ve Beserabya'daki Kudüs Patrikliğinin mülkiyet meselelerine dair çalışması için bk. T. İ. Filippov, *Sovremennie Tserkovnie Voprosı*, Tipografiya Obşestvennaya Polza, St. Petersburg 1882; Biyografisi için bk. A. I. Faresov, "Pamyati T. İ. Filippova (s portretom)" *İstoriçeskiy Vestnik*, T LXXIX (St. Petersburg, 1900), s. 670-685.

Yazıları için bk. *Sbornik statei v Çest Dmitria Fomiça Kobeko*, Tipografiya Aleksandrova, St. Petersburg 1913.

niteliği kazandıran akademisyen kurucu üyelere değinmek gerekir. Bunlardan Rusya'da Bizans çalışmalarının temelini atan St. Petersburg Üniversitesi profesörü ve Bilimler Akademisi üyesi Bizantinist V. G. Vasiliyevskiy,[440] antik Rus çalışmaları ile tanınan Arkeolog M. A. Venevitinov[441] ve 1873-1874'te bir yıl kutsal topraklarda bilimsel araştırmalar yapan Kiev İlahiyat Akademisinde profesör Tarihçi-Arkeolog A. A. Olesnitskiy[442] önde gelenlerdendi. Öte yandan 1877'deki Filistin'e dair Rus çalışmalarını derlediği *Palestin i İerusalim v Russkoy Literature, Nauk, Jivopisi i Perevodah* adlı eseri ile edebiyat ve tarih alanında önde gelen şahsiyet S. I. Ponomarev,[443] 1864'te kutsal topraklara seyahati sonrası seyahat notlarını yayımlayan Tarihçi D. D. Smışlyayev[444] ve St. Petersburg İlahiyat Akademisinde profesör İ. Y. Troitskiy[445] bu kategoride bahse değerdir. Elbette kurucu üyeler arasında ismine burada yer verilmeyen Rus bilim ve kültürünün diğer önemli şahsiyetleri de mevcuttur.[446]

Bütün bu şahsiyetlerin bir araya gelmesi, Rusya'nın süregelen Filistin siyaseti için kaçınılmaz bir sonuçtu. Nitekim Ruhani Misyonun eski müdürü Leonid Kavelin, Hitrovo'ya yazdığı 18 Mayıs 1882 tarihli mektupta, "Kudüs'teki Rus meselelerini yönetmek için öncelikle en azından St. Petersburg'daki çok başlılığı ortak bir paydada birleştirmek kaçınılmazdır."[447] cümlesiyle St. Petersburg'u, yani devlet ricali ile ruhbanlar arasındaki görüş ayrılıklarının ve dolayısıyla sahadaki faaliyetleri zayıflatıcı çok başlılığın bertaraf edilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Nihayet bu düşüncelerle Ortodoks Filistin Cemiyeti, İmparatoriçe Mariya Aleksandrova'nın ölümünün ve Grandük Sergey Aleksandroviç'in

[440] P. V. Bezobrazov, "V. G. Vasilyevskiy", *Vizantiyskiy Vremennik*, T VI (St. Petersburg, 1899), s. 636-652.

[441] A. A. Venevitinov'un yayımladığı Papaz Daniel'in seyahatnamesi için bk. *Hojdenie İgumena Daniila v Svyatuyu zemlyu v naçale XII veka*, Arheogr. Komissiya, St. Petersburg 1877.

[442] V. Rıbinskiy, "Professor Akim Alekseyeviç Olesnitskiy", *TKDA*, No. 10 (Kiev, 1907), s. 308-322.

[443] A. A. Dmitriyevskiy, "Pamyati S. İ. Ponomareva (s portretom)", *SİPPO*, T XXV (St. Petersburg, 1914), s. 229-257.

[444] D. D. Smışlyayev, *Sinay i Palestina. İz Putevih Zametok 1865 goda*, Tipografiya Gubernskoy Zemskoy Upravı, Perm 1877.

[445] "Troitskiy, İ. Y, Nekrolog", *İstoriçeskiy Vestnik*, T LXXXV (St. Petersburg, 1901), s. 1149-1150.

[446] Diğer kurucu üyeleri cemiyetin ilk üye listesinde görmek mümkündür. Bk. "Spisok Çlenov PPO po 1-e Maya 1882 g.", *Otçet PPO za 1882-1883 god*, (St. Petersburg, 1883), s. 95-108.

[447] Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 220.

kutsal toprakları ziyaretinin yıl dönümü olan 21 Mayıs 1882 gibi manidar bir tarihte, resmen faaliyetlerine başladı.[448] Sırada cemiyetin idari yapısının ve kurumsal işleyişinin belirlenmesi vardı. Bu doğrultuda 1845'te kurulan ve 30 yılı aşkın faaliyet tecrübesinden dolayı İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyetinin tüzüğü örnek alınarak[449] Hitrovo, Grandük Sergey ve 43 kurucu üyenin iştiraki ile hazırlanan Ortodoks Filistin Cemiyetinin tüzüğü, 8 Mayıs 1882'de imparatorluk *ukazı* ile onaylandı. Tüzük sırasıyla "Cemiyetin Amaçları", "Cemiyetin Üyelerinin Hak ve Yükümlülükleri", "Toplantılar", "Konsey", "Yetkililer" olmak üzere 5 bölüm ve toplam 95 maddeden oluşmaktadır.[450]

Cemiyetin Amaçları ilk 12 maddeyle tüzüğün 1. bölümünü oluşturmaktadır. Cemiyetin Temel Amaçları ise tüzüğün 1. maddesinde 3 alt madde hâlinde belirtilir:

1. Ortodoks Filistin Cemiyeti sadece bilimsel ve hayırsever amaçlarla kurulmuştur ve bu amaçları geçekleştirmek için faaliyet alanını;

a) Rusya'da Doğu'nun kutsal yerleri hakkında bilgi toplamak, yayımlamak ve yaymak,

b) Kutsal yerlerin Ortodoks hacılarına yardımda bulunmak ve

c) Okullar, hastaneler ve hacı misafirhaneleri kurmak, yanı sıra yerli (Arap) Ortodokslara, kiliselerine, manastırlarına ve ruhbanlarına maddi yardımda bulunmak olarak belirlemiştir.

Hitrovo, bu son alt madde (c) ile cemiyetin Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin Rus hacılara ve Arap Ortodokslara yardımcı olmak gibi yükümlülüklerini vurgulamıştır. Diğer taraftan emperyal Rusya içinde hanedandan bürokrasiye ve zaten içtenlikle kutsal topraklar efsanelerine bağlanmış

[448] "Pamyati Avgusteyşavo", s. 7.

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 181; Rusya'nın Sibirya, Orta Asya, Uzak Doğu gibi bölgelerine dair coğrafi bilimsel bilginin oluşturulmasını amaçlayan İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyetinin 1845-1895 yılları arasındaki faaliyetleri için bk. P. P. Semyonov-Tyan-Şanskiy, *İstoriya Polvekovoy Deyatelnosti Russkovo İmperatorskovo Geografiçeskovo Obşestvo 1845-1895, v 3 çastyah*, Tipografiya V. Bezobrazova i Komp. St. Petersburg 1896.

[450] "Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882 goda", s. 77-90; Cemiyetin tarihi boyunca, tüzüğünde birçok değişiklik yapıldığını da belirtmek gerekir. Burada irdelenen tüzük metni, kuruluştaki yapıya işaret eder. Ancak sonraki tarihlerdeki eklemeler tarafımızdan tespit edilerek belirtilmiştir.

Rus halkının yükümlülüklerine yönelik maddi ve manevi destek oluşturmak için kutsal toprakların ve buradaki Rus mevcudiyetinin bilgisinin yayılmasını da hedef edinmiştir. Dolayısıyla cemiyet, bu üç hedef doğrultusunda organize edilerek tüzüğün 2. maddesine göre üç ana birime ayrılmış ve her birimin yetki ve sorumlulukları belirlenmiştir.

Tüzükte Bilimsel Yayın Biriminin görevleri şu şekilde sıralanır:

3. Cemiyet, farklı arşivlerde ve şahıslarda bulunan bilgi ve belgeleri keşfeder ve yayımlar.

4. Cemiyet bilimsel yardımlar, kitaplar, elyazmaları, haritalar, anıtlar ve benzeri (maddi kültür) unsurları edinmeye çalışır ve bunların kullanımını sadece kendi üyelerine değil herkese açar.

5. Cemiyet, meselelerin çözümüne sunulanları (araştırma ve incelemeyi) kendi araçları ölçüsünde parasal ya da diğer ödüllerle teşvik eder.

6. Cemiyet kendi araçları ölçüsünde bilimsel seferler (ekspedisyon) düzenler, çalışmalarına katılmak isteyen kendi üyelerini veya dışarıdan arzu edenleri görevlendirir, ihtiyaç durumunda dilekçeleri ile onlara manevi destek ve maddi yardım sağlar.

7. Cemiyetin bilgi toplaması ve yayması okumalar ve bildirilerin yanı sıra yazışmalar, basılı notlar, dergiler ve diğer eserler ve derlemeler aracılığı ile gerçekleştirilir.

Tüzüğün 8. maddesi cemiyetin Hac Biriminin görevlerini belirlemiştir:

8. Cemiyet, Ortodoks hacılara Doğu'nun kutsal yerlerini ziyaretleri sırasında yardımda bulunur; onlar için hacı misafirhaneleri, hastaneler inşa eder, özel hac kervanları düzenler, yol masraflarını azaltır ve rehberler yayımlar.

Ancak Filistin Cemiyeti kurulduğunda Rus hacılarla ilgilenen ve bu konuda birçok sorun yaşayan Filistin Komisyonu, Kudüs Rus Ruhani Misyonu ve Kudüs Rus Konsolosluğu mevcuttu. 8. maddede zikredildiği üzere Rus hacılarla ilgilenmeyi henüz oldukça kritik olarak gören Hitrovo'nun 9. madde ile Dışişleri Bakanlığı bürokrasisine, yani Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi bünyesindeki 1889'da ilga edilecek olan Filistin Komisyonuna uzlaşı sunduğu da anlaşılmaktadır. Buna göre:

9. Cemiyet mümkün olduğunca Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi bünyesindeki Filistin Komisyonunun faaliyetlerine destek olur ve faaliyetlerini Kudüs Rus Ruhani Misyonu ve Kudüs Rus Konsolosluğunun öneri ve talimatları ile uygun yapmaya çalışır.

Tüzüğün 10. ve 11. maddeleri doğrudan cemiyetin kutsal topraklarda Ortodoksluğa destek için neler yapacağına değinmezken dolaylı olarak kendi sermayesini oluşturma ve mülk satın alma hakkı ile amaçlarını ortaya koymuştur. Nitekim cemiyetin kutsal topraklardaki mülk alımına yönelik ana başarısı ve mirası buradan gelmektedir. Buna göre:

10. Cemiyet erişebildiği parasal kaynaklardan hususi ve dokunulmaz sermaye oluşturabilir, yanı sıra genel yasalar ve özel kurallara uygun olarak cemiyetin konseyinin onayı şartıyla taşınmaz mallar edinebilir.

11. Cemiyet giderlerini karşılamak için a) Üyelerin yıllık ve ömürlük aidatları; b) Her defasında alınan izin ile kilise ve diğer kamu alanlarında toplanan yardımlar; c) Cemiyetin konseyinin yetki verdiği üyelerin gönüllü olarak cemiyetin amaçları için topladıkları yardımlar; d) Cemiyetin hem genel ihtiyaçları hem de 1. maddede belirtilen amaçları uyarınca gönüllü yardımlar; e) Cemiyetin kendi yayınları ve mülklerinin satışından gelirler gibi araçları kendisine sağlar.[451]

Cemiyetin tüzüğünün 2. kısmında, yani 13-27. maddeleri arasında Üyelerinin Hak ve Yetkileri dikkatlice düzenlenmişti. Onursal, asli ve kısmi olmak üzere üç farklı üyelik tipi vardı ve her kategorinin vasfı, seçilme şekli, muhtemel görevleri ve üyelik ücretleri farklıydı:

13. Cemiyet şunlardan oluşur:

a) Onursal Üyeler- 50 üye (14 Mart 1883'te Genel Toplantıda 100'e yükseltildi.)[452]

b) Asli Üyeler- 200 üye (29 Mayıs 1885'te Genel Toplantıda 300'e yükseltildi.)[453]

Tüzüğün ilk kısmını oluşturan *Tsel Obşestva* için bk. "Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882 goda", s. 77-79.

"Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882 goda", s. 79; Muhtelif tarihlerde bu sayı artırılmıştır.

Ayrıca bu maddeye bir de not düşülmüştür: Cemiyetin onursal ve asli üye sayıları genel

c) Kısmi Üyeler- (sınırsız sayıda)

Cemiyete onursal üye olarak ilk yılında İmparator III. Aleksandr ve İmparatoriçe Mariya Feodorovna, ayrıca cemiyetin ilk başkanı Grandük Sergey Aleksandroviç'in yanı sıra Paul Aleksandroviç, Konstantin Nikolayeviç, Konstantin Konstantinoviç, Nikolay Nikolayeviç, Grandük Mihail Mihailoviç, Aleksandra Yosifovna, Yevgeniy Maksimilianoviç, Aleksandr Petroviç ve Konstantin Petroviç olmak üzere 12 hanedan üyesi cemiyete katıldı. Öte yandan kutsal topraklar ile uzun ilişkileri olduğu bilinen B. P. Mansurov ve V. N. Hitrovo'nun yanı sıra Ruhani Misyonun yaşayan liderleri olan Porfiriy Uspenskiy, Leonid Kavelin ve Antonin Kapustin onursal üyeler arasında yer aldı. Buna karşın N. P. İgnatyev, E. P. Novikov, A. İ. Nelidov ve İ. A. Zinovyev gibi 'Türk işlerinde' tecrübeleri ile referans şahsiyetler olan eski İstanbul Rus elçileri de onursal üyeler arasında yerini aldı. Son olarak Kutsal Sinod Başkanı K. P. Pobedonostsev'in yanı sıra cemiyetin amaçlarına ilgi duyan ve 5.000 ruble bağışta bulunma imkânına sahip Rus Kilise çevrelerinden önemli kişiler onursal üyeliğe kabul edildi.[454] Bu bakımdan onursal üye olmanın bir "yarış" haline gelip gelmediği bilinmese de bir bakıma toplumsal referans olarak saray nezdinde itibar kazanma amacıyla bir modaya dönüştüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hanedan üyelerinin yanı sıra akademisyenler, bürokratlar, ruhbanlar, kutsal topraklardaki Rus siyasetinin simaları ve hamileri ve nihayet cemiyete yüklü miktarda maddi yardım yapanlar bu kategoriye girmiştir. Tüzükte onursal üyelik şu şekilde yerini almıştır:

14. Cemiyet, konseyin önerisiyle Doğu'nun kutsal yerlerine dair çalışmaları ile ünlenmiş, özellikle de cemiyetin amaçlarına ilgi duyan ve cemiyete en az 5.000 ruble bağışta bulunanları onursal üyeleri olarak seçer.

15. Onursal üyeler, genel toplantılara katılmaya davet edilir ancak cemiyette görev alma zorunlulukları yoktur.

Sayısal olarak üyelerin en büyük kısmını oluşturan asli ve kısmi üyeler,

---

toplantıda konseyin tavsiyesiyle yükseltilebilir. Bk. "Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882 goda, v Petergofe, Ober-Prokurur Svyateyşavo Sinoda Pobedonostsev. Ustav İPPO", *Otçet PPO za 1884-1885*, (St. Petersburg, 1885), s. 65; Muhtelif tarihlerde bu sayı artırılmıştır.

[454] "Spisok çlenov PPO po 1-e Maya 1882 g.", *Otçet PPO za 1882-1883*, (St. Petersburg, 1883), s. 95-96.

cemiyetin çalışmalarının asıl yükünü taşıyanlar olmuştur. Buna göre, tüzükte asli ve kısmi üyelerin cemiyete ve çalışmalarına katılım aşamaları ve seçme ve seçilme hakları gibi konular ilgili maddelerde detaylıca ele alınmıştır:

16. Asli üyelik başvurusu için adayın cemiyetin 1. maddesindeki amaçlarına ilgi duyduğuna kefil olan mevcut iki veya daha fazla asli üyenin daveti gerekir.

17. Her üyelik başvurusu konseyde incelenir ve onaylanırsa, sonraki genel toplantıda seçim yapılır.

18. Seçim asli üyeler tarafından yapılır ve aday, üyelerin yarısından fazlasının oyunu alırsa seçilir.

19. Aday, seçilmezse üç sene sonra tekrar başvuruda bulunabilir.

20. Asli üyeler, cemiyetin bir veya birçok biriminde çalışabilir.

21. Asli üye cemiyetin bütün genel toplantılarına katılır ve cemiyetin bütün pozisyonları için seçme ve seçilme hakkına sahiptir.

22. Asli üyeler cemiyet için faydalı olduğunu düşündükleri önerileri konseye yazılı olarak sunma hakkına sahiptir. Konsey bunu inceledikten sonra ilgili üyeye geri bildirimde bulunur.

23. Asli üyeler cemiyete yıllık 25 ruble öder. Bunun yerine bir defaya mahsus ömürlük 500 ruble öder.

4. Kısmi üye olmak için konseye başvurulur ve konseyin kararıyla üyeliğe kabul gerçekleşir.

25. Kısmi üyeler cemiyete yıllık en az 10 ruble öder. Bunun yerine bir defaya mahsus ömürlük 200 ruble öder.

26. Kısmi üyeler toplantılarda sadece tavsiye oyu hakkına sahiptirler.

27. Üyeler yılsonunda katılsa dahi yıllık üyelik ücretinin tamamını öder. Bir defaya mahsus ömürlük ödeme yapılırken daha önce yapılmış yıllık ödemeler hesaba katılmaz.

Üyeleri teşvik etmek ve onlara itibar kazandırmak için özel sertifika ve nişan verilirdi. Onursal üyelere altın, asli üyelere gümüş ve kısmi üyelere bronz olarak verilen nişanın tasarımı 12 Haziran 1882'de İmparator III. Aleksandr

tarafından onaylanmıştı.[455] Buna göre iki kenarında kırmızı şeritli mavi kumaştan askı ile boyuna takılan nişan, altın haç üzerinde kalkan ve kalkanın ortasında beyaz emayeden oluşmaktaydı. Emayenin üzerinde alfa ve omega harfleri ve Mesih'i simgeleyen altın desen bulunmaktaydı. Kalkanın etrafında Kutsal Kitap'ın İşaya babından "Ne umolknu radi Siona, i radi İerusalima ne uspokoyus / Sion adına sessiz durmayacağım, Kudüs adına sakin kalmayacağım" ayeti yer almaktaydı.[456] Bu ayet, kutsal topraklarda Ortodoksluğun düştüğü kötü duruma karşı cemiyetin tepkisini ve bu durumu iyileştirme kararlılığını ifade etmekteydi. Nişanın diğer yüzünde ise Kutsal Kitap'ın Mezmurlar babından "Blagoslovit tya Gospod ot Siona i uzrişi blagaya İerusalima / Tanrı sana Sion'dan nimetler versin ve Kudüs'ün refahını gör" ayeti bulunmaktaydı.[457] Bu ayetten ise cemiyetin, Rus halkının kutsal topraklara seyahatlerini teşvik ettiği anlaşılmaktadır.

Nişanların hangi durumda kimlere verileceğine dair tüzükteki ilgili maddeler şu şekilde sıralanmıştır:

28. Onursal, asli ve kısmi üyeler, bu unvanlar için başkanın imzası ve sekreterin mührüne sahip sertifikalarını alırlar.

29. Yıllık ödemelerin yerine ömürlük ödeme yapmış onursal, asli ve kısmi üyelere (14, 23 ve 25. maddeler) her bir üyelik kademesine göre belirlenmiş nişanlar verilir.[458]

Büyük hedefleri olan Filistin Cemiyeti, faaliyetlerini koordine etmek ve üyelerinin çalışmalarına ivme kazandırmak için sıkça toplantılar düzenleme ihtiyacı duymuştur. Bu doğrultuda cemiyet, tüzüğünün 3. kısmında toplantılarının niteliği, sıklığı, içeriği gibi konuları Cemiyetin Toplantıları başlığı altında açıklayıcı bir biçimde ele almıştır:

31. Cemiyetin toplantıları genel ya da özel (birimler) yapılır.

32. Genel Toplantılar olağan, olağanüstü ve yıllık yapılır.

"Ustav İPPO", *SİPPO (Prilojenie)*, T IX (St. Petersburg, 1899), s. 4-5.

"İşaya, 62:1", *Kutsal Kitap*, Yeni Dünya Çevirisi, New York 2008, s. 972.

"Mezmurlar, 128:5", *Kutsal Kitap*, Yeni Dünya Çevirisi, New York 2008, s. 837.

458 Tüzüğün ikinci kısmını oluşturan *O Pravah i Obyazannostyah Çlenov Obşestva* için bk. "Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882 goda", s. 79-82.

**Görsel 14:** İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin Nişanı[459]

33. Ekimden marta kadar olan zaman dilimi hariç Olağan Genel Toplantılar, en az üç ayda bir kez yapılır.

34. Toplantılarda a) konseyin faaliyetlerine, cemiyetin yeni alımları ve edinilen yeni haberlere dair aylık raporların okunması, b) üyelerin seçimi: toplantı öncesinde önerilen onursal, asli kişilerin seçimi ve aynı zamanda yeni adayların

[459] "Ustav İPPO", s. 4-5.

önerilmesi ve c) bilimsel makalelerin okunması, cemiyet hakkında önemli haberlerin sözlü olarak üyeler tarafından tartışılması gerçekleştirilir.

35. Okunması için hazırlanan bilimsel makaleler üyeler tarafından ajandada ilan edilir.

36. Bildiri veya sözlü açıklama yapmak isteyen üyeler, öncesinde toplantıyı düzenleyen ve yapılacakların sırasını belirleyen başkanlığa durumu bildirir.

37. Olağan Genel Toplantıda asli üyelerin dışarıdan getirdiği ziyaretçiler de bulunabilir.

38. Kurallara dair, cemiyetin yönetimi veya tüzüğünün değişimine dair Olağanüstü Genel Toplantıya gerektiği durumda konsey karar verir.

39. Olağanüstü Genel Toplantılarda sadece onursal ve asli üyeler bulunabilir.

40. Yıllık toplantılarda cemiyetin faaliyetlerine ve ahvaline dair raporlar okunur, yetkili kişiler seçilir, madalya ve ödüller verilir, bilimsel içerikli makaleler okunur ve konuşmalar yapılır.

41. Yıllık toplantıda üyelere kitaplar sunulur.

42. Bir önceki yılda cemiyetin Olağan Genel Toplantısında başkan yetkili kişilerin isimlerini ilan eder.

43. Oyların yarısından çoğunu alanlar, yetkili olarak seçilir.

44. Cemiyetin üç biriminden her biri toplantılarını her iki ayda en az bir kez gerçekleştirir.

45. Birim başkanlıkları, sonraki üç yılın yönetimini seçmek için Genel Toplantıdan bir ay önce toplanır. Seçim kapalı zarf usulü yapılır ve oyların yarısından fazlasını alan seçilir.

46. Birimlerin toplantılarında birimin faaliyetlerini çoğunluk belirler.

49. Birimlerin çalışmaları ve iç yönetimleri birim toplantılarında belirlenir. Her toplantıdan sonra toplantılara katılanlar toplantı zaptını cemiyetin sekreteri aracılığıyla konseye gönderir.[460]

[460] Tüzüğün üçüncü kısmını oluşturan *O Sobraniyah* için bk. "Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882

Cemiyetin faaliyetlerini tüzük temelinde yöneten konseyin üye sayısı yine cemiyetin faaliyetlerine paralel olarak arttı. Buna göre, daha sonra değinileceği üzere cemiyetin devlet denetimine alındığı 24 Mart 1889'da tüzüğünün 50. maddesinde değişiklik yapılarak Kutsal Sinodun ve Dışişleri Bakanlığının temsilcileri cemiyetin konseyine dahil edildi.[461] Birkaç yıl sonra, cemiyetin 27 Kasım 1894 tarihli genel toplantısında tüzüğün 50 ve 51. maddelerinde değişiklik yapılarak konseye seçilen 3 asli üye 6'ya yükseltilerek 2'sinin yıllık rotasyona tâbi tutulması kararlaştırıldı.[462] Nihayet, Filistin Cemiyetinin okullarının Filistin'den sonra Suriye geneline yayılmasıyla 25 Temmuz 1898'deki bir başka kararla tüzüğün 50. maddesinde değişiklik yapılarak konseye Eğitim Bakanlığının temsilcisi de dahil edildi.[463] Konseyin birleşenleri, işlevi, görevleri ve yükümlülükleri tüzüğün dördüncü bölümünde 50-62. maddeleri arasında detaylıca belirlenmiştir. Buna göre:

50. Konsey; cemiyetin başkanı, başkan yardımcısı, birimlerin başkanları, Genel Toplantı'da seçilmiş üç asli üye, sekreter ve muhasipten oluşur.

51. Konseyin üç üyesinden biri, giriş sırasına göre her yıl değişir.

52. Konsey, tüzüğe bağlı kalarak, cemiyetin bütün meselelerini yönetir.

53. Konsey, temel görevlerinden biri olarak cemiyetin birimlerin kapsamına giren faaliyet alanlarını geliştirir.

54. Konsey, ilgili birimlerine bilimsel çalışmalar, bildiri ve önerileri incelemesi için gönderir; özel gereklilik durumunda cemiyetin konuya vâkıf üyelerine konuyu özel olarak incelemeleri için gönderir. Konsey, gerekli bilgileri aldıktan sonra cemiyetin amaçları doğrultusunda gerekli görülen tedbirleri alır.

55. Konsey, cemiyetin gelir ve giderlerine dair yıllık raporu hazırlar ve Genel Toplantıda sunar.

56. Genel Toplantıda konsey, cemiyetin geçen yılının faaliyetleri, yapılan harcamalar, genel durum ve mülklerine dair rapor sunar.

---

goda", s. 82-84.

"Gosudar İmperator, po vsepoddanneyşemu dokladu Evo İmpratorskavo Vısoçestva Predsedatelya İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva, v 24 den Marta 1889 goda, Vısoçayşee povelenie 24 Marta 1889 g.", *Sedmoy Otçet İPPO za 1888-1890 godı (Prilojeniya)*, (St. Petersburg, 1891), s. 21-22.

[462] "Obşiya Sobraniya İPPO 27 Noyabrya 1894 g.", *SİPPO*, T V (St. Petersburg, 1895), s. 701.

[463] "Ustav İPPO", s. 8.

57. Raporun incelenmesi için üç üyeden oluşan bir komisyon seçilir.

58. Komisyonun bir ay içinde vardığı sonuç özel bir açıklama gerektirirse konseye bildirilir.

59. Komisyonun vardığı sonuçlar ve konseyin açıklamaları, sonraki genel toplantıda cemiyete aktarılır.

60. Konseyin geçerli toplantısı, başkan ya da yardımcısından başka dört üyenin katılımı ile gerçekleşir.

61. Konseyde meseleler çoğunluğa göre halledilir. Eşitlik durumunda başkanın oyu kararı belirler.

62. Toplantı zaptı sekreter tarafından, yoksa başkanın davetiyle bir üye tarafından tutulur.[464]

Cemiyetin tüzüğünün "Yetkililere Dair" başlığıyla beşinci ve son kısmında cemiyetin idari kadroları, kişilerin göreve geliş şekilleri, görev süreleri ve sorumlulukları gibi konuların dikkatli bir şekilde belirlendiği görülmektedir. Bu bağlamda cemiyetin lider figürleri olan başkan ve yardımcılarına dair hükümler 63-69. maddeler arasında mevcuttur:

63. Cemiyetin başkanı ve başkan yardımcısı 4 yılda bir 3 aday arasından seçilir, bu süre zarfında bu pozisyonlardan biri boşalırsa yerine yeni seçim yapılır. Eğer imparatorluk ailesinden bir kişi başkanlığı onurlandırırsa, bu madde yardımcının seçimi için uygulanır.[465]

64. Başkan, cemiyetin konseyi ve genel toplantılarında esas kişidir. Cemiyet adına idari birimler ve şahsiyetlerle bütün ilişkileri kuran kişidir.

65. Başkan tüzüğün her meselede tam olarak uygulanmasının gözeticisidir.

66. Başkan, oturumları hem konseyde hem de genel toplantıda yönetir ve çalışmaları denetler. Genel düzenden sapma hâlinde oturumu sonlandırma hakkına sahiptir.

[464] Tüzüğün dördüncü kısmını oluşturan *O Sovyete* için bk. "Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882 goda", s. 86-90.

[465] Bu ifade 1889'da 63. maddeye eklenmiştir. Bk. "Vısoçayşee povelenie 24 Marta 1889 g.", s. 21-22.

67. Başkan, konseyin önerisi üzerine mali meselelerde muhasibe talimat verir.

68. Başkan, geciktirilemeyecek durumlarda 500 rubleye kadar harcama hakkına sahiptir. Harcamanın gerekçeleri, konseyin en yakın oturumunda gündeme getirilir.

69. Başkanın yokluğunda, bütün hak ve yükümlülükleri yardımcısına geçer.

Cemiyetin başkanları Grandük Sergey Aleksandroviç (1882-1905) ve Grandüşes Yelizaveta Feodorovna (1905-1917), şahsen konseyin toplantılarına ve genel toplantılara katılmadığı için hak ve yükümlülüklerini başkan yardımcısı (*pomoşnik predsedatelya*) yürütürdü. 1882-1889 yılları arasında başkan yardımcılığı yapan V. N. Hitrovo bu görevleri yürüttü. 1889'da cemiyet "imparatorluk" unvanını aldıktan sonra yapılan yeni görev dağılımında başkan yardımcılığını M. P. Stepanov (1889- 1917) üstlendi.

Cemiyetin üç farklı biriminin kendi başkanlıkları bünyesinde hak ve yetkileri vardı. Bu konu 70-73. maddeler arasında ele alınmıştır:

70. Cemiyetin her birimi kendi başkanlık memurunu seçer. Bunların her biri kendine yardımcı ve sekreter atar.

71. Birim başkanları birimlerinde cemiyetin başkanının genel toplantılarda sahip olduğu hak ve yetkilere sahiptir.

72. Birimin başkanı birimin amaçlarına ulaşmasından, bunların özel toplantılarda tartışılmasından ve yılda en az iki defa konseye birimin faaliyetlerine dair rapor verilmesinden sorumludur.

73. Başkanlık memurunun yokluğunda birimde ve konseyde yerini yardımcısı alır.

Cemiyetin en işlevsel kadrosu sekreterlik göreviydi. Bu görev, cemiyetin politikasının sağlamlaşmasında teşkilat yapısının önemini de göstermekteydi. Zira tutarlılık ve istikrar gereği asıl yetki sahiplerinin bulunduğu bu görev, cemiyetin önde gelen şahsiyetleri arasında zamanla el değiştirmekteydi. Öyle ki 1889'da V. N. Hitrovo ve M. P. Stepanov arasında başkan yardımcılığı ve sekreterlik görevleri el değiştirmişti. Bu bağlamda cemiyetin sekreterliğini yapmış olan M. P. Stepanov (1882-1889), V. N. Hitrovo (1889-1903), A. P. Belyayev

(1903-1906), A. A. Dmitriyevskiy (1906-1918) cemiyetin amaçlarını ve ihtiyaçlarını çok iyi bilen ve cemiyeti yönetme kabiliyetine sahip ve en nihayetinde teşkilatçılık yönleri kuvvetli şahsiyetlerdi.[466] Sekreterin yetki ve sorumlulukları-na dair meseleler tüzüğün 74-80. maddeleri arasında ele alınmıştır. Buna göre:

74. Sekreter başkanın önerisiyle konsey tarafından aslî üyeler arasından atanır ve konseyin üyesi olarak diğerleri gibi oy kullanma hakkına sahiptir.

75. Sekreter, cemiyetin idari işlerini (kançılarya) yönetir, bütün yazışmaları tutar ve konseye rapor eder, konseyin ve cemiyetin toplantı tutanaklarını tutar, yıllık raporları derler, birimlerin toplantılarına iştirak eder.

76. Cemiyetin mührünü sekreter muhafaza eder.

77. Sekreterin idaresinde arşiv ve kütüphane bulunur. Sekreter bunların içerik ve düzeninin yanı sıra kayıt ve katalog işlemlerinin yürütülmesinden sorumludur.

78. İhtiyaç durumunda konseyin onayıyla sekreterin doğrudan yürüttüğü hizmetler cemiyetin idaresine devredilir.

79. Cemiyetin idaresindeki sekreter ve memurlar, konseyin talimatlarına göre hareket eder.

80. Küçük ve idari masraflar sekretere gerektiği durumda cemiyetin kasasından 100 rubleye kadar ödenir. Ödemenin kaydedildiği defter yıllık toplantı öncesi kontrol edilmesi için konseyin üyelerine ve muhasibe gönderilir.

Son olarak cemiyetin muhasibinin yetki ve sorumlulukları tüzükte 81-95 maddeleri arasında belirlenmiştir:

81. Muhasip, cemiyetin asli üyeleri arasından 4 yıllığına genel toplantıda seçilir ve konseyin üyesi olarak diğer üyelerle eşit oy hakkına sahiptir.

82. Muhasip konseyden aldığı yetki ile hükümetten ve özel yerlerden topladığı gelirleri, derhâl konseye bildirir.

83. Muhasip, cemiyetin üyelerinden aldığı üyelik harçlarını kayıt defterlerine geçirir.

[466] Lisovoy, "Rukovodstva İPPO", s. 6-36; İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin 1882-1918 arası başkanları, başkan yardımcıları ve sekreterlerinin listeleri için bk. Ekler.

84. Ömürlük (14, 23 ve 25. maddeler) ve yıllık ödemeleri topladıktan sonra konseyin bilgisine sunar.

85. Üyelik gelirlerini toplayarak kaydeden muhasibin hazırladığı yıllık gelir ve gider raporunu, başkan imzalar, sekreter mühür basar, cemiyet yayımlar.

86. Bütün mali işlemler başkanın talimatı ve sekreterin onayıyla yürütülür.

87. Muhasip, mevcut giderler için gerekli olan nakit parayı kendinde tutar, gerisi başkan ve yardımcısında muhafaza edilir.

88. Mali yılbaşı 1 Mart'tır.

89. Muhasip her ay konseye önceki ayın gelir giderlerini, mali defterlerle birlikte sunar.

90. Eylül, Ocak ve yıllık toplantı öncesi olmak üzere yılda üç defa konsey tarafından nakit miktarının ve bütün mali dokümanların sayımı yapılır.

91. Sayımın sonunda ilgili kayıtlar tutulur.

92. Gözden geçirilen mali defterler cemiyetin arşivinde muhafaza edilir.

93. Muhasip, bulunmadığı ya da hasta olduğu durumda konseyi yazılı olarak bilgilendirdikten sonra gelir ve gider kayıt defterlerini, bunlarla ilgili belgeleri ve cemiyetin kasasındaki nakit paraları sekretere iletir.

94. Cemiyetin bütün yetkilileri sonraki dönem için tekrar seçilebilir.

95. Cemiyetin açılışında, cemiyetin başkanı ya da başkan yardımcısı, onun yardımcısı, birimlerin başkanlık memurları, konseyin üç üyesi ve muhasip cemiyetin kurucularından seçilir veya onların cemiyetin çalışmalarına katılması için davet ettiklerinden seçilir.[467]

1889'a gelindiğinde Grandük Sergey'in şahsi temaslarıyla Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi bünyesindeki Filistin Komisyonu ilga edilerek mülk ve sorumluluklarının Filistin Cemiyetine devredilmesi gündeme geldi. Dışişleri Bakanı N. K. Giers'in yardımcısı V. N. Lamzdrof'un günlüklerinde Filistin Komisyonunun ilga sürecinde yaşananlara dair detaylı bilgi bulunmaktadır. Buna göre Grandük Sergey, İmparator III. Aleksandr'a yakınlığını kullanarak

[467] Tüzüğün beşinci kısmını oluşturan *O Doljnostnıh Litsah* için bk. "Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882 goda", s. 86-90.

Dışişleri Bakanı Giers, İstanbul Elçisi A. İ. Nelidov, Filistin Komisyonunun kurucusu B. P. Mansurov ve mevcut başkanı İ. A. Zinovyev üzerinde komisyonun ilgası için baskı kurdu. Bu doğrultuda taleplerinin bir an önce hayata geçirilmesi için grandük, 21 Mart Salı günü cemiyetin sekreteri M. P. Stepanov'u Dışişleri Bakanına göndererek tarafların konuya dair görüşlerini ifade etmeleri ve sonrasında Filistin Komisyonunun nihai kaderine dair kararın alınması için bir toplantı yapılmasını istedi. Fakat Grandük Sergey'in III. Aleksandr üzerinden baskıyla meseleyi oldu-bittiye getirmeye yönelik tavrı, Giers'in meseleye Ortodoks Filistin Cemiyetinin aleyhinde yaklaşmasına neden oldu. Nitekim 24 Mart 1889'da gerçekleştirilen toplantıda Grandük Sergey'in talepleri Kutsal Sinod Başkanı Pobedonostsev tarafından kabul edilirken Giers, Filistin Komisyonunun yetkilerinin doğrudan Filistin Cemiyetine değil, cemiyetin konseyine devredilmesini, cemiyetin başkan ve başkan yardımcısının da imparator tarafından atanmasını, konseye Dışişleri Bakanlığı ve Kutsal Sinoddan temsilcilerin dahil edilmesini teklif etti. Giers böylece Filistin Komisyonunu Filistin Cemiyetinin konseyi bünyesinde muhafaza ederek cemiyeti, Filistin Komisyonu gibi Dışişleri Bakanlığı yetki alanında tutmayı amaçlamıştı. Ancak Grandük Sergey, imparatordan aldığı güçle toplantı boyunca Filistin Komisyonu ve en önemli temsilcileri olan Mansurov ve Zinovyev'den kurtulmayı amaçlayan bir tutum izledi. Nihayetinde Lamzdorf, günlüklerine yansıttığına göre toplantı sırasında hazırlanan protokolü Aniçkov Sarayı'ndaki İmparator III. Aleksandr'a götüren Giers'in, mağlup bir şekilde döndüğünü, son 2-3 yıldır Filistin Komisyonu ve temsilcilerini saf dışı etmek için mücadele eden Grandük Sergey'in ise "aşağılayıcı bir tavır" takındığını bildirmiştir.[468] Böylece Grandük Sergey'in İmparator nezdindeki girişimleri sonucunda Filistin Komisyonunu tümüyle kaldırarak yetkilerini, mülklerini ve sermayesini Filistin Cemiyetine devreden *ukaz* aynı gün İmparator III. Aleksandr tarafından imzalandı. Buna göre:

1. Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi bünyesindeki Filistin Komisyonu kapatılıp sorumlulukları, meseleleri ve sermayesi Ortodoks Filistin Cemiyetinin konseyinin idaresine devredilmiştir.

V. N. Lamzdorf, *Dnevnik 1886-1890 Tom I*, Gosudarstvennoe İsdatelstvo, Moskova-Leningrad 1926, 20 Mart Pazartesi için, s. 196-197; 21 Mart Salı için, s. 199-200; 24 Mart Cuma için, s. 202-203.

2. Ortodoks Filistin Cemiyetinin tüzüğüne şu kararlar ilave edilmiştir.

a) Ortodoks Filistin Cemiyetine "İmparatorluk" unvanı verilmiştir.

b) Cemiyetin başkan yardımcısı ve Kutsal Sinod ve Dışişleri Bakanlığının konseydeki temsilcileri başkanın yüksek iradesi ile atanır.

c) Cemiyetin yıllık raporları, başkan aracılığıyla imparatorun yüksek görüşüne sunulur.

d) Filistin Komisyonunun idaresinde olup Ortodoks Filistin Cemiyetinin konseyine devredilen meseleler, cemiyetin genel toplantısında tartışmaya açılmaz.[469]

Filistin Cemiyetinin Rus siyasetinde önemli bir konuma gelmesinde birçok faktör söz konusuydu. 1878 Berlin Kongresi sonrası ülke içi altyapı, ekonomik ilerleme ve Uzak Doğu'ya genişleme ve dolayısıyla Batı'da savaştan uzak durma dönemine giren Rusya, Yakın Doğu'da geleneksel etki kurma siyasetinde askerî ve siyasi araçlar yerine kültürel ve dinî araçlara, benzerleri gibi, hatta gecikmişlik hisleriyle hayıflanarak yönelmek zorundaydı. Bu bağlamda, 1882-1889 yılları arasında, kurucu tüzüğündeki amaçları doğrultusunda oldukça başarılı faaliyetlerde bulunan cemiyet, profesyonel programı, yapısı ve tutkulu ve aktif üyeleriyle Rus idaresi nezdinde kültürel ve dinî faaliyetlerindeki başarısını sürdüreceğine yönelik izlenimler bırakmıştı. Ayrıca cemiyet sivil bürokrasi, askeriye, akademi, kilise ve hanedan gibi Rus toplumunun en etkin kesimlerinden onursal, asli ve kısmi üyelere sahipti. Bu üyeler, cemiyetin amaçlarının ve faaliyetlerinin belirlenmesi ve uygulanmasındaki rollerinin yanı sıra Rus devleti nezdinde çıkarlarının temsilinde kritik rollere sahipti. Cemiyetin Başkanı Grandük Sergey'in İmparator III. Aleksandr üzerindeki etkisi ve ailevi ilişkileri cemiyetin çıkarlarının ilerletilmesinde öncelikli öneme sahipti. Nitekim dindar ve milliyetçi bir kişiliğe sahip olan III. Aleksandr nezdinde Filistin Cemiyetinin Kudüs'te III. Aleksandr ve Grandük Sergey'in anneleri müteveffa çariçe adına inşa edilen Azize Mariya Magdalina Kilisesi, cemiyete karşı duygusal bir bağlılık oluşturmuştu. 1889'a gelindiğinde öngörülen kültürel ve dinî siyaset yönteminin Filistin Cemiyeti tarafından başarıyla yürütülmesi cemiyetin, Rus devleti ve III. Aleksandr tarafından yetkilendiri-

[469] "Vısoçayşee povelenie 24 Marta 1889 g.", s. 21-22.

lerek taltif edilmesini beraberinde getirdi. Dolayısıyla 24 Mart 1889 tarihli *ukaz*la İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti adını alan cemiyet için bu sadece bir isim değişikliği değildi. Zira konseyine Kutsal Sinod ve Dışişleri Bakanlığından temsilcilerin dahil edilerek yıllık raporların imparatora sunulması, cemiyeti tümüyle hükümetin yakın gözetimi altına alınmıştı. Bu *ukaz* aynı zamanda Rusya'nın Suriye ve Filistin siyaseti ve meselelerinde birbirleriyle mücadele içinde olan bütün kurumların yetkilerini Filistin Cemiyetinin tekelinde toplamıştı. Bu bağlamda Kudüs Rus Ruhani Misyonu ise Rus hacıların ruhani ihtiyaçlarını karşılamak göreviyle Filistin Cemiyeti için tamamlayıcı bir unsur olarak varlığını muhafaza edecekti.

Cemiyetin faaliyetlerinin gelişimi ile tüzükte bazı değişiklikler ve ilaveler gerçekleştirildi. Cemiyetin 18 Ekim 1884 tarihli genel toplantısında, cemiyet hakkında bilginin yayılması ve bağış toplanması amacıyla imparatorluğun çeşitli piskoposluk bölgelerinde şubeler açılması için tüzüğe ilave maddeler eklenmesine dair bir öneri sunuldu.[470] Öneri, cemiyetin Kudüs'ten sonra Perm'de temsilciliğini yapan D. D. Smışlyayev'den gelmişti. Öneriyle imparatorluk sınırları genelinde kurulacak şubelerle Rus halkının cemiyetin faaliyetleri hakkında bilgilendirilmesi ve böylece cemiyet için yardım toplanabilmesi amaçlamıştı. Bir başka deyişle şubeler, cemiyetin zamanla artan faaliyetlerine mali kaynak arayışının doğal bir sonucuydu. Nitekim konsey tarafından şubelerin faaliyetlerine dair yapılan 14 maddelik düzenleme, Kutsal Sinod Başkanı K. P. Pobedonotsev tarafından, III. Aleksandr'a sunulmuş ve 2 Mart 1885'te de onaylandıktan sonra cemiyetin tüzüğüne ilave edilmiştir.[471] Buna göre:

1. Ortodoks Filistin Cemiyeti, imparatorluğun gerekli gördüğü piskoposluk bölgelerinde kendi şubelerini açma hakkına sahiptir.

2. Cemiyetin şubeleri şu amaçlara sahiptir:

a) Ortodoks Filistin Cemiyetinin amaçları hakkında bilgi yaymak

b) Cemiyete yeni üyeler kazandırmak.

[470] Teklife genel toplantı raporunun son kısmında yer verilmiştir. Bk. "Otçet Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva çitannıy Sekretarem M. P. Stepanovım v zasedanii 18 Oktyabrya 1884 goda", *Otçet PPO za 1884-1885*, St. Petersburg 1885, s. 9.

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 204-205.

3. Cemiyetin tüzüğünün izin verdiği ölçüde cemiyete maddi kaynak sağlamak için bütün tedbirleri alır, cemiyetin verdiği görevleri yerine getirir.

4. Şubeler, cemiyetin konseyinin takdiri, yerel yetkililerin rızası ve cemiyetin ilgili bölgeden en az 10 üyesinin şubenin açılması yönünde talepte bulunması üzerine açılır.

5. Şubelerin açılışı, cemiyetin en yakın genel toplantısında rapor edilir, gazetelerde yayımlanır ve şubeler belirli bölgede faaliyet gösterir.

6. Şubeler, başkanlarını, onların yardımcılarını, muhasipleri kendi adayları arasından üç yıllık dönemlerle seçer. Bu üç yıllık dönemde bunlardan birinin pozisyonu boşalırsa yerine yeni bir kişi seçilir.

7. Şubelerin yetkili personeli cemiyetin konseyi tarafından onaylanır.

8. Şubeler, gerekli gördüğünde başkan tarafından seçilen kâtiplere sahip olabilir.

9. Şubelerin bir ya da birçok üyesinin emekliliği hâlinde bunların yerine cemiyetin konseyi tarafından cemiyetin diğer yerel üyeleri getirilir.

10. Şubelerin yetkili ve üye seçiminde en çok oyu alan seçilmiş kabul edilir.

11. Şubelerin üyeleri başkanın takdiri ile toplanırlar. Bütün meseleler çoğunluğun oyları ile çözülür. Oyların eşit olması durumunda, başkanın oyu belirleyici olur. Kararın geçerliliği için başkan ve yardımcısı hariç en az dört üyenin katılımı şarttır.

12. Cemiyetin faaliyetlerinin birliğinin korunması için yerel şubeler, kendi tekliflerini sadece cemiyetin konseyinin onayı ile gerçekleştirebilir.

13. Yılın sonunda yerel şubeler, kendi faaliyetleri ve gelir ve gider miktarları hakkında raporlar hazırlar ve bunları cemiyetin konseyine sunar.

14. Şubeler a) şubelerin yetkililerini seçmek; b) kendi faaliyetlerinin yıllık raporunu okumak; c) ya da cemiyetin tüzüğüne yapılan bu ilave ile çözülen meselelerin tartışılması için cemiyetin yerel üyelerinin genel toplantısını düzenlemeye davet edilir.[472]

2 Mart 1885 tarihli tüzüğe ilave için bk. "Vısoçayşee utverjdennoe 2 Marta 1885 g. dopolnenie k ustavu PPO", *Otçet PPO za 1884-1885*, (St. Petersburg, 1885), s. 77-79.

Örgütlenmesi cemiyete benzeyen şubeler, başkan, sekreter ve muhasip gibi yetkililerini seçer ve cemiyetin konseyinin onayına sunardı. Cemiyetin faaliyetlerinde birliğin sağlanması doğrultusunda yerel şubeler, kendi tekliflerini sadece cemiyetin konseyinin onayı ile gerçekleştirebilirdi. Her yılın sonunda şubeler, faaliyetleri, gelir ve gider miktarları hakkında hazırladıkları şube raporlarını cemiyetin konseyine sunardı. Öte yandan 1885'teki bu düzenlemelere rağmen cemiyetin sekiz yıl şube açamamasının sebebinin 4. madde ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre bir şubenin açılabilmesi için cemiyetin konseyinin takdiri, yerel yetkililerin rızası ve cemiyetin ilgili piskoposluk bölgesinden en az 10 üyesinin şubenin açılması yönünde talepte bulunması gerekirdi. Nitekim Rus devletinin ciddi desteğine sahip olan cemiyet, yerel yetkililerin rızasını alma konusunda herhangi bir zorluk yaşamazken, ilgili bölgeden en az 10 üye, yani bölgesel inisiyatif bulma konusunda ciddi sorunlar yaşamıştı. Lakin 1893'te Piskopos Meletiy'in girişimleriyle Yakutistan'da kurulan ilk şube, cemiyetin bu sorunu çözdüğünü göstermesinin yanı sıra faaliyetlerinin Doğu Avrupa'dan Pasifik sınırlarındaki Doğu Sibirya'ya bütün Rusya İmparatorluğu'ndaki kapsamını ortaya koymuştu.[473] Aynı yıl Odessa piskoposluk bölgesinde açılan ve tüccar M. İ. Osipov'un idaresindeki şube ise cemiyetin hac trafiğinin düzenlenmesinde şubelere yüklediği sorumluluğu göstermiştir.[474]

1893'te Yakutistan ve Odessa; 1894'te Volın, Vyatsk, Orenburg, Penza, Ryazan, Çernigov, Tomsk, Kaluj, Yekaterinburg, Yaroslav; 1895'te Tver, Kazan, Smolensk, Stavropol, Pskov, Vladimir, Don; 1896'da Tula, Ufa, Astrahan, Vologrod; 1897'de Kişinev, Yekaterinoslav, Nijegorod, Perm, Tobol, Blagoveşen, Novgorod; 1898'de Voronej, Yenisey, Kostroma, Podolsk, Arhangel ve 1899'da Olonets, Kursk, Orlov, Poltav; 1900-1916 arasında ise sırasıyla Vitebsk, Tavrida, Simbirsk, Tambov, Kiev, Minsk Tiflis, Harkov, Moskova, Varşova, Samara, Vladikavkaz ve Zabaykal piskoposluk bölgesinde cemiyetin şubeleri

M. Yu. Neçeyeva, "Otkrıtie Eparhialnıh Otdelov İPPO", *Vestnik Ekaterinburgskoy Duhovnoy Seminarii*, Vıp. 1(5) (Ekaterinburg, 2013), s. 109-110.

474 Osipov'un cemiyetin konseyine sunduğu rapor, Odessa Şubesinin temsilciliğini yaptığı sırada faaliyetlerinin ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir. Bk. "Otçet Upolnomoçennavo İPPO v Odesse M. İ. Osipova za 1897/8 god", *SİPPO*, T IX, (St. Petersburg, 1899), s. 212-230.

açılmıştır. Dolayısıyla Rusya'nın 1893-1899 arasında 40; 1900-1916 arasında 12 piskoposluk bölgesinde açılan şubelerle bu sayı 52'ye ulaşmıştır. 1917'ye kadar Rusya İmparatorluğu'nda 67 piskoposluk bölgesi olduğu düşünülünce bu sayı cemiyet için büyük bir başarıydı.[475] Gösterişli törenlerle gerçekleştirilen şubelerin açılışı sırasında piskoposluk bölgesinin önde gelen ruhani şahsiyeti, cemiyetin amaçları, başarıları ve açılan şubenin bu gayretlere muhtemel katkısından bahsederdi.[476] Her şubede piskoposluk bölgesinin başpiskoposu şubenin başkanı olur, vali ise başkanlığa vekâlet ederdi.[477]

**Görsel 15:** Filistin Cemiyetinin Rusya İmparatorluğu'ndaki Piskoposluk Şubeleri[478]

Cemiyetin konseyi 1895'te, cemiyetin şubelerinin Rusya genelinde hızlı bir şekilde açılmaya başlanmasıyla şubelerin görevlerini nizami bir şekilde icra etmesi için kurallar yayımladı. "Rukovodyaşiya Pravila dlya Deystviya Otdelov

Cemiyetin yayın organı olan *SİPPO*'nun 7-27 ciltlerinde tespit edilen 52 şubenin listesi için bk. Neçeyeva, "Otkritie Eparhialnıh", s. 111-113.

Bu bağlamda 1899'da Poltava Şubesinin açılış töreni sırasında Piskopos İlarion'un konuşması için bk. "Slovo, Proiznesennoe Preosvyaşennım İlarionom, Episkopom Poltavskim i Pereyaslavskim, v Poltavskom Kafedralnom Sobor 16 Maya 1899 g., v den Otkrıtiya Poltavskavo Otdela İPPO", *SİPPO*, T XI (St. Petersburg, 1901), s. 243-248.

1909'a kadar açılan şubelerin listesi ve her şubenin başkanları dahil görevli listeleri için bk. "Otdeli İPPO", *SİPPO (Prilojenie)*, T XX (St. Petersburg, 1909), s. 45-60.

[478] https://ros-vos.net/sr/rs/1/otd/, Erişim Tarihi: 21 Temmuz 2019.

i Upolnomoçennıh İPPO" başlığıyla yayımlanan bu kurallar temelde şu şekildedir:

1. Şubelerin öncelikli görevi olan Rus toplumuna kutsal topraklara dair doğru bilgi verme kapsamında özellikle yüzyıllarca "İslâm tahakkümünde" kendisini koruyabilmesine rağmen Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetleriyle ciddi bir tehdide maruz kalan kutsal topraklardaki Ortodoksluğun mevcut durumunun vurgulanması gerekmektedir. Bunun ise cemiyetin bütün faaliyetlerini içeren yıllık raporları ve yayımladığı popüler yayınların ihtivası doğrultusunda vaazlar düzenlenerek yapılması istenmiştir. Zira her şubenin kendi vaazını hazırlamasının cemiyet açısından kontrol edilebilir bir durum olmayacağı varsayılmıştır.

2. Şubeler, amaçları gereği daimî olarak mali kaynağa ihtiyaç duyan cemiyete yardım toplamak için belirli düzenlemelere tâbi tutulmuştur. Öncelikle Palmiye Hasadı (*Verbnoe Voskresenie*) yani Paskalya'dan önceki pazar günü Kutsal Sinod tarafından cemiyete kiliselerde yardım toplama hakkı verildi. Yılda bir kez toplanabilen bu bağışlar cemiyetin en büyük gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Rusya'nın bütün kiliselerinde toplanan yardımların organizasyonunda da şubelere belirli sorumluluklar verildi. Bu bağlamda Paskalya'dan önceki pazar gününden bir hafta önce yerel gazetelerde cemiyet için bağış toplanacağına dair ilan vermek, cemiyetin damgasını taşıyan yardım toplama kutularının kiliselere zamanında dağıtılmasını sağlamak ve nihayet toplanan yardımları en geç bir ay içinde St. Petersburg'a göndermek şubelerin görevleri arasındaydı. Ayrıca cemiyetin yayınlarının satışını da gerçekleştiren şubeler, elde ettikleri cüzi meblağ ile de cemiyete maddi kaynak sağlardı.

3. Şubeler, kutsal topraklara gitmek isteyen Ruslara cemiyetin sağladığı kombine hac biletlerini satarak cemiyetin hac programına da iştirak etmekle görevlendirildi.[479]

Rusya genelinde kurulan şubeleri ile geniş tanınırlığa ulaşan Filistin Cemiyeti, Rus toplumunun bütün sınıf ve mesleklerinden önemli şahsiyetlerin katılımıyla her yıl üye sayısını artırdı. Buna göre 1892'de 1.044,[480] 1894'te

[479] "Rukovodyaşiya Pravila dlya Deystviya Otdelov i Upolnomoçennıh İPPO", *SİPPO (Prilojenie)*, T V, (St. Petersburg, 1895), s. 23-36.

[480] "Spisok Çilenov İPPO po 1 Noyabrya 1892 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T III, (St. Petersburg,

1.993,[481] 1896'da 3.139,[482] 1898'de 4.038,[483] 1900'de 5.176[484] ve nihayet 1901'de cemiyet 5.469[485] üyesiyle tarihinin en yüksek sayısına ulaştı. Şubelerin sayısındaki artış, cemiyetin üye sayısının yanı sıra mali gelirlerine de eşlik eden artışı beraberinde getirdi. Bu, cemiyetin artan üye sayısıyla üyelik ücretlerinden gelen mali kaynağın artışı ve imparatorluk genelinde şubelerinin faaliyetleriyle kilise cemaatlerinden yıllık yardım toplama günü olan Palmiye Hasadı gelirlerinin artışı anlamına geliyordu. Buna göre 1891-1892 üyelik ücretleri 10.033 ruble, Palmiye Hasadı 153.785 ruble[486] iken artan faaliyetleri ve 1893'te şubelerin açılmaya başlanmasıyla 1894-1895'de üyelik ücretleri 45.834 rubleye, Palmiye Hasadı 233.709 rubleye;[487] 1896-1897'de üyelik ücretleri 56.575 rubleye, Palmiye Hasadı 225.996 rubleye;[488] 1900-1901'de ise üyelik ücretleri 54.879 rubleye gerilerken, Palmiye Hasadı 279.073 rubleye çıkmıştır. [489]

### B. Filistin Cemiyetinin Himayesinde Rus Şarkiyatçılığı (1882-1914)

Temelinde Rus dindarlığı olan ve Ortaçağ'da Rus hacıların "hojdenie" anlatılarıyla başlayan kutsal topraklara yönelik Rus şarkiyatçılığı,[490] zamanla

---

1892), s. 25-60.

[481] "Spisok Çilenov İPPO po 1 Dekabrya 1894 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T IV, (St. Petersburg, 1895), s. 65-135.

[482] "Spisok Çilenov İPPO na 1 Noyabrya 1896 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T VII, (St. Petersburg, 1897), s. 85-196.

[483] "Spisok Çilenov İPPO na 1 Yanvarya 1898 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T VIII, (St. Petersburg, 1898), s. 87-226.

[484] "Spisok Çilenov İPPO na 1 Oktyabrya 1900 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XI, (St. Petersburg, 1901), s. 99-178.

[485] "Spisok Çilenov İPPO na 1 Noyabrya 1901 goda", *SİPPO* (Prilojenie), T XII, (St. Petersburg, 1902), s. 175-258.

[486] "Denejnıy Otçet İPPO za 1891-92 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T III, (St. Petersburg, 1892), s. 75.

"Denejnıy Otçet İPPO za 1894-95 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T VI, (St. Petersburg, 1896), s. 191.

[488] "Denejnıy Otçet İPPO za 1896-97 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T VIII, (St. Petersburg, 1898), s. 261.

[489] "Denejnıy Otçet İPPO za 1901-902 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T XII, (St. Petersburg, 1902), s. 307.

[490] Şarkiyatçılık kavramının birçok tanımı vardır. Edward Said'in öne sürdüğü Şarkiyatçılık kavramıyla "Batı'nın Doğu'yu tahakkümü altına almak için icat ettiği yani gerçekte var

Doğu'ya genişleyen Rus devletinin ilhak ettiği bölgelerdeki halkların tarihleri ve dillerini bilen uzmanlara duyduğu ihtiyaca ve siyasallaşan Ortodoksluğa paralel olarak emperyal Rus siyasetinin kullanışlı bir aracı haline gelmişti.[491] XIX. yüzyıla gelindiğinde Rus üniversitelerindeki şarkiyat fakülteleri ve Rus ilahiyat akademileri, Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetini besleyen şarkiyat çalışmalarının gerçekleştirildiği ve sahadaki simaların yetiştirildiği merkezler olarak öne çıkmaktaydı. Öyle ki Kudüs Rus Ruhani Misyonunun müdürlerinden Porfiriy Uspenskiy (1847-1854) 1829'da, Kirill Naumov (1858-1864) 1847'de, Aleksandr Golovin (1899-1903) 1896'da St. Petersburg İlahiyat Akademisinden; Antonin Kapustin (1865-1894) 1843'te Kiev İlahiyat Akademisinden ve Leonid Sentsov (1903-1918) ise 1902'de Moskova İlahiyat Akademisinden mezun olmuştu. Bir başka ifadeyle 1847-1917 yılları arasında

---

olmayan Doğu'ya dair yazılan her şey" kastedilmiştir. Bk. Edward W. Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, Routledge, New York 1978; Fakat tarafımızca kullanılan Şarkiyatçılık kavramıyla Rusçadaki *Vostokovedenie* yani tarih, kültür, dil, din, arkeoloji bağlamında disiplinler arası doğu çalışmaları kastedilmiştir. Zira Said'in Şarkiyatçılık kavramını Rus şarkiyat çalışmaları bağlamına uyarlanması ancak müstakil bir çalışmada incelenebilir.

Modern Rus şarkiyatçılığının kurumsallaşması, II. Katerina ile birlikte Kazan'ın doğu dillerinin çalışıldığı bir merkez hâline gelmesiyle başlamış ve sonraları Güney Kafkaslar, Orta Asya, Uzak Doğu gibi bölgelerin Rusya'ya ilhakıyla sadece ilgili doğu dilini değil bölge halkının tarihini, kültürünü ve dinî özelliklerini bilen insanlara artan ihtiyaçla birlikte hız kazanmıştır. I. Aleksandr'ın 5 Kasım 1804 Üniversiteler Tüzüğü ile hâlihazırda Moskova ve St. Petersburg'da var olan üniversitelere ek olarak Kazan ve Karkov'da da üniversiteler kuruldu. Bilhassa 1807'de Kazan Üniversitesi bünyesinde kurulan Şarkiyat Fakültesi modern anlamda ilk Rus şarkiyat çalışmalarının yapıldığı bilimsel merkezdi. Lakin 1856'da Kazan Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi, Rus merkezî idaresine daha yakın olması için bilimsel koleksiyonlarıyla birlikte İmparator I. Nikolay'ın fermanıyla kurulan St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesine nakledildi. 1818'de St. Petersburg'da elyazmalarının biriktirildiği bağımsız araştırma merkezi olarak Asya Müzesi'nin kurulmasıyla St. Petersburg, Kazan'dan sonra Rus şarkiyatçılığının ikinci merkezi hâline geldi. 1814'te Ermeni bir ailenin kurduğu Moskova Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü, Rus devleti için yetiştirdiği tercümanlar, idareciler ve memurlarla Rusya'nın doğu ve güney siyasetleri için pratik bir eğitim merkeziydi. Nihayet Rus üniversitelerinden yetişenlerden bir kısmı bürokrasiye yönelirken diğer bir kısmı da üniversitelerde kariyerlerine devam ederek Rus şarkiyat çalışmalarının gelişiminde rol aldı. Bk. *İstoriya Oteçestvennovo Vostokovedeniya do seredini XIX veka*, Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnay Literatur RAN, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1990; *İstoriya Oteçestvennovo Vostokovedeniya s seredini XIX veka do 1917 goda*, Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnay Literatur RAN, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1997; Ayrıca bk. David Schimmelpenninck van der Oye, *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, Yale University Press, New Haven 2010.

Ruhani Misyonun müdürlüğünü yapan yedi kişden beşi Rus ilahiyat akademilerinin yetiştirdiği simalardı.[492] Bu yönüyle potansiyel bir şarkiyat kurumu olan Ruhani Misyon, Rus ilahiyat akademileri ve üniversitelerinin Filistin ile doğrudan ilişkilerini kurarak Suriye ve Filistin'i Rus şarkiyatçılığına açmıştı.[493]

Ruhani Misyonun müdürleri arasında Porfiriy Uspenskiy ve Antonin Kapustin, özellikle Suriye ve Filistin'in manastır ve kilise kütüphanelerindeki çalışmaları ve arkeolojik kazılarıyla dikkat çekmekteydi. 1845'teki Mısır seyahati sırasında Sina'daki Azize Katerina Manastırı'nda V. yüzyıla ait İncil yazmasını (*Codex Sinaiticus*) keşfiyle tanınan Porfiriy,[494] Ruhani Misyon ku-

N. Yu. Suhova, "Uçenıe Rossiyskih Duhovnıh Akademiy i Svyata Zemlya (XIX-naçalo XX v.)", *Vestnik Pravoslavnovo Svyato-Tihonovskovo Gumanitarnovo Universiteta (PSTGU)*, Vıp. 5(48) (St. Petersburg, 2012), s. 25-38; 1830'da A. N. Muravyev ve 1835'te A. S. Norov'un XIX. yüzyılın ortalarına doğru Rus kilisesi ve bürokrasisinin önemli temsilcilerinin Filistin ve çevre bölgelerine seyahatleri sonrası yayımladıkları seyahatnameler, Rus toplumu ve bilim çevrelerinde topladığı büyük ilgi ile Rus şarkiyatçılığı için önemli eserlerdi. Özellikle Norov, seyahatnamelerinde Doğu'da kütüphanelerde rastladığı elyazmalarına vurgu yaparak ve hatta bazı elyazmalarını Rusya'daki kütüphanelere getirerek Rus şarkiyatçılarının sonraki çalışmalarının şekillenmesinde öncü oldu. Bk. A. S. Norov, *Puteşestvie po Svyatoy Zemle v 1835 godu Avraama Norova Çast I*, Tipografiya Aleksandra Samirdina, St. Petersburg 1844, s. 1-2; 1839-1853 arasında Beyrut Rus Başkonsolosluğu sırasında Doğu Akdeniz'in birçok bölgesini gezen K. M. Bazili'nin Osmanlı vilayeti Şam'ın, siyasi ve sosyoekonomik durumuna dair çalışması, Rus şarkiyatçılığının başyapıtlarından ve öncülerindendi. Bk. K. M. Bazili, *Siriya i Palestine pod Turetskim Pravitelstvom*, Tipo-Litografiya A. E. Lanau, St. Petersburg 1875.

Buna göre Ruhani Misyon kurulduktan hemen sonra Kazan İlahiyat Akademisi hocalarından Nikolay İvanoviç İlminskiy, İslam'a dair detaylı bilgi edinmesi ve Arapça, Türkçe ve Farsça bilgisini geliştirebilmesi için Kutsal Sinod tarafından Doğu'ya gönderildi. Sina çölünden geçerek Suriye ve Filistin'in kutsal yerlerine ulaşan ve antik manastırlarda kalarak Arap Ortodoksların hayatı ve İncil'in Arapça tercümeleri üzerine çalışma imkânı bulan İlminskiy, seyahati süresince Ruhani Misyonun üyeleriyle temaslarda bulundu. Nitekim İlminskiy'in Haziran 1851'den Temmuz 1854'e kadar süren uzun Doğu seyahatinin hemen arifesinde, Kazan İlahiyat Akademisinde Arapça, Türkçe, Farsça ve İslam dininin özellikleri ve geleneklerinin öğretilmesini amaçlayan misyonerlik birimi açıldı. Bk. M. A. Kostryukov, M. Z. Habibullin, *Kazanskoe Vostokovedenie XIX - Pervoy Polovini XX vv.: P. K. Juze*, İzdatelstvo Yaz, Kazan 2012, s. 88-89; Akademi bünyesinde Doğu Cemiyetinin kurulması ve İlminskiy'in Kahire'den getirdiği kitaplara dair bk. NART. f. 968, op. 1, d. 1.

[494] Porfiriy Uspenskiy, *Pervoe Puteşestvie Sinayskiy Monastır v 1845 Arhimandrita Porfirya Uspenskya*, Tipografiya İmparatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1856; Kodeksin paleografik analizini yapan Uspenskiy, tarihlendirilmesiyle ilgili İncil uzmanı Konstatin von Tischendorf ile bilimsel tartışmaya girdi. Kodeks, daha sonra II. Aleksandr'ın emriyle Tischendorf tarafından Sina'daki Azize Katerina Manastırı'ndan St. Petersburg'daki

rulduktan sonra bütün çalışanlarıyla bilimsel faaliyetlere odaklanarak birçok eser neşretmişti. "Neden bu kadar uzun zamandır (Doğu'da) geziniyorum? Bir arı gibi kovanıma güzel bal getirmek için, Ben Tanrı'nın arısıyım ve Rusya benim kovanım." şeklindeki ifadelerine de uygun olarak Grek, Arap, Gürcü, Süryani, Etiyopya ve diğer doğu dillerinde elyazmaları, madenî sikkeler ve tarihî eserleri toplayarak Rusya'daki müze ve kütüphanelere nakledilmesini sağladı.[495] Öte yandan Rus Filistinolojisi'nin otorite isimlerinden Antonin Kapustin çalışmalarına, 1845'te Filistin'e yaptığı ilk bilimsel seyahat sırasında Kudüs Patriklik Kütüphanesi, Beytüllahim, Kutsal Aziz Savva Manastırı ve Kutsal Haç Manastırı'nda antik elyazmalarını "Bizantoloji", "Paleografya", "Arkeoloji", "Hristiyan Doğu Ülkeleri Tarihi", "İncil Yazmalarının Metinsel Sorunları" şeklinde tasnifleyerek başlamıştı. Benzer çalışmalarına 1870'de Sina'daki Azize Katerina Manastırı'ndaki 1.348 adet Grekçe ve Slavca elyazmasını kataloglayarak devam eden Antonin, Sina yolculuğunda yol arkadaşı Kiev İlahiyat Akademisi Rektörü Başrahip Filaret Filaretov tarafından, *İz Zapisok Sinayskovo Bogomoltsa (Sina Hacısının Notlarından)* adıyla yayımlanan seyahat günlüğüyle akademinin birçok öğretmen ve öğrencisine ilham verdi.[496] Rus Filistin arkeolojisi için en önemli faaliyeti ise Taberiye Gölü'nden Halilürrahman'a, Yafa'dan Ürdün'e İncil zamanından hatıralar veya tarihî anıtların bulunduğu birçok araziyi satın alması oldu. Bunlardan Siloam Vadisi'ndeki "Mağarat'uz-Zunar", Kidron Vadisi'ndeki "Granatov" mağarası (Rummaniye), Zeytin Dağı'nın yamacında "Peygamber Mağaraları" ve civarındaki "Kerm-ül-Gazal", Antik Siloam'daki "Uliyeh", Anate köyündeki Peygamber Yeremya'nın doğum yeri en önemlileridir.[497] Bu arsalardaki kazıları sırasında birçok arkeolojik eser keşfeden Antonin, bunlardan Roma İmparatorluğu'nun Yahudiye Kralı I. Hirodes'in büstünü St. Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'ne göndermiştir.[498]

---

İmparatorluk Halk Kütüphanesi'ne getirildi. Tischendorf'un konuya dair eseri için bk. Constantin Tischendorf, *When were our Gospel Written? An Argument, With A Narrative of the Discovery of the Sinaitic Manuscript*, American Tract Society, New York 1866.

A. Krılov, N. Sokorina, *İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşestvo (İPPO) Oteçestvennoe Vostokovedenie*, MGİMO - Universitet, Moskova 2007, s. 9-10.

Antonin Kapustin, *İz Zapisok Sinayskovo Bogomoltsa*, Gubernskaya Tipografiya, Kiev 1872; Ayrıca bk. Suhova, "Uçenıe Rossiyskih", s. 28; Antonin Kapustin, Bizans tarihi ve Hristiyanlık tarih yazımı ve kaynak çalışmalarına dair bilimsel çalışmalarıyla Kiev İlahiyat Akademisinden profesör unvanı almıştır. Bk. Krılov, Sokorina, *İPPO i Vostokovedenie*, s. 13.

Kern, *Antonin Kapustin*, s. 182.

[498] Antonin, büstü 1871'de Zeytin Dağı'nda Yükseliş Şapeli'nin (İsa Mesih'in göğe yükseldiğine

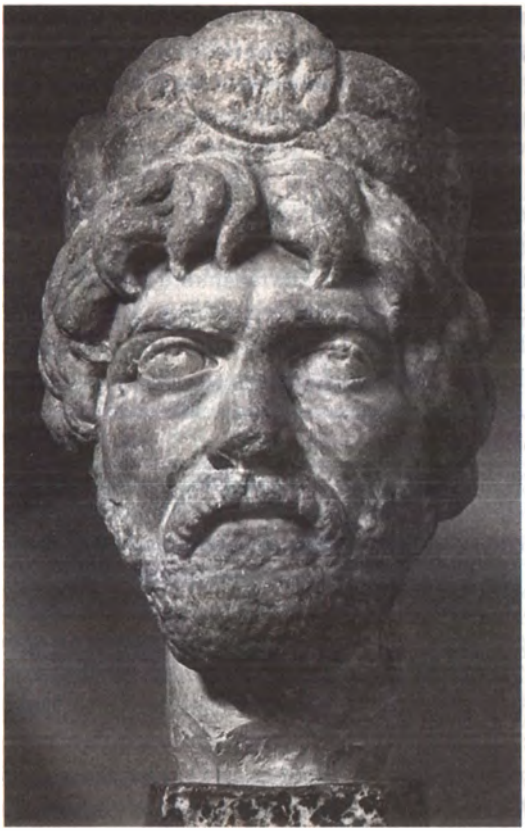

**Görsel 16:** Ermitaj Müzesi'nde Yahudiye Kralı I. Hirodes'in Büstü[499]

inanılan yer) yanında satın aldığı arazide keşfetmişti. Bk. Kern, *Antonin Kapustin*, s. 170-172, 186; Zeytin Dağı'ndaki Rus arkeoloji kazıları için bk. S. M. Dmitriyevskiy, *Russkie Raskopki na Yeleonskoy Gore*, İndrik, Moskova 2006; "Russkie Voznenskiy Monaster na Yeleone", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı II*, s. 597-600; Büstün hangi tarihi şahsiyete ait olduğuna dair güncel tartışmalar mevcuttur. Büstün Roma İmparatoru Diocletianus'a (284-305) ait olduğunu öne süren bir çalışma için bk. Shimon Gibson, Alla Nagorsky, "On the So-Called Head of Hadrian and a Hypothetical Roman Triumphal Arch on the North Side of Jerusalem", *Arise, Walk Through The Land: Studies in the Archaeology and History of the Land of Israel in Memory of Yizhar Hirschfeld on the Tenth Annivesary of his Demise*, (Jerusalem, 2016), s. 149-172.

Gibson, Nagorsky, "Head of Hadrian", s. 152.

Porfiriy ve Antonin'in çalışmalarının yanı sıra Avrupa'da özel enstitüler bünyesinde hızla gelişen Filistin çalışılmalarıyla, 1850'lerden itibaren Rus bilim çevrelerinde İncil dönemi Filistini'ne karşı artan ilgi mevcuttu. Buna karşın Rus üniversitelerinin tarih ve filoloji fakültelerinde kutsal topraklar çalışmalarıyla doğrudan ilişkili olan İlahiyat eğitimi verilmediği gibi İncil Arkeolojisi kürsüsü de bulunmamaktaydı. Rus ilahiyat akademilerinde ise 1869'daki İlahiyat Akademileri Tüzüğü ile İncil Arkeolojisi, İbrani Dili ile birleştirilerek müstakil kürsü haline getirilebilmişti.[500] Böylece İncil arkeolojisi kürsülerinde istihdam edilen profesörler, Avrupalı arkeologların tercüme edilip yayımlanan son çalışmalarını aktif olarak incelemeye ve derslerinde okutmaya başladılar. Ayrıca ilgili tüzükle, akademilerin hocalarına Doğu'ya bilimsel amaçlı seyahat yapabilme hakkı tanınarak kutsal topraklar çalışmalarının bizzat yerinde yapılması imkânı sağlanmıştı.[501] Dolayısıyla Batılı arkeologların çalışmaları esas alınarak başlayan kutsal topraklarda Rus arkeoloji çalışmalarının, bu yönüyle Batılı araştırmalar ve kazılarla rekabet kabiliyetine sahip değildi.[502]

Rus kutsal topraklar çalışmaları için milat, 1880'li yıllarda yaşandı. Bunda Rusya'da Doğu'nun tarihi, kültürel ve dinî anıtlarına karşı artan ilginin etkisiyle 1882'de bilimsel bir topluluk olarak ortaya çıkan Filistin Cemiyetinin etkisi vardı. Öyle ki temel amaçlarından biri, Filistin'de Rus bilimsel çıkarlarının muhafazası olan cemiyetin bünyesinde kutsal topraklar hakkında araştırma yapmak ve bunları neşretmekle yükümlü Bilimsel Araştırma ve Yayınlar Birimi kurulmuştu. Birimin başkanı olarak 1882-1892 arası yazar ve bürokrat Dmitriy Fomiç Kobeko (1837-1917) ve 1892-1917 arasında ise Vasiliy Vasilyeviç Latışev (1855-1921) görev yaptı. Cemiyet, şarkiyatçıları doğrudan bünyesinde istihdam etmek yerine, önemli bir kısmı üyelerinden olan Rus ilahiyat akademileri ve üniversitelerinin yetişmiş insan kaynağını verimli bir şekilde kullandı. Bunda cemiyetin hem bir prestij hem de bir nevi patronaj olarak devrin birçok ünlü Rus tarihçi, filolog, seyyah ve yazarını üyeliğe teş-

[500] "Vısoçayşe utverjdennıe 30 Maya 1869 g. Ustav i ştatı Pravoslavnıh Duhovnıh Akademiy" *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, Sobranie Vtoroe*, T XL/Otd. 1, 1869 (St. Petersburg, 1873), s. 552.

Suhova, "Uçenıe Rossiyskih", s. 28-29.

XIX. yüzyılda Palestine Exploration Fund ve American Palestine Exploration Society gibi cemiyetlerin himayesinde önemli çalışmalar yapıldı. Filistin Arkeolojisine dair otorite bir çalışma için bk. William Foxwell Albright, *The Archaeology of Palestine*, Penguin Books, London 1956.

viki etkili olmuştu. Zira cemiyete üye olmak, Rus şarkiyatçıların kutsal topraklara bilimsel seyahatlerinin finanse edilmesi ve çalışmalarının yayınlanması anlamına da geliyordu. Nitekim cemiyetin kuruluşundan hemen sonra üyeleri arasında ünlü Bizantinist Vasiliy Grigoryeviç Vasilyevskiy, Filolog Fyodor İvanoviç Uspenskiy, Tarihçi İvan Yegoroviç Troitskiy, Arkeolog Mihail Alekseyeviç Venevitinov ve Filolog Akim Alekseyeviç Olesnitskiy gibi isimler yer almıştı.[503] Kuruluşunun 25. yılında yayımlanan onursal ve daimi üyelerinin listesinde ise Viktor Romanoviç Rosen, Vasiliy Vladimiroviç Barthold, Pavel Konstantinoviç Kokovtsov, Boris Aleksandroviç Turayev gibi kıdemli Rus şarkiyatçılarla birlikte Suriye ve Filistin'in tarihi, filolojisi, etnografyası ve arkeolojisini çalışan neredeyse bütün Rus uzmanların dahil olduğu 5.000'e yakın isim bulunuyordu.[504]

Kuruluşundan itibaren Rus kutsal topraklar çalışmalarının ana yüklenicisi haline gelen Filistin Cemiyetinin 1917'ye kadar araştırma alanlarını 3 kategoride tasniflemek mümkündür:

1. Filistin'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılar,

2. Filistin'in coğrafyası ve etnografyasının yanı sıra kiliselerindeki antik elyazmaların keşfedilmesine yönelik bilimsel seyahatler,

3. Antik Hristiyan elyazmalarını bilimsel ve betimsel olarak inceleme ve sistemleştirme.

Filistin Cemiyetinin arkeolojik kazılarının önündeki en önemli engel, Osmanlı idaresinin ülke içerisinde yapılması öngörülen arkeolojik kazıları düzenleyen nizamnamelerinden kaynaklanan "hukuki karmaşıklık"tı. Buna göre, 1874'te çıkarılan ve 36 maddeden oluşan Asar-ı Atika Nizamnamesi, kazı için öncelikle belirli şartları sağlamak ve gerekli harçları ödemek suretiyle Maarif Nezaretinden izin alınmasını gerekli kılmıştı. İzin alınarak ve usulüne uygun gerçekleştirilen kazılarda çıkarılan eserlerin üçte biri, kazıyı gerçekleştirene, diğer üçte biri kazının yapıldığı arazinin sahibine, son üçte biri ise devlete kalırdı. Dolayısıyla kazıyı gerçekleştiren arazinin sahibi ise keşfedilen eski eserin üçte ikisine sahip olabilirdi. Eserlerin taksim işi yerel makamlar tarafından yapılır, hükümlere aykırı hareket edenlerin çıkardıkları eski eserlere el konulur ve

"Spisok Çlenov PPO po 1-e Maya 1882 g." *Otçet PPO za 1882-1883 god*, (St. Petersburg, 1883), s. 95-109.

Krılov, Sokorina, *İPPO i Vostokovedenie*, s. 20.

para ve hapis cezası uygulanırdı.[505] Bu bağlamda cemiyetin arkeolojik kazıları için izin alıp almama konusundaki tavrını anlamak için Rus Elçisi Nelidov'un Asya Dairesi müdürüne 16/18 Aralık 1882 tarihli gizli raporundaki ifadeleri oldukça önemlidir: "1874'te çıkarılan Osmanlı kanunlarına göre kazılar sadece Babıali'nin özel izni ile yapılabilir ve bulunan eski eserlerin üçte biri Osmanlı hazinesine gider. Bu izni almak oldukça uzun bir zaman alabilir ve her halükarda zorluklar olacaktır. Merkezî hükümetin müdahalesi olmadan bir durum ayarlamak arzu edilir olandır." Nelidov, raporunun devamında "fazla gürültü çıkarmamak kaydıyla" yerel yetkililerin ayarlanarak kazı yapılmasının uygun olduğunu; yerel yetkililerle münakaşa yaşanması durumunda ise "sorunların parayla halledebilmesinin" her zaman mümkün olduğunu, kaldı ki en kötü koşulda Babıali'ye resmî olarak başvurulabileceğini belirtmişti.[506]

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Filistin Cemiyeti, arkeolojik kazılarının çoğunluğunu gayriresmî olarak yürüttü. Bu kazılardan ilki, Ruslar tarafından "Rus yeri" (*Ruskoe mesto*) diye adlandırılan Kutsal Kabir Kilisesi'nin yanındaki bir arsada 1883'te gerçekleştirildi.[507] Arsa, 1858'de B. P. Mansurov ve Kudüs Rus Konsolosu V. İ. Dorgobujinov'un çabaları sonucu, Kıpti bir papazdan konsolosluk binası inşa edilmek üzere satın alınmıştı. Satışı, 1859'da Grandük Konstantin Nikolayeviç'in Kudüs'ü ziyaretinde onaylanmasına[508] karşın arsada çok sayıda arkeolojik malzemeye rastlanması nedeniyle inşaat planı iptal edilmişti. Akabinde 1864'te Fransız arkeolog (Marki) Melchior de Vogüé (de Vogüé Misyonu adıyla anılan Fransız arkeolojik kazısı) ve 1865'te İngiliz Sir Charles William Wilson tarafından yapılan ilk arkeolojik araştırmalar,

Asar-ı Atika Nizamnamesi 1869'da çıkarılarak 1874, 1884 ve 1906 tarihlerinde yeniden düzenlenmiştir. Bk. Halit Çal, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Eski Eserler Kanunları", *Prof. Dr. Kazım Yasar Kopraman'a Armağan*, (Ankara, 2005), s. 234-270; 1874 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi için bk. *Düstur, Birinci Tertip Cilt III*, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1290, s. 426-431.

"Sekretnoe Donesenie Posla v Konstantinopole A. İ. Nelidova Direktoru Aziatskovo Departamenta MİD, Pera (Konstantinopol) 28 Aralık 1882", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 593, l. 15-18ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 542-543.

Zira Osmanlı idaresi bu arsada yapılan arkeolojik kazıdan ziyade arsaya yapılmak istenen binanın Kutsal Kabir Kilisesi'ne yakın olması nedeniyle sonradan kiliseye çevrilip çevrilmeyeceğine odaklanmıştı. Örneğin 4 Eylül 1887 tarihli telgraf için bk. BOA. BEO. 529/39622; Bu mesele önceki bölümlerde detaylı olarak ele alınmıştır.

"B. P. Mansurov, Otçet o merah, Prinyatıh k Uluçşeniyu bıta Russkih Pravoslavnıh Poklannikov v Palestine, St. Petersburg, 1860", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 231.

arsanın antik kalıntılar açısından olağanüstü öneme sahip olduğunu göstermişti.[509] Ancak Filistin Komitesi ve daha sonra Filistin Komisyonunda gerekli mali kaynaklar mevcut olmadığı için sistematik bir arkeolojik kazı gerçekleştirilememişti. Nihayet Filistin Cemiyetinin kuruluşu sonrası V. N. Hitrovo'nun, Grandük Sergey'e sunduğu layiha[510] ile arsada yapılması planlanan arkeolojik kazı, geniş çaplı bir Rus projesi haline getirildi. Grandük Sergey'in 1.000 rublelik bağışla desteklediği[511] projenin başına Ruhani Misyonun Müdürü Antonin Kapustin ve yardımcısı olarak Alman Arkeolog Konrad Schick[512] atandı.

11 Haziran 1883'te Antonin, Hitrovo'ya gönderdiği bir mektupla Mesih'in çarmıha giderken geçmiş olabileceği Kudüs antik şehrinin kuzey kapısının (Poroga Sudnıh Vrat/Yargı Kapısı Eşiği) bulunduğunu bildirdi. Bu, aynı zamanda Kudüs'ün antik şehir surlarının ve M. S. IV. yüzyılda Roma İmparatoru I. Konstantin tarafından inşa ettirilen Konstantin Bazilikasından geriye kalan kolonların ve kemerlerin bulunduğu anlamına geliyordu.[513] Bu keşifler, 1880'lere kadar Kutsal Kabir Kilisesi'nin konumuna dair süregelen tar-

"İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski İPPO za 25 let evo suşestvovaniya (1882-1907 g.)" *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 445; De Vogüé Misyonu, antik Palmira'nın kazılmasını da içine alan Filistin, Suriye ve Kıbrıs'taki arkeolojik kazılarına 1861'de başlamıştır. Fransız arkeolog ve diplomat Melchior de Vogüé'nin W. H. Waddington'la beraber Suriye'ye bilimsel seyahatinin ilk sonuçlarını takdim ettiği Académie des Inscriptions et Belles-Lettres'teki oturum için bk. Melchior de Vogüé, "Voyage scientifique de MM. Waddighton et de Melchior de Vogüé en Syrie", *Comptes rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres' 7e année*, Diffusion de Boccard, Paris 1863, s. 23-29; Ayrıca İngiliz Sir Charles William Wilson'a dair bk. "Obituary: Major-General Sir Charles William Wilson", *The Geographical Journal*, Vol XXVI/No. 6 (London, 1905), s. 682-684.

"Donesenie V. N. Hitrovo Predsedatelyu PPO Velikomu Knyazyu Sergeyu Aleksandroviçu, Noyabr, 1882", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 593, l. 1-3ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 537-539.

"Pismo Pomoşnika Predsedatelya PPO M. P. Stepanova Naçalniku Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime Arhimandritu Antoninu, St. Petersburg, 7 Aralık 1882", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 593, l. 5-6ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 540-542.

[512] "Konrad Şik", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1902) s. 776-778.

"Raskopki na Russkom Meste, bliz Hrama Groba Gospodnya v İerusalime, izvleçeniya iz pisem Ottsa Arhimandrita Antonina V. N. Hitrovo, İyunya 1883 g.", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 593, l. 43-46ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 548-549; Mesih'in çarmıha gerilerek defnedildiği mağaranın üzerine inşa edilen Afrodit (Pagan) tapınağı, M. S. 326 İznik Konsili sonrası İmparator I. Konstantin'in emriyle yıkılarak yerine Konstantin Bazilikası inşa edilmişti. Konuya dair bk. B. P. Mansurov, *Bazilika İmperatora Konstantina vo Svyatom Grade İerusalime*, Tipo-litoprafiya İ. N. Kurşnereva, Moskova 1885.

tışmalar düşünüldüğünde İncil arkeolojisi için oldukça önemliydi. Zira İncil'e göre Mesih'in çarmıha gerilerek defnedildiği yer, Kudüs şehir surlarının dışında yer almasına karşın[514] buraya inşa edildiği bilinen Kutsal Kabir Kilisesi mevcut Kudüs şehir duvarlarının içinde bulunuyordu. Bir başka deyişle, İncil'deki bilgilerle mevcut durumun uyuşmaması İncil'e itimatsızlığa neden oluyordu. Bu bağlamda, Antonin Kapustin ve Konrad Schick'in yürüttüğü kazı, İncil'de bahsi geçen antik suru ortaya çıkararak Kutsal Kabir Kilisesi'nin başta Kudüs şehir surlarının dışındayken zamanla şehrin genişlemesi sonucu inşa edilen yeni surlarla şehrin içine dahil olduğunu ortaya koymuştu.[515] Nitekim Avrupalı uzmanlar tarafından zamanla kabul gören bu tez, Antonin'in ismini İncil Arkeolojisi tarihinde ölümsüzleştirdi.[516] İlki kadar önemli bulgularla sonuçlanmamasına karşın Filistin'deki Rus inşa faaliyetleriyle bağlantılı olarak Antonin Kapustin'in idaresinde muhtelif arkeolojik kazılar gerçekleştirilmişti. Bunlardan 1885'te Azize Mariya Magdalina Kilisesi için temel kazılırken keşfedilen Haçlılardan kalma 1.116 parça gümüş para ve muhtelif eşyaların[517] yanı sıra 1892'de Getsemani'den Kutsal Bakire'nin mezar mağarasına giden yoldaki

[514] "Yuhanna 19 ve 20", *Kutsal Kitap*, Yeni Dünya Çevirisi, New York 2008, s. 1387-1391.

Kutsal Kabir Kilisesi'nin tarihi için bk. Shimon Gibson, Joan E. Taylor, *Beneath the Church of the Holy Sepulchre Jerusalem: The Archaeology and Early History of Traditional Golgotha*, Palestine Exploration Fund, London 1994; Ayrıca ilgili tartışmalara dair güncel bir çalışma için bk. Jerome Murphy-O'Connor, "The Argument For The Holy Sepulchre", *Revue Biblique*, Vol CXVII/No. 1 (Paris, 2010), s. 55-91; Conrad Schick ise hizmetlerinin karşılığında Grandük Sergey'in şahsi girişimi ile ikinci dereceden Aziz Stanislav madalyasıyla ödüllendirildi. Bk. "Reskript Predsedatelya PPO Velikovo Knyazya Sergeya Aleksandroviça na imya upravlyayuşevo MİD A. E. Vlangali, St. Petersburg 2 Yanvarya 1884 g.", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 593, l. 54-55; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 553-554.

Antonin'in editörlüğünde kazı bulgularına dair hazırlanan *PPS*'in 7. sayısı için bk. "Raskopki na Russkom Meste Bliz Hrama Voskresenie v İerusalime doklad, proizvedenıe pod Rukovodstvom Arhimandrita Antonina v 1883 g.", *PPS*, T III. vıp. 1(7) (St. Petersburg, 1884), s. 1-140; "Raskopki na Russkom Meste Bliz Hrama Voskresenie v İerusalime doklad, proizvedenıe pod Rukovodstvom Arhimandrita Antonina v 1883 g.", *PPS (Pril. K Vıp. 7)*, T III/Vıp. 1(7) (St. Petersburg, 1884), s. 157-256; V. N. Hitrovo ve B. P. Mansurov gibi birçok Rus, yayımladığı muhtelif çalışmalarıyla kazının sonuçlarının Rus kamuoyunda duyulmasını sağladı. Bk. V. N. Hitrovo, *Nauçnoe Znaçenie Raskopok, proizvedennıh PPO na Russkom Meste bliz Hrama Voskreseniya Gospodnya v İerusalime*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, Moskova 1885; Mansurov, *Bazilika İmperatora Konstantina*, 1885.

"Pismo Sekretary Pravoslavnavo Palestinskovo Obşestva M. P. Stepanova Naçalniku Russkoy Duhovnoy Missii Arhimandritu Antoninu, 7 Fevralya 1886 g.", AVPRİ. f. 337/2, op. 813/1, d. 492, l. 75-75ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 417-419.

Rus arsasına bina inşası için temel kazılırken keşfedilen Hristiyan toplulukların tarihini açıklar nitelikte VI. yüzyıldan kalma yazıtın bulunduğu iki mağara mezar bahse değerdir.[518]

**Görsel 17:** Moskofya/Rus Yerleşkesi'nde Antonin Kapustin'in Eski Eserler Koleksiyonu[519]

"Novıe Arheologiçeskie Nahodki Bliz Tserkvi Marii Magdalinı", *SİPPO*, T III (St. Petersburg, 1892), s. 355-356.

Gibson, Nagorsky, "Head of Hadrian", s. 151.

Antonin Kapustin, Yakov İvanoviç Smirnov, Nikodim Pavloviç Kondakov ve Mihail İvanoviç Rostovstsev gibi Rus arkeologların katıldığı 1886'da başlayan Ceriko'daki kazıda olduğu gibi[520] cemiyet, sağladığı destekle Rus Filistin arkeoloji çalışmalarına, Avrupa arkeoloji camiasında kısa süre içinde itibar kazandırmıştı.[521] Fakat Suriye ve Filistin'de artan Rus okulları ve hacılarının mali yüküyle beraber 1894'te Antonin Kapustin'in ölümü, cemiyetin arkeolojik kazı girişimlerini neredeyse sonlandırdı. Buna paralel olarak aynı dönemde kurulan İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü (*Russkiy Arheologiçeskiy İnstitut v Konstantinopole, RAİK*) Bizans tarihini çalışmayı amaç edinmekle beraber Filistin'i Bizans'ın önemli bir uzantısı olarak kabul ederek programında, Filistin'de arkeolojik çalışmalar gerçekleştirmeye yönelik amaçlara yer vermekteydi. Nitekim enstitü, 1897'de Madeba'da, 1901'de Kudüs'te, 1902 ve 1906'da Bet-Zahar'da olduğu gibi Filistin'in muhtelif yerlerinde gerçekleştirdiği kazılarla,[522] Filistin Cemiyetinin arkeolojik çalışmalarını fiilen devralmıştı.[523]

Filistin Cemiyetinin himayesinde şarkiyatçılık faaliyetlerinin ikinci araştırma alanı, Doğu'ya düzenlenen bilimsel seyahatler aracılığıyla kilise ve manastırlarda antik elyazmalarının keşfedilmesiydi. Bu doğrultuda cemiyet, kutsal topraklara bilimsel seyahatleri desteklerken daha erken tarihli Rus seyahatlerinde edinilen tecrübe ve izlenimleri dikkate aldı.[524] 1855'te Sina'ya seyahat

[520] Papaz Yoasaf (Plehanovıy)'in Filistin Cemiyetine bağışladığı Ceriko'daki arazide 1886'da gerçekleştirilen arkeolojik kazıya dair bk. N. P. Kondakov, *Arheologiçeskie Puteşestvie po Sirii i Palestine*, St. Petersburg 1904, s. 137; Ayrıca bk. Avgustin Nikitin, "Ruskaya Bibleyskaya Arheologiya v Palestine", *Bogoslovskie Trudı*, No. 35, (Moskova, 1999), s. 64-91.

V. N. Hitrovo, *Nauçnoe Znaçenie Raskopok Proizvedennih Pravoslavnim Palestinskim Obşestvom na Ruskom Meste bliz Hrama Groba Gospodnia v İerusalime*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1885, s. 10-11.

A. A. Pavlovskiy, N. K. Kluge, "Madeba", *İzvestiya Russkavo Arheologiçeskavo İnstitute v Konstantinopole İRAİK*, T VIII, (Sofya, 1903), s. 82; İ. Ya Stelletskiy, *Madebskaya kartamozaika Palestinı v svyazı s voprosom o novoy (Russkoy) gorney Bet-Zahari*, Tipografiya O-varasprostr. polezn. kn. Preemnik V. İ. Voronov, Moskova 1909.

Nikitin, "Ruskaya Bibleyskaya Arheologiya v Palestine", s. 89-90; Enstitünün arkeolojik kazılar dahil diğer çalışmaları *İRAİK* adlı dergisinde yayımlanmıştır. İstanbul Arkeoloji Enstitüsüne dair bk. Pınar Üre, *Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics between Russia and the Ottoman Empire: Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, London School of Economics and Political Science, 2014.

Filistin Cemiyetinin desteğiyle Doğu'ya bilimsel seyahat gerçekleştiren Rus şarkiyatçılara dair sıralama, Dmitriyevskiy'in raporu kısmen esas alınarak yapılmıştır. Rapor için bk. "A.

eden Avraam Sergeyeviç Norov (1795-1869), Azize Katerina Manastırında bulunan Gürcü elyazmalarının çokluğuna dikkat çekmişti.[525] 1881'de kutsal topraklara seyahati sırasında Kudüs'teki Kutsal Haç Manastırında Gürcü elyazmalarını gören Grandük Sergey, St. Petersburg'a dönüşü sonrasında bu elyazmalarının incelenmesine yönelik arzusunu dile getirmişti. Nitekim Filistin Cemiyeti kurulduktan ve başkanı olduktan sonra Grandük Sergey, 1882'de St. Petersburg Üniversitesi Gürcü Dili bölümünden Prof. Avsentiy Antonoviç Tsagareli'yi (1844-1929) 1500 ruble ile seyahat masraflarını kendi bütçesinden karşılayarak ilgili elyazmalarını incelemesi için Sina Azize Katerina ve Kudüs Haç manastırlarına gönderdi.[526] Tsagareli, Ocak-Eylül 1883'deki çalışmaları sırasında dördü en eski Gürcü elyazması olarak kabul edilen toplam 209 Gürcü elyazmasının yanı sıra XI. yüzyıldan kalma tamamlanmamış lakin iyi korunmuş Gürcüce Yeni Ahit metni buldu. Bunlar henüz Gürcü Kilisesi Antakya Patrikliğine bağlı iken Gürcistan ile Filistin arasındaki ilişkilerin kanıtlarıydı. Gürcü kronikleri hâlihazırda V. yüzyılda Gürcü Kralı Mirian'ın Filistin'in kutsal yerlerini ziyaret ettiğini ve Kral Vahtang'ın Kudüs'te Gürcü manastırı inşa ettirdiğini ortaya koymaktaydı.[527] Bölgedeki Gürcü kurumlarının, hacıların ve dolayısıyla Gürcülerin kutsal topraklardaki varlığının tarihine dair önemli sonuçlar elde eden Tsagareli, Rusya'ya döndükten sonra beraberinde getirdiği metinler üzerinde çalışmaya devam etti. Nihayet 1888'de cemiyetin yayın organı *Pravoslavnıy Palestinskiy Sbornik (PPS)*'te yayımladığı araştırmasıyla neredeyse tümüyle unutulmuş bir tarihi gün yüzüne çıkardı.[528]

Cemiyetin düzenlediği bilimsel seyahatler arasında en dikkat çekenlerden bir diğeri, ünlü Rus seyyah ve doktor Aleksandr Vasilyeviç Yeliseyev'in (1859-1895) 1886'da Kafkasya ve Anadolu üzerinden Doğu Akdeniz ve kutsal

A. Dmitriyevskiy, Zapiska v Sovet İPPO o Nauçnoy Deyatelnosti Obşestva", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 350-356; Ayrıca bk. G. A. Bokman, "V Poiskah Rukopisnıh Sokroviş Svyatoy Zemli iz İstorii İPPO (Vek XIX-naçalo XX)", *İerusalimskiy Vestnik*, No. 2 (Moskova, 2012), s. 201-222.

A. S. Norov, *İerusalim i Snay. Zapiski vtoravo puteşestviya na vostok A. S. Norova*, İzdanie N. P. Polivanova, St. Petersburg 1878, s. 110

Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe*, s. 207

Krılov, Sokorina, *İPPO i Vostokovedenie*, s. 29-30.

528 A. A. Tsagareli, "Pamyatniki Gruzinskoy Stariny v Svyatoy Zemle i na Sinaye" *PPS*, T IV/Vıp. 1(10) (St. Petersburg, 1888), s. 1-142.

topraklara seyahatidir. Yeliseyev'in bu göreve seçilmesinin en önemli nedeni daha önce Yakın Doğu'ya birçok bilimsel seyahat gerçekleştirmiş olmasıydı. Seyahatleri sırasında Libya, Arap çölü, Küçük Asya, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarını yaya olarak geçmişti. İlk seyahatinde Rus donanma öğrencisiyken V. N. Hitrovo'nun fikirlerinin etkisiyle Kahire'den Sina yarımadasındaki Azize Katerina Manastırına ve buradan yaya olarak çöl üzerinden Filistin'e seyahat etmişti. Seyahati sırasında Osmanlı Arap coğrafyasının özellikleri ve Mısır'daki kolera salgınına dair tıbbi gözlemlerini *PPS*'de yayımlanmıştı.[529] Dolayısıyla Osmanlı Doğusu'na sıradan bir bilimsel seyahate çıkmak üzere olan Yeliseyev, cemiyet tarafından erken dönem Rus hacıların Anadolu üzerinden Kudüs'e seyahat ettiği antik yolları tespit etmekle görevlendirildi. Zorlu yolculuğu boyunca Anadolu üzerinden kutsal topraklara giden Rus hacıların kullandığı antik yolların ve güzergâhların doğal, coğrafi ve beşerî özelliklerini detaylıca tasvir eden Yeliseyev, nihayet Filistin'deki Rus hacıların hayat şartlarına dair gözlemlerini de dahil ettiği çalışmasını 1885'te yayımladı.[530]

Cemiyet tarafından Kudüs'e gönderilen bir diğer Rus şarkiyatçı, Kiev İlahiyat Akademisi İncil Arkeolojisi ve İbrani Dili Profesörü Akim Alekseyeviç Olesnitskiy (1842-1907) idi.[531] 1873-1874 arası araştırma alanını tanımak için kutsal topraklara seyahat eden Olesnitskiy, antik suyollarını, mezarları ve yazıtları tasvir ettiği raporunu yayımlayarak 1877'de ilahiyat dok-

A. V. Yeliseyev, "Put k Sinayu v 1881 godu", *PPS*, T I/Vıp. 1(4) (St. Petersburg, 1883), s. 1-197.

530 Çalışmanın sonuçlarına dair bk. V. A. Yeliseyev, *S Russkimi Palomnikami na Svyatoy Zemle vesnoyu 1884 goda. (Oçerki, Zametki i Nablyudeniya)*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1885; 24 Şubat 1887'de cemiyetin toplantısında seyahatinin sonuçlarına dair sunduğu rapor için bk. "Popereg Maloy Azii i suhoputnaya doroga v Svyatuyu Zemliyu, doklad çitannıy doktorom A. V. Yeliseyevım v zasedanii 24 Fevralya 1887 goda", *Otçet PPO za 1886-1887 god*, (St. Petersburg, 1888), s. 39-114; 37 yıllık kısa ömründe Filistin, Suriye, Lübnan, Tunus, Mısır, Sudan ve Etiyopya'ya birçok kez seyahat eden Yeliseyev, bu seyahatlerinden beşini cemiyetin desteğiyle gerçekleştirmiştir. Seyahatlerine dair yüzden fazla bilimsel çalışma kaleme alan Yeliseyev'in çalışmalarının çoğu ölümünden sonra 4 ciltlik *Po Belu Svetu* adlı eserde derlenerek neşredilmiştir. Bk. A. V. Yeliseyev, *Po Belu Svetu, Oçerki i kartini iz puteşestviy po trem çastyam Starovo Sveta Doktora A. V. Yeliseyeva Tom I-XIV*, İzdaniye P. P. Soykina, St. Petersburg 1894-1898.

A. A. Oletsnitskiy'in kısa biyografisi için bk. V. P. Rıbinskiy, "Professor Akim Alekseyeviç Olesnitskiy", *TKDA*, No. 10 (Kiev, 1907), s. 308-322.

toru unvanı aldı.[532] Zamanla İncil Arkeolojisi ve Yahudi çalışmalarında otorite haline gelen Olesnitskiy, 1886'da cemiyetin daveti üzerine Kutsal Kabir Kilisesi yakınında bulunan Rus Yeri'ndeki (Russkoe Mesto) kazılarda bulunan kalıntılar üzerinde çalışmak üzere yeniden Kudüs'e seyahat etti. Son olarak Süleyman Tapınağı'nın (Haremü'ş-Şerif) yeniden inşası girişimleri ve sonuçlarına dair 1889'daki seyahati sırasında yaptığı çalışmasının sonuçlarını aynı yıl *PPS*'de yayımladı.[533] Benzer şekilde 1886'da St. Petersburg Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi mezunu Pavel Vladimiroviç Bezobrazov (1859-1918), İstanbul, Ege Adaları, Filistin ve çevre bölgelerindeki kütüphanelerdeki Grek elyazmalarını tetkik etmesi ve Bizans dönemi kutsal topraklara hac meselesini çalışması için Filistin Cemiyeti tarafından görevlendirilmişti. St. Petersburg'a dönüşünden sonra 1888'de doçent olarak Bizans tarihi dersleri vermeye başlayan Bezobrazov, seyahati sırasında uğradığı kütüphanelerde üzerinde çalıştığı elyazmalarından yola çıkarak birçok bilimsel çalışma yayımladı. Bunlardan XVI-XIX. yüzyıla arası Kudüs patriklerine dair iki ciltlik belgeler koleksiyonu[534] ve Rusça tercümesiyle birlikte yayımladığı XIV-XVII. yüzyıllar arasına ait kutsal yerleri tasvir eden sekiz Rum hacı anlatısı bahse değerdir.[535]

Olesnitskiy bu seyahati sırasında Kudüs'teki eski eserlerin büyük bir kısmının tasvirini derleyerek kendi monografi çalışmasına dahil etmiştir. Bk. A. A. Olesnitskiy, *Svyataya Zemlya: Otçet o Komandirovke v Palestinu i Prilegayuşie k ney Strani, 1873-1874 Tom I, II*, Tipografiya S. T. Eremeyeva, Kiev 1875, 1878.

Olesnitskiy'in 1887'deki seyahatinin öncesinde Kiev İlahiyat Akademisine sunduğu evraklara dair bk. TsGİAU. f. 711, op. 3, d. 1806; Seyahatine dair 1888'de sunduğu rapor için bk. TsGİAU. f. 711, op. 3, d. 1858; Antonin Kapustin idaresinde Kutsal Kabir Kilisesi yakınındaki "Rus Yeri" olarak adlandırılan arsadaki arkeolojik kalıntılara dair çıkarımları için bk. A. A. Olesnitskiy, "Po Voprosu o Raskopkah 1883 g. v Russkom Meste v İerusalime", *Zapiski İmperatorkavo Russkovo Arheologiçeskovo Obşestva*, T II. (St. Petersburg, 1886), s. 187-245; Süleyman Tapınağına dair çalışması için bk. A. A. Olesnitskiy, "Vethozavetnıy hram v İerusalime", *PPS*, T V/Vıp. 1(13) (St. Petersburg, 1889), s. 1-939.

Bu koleksiyon daha önce Papadopoulo-Keramevs'in yayımladığı belgelerden seçilenlerin tercümesinden oluşmaktadır. Bk. P. V. Bezobrazov, "Materialı dlya İstorii İerusalimskoy Patriarkhii, XVI-XIX veka Çast I", *PPS*, T XIX/Vıp. 1(55) (St. Petersburg, 1901); "Materialı dlya İstorii İerusalimskoy Patriarkhii, XVI-XIX veka Çast II", *PPS (Prilojenie)*, T XIX/Vıp. 1(55) (St. Petersburg, 1904), s. 1-350.

P. V. Bezobrazov, "Proskinitariy po İerusalimu i proçim Svyatım Mestam vezımyannovo, naçala XVII veka", *PPS*, T XVIII/Vıp. 3(54) (St. Petersburg, 1901), s. 1-49; A. İ. Papadopoulo-Kermevs, P. V. Bezobrazov, "Vosem Greçeskih Opisaniy Svyatıh mest XIV., XVI., XVI vv.", *PPS*, T XIX/Vıp. 2(56) (St. Petersburg, 1903), s. 1-254.

1891'de ise Filistin Cemiyetinin desteği ve St. Petersburg Üniversitesi Bizans ve Eski Rus Tarihi Profesörü Nikodim Pavloviç Kondakov (1844-1925) idaresinde İncil Arkeolojisi uzmanı Akim Alekseyeviç Olesnitskiy (1842-1907), Arkeolog ve Sanat Tarihçisi Yakov İvanoviç Smirnov (1869-1918), Ressam Aleksey Daniloviç Kivşenko (1851-1895), Sanatçı ve Müzeci Nikolay Andreyeviç Okoloviç (1868-1928) ve Fotoğrafçı İvan Fyodoroviç Barşevskiy'in (1851-1948) katılımlarıyla Osmanlı Doğusu'na kapsamlı bir arkeolojik seyahat düzenlenmişti. Seyahatin temel amacı Filistin, Suriye, Halilürrahman, Lübnan, Ürdün ve Sina'daki Hristiyan ve Bizans eski eserlerin ("âsâr-ı atîka") tetkik edilmesi suretiyle bölgenin erken Hristiyanlık sanatının, genel Hristiyanlık sanatına etkisini araştırmaktı. Ziyaret öncesinde seyahatin kapsamının geniş olmasından dolayı Rus Elçiliği aracılığıyla Osmanlı idaresinden ferman talep edilmişti. Bu bağlamda 6 Ağustos 1891'de "âsâr-ı atikaya dokunulmamak ve arzû olunur ise resim ve kalıpları ahz ve ihrâc edilmek üzere" heyete ruhsat verilmişti. Ancak usulüne uygun yapılıp yapılmadığının denetlenmesi için tetkikin zaptiye eşliğinde gerçekleştirilmesine karar verilerek Suriye ve Beyrut vilayetleriyle Kudüs Mutasarrıflığına talimat gönderilmişti.[536] Nitekim araştırmaların sonuçları seyahate katılan şarkiyatçılar tarafından farklı çalışmalarla yayımlandı.[537]

1898'de Filistin Cemiyetinin sağladığı 5.000 ruble destekle İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü Müdürü ünlü Bizantinist Fyodor İvanoviç Uspenskiy

[536] 6 Ağustos 1891 tarihli karar için bk. BOA. MV. 66/65.

Seyahatin ana raporu için bk. "Obşee Sobranie İPPO 13 Marta 1892 g. - 2. Doklad, Çitannıy N. P. Kondakov v Zasedaniya İPPO 123 Marta 1892 g." *SİPPO*, T III (St. Petersburg, 1892), s. 144-160; Kondakov, Doğu'ya farklı zamanlarda birçok bilimsel seyahat gerçekleştirmiştir. Sina'ya gerçekleştirdiği seyahate dair bk. N. P. Kondakov, *Puteşestvie na Sinay v 1881 g. İz putevih Vpeçatleniy, Drevnosti Sinayskovo Monastırya*, Tipografiya İ. A. Zelenovo, Odessa 1882; İsayya Belov, "Kondakov, evo İssledovaniya na Sinae v 28-m Sbornike", *Bogoslovskie Trudı*, T XXVIII (Moskova, 1987), s. 262-271; Olesnitskiy'in seyahati sırasında kutsal yerlerin antik krokileri ve tasvirlerinin yanı sıra bunları diğer yerlerdeki benzeriyle karşılaştırdığı eseri için bk. A. A. Olesnitskiy, "Megalitiçeskie Pamyatniki Svyatoy Zemli", *PPS*, T XIV/V ıp. 2(41) (St. Petersburg, 1895), s. 1-332; Son olarak fotoğrafçı İ. F. Barşevskiy, *Ekspeditsiya İPPO v Palestinu, 1891 g.: Atlas Fotografiy İ. F. Barşevskovo*, başlığıyla seyahat sırasında keşfedilen eserlerin fotoğraflarını ihtiva eden sekiz albüm yayımlanmış, bunlardan en iyi fotoğraflara Kondakov'un ilgili raporunda yer verilmiştir. Bk. N. P. Kondakov, *Arheologiçeskoe Puteşestvie po Sirii i Palestine*, İzdanie İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1904.

(1845-1928) idaresinde, Suriye, Palmira, Kudüs ve Baalbek (Lübnan) gibi muhtelif yerlere bilimsel seyahat gerçekleştirilmişti. Seyahatin sonuçları ise Uspenskiy tarafından *Arheologiçeskie Pamyatniki Sirii* (*Suriye'nin Arkeolojik Anıtları*) başlığıyla İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsünün yayın organı olan *İzvestiya Russkavo Arheologiçeskavo İnstituta v Konstantinopole* (*İRAİK*)'te yayımlandı.[538] Yanı sıra 1900'de Moskova İlahiyat Akademisi Kilise Hukuku Profesörü Vasiliy Nikanoroviç Mıştsın (1866-1936), Filistin Cemiyeti tarafından Başrahip Antonin'in topladığı elyazmaları ve müze malzemelerinin envanterini çıkarıp tasvir etmesi için Kudüs'e gönderilmişti.[539] 1902'de ise Sina'ya gönderilen St. Petersburg Üniversitesi profesörü ve Viktor Romanoviç Rosen'in öğrencisi Nikolay Yakovleviç Marr (1864-1934) ile kendi öğrencisi İvan Aleksandroviç Javahişvili'nin (1876-1940) görevleri Azize Katerina Manastırı kütüphanesindeki Gürcü elyazmaları üzerinde çalışmaktı. Bu seyahat, 1882'de Gürcü elyazmalarını çalışmak için kutsal topraklara gönderilen Tsagareli'nin çalışmasının devamı niteliğindeydi.[540] Benzer şekilde 1893'te İbranicesini geliştirmesi için Kudüs'e gönderilen Kazan İlahiyat Akademisi İncil Arkeolojisi Profesörü Sergey Alekseyeviç Ternovskiy (1838-1884), seyahati sırasında İncil Arkeolojisine yöntemsel bakışını tümüyle değiştirerek saha çalışmalarına yönelmiş ve buradaki araştırmalarının sonuçlarını muhtelif çalışmalarla yayımlamıştı.[541]

Rus ilahiyatının büyük bir alt disiplini olarak biçimlenen İncil Arkeolojisinin yanı sıra diğer önemli alan da kutsal topraklarda bulunan Hristiyanlık elyazmalarının bu disiplin altında çalışılmasıydı. Rus Ortodoks iman ve ibadet geleneğinin oluşumunun Kudüs Kilisesiyle ilişkisi ve etkileşimi

[538] F. İ. Uspenskiy, "Arheologiçeskie Pamyatniki Sirii", *İRAİK*, T VII/Vıp. 1-2 (Sofya, 1902), s. 94-212; Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe*, s. 207. S. A. Jebelev, "F. İ. Uspenskiy i Russkiy Arheologiçeskiy İnstitut v Konstantinopole", *Pamyati Akademika Fedora İvanoviça Uspenskovo (1845-1928)*, (Leningrad, 1929), s. 53-67.

[539] Mıştsın'ın çalışması St. Petersburg'da RGİA'nın Kutsal Sinod fonunda (f. 834, op. 4, ed. hr. 1240.) muhafaza edilmektedir. Bk. Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe*, s. 207.

[540] Çalışmanın raporuna dair bk. N. Ya. Marr, "Predvaritelnıy Otçet o Rabotah na Sinae, v Sotrudniçestve s İ. A. Cavahovım, i v İerusalime, v poezdku 1902 goda" *SİPPO*, T XIV/Ç. 2, (St. Petersburg, 1903), s. 1-51.

Suhova, "Uçenıe Rossiyskih", s. 31-32; Prof. S. A. Ternovskiy'in 1893'te Filistin'e bir yıl için bilimsel seyahate gönderilmesine dair bk. NART. f. 10, op. 1, d. 8912.

bu kilisesinin elyazmaları ve litürji kitaplarının üzerinden incelenebiliyordu. Bu bağlamda Kazan İlahiyat Akademisi Litürji ve İncil Arkeolojisi Profesörü Nikolay Fomiç Krasnoseltsev'in (1845-1898) 1888'deki seyahati sırasında Kudüs Patriklik kütüphanesinin Grek ve Slav elyazmaları üzerine çalışması önemli keşifleri beraberinde getirmişti.[542] Krasnoseltsev'in daha da önemli bir başarısı Kazan İlahiyat Akademisinden öğrencisi ve sonrasında Kiev İlahiyat Akademisi Kilise Arkeolojisi ve Litürjisi Profesörü Aleksey Afaneseyeviç Dmitriyevskiy'in (1856-1929) akademik yönelimindeki etkisiydi. Filistin elyazmaları üzerine üst düzey çalışmalar yapan Dmitriyevskiy, 1896-1903 yılları arasında kutsal topraklara gerçekleştirdiği 12 seyahatin 3'ünde Kudüs ve Sina'daki kütüphanelerde bulunan elyazmalarını inceledi. O, 1887-1888'deki seyahatinde, özellikle Azize Katerina Manastırı kütüphanesindeki elyazmalarını incelemesinin yanı sıra 500'den fazla ikonu tasvir etmişti. Dolayısıyla o, Antonin Kapustin'le karşılaştırıldığında mevcut katalogları daha ileri seviyede düzenlemişti.[543] Ayrıca 1907-1918 yılları arasında Filistin Cemiyetinin sekreterliğini yapan Dmitriyevskiy, cemiyetin tarihine dair de birçok çalışma yayımladı.[544] Aynı dönemde St. Petersburg Üniversitesi Bizans ve Hristiyan Hukuku Tarihi Profesörü Vladimir Nikolayeviç Beneşeviç (1874-1938), özellikle Sina Manastırına 1907, 1908 ve 1911'de yaptığı üç ziyaretle ve Grek ve Slav elyazmaları hakkındaki çalışmalarıyla bilinmektedir.[545] Yine Kazan İlahiyat Akademisi Antik Kilise Tarihi profesörü ve ruhban Vasiliy İvanoviç

Kütüphanedeki Slav elyazmalarının tasvirine dair çalışması için bk. N. F. Krasnoseltsev, "Slavyanskie Rukopisi Patriarşey Biblioteki v İerusalime", *Pravoslavnıy Sobesednik*, No. 12 (Kazan, 1889), s. 1-32.

Seyahatinin sonuçları için bk. A. A. Dmitriyevskiy, *Puteşestvie po Vostoku i evo Naucnıe Rezultatı*, Tipografiya G. T. Korçak-Novitskavo, Kiev 1890, s. 119-148; 3 ciltlik çalışması temel bilimsel eseri olarak kabul edilmektedir. Bk. A. A. Dmitriyevskiy, *Opisanie Liturgiçeskih Rukopisey, Hranyanihsya vb Bibliotekah Pravoslavnovo Vostoka Tom I*, Tipografiya G. T. Korçak-Novitskavo, Kiev 1895-1917; *Tipika, Pamyatniki Patriarşih Ustavov i Ktitorkie monastırskie Tipikonı Tom II*, Tipografiya G. T. Korçak-Novitskavo, Kiev 1895; *Evhologii Tom III*, Tipografiya G. T. Korçak-Novitskavo, Kiev 1901.

544 Dmitriyevskiy'in Filistin Cemiyetinin tarihi ve faaliyetlerine dair eserlerine bu çalışmada sıkça başvurulmuştur.

V. N. Beneşeviç, *Opisanie Greçeskih Rukopisey Monastırya Sv. Ekaterinı na Sinae Tom I; II*, İzdanie İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1911; Petrograd 1917; *Pamyatniki Sinaya Arheologiçeskie i Paleografiçeskie Vıp. I*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1912.

Protopopov (1868-1938)'un 1910'da, Hristiyanlığın ilk yüzyıllarındaki anıtlarla Yahudilik ve İslam karması dinî bir grup olan Samaritanlar hakkında tez yapmak için Filistin'e seyahati belirtilmelidir. Protopopov, Samaritanları bizzat ziyaret etmiş olduğu hâlde tezini bitirmekte başarısız olsa da Filistin'deki çalışması Kudüs Patrikliği tarafından bir diplomayla onurlandırıldı.[546]

1890'larda Filistin Cemiyetinin bilimsel çalışmalarını besleyen şarkiyatçılardan bir diğeri de Bizantinist Afanasiy İvanoviç Papadopoulo-Keramevs (1856-1912) idi. Rum bir papazın oğlu olan Papadopoulo-Keramevs'in eğitimi İzmir Protestan Seminaryası ile sınırlı kalmıştı. Lakin aynı seminaryanın kütüphanesinin müdürlüğüne atandığında, Bizans tarihine ilgi duyarak buradaki Grekçe elyazmaları üzerinde çalışmaya başlamıştı. Yanı sıra İstanbul Rum Patrikliğine bağlı kilise ve manastırların kütüphanelerini ziyaret ederek, kataloglarını tasnif ederek ve yayımlayarak ismini duyurdu. Bunun üzerine 1881'de İstanbul Rum Filoloji Cemiyetinin davetiyle kütüphanesindeki eserleri tasnif eden Papadopoulo-Keramevs, ardından Makedonya ve Ege adalarındaki kütüphane ve arşivleri ziyaret etti. 1883'te Kudüs Patriği Nikodim tarafından Patriklik sekreterliğine getirilen Papadopoulo-Keramevs, Kudüs'te Patriklik manastırlarında bulunan elyazmalarını toplama, inceleme ve tasnifle görevlendirildi. Elyazmaları üzerine çalışmalarıyla Filistin Cemiyetinin dikkatini çeken Papadopoulo-Keramevs, cemiyetin başkanı Grandük Sergey tarafından 1892'de cemiyetin bilimsel çalışmalarına katılmak üzere Rusya'ya davet edildi. Buradaki görevi Kudüs Patriklik Kütüphanesinde, üzerinde çalıştığı Grekçe elyazmalarının yayımlanmasıydı. Yanı sıra St. Petersburg Üniversitesine Modern Grek Dili ve Edebiyatı okutmanı ve 1894'te ise St. Petersburg İmparatorluk Kütüphanesi Modern Grek Bölümünün başkanlığı görevlerinde bulundu. Burada G. S. Destunis, V. V. Latışev, N. Ya. Marr, V. G. Vasilyevskiy, A. A. Olesnitskiy, İ. V. Pomyalovskiy, H. M. Loparev gibi ünlü Rus Bizantinistlerle *PPS*'de ortak çalışmalar yayımladı. Ayrıca bir *polyglot* olarak A. İ. Papadopoulo-Keramevs'in tarih, arkeoloji, paleografya ve edebiyat üzerine Rusça, Yunanca, Fransızca ve Latince birçok çalışmasıyla birlikte, 1891-1895 yılları arasında 5

[546] Suhova, "Uçenıe Rossiyskih", s. 32-33; Ayrıca Protopopov'un 1910'daki seyahatine dair bk. NART. f. 10, op. 1, d. 10977.

cilt halinde yayımlanan Kudüs Patriklik Kütüphanesinin elyazmaları tasvirleri ve kataloğu temel eserlerindendir.[547]

St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi mezunu İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy (1883-1951), çalışmalarını Filistin Cemiyeti etrafında yürüterek 1917 Ekim Devrimi sonrası Sovyet Arabiyatının biçimlenmesinde rol oynayan Rus şarkiyatçılardandı. Öğrenim hayatında hocası V. R. Rozen'den etkilenen Kraçkovskiy, üniversiteden mezun olduktan sonra Arap elyazmalarını incelemek üzere Lübnan, Suriye, Mısır ve Filistin kütüphanelerinde 1908-1909 arası iki yıl geçirdi. Filistin Cemiyetinin okullarında Rusça ve Arapça dersleri vererek okul teftişlerine de katıldığı bu süre boyunca, bilhassa Şam'daki Antakya Patriklik Kütüphanesindeki Arap elyazmaları üzerine yaptığı çalışmalarla ismini duyuracaktı. 1914'ten hemen önce gerçekleştirdiği bu seyahati sonrasında kütüphanenin koleksiyondan 44 elyazmasını St. Petersburg'a getirerek Asya Müzesine teslim ettiğinde, Filistin Cemiyetinin desteklediği kutsal topraklardaki elyazması araştırmalarının da sonuncusu tamamlanmıştı. Akabinde 1915'te St. Petersburg Üniversitesine doçent olarak atanan Kraçkovskiy, 1934'de Filistin Cemiyetinin başkanı oldu. Nihayet, 1914 öncesi Doğu'ya seyahatlerinde topladığı nadir Arap elyazmaları üzerine yaptığı çalışmalarının sonucu olarak 1945'te yayımladığı *Nad Arabskimi Rukopisyami, Listki, Vospominaniy o Knigah i Lyudah* (*Arap Elyazmaları, Risaleleri Üzerine, Kitaplar ve İnsanların Hatıraları*) adlı ünlü eseriyle 1951'de Sovyetler Birliği Devlet Ödülüne (Stalin Ödülü) layık görüldü.[548]

1891-1898 arası St. Petersburg'da yayımlanan 5 ciltlik *Analekta Hierosolymitikes Stachyologias* ve 1891-1899 arası yayımlanan 4 ciltlik *Hierosolimitike Bibliotheke* Papadopoulo-Keramevs'in en önemli eserleri arasındadır. Papadopoulo-Keramevs'in hayatı ve faaliyetlerine dair çalışmalardan bazıları için bk. A. A. Dmitriyevskiy, "A. İ. Papadopulo-Keramevs i evo Sotrudniçestvo v Nauçnih İzdaniah Palestinkavo Obşestva", *SİPPO*, T XXIV (St. Petersburg, 1913), s. 374-388, 492-523; E. Karmanov, "A. İ. Papadopulo-Keramevs, evo Trudı", *Jurnal Moskovskoy Patriarhii*, No. 8 (Moskova, 1962), s. 72-77.

İ. Yu. Kraçkovskiy, *Nad Arabskimi Rukopisyami, Listki, Vospominaniy o Knigah i Lyudah*, İzdanie Akademii Nauk SSSR, Moskova 1945; Bu eseri, 8 yıl sonra İngilizceye çevrilerek yayımlandı. Bk. İ. Yu. Kraçkovskiy, *Among Arabic Manuscripts: Memories of Libraries and Men*, E. J. Brill, Leiden 1953; Seyahatine dair bk. V. A. Kraçkovskiy, "İ. Yu. Kraçkovskiy na Livane i v Palestine" *Palestinskiy Sbornik*, Vıp. 1(63) (Moskova, 1954), s. 106-124; Hayatı ve eserlerine dair bk. İ. N. Vinnikov, *İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1949.

Filistin Cemiyeti, Rus şarkiyatçıların kutsal topraklara yaptıkları bilimsel seyahatleri destekleyerek araştırma alanlarında uzmanlaşmalarını; böylece ürettikleri yayınlarla, Rus kutsal topraklar bilgisinin kurumsal temellere kavuşmasını hedeflemişti. Bu doğrultuda cemiyetin Rus şarkiyatçıların Filistin, Bizans, Arap, Hristiyanlık, İslam, Yahudi ve hatta tıp çalışmalarına dair araştırmalarının neşredildiği iki ana yayın organı vardı: 1881-1917 yılları arasında yayımlanan *Pravoslavniy Palestinskiy Sbornik* (*PPS, Ortodoks Filistin Külliyatı*) ve 1886-1926 yılları arası yayımlanan *Soobşenie İmparatorskovo Pravolavnovo Palestinskovo Obşestva* (*SİPPO, İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti Haberleri*). Birer külliyat mantığında, bir bakıma kutsal topraklar bilgisinin Rusya kütüphanesi olarak vücut bulan bu iki dergide genel olarak Rus üniversiteleri ve ilahiyat akademilerinde istihdam edilen ve büyük bir kısmı cemiyetin üyesi şarkiyatçıların çalışmalarına yer verilmiştir.

1881-1917 yılları arasında cemiyetinin bilimsel niteliği en yüksek çalışmalarının yayımlandığı *Pravoslavniy Palestinskiy Sbornik* (*PPS, Ortodoks Filistin Külliyatı*) dergisi, toplam 63 ciltle, Rusya'da ve Avrupa'da cemiyete, bilimsel anlamda kabul ve saygınlık kazandırarak alanında otorite haline gelmişti. Filistin Cemiyeti, bu yayın organıyla Hitrovo'nun ilk raporunda model olarak yer verdiği Palestine Exploration Fund ve Deutsches Palastina Verein gibi İngiliz ve Alman Filistin Cemiyetlerini araştırma ve yayın alanında yakalamayı başarmıştı. Bu bağlamda dergide yayımlanan çalışmalar incelendiğinde şu şekilde bir sınıflama yapmak mümkündür:

1. Erken dönem Rus, Rum, Sırp, İtalyan ve Fransız hac anlatıları,
2. Rumca, Gürcüce, Ermenice ve Arapça elyazmaları,
3. Cemiyetin şarkiyatçılarının akademik bilimsel/araştırma eserleri,
4. Modern Rus seyahat anlatıları,
5. Belge Koleksiyonları,
6. Kutsal yerlerde keşfedilen arkeolojik bulguların değerlendirilmesi.

ПРАВОСЛАВНЫЙ

ПАЛЕСТИНСКІЙ СБОРНИКЪ.

1-й ВЫПУСКЪ.

Изданіе В. Н. Хитрово.

С. Петербургъ.
1881.

**Görsel 18:** *PPS*'nin 1881'deki Birinci Sayısının Kapağı

Birinci kategoride neşredilen erken dönem hac anlatılarının büyük bir kısmı, Rus hacıların seyahatlerinden oluşmaktaydı. Bunların en dikkat çekeni, Arkeolog ve Tarihçi Mihail Alekseyeviç Venevitinov (1844-1901) tarafından 1883'te iki kısım halinde neşredilen 1106-1107'de Kudüs'e hac seyahati gerçekleştiren Papaz Daniil'in hac anlatısıdır. İlk yazılı Rus hac anlatısı olan bu eser, Daniil'in seyahatinin güzergâhlarının ve Kudüs'ün kutsal mekânlarının geniş

tasvirlerinin yanı sıra Haçlılar dönemi Kudüsü'ne dair önemli bilgiler içermektedir.[549] Neşredilen erken dönem Rus hac anlatılarından bir diğeri, Bizantinist Hrisanf Mefodeyeviç Loparev (1862-1918)'in edisyonuyla İstanbul'un tahrip edildiği IV. Haçlı Seferi'nden hemen önce İstanbul'un Ortodoksluk için kutsal mekanlarını tasvir eden Novgorod Başpiskoposu Antoniy'in anlatısıdır.[550]

XV. yüzyıl Rus hacı anlatılarının önde gelen eseri olarak, Rus Diplomat ve Tarihçi Sergey Vasilyeviç Arsenyev (1854-1922) tarafından neşredilen, Smolenskli Rus Rahip İgnatiy'in 1389-1405 arası Azak, Karadeniz ve İstanbul üzerinden Kudüs'e yaptığı hac seyahatinin anlatısını zikretmek gerekir. Bu hac anlatısı, dönemin ticaret yollarına, siyasi gelişmelere ve şehirlerinin sosyal yapısına dair oldukça önemli bilgiler içermektedir.[551] Arkeolog ve Tarihçi Semen Osipoviç Dolgov (1857-1925)'un edisyonuyla Rahip Varsonoviy'in 1456'da Suriye ve Filistin'e, 1461-1462'de Mısır ve Sina'ya seyahatlerine dair anlatısı,[552] yine Başrahip Leonid Kavelin edisyonuyla Hacı Vasiliy'in 1465-1466 yıllarında Küçük Asya üzerinden Mısır ve Filistin'e hac anlatısı[553] ve Rus Epifani'nin 1415-1417 arası Velikiy Novgorod'dan İstanbul, Aynaroz ve Kudüs'e hac anlatısı bu dönemin *PPS*'de neşredilen önemli eserlerindendir.[554]

XVI-XVIII. yüzyıllar arasında siyasi amaçlarla gerçekleştirilen Rus seyahat anlatıları da *PPS*'de neşredilmiştir. Buna göre Loparev'in edisyonuyla 1558-1561 arası Çar IV. İvan tarafından İstanbul, Aynaroz ve Kudüs gibi Doğu patrikliklerine gönderilen hediyeleri ve mesajları iletmekle görevlen-

[549] M. A. Venevitinov (red. i predisl.), "Jitie i hojdenie Daniila Russkiya Zemli İgumena: 1106-1108 Çast I", *PPS*, T I/Vıp. 3(9) (St. Petersburg, 1883), s. 1-96; "Jitie i hojdenie Daniila Russkiya Zemli İgumena: 1106-1108 Çast II", T III/Vıp. 3(9) (St. Petersburg, 1885), s. 97-297.

[550] H. M. Loparev (predisl. i red.), "Kniga Palomnik, Skazanie mest svyatıh vo Tsargrade Antoniya, Arhiepiskopa Novgorodskovo, v 1200 g.", *PPS*, T XVII/Vıp. 3(51) (St. Petersburg, 1899), s. 95-111.

S. V. Arseniyev (predisl. i red.), "Hojdenie İgnatiya Smolinyanin: 1389-1405 gg.", *PPS*, T IV/Vıp. 3(12) (St. Petersburg, 1887), s. 1-45.

S. O. Dolgov (predisl.), "Hojdenie svyaşennoinoka Varsonofiya ko svyatomu gradu İerusalimu v 1456 i 1461-62 gg.", *PPS*, T XV/Vıp. 3(45) (St. Petersburg, 1896), s. 1-25.

Leonid Kavelin (predisl. i red.), "Hojdenie Gostya Vasilya: 1465-1466 gg.", *PPS*, T II/Vıp. 3(6) (St. Petersburg, 1884), s. 1-17.

Leonid Kavelin (predisl. i red.), "Skazanie Epifaniya Mniha p puti k İerusalimu: 1415-1417 gg.", *PPS*, T V/Vıp. 3(15) (St. Petersburg, 1887), s. 1-6.

dirilen Tüccar Vasiliy Pozniakov'un seyahat anlatısı,[555] 1593-1594 arası Çar IV. İvan'ın hediyelerini götürmekle görevlendirilen Moskovalı Tüccar Trifon Korobeynikov'un Kudüs, Mısır ve Sina'ya seyahatinin anlatısı,[556] Teolog ve Kilise Tarihçisi Nikolay İvanoviç İvanovskiy'in (1840-1913) edisyonuyla ünlü Rus seyyah Arseniy Suhanov'un 1649-1643 yılları arasında İstanbul, Ege adaları, Mısır, Filistin, Suriye, Doğu Anadolu, Gürcistan ve Kuzey Kafkaslar'a seyahat anlatısı,[557] Dolgov'un edisyonuyla 1634-1637 arası Astrahan, Tiflis, üzerinden Kudüs'e, buradan Kahire'ye dönüş yolunda ise Balkanlar'dan Moldova ve Polonya'ya seyahat ederek Osmanlı'ya dair detaylı bilgiler toplayan Kazanlı Vasiliy Yakovleviç Gagara'nın seyahat anlatısı belirtilmeye değerdir.[558] Aynı şekilde Dolgov'un edisyonuyla Moskova'yı ziyaret eden Kudüs Patriği Yoan ile seyahate çıkarak 1649-1652 arasında Moldova, İstanbul ve Kudüs gibi merkezleri ziyaret eden ve geçtiği bölgeleri detaylı olarak tasvir eden Rus seyyah Yona Malenkiy'in anlatısı[559] ve Tarihçi ve Filolog Polihroniy Agapiyeviç Sırku (1855-1905) edisyonuyla XVII. yüzyılda Osmanlı'nın Avrupa, Afrika ve Asya bölgelerinin neredeyse tamamını gezerek buraların detaylı askerî, coğrafi ve etnografik tasvirini yapan yazarı bilinmeyen bir seyahat anlatısı daha neşredilmiştir.[560]

*PPS*'de neşredilen XVIII. yüzyıl Rus hac anlatılarından V. N. Hitrovo'nun edisyonuyla Rus rahip İgnatiy'in 1766-1776 arası İstanbul, Aynaroz, Mısır ve kutsal topraklara hac seyahatine dair anlatısı,[561] P. V. Bezobrazov'un edis-

H. M. Loparev (predisl. i red.), "Hojdenie Kuptsa Vasiliya Poznyakova po svyatım mestam Vostoka", *PPS*, T VI/Vıp. 3(18) (St. Petersburg, 1887), s. 1-106.

H. M. Loparev, "Hojdenie Trifona Korobeynikovs 1593-1594 gg.", *PPS*, T IX/Vıp. 3(27) (St. Petersburg, 1889), s. 1-103.

N. İ. İvanovskiy (predisl. i red.), "Proskinitariy Arseniya Suhanova: 1649-1643 gg.", *PPS*, T VII/Vıp. 3(21) (St. Petersburg, 1889), s. 1-390.

S. O. Dolgov (predisl. i red.), "Jitie i Hojdenie v İerusalim, Egipet Kazantsa Vasiliya Yakovleva Gagarı: 1634-1637 gg.", *PPS*, T XI/Vıp. 3(33) (St. Petersburg, 1891), s. 1-102.

S. O. Dolgov (predisl. i red.), "Povest i skazanie o pohojdenii vo İerusalim i vo Tsargrad Troitskovo Sergiyeva Monastırya Çernovo Diakona İona, po reklomu Malenkovo: 1649-1652 gg.", *PPS*, T XIV/Vıp. 3(42) (St. Petersburg, 1895), s. 1-56.

[560] P. A. Sırku (predisl. i red.), "Opisanie Turetskoy İmperii, sostavlennoe Russkim, bıvşim v plenu u Turok vo vtoroy polovinu XVII veka", *PPS*, T X/Vıp. 3(30) (St. Petersburg, 1890), s. 1-210.

V. N. Hitrovo (predisl. i red.), "Opisanie puteşestvie otsa İgnatiya v Tsargrad, Afonskuyu

yonuyla XVII. yüzyılın başından adı bilinmeyen bir hacının Kudüs ve diğer kutsal yerlerin tasvirini içeren anlatısı,[562] Edebiyat Tarihçisi Sergey Pavloviç Rozanov'un neşriyle, Rus rahip İppolit Vişenskiy'in Sina ve Aynaroz'a seyahatini tasvir eden hac anlatısı belirtilmelidir.[563] Öte yandan Filistin Cemiyeti tarafından 1885-1887 arası ayrıca dört ciltte neşredilen XVIII. yüzyılın önemli Rus seyyahlarından Kiev hacısı Vasiliy Grigoryeviç Grigoroviç-Barskiy'in kutsal topraklara seyahatine dair anlatısı kayda değerdir. Bu bağlamda Grigoroviç-Barskiy 1724-1747 arasında birçok Batı ve Doğu Avrupa ülkesinin yanı sıra neredeyse bütün Küçük Asya, Suriye, Lübnan, Filistin, Sina yarımadası ve Mısır'ı yaya olarak gezerek hiç görülmemiş ve duyulmamışları tasvir etmiştir.[564]

Bunca Rus hac anlatısı sıralandıktan sonra bunların neden yoğun bir şekilde bu dönemde neşredildiği sorusu akla gelmektedir. Bu bağlamda Filistin Cemiyetinin, şarkiyatçılığı ve tarih disiplinini, siyasi ve dinî bilinç inşası için didaktik ve pragmatik bir amaçla kullandığı anlaşılmaktadır. Zira bu hac anlatılarıyla Rusların kutsal topraklarla ilişkilerinin 'ne kadar köklü' olduğu; hatta bunların Rus kimliğinin oluşumunda ne kadar etkili olduğu ispatlanmak istenmiştir. Bu yayınlarla Rus dindarlığı beslenirken, hitap kitlesinin de anlam yüklemesine bağlı olarak kutsal topraklar üzerinde ileri sürülen siyasi iddialar, 'tarihî gerekçelere' dayandırılmıştır. Dolayısıyla bu metinlerle, bir yandan Rus halkının algısında bölgenin kutsallığına kutsallık katılarak dönemin Rus hacılığı teşvik edilirken, diğer yandan bu topraklarda 'kalıcı olma' iddiasıyla Rus kamuoyunun ilgisi çekilerek cemiyetin faaliyetlerine maddi kaynak sağlanmıştır.

*PPS*'de neşredilen erken dönem hac seyahatlerinin diğer bir kısmını da Rum hacıların seyahatleri oluşturmuştur. Bunlardan en erken tarihli olanlar, Arkeolog ve Filolog İvan Vasilyeviç Pomyalovskiy'in (1845-1906) edisyo-

---

goru, Svyatuyu Zemlyu i Egipet 1766-1776 gg.", *PPS*, T X/Vıp. 3(36) (St. Petersburg, 1891), s. 1-36.

P. V. Bezobrazov (predisl. i red.), "Proskinitariy po İerusalimu i proçim svyatım mestam bezımyannovo, naçala XVII veka", *PPS*, T XVIII/Vıp. 3(54) (St. Petersburg, 1900), s. 1-49.

S. P. Rozanov (predisl. i red.), "Puteşestvie ieromonaha İppolita Vişenskovo v İerusalim, na Sinay i Afon (1707-1709 gg.)", *PPS*, T XXI/Vıp. 1(61) (St. Petersburg, 1914), s. 1-190.

Vasiliy Grigoryeviç Grigoroviç-Barskiy, *Stranstvovaniya Vasilya Grigoroviça-Barskovo po svyatım mestam Vostoka s 1723 po 1747 g. Tom I-XIV*, red. N. Barsukova, Tipografiya V. Kirşbau, St. Petersburg 1885-1887.

nuyla yayımlanan, VII. yüzyılda Kudüs'te 10 ay geçiren Rahip Arkulf'un kutsal yerleri tasvir ettiği anlatısıdır.[565] Yanı sıra Bizantinist Vasiliy Grigoryeviç Vasilyevskiy (1838-1899), IX. yüzyılın ilk yarısında kutsal yerleri ziyaret eden Rum hacı Epifani'nin Haçlılar öncesi Kudüs'e dair önemli bir kaynak olan hac anlatısını neşretmiştir.[566] Bizantinist ve Kilise Tarihçisi İvan Yegoroviç Troitskiy'in edisyonuyla Rahip Yoan Foka'nın XII. yüzyılda Filistin'e hac seyahati ise Rusçaya tercüme edilerek neşredilmiştir.[567] Ayrıca Filolog ve Tarihçi Gavriil Spiridonoviç Destunis (1818-1895)'un edisyonuyla Efes Piskoposu Daniil'in 1493-1499 yılları arasındaki kutsal topraklara seyahatine dair hac anlatısı[568] ve A. İ. Papadopoulo-Keramevs'in edisyonu ve P. V. Bezobrazov'un Rusçaya tercümesiyle neşredilen XIV., XV. ve XVI. yüzyıllara ait 8 Rum hac anlatısı bu bağlamda dikkat çekenlerdendir.[569] Öte yandan Rodos Piskoposu Paisiy Agipostolitiy'in 1577-1592 arası bir zamanda yazdığı Sina Dağı ve civarını tasvir eden anlatısı,[570] XVI. yüzyılda kutsal topraklara gerçekleştirilen seyahati içeren 3 adı bilinmeyen Rum hac anlatısı,[571] 1608-1634 arası adı bilinmeyen bir hacının Kudüs ve diğer kutsal yerleri tasvirini içeren ve yazarı bilinmeyen hacılık anlatısı, A. İ. Papadopoulo-Keramevs'in edisyonu ve G. S. Destunis'un Rusça'ya tercümesiyle neşredilmiştir.[572]

İ. V. Pomyalovskiy (predisl. i red.), "Arkulfa rasskaz o svyatıh mestah, zapisannıy Adamnenom okolo 670 g.", *PPS*, T XVII/Vıp. 1(49) (St. Petersburg, 1898), s. 1-132.

V. G. Valilevskiy (predisl. i red.), "Povest Epifaniya o İerusalime i suşih v nem mestah, pervoy polovini IX veka", *PPS*, T IV/Vıp. 2(11) (St. Petersburg, 1886), s. 1-243.

İ. Y. Troitskiy (predisl. i red.), "Yoan Foka Skazanie Vkrattse p Gorodah i Stranah ot Antiohii do İerusalima, takje Sirii, Finikii i o Svyatıh Mestah Palestini, kontsa XII veka", *PPS*, T VIII/Vıp. 2(23) (St. Petersburg, 1889), s. 1-69.

568 G. S. Destunis (predisl. i red.), "Rasskaz i pureşestvie po svyatım mestam Daniila, mitropolita Efesskovo, mejfu 1493 i 1499 gg." *PPS*, T III/Vıp. 2(8) (St. Petersburg, 1884), s. 1-68.

A. İ. Papadopoulo-Keramevs, P. V. Bezobrazov (predisl. i red.), "Vosem Greçeskih Opisaniy Svyatıh mest XIV, XV i XVI vv.", *PPS*, T XVI/Vıp. 2(56) (St. Petersburg, 1903), s. 275-290.

A. İ. Papadopoulo-Keramevs, G. S. Destunis (predisl. i red.), "Paisiya Agipostolitaa, Mitropolita Rodskovo, opisanie Svyatoy Gorı Sinayskoy i ee okrestnostey v stihah, napisannoe mejdu 1577 i 1592 gg.", *PPS*, T VII/Vıp. 2(35) (St. Petersburg, 1891), s. 1-205.

A. İ. Papadopoulo-Keramevs, G. S. Destunis (predisl. i red.), "Tri Greçeskih bezımyannıh prosknitariya XVI veka", *PPS*, T XVI/Vıp. 1(46) (St. Petersburg, 1896), s. 73-143.

A. İ. Papadopoulo-Keramevs, G. S. Destunis (predisl. i red.), "Proskinitariy po İerusalimu i proçim svyatım mestam bezımyannovo, mejdu 1608-1634 gg.", *PPS*, T XVII/Vıp. 2(53) (St. Petersburg, 1900), s. 1-71.

Filistin Cemiyeti tarafından Rum hac anlatılarının neşredilmesi, bir yönüyle Bizans'a verilen önemi gösterirken, diğer yönüyle bahsi geçen Rus hac anlatılarının, bu mirasla mukayeseye açılarak Rus dindarlığının tarihî derinliğinin ispatlanmak istendiğini göstermektedir. Nitekim *PPS*'de Sırp hacıların anlatılarından Başrahip Leonid Kavelin'in edisyonuyla yayımlanan ilk Sırp başpiskoposu Aziz Savva'nın Kudüs'e seyahati sırasında kaleme aldığı hac anlatısını[573] ve yine Sırp Filolog Lyubomir V. Stoyanoviça'nın (1860-1930) edisyonuyla XVII. yüzyıldan bir Sırp hac anlatısının[574] neşrini de benzer şekilde değerlendirmek mümkündür.

Filistin Cemiyeti, *PPS*'de Katolikler gibi rakip mezheplerin de erken dönem hac anlatılarını Rusça tercümeleriyle birlikte neşretmiştir. Buna göre İ. V. Pomyalovskiy'in edisyonuyla IV. yüzyılda Suriye, Filistin, Sina gibi bölgelere gerçekleşen bir hac seyahatinin Latince metni ve Rusça tercümesi,[575] XI. yüzyılda Roma'dan kutsal yerlere seyahat eden Petr Diakon'un (Petrus Diaconus) hac seyahatinin Latincesi ve Rusça tercümesi,[576] Piacenzalı seyyah Antonin'in (Antonini Placentini) VI. yüzyılda İstanbul, Kıbrıs, Beyrut, Kudüs, Sina ve Mısır'a seyahatini tasvir eden anlatısı[577] ve Vatikanlı Feodosiy (Theodosius, Archidiakon) tarafından VI. yüzyılda yazıldığı kabul edilen Latince bir hac rehberinin (*De Situ Terrae Sanctae*) İ. V. Pomyalovskiy tarafından yapılan Rusça tercümesi bunlardandır.[578] Ayrıca 333'te Kudüs'ü ziyaret eden güney Fransa'da

Leonid Kavelin (predisl. i red.), "Puteşestvie Svyatovo Savvı, Arhiepiskopa Serbskovo: 1225-1237 gg.", *PPS*, T II/Vıp. 2(5) (St. Petersburg, 1884), s. 1-80.

L. V. Stoyanoviça (predisl. i red.), "Serbskoe Opisanie Svyatıh Mest Pervoy Polobinı XVII veka", *PPS*, 1886, T V/Vıp. 2(14) (St. Petersburg, 1886), s. 1-27.

İ. V. Pomyalovskiy (predisl. i red.), "Peregrinatio ad loca sancta saeculi IV exeuntis / Edita, rossice versa, notis illustrata ab Joh. Pomialowsky = Palomniçestvo po Svyatım Mestam kontsa IV veka", *PPS*, T VII/Vıp. 2(20) (St. Petersburg, 1889), s. 1-312.

"Petri Diaconi liber de Locis Sanctis = Petra Diakona Kniga o Svyatıh Mestah", *PPS*, T VII/Vıp. 2(20) (St. Petersburg, 1889), s. 72-204.

İ. V. Pomyalovskiy, "Putnik Antonina iz Platsentsii, kontsa VI veka", *PPS*, T VIII/Vıp. 3(39) (St. Petersburg, 1895), s. 1-189.

578 İ. V. Pomyalovskiy (predisl. i red.), "Feodosiy, o mestopolojenii Svyatoy Zemli, naçala VI veka", *PPS*, T X/Vıp. 1(28) (St. Petersburg, 1891), s. 1-147. Bu eser, J. Gildemeister'in Almanca eserinin Rusçaya tercüme edilmiş hâlidir. Bk. J. Gildemeister, *Theodosius, De situ Terrae Sanctae im ächten Text, und der Breviarius de Hierosolyma vervollständigt*, Bei Adolph Marcus, Bonn 1882.

Bordeaux şehrinden adı bilinmeyen bir seyyahın hac anlatısı, V. N. Hitrovo'nun edisyonuyla yayımlanmıştır. Arap fetihlerinden önce M. S. 70 yılında Titus tarafından yıkıma uğrayan Kudüs'ü ve Tapınak Tepesini (Haremü'ş-Şerif) tasvir eden bu nadir eser, son derece önemlidir.[579] Katolik hac anlatılarının neşriyle Filistin Cemiyeti, Hristiyanlığın ortak belleğini ortaya koyarken, tarihsel karşılaştırmalı çalışmaların da önünü açmıştır. Böylece bu eserler entelektüellerin ilgisine sunularak, kutsal topraklara 'Hristiyan dünyası'ndan hac seyahatlerinin sıklaştığı bu evrede, hacılıkla meşrulaştırılan dinî bir romantizmin inşası amaçlanmıştır. Benzer durum aynı dönemde 16 farklı Rus hac anlatısının, Latin Doğu Cemiyeti için Fransızcaya çevrilerek yayılmasıyla, Katolikler için de mümkün kılınmıştır.[580]

*PPS*'de hacılık anlatılarından sonra neşredilen çalışmaların büyük bir kısmı Rumca elyazmaların ve kroniklerin tercümesinden oluşmaktadır. Bunlardan İ. V. Pomyalovskiy'in editörlüğünde, İmparator VII. Konstantin'e 947'de rahip Nikita tarafından gönderilen Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki Kutsal Ateş'e dair hikâye[581] ve V. G. Vasilyevskiy editörlüğünde XII. yüzyıl bilginlerinden Mefon piskoposu Nikolay Mefonskiy ve Teodor Prodromos'un eserleri bu sırada yerini almıştır.[582] X. yüzyıldan Bizanslı bürokrat ve yazar Feodor Dafnopat'ın iki eseri,[583] Kudüs'ün kutsal yerleri ve Mesih'in ıstırabına dair 1253-1254'te yazılan Rumca kısa hikâye[584] ve S. O. Dolgov'un edisyonuyla 1651'de Moskova'yı

V. N. Hitrovo (predisl.), "Bordosskiy Putnik, 333 g.", *PPS*, T I/ Vıp. 2(2) (St. Petersburg 1882), s. 1-47.

*Itinéraires Russes, en Orient*, traduit par Mme B. De Khitrowo, Pour la Société L'Orient Latin, Cenevre 1889.

İ. V. Pomyalovskiy, "Rasskaz Nikita, klirika tsarskovo, Poslanie k İmpertaoru Konstantinu VII Porfirorodnomu p Svyatomu Ogne, pisannoe v 947 g.", *PPS*, T IX/Vıp. 2(38) (St. Petersburg, 1894), s. 1-35.

V. G. Vasilyevskiy, "'Jitie Meletiya Novovo', Soçineniya Nikolaya, Episkopa Mefonskovo i Feodora Prodroma, pisateley XII stoletiya", *PPS*, T VI/Vıp. 2(17) (St. Petersburg, 1886), s. 1-165.

V. V. Latışev, "Dve reçi Feodora Dafnopata, izdannıe s vvedeniem o jizni i literaturnoy deyatelnosti avtora i s Russkim perevodom Çast I", *PPS*, T XX/Vıp. 2(59) (St. Petersburg, 1910), s. 1-144; "Stradanie svyatovo Slavnovo velikomuçennika Georgiya, pripisıvaemoe Feodoru Dafnopatu i nıne vpervıe izdannoe (s Russkim perevodom) Çast II", *PPS*, T XX/ Vıp. 2(59) (St. Petersburg, 1911), s. 1-75.

A. İ. Papadopoulo-Keramevs, G. S. Destunis, "Kratkiy rasskaz o Svyatıh Mestah İerusalima i o Svyatyah Gospoda naşevo İisusa Hrista i p drugih bezımyannovo, napisannıy v 1253/4

ziyaret eden Nasıra Başpiskoposu Gavriil'e atfedilen Kudüs'e hac seyahatinin hikâyesi kronik neşirlere örnektir.[585] Aynı tertipte A. İ. Papadopoulo-Keramevs ve G. S. Destunis'un önsözü ve editörlüğünde VI. yüzyıl yazarları olan Feogniy, Pavel Elladskiy ve Kirill Skifopolskiy'in hayatlarına dair eser,[586] İstanbul Başpiskoposu Fotiy'in 867-878 yılları arasında yazdığı Kutsal Kabir'in tasviri ile Rumca ve Ermenice diğer yazılarının bazıları cemiyetin kuruluşunun hemen akabinde neşredilmiştir.[587] Bu ve diğer bahsi geçen neşirler, kuruluşun ilk on yılına yayılırken hac edebiyatı açısından bir ön hazırlığın olduğuna da işaret etmiştir. Birinci kısmı A. İ. Papadopoulo-Keramevs'in edisyonu ve V. V. Latışev'in Rusça tercümesiyle, ikinci kısmı ise V. V. Latışev'in edisyonu ve Rusçaya tercümesiyle Sina Dağı Başpiskoposluğu tarihine dair malzemeler derlemesi,[588] Suriye ve Filistin'deki azizlerin hayatına dair derlemeler[589] ve P. V. Bezobrazov'un XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Kudüs Patrikliğine dair Rumca kayıtlar koleksiyonu[590] Rumcadan Rusçaya tercüme edilerek *PPS*'de neşredilen elyazmaları ve kroniklerdir.

---

g.", *PPS*, T XIV/Vıp. 1(40) (St. Petersburg, 1895), s. 1-30.

S. O. Dolgov, "Povest o svyatıh i Bogoprohodnıh mestah Svyatovo grada İerusalima, pripisıvaemaya Gavriilu, Nazaretskomu arhiepiskopu, 1651 goda", *PPS*, T XVIII/Vıp. 1(52) (St. Petersburg, 1900), s. 1-22.

A. İ. Papadopoulo-Keramevs, G. S. Destunis (predisl. i red.), "Jitiya svyatovo Feogniya, episkop Vitiliyskiy, Pavla Elladskovo i Kirilla Skifopolskovo, pisateley VI stoletiya", *PPS*, T XI/Vıp. 2(32) (St. Petersburg, 1891), s. 1-66.

A. İ. Papadopoulo-Keramevs, G. S. Destunis, N. Ya. Marr, "Fotiya, svyateyşevo arhiepiskopa Konstantinopolskovo, o Grobe Gospoda naşevo İisusa Hrista (napisannoe mejdu 867 i 868 gg.) i drugie malıe evo tvoreniya na Greçeskom i Armyanskom yazıkah", *PPS*, T XI/Vıp. 1(31) (St. Petersburg, 1892), s. 1-298.

588 A. İ. Papadopoulo-Keramevs, V. V. Latışev, "Materialı dlya İstorii Arhiepiskopii Sinayskoy gorı Çast I", *PPS*, T XX/Vıp. 1(58) (St. Petersburg, 1908), s. 1-419; V. V. Latışev, "Materialı dlya İstorii Arhiepiskopii Sinayskoy gorı Çast II", *PPS*, T XX/Vıp. 1(58) (St. Petersburg, 1909), s. 1-251.

A. İ. Papadopoulo-Keramevs, V. V. Latışev, "Sbornik Palestinskoy i Siriyskoy Agiologii Çast I", *PPS*, T XIX/Vıp. 3(57) (St. Petersburg, 1907), s. 1-216; "Sbornik Palestinskoy i Siriyskoy Agiologii Çast II", *PPS*, T XX/Vıp. 3(60) (St. Petersburg, 1913), s. 1-122; "Sbornik Palestinskoy i Siriyskoy Agiologii Çast III", *PPS*, T XXI/Vıp. 3(63) (St. Petersburg, 1917), s. 1-102.

590 P. V. Bezobrazov, "Materialı dlya İstorii İerusalimskoy Patriarkhii, XVI-XIX veka Çast I", *PPS*, T XIX/Vıp. 1(55) (St. Petersburg, 1901); "Materialı dlya İstorii İerusalimskoy Patriarkhii, XVI-XIX veka Çast II", *PPS (Prilojenie)*, T XIX/Vıp. 1(55) (St. Petersburg, 1904), s. 1-350.

Elyazmaları ve kroniklerin yanı sıra Leonid Kavelin'in edisyonuyla genel Hristiyan hac edebiyatı ve hususi olarak Ortodoks sektöründe henüz yerini almamış XIV. yüzyıldan iki Ortodoks Slav hacının anlatıları, IX. yüzyıldan Bizanslı rahip George Amartol'un kroniği ile IX. yüzyıl Kudüs ve Antakya patriklikleri tarihine dair belgeler[591] ve Bizantinist ve kilise tarihçisi İvan İvanoviç Sokolov (1865-1939)'un hazırladığı XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Mısır'daki Ortodoks kiliseleri tarihine dair İskenderiye belgeleri derlemesi bahse değerdir.[592] Öte yandan A. A. Tsagareli'nin Kudüs ve Sina'daki Gürcü elyazmaları ve yazıtlarına dair çalışması ve kaynakları[593] ve N. Ya. Marr'ın edisyonuyla Hristiyan neoplatonizminin kurucularından Gazze yakınındaki Mayuma Piskoposu ve Gürcü prensi Petr İver'in hayatına dair eser,[594] Gürcü elyazmalarının Rusçaya tercüme edilerek neşredilmesine önemli örnektir. Rum, Gürcü ve Ermeni kroniklerinin Rusça tercümeleriyle neşredilmesi, Ortodoks kiliselerinin Filistin'deki tarihlerini ve birbirleriyle organik bağlarını gün yüzüne çıkarırken, bu kiliseler üzerindeki Rus himayesini de ima etmekteydi.

*Ortodoks Filistin Külliyatı*'nın *(PPS)* yayınları arasında, içinde yaşanan çağ itibariyle modern Rus seyahat anlatıları da yer almıştır. 'Eski'lerin yanı sıra 'yeni' seyahat anlatılarını neşreden cemiyetin temel motivasyonu, bölgenin güncel topografik ve etnografik özelliklerinin tanınmasına ek olarak Rus hacılığında 'bellek köprüsü' kurmaktı. Bu bağlamda V. N. Hitrovo'nun 1880'de Filistin'e seyahati sırasında kaleme aldığı anlatı ve Filistin Cemiyetinin kuruluşuna yönelik fikirlerine yer verdiği geniş raporu bunların ilkidir.[595] Aynı şekilde Filistin Cemiyetinin üyesi Doktor A. A. Yeliseyev'in Arap ülkelerinin özelliklerine ve Mısır'daki kolera salgınına dair tıbbî gözlemlerine yer verdiği modern

Leonid Kavelin (predisl. i red.), "Tri Statii k Russkomu Palestinovedeniyu", *PPS*, T VI/Vıp. 1(16) (St. Petersburg, 1889), s. 1-58.

592 İ. İ. Sokolov, "Aleksandriyskie dokumentı, otnosyaşiesya k istorii Pravoslavnoy Tserkvi v Egipte v XVIII i XIX stoletiyah", *PPS*, T XXI/Vıp. 2(62) (St. Petersburg, 1916), s. 1-86.

A. A. Tsagareli, "Pamyatniki Gruzinskoy Starını v Svyatoy Zemle i na Sinae", *PPS*, T IV/Vıp. 1(10) (St. Petersburg, 1888), s. 1-142.

594 N. Ya. Marr, "Jitie Petra İvera Tsareviça-podvijnika i episkopa Mayumskovo V veka, Gruzinskiy podlinnik", *PPS*, T XVI/Vıp. 2(47) (St. Petersburg, 1896), s. 1-119.

V. N. Hitrovo, "Pravoslavie v Svyatoy Zemle", *PPS*, T I/Vıp. 1(1) (St. Petersburg, 1881), s. 2-132.

seyahat anlatısı[596] ve Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryası öğretmenlerinden ve cemiyetin okullarının müfettişi Aleksendr İvanoviç Yakuboviç tarafından 1889'da, Aleksandr Gavriloviç Kezma ve Nasıra Seminaryasının diğer öğretmenlerinin Nasıra, Celile, Kudüs ve çevresinde yaptıkları seyahatlerin notları bu çerçevede değerlendirilebilir.[597]

*PPS*'de seyahat anlatılarının, kroniklerin, el yazmalarının ve belge koleksiyonlarının yanı sıra Rus şarkiyatçıların tarihî monografi ve değerlendirme çalışmaları da yayımlanmıştır. Bu çalışmalar, bölgenin 'yerlileri'ni, tarihî yapılarını ve bütün bunların 'şimdiki ahvali'ni kapsamıştır. Bu bağlamda Antonin Kapustin idaresinde, Kudüs'te Kutsal Kabir Kilisesi yakınındaki Rus arazisinde, 1884 ve 1887'de olmak üzere iki bölüm halinde yürütülen arkeolojik kazılarda keşfedilen kalıntılara dair değerlendirmeler özellikle belirtilmelidir.[598] Ayrıca A. A. Olesnitskiy'in Haremü'ş-Şerif'e dair çalışması,[599] Beyrut Rus Konsolosu Konstantin Dmitroviç Petroviç (1827-1897)'in Nusayriler ve dinî inanışlarına dair çalışması,[600] Kiev İlahiyat Akademisinden keşiş Feodosiy Oltarjevskiy'in IV. yüzyıldan VI. yüzyıla Filistin'de Manastır Hayatı üzerine çalışması,[601] Nikolay Fyodoroviç Kapterev (1847-1917)'in XVI. yüzyılın ortasından XIX. yüzyılın ortasına kadar Kudüs patriklerini dönemlerine ayırarak ve birçok belge kullanarak incelediği Kudüs Patrikliği ile Rus hükümeti arasındaki ilişkilere dair çalışması,[602] St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Arabiyat

A. A. Yeliseyev, "Put k Sinayu, 1881 g." *PPS*, T II/Vıp. 1(4) (St. Petersburg, 1883), s 1-197.

A. İ. Yakuboviç "Progulki po Palestine s Uçenikami Nazaretskovo Mujskovo Pansiona 1889 g.", *PPS*, T VII/Vıp. 1(22) (St. Petersburg, 1890), s. 1-129.

"Raskopki na Russkom Meste bliz Hrama Voskreseniya v İerusalime, proizvedenıe pod Rukovodstvom Arhimandrita Antonina v 1883 g.", *PPS*, T III/Vıp. 1(7) (St. Petersburg, 1884), s. 1-140; "Raskopki na Russkom Meste bliz Hrama Voskreseniya v İerusalime, proizvedenıe pod Rukovodstvom Arhimandrita Antonina v 1883 g. Çast I", *PPS (Prilojenie k Vıp. 7)*, T III/Vıp. 1(7) (St. Petersburg, 1887), s. 157-256.

A. A. Olesnitskiy, "Vethozavetnıy Hram v İerusalime", *PPS*, T V/Vıp. 1(13) (St. Petersburg, 1889), s. 1-939.

[600] K. D. Petroviç, "Ansarii (Nuseyrie) i ih Religioznıe Verovaniya", *PPS*, T VII/Vıp. 1(19) (St. Petersburg, 1889), s. 1-40.

Feodosiy Oltarjevskiy, "Palestinskoe Monaşestvo s IV do VI v.", *PPS*, T XV/Vıp. 2(44) (St. Petersburg, 1896), s. 1-345.

[602] N. F. Kapterev, "Snoşeniya İerusalimskiy Patriarhov s Russkim Pravitelstvom. Ç. 1; S polovini XVI do kontsa XVIII stoletiya. Ç. 2 v tekuşem stoletiy (1815-1844)", *PPS*, T XV/

Profesörü ve Filistin Cemiyetinin asli üyesi Nikolay Aleksandroviç Mednikov (1855-1918)'un 15 yıl boyunca topladığı Ortaçağ Filistin, Suriye, Lübnan ve Mısır coğrafyasına dair Arap elyazmalarını kullanarak yazdığı Arap fethinden Haçlı Seferlerine kadar Filistin tarihine dair dört kısım halinde yayımlanan ve uluslararası ilgi uyandıran çalışması bu kapsamda değerlendirmeye değerdir.[603] Aynı şekilde A. A. Olesnitskiy tarafından 1891'de N. P. Kondakov ile kutsal topraklara seyahati sırasında kutsal yerlerin antik krokileri, tasvirleri ve bunları diğer yerlerdeki benzer anıtlarla karşılaştırdığı çalışması[604] ve son olarak 1890'da Filistin Cemiyeti tarafından XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Filistin nüfusu için ciddi sorun olan sıtma salgınının nedenlerini araştırması için görevlendirilen Rus Doktor D. F. Reşetillo'nun çalışmasının sonuçlarını içeren raporu bu bağlamda dikkat çekenlerdendir.[605]

Filistin Cemiyetinin *PPS* kadar bilimsel nitelikte olmayan ancak Rus şarkiyat çalışmaları için birçok kaynak içeren diğer yayın organı *Soobşenie İmparatorskovo Pravolavnovo Palestinskovo Obşestva* (*SİPPO, İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti Haberleri*) idi. *SİPPO*, 1903'e kadar yılda bir sayı, 1904-1915 arası yılda dört sayı, 1916-1917 arası tekrar yılda bir sayı olarak

---

Vıp. 1(43) (St. Petersburg, 1895), s. 1-473.

N. A. Mednikov, "Palestina ot Zavoyevaniya ee Arabami do Krestovıh Pohodov po Arabskim İstoçnikam: İssledovanie Ç. 1" *PPS*, T XVII/Vıp. 2(50) (St. Petersburg, 1897), s. 1-868; "Palestina ot Zavoyevaniya ee Arabami do Krestovıh Pohodov po Arabskim İstoçnikam: Pril. P (1). İstoriki Ç. 2", *PPS*, T XVII/Vıp. 2(50) (St. Petersburg, 1897), s. 1-715; "Palestina ot Zavoyevaniya ee Arabami do Krestovıh Pohodov po Arabskim İstoçnikam: Pril. P (2). Geografi Ç. 3" *PPS*, T XVII/Vıp. 2(50) (St. Petersburg, 1897), s. 719-1304; "Palestina ot Zavoyevaniya ee Arabami do Krestovıh Pohodov po Arabskim İstoçnikam: Pril. P (3). Dobavleniya, ukaz. i ispr. Ç. 4" *PPS*, T XVII/Vıp. 2(50) (St. Petersburg, 1897), s. 1307-1404; Ayrıca bk. İ. Yu. Kraçkovskiy, "Pamyati N. A. Mednikova", *İzbrannıe Soçineniya Tom V*, (Moskova-Leningrad 1958), s. 195-211; P. V. Gusterin, "N. A. Mednikov i evo Rol v İstorii Arabistiki" *PPS*, Vıp. 107 (Moskova 2011), s. 307-316.

A. A. Olesnitskiy, "Megalitiçeskie Pamyatniki Svyatoy Zemli", *PPS*, T XIV/Vıp. 2(41) (St. Petersburg, 1895), s. 1-332. Son olarak fotoğrafçı İ. F. Barşevskiy, *Ekspeditsiya İPPO v Palestinu, 1891 g.: Atlas Fotografiy*, başlığıyla seyahat sırasında keşfedilen eserlerin fotoğraflarını ihtiva eden sekiz albüm yayımlamıştır.

D. F. Reşetillo, "Bolotnıe Lihoradki v Palestine, İssledovanie Priçin i Opredelenie Mikroorganizmov Bolotnıh Lihoradok", *PPS*, T IX/Vıp. 1(25) (St. Petersburg, 1891), s. 1-189; Ayrıca bk. L. E. Gorelova, E. A. Afanasyeva, "Znaçenie Deyatelnost İPPO dlya Razvitiya Meditsinı na Blijnem Vostoke (K 30-Letyu Sozdaniya)" *Problemı Sotsialnoy Gigieni, Zdravoohraneniya i İstorii Meditsini*, T LXI/Vıp. 93, (Moskova, 2012), s. 53.

toplam 29 cilt halinde yayımlandı.[606] *SİPPO*'da kutsal topraklar çalışmalarına dair siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel sayısız makale yayımlanmıştır. Her sayıda öncelikle cemiyetin Suriye ve Filistin'e gönderdiği Rus bilim adamlarının araştırmalarına dair kısa raporlardan oluşan "Araştırmalar" bölümü yer almaktadır.[607] Ayrıca Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetinde önemli görevler üstlenmiş bilim adamı, bürokrat ve hanedan üyelerinin biyografileri ve anma yazılarının (*nekrolog*) yanı sıra muhtelif kısa makalelere de yer verilmiştir.[608] Doğu patriklikleri, kutsal topraklarda Ruslar gibi Ortodoksluk ve Ortodokslara dair yazılara her sayıda rastlamak mümkündür.[609] Protestan ve Katolik hacılar, okullar, dinî propaganda ve genel olarak gayri-Hristiyanlara (Yahudi, Müslüman ve diğer) dair yazılar "Gayrı-Ortodokslar" bölümünde yayımlanmıştır.[610] Rus hacılar, seyyahlar, Rum patriklikleriyle ilişkiler, okullar, dinî bayramlar gibi birçok konuya dair yazılar "Genel Haberler" ya da "Ortodoks Doğu'dan Haberler" bölümünde yayımlanmıştır.[611]

606 Dergi, 1886-1887'de *Soobşenie Pravolavnovo Palestinskovo Obşestva* (*SPPO*), 1890 itibariyle *Soobşenie İmparatorskovo Pravolavnovo Palestinskovo Obşestva* (*SİPPO*) St. Petersburg'da, son sayısı ise 1926'da Leningrad'da *Soobşeniya Rossiyskovo Palestinskovo Obşestva* (*SRPO*) adıyla yayımlanmıştır.

607 Örneğin bk. "Plata za proezde v İerusalim i na Afon po palomniçeskim knijkam", *SİPPO (Prilojenie)*, T XV (St. Petersburg, 1904), s. 128-130; İ. İ. Sokolov, "Svyatogrobskoe Bratsvo v İeruslime. İstoriçeskiy oçerk", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 1-23.

608 "Pamyati V. N. Hitorovo (s portretom)", *SİPPO*, T XV (St. Petersburg, 1904), s. 58-61; "Pamyati Avgusteyşavo Predsedatelya İPPO Velikavo Knyazya Sergiya Aleksandroviça (s portretom)", *SİPPO*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 1-15; A. A. Dmitriyevskiy, "Episkop Porfiriy Uspenskiy, kak initsiator i organizator pervoy duhovnoy missii v İeruslime, i evo zaslugi v polzu pravoslaviya i v dele izuçeniya Hristianskavo vostoka. Po povodu stoletiya so dnya evo rojdeniya", *SİPPO*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 329-361.

"Çislo Pravoslavnıh v Svyatoy Zemle", *SİPPO*, T I (St. Petersburg, 1891), s. 57-71; "Finansovoe polojenie İerusalimskoy Patriarhi", *SİPPO*, T II (St. Petersburg, 1891), s. 15-27; "Pravoslanıya deti v Yevreyskih şkolah", *SİPPO*, T III (St. Petersburg, 1892), s. 163-165; "Nizlojenie İerusalimskavo Patriarha Kirilla", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 75.

610 "Latinskiya palomniçestva v Sv. Zemlyu", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 32-45; "Latinskiya uçebniya uçrejdeniya v Beyrute", *SİPPO*, T II (St. Petersburg, 1891), s. 136-165; "Protestansliya uçrejdeniya v Beyrute", *SİPPO*, T II (St. Petersburg, 1891), s. 241-256.

"İz Sirii. Korrespondentsiya", *SİPPO*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 179-185; "Vesti s pravoslavnavo Vostoka", *SİPPO*, T XIX (St. Petersburg, 1908), s. 142-181; Bu genel başlıkların altında birçok alt başlık bulunmaktadır. Örneğin bk. "Egipetskiya tserkovnıya vpeçatleniya (s risunkami)", *SİPPO*, T XXI (St. Petersburg, 1910), s. 63-78, 187-202.

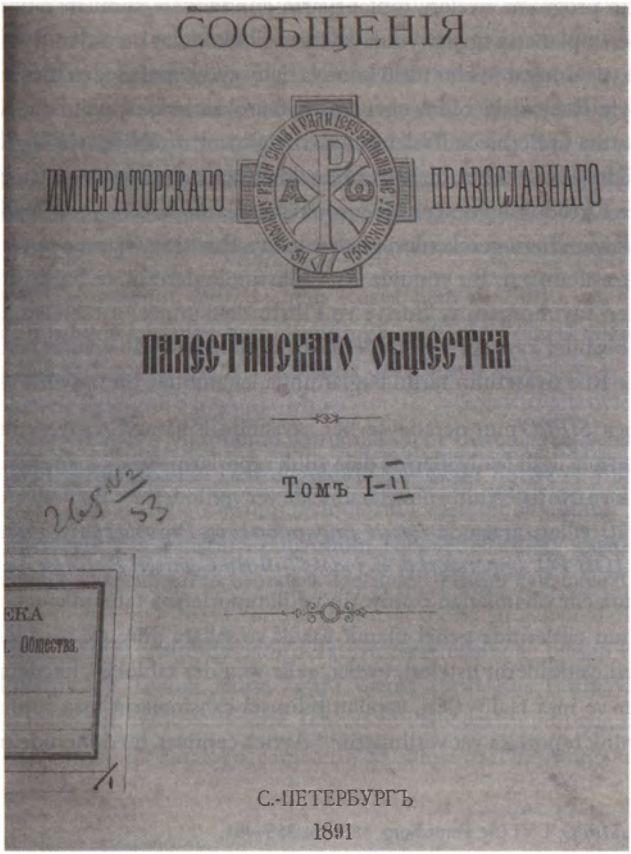
СООБЩЕНІЯ

ИМПЕРАТОРСКАГО ПРАВОСЛАВНАГО

ПАЛЕСТИНСКАГО ОБЩЕСТВА

Томъ I-II

С.-ПЕТЕРБУРГЪ

1891

**Görsel 19:** *SİPPO*'nun 1891'deki Birinci Cildinin Kapağı

Rusça, Arapça, Yunanca ve Avrupa dillerinde kutsal topraklara dair yazılmış kitap ve makalelerin tanıtımı, özetleri ve ilgili kaynakçalar "Bilimsel Haberler", "Kitap Özetleri" ve "Bibliyografya" bölümünde yayımlanmıştır.[612]

[612] "Kritika i bibliografiya: M. Skadallanoviç, Svyataya Zemlyav prazdnikah pravoslavnoy tserkvi. Den Sv. Troitsı i Sv. Duha. Spb. 1908. N. Bryançaninov. Skitaniya. M. 1908.", *SİPPO*, T XIX (St. Petersburg, 1908), s. 643; "Arabskiya nadpisi na gore Favore", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 97; D. Kobeko, "Hojdenie vo Svyatuyu Zemlyu inoka Varsonofiya", *SİPPO*, T VI (St. Petersburg, 1896), s. 635-637; "Greçeskiy razskaz o Russkih tserkovnıh

Cemiyetin programı, üyeleri, toplantıların gündemleri, sunulan raporlar, gelir ve giderler, toplanan bağışlar, yıllık yayınlar gibi konular her sayının "Ekler" bölümünde yer almıştır.[613] Her türlü konuya dair sayısız makaleden oluşan *SİPPO*, bu yönüyle Rusya'daki bilim çevrelerine, bürokratlara, ruhbanlara, hanedana ve cemiyetin üyelerine kutsal toprakların güncel meseleleriyle ilgili bilgiler vermek için vardı. Diğer Hristiyan mezheplerinin faaliyetlerini vurgulayarak Filistin'de Ortodoksluğun çektiği zorlukları anlatmak, cemiyetin faaliyetlerini belirtmek, yapılması gerekenleri göstermek ve Rus siyasi kamuoyunu harekete geçirmek asıl amaçtı. Bu yönüyle Rus Filistinologlarının ve Şarkiyatçılarının önde gelen yayın organı ve Suriye ve Filistin'deki güncel meselelere dair mükemmel bir bilgi kaynağı olan *SİPPO*, kutsal topraklar çalışmaları ve Suriye ve Filistin'de Rus siyasetinin tarihi bağlamında kaçınılmaz bir başvuru eseridir.

Ayrıca *SİPPO*'nun neredeyse her sayısında Filistin Cemiyetinin hacılık, eğitim ve tıpla ilgili faaliyetlerine dair yıllık raporlarına ve ek kısmında (*prilojenie*) tüzük ve üye listesinin güncel haline de yer verilmiştir.[614] Bu yönüyle *SİPPO*, 1882-1910 yılları arasında *Otçeti İmparatorskovo Pravolavnovo Palestinskovo Obşestva* (*OİPPO, İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti Raporları*) adıyla sadece dokuz cilt yayımlanan cemiyetin yıllık raporlarına tamamlayıcı olmuştur. *OİPPO*'nun ciltlerinde genel olarak tüzük ve yıllara göre ek maddeler, konsey üyeleri, yetkililerin listeleri, üyeler, gelir ve gider tabloları, hacılara yönelik faaliyetler ve inşa faaliyetleri, yapılan bilimsel çalışmaların kısa sunumlarının olduğu yıllık raporlara yer verilmiştir.[615] Ayrıca cemiyet, bu dönemde periyodik

---

delah", *SİPPO*, T VI (St. Petersburg, 1896), s. 385-401.

"Ustav İmparatorkavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestvo"; "Spisok Çlenov Obşestva po 1 Yanvarya k 1898 g."; "Plata, vzimaemaya za pomeşenie i prodovolstvie na Russkih podvoryah s 1 Sentyabrya 1897 g.", gibi başlıklar için bk. *SİPPO (Prilojenie)*, T VIII (St. Petersburg, 1898), s. 1-17, 87-227, 263-265.

"Koliçestvo vodı v tsisternah Russkih podvoriy v İerusalime", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (St. Petersburg, 1903), s. 178; "Otçet naçalnika Nazaretskavo pansiona A. G. Kezma za 1895/6 i 1896/7 uçebnıe godı", *SİPPO*, T VIII (St. Petersburg, 1898), s. 232-256; "Otçet zaveduyuşavo meditsinskoyu çastyu obşestva V. Ya. Severina po osmotru ambulatornıh i şkol v Mae 1898 g.", *SİPPO*, T IX (St. Petersburg, 1899), s. 310-316; "Meditsinskiy otçet Damsskoy ambulatornoy za vremya s 1 Dekabrya 1897 - 1 Marta 1898 g.", *SİPPO*, T IX (St. Petersburg, 1899), s. 374-384.

*Otçeti İPPO za 1882-1883, 1884-1885, 1885-1886, 1886-1887, 1887-1888, 1888-1890, 1907-1908, 1908-1909, 1909-1910* başlıklı bu raporlar çalışmamamızın farklı yerlerinde

yayınlarının yanı sıra kutsal topraklara dair muhtelif yayınları da mali olarak desteklemiştir. Bunların başında Kudüs Rus Ruhani Misyonunun kurucusu Başrahip Porfiriy Uspenskiy'in 1894-1902 yılları arasında yayımlanan sekiz ciltlik günlükleri gelmektedir. Porfiriy'in Doğu'daki seyahatlerinin yanı sıra Kudüs Rus Ruhani Misyonunun kuruluşu gibi Filistin'de Rus mevcudiyetinin ilk evresi ve 1840'lardan 1870'lere kadar bölgedeki Rus faaliyetlerine dair birçok konuda temel kaynak niteliği taşıyan günlükleri, Filistin Cemiyetinin desteğiyle İmparatorluk Bilimler Akademisi tarafından yayımlanmıştır.[616]

Filistin Cemiyetinin, 1907'de hem Rusya hem de Suriye ve Filistin'de gösterişli bir şekilde kutlanan kuruluşunun 25. yılına özel olarak çıkardığı yayınları da bahse değerdir. Bunların başında *SİPPO*'nun 1907'deki 17. sayısında yayımlanan, Petergof Sarayında İmparator II. Nikolay'ın ailesiyle birlikte katıldığı, cemiyetin 25. yıldönümü kutlaması için düzenlenen seremoninin detaylı tasviri gelmektedir.[617] Benzer şekilde cemiyetin Suriye ve Filistin'deki binalarının ve öne çıkan figürlerinin resimlerini içeren bir albümün[618] yanı sıra A. A. Dmitriyevskiy'in, Filistin Cemiyetinin 1882-1889 yılları arasındaki kurumsal tarihini kurucuların yazışmaları üzerinden yaptığı çalışması[619] bu bağlamda kayda değerdir. Nihayet cemiyetin kutsal topraklar çalışmalarıyla ilgili 14.000 ciltlik 10.000 civarında nadir kitap ve elyazmasından oluşan kütüphanesinin Filistinoloji, Teoloji, Kilise Tarihi, Genel Tarih, Rus Tarihi, Coğrafya, Arkeoloji, Edebiyat, Filoloji, Felsefe, İçtihat ve Paleografya gibi ana kategorilere bölünen sistematik kataloğu, cemiyetin 25. yılına özel neşrettiği en önemli eser olmuştur.[620]

---

kullanılmıştır.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bytiya Moevo. Dnevnik i Avtobiografiçeskiya Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskavo Godı 1841-1885 Tom I-VIII*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1894-1902.

"Yubileynıya Torjestva İPPO v Petergofe i Peterburge", *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 367-421.

*Russkie Uçrejdeniya v Svyatoy Zemle i Poçivşie Deyateli İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1907.

A. A. Dmitriyevskiy, *İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşestvo i evo Deyatelnost za istekşuyu çetvert veka (1882-1907)*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1907.

620 Kataloğun kritiği için bk. "Sistematiçeskiy Katalog Biblioteki İPPO, St. Petersburg 1907", *SİPPO*, T XIX (St. Petersburg, 1908), s. 347-348; Kataloğun hazırlanması süreci için bk.

Filistin Cemiyeti bütün bilimsel faaliyetlerine ilaveten 1900 ve 1902 yıllarında Sami çalışmaları uzmanı Prof. Pavel Konstantinoviç Kokovtsev (1861-1952) ve cemiyetin sekreteri V. N. Hitrovo öncülüğünde "Filistin, Suriye ve Komşu Ülkelere İlişkin Bilimsel Meselelerin Müzakereleri" (Sobesedovaniya po Nauçnım Voprasom, kasayuşimsya Palestını, Sirii i sopredelnıh s nimı Stran) adıyla bilimsel bir toplantı düzenlemiştir. Bu aslında "Rusya'da özel bilimsel hedeflere yönelik bir Şarkiyatçılar Derneği kurmak için (başarısız) bir girişim" olmuştur. V. V. Barthold'a göre bunun en temel nedeni "yalnızca Ortodoksların üye olabildiği Filistin Cemiyetinin kuvvetli dinî karakteri ve Filistin'de arkeolojik araştırmalar yapan Ortodoks din adamlarının yeterince bilgili olmamaları"dır.[621] Fakat kutsal topraklarda Hristiyan mezhepleri arası rekabetin kızıştığı bu dönemde, Filistin Cemiyetinin varoluşu gereği Ortodoks dogmasının savunucusu rolünü üstlendiği düşünüldüğünde bu kaçınılmaz bir durumdu. Zira özellikle cemiyetin ruhbanlarının çalışmalarındaki katılık ve tavizsizlik, doğal olarak 'mücadele'nin kritik ile karıştırıldığı, siyaset, din ve şarkiyatçılığın iç içe geçtiği bir düzlemi inşa etmiştir. Bu bakımdan benzer durum, dönemin Katolik ve Protestan cemiyetlerinin bilimsel çalışmaları için de geçerlidir.

### C. Rus Ortodoks Hacılığının Organizasyonu ve Sosyokültürel Yapısı (1882-1914)

Kökleri Rusların Hristiyanlığı kabulüne kadar dayanan Rus hacılığı, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar çoğunlukla Rus devleti ve kilisesinin muhtelif temsilcilerinin kutsal topraklara seyahatlerinden meydana gelmişti. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus hacılığı, çoğunlukla Rus halkının alt tabakalarının katıldığı modern anlamda kitlesel bir hareket halini alarak

---

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 12 Dekabrya 1904 g." *SİPPO*, T XV (St. Petersburg, 1904), s. 353; Filistin Cemiyeti bünyesinde toplanan ve 1917'de 20.000'i bulan nadir kitap ve el yazması koleksiyonları Ekim Devrimi sonrasında önce Maddi Kültür Tarihi Akademisi, daha sonra da Sovyet Bilimler Akademisi Leningrad Şubesine devredilmiştir. Bk. Krılov, Sorokina, *İPPO i Vostokovedenie*, s. 25; Ayrıca Filistin Cemiyetinin 1882'den 2007'ye kadar bütün yayınları için bk. *Ukazatel Trudov İPPO 1881-2007*, red. N. N. Lisovoy, İzdatelstvo Alfaret, St. Petersburg 2009.

V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Meral, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s. 390.

Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetinde çağdaş bir olgu görünümü kazandı. Bunda demiryolu ve deniz taşımacılığı gibi modern ulaşım araçlarının gelişmesinin yanı sıra Rus devletinin ve kilisesinin haccı teşviki ve Rus köylüsünün dindar ve mistik hayat biçiminin etkisi yüksekti.[622] Lakin kitleselleşen Rus hacılığı kutsal topraklara seyahat ve konaklama gibi Rus devletinin organizasyonuna muhtaç birçok meseleyi de beraberinde getirdi. Dolayısıyla Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetini icra eden kurumlarının öncelikli görevlerinden biri de Rus hacılarla ilgilenmekti. Buna göre 1847'de Kudüs Rus Ruhani Misyonu kurulana kadar hacılarla ilgilenme işi Yafa ve Beyrut Rus konsolosluklarının, Kırım Savaşı'ndan sonra ise 1858'de yeniden kurulan Kudüs Rus Ruhani Misyonu ile birlikte 1859'da kurulan Filistin Komitesi ve dolaylı olarak Kudüs Rus Konsolosluğunun ortak sorumluluğuna verilmişti. Filistin Komitesinin idaresinde Kudüs'te hacı misafirhaneleri inşa edilerek Rus hacıların konaklama ihtiyaçlarının karşılanması ve hacıların refahı noktasında önemli bir mesafe kat edilmişti. Ancak 1864'te Filistin Komitesi, Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi bünyesinde Filistin Komisyonuna dönüştürüldükten sonra artan hacı sayısının doğurduğu yeni ihtiyaçları karşılamaya yönelik hiçbir tedbir alınmadığı gibi 1882'de Filistin Cemiyetinin kurulması ile kutsal topraklarda Rus hacılarla ilgilenme konusunda kurumlar arasında mevcut rekabet perçinlendi.

1882'de Filistin Cemiyeti kurulduğunda, tüzüğünde yer alan 3 temel amaçtan biri Rus hacıların refahının sağlanmasıydı. Fakat Rusya'nın Kudüs'te faaliyet gösteren Rus Ruhani Misyonu ve Filistin Komisyonu gibi öncül kurumların varlığında Filistin Cemiyetinin kutsal topraklarda Rus hacılara yönelik faaliyette bulunma yetki ve imkânı yoktu. Dolayısıyla Filistin Cemiyeti idaresi, kurumlar arası tartışmalara müdahil olmamak için Kudüs Rus Ruhani

Rus köylü hacılığının kitleselliği, bir bakıma köylülüğün kangrenleşen sorunlarından uzaklaşma arzusundan da kaynaklanıyordu. 1917 Ekim Devrimi öncesi Rus köylülerin dindarlığı ve maddi sefaleti bağlamında sosyal düzenine dair bk. David Moon, *Abolition of Serfdom in Russia: 1762-1907*, Longman, Harlow 2001; David Moon, *The Russian Peasantry 1600-1930: The World the Peasants Made*, Longman, London 1999; Rus hacılığı, İsa Mesih'in doğduğu Beytüllahim, vaftiz edildiği Ürdün (Şeriya) Nehri, 30 yıl yaşadığı Nasıra, öğretilerini insanlara anlattığı Celile ve çarmıha gerildiği Kudüs gibi muhtelif yerlerin Büyük Perhiz'in başından Paskalya'ya kadar geçen süre zarfında ziyaret edilmesi şeklinde vücut bulmuştur. Stephen Graham'ın 1912'de Rus hacılarla seyahati, Rus hacılığının somut bir örneğini teşkil eder. Bk. Stephen Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, Macmillan and Co., Limited, London 1913.

Misyonundan ve Filistin Komisyonundan farklı olarak çalışmalarını, Rus hacıların kutsal topraklara ulaşıncaya kadar yaşadıkları sorunlara yoğunlaştırdı. Bir başka deyişle Filistin Komisyonunun faaliyet alanının bittiği yerde kendi faaliyetlerini başlatan cemiyet, öncelikli olarak Rus hacıların kutsal topraklara ulaşım sorununu ele aldı. Bu bağlamda Rusya'nın muhtelif şehirlerinden özellikle Odessa'ya ve buradan da Yafa'ya hacıların ulaşımı için doğrudan hatlar kurularak ucuz kombine hac biletlerinin sağlanması cemiyetin ilk icraatı oldu. Cemiyet, Moskova-Kursk ve Kursk-Kiev hattının yanı sıra Kozlov-Voronej-Rostov ve Kursk-Harkov-Azov hatları için Rusya Demir Yolları Yönetimi (*Upravlenie Rossiyskih Jeleznih Dorog*) ile Rus hacılara indirimli bilet sağlanması konusunda anlaşmaya vardı. Buna göre Rusya'nın farklı şehirlerinde bulunan cemiyetin şubelerinden indirimli tren bileti alabilen hacı adayları, bu hatlar üzerinden Rusya'nın Karadeniz'deki ana limanlarına ulaşabildiler. Ayrıca Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi (*Russkoe Obşestvo Parahodstva i Torgovli*) ile Odessa'nın yanı sıra (Azak kıyısında bulunan) Taganrog, Sivastopol ve Batum limanlarından Yafa'ya doğrudan hat açılması ve mevcut bilet fiyatlarının hacılar için yarıya indirilmesi konusunda anlaşma yapıldı.[623]

Bu anlaşmalarla Rus hacılara, imparatorluğun farklı şehirlerinde bulunan cemiyetin şubelerinden Odessa-Yafa arası gidiş-dönüş seyahatini kapsayan bir yıl geçerli biletleri satın alabilme imkânı sunulmuştu. Böylece hacılar Filistin haricinde Hristiyanlar için mukaddes kabul edilen muhtelif bölgeleri ziyaret edebilme olanağı buldular.[624] Nitekim cemiyetin sağladığı hac biletlerinin etkisi kısa sürede hissedildi. Buna göre hacılara özel bilet uygulamasının başladığı 1883'te kutsal topraklara giden hacı sayısı 2.145 iken, 1889'da 3.817'ye yükselmişti.[625] Ayrıca 1883'ten 1889'a kadar 10.041 Rus hacı kutsal topraklara cemiyetin sağladığı kombine biletlerle seyahat etmişti. Bu sayının 7.526'sının imparatorluğun 60 farklı bölgesinden gelen ve Rus toplumunun en fakir kesimi olan köylülerden oluştuğu düşünüldüğünde, bu tarihler arasındaki hacı sayısındaki artışta bilet fiyatlarındaki düşüşün etkili olduğu anlaşılmaktadır.[626]

"İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski", s. 438.

[624] "Otçet İPPO", *Sedmoy Otçet İPPO za 1888-1890 godı*, (St. Petersburg, 1891), s. 21.

"Çislo Russkih poklonnikov v İerusalime", *SİPPO*, T II (St. Petersburg, 1891), s. 56.

[626] "Meri, prinyatıya dlya uluçşeniya polojeniya Pravoslavnih Poklonnikov v Svyatoy Zemle - Poklonniçeskiya Knijki", *Sedmoy Otçet İPPO za 1888-1890 godı*, St. Petersburg 1891, s. 23-29.

Öte yandan cemiyetin girişimleri sonucunda Rus hacıların sayısında meydana gelen artış, Kudüs'te hacıların konaklama sorunlarını içinden çıkılamaz hale getirdi. Zira Filistin Komitesi tarafından Kudüs'te Rus hacılar için 1864'te inşası tamamlanan misafirhaneler, 1880'lere gelindiğinde mevcut hacıların barınması için yetersiz hale gelmişti. Fakat Kudüs'te Filistin Komisyonunun yetki alanına müdahil olamayan Filistin Cemiyeti, mevcut misafirhanelerin tadilatı ve yenilerinin inşası için kaynaklarını harekete geçirme imkânına sahip değildi. Bir başka deyişle Rusya'daki hareket özgürlüğünden Kudüs'te yoksun olan cemiyet, en azından Rus hacıların Odessa'dan Kudüs'e seyahatleri ve buradaki ikamet koşullarını inceleyerek rapor etmesi için 1884'te Aleksandr Vasilyeviç Yeliseyev'i görevlendirdi. Seyahati boyunca Rus hacılarla 3 ay geçiren Yeliseyev, St. Petersburg'a dönüşü sonrası 1884'te izlenimlerini yayınlamış[627] ve ayrıca cemiyetin toplantısında sunduğu raporda 3 noktaya dikkat çekerek önerilerde bulunmuştu. Buna göre cemiyet tarafından Rus hacılara ucuz ulaşım imkânları sağlanmasına rağmen seyahat koşullarında hiçbir iyileşme söz konusu olmamıştı. Rus hacılar, Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketinin gemilerinde "kalabalık, pis ve sağlıksız bir ortamda, Müslümanlardan ve hatta sığırlardan daha kötü yerlerde" seyahat etmekte ve gemi mürettebatının nahoş tavırlarına maruz kalmaktaydılar.[628] Öte yandan Kudüs'te Rus hacıların konaklaması için altyapı da tümüyle yetersizdi. Yeliseyev, 2.500'ün üzerinde Rus hacı ile seyahat etmesine rağmen Kudüs'teki Rus misafirhanelerinin kapasitesi sadece 800-1000 kişilikti. Dolayısıyla en az 2.000 hacıya yeni misafirhaneler inşa edilmeliydi. Ayrıca Ruhani Misyonun birkaç papazı, Rus hacıları ruhani olarak yönlendirmekte yetersizdi. Dolayısıyla "haccın özünü kaçıran" Rus hacılara ruhani rehberlikte bulunulması için Ruhani Misyonun personel sayısı artırılmalıydı. Nihayet Rus hacılar için Rusça hac rehberlerinin hazırlanıp dağıtılması ve Diriliş Kilisesi'nde, Getsemani'de ve Nasıra'da en azından ayda bir Rusça ayin yapılması için Kudüs Patrikliğinden izin alınmalıydı.[629]

1880'lerde Yeliseyev'in önerilerini uygulamak için yetkisi bulunmayan ce-

A. V. Yeliseyev, *S Russkimi Palomnikami na Svyatoy Zemle vsnoyu 1884 goda. (Oçerki, Zametki i Nablyudeniya)*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1885.

628 A. V. Yeliseyev, "Russkie Palomniki v Sviatoi Zemle, Doklad, çitannıy A. V. Yeliseyevım v zasedanii 18 Oktyabrya 1884 goda", *Otçet PPO za 1884-1885*, (St. Petersburg, 1885), s. 13.

"Russkie Palomniki v Svyatoy Zemle dokld, çitannıy A. V. Yeliseyevım v zasedaniya 18 Oktyabrya 1884 goda", *Otçet PPO za 1884-1885*, (St. Petersburg, 1885), s. 18, 41.

miyet, bunlarla doğrudan bağlantılı olarak kutsal topraklarda iaşe, konaklama ve ziyaret edilen kutsal yerlerin önemi gibi hacıların seyahatleri boyunca ihtiyaç duyabilecekleri pratik bilgilere yer verilen hac rehberleri yayımladı.[630] Bundan başka cemiyet, Rus hacıların kutsal topraklarda konaklama imkânlarına yönelik yetkisizliğine rağmen birtakım girişimlerde de bulundu. Buna göre Rus hacılara, hâlihazırda Filistin genelinde Zeytin Dağı, Beytüllahim, Ceriko, Ayn Karim, Yafa, Beyt Zahari, Halilürrahman, Karmel Dağı, Hayfa'da Ruhani Misyon tarafından inşa edilen 11 misafirhane ve kilisede hacılar için konaklama imkânı sağlanmaktaydı. Ayrıca Ruhani Misyonun Filistin'in muhtelif yerlerinde satın aldığı ve Rus hacıların dinlenebileceği 19 arazisi vardı.[631] Buna rağmen Kudüs'te Paskalya döneminde hacıların konaklaması için yeterli kapasitede misafirhane mevcut değildi. Bu bağlamda 1884'te cemiyetin başkan yardımcısı F. İ. Kornilov, cemiyetin konseyi adına Filistin Komisyonuna Rus Yerleşkesinde (Russkie Postroyki, Moskofya) 1864'te Filistin Komitesi tarafından inşası tamamlanan Mariinskiy ve Yelizavetinskiy misafirhanelerine ikinci kat inşa edilmesi teklifiyle Filistin Komisyonuna başvurdu. Aslında bu plan 1864 öncesi Filistin Komitesi tarafından tasarlanmış, ancak hayata geçirilememişti. Nitekim 1864 sonrası komite, isim değiştirip Filistin Komisyonu olunca da planı hayata geçiremediği gibi Filistin Cemiyetinin bu doğrultudaki teklifini de reddetti. Bunun üzerine cemiyet, mevcut misafirhanelere banyo, çamaşırhane ve kanalizasyon gibi gerekli altyapıların inşa edilmesi teklifinde bulundu. Lakin komisyonun misafirhanelerdeki eksikliklerin giderilmesi için kendi kaynaklarını kullanmaya yanaşmaması üzerine cemiyet, komisyona 50.000 ruble borç vermeyi ya da idaresini almak kaydıyla bu binaların inşasını üstlenmeyi teklif etti. Bu teklifleri de reddeden komisyon, Ruhani Misyonu başka bir yere naklederek binasını misafirhaneye dönüştürmeyi tercih etti, ancak bu dahi hacıların ihtiyaçlarını karşılayamadı.[632]

[630] Filistin Cemiyetinin bu dönemde yayımladığı hac rehberleri için bk. V. İ. Mihaylovskiy, *Sputnik Pravoslanovo Poklonnika v Svyatuyu Zemlyu*, İzdanie PPO, St. Petersburg 1886-1887; A. V. Yeliseyev (red.) *Putovoditel po Svyatoy Zemle*, Tipografiya İ. İ. Soykina, St. Petersburg 1888.

N. N. Lisovoy, Z. N. Platonov, V. A. Savuşkin, "Svodnıy Katalog Russkih Nedvijimostey v Svyatoy Zemle", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 691-719.

"İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski" s. 440.

**Görsel 20:** Mariinskiy Misafirhanesinde Çamaşırlarını Yıkayan Rus Kadın Hacılar[633]

Hacıların artan sayısına rağmen misafirhanelerin değişmeyen kapasitesi ve Filistin Komisyonunun uzlaşmaz tavrından çıkış yolu olarak cemiyet, Kudüs'te bizzat kendi idaresinde olacak bir misafirhane inşa etmeye karar verdi. Buna göre Kasım 1885'te Dmitriy Dmitriyeviç Smışlyayev (1828-1893)'in cemiyetin Kudüs temsilciliğine atanmasıyla bu binanın inşası için şartlar oluşmaya başladı. Smışlyayev, 1886'da Rus Yerleşkesinin hemen yanında Rus hacıların banyo ve yemekhane gibi ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik 1.000 metrekarelik uygun bir arsa satın aldı. Mimarlığını Arap Ortodoks Georgi Frangi'nin yaptığı binanın temeli 29 Ekim 1886'da atıldı. Cemiyetin Başkanı Grandük Sergey Aleksandroviç anısına Sergiyevskiy adı verilerek 1889'da hizmete açılan bina, Rus hacılara misafirhane olmasının yanı sıra cemiyetin hizmetlerini sunduğu bir merkez olarak Kudüs'e gelen önemli Rus şahsiyetlere ev sahipliği yaptı.[634]

Öte yandan Rus Hacılar, kutsal topraklara seyahat ederken geçiş güzergâhı olarak kullanılan Karadeniz limanlarında, Osmanlı İmparatorluğu sınırları-

*Russkie Uçrejdeniya*, s. XXXIV.

634 "Sergiyevskoe Podvoriye", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 475-478.

na girmeden önce yurtdışı pasaportu gibi birtakım belgeler temin etmek için zaman geçiriyorlardı. Dolayısıyla Rus hacıların yoğunluğuna göre sırasıyla Odessa, Taganrog, Novorossiysk, Batum gibi Rus kıyı şehirlerinde de hacıların konaklama sorunları mevcuttu. Ancak Taganrog, Novorossiysk, Batum Karadeniz üzerinden kutsal topraklara seyahat eden hacıların çok azına ev sahipliliği yaparken Odessa, Rusya'nın muhtelif bölgelerinden gelen tren yollarının birleştiği önemli bir liman şehri olması nedeniyle Rus hacıların neredeyse tamamının ortak geçiş (transit) güzergâhıydı. Öyle ki 1901'de Batum'dan 13, Novorossiysk'ten 15, Taganrog'dan 348, Odessa'dan ise 22.642 hacı kutsal topraklara seyahat etmişti. Dolayısıyla Odessa'da Rus hacıların konaklaması için mevcut Panteleymonovskiy, İlinskiy ve Andreyevskiy misafirhanelerinin[635] yanı sıra cemiyet, 1888'de Taganrog'da yeni bir misafirhanenin inşasını tamamlamıştı.[636]

1889'a gelindiğinde III. Aleksandr'ın *ukaz*ıyla kaldırılan Filistin Komisyonunun tüm yetki ve mülklerini devralan Filistin Cemiyeti, Filistin'de ve Rusya çapında Rus hac hareketliliğinden sorumlu tek ve tam yetkili kurum haline geldi. Bu gelişmeyle cemiyetin Rus hacılara yönelik oluşturduğu program, Rus halkının gönlünde kutsal toprakları ziyaret etme isteğini canlı tutmak, kutsal topraklarda Rus hacıların konaklama ihtiyaçlarına yönelik misafirhaneler gibi gerekli fiziki altyapıyı oluşturmak, Rus hacılara seyahatleri boyunca rehberlik yapmak ve ruhani ihtiyaçlarını karşılamak gibi hedefler üzerine kurulmuştu. Nitekim Aralık 1889'da yani hac sezonunun ortasında Filistin Komisyonundan Kudüs'teki binaları devralan Filistin Cemiyeti, Paskalya'dan hemen sonra mevcut misafirhanelerin tadilatına başladı. Kudüs'teki hacılar için mevcut altyapı; günlük çorba, yulaf lapası, ekmek ve kıvas ikram edilen yemekhane, fırın, sıcak su sağlayan tesisat, banyo, çamaşırhane, kiler, su depoları, hacıların evlerinde aşina oldukları bütün ürünleri satan bir dükkân, alt tabakalardan 418 Rus hacı için ek yatakhaneler ve 1. ve 2. sınıftan hacılar için odalar ve misafirhane çalışanları için apartmandan oluşmaktaydı. Hâlihazırda programındaki hedef kitlesi alt sınıflardan hacılar olan cemiyet, sağladığı imkânlarla kutsal toprakları Rus köylüler için "imtiyazlılar"ın uzak ülkesi olmaktan çıkar-

A. İ. Minin, *Putovoditel v Svyatoy grad Ierusalim ko Grobu Gospodnyu i Proçim Svyatım Mestam Vostoka i na Sinay*, Tipo-Litografiya İ. Efimova, Moskova 1904, s. 6; "İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski", s. 438.

"Otçet İPPO", s. 21-22.

mıştı. Her hacıya 15 ruble karşılığında sıcak ve rahat bir oda, öğlen yemeği, çay ve akşam yemeği verilmekteydi.[637] Ayrıca Kudüs'ün artan nüfusuyla birlikte şehrin su arzında meydana gelen sorunlardan kayaklı Rus hacılar arasında ortaya çıkan hastalıkların önünü almayı amaçlayan cemiyet, 1900'de Kudüs'teki Rus Yerleşkesine su sarnıcı ve kanalizasyon inşasını tamamlamıştı.[638]

**Görsel 21:** Rus Hacıların Konakladığı Umumi Yatakhanelerden Görünüm[639]

Filistin Cemiyeti, Kudüs'te Rus hacıların konaklama sorunlarının çözümüne yönelik Rus hacıların kullanımına bağışlanan binaları da misafirhane olarak değerlendirdi. Buna göre 1858'de Kudüs Rus Ruhani Misyonunun üyesi olarak Kudüs'e gelen ve 1887'de Kudüs'te kendi evini satın alan Papaz Veniamin bu bağlamda önemli bir örnektir. Veniamin, 1891'de 80 yaşına geldiğinde, kendisinden sonra evinin geleceğini teminat altına alabilmek arzusuyla, mülkiyet ve kullanım haklarını Filistin Cemiyetine devretmiştir. Bu doğrultuda Kudüs

Bu hizmet, cemiyete yıllık 100.000 rublelik büyük bir maliyet olarak dönmekteydi. Bk. "Otçet İPPO", s. 2, 7-8.

"Vodosnabjenie İerusalima", *SİPPO*, T XI (St. Petersburg, 1901), s. 306-308.

*Russkie Uçrejdeni ya*, s. XXXIV.

Patrikliği Rum ruhbanlarının muhtemel tepkisini önlemek için evinin satışını Filistin Cemiyetinin Kudüs Temsilcisi N. G. Mihaylov'a vermiştir. Nitekim cemiyet, Papaz Veniamin'e ithafen binaya Veniaminovskiy Misafirhanesi ismini vererek kadın hacıların kullanımına açmıştır.[640] Benzer şekilde Filistin Cemiyeti, sonraki yıllarda da Rus hacıların kullanımı için bağışlanan binaların mülkiyetini devraldı. Sözgelimi Kudüs Babülamud'da Osmanlı tebaasından İrini Grageori Solayef'in teşebbüsü üzerine 14 Temmuz 1912 tarihli Şura-yı Devlet kararıyla tapulu mülkü olan hanesi, vefatından sonra "Rum Ortodoks tâ'ifesinden ve Rusya teb'âsından fakir olanların ve bunlardan berâ-yı ziyâret Kudüs'e geleceklerin sekenesine" vakfedilmiştir.[641] Ayrıca bu meselenin pürüzsüz bir şekilde halledilmesi, Osmanlı Devleti'nin siyasetle doğrudan bağlantılı olmayan hacılık gibi dinî boyutu öne çıkan vakıf işlerine olumlu yaklaştığını göstermektedir.

Cemiyetin inşasını 1889'da tamamladığı Sergiyevskiy ve 1891'de devraldığı Veniaminovskiy misafirhaneleri artan Rus hacıların konaklama sorununa bir süreliğine çözüm olmuştu. Nitekim A. V. Yeliseyev ilk ziyaretinden ve yazdığı rapordan sonraki yeni bir Filistin ziyaretinde, cemiyetin kutsal topraklardaki Rus haccının organizasyonu açısından birçok ihtiyacı gideren ve kolaylaştıran hayırsever faaliyetlerinden dolayı oldukça şaşırdığını bildirmiştir. Öyle ki Rus hacıların konaklama imkânlarını iyileştirerek sosyal statüye bakılmaksızın kutsal topraklara gitmek isteyen her Rus'a eşit muamelede bulunan cemiyet, Rus hac kültürünün gelişimine ve itibarına önemli katkıda bulunmuştur.[642] Fakat XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde Kudüs'te Paskalya sırasında sayıları 6.000'in üzerine çıkan Rus hacılar için mevcut misafirhaneler yetersiz kalmaya başlamıştı. Hacıların yoğun olduğu dönemlerde misafirhaneler, koridorlarda dahi uyuyan hacılarla kapasitelerinin üç katından fazla doluluktaydı. Hacı sayısındaki bu hızlı artış cemiyeti, metal ve tahta barakalar inşa etmek gibi

[640] "Proşenie Sobornovo İeromonaha Veniamina v Sovet İPPO o prinyatii v vedenie Obşestva organizovannovo im Jenskovo Priyuta", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 273, l. 1-2; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 595-596; Papaz Veniamin'e dair bk. "İgumen o. Veniamin, çlen Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime (Nekrolog)" *SİPPO*, T VIII (St. Petersburg, 1897), s. 662.

10, 14 Temmuz 1912'de Şura-yı Devlet kararları için bk. BOA. ŞD. 83/36; BEO. 4063/304658.

[642] Yeliseyev, *Po Belu Svetu II*, s. 265-266.

kısa vadeli çözüm arayışlarına zorlamıştı. Bunun üzerine 1899'da cemiyetin talebiyle devlet hazinesinden yıllık 30.000 ruble mali destek verilmesi kararlaştırıldı. Fakat bu meblağ cemiyetin planladığı misafirhane inşasına başlamak için yeterli değildi. Bunun üzerine cemiyet, Kudüs Patrikliğinin Besarabya'daki mülklerinin gelirlerine el konulması sonucu Dışişleri Bakanlığında biriken 500.000 rubleden kredi verilmesi için başvurdu. Ocak 1901'de ise İmparator II. Nikolay, Dışişleri Bakanlığının bütçesinden Filistin Cemiyetine yıllık 30.000 ruble geri ödemeli toplam 500.000 ruble faizsiz kredi verilmesine karar verdi.[643]

Böylece yeni misafirhane inşası için gerekli parayı temin eden cemiyetin konseyi hacıların konaklama sorununu gündemine alarak Nisan 1902'de St. Petersburg'da Mimar A. E. Yelkin ile Rus Yerleşkesinin Yafa caddesi tarafına yeni bir misafirhane inşası konusunda anlaştı.[644] Ülke dışından malzeme getirilmesinde yaşanan sorunların[645] yanı sıra Rus-Japon Savaşı ve 1905 Devrimi'nden dolayı tasarımı tam olarak bitirilememesine rağmen misafirhane 6 Aralık 1905'te İmparator II. Nikolay'a ithafen Nikolayevskiy adıyla kutsanarak hacıların kullanımına açıldı. Böylece aynı yıl Paskalya için Kudüs'te Rus Yerleşkesi/Mofkofya'da toplanan 6.000'den fazla Rus hacı mevcut misafirhanelerde konaklama imkânı bulmuştu.[646] Filistin Cemiyetinin son eklemeleri ve Rus hacıların artan sayılarıyla birlikte Kudüs'teki Rus binalarının bulunduğu bu yerleşke, görünümü itibariyle oldukça dikkat çekici bir hâl almıştı. Hicaz'a seyahati sırasında Kudüs'e uğrayan Yusuf Akçura, 12 Temmuz 1913'te *Vakit*'te yayımladığı yazısında Rus Yerleşkesini şu şekilde tasvir etmiştir:

> Bu Rusların hiç durmadan nereden geldiklerini görmek için geldikleri tarafa doğru yürüdüm. Gide gide iki uzun kulesi göğe doğru uzanıp giden büyük bir kapıya varıp çıktım. Kapıdan girince ne göreyim? Ryazan ya da Tambov kalesinin tam ortası! Seyrek seyrek yapılmış, vali

"Doklad Sekretarya Obşestva o Polojenie Russkih Podvoriy v İerualime", *SİPPO*, T X (St. Petersburg, 1900), s. 615-616, 625-627; "İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski", s. 441.

644 "Dogovor o Stroitelstve Nikolayevskovo Podvorya İPPO v İerusalime, zaklyuçennıy Sovetom Obşestva s Arhitektorom A. E. Elkinım", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 268, l. 36-39; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 609-612; "Postroyka v İerusalime novavo Russkavo Nikolayevskavo podvorya (s risunk)", *SİPPO*, T XV (St. Petersburg, 1904, s. 73-76.

Osmanlı Devleti, ilgili misafirhane için getirilen ve vergi muafiyeti istenen malzemelerden gümrük vergisi alınmasına karar vermiştir. Bk. BOA. DH. MKT. 467/6.

646 "İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski", s. 442.

> konağına, şehir idâresine benzeyen büyük sarı vali konağı, şehir idâre binasına benzeyen başka bir yapı, bir tarafta bahçesi, büyük meydânın ortasında kilise, kilisenin önünde papazlar, monarhlar yürüyorlar, diğer sarı kapısında hiç durmadan erkekli-kadınlı, yaşlı-genç Rus köylüleri girip çıkıyorlar. Bahçenin bir kenârında yeşil ağaçlar arasında Rus millî bayrağının kırmızı, mavi ve beyaz renkleri, rüzgâr ile dalgalanıp duruyor. İşte kilisenin çanı da sanki Rusya'da gibi "dan!... dan!..." diye ses çıkarmaya başladı. Rusya'nın Kudüs'teki bu parçasına halk "Moskoviya" yani "Rus Yeri" diye isim vermiş. Benim benzettiğim yapılar Rus hacılarına mahsûs tekkeler, hastahâneler, eczanelermiş.... Moskoviya küçük bir şehir kadar var, duvarları kale duvarları gibi kalın...[647]

Rusya'nın Kudüs'teki bu hacı kompleksinin ihtişamına karşın Suriye ve Filistin'deki kutsal yerleri ziyaret eden Rus hacılar için önemli duraklama noktaları olması nedeniyle Nasıra ve Hayfa'da da konaklama sorunları mevcuttu. Hacılar buralarda birkaç saatliğine dinlenmek için durur ve yollarına devam ederlerdi. Öyle ki hac sezonunun sonunda ortalama 1.500 kadar Rus hacının toplandığı Nasıra'da hacılar için bir misafirhane ihtiyacı uzun zamandan beri hissedilmekteydi. Bu doğrultuda Filistin Komitesinin talebi üzerine vaktiyle 1864'te, Hayfa'daki Rus Konsolos Vekili K. Averino tarafından bir arsa satın alınmıştı. 1886'da Filistin Komisyonuna ait olduğu için bu arsaya Filistin Cemiyeti misafirhane inşa edememişti. 1901'e gelindiğinde cemiyet artan hacı sayısının da getirdiği bir zorunluluk olarak Mimar Şumaher ile anlaşarak Nasıra'da bir hacı misafirhanesinin inşasına başladı.[648] 1904'te inşası tamamlanan bina, cemiyetin başkanı Gradük Sergey Aleksandroviç adına kutsanarak hacıların kullanımına açıldı. Ayrıca cemiyet misafirhane binasını inşa ederken Nasıra'daki Öğretmen Seminaryası, kız ve erkek mektebi ve dispanser gibi bütün kurumlarını tek bir çatı altında topladı.[649] Öte yandan Hayfa, Rus

Yusuf Akçura, *Suriye ve Filistin Mektupları*, haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Neşiyat, İstanbul 2016, s. 134-135.

[648] "Donesenie İnspektora Galileyskih Uçebnıh Zavedeniy P. P. Nikolayevskovo v Sovet Obşestva", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 274, l. 56-59ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 630-631; Ayrıca 4 Mayıs 1893'te misafirhanenin inşası için ruhsat verilmiştir. Bk. BOA. BEO. 193/14438.

[649] Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 624-625; "İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski", s. 442; Ayrıca bina hakkında detaylı bilgi için bk. "Ruskoe podvore v Nazaret, s 2 risun.", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 327-334.

Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi gemileri için önemli bir liman olmasının yanı sıra Celile'ye giden Rus hacılar için de önemli bir kavşaktı. Hacıların geçişleri sırasında konaklaması için burada da bir misafirhane gerekmekteydi. Bu doğrultuda Hayfa'daki Rus Konsolos Vekili S. K. Huri, Filistin Cemiyetinin üyesi Vasiliy Aleksandroviç Speranskiy'in sağladığı mali destekle Rus halkına bağışlanmak üzere bir bina satın almıştı. 1902'de cemiyet tarafından teslim alınan bina, bağış sahibine ithafen Speranskiy adıyla misafirhaneye dönüştürülerek Rus hacıların kullanımına açıldı.[650]

**Görsel 22:** Sergiyevskiy Misafirhanesinin Önünde Rus Hacıların Paskalya Yemeği[651]

Filistin Cemiyeti, kutsal topraklarda Rus hacılar için sadece konaklama değil, aynı zamanda sağlık hizmetleri de sağladı. Cemiyetin görevlendirmesiyle Mısır, Arap Yarımadası ve Filistin'e Rus hacıların sağlık koşullarını incelemek üzere seyahat eden, zikri daha önce de geçen Doktor A. V. Yeliseyev'in hac meselesi üzerine tetkik seyahatleri ve raporları bu açıdan da önemlidir. Yeliseyev,

"İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski", s. 442.
*Russkie Uçrejdeniya*, s. XXXII.

araştırmalarında dikkat çektiği üzere XIX. yüzyıla has tifo, dizanteri, sıtma, erizipel gibi hastalıkların Rus hacılar arasında rahatlıkla salgın hâle gelebildiğini yazıyordu.[652] Salgın hastalıkların yanı sıra çoğu çalışamaz hale geldiğinde toprağından ayrılan yaşlı köylülerden oluşan Rus hacılar, kötü şartlarda uzun süre seyahatin ardından Kudüs'e ulaştıklarında bitkin ve hasta düşmekteydi. Dolayısıyla Filistin Cemiyeti Rus hacılara hem yatılı hem ayakta tıbbi tedavi sağlamak durumundaydı.[653] Yatılı tedavi bağlamında 1863'te Filistin Komitesi tarafından inşa edilen ve 1885'te Filistin Komisyonu tarafından Bulaşıcı Hastalıklar Ünitesi için ek bina inşa edilen Kudüs'teki Rus Hastanesi özel bir yere sahipti. 1889'da Filistin Komisyonunun tüm mülkleriyle birlikte hastaneyi de devralan Filistin Cemiyeti, burada Rus hacıların ihtiyaçları ve talepleri doğrultusunda tadilat yaparak Osmanlı idaresi nezdinde de girişimlerde bulundu. Sözgelimi 25 Mart 1896 tarihli Rus Elçiliğinden Babıali'ye gönderilen takrirde ortalama 50-55 yaşlarında olan sayısız Rus hacının "şeyhûhet (yaşlılık) hâlleri cihetiyle en ziyâde muhtâc oldukları şey hayrât-ı eczâne olduğu" gerekçesiyle gerekli binaların inşasına izin istenmişti.[654]

1899'a gelindiğinde ise cemiyet, Kudüs'teki Rus Hastanesinde Rus hacıların yanı sıra Rus okullarındaki öğrencilerin ve yerel ahalinin sağlık hizmeti alabileceği bir poliklinik açtı.[655] 1879-1890 arası hastanenin başhekimliğini yürüten Dionisiy Fedoroviç Reşetillo (1845-1908), Rus hacılar ve yerel ahali arasında yaygın olan sıtma üzerine çalışmalar yapmıştı.[656] 1891'de başhekimlik görevine gelen V. Ya. Severin ise 20 yıldan fazla cemiyetin Suriye ve Filistin'deki sağlık kurumlarının idaresinde bulunacaktı. Üst düzeyde sağlık hizmetleri verilen hastanede başhekimin yanı sıra yardımcı hekim, tıbbi tek-

1882 St. Petersburg İmparatorluk Askerî Tıp Akademisi mezunu Yeliseyev'in (1858-1895) önceki kısımlarda da değinilen eserlerinin yanı sıra bk. A. V. Yeliseyev, *Poezdka v Egipet, Kamenistuyu Araviyu i Palestinu*, Tipografiya V. Bezobrazova, St. Petersburg 1895.

Dmitriyevskiy, "Russkoe Palomniçestvo", s. 294.

Rus Elçiliğinden Babıali'ye 25 Mart 1896 tarihli takrir için bk. BOA. BEO. 760/56932.

"İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski", s. 443.

Reşetillo, Kudüs'teki araştırmalarına istinaden *Bolotnıe Lihoradki v Palestine* adlı temel eserini kaleme almış ve St. Petersburg'a döndükten sonra doktora tezini savunarak Moskova Üniversitesi Tıp Fakültesinde Öğretim Görevlisi (*Privat-Doçent*) olarak çalışmaya başlamıştır. İlgili çalışması için bk. D. F. Reşetillo, "Bolotnıe Lihoradki v Palestine, İssledovanie Priçin i Opredelenie Mikroorganizmov Bolotnıh Lihoradok", *PPS*, T IX/Vıp. 1(25) (St. Petersburg, 1891), s. 1-189.

nisyen, dört hemşire ve bir eczacı çalışmaktaydı.[657] Ayrıca tüm ihtiyaçları cemiyet tarafından karşılanan hastanede, tedavi sürecinde gerekli tüm ilaçlar, Pharmacie Centrale de France adlı Fransız firmasından temin edilerek hastalara ücretsiz olarak veriliyordu. Bu bakımdan Kudüs'teki Rus Hastanesi dönemin Filistin'inin en iyi sağlık kurumlarındandı.[658]

Filistin Cemiyeti, Kudüs haricinde kutsal yerleri ziyaretleri sırasında Rus hacılara ve Rus okullarında eğitim gören öğrencilere de ücretsiz sağlık hizmeti sunmaya çalıştı. Bu bağlamda cemiyet hacıların, Rus okullarının ve Arap Ortodoks nüfusun yoğun olarak bulunduğu merkezlerde ambulator/dispanser yani seyyar hastaneler açmıştı. Buna göre 1891'de Nasıra, 1892'de Beyt Cala, 1896'da Beytüllahim, 1897'de Şam ve 1904'te Humus gibi merkezlerde açılan seyyar hastaneler ciddi hastalıklar haricinde ayakta tedavi imkânı sunmuştur. Bu seyyar hastanelere 1906'da gerçekleştirilen toplam 126.827 kayıtlı başvuru, cemiyetin Suriye ve Filistin'deki sağlık hizmetlerinin kitlesel bir boyut kazandığını göstermektedir.[659] Nitekim tutulan istatistiklere göre Filistin'de en yaygın göz hastalıklarına rastlandığını tespit eden cemiyet, 1896'da Filistin'e göz hastalıkları doktoru göndermiştir. Hastalığın nedenlerini yerinde tespit eden doktor, tedavi için uygun yöntemler konusunda önerilerde bulunmuştur.[660] Bununla beraber cemiyetin sağlık hizmetleri sayesinde Rus hacılar arasındaki hastalık oranı oldukça düşmüştür. Öyle ki 1872'de kutsal topraklara gelen Rus hacıların hastalık oranı %26, ölüm oranı ise %0.9 iken 1894'e gelindiğinde hastalık oranı %6'ya, ölüm ise %0.38'e gerilemiştir. Rus hacıların bir kısmının oldukça ileri yaşlarda olduğu bilindiğinde, bazı ölümlerin doğal neden-

Filistin Cemiyeti için Osmanlı ülkesinde sağlık personeli çalıştırmak ayrı bir sorundu. Zira Osmanlı idaresi Tıbbiye Nezaretinden diploma veya şahadetname almadan doktorluk, cerrahlık ve eczacılık yapanların engellenmesi gibi girişimlerde bulunmaktaydı. Buna göre 13 Kasım 1887 tarihli belge için bk. BOA. DH. MKT. 1463/15.

658 D. A. Balalıkin, L. E. Gorelova, "Meditsinskaya Deyatelnost İPPO na Blijnem Vostoke (k 130-letiyu sozdaniya)", *Uçenıe Zapiski: Elektronnıy Naucnıy Jurnal Kurskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, T I/No. 3(23) (Kursk, 2012).

"İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski", s. 443; Avgustin Nikitin, "Deyatelnost PPO v Sirii", *PPS*, Vıp. 31(94) (Moskova, 1992), s. 124; Cemiyetin sağlık kurumlarına her yıl yaklaşık 60.000 kişinin başvururdu. Bk. E. N. Meşenkaya, K. N. Yuzbaşyan, "Stoletie Deyatelnost Rossiyskovo Palestinskovo Obşestvo", *Palestinskiy Sbornik*, Vıp. 28(91), 1986, s. 7.

"Glaznıya bolezni v Palestine i Sirii", *SİPPO*, T VIII (St. Petersburg, 1888), s. 267-317.

lerle gerçekleştiği de anlaşılmaktadır.[661] Nitekim Osmanlı ülkesinde Hristiyan misyoner sağlık kurumlarının, Avrupalı devletlerin döneme özgü nüfuz araçlarından olduğu düşünüldüğünde, başlangıçta Rus hacılara odaklanan cemiyetin sağlık hizmetlerinin, zamanla yerli ahaliyi kapsayarak Rusya'nın prestijini temsil eden sağlık misyonerliğine dönüştüğü belirtilmelidir.[662]

**Görsel 23:** Kudüs'te Rus Kadın Hacının Cenaze Töreni[663]

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 21 Maya 1900 g.", *SİPPO*, T XI (St. Petersburg, 1901), s. 251.

Erken dönemlerde, Fransizken misyonerlerin Hristiyan hacılar arasındaki benzer faaliyetlerine karşın, Filistin'de misyonerlik olgusunun tamamlayıcı unsuru olarak sağlık hizmetleri, London Society for Promoting Christianity Among the Jews adlı Protestan cemiyetinin, 1825'te İrlandalı Doktor George Edward Dalton'u Kudüs'e göndermesiyle başlamıştır. Bk. Yaron Perry, Elizabeth Yodim, *British Mission to the Jews in Nineteenth-century Palestine*, Routledge, London 2004, s. 21-22; Ayrıca bk. Yaron Perry, Afraim Lev, "The medical activities of the London Jews' Society in nineteenth-century Palestine", *Medical History*, No. 47(1) (Cambridge, 2003), s. 67-88; Nitekim XIX. yüzyılın ortasına doğru Londra merkezli Syrian Medical Aid Society ve Medical Missionary Society of Edinburgh gibi Protestan sağlık misyonerliği cemiyetleri faaliyetlerini Suriye ve Filistin genelinde artırmıştır. Bk. Adel Am. Ziadat, "Western Medicine in Palestine, 1860-1940: The Edinburgh Medical Missionary Society and Its Hospital", *Canadian Bulletin of Medical History*, Vol X (Toronto, 1993), s. 269-279.

Graham, *Russian Pilgrims*, s. 224, 246.

Filistin Cemiyeti, Rus hacıların seyahat, konaklama ve sağlık koşullarının iyileştirilmesine yönelik faaliyetlerinin yanı sıra hac seyahatleri boyunca rehberlik hizmeti de sunmuştur. Hem ruhani hem de cismani anlamda sağlanan rehberlik, hacı adaylarının Rusya'nın farklı şehirlerindeki cemiyetin şubelerinden satın aldıkları kombine biletlerle başlamaktaydı. Daha somut olarak ise hacı adaylarının Odessa'ya ulaştıktan sonra cemiyetin buradaki şubesinin yardımıyla pasaport gibi resmî işlerde yardımının yanı sıra kutsal topraklarda hacılık boyunca neler yapılması gerektiğine dair bilgilendirmeyle devam etmekteydi. Daha sonra Rus Buharlı Gemicilik ve Ticaret Şirketinin gemilerine binen Rus hacı adaylarının Yafa'ya kadar olan seyahatleri boyunca iaşe gibi gündelik gereksinimleri yine cemiyet tarafından temin edilirdi. İstanbul ve Aynaroz'u ziyaret eden hacılar 2 hafta süren yolculuklarından sonra Yafa'da karaya indiklerinde cemiyetin temsilcisi tarafından karşılanırdı. Cemiyetin Yafa'da misafirhanesi bulunmadığı için başlarda cemiyetin temsilcilerinin eşliğinde Kudüs'e yürüyerek yol alan hacılar, Eylül 1892'de Yafa-Kudüs demiryolunun açılmasıyla birlikte seyahatlerine trende devam etmeye başladılar. Kudüs'te Rus misafirhanelerine ulaşan hacılara yemekhanede akşam yemeği ikram edilirdi.[664]

Rus hacılar Kudüs'te Kutsal Kabir Kilisesi, Getsemani, Zeytin Dağı ve Rus kiliselerini ziyaret ederlerdi. Paskalya'ya kadar Filistin'deki muhtelif kutsal yerleri ziyaret etmek isteyen hacılar için cemiyet, hac kervanları düzenlerdi.[665] Önceleri hac kervanlarına Rus konsolosluk kavası eşlik ederken, zamanla cemiyetin düzenlemeleriyle kervanın başında memur, rahip, rehber, sağlık görevlisi ve Osmanlı jandarması bulunur hale gelmişti. Dahası cemiyet kutsal yerlerdeki hac kervanlarının hareketliliğini kolaylaştırmak için ise özel bir rota geliştirmişti. Buna göre: Kudüs, Nasıra, Celile, Beytüllahim, Halilürrahman (Mamre Meşesi), Şeriya Nehri, Aziz Savva Manastırı ve yol üzerinde muhtelif kutsal yerler ziyaret edilirdi. Bunlar arasında hac kervanlarının seyahat ettiği en zorlu rota, 130 kilometrelik Kudüs-Nasıra yoluydu. Yol boyunca Ramla ve Nablus gibi merkezlerden geçilirdi. Cemiyet tarafından her yıl hac sezonu boyunca

Graham, *Russian Pilgrims*, s. 85-86; Dmitriyevskiy, "Russkoe Palomniçestvo", s. 288; 1892'de açılan Yafa-Kudüs demiryolu hattının Rus hacıların seyahatine etkisine dair bk. "Otçet Upolnomoçennavo İPPO v İerusalime N. Gr. Mihaylova za vremya ot 1 Marta 1892 po 1 Marta 1894 g.", *SİPPO*, T IX (St. Petersburg, 1899), s. 42.

Graham, *Russian Pilgrims*, s. 227.

bütün kutsal yerlere onlarca hac kervanı düzenlenirdi.[666] Mesela cemiyetin Kudüs'teki temsilcisi N. G. Mihaylov'a göre 6 Nisan 1895'te Kutsal Hafta'da (*Strastnaya Sedmitsa/Nedenlya*) Kudüs'ten Nasıra'ya giden bir hac kervanında 139'u erkek ve 609'u kadın olmak üzere toplam 748 hacının yanı sıra bir kısmı hacılar tarafından kiralanan, diğer bir kısmı da cemiyet tarafından tahsis edilen 192 eşek bulunmaktaydı. Kervandaki 25 kadın ve 6 erkek sağlık sorunlarından dolayı Kudüs'e dönerken, geri kalanları 2 haftalık seyahatleri boyunca Nasıra ve Celile'deki kutsal yerleri ziyaret ettikten sonra Kudüs'e dönmüştü.[667] 1909/1910 hac sezonunda ise Filistin gibi kutsal yerlere, cemiyetin düzenlediği hac kervanlarına 11.659 hacı katılmıştı.[668] Öte yandan cemiyet, Filistin dışındaki kutsal yerlere seyahat etmek isteyen hacılar için Aynaroz'a, Sina'daki Azize Katerina Manastırı'na, oradan İskenderiye üzerinden İtalya'nın Bari şehrindeki Aziz Nikolay'ın kalıntılarına seyahat düzenlerdi.[669]

Filistin Cemiyetinin Rus hacılara sağladığı seyahat rehberliği, Osmanlı ülkesinde hacıların haklarını savunmayı ve güvenliklerinin teminini de kapsamaktaydı. Dolayısıyla cemiyetin kutsal yerlere hac kervanları düzenlemesi ve görevlileri aracılığıyla bütün hac hareketliliğini kontrol altında tutması, Rus hacıların dilini bilmedikleri yabancı bir ülkede olmalarından başka son kertede hacıların Rum ruhbanlar, Osmanlı memurları, Müslüman ahali gibi farklı kesimler tarafından suiistimalini de engellemeye yönelik bir faaliyetti. Bu bağlamda seyahat rehberliği ile sağlanan denetim, özellikle köylü Rus hacıları suiistimal etmeleriyle bilinen Rum ruhbanlardan uzak tutmayı amaçlamaktaydı. Öyle ki Rum ruhbanların Rus hacıların paralarını gasp ettikleri, genç Rus kadın hacıları rahibe manastırına girmeye ikna ederek, oradan da bir "Türk haremine sattıkları", daha da kötüsü kendileriyle evlenmeye zorladıkları söylentiden öte gerçekti.[670] Nitekim cemiyet, Rum ruhbanların "kutsal yerlere

Dmitriyevskiy, "Russkoe Palomniçestvo", s. 289-290.

Yamilinets, *Rossiya i Palestina*, s. 150-151.

"Palomniçeskie Karavanı po Sv. Zemle s 1 Marta 1909 g. po 1 Marta 1910 g.", *Otçet İPPO za 1908/1909 i 1909/1910 g.g.*, (St. Petersburg, 1911), s. 113.

669 V. D. Yuşmanov, "Zakladka Russkavo Hrama vo imya sv. Nikolaya Çudotvortsa v. g. Bari, s risunkami", *SİPPO*, T XXIV (St. Petersburg, 1913), s. 250-263.

670 Graham, *Russian Pilgrims*, s. 62-63.

dokunma izni" gibi bahanelerle Rus hacıları soyduklarını gerekçe göstererek hac kervanlarının rotasından Rum manastırlarını çıkarmıştı.[671]

**Görsel 24:** Kudüs'e Ulaşan Rus Hac Kervanı[672]

Filistin Cemiyeti, Rus hacılar adına Nasıra, Taberiye ve diğer mahallere seyahatlerinde mürur tezkereleri almak gibi gerekli işlemlerde Kudüs ve Beyrut Rus konsoloslukları ile eşzamanlı olarak mahalli Osmanlı idaresine başvururdu.[673] Bundan başka Rus hacıların güvenliğine dair herhangi bir şayia Kudüs Mutasarrıflığı ve Babıali tarafından dikkate alınmaktaydı. Bu bağlamda

Mansurov, *Pravoslavnıe Palomniki*, s. 40; M. P. Solovyev, *Svyataya Zemlya i Pravoslavnoe İmperatorskoe Palestinskoe Obşestvo*, Universitetskaya Tipografiya, Moskova 1891, s. 142-143.

Graham, *Russian Pilgrims*, s. 228, 214.

Rus hacılara mürur tezkeresi verilmesi meselelerine dair Beyrut Vilayeti, Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti arasında Nisan-Mayıs 1900 tarihli yazışmalar için bk. BOA. BEO. 1498/112309; Aynı şekilde Rus Elçiliğinden Hariciye Nezaretine 15 Nisan 1905 tarihli iltimas için bk. BEO. 2551/191279.

27 Ocak 1906'da Kudüs Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkere kayda değerdir. Buna göre:

> Kudüs-i şerif Rusya Konsolosu Mösyo Yakovlev (Aleksandr Gavriloviç Yakovlev, 1897-1908) gûyâ 'urbanın (aşiretler) Kudüs şehrine hücûm ile Hristiyanları ve bi'l-hassa Rus züvvârını katl edecekleri yolunda bir şâyia çıkardığı ve hattâ Rusya'dan henüz gelmiş olan züvvârı 'avdete iknâ' eylemek teşebbüsünde bulunduğu işitildiğinden ve hâlbuki böyle bir hâl û hareket zuhûru katiyyen müsteb'ad ve bu yolda ufak bir emâre bile mefkûd olduğu...[674]

Nitekim Kudüs Mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikat sonrası bu gibi bir şayianın tasavvurunun bile imkânsız olduğu ve İslam ve Hristiyan herkesin emniyet içerisinde işleriyle meşgul olduğu Hariciye Nezaretine bildirilmişti. Ancak Osmanlı Devleti, bu meselede olduğu gibi bölgenin güvenlik sorununun Ruslar tarafından istismar edilmesini önlemek için Rus konsolosu tarafından talep edilmesi durumunda Rus hac kervanlarına ilave jandarma refakati de sağlamaktaydı.[675] Yanı sıra Babıali tarafından Kudüs, Suriye, Beyrut ve Halep gibi Rus hacıların seyahat ettikleri bölgelerdeki idari birimlere muhtelif tarihlerde Rusya ile yapılan antlaşmalar uyarınca "Rus âvâmı ve râhiblerinden gümrük, harâc, pîşkeş ve yol kâğıdı parası alınmaması" hususu hatırlatılır[676] ve memurlara hacıların rencide edilmemesi gerektiği tembih edilirdi.[677] Osmanlı Devleti, Rus hacıların güvenliğini ve rahatını temin ederken, bu hareketliliğin kendi güvenliğine zarar vermesine de engel olmaya çalışırdı. Öyle ki "muzır evrâk"ın ülkeye girişinde aracı olma potansiyeli olan Rus hacılar ve yolcuların üzerinde tespit edilen bu tür yayınlara el konulur,[678] hatta bazı hacıların ülkeye girişine izin verilmezdi. Bu bağlamda muhtelif tarihlerde Rus hacılar arasında Rusya tabiiyetine girmiş Erivan Ermenileri gibi Osmanlı ülkesine girişi yasaklanmış olanlar karaya çıkarılmadan geri gönderilirdi.[679]

Kudüs Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine 27 Ocak 1906 tarihli tezkere için bk. BOA. DH. MKT. 1090/16.

Kudüs Mutasarrıfı Reşid Paşa'dan Dahiliye Nezaretine gönderilen 29 Mart 1905 tarihli tezkere için bk. BOA. DH. ŞFR. 342/1.

11 Haziran 1896 tarihli Divan-ı Hümayun kaydı için bk. BOA. A.}DVN. NMH. 33/15.

Halep Vilayetine 6 Nisan 1849 tarihli şukka için bk. BOA. A.}MKT. 188/81.

678 3 Ağustos 1887 tarihli belge için bk. BOA. Y. PRK. DH. 2/28.

Kudüs Mutasarrıflığından Hariciye Nezaretine 10 Nisan 1907 tarihli telgraf için bk. BOA.

Filistin Cemiyetinin kutsal topraklarda Rus hacılara rehberlik faaliyetlerinin ruhani bir boyutu da vardı. Buna göre cemiyet, hacıların ruhani ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle Rus Ortodoksluğuna ve hac kültürüne yönelik zararlı fikirlere karşı Rus hacıların imanlarını güçlendirmeyi ve millî hislerini artırmayı amaçlamaktaydı.[680] Bu bağlamda cemiyet kuruluşundan hemen sonra Kudüs'teki Rus kurumlarına Kutsal Sinodun dinî yayınlarını yerleştirerek Rus hacıları Protestan propagandasına karşı korumayı amaçlamıştı. Zira önceleri Kudüs'teki Rus kurumlarında Rusça yayınlar yapılmadığı için özellikle okuma bilen Rus hacılar, London Bible Society tarafından dağıtılan misyoner neşriyatına maruz kalmaktaydı.[681] Öte yandan Rus hacıların, seyahatlerinin her aşamasında, Rus çarı ve kilisesi hakkında yapılan karşı propagandaya maruz kaldıkları bir gerçekti. *The Times* Muhabiri Stephen Graham, 1912'de Rus hacılarla Kudüs'e seyahati sırasında, devrimcilerden olma ihtimali yüksek gemi mürettebatının her fırsatta köylü hacıların "aklını çelmeye" çalıştığını; ancak hacıların bunu umursamadığını bilakis sadece küçük bir sınav olarak gördüğünü ifade etmişti.[682] Bu bakımdan cemiyet dinî yayınlarının içeriği doğrultusunda, Rus hacılar üzerinde Protestan ve Katolik misyonerlik faaliyetlerine karşı ruhani ve manevi denetim sağlamaya çalışırken dinî vaazlar ile ilk defa köylerinden çıkan Rus hacıların denizaşırı seyahatlerinde, Rusya'da yükselen rejim karşıtı "yıkıcı" sol ideolojilerin propagandasına maruz kalmalarını da engellemeyi hedefliyordu.[683] Dolayısıyla İncil ve cemiyetin dinî yayınlarından oluşan okumalar ve vaazlar, hacılar Odessa'dan gemiye bindikten hemen sonra başlar ve Yafa'ya kadar düzenli olarak devam ederdi.[684] Kudüs'e varıldığında ise her yıl 14 Eylül'de başlayan okumalar, Büyük Perhiz'in 6. haftası Çarşamba

---

BEO. 3029/22164; Aynı şekilde 1 Nisan 1887 tarihli belge için bk. BEO. 3024/226779.

"Doklad Sekreterya Obşestva o Polojenii Russkih Podvorya v İerusalime", *SİPPO*, T X (St. Petersburg, 1900), s. 645.

"Otçet PPO, çitannıy Sekretarem M. P. Stepanovım v zasedanii 2-vo Dekabrya 1882 goda", *Otçet PPO za 1882-1883 god*, (St. Petersburg, 1883), s. 6.

Graham, *Russian Pilgrims*, s. 61; Graham'ın seyahat notlarında, Rus hacılara karşı romantik tutumundan dolayı ertesi yıl seyahatine dair *SİPPO*'da bir tanıtım yazısı yayımlanmıştır. P. V. Bezobrazov, "Angliyskiy Puteşestvennik o Russkih Palomnikah", *SİPPO*, T XXV (St. Petersburg, 1914), s. 66-94.

"Rukovodyaşiya Pravila dlya Deystviya Otdelov i Upolnomoçennıh İPPO", *SİPPO (Prilojenie)*, T VII (St. Petersburg, 1897), s. 20.

Dmitriyevskiy, "Russkoe Palomniçestvo", s. 282-283.

gününe kadar her akşam saat 7-9 arası düzenlenirdi.[685] Öyle ki cemiyet, 15 Ağustos 1892'de okuma bilmeyen Rus hacılar için kutsal topraklarda bulundukları süre boyunca cemiyetin dinî/popüler yayınlarını okuması için Nikolay Aleksandroviç Kraskovskiy'i vaiz olarak görevlendirmişti.[686]

Her seviyeden Rus hacıya hitap eden cemiyetin dinî/popüler yayınlarından oluşan ruhani didaktik okumalarda, Eski ve Yeni Ahit'teki azizlerin hayatı ve Filistin, Sina, Aynaroz'daki kutsal yerler ve Rus manastırlarının detaylı tasvirleri, kutsal bayramlar ve cemiyetin faaliyetleri gibi konulara değinen metinler ve görsel broşürlere yer verilirdi. Başka bir ifadeyle bu yayınlar, kutsal toprakların tarihî ve aktüel durumuna ve arkeolojik haritasına dair cemiyetin bilimsel çalışmalarının basitleştirilmiş haliydi. Dolayısıyla Rus hacıların "zararlı fikirlere" karşı ruhani denetiminin yanı sıra cemiyetin çalışmalarının Rus Ortodoks nüfusun kültürel ve dinî erişimine açılarak Rusya'da kutsal toprakların tanıtılmasını da amaçlamaktaydı. Zira bu yayınlar Filistin'deki Rus misafirhanelerinde konaklayan ya da kutsal yerlerde duraklayan Rus hacılara verilen vaazların yanı sıra cemiyetin Rusya'daki şubelerinde düzenlenen vaazlar için de kullanılmaktaydı. Cemiyetin bu bağlamda *Çteniya o Svyatoy Zemle (Kutsal Topraklar Hakkında Okumalar), Palestinskiy Paterik (Filistin Hisseleri), Besedı o Svyatoy Zemle (Kutsal Topraklar Hakkında Sohbetler), Palestinskiy Listok (Filistin Risalesi)* olmak üzere 4 farklı yayını mevcuttu.

*Palestinskiy Paterik,* 1885-1916 arası 29 sayı olarak St. Petersburg'ta yayımlanmıştır. Kelime olarak azizlerin hayatının anlatısı olarak Bizans edebî türünü ifade eden *Paterik*, kutsal topraklarda yaşamış ve azizlik mertebesine erişmiş büyük ruhanilerin hayatlarına dair Rumcadan tercüme edilen bir yayın serisidir. Bu yayın için tercümeler İ. V. Pomyalovskiy, onun ölümü sonrasında ise V. V. Latışev tarafından yapılmıştır.[687] *Çteniya o Svyatoy Zemle*, 1896-1915 arası 89 sayı olarak yayımlanmıştır. Filistin'deki Hristiyanlık tarihi, önde gelen Rus hacıların anlatılarının basitleştirilmiş versiyonları, Kudüs'ün tarihi ve reh-

Solovyev, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 145.

"Spisok Doljnostnıh Lits İPPO", *SİPPO (Prilojenie)*, T III (St. Petersburg, 1892), s. 68.

*Palestinskiy Paterik*'in sayılarından 155 sayfalık *Jitie Prepodobnovo Otsa naşevo Savvı Osvyaşennovo*, Vıp. 1, St. Petersburg 1885; 23 sayfalık *Jitie Prepodobnovo Kiriaka Otşelnika*, Vıp. 7, St. Petersburg 1895; 16 sayfalık *Stradanie Svyatoy Muçenitsı Akilını, perevod s Greçeskovo*, Vıp. 17, St. Petersburg 1910; *Ukazatel Trudov*, s. 281-283.

berleri, kutsal toprakların tarihî coğrafyası ve Filistin Cemiyetinin faaliyetlerine dair makaleler içermektedir.[688] *Besedı o Svyatoy Zemle*, 1899-1902 arası her biri 10-15 sayfadan oluşan toplam 30 sayı olarak yayımlanmıştır. Cemiyetin üyesi papazların kaleme aldığı, kutsal topraklarda Ortodoksluk ve cemiyetin faaliyetlerine dair özel vaazlardan oluşan her sayı, farklı zamanlarda yeniden yayımlanarak 2-3 *kopeke* satılmıştır.[689] Son olarak 1890'larda birçok sayısı yayımlan *Palestinskiy Listok*, kutsal topraklardaki bazı kiliselerin, türbelerin ve cemiyetin inşa ettiği binaların resimleri ve yarım sayfalık tanıtımlarından oluşmaktaydı.[690]

Periyodik popüler yayınların yanı sıra Filistin Cemiyeti, Rus hacıları ve dolayısıyla Rus halkını kutsal topraklara dair bilgilendirmek için bilimsel niteliği olmayan bağımsız popüler yayınları da desteklemiştir. Bunlardan 1903 ve 1910'da yayımlanan Filistin ve komşu bölgelerin dinî, fiziki, etnografik ve siyasi durumunun basit birer sunumu olan hac rehberleri özellikle belirtilmelidir.[691] Bu yayınların hacmi ve bilimsel düzeyi oldukça sınırlı olsa da kitlesel etkisi başka hiçbir şeyle kıyaslanamayacak kadar büyüktü. Zira Filistin Cemiyeti, popüler yayınları ve broşürleri St. Petersburg'daki merkez ofisinden Rusya İmparatorluğu genelindeki şubelerine ve Filistin'deki misafirhanelere dağıtırdı. Bu metinlerle vaazlar düzenlenerek Rus hacılara ve genel olarak Rus

[688] Kin, "Çteniya o Svyatoy Zemle, ih tsel i znaçenie dlya pravoslavnavo Russkavo naroda (s risun.)", *SİPPO*, T XV, (St. Petersburg, 1904), s. 9-22; *Çteniya o Svyatoy Zemle*'nin sayılarından 32 sayfalık V. S. Solovyev, *30-e Çtenie, Svyaşennaya İstoriya na Svyatoy Zemle, Vethiy Zavet (XXII)*, St. Petersburg 1899; 40 sayfalık A. A. Dmitriyevskiy, *72-e Çtenie, Tipı Sovremennıh Palomnikov v Svyatuyu Zemlyu*, St. Petersburg 1905; *Ukazatel Trudov*, s. 285-291.

D. S. Dmitriyevskiy, *Beseda o Russkom Palomniçestve i İPPO No. 5*, St. Petersburg, 1899; *Besedı o Svyatoy Zemle*'nin sayılarından Yoan Veryujskiy, *Beseda o Svyatoy Zemle VI No. 17*, St. Petersburg 1900; V. S. İlinskiy, *Beseda o Svyatoy Zemle, Znaçenie Svyatoy Zemli dlya Pravoslavno-Russkovo Naroda No. 26*, St. Petersburg 1902; Rahip Makariy, Tomskiy ve Barnaulskiy, *Beseda o Svyatoy Zemle, Prostıe Reçi o Velikih Delah Bojiih No. 30*, St. Petersburg 1902.

[690] V. V. Tsıs, O. P. Tsıs, "Obraz Palestinı v Propovedniçeskiy Deyatelnosti Zapadno-Sibirskih Otdelov İPPO", *Vestnik Çelyabinskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, T XXX/Vıp. 57(321) (Çelyabinsk, 2013), s. 79-83.

İ. Belkind, *Sovremennaya Palestina v fiziko-etnografiçeskom i politiçeskom otnoşeniyah*, İzdanie G. M. Levinsona, Odessa 1903; *Putevoditel po Svyatım Mesatm Rukovdstvo dlya Russkih Palomnikov, Otpravlyayuşçihsya v İerusalim, na Afon, Sinai, v Bar-Grad i Rim*, İzdanie İPPO, St. Petersburg 1910.

halkına cemiyetin faaliyetleri anlatılır; bu şekilde bir yandan kutsal topraklara dair Rus halkı bilgilendirilirken diğer yandan cemiyetin faaliyetlerini finanse edebilmek için bağışlar toplanırdı.[692]

Filistin Cemiyetinin, Rus hacılığının çehresini değiştiren bütün bu faaliyetlerine paralel olarak dönemin siyasi ve sosyal meselelerinin de etkisiyle Rus hacıların yıllara göre sayıları değişkenlik göstermekteydi. Henüz cemiyet kurulmadan önce 1877/8'de Osmanlı-Rus Savaşı'ndan dolayı Rus hacıların sayısı 35'e, 1891/2'de ise Osmanlı'nın uyguladığı karantinadan dolayı 350'ye düşmüştü.[693] Buna karşın 1890'ların sonlarına doğru artış eğilimi[694] gösteren Rus hac seyahatleri, 1900'de Osmanlı Filistini'ni vuran kolera salgınına rağmen 7.780'e ulaşmıştı.[695] Fakat Rus-Japon Savaşı ve Rusya'da yaşanan çatışmaların etkisiyle 1904/5'te Rus hacı sayısı bir önceki sezonda ulaştığı 7.046 kişiden 2.249 kişiye geriledi.[696] Bu sayısal azalmayı gözlemleyen Beyrut Valisi İbrahim Halilî Paşa, padişaha verdiği 5 Mayıs 1904 tarihli malumatta, Paskalya münasebetiyle Kudüs ve Nasıra'yı ziyarete gelen kadın-erkek 650 nefer Rus hacının (züvvâr) diğer senelere nispeten az olduklarını ifade etmişti.[697] Savaşın sona ermesiyle 1906/7 hac sezonunda cemiyetin Rus hacı sayısı 6.300'ün üzerine

Cemiyet, 1911'de şubelerine bu yayınların 14.000 kopyasını dağıtmıştı. Bk. "Doklad Obşemu Godovomu Sobraniyu İPPO 24 Aprelya 1911 g.", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 274.

V. N. Hitrovo, "Otkuda idut v Svyatuyu Zemlyu Russkie Palomniki (s kartuyu)", *SİPPO*, T XI (St. Petersburg, 1901), s. 131-132.

Rus hacı sayısının 1897'de 5.000'e yaklaşmasından dolayı ek tedbirler almak durumunda kalan cemiyet, Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketinden Odessa-Yafa arası seyreden hacı gemisi sayısını artırmasını talep etmişti. Bk. "Godovoe Obşee Sobranie İPPO 17 Maya 1898 g.", *SİPPO*, T IX (St. Petersburg, 1899), s. 155-156; Öte yandan, 25 Mart 1896 tarihli Rus Elçiliğinden Babıali'ye gönderilen takrirde, mevcut sayılardan daha fazla olarak "Kudüs-i şerife gelen Rusyalu züvvârın 'adedi senevî 7.000 nüfûsa resîde olduğu" ifade edilmiştir. Bk. BOA. BEO. 760/56932.

Salgın dönemindeki bu artış, Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketinin Odessa'dan Yafa'ya sonra da İskenderiye'ye doğrudan seferlerini askıya almasına ve cemiyetin temsilcilerinin uyarılarına rağmen gerçekleşmişti "Otçet Upolnomoçennavo İPPO v Odesse, M. İ. Osipova za 1900/1 g.", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 262-263.

696 "Godovoe Obşee Sobrnie İPPO 4 Dekabrya 1905 goda", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 122-123.

Beyrut valisinden, padişaha gönderilen 5 Mayıs 1904 tarihli malumata dair bk. BOA. Y.MTV. 267/44.

çıkmış[698] ve bu tarihten itibaren her yıl düzenli olarak artarak 1909/10 hac sezonunda 9.000'e,[699] I. Dünya Savaşı'ndan önceki son hac sezonu olan 1913'te ise 12.000'e ulaşmıştır.[700]

**Tablo 1:** Rus Hacıların Yıllık Sayıları (1866-1899)[701]

| Hac Yılı | Hacı Sayısı | Hac Yılı | Hacı Sayısı | Hac Yılı | Hacı Sayısı |
|---|---|---|---|---|---|
| 1866/7 | 1098 | 1877/8 | 35 | 1888/9 | 3666 |
| 1867/8 | 1004 | 1878/9 | 228 | 1889/90 | 3817 |
| 1868/9 | 1509 | 1879/80 | 1569 | 1890/1 | 1817 |
| 1869/70 | 2035 | 1880/1 | 2009 | 1891/2 | 350 |
| 1870/1 | 1293 | 1881//2 | 2001 | 1892/3 | 2815 |
| 1871/2 | 1759 | 1882/3 | 2447 | 1893/4 | 3590 |
| 1872/3 | 1832 | 1883/4 | 2145 | 1894/5 | 4164 |
| 1873/4 | 1575 | 1884/5 | 2831 | 1895/6 | 4852 |
| 1874/5 | 1772 | 1885/6 | 2673 | 1896/7 | 3946 |
| 1875/6 | 1079 | 1886/7 | 2538 | 1897/8 | 2852 |
| 1876/7 | 710 | 1887/8 | 2588 | 1898/9 | 6128 |

1889'a kadar Odessa'dan Yafa'ya giden gemilere binen Rus hacıların neredeyse tamamı, imparatorluğun Karadeniz limanlarına coğrafi olarak yakın ve nüfus olarak yoğun orta ve güney kısımları ile Aşağı İdil (Volga) havzasından gelmekteydi. Fakat Filistin Cemiyetinin faaliyetleriyle, XIX. yüzyılın sonuna doğru Rus hacılığı, imparatorluğun Karadeniz limanlarına coğrafi olarak

"Palomniçeskiy Sezon 1907 g. v Meditsinskom Otnoşenii", *SİPPO*, T XIX (St. Petersburg, 1908), s. 140.

"Statistika Palomniçestva ko Grobu Gospodnyu v 1910 godu", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 305.

[700] Baczkowski, "Russia and the Holy Land" s. 44.

Bu tablo, muhtelif kaynaklardaki istatistikler kullanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır. Buna göre Cemiyetin Sekreteri V. N. Hitrovo'nun, 1865-1882 arası Kudüs'e seyahat eden Rus hacıların yıllara göre sayısını verdiği makalesi için bk. Hitrovo, "Otkuda idut", s. 131; 1883-1899 arası Kudüs'e seyahat eden Rus hacıların yıllara göre sayısını verdiği makalesi için bk. V. N. Hitrovo, "Kakimi Putyami idut Russkie Palomniki v Svyatuyu Zemlyu", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 312; Ayrıca cemiyetin sekreterinin 1888-1900 arası Kudüs'te Rus misafirhanelerinde kalan Rus hacıların sayısını gösteren tablo bu bağlamda benzer istatistikler sunmaktadır. Bk. "Doklad Sekretarya Obşestva o Polojenii Russkih Podvoriy v İerusalime", *SİPPO*, T X (St. Petersburg, 1900), s. 612-613.

uzak ve nüfus olarak seyrek bölgelerinin de katılımına açıldı.[702] 1912'de Rus hacılarla Kudüs'e seyahat eden Stephen Graham, Rus hacıların bölgesel dağılımına değinirken, bunların Rusya'nın en ücra köşelerinden geldiklerini ve neredeyse hiçbir hacının aynı eyaletten başka bir hacıya rastlamadığını aktarıyordu. Öyle ki hac seyahati boyunca Karpatlar'dan bir adam Urallar'dan bir köylüyle, Arhangelskli Kafkasya steplerinden gelenle, Dinyeperli Peçoralı'yla, Novgorodlu Sibirya'da Baykal'ın ötesinden bir hacıyla konuşurdu.[703] Rus hac seyahatlerine, imparatorluğun bütün bölgelerinden katılımın olması, doğal olarak Rus hacılığının sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısında da köklü değişimi beraberinde getirmişti. Bu bağlamda Hitrovo'nun 1883-1897 arası Kudüs'ü ziyaret eden Rus hacılara dair sunduğu bilgiler, hacıların sınıf ve cinsiyetlere göre dağılımına ve sosyal kökenlerine açıklık getirmektedir:

**Tablo 2:** Rus Hacıların Sınıf ve Cinsiyete Göre Dağılımı (1883-1897)[704]

| **Sınıflar** | **Erkek** | **Kadın** | **Toplam** |
|---|---|---|---|
| Ruhbanlar | 236 | 536 | 772 |
| Küçük Soylu | 294 | 373 | 667 |
| Tüccarlar | 199 | 179 | 378 |
| Küçük Burjuva | 887 | 1926 | 2813 |
| Alt Gruplar | 702 | 865 | 1567 |
| Köylü | 5029 | 11012 | 16041 |

Tabloda hacıların %72'sinden fazlasını köylülerin oluşturması, cemiyetin faaliyetleri sonucunda Rus hacı sayısında meydan gelen artışın, Rus köylülerin katılımıyla gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Hitrovo'nun belirttiği üzere Rus hacı sayısının ve özellikle toplumun alt sınıflarından katılımın artışındaki faktörler arasında gemi ve demiryolu taşımacılığının geliştirilerek ulaşımın kolaylaştırılması ve masraflarının düşürülmesi ile Kudüs'te konaklama kapa-

Cemiyetin sekreteri Hitrovo'nun Rus hacıların bölgelere göre sayısal dağılımını verdiği detaylı tablo, bu bağlamda son derece önemlidir. Tablo için bk. Hitrovo, "Otkuda idut", s. 139-141; Ayrıca bk. "Dvijenie Palomnikov çerez Odessu s 1 Marta 1909 g. po 1 Marta 1910 g.", *Otçet İPPO za 1908/1909 i 1909/1910 g.g.*, (St. Petersburg, 1911), s. 99-100.

Graham, *Russian Pilgrims*, s. 65.

[704] Hitrovo, "Kakimi Putyami", s. 317; Ayrıca, 1895-1899 yılları arası hacıların sınıflara göre dağılımı ı detaylı bir şekilde gösteren tablo için bk. Hitrovo, "Otkuda idut", s. 146.

sitesinin artırılması ve şartlarının iyileştirilmesi vardı.[705] Fakat fiziki şartların iyileştirilmesine rağmen Rus hacılar için 'Batılı standartlar'da seyahat konforu ve kalitesinden söz edilemediği gibi 1883-1899 arası Kudüs'e seyahat eden Rus hacıların %97.52'si yol masraflarını dahi karşılayabilecek durumda değildi.[706] Öyle ki Rus hacılarının fakirliği ve acınası halleri mahalli Osmanlı memurlarının da dikkatini çekmişti. 2 Mayıs 1900 tarihli Sadarete gönderilen bir malumatta Rus hacıların sınıfsal görünüşleri "fakr û zarûret" sözcüğüyle karşılanıyordu. Zira "ba'zen her kâfilesi üç beş yüz raddesinde bulunan Rus züvvârının fakr û zarûretleri hakîkaten hâllerinden nümâyân"dı.[707]

Peki, Ruslar her türlü sefalet ve zorluğa rağmen Kudüs'e neden seyahat etmekteydi? İngiliz muhabir Stephen Graham, bu soruya cevap olarak Rus köylüsünün katıksız Ortodoksluğunu ve maneviyatını;[708] İtalyan yazar Matilda Cerao ise Rus halkının karakterini, hayat şartlarını ve Rusya'nın iklimsel sertlikleri ile kasvetli doğasını göstermişti.[709] Bu tespitlerle de uyumlu olarak Filistin Cemiyetinin hac felsefesine göre Rus hacılığı turistik bir hareketlilik değil; aksine uzun, konforsuz ve tehlikeli bir yolculuğa katlanma sabrından ve fedakârlığından ibaretti. Özünde Rus insanının dindarlığı ve zihin yapısı bulunan Rus hacılığı, "sözde eğitimli insanların peşinden gittiği ideallerden birçok anlamda daha yüksek ve saf olan bir tutkuyu" temsil ediyordu.[710] Dolayısıyla bu tutkunun önüne engeller konulmasını büyük bir günah olarak kabul eden cemiyetin konseyi, Rus hacıların ve kafilelerin sürekliliğini sağlamak için izlediği siyasetin de parçası olarak imparatorluk genelinde şubelerine gönderdiği talimatnamede, Rus hacılara insancıl muamelede bulunulması gerektiğini vur-

Hitrovo, "Otkuda idut", s. 133-134.

706 Hitrovo, "Kakimi Putyami", s. 316-317.

Sadarete 2 Mayıs 1900 tarihli malumata dair bk. BOA. DH. MKT. 2339/96.

708 Graham, *Russian Pilgrims*, s. 86-87.

709 Dmitriyevskiy, "Russkoe Palomniçestvo", s. 278-279.

710 Svyaşennik V. Yanovskiy, "Smısl i Znaçenie Russkavo Palomniçestva v Svyatuyu Zemlyu", *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 46-62; Öyle ki deniz üzerinden seyahat eden hacılar, sadece doğayla mücadele ederken, karadan seyahat edenler "hakarete" maruz kalır, seyahatleri hapis ve çoğu zaman ölümle sonuçlanırdı. Kırım Savaşı öncesinde Küçük Asya ve Suriye üzerinden yürüyerek seyahat eden Rus hacıların %50'ye yakını hikâyelerini anlatmak için Rusya'ya asla geri dönemezlerdi. Bk. Graham, *Russian Pilgrims*, s. 96.

gulamıştı.[711] Rus hacılığının arkaplanında mistik bir motivasyon arayan bu yorumlara karşın Stephen Graham'ın sunduğu genel kitleyi temsil eden Rus hacı portreleri arasında, hacılığın dünyevi boyutuyla da ilgilenen dönemin sıradan insanlarını görmek mümkündür. Bunlar arasında dilencilikle seyahat edenler, köyünden yeni çıkmış her söylenene inananlar, hastalığına şifa arayanlar olduğu gibi Filistin Cemiyetinin hac kurallarına uymayanlar, Paskalya'da dahi sarhoş gezenler, 'mehdivari peygamberliğini' ilan edenler, Kudüs'e gidemeyenlerin 'vekilliğini' yaparak hacılığı meslek edinenler ve ibadetten öte ruhani ticaretle uğraşanlar da vardı.[712]

Öte yandan Rus hacılığının dikkate değer önemli bir diğer portresini de tabloda hacıların %65'ini oluşturan Rus kadınlar teşkil etmekteydi. Cemiyetin tarihini kaleme alan A. A. Dmitriyevskiy, çoğunlukla yaşları 25-45 veya 50 civarında olan Rus kadın hacıları kutsal topraklara getiren motivasyona, Rus hayat tarzının sosyoekonomik yapısında cevap aramış ve Rus kadınlarının, İtalyan, Polak ve Fransız kadınlarına göre zorluklara çok daha alışkın, kararlı bir yapıya sahip olduklarını belirtmiştir.[713] 12 Temmuz 1913'de Orenburg'daki *Vakit* gazetesinde yayımladığı yazısında Yusuf Akçura, Kudüs'te bulunduğu sırada tuzlu salatalık turşuları, çuvallarla salamura balıklar ve kara paskalya ekmekleri satan Rus kadınlarından bahsetmiştir. Dahası Yusuf Akçura, XIX. yüzyılın sonuna doğru köylüler, bürokratlar, hanedan mensupları, aristokratlar, yazarlar ve bilginlerin katılımıyla hiç olmadığı kadar çeşitlenen Rus hacılığının sosyoekonomik ve sosyokültürel manzarasını, Kudüs'teki Paskalya arifesini tasvir eden şu ifadeleriyle aktarmıştır:

> Bizim sokakta Rusçadan başka dil işitmek mümkün değil, Rus parasından başka para görmek mümkün değil, eteklerinin ucu sokak taşlarına değen Rus hacılar bizim sokaktan sesli sesli du'âlar okuyup geçiyor. İçlerinde belleri bükülmüş ak saçlı köylülerden, iyi bir şekilde, Avrupaî burjuva kadınlara kadar her türlüsü var. Bunlar Arhangelsk'ten, İrkutsk'tan yarı yaya gelmekte olan artık Hristiyan dünyâsında nev'leri azalmış bir türlü mahlûkât, ya'nî îmânlı Rus hacılar...[714]

"Rukovodyaşiya Pravila dlya Deystviya Otdelov i Upolnomoçennıh İPPO", *SİPPO*, T VII (St. Petersburg, 1897), s. 19-20.

Genel olarak bk. Graham, *Russian Pilgrims*; Ayrıca bk. Arslan, *Emperyal Rusya*, s. 92-101.

Dmitriyevskiy, "Russkoe Palomniçestvo", s. 299.

Akçura, *Suriye ve Filistin*, s. 134.

Bu ifadelerle de uyumlu olarak XIX. yüzyılın sonundan itibaren Rus hacılar arasında, Rus öğrencilerini dahi görmek mümkündü. St. Petersburg, Moskova, Kiev ve Kazan ilahiyat akademileri ve seminaryalarından öğrenciler, düzenlenen hac seyahatleriyle kutsal topraklarda Filistin Cemiyetinin misafirleri olmaktaydı. Kutsal topraklar, hâlâ İncil döneminde yaşayan Ortodoksların bulunduğu ve Avrupa medeniyetinin dokunmadığı mecralardı. Dolayısıyla kutsal topraklara seyahatin, bir Rus öğrenciye bir yandan bağımsız dinî ve ahlaki bakış açısı kazandıracağı umulurken diğer yandan onun zihinsel ve estetik ufkunu genişleteceği bekleniyordu ve bu nedenle hac öğrenciler arasında teşvik edilmekteydi. Bu bağlamda Rus öğrencilerin hac seyahatleri Ortodoksluk ile Rus Şarkiyatçılığının ayrılmazlığını da ifade etmekteydi. Özellikle Rusya'da okulların tatil olduğu ve Kudüs'te Rus misafirhanelerinin boş bulunduğu yaz aylarında gerçekleştirilen öğrenci hac seyahatleri, cemiyetin konseyi tarafından tutkuyla desteklenmekteydi.[715]

Bu bağlamda Doğu'ya birçok kez seyahat eden İmparatorluk 1. Seminaryası öğretmeni ve Filistin Cemiyetinin onursal üyesi N. K. Gortalov'un idaresinde 15 öğrencinin katılımıyla 1898'de ilk öğrenci hac seyahati Kazan'dan gerçekleştirildi. 22 Mayıs-17 Temmuz 1898 tarihleri arasında gerçekleşen bu seyahat için cemiyetin Odessa Temsilcisi M. İ. Osipov'un girişimleriyle öğrencilere %50 indirimli olarak 13 rubleye gemi biletleri sağlanmıştı. İstanbul, Aynaroz, Beyrut, Yafa ve Kudüs'e seyahat eden öğrenciler, bilhassa Rus Arkeoloji Enstitüsünü ve Filistin Cemiyetinin okullarını ziyaretleri sırasında görkemli bir şekilde karşılanmıştı.[716] Kutsal topraklara gerçekleştirilen ikinci öğrenci haccı ise 1900'de Moskova İlâhiyat Akademisi Rektörü Piskopos Volokolamsk Arseniy Stadnitskiy idaresinde akademiden 15 öğrencinin katılımıyla düzenlendi. 1882 ve 1884 yazlarında akademi öğrencisiyken kutsal topraklara hac seyahati gerçekleştiren ve hac tecrübesinin sonraki meslek hayatındaki önemini bilen rektör Arseniy, öğrenci haccını dinî amaçlı yani "kutsal yerlere dokun-

Dmitriyevskiy, "Russkoe Palomniçestvo", s. 310; A. A. Dmitriyevskiy, *Tipı Sovremennıh Russkih Palomnikov v Svyatuyu Zemlyu*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1905, s. 33; "Godovoe Obşee Sobranie İPPO 17 Maya 1898 g.", *SİPPO*, T IX (St. Petersburg, 1899), s. 159.

N. K. Gortalov, "Pervaya Poezdka Russkih Gimnazistov Palestinu", *SİPPO*, T X (St. Petersburg, 1900), s. 548-553; Ayrıca detaylı raporu için "Molodie palomniki v Sv. Zemle", *SİPPO*, T XI (St. Petersburg, 1901), s. 37-110.

mak" ve bilimsel amaçlı yani "saha çalışması yapmak" olarak tanımlamaktaydı. Dolayısıyla öğrencilere seyahatin 6 ay öncesinden başlamak üzere kutsal toprakların coğrafi haritası, tarihi, yol ve güzergâhları hakkında eğitim verilmesinin yanı sıra hac seyahatine akademinin hocalarından İncil Arkeolojisi dersleri veren Piskopos Arseniy, İncil Tarihi dersleri veren V. N. Mıştsın, Rusya'nın Ortodoks Doğu ile ilişkileri üzerine çalışan N. F. Kapterev de dahil edilmişti. Nitekim hac seyahati boyunca İstanbul, Aynaroz, Yafa, Kudüs, Beytüllahim, Şeriya Nehri, Nasıra ve Tabor gibi yerler ziyaret edilirken Mıştsın tarafından Antonin Kapustin'in Ruhani Misyondaki kütüphanesi ve müzesi de tasnif edilmişti.[717]

Benzer bir diğer öğrenci haccı, 1905'te Arseniy'in ardılı Moskova İlâhiyat Akademisi Rektörü Yevdokim Meşerskiy'in idaresinde düzenledi. Diğerlerine göre katılımın oldukça geniş olduğu seyahate 26 öğrencinin yanı sıra Rektör Yevdokim, profesörler N. F. Kapterev, P. V. Tihomirov, N. A. Zaozerskiy, İ. V. Popov ve dışarıdan 30 kişi katılmıştı.[718] Kudüs'ten Taberiye tarafına gitmek için "seyâhatleri tedrîsî maksatla olan Rus talebelerin vesâ'it-i mâliyeleri müsa'id olmadığı için meccânen (ücretsiz) mürûr tezkeresi" verilmesi yönünde 10 Temmuz 1905'deki Rus konsolosunun talebi, Dahiliye Nezareti tarafından kabul edilmemişti.[719] Bu seyahatten kısa bir süre sonra 1907'de Kazan İlâhiyat Akademisi Rektörü Piskopos Aleksey, P. K. Juze ve Filistin Cemiyetinin Kazan Temsilcisi N. K. Gortalov'un öncülüğünde akademinin 17 öğrencisi Aynaroz ve Filistin'e hac seyahati gerçekleştirdi. Önceden olduğu gibi %50 indirimli biletlerle seyahat eden öğrenci kafilesi, yol boyunca birçok noktada durakladı. Cemiyetin okullarını ziyaret için Trablusşam'a giden kafile, Kuzey Suriye okulları müfettişi tarafından görkemli bir şekilde karşılandı. Buradan ikiye ayrılan öğrencilerin bir kısmı Şam ve Nasıra üzerinden, diğer kısmı ise Yafa üzerinden

E. R. Strelnikov, "Palomniçestvo na Vostok Svyaşennomuçenika Varsonofiya, Episkopa Kirillovskovo, s gruppoy Moskovskoy Duhovnoy Akademii v 1900 godu", *Jitie Novomuçenikov Krillovskih Ç. I-II*, (Moskova 2004), s. 30-53.

[718] Sadece birkaç izlenimi içeren yazışma dışında seyahate dair herhangi bir anlatı kaleme alınmamıştır. Bk. N. Yu. Suhova, "Palomniçeskie Poezdki Prepodavateley i Studentov Duhovnıh Akademiy", *Vestnik Pravoslavnovo Svyato-Tihonovskovo Gumanitarnovo Universiteta (PSTGU)*, Vıp. 6(49) (Moskova, 2012), s. 32.

[719] Kudüs Mutasarrıfı Reşid Bey'den Dahiliye Nezaretine 10 Temmuz 1905 tarihli belge için bk. BOA. DH. TMİK. M. 203/8.

Kudüs'e devam etti. Akabinde öğrencilerden İskenderiye ve Aynaroz istikametine gidenler oldu.[720] Seyahate dair detaylı izlenimler ise katılımcılar tarafından kaleme alınan bir seyahatname şeklinde 1908'de yayımlandı.[721]

1909'daki benzer bir hac seyahati, bu kez St. Petersburg'daki Rus orta ve yüksek öğretim kurumlarından bir grup öğrenci tarafından gerçekleştirildi. Bunlardan birincisi İmparatorluk 2. Seminaryası öğretmeni N. Şubin'in idaresinde 1 müfettiş, 5 öğretmen ve 45 öğrenci; ikincisi Harbiyeli Kolordusu Müdürü Lindeberg, 30 askerî öğrenci, 2 öğretmen, 1 doktorun dahil olduğu 37 kişi; üçüncüsü ise 49 öğretmen ve öğrenciden oluşmaktaydı. Filistin Cemiyetinin desteğiyle bu öğrenci kafileleri, Filistin'de Nasıra, Hayfa, Beytüllahim, Taberiye gibi birçok yerleşimdeki kutsal yerlere ve Rus kurumlarına gerçekleştirdikleri ziyaretlerin yanı sıra Suriye, Mısır ve Yunanistan'a da seyahat etti.[722] 1911'de ise Kiev İlâhiyat Akademisinden profesörler ve 10 öğrencinin yanı sıra Rahip Aleksandr Glagolev, Kiev Piskoposu Dmitriy Dmitriyev'in katılımıyla Filistin, Aynaroz ve Mısır'a hac seyahati gerçekleştirdi. Seyahat boyunca ziyaret edilen her şehir ve görülen her kutsal yer ve ikon, bunların ruhani ve tarihî önemleri, kişisel izlenimlerle modern durumları ve hacıların derin hislerine yer verilen bir hac anlatısı öğrencilerden biri tarafından kaleme alınarak yayımlandı.[723] Bu seyahatten 3 yıl sonra 1914'te Kiev İlâhiyat Akademisi öğrencileri tarafından bir kez daha Filistin, Mısır ve Ayranoz'a hac seyahati planlandı. Seyahate katılmak üzere St. Petersburg İlâhiyat Akademisinden 14 ve Kazan İlâhiyat Akademisinden 6 olmak üzere toplam 20 öğrenci kayıt oldu. Ancak planlan bu seyahat ve Rus öğrencileri arasında oluşmaya başlayan hacılık geleneği, 1914'te savaşın başlamasıyla yarıda kaldı.[724]

[720] İ. Svetovostokov, "Kazanskoe Akademiçeskoe Palomniçestvo po Grobu Gospodnyu - Vesti s Pravoslavnavo Vostoka", *SİPPO*, T XIX (St. Petersburg, 1908), s. 179-181.

*Putevıe Zametki Palomnikov-Studentov Kazanskoy Duhovnoy Akademii (Ekskursiya po Blijnemu Vostoku Letom 1907 g.)*, Tsentralnaya Tiografiya, Kazan 1908; Ayrıca Kazan İlahiyat Akademisi öğrencilerinin Doğu'ya seyahatleri için yapılan hazırlıklara dair 1906 tarihli belge için bk. NART. f. 10, op. 1. d. 10762.

"Russkiya ekskursii v Svyatuyu Zemlyu letom 1909 g.", *SİPPO*, T XXI (St. Petersburg, 1910), s. 83-85.

S. E. Kaneyev, *Pervaya Palomniçeskaya Ekskursiya Studentov İmperatorskoy Kievskoy Duhovnoy Akademii v Sv. Zemlyu letom 1911 g.*, Tipografiya Ats. Obşestva, Kiev 1914.

Suhova, "Palomniçeskie Poezdki", s. 33; 1914'te gerçekleştirilmesi planlanan hac seyahati için Kazan İlahiyat Akademisindeki hazırlıklara dair bk. NART.f. 10, op. 1, d. 11220.

Rus öğrencilerin yanı sıra Akdeniz'deki Rus denizciler de fırsat bulduklarında kutsal toprakları ziyaret ederlerdi. Sözgelimi Yafa ve Kudüs'e gidecek olan Rusya'nın Akdeniz Filosu Kumandanı Amiral Avelan'a kolaylık gösterilmesi hususu, Rus Elçiliğinden iltimas edilmesi üzerine, 5 Eylül 1893'de gerekli merasimlerin yapılması için mahalline tavsiyede bulunulmuştu.[725] 1899'da ise Antakya Patriği Meletios lehine yapılan gösterilere destek olmak için Suriye kıyılarına gönderilen Amiral Skrıdlov ve komutasındaki 314 kişilik Rus Akdeniz filosu mürettebatı, Paskalya sırasında Kudüs'e beklenmedik bir ziyaret gerçekleştirmişti.[726]

Öte yandan Rus imparatorluk ailesinden grandük (velikiy knyaz) ve granduşeslerin (velikaya knyaginya) kutsal topraklara muhtelif ziyaretleri, diğer Avrupalı emperyal ailelerin/hanedanların ve soyluların benzer ziyaretleri gibi dönemin olgusuydu. Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyeti ve meseleleri ile doğrudan bağlantılı olan bu ziyaretlerin ilki, 1859'da İmparator II. Aleksandr'in biraderi ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Grandük Konstantin Nikolayeviç'in Kudüs'e hac seyahatidir. Filistin'in muhtelif mahallerindeki kutsal yerleri ziyaret eden[727] Grandük Konstantin'in seyahatinin asıl amacı, sayıları artan Rus hacıların konaklama sorunları ile misafirhane inşa edilmesi için arazi alımları gibi Filistin'deki Rus mevcudiyetinin hayati sorunlarının çözümüydü.[728] Grandük Konstantin, Kudüs mutasarrıfı ile görüşmesi sırasında, misafirhane ve kilise gibi binalar inşa etmek için Ruslar tarafından satın alınan Meydam ismindeki arsaya resmî ruhsat verilmesi ve alınması gereken diğer arsalar için kolaylık sağlanması gibi konuları ele almıştı. Nitekim ilgili arsa padişah tarafından Ruslara hediye edilirken Grandük Konstantin, Rusya'ya dönüşünde Filistin Komitesinin kuruluşundaki etkisiyle, satın alınan arsalara hacı misafirhanesi, Kutsal Teslis Katedrali, Rus Ruhani Misyonu gibi binaların inşasında önemli rol oynadı.[729]

5 Eylül 1893 tarihli malumata dair bk. BOA. Y.A. HUS. 291/57.

[726] "Doklad Sekretarya Obşestva", s. 612; A. N. Hohlov, "Rossiyskie Pravoslavnıe Şkolı v Palestine na rubeje XIX-XX vv.", *Vostoçnıy Arhiv*, No. 16 (Moskova 2007), s. 20-22.

Sayda Valisi Hürşid Mehmed Paşa'dan Sadarete 2 Haziran 1859 tarihli ariza için bk. BOA. A.} MKT. UM. 352/3.

"Rusyalu tarafından hâric-i şehirde binâsı tasmîm olunan misâfirhâne ve kilisenin emr-i inşâ'sı vezâ'if-i sa'âdetlerine i'tâ olunmuştu..." 18 Haziran 1859 tarihli belge için bk. BOA. HR. MKT. 295/92.

Kudüs Mutasarrıfı Süreyya Mustafa'dan Sadarete 26 Haziran 1859 tarihli tezkere ve 28

Diğer bir emperyal ziyaret, 1872'de Grandük Nikolay Nikolayeviç'in Beyrut, Şam, Celile, Nasıra, Tabor, Ceriko, Kudüs ve Yafa gibi mahallerdeki muhtelif kutsal yerlerin yanı sıra İskenderiye'ye seyahatidir. Bu dönemde 1864'te Filistin Komitesi tarafından ana yapısı bitirilen ve Filistin Komisyonu tarafından 1872'de iç dekorasyonu tamamlanan Kutsal Teslis Katedrali'nin kutsanarak açılması ise Grandük Nikolay Nikolayeviç (Starşey)'in Ekim 1872'de Kudüs'ü ziyareti sırasındaki iştirakiyle gerçekleştirilmiştir.[730] Ayrıca 1872'de Grandük Nikolay'ın seyahati, Bulgar Ekzarhlığı bağlamında Kudüs Patrikliği kriziyle de doğrudan ilgilidir. Zira 29 Ağustos 1872'de Bulgar Ekzarhlığının şizmatik ilan edilmesi kararına karşı muhalefet gösteren Kudüs Patriği II. Kirilos'un, bu sırada Grandük Nikolay'a Kudüs'e seyahatinde eşlik etmek için İstanbul'daki toplantıyı erkenden terk etmesiyle kriz başlamıştır.[731]

1881'de babaları İmparator II. Aleksandr ve anneleri İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna'nın vefatından sonra teselli bulmak amacıyla grandükler Sergey Aleksandroviç, Grandük Pavel Aleksandroviç ve Konstantin Konstantinoviç'in kutsal topraklara seyahati Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin tarihinde dönüm noktası olmuştur. Grandükler Beyrut, Şam, Hayfa, Yafa, Nasıra, Balbek, Beytüllahim, Beyt Cala, Şeriya Nehri, Ölü Deniz (Bahr-ı Meyyite) ve İskenderiye'yi (daha sonra Bursa ve İstanbul) ziyaret etmişlerdir. Seyahatleri sırasında birçok kutsal yeri ziyaret etmenin yanı sıra Beyrut'ta Rus kız okulunu, Kudüs'te Rus Yerleşkesini ve bütün Rus kurumlarını (Moskofya), Beyt Cala'da Rus okullarını, Hayfa ve Nasıra'da Rus kız ve erkek okullarını ve eczanelerini "geşt ü güzâr" etmişlerdir.[732] Grandüklerin seyahatleri sırasın-

---

Aralık 1858 tarihli irade için bk. BOA. İ. HR. 169/9096.

Katedral, Grandük Nikolay Nikolayeviç'in, Kudüs'ü ziyareti sırasında kutsanarak açılmıştır. "Rusya imparatoru hazretlerinin birâderi Grandük Nikola cenâblarının tebdîlen Mısır`a ve oradan Kudüs'e gideceği ve 'avdetinde dahî Dersa'âdet'den geçeceği istihbâr olunduğu"na dair 19 Eylül 1872 tarihli tezkere için bk. BOA. İ. HR. 256/15278; Grandük Nikolay Nikolayeviç'in seyahatine dair bk. D. A. Skalona, *Puteşestviye po Vostoku i Svyatoy Zemle v svite velikovo knyazya Nikolaya Nikolayeviça v 1872 godu*, Gosudarstvennıe Bumag, St. Petersburg 1881.

Sadaretten Kudüs Mutasarrıflığına 26 Ekim 1872 tarihli telgraf için bk. BOA. A.}MKT. MHM. 442/51.

5 Kasım 1881 tarihli layiha için bk. BOA. Y. EE. 12/18; Kudüs ziyaretleri sırasında yapılan istikbal merasimine dair 5 Ocak 1881 tarihli belge için bk. BOA. Y. PRK. TŞF. 1/43.

da Kudüs'te yaptıkları girişimler neticesinde, Zeytin Dağı'nda Azize Mariya Magdalina Kilisesi'nin (Tserkov Svyatoy Marii Magdalini) inşasına başlanmıştır.[733] Bu seyahat, Grandük Sergey Aleksandroviç'in Rusya'ya dönüşünde, Hitrovo'nun girişimleriyle kurulacak olan Ortodoks Filistin Cemiyetine maddi ve manevi desteğini sunarak cemiyetin başkanlığını kabul etmesini beraberinde getirmiştir.

1888'de ise Grandük Sergey Aleksandroviç, Grandük Pavel Aleksandroviç ve Grandüşes Yelizaveta Feodorovna'nın ikinci kez Kudüs'e seyahati, müteveffa anneleri İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna adına inşa edilen Azize Mariya Magdalina Kilisesinin açılışını yapmak ve 1882'de faaliyetlerine başlayan Filistin Cemiyetinin muhtelif bölgelerdeki etkisini yerinde görmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Mısır, Beyrut, Cebel-i Lübnan, Şam, Yafa, Kudüs, Halilürrahman, Nasıra ve Taberiya taraflarında birçok kutsal yeri ve buralardaki Rus okullarını ziyaret etmişlerdir.[734] Nitekim Grandük Sergey padişaha gönderdiği teşekkürde, annesi adına inşa edilen kilisenin kutsanmasına katılmasına ve başkanı olduğu Filistin Cemiyetine vurgu yaparak cemiyetin çalışmaları devam ettikçe kutsal topraklarda Rus hacıların bazı eksiklerinin telafi edileceğini ümit ettiğini ifade etmesi, ziyaretinin doğrudan bölgedeki Rus mevcudiyetinin meseleleriyle ilgili olduğunu ortaya koymaktadır.[735]

Öte yandan Osmanlı Devleti, Rus imparatorluk ailesinden grandük ve grandüşeslerin Filistin'i ziyaretleri sırasında 'lâzım gelen mu'âmelât-ı ihtirâmîye'de bulunulmasına özel önem vermiştir. Bu bağlamda 1859'da Grandük Konstantin'in ziyaretinden 1888'de Grandük Sergey'in ziyaretine kadar gösterilen ihtiramda temel ölçüt İngiltere ve Avusturya gibi sair Avrupalı prenslere yapılan muamele olmuştur. Zira 1859'da Grandük Nikolay'a "fazla bir mu'âmele gösterilirse ihtimâl ki ötekiler (İngiltere Kraliçesi hazretlerinin küçük mahdûmları) memnûn kalmayacaklarından" yapılacak merasimin öncekilerden farklı olmaması yönünde Sayda valisine ve Kudüs mutasarrıfına talimat gönderilmiştir. Bu bağlamda Avrupalı prenslerden farklı olarak Rus

17 Aralık 1881 tarihli belge için bk. BOA. Y. PRK. A. 3/302.

Rus asillerinin seyahatleri sırasında ziyaret ettikleri yerlerden gelen telgraflar için bk. BOA. Y. PRK. ASK. 51/36.

Beyrut Vilayetinden Mabeyn-i Hümayuna 30 Ekim 1888 tarihli telgraf için bk. BOA. Y. EE. 63/24;

grandüklerin karşılanması sırasında gerek imparatoru ve gerek grandükleri ziyadesiyle memnun edeceği düşüncesiyle Rum patriğinin bulunmasına müsaade olunduğu ifade edilmiştir.[736] Lakin 1881'de Grandük Sergey ve yanındakiler karşılanırken yapılacak merasimin Avusturya veliahdı için yapılan merasim gibi icra edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[737] Bunun haricinde standart olarak grandüklere, her vardıkları yerlerde top atmak ve mahalli memurlar tarafından resmî surette karşılama düzenlemek ve "asâkir-i şâhâne" olan yerlerde asker çıkarmak ve karada seyahat eyledikleri hâlde yine yanlarına bir muteber mihmandar tayin etmek ve asker refakati sağlamak gibi ihtiram ve hürmette bulunulmuştur.[738] Nitekim 1881'de Grandük Sergey, "mazhâr olduğu hüsn-i kabûlden dolayı pek ziyâde hoşnûd" kaldığını bildirerek padişaha şükranlarını iletmiştir.[739]

Sonuç olarak kutsal topraklara giden Rus hacıların altın çağı XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında (1914'e kadar) Filistin Cemiyetinin kısa da olsa faal olduğu dönemde yaşanmıştır. Bu dönemde Filistin Cemiyetinin Rus hacı hareketliliğini organize etmesiyle hacı sayısı yıllık 10.000'in üzerine çıkmış, Rusya İmparatorluğu'nun her bölgesinin ve Rus halkının her tabakasının katılımıyla vücut bulan, dinle millet olgusunun iç içe geçtiği millî bir harekete dönüşmüştür.

13 Nisan 1859 tarihli irade için bk. BOA. İ. HR. 166/8952.

18 Mayıs 1881 tarihli irade için bk. BOA. İ. HR. 284/17610.

738 10 Mayıs 1859 tarihli tezkere için bk. BOA. A.}AMD. 90/79.

22 Kasım 1881 tarihli telgraf için bk. BOA. Y. PRK. NMH. 2/18; 10 Haziran 1881 tarihli name için bk. BOA. Y. PRK. TŞF. 1/41; Ayrıca grandükler ihtiram ve gayretlerinden dolayı kendileriyle ilgilenmekle görevli Osmanlı memurlarına hediye ve nişan takdiminde bulunmuşlardır. Buna göre 1888'de Grandük Sergey, Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa'ya, Belediye Meclisi Reisi Selim Efendi'ye ve Nafıa Ser-mühendisi Frankya Efendi'ye gayretlerinden ötürü nişan vermiştir. 10 Aralık 1888 tarihli irade için bk. DH. MKT. 1572/70.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

# ARAP ORTODOKSLAR ÜZERİNDE RUS NÜFUZUNUN KURULMASI VE EV SAHİBİ OSMANLI

## A. Antakya (Şam) Rum Patrikliğinde Rum-Arap/Osmanlı-Rus Mücadelesi (1890-1909)

M.S. 37'de havariler Petrus ve Pavlus tarafından Antakya'da kurulan Hristiyan topluluğunun devamı olarak kabul edilen Antakya Rum Patrikliği, XIV. yüzyılda (Patrik II. İgnatius döneminde, 1342-1386) Suriye'nin yeni merkezi olarak öne çıkan Şam'a taşındı. 1724'e gelindiğinde patrikliğin bir bölümü Katolik misyonerlik cemiyeti Sacred Congregation de Propaganda Fide (1622-1922)'nin[740] faaliyetleri sonucu Antakya Melkit Rum Katolik Patrikliği adıyla ayrılarak Papalığa bağlandı. Bu döneme kadar Arap patrikler tarafından yönetilmesine karşın cemaatin bölünmesi sonucu yaşanan sarsıntıyla ve Kudüs Patrikliği bağlamında bahsedildiği üzere Osmanlı Devleti'nin Ortodoks patrikliklerinde merkezileşme siyasetiyle birlikte patrikliğin idaresi de Rumlara geçti.[741] XIX. yüzyıla gelindiğinde patriklik cemaatini oluşturan Arap Ortodokslar, Suriye genelinde Müslüman ahali arasında dağınık hâldeydi. Osmanlı Devleti'nin sistemli nüfus verileri olmamasına karşın[742]

[740] Osmanlı'nın Arap vilayetlerinde Papalığa bağlı Katolik misyonerliğini temsil eden cemiyet için bk. Peter Guilday, "The Sacred Congregation de Propaganda Fide (1622-1922)", *The Catholic Historical Review*, Vol VI/No. 4 (Washington DC, 1921), s. 478-494.

Uniatlığa geçişin yoğunlaşması üzerine Suriye'de Katolik misyonerlerin faaliyetlerine karşı Osmanlı idaresi ve İstanbul Rum patriği tarafından birtakım önlemler alındı. Bu doğrultuda Ortodoksları Frenk mezhebine yani Katolikliğe geçmeye teşvik eden iki rahibin sürgün edilmesine dair 28 Ocak 1821 tarihli belge için bk. BOA. C. ADL. 35/2074; Antakya Rum Ortodoks Kilisesi'nin bölünmesine dair bk. Carsten Walbineri, "The Split of the Greek Orthodox Patriarchate of Antioch (1724) and the Emergence of a New Identity in Bilad al-Sham as Reflected by Some Melkite Historians of the 18th and Early 20th Centuries", *Chronos - Revue d'Histoire de l'Université de Balamand*, No. 7 (Al-Kurah, 2003), s. 9-36.

Suriye (Kudüs dahil), Halep, Beyrut ve Cebel-i Lübnan salnamelerinde Suriye ve Filistin'deki Arap Ortodoksların nüfus dağılımına dair düzenli bilgiler mevcut değildir. Bu

muhtelif tahminlere göre 200.000-400.000 arası, yani Suriye'deki genel nüfusun yaklaşık %10'unu[743] oluşturduğu düşünülen Arap Ortodoksların sorunları katlanarak artmaktaydı. Özellikle fakirlik ve eğitimsizlikten mustarip Arap cemaat, Katolik ve Protestan misyonerliğin yanı sıra Amerika'ya yoğun göç nedeniyle hızla güç kaybetmekteydi. Fakat imtiyazlarını korumanın ötesinde cemaatin sorunlarını çözmek için gayret göstermeyen patriklik idaresindeki Rum ruhbanlara karşı Suriyeli Arap Ortodoksların artan tepkisi mevcuttu. Rusya'nın meseleye doğrudan dahil olmasıyla bu tepki, Antakya Patrikliğinde Rumlar ve Araplar arasında yeni bir kriz hâlini aldı. Bu kriz, esasında 1870'lerde Bulgar Ekzarhlığı ve Kudüs Patrikliği krizlerinin devamı olarak Osmanlı Ortodoksları üzerinde Rum nüfuzunun yerine Rus nüfuzunun tesisini amaçlayan Pan-Slavist siyasetin bu defa Suriye'de sahnelenmesiydi. Nitekim Antakya patrikliğine Arap piskopos seçilerek idarenin *Araplaştırılması* ile sonuçlanacak kriz, bu yönüyle Suriye ve Filistin'de Rusya'nın etkisiyle gelişen Arap Ortodoks milliyetçiliğinin tezahürü olarak kabul edilecekti.[744]

Rusya'nın Antakya patriklik meselesine müdahalesi, Beyrut Rus Konsolosluğunun açılmasından itibaren tedrici olarak gerçekleşti. Konsolos Konstantin Dmitriyeviç Petkoviç (1869-1897) görev yerine gelir gelmez "her husûsa parmak sokmak"la beraber bilhassa "mezhepdaşlığa" vurgu yaparak Arap Ortodokslar arasında patriklik meselesine yönelik faaliyetleriyle dikkat

salnamelerde küçük idari birimlerdeki Arap Ortodoksları içine alan *Rum milletinin* nüfus dağılımına yer verilirken genel nüfusa dair toplu bir veri sunulmaz. Örneğin, 1326 (1908-1909) Beyrut Salnamesi'ne göre Antakya patrikliğine seçilecek ilk Arap Ortodoks olan Lazkiye Piskoposu Meletios'un yetki alanındaki Lazkiye Sancağı'nın nüfusu: Müslüman 122.311, Rum Ortodoks 5.759, Maruni 1.233, Latin 41, Protestan 10, Ermeni 735 olmak üzere toplam 130.089'dur. Dolayısıyla Lazkiye Sancağı'nda Rum Ortodoks cemaatin genel nüfusa oranı yaklaşık %7.5'tir. Fakat Lazkiye'deki bu oranı Suriye için genellemek mümkün değildir. Bk. *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, Matba-yı Vilayet, Beyrut 1326 (1908-1909), s. 371.

İ. Sokolov, "Antiohiyskaya Tserkov", *SİPPO*, T XXIV (St. Petersburg, 1913), s. 465.

[744] Rusların Rumlara karşı Arapları desteklediği patrikhane krizinde güçlü bir Arap milliyetçiliği fısıltısı mevcuttu. Bk. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 273-274; Rus faaliyetlerinin, Amerikan ve İngilizlerin misyonerlik faaliyetlerinden farkı, Antakya patrikliğine Arap piskopos seçilmesini sağlayarak Fransızlarınki gibi siyasi bir etki üretmiş olmasıdır. Bk. George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of The Arab National Movement*, J. B. Lippincott Company, Philadelphia-New York-Toronto 1939, s. 92.

çekmekteydi. Öyle ki Petkoviç'in bu faaliyetleri mahalli Osmanlı idaresini huzursuz edecek bir hâl aldığı için Hariciye Nezaretinden kendisine ihtarda bulunulması istenmişti.[745] Benzer şekilde 1872'de Kudüs patriklik krizi sırasında Şam'a seyahat eden Kudüs Konsolosu Kojevnikov, "Rusya'nın a'zamı ve şânını bu havâlide büyük göstererek" Bulgar Ekzarhlığını *şizmatik* (bölücü) ilan eden kararı imzalayan Antakya Patriği Yeroteos'u ahalinin nazarından düşürüp değiştirilmesini sağlamak istemişti.[746] Nitekim Konsolos Petkoviç, Antakya Patrikliğinin ilgili kararı imzalamayı reddeden Kirilos'a karşı tutumunu protesto eden Araplar arasında Rum ruhbanlara karşı "millî bir his" oluştuğunu aktarmıştı.[747] Ancak Antakya patriklik seçimlerine dair Araplar ile Rumlar arasında ilk somut gerginlik 1891'de Gerasimos'un Antakya patrikliğinden (1885-1891) Kudüs patrikliğine (1891-1897) atanmasıyla başladı. Zira Gerasimos, Antakya patriği iken Suriye'deki Rus faaliyetlerine karşı sergilediği katı tutumla Osmanlı nezdinde "ashâb-ı emniyetden" olduğunu ispatlamış ve bu yönüyle İgnatyev döneminde Rusların yoğun faaliyette bulunduğu Kudüs patrikliğine atanmıştı. Dolayısıyla Babıali için yeni gündem aynı derecede güvenilir bir şahsı Antakya patrikliğine getirmek olacaktı.[748]

Osmanlı idaresinin meseleye yaklaşımına uygun olarak Kudüs Patrikliği Tabor Piskoposu Rum Spiridon, 1891'de Antakya patrikliğine seçilmek için Şam'da faaliyetlere başladı. Bu sırada Babıali'ye Beyrut, Trablusşam, Lazkiye, Hama ve Humus gibi piskoposluk bölgelerinden Suriyeli Arap Ortodokslar adına Spiridon'un "usûlsüzlükleri"ni speküle eden müracaatlar gelmekteydi. Müracaatlara göre patrik seçilmek için Yunanistan'ın desteğini arkasına alan Spiridon, "Devlet-i Âliye'nin patrikliğe ancak bir Yunanlının intihâbını arzû itdiği"ni ileri sürerek piskoposlara 10.000 lira "rüşvet" vaadinde bulunmanın yanı sıra papazların "oy hürriyeti"ne müdahale ederek yandaş ve yakınlarına mühürlettiği evrak ile patrikliğini ilan etmişti. Hâlbuki seçim işlemi, patrik-

Hariciye Nezaretine 5 Temmuz ve 16 Ağustos 1869 tarihli tahriratlar için bk. BOA. HR. SYS. 81/54; HR. SYS. 1772/4.

746 Mutasarrıf Nazif Paşa'dan Sadarete 30 Kasım 1872 tarihli rapor için bk. BOA. HR. SYS. 1525/62.

Beyrut Başkonsolosu Petkoviç'in Kudüs Konsolosu Kojevnikov'a 2 Aralık 1872 tarihli telgrafına dair bk. Sokolov, "Patriarh Kirill", T XXV, s. 359-360.

748 Babıali'den Suriye Vilayetine 2 Mart 1891 tarihli telgraf için bk. BOA. A.}MKT. MHM. 501/69.

lik piskoposlarından mürekkep Sinod Meclisi tarafından gerçekleştirildikten sonra sonucun kilisede ayin sonrasında ilan edilmesi gerekliydi. Arap cemaatin gelenek konusundaki 'duyarlılığının' vurgulandığı bu müracaatların özünde Spiridon'un bu şekilde seçilmesinin "kavâ'id-i dinîye"ye aykırı olduğu vurgusu vardı. Nitekim Babıali'den gönderilmesi istenen bir emirname ile seçimin tekrarlanarak meselenin Arapların lehine çözülmesi istirham edilmekteydi.[749]

Lakin bütün itirazlara rağmen Suriye Valisinin nezaretinde gerçekleştirilen ve "ekseriyet-i ârâ (oy çokluğu)" ile sonuçlanan seçim sonrası 14 Ekim 1891 tarihli "intihâbnâme" ile Spiridon'un patrikliği ilan edildi.[750] Meselenin bu şekilde oldu-bittiye getirilmesinde Antakya patrikliğine Arap bir piskoposun seçilmesi için Beyrut ve Şam Rus konsoloslarının icra ettikleri "desâ'is ve tesvîlât" etkili olmuştu.[751] Bir başka ifadeyle her ne kadar Araplar tarafından, "Rus devletiyle 'akl-ı selimin kabul itmeyeceği bir takım ihtilâtın (görüşme) aslâ olmadığı"[752] vurgulansa da Rus müdahalesinin idrakinde olan Osmanlı idaresi, muhtemel ki vaat edilen parayla cemaatin "mu'teberân" kesimini elde ederek muhtelif katmanlarını birbirine karşı kullanmış ve Spiridon'un patrik seçilmesini sağlamıştı.[753] Spiridon'un seçilmesinde Babıali'nin yanı sıra Arapların ruhani açıdan patriklik için yetersiz olduklarını savunan İstanbul, Kudüs ve İskenderiye Rum patriklerinin destekleri de elbette belirleyici ol-

[749] "Şam Rum Ortodoks milletinden 308 kişi" tarafından Babıali'ye gönderilen 17 Ağustos 1891 tarihli müracaat dikkat çekmektedir. Mühürsüz ve imzasız olan müracaat, bu yönüyle şikâyet edenlerin kimliklerini gizleme arzusunu ya da mevcut huzursuzluğu devlet nezdinde büyük sayılarla göstermeyi amaçlayan bir mübalağayı ifade eder. Müracaatın Arapçadan tercümesi için bk. BOA. HR. TO. 396/45; Beyrut'tan 131 imza ile Sadarete 20 Ağustos 1891 tarihli telgraf için bk. HR. TO. 396/28; Lazkiye, Hama, Trablus, Humus ve sair matranların imzasıyla Beyrut'tan Ağustos 1891 tarihli ariza için bk. HR. TO. 396/33; Trablusşam Ortodoks cemaati imzasıyla Sadarete 25 Ağustos 1891 tarihli ariza için bk. HR. TO. 396/32.

Antakya matranlarından Suriye Vilayetine 14 Ekim 1891 tarihli intihabname için bk. BOA. HR. TO. 396/61.

Adliye ve Mezahib Nezaretinden Sadarete 13 Nisan 1896 tarihli maruzat için bk. BOA. BEO. 882/66113; Ayrıca 1850-1918 arası Antakya Rum Ortodoks patriklerinin listesi için bk. Ekler.

Dımaşk Ortodokslarından Abdüssadık imzasıyla 6 Eylül 1891 tarihli Arapçadan tercüme ariza için bk. BOA. HR. TO. 396/48.

Sadaretten Suriye Vilayetine 13 Aralık 1896 tarihli tahrirat için bk. BOA. BEO. 882/66113.

muştu.[754] Fakat patriklik meselesinde Arapların Ruslarla ilişkilerinin, Rusya'nın arzu ettiği çizgide ve nitelikte biçimlenmediği de aşikârdı. Öyle ki Spiridon'un seçilmesinin ardından Filistin Cemiyetinin yayın organlarından *SİPPO*'daki bir yazıda "Antakya Patrikliği ruhani dairesindeki 150.000 Arap Ortodoks üzerinde dışarıdan gelen 5-6 Rum'un tahakkümünün sürmesine Spiridon'un 10.000 liralık rüşvetine tamah eden Arapların sebep olduğu" belirtiliyordu. Dolayısıyla patriklik seçiminde mesuliyet, "üzerine düşeni yapan Ruslarda değil", aksine aynı gayreti göstermeyen Araplardaydı.[755]

Osmanlı idaresi ve diğer Rum patriklerin desteğiyle patrikliğe atanan Spiridon, Antakya Patrikliğinin geri kalmışlığıyla meşgul olmak yerine, ilk iş olarak Kudüs'ten gelirken yanında getirdiği Rum ruhbanlar Benyamin ve Nektarios'u, patriklik teamüllerine aykırı olarak mevcut piskoposlara danışmaksızın, Diyarbakır ve Adana piskoposları olarak atadı. Arap piskoposlar, Spiridon'un bu tür faaliyetlerini, Antakya Patrikliğini 'Rumlaştırarak' Kudüs Patrikliği yetki alanındaki bir tür piskoposluğa dönüştürmeyi hedefleyen Helenist bir tavır olarak görmüştü.[756] Dolayısıyla Arapların demografik üstünlüğe sahip olduğu ve hâlihazırda Rum Patriğe tepki gösterdiği bir düzlemde Spiridon'un tutumu, Arap piskoposlardan ve ahaliden ciddi bir tepki gördü. Bunun üzerine tepkileri azaltabilmek için 3 Aralık 1892'de ahaliden temsilcilerin ve ruhbanların katılımıyla Şam'da düzenlenen bir toplantı sonrasında Spiridon, gerçekleştirmeyi vaat ettiği hedefleri, dört maddeden oluşan ve bir bakıma uzlaşı amacı taşıyan bir metinle açıkladı. Buna göre Spiridon, öncelikle patrikhanenin ruhani ve cismani iki meclisin idaresindeki kurumların yönetimini, piskoposluklarla cemaatlerinin ilişkilerini ve bu meclislere seçilme kurallarını düzenleyen 1883'ten beri yürürlükte olan kanunu tanıdığını ilan etti. Bir başka deyişle patrikliğin mevcut idare şekline müdahale etmeyeceğinin teminatını verdi. Ayrıca Şam'da bir ruhani okul açılarak tüm ihtiyaçlarının karşılanacağını ve patrikhane genelindeki bütün Ortodoks okul-

Rus tarihçi Lebedev, 1903'te yayımladığı eserinde Antakya patrikliğine Arap piskopos seçilmesi durumunda Bulgar Ekzarhlığı krizinde olduğu gibi Arap Ortodoksların İstanbul Rum Patrikliğinin denetiminden çıkacağı düşüncesiyle hareket eden Rumların muhalefetinden bahseder. Bk. Lebedev, *Greko-Vostoçnoy Tserkvi*, s. 799.

"Neuteşitelnıya vesti iz Antiohiyskoy Patriarhii", *SİPPO*, T VI (St. Petersburg, 1896), s. 75-78.

Lebedev, *Greko-Vostoçnoy Tserkvi*, s. 800.

larının ıslah edileceğini ifade ederek patriklik cemaatinin en önemli sorununa eğileceğini vaat etti. Son olarak patriklik maliyesinin iyileştirilmesi için eski patrik Yeroteos'un (1850-1885) Yunan Millî (Atina Devlet) Bankası üzerinden Antakya Patrikliğine bıraktığı paranın (1860 Lübnan Olaylarına istinaden Osmanlı Devleti tarafından patrikhaneye tazminat olarak verilen 70.000 Osmanlı lirası) devrini sağlamayı ve Şam'daki hayır kurumlarının muhafazası için kendi imkânlarından 10.000 liralık (86.000 ruble) yardımda bulunmayı taahhüt etti.[757]

Patrik Spiridon için bu uzlaşı metni, göreve devam ettiği süre zarfında Arap Ortodokslar nezdinde suçlama unsuru hâline gelecekti. Zira Spiridon'un vaat ettiği paranın tahsisi muammaya dönüşürken[758] Yeroteos'un Yunan Millî Bankasında bıraktığı paranın intikali de gerçekleştirilemedi.[759] Ayrıca Şam'da okul açmak bir yana, mevcut okulların kapanmasına dahi engel olunamadı. Musul Ortodoks Kilisesi bölge papazı Başrahip Kirilos tarafından 1896'da Spiridon'a gönderilen mektup, Arap cemaatin muhtaç durumunu bütün çıplaklığıyla ortaya koyuyordu. Mektupta Kirilos'un sahadaki gerçeklerle yüzleşen bir papaz olarak gerekli tedbirlerin alınması için üst ruhbanlığı sorumluluk almaya çağıran kaygılı ses tonunu işitmek mümkündür. Kirilos, sığınacak başka bir yeri olmadığını vurgulayarak Spiridon'dan "Mesih hatırına" mektubunu okumasını ve kendilerini içinde bulundukları yokluktan kurtarmak için bir

"Neuteşitelnıya vesti", s. 75-76; Lübnan Olayları sonrası Ortodoks cemaatin zayiatının tazmini için eski patrik Yeroteos'a (1850-1885) verilen 70.000 Osmanlı lirasının "keyfe ma yeşa bilâ hesâb" harcandıktan sonra büyük bir kısmının da Yunan Millî Bankasına yatırıldığından bahsedilir. Şam Ortodoksları Meclis-i Cismanisi üyelerinden Adliye ve Mezahib Nezaretine 19 Ocak 1897 tarihli ariza için bk. BOA. BEO. 966/72404; 1856 Islahat Fermanı ile Hristiyanlara verilen haklara Müslümanların tepkisiyle başlayan ve birçok Gayrimüslimin katledilmesiyle sonuçlanan 1860 Lübnan Olayları sonrası Osmanlı Devleti, Gayrimüslimlerin zararlarını tazmin için patrikhane gibi kurumlara para tahsisinde bulunmuştu. Bk. İrfan C. Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

758 Bu yardımın verilip verilmediğine dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak iki yıl sonra verildiği de ifade edilir. Bk. "Neuteşitelnıya vesti", s. 75-76.

759 1860'da Şam'da Hristiyanlarla Müslümanlar arasında yaşanan yağma ve katliam hareketleri sonrası Babıali tarafından "Sultan'ın hediyesi" olarak Antakya Rum Ortodoks Patriği Yeroteos'un (1850-1885) şahsında Şam Ortodokslarına yaklaşık 500.000 rublelik tazminat verildi. Buna karşın patrikhane idaresi, bu paranın nereye harcandığı sorusuna dahi cevap vermemekteydi. Bk. Lebedev, *Greko-Vostoçnoy Tserkvi*, s. 829-830.

şeyler yapmasını talep etmekteydi. Öyle ki ne kiliselerinin ne kabristanlarının ne de okullarının olduğunu, Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetlerine yoğun bir şekilde maruz kalan cemaati imanında tutmak için kimden yardım isteyeceklerini şaşırdıklarını belirtmekteydi. Nitekim cemaatinin önemli bir kısmının Uniatlıktan Ortodoksluğa geri dönenlerden oluştuğunu; aynı şekilde Ortodoksluğa dönmek isteyen ancak Rum patriğin baskı, hakaret ve suiistimalinden korkan birçok Uniat Arap'ın olduğunu özellikle vurgulamaktaydı. Yardım çığlıklarının görmezden gelinmesi hâlinde ne yapacaklarını bilmediğini, ölmeye dahi hazır olduğunu dile getirmekteydi.[760]

Kirilos'un tasvir ettiği ahvalin bir sonucu olarak Arap cemaatin Rum patriğe artan tepkisinin yanı sıra Antakya patriklik mücadelesinde dengeleri değiştiren en önemli gelişme, 1890'ların ortalarında Arap Ortodoksların da davetiyle Rusya'nın meseleye doğrudan müdahalesi oldu. Bu ise 1893'e kadar Beyrut Rus Konsolosluğunun yetki alanında bulunan Şam Rus Konsolosluğunun etkinliğinin artırılmasıyla gerçekleşti.[761] Suriye Vilayetinin ve Antakya Patrikliğinin merkezi olan Şam'ın artan önemine binaen 1893'te Şam Rus Konsolosluğuna Aleksey Petroviç Belyayev (1856-1906) atandı. Belyayev'in tercih edilmesinde Moskova Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsünde Prof. M. O. Attay ve G. A. Murkos'tan Türk, Fars ve Arap dilleri eğitimi almasının yanı sıra 1882-1884 arası İstanbul'daki Rus Elçiliğinde stajyerlikten sonra 1886-1888 arası Kudüs Rus Konsolosluğu sekreteri ve 1888-1889 ise Kudüs Rus konsolosu görevlerinde bulunması etkili olmuştu. Zira Belyayev, görevden alınan D. N. Buharov'un aksine Kudüs konsolosluğu sırasında Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetinin önemli temsilcileri, özellikle Filistin Cemiyetinin Sekreteri V. N. Hitrovo ile uyum içinde çalışmış; bu ise diplomatik kariyerinde önünü açmıştı.[762]

Mektubun tam metni için bk. "Pismo Arhimandrita Kirilla, Nastoyatelya Pravoslavnoy Tserkvi v Musule, k Antiohiyskomu Patriarhu, ot 5 Aprelya 1896 g.", *SİPPO*, T VII (St. Petersburg, 1897), s. 487-494.

M. İ. Yakuşev, "Pervıy Patriarh-Arab na Antiohiyskom Prestole", *Vostoçnıy Arhiv*, No. 14-15 (Moskova, 2006), s. 99-100; 1862'de Beyrut Rus Başkonsolosluğuna bağlı olarak kurulan Şam Muavin Konsolosluğu, 1893'te Konsolosluğa, 1899'da ise Başkonsolosluğa yükseltildi. Bk. M. İ. Yakuşev, *Antiohiyskiy i İerusalimskiy Patriarhatı v Politike Rossiyskoy İmperii, 1830-e naçalo XX veka*, İndrik, Moskova 2013, s. 458; Ayrıca Şam Rus konsoloslarının listesi için bk. Ekler.

Belyayev'in biyografisi için bk. N. M. Aniçkov, "Aleksey Petroviç Belyayev (15 Avgusta 1906 g.)", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 625-626.

Şam Rus konsolosu olarak Belyayev'in ilk işi, "bir takım sebükmağzânı (akılsızları) âlet-i fesâd iderek", bir başka ifadeyle Arap cemaati tahrik ederek Antakya Patrikliği ve Suriye Valiliği üzerinde baskı kurmak oldu. Buna göre Belyayev'in teşvikiyle Arap cemaat, patrikhane Meclis-i Cismani ve Mekâtib-i Milliye Azalığına Şam Rus Konsolosluğu Tercümanı Yusuf Seb'in getirilmesi için Suriye Valiliğine arz-ı hâl verdi. Talepleri reddedilen Arap cemaatin "şiddetli nümâyişler" düzenlemesi üzerine Suriye Valisi Osman Nuri Paşa (1894-1896) "ahâlinin heyecânını teskîn" için geri adım atarak Arapların taleplerini kabul etti. Nitekim bu kritik görev değişiminin meyvesi olarak patriklik okullarının idaresini ve vakıfların gelirlerini ele geçiren Belyayev, Yusuf Seb' aracılığıyla Spiridon'a maddi sıkıntılar nedeniyle kapatılmak üzere olan patriklik okullarının idaresini devralması için Filistin Cemiyetine bir davet yazılması önerisinde bulundu.[763] Patrikhane okullarını iyileştirmeye yönelik 1893'te verdiği sözleri gerçekleştiremeyen ve hâlihazırda ciddi bir muhalefetle karşı karşıya olan Spiridon, muhtemel ki Filistin Cemiyetinin patriklik okullarının ıslahını fırsata çevirerek piskoposların ve cemaatin tepkilerini azaltmak istemişti.[764] Nitekim Patrik Spiridon ve 34 kişinin imzasıyla birlikte Filistin Cemiyetinin idaresine hitaben yazılan bir mektup, patrikhaneden Şam Rus Konsolosluğuna gönderildi. 1895 tarihli mektupta mali yetersizlikten dolayı patriklik okullarının ihtiyaçlarının karşılanamadığı ve Suriyeli Ortodoks çocukların Katolik ve Protestan okullarına gitmek zorunda kaldığı belirtilerek Filistin Cemiyeti, Suriye Ortodoksluğuna karşı bu tehlikenin bertaraf edilmesi için patriklik okullarının idaresini devralmaya davet ediliyordu.[765]

Ancak Filistin Cemiyetinin Suriye genelinde muhtelif merkezlerdeki patriklik okullarını devralması, Spiridon'un hesapladığı sonucu vermedi. Bilakis kısa bir süre sonra patriklik okullarının "bir Rus cem'iyete" devredildiğine dair Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi (1896) ve Suriye Valisi Hasan Refik Paşa (1896-1897) tarafından İstanbul'a gönderilen malumatlarla süreç tümüy-

Adliye ve Mezahib Nezaretinden Sadarete 13 Nisan 1896 tarihli maruzat için bk. BOA. BEO. 882/66113; Spridon'dan Sadarete 25 Eylül 1897 tarihli ariza için bk. BEO. 1026/76898.

N. M. Aniçkov, *Uçebniya Zavedeniya İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva (İPPO) v Sirii i Palestine, Otçet Çlena Soveta Obşestva N. M. Aniçkova, Uçebnıya Zavedeniya v Galilee Çast II*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1910, s. 250-251.

Nikitin, "PPO v Sirii", s. 121-122.

le Spiridon'un aleyhine döndü. Malumatların özünde patrikliği ele geçirmeye çalışan Ruslara karşı ileride telafisi olmayan bir sonucun önünün alınması için Babıali'nin bir "hatt-ı hareket" belirlemesi, yani bir siyaset geliştirmesinin gerekliliği vurgulanmaktaydı.[766] Bu doğrultuda öncelikle Spiridon'a sözünü verdiği 10.000 lirayı acilen patrikliğe vererek yeni okullar açması ve Yunan Millî Bankasındaki parayı geri alarak patrikhane mülklerinin muhafazası için harcaması doğrultusunda talimat gönderildi.[767] Ancak daha da önemlisi Spiridon'dan Filistin Cemiyetine devrettiği okulları geri alacağı yönünde taahhüt alınmıştı.[768] Nitekim Spiridon taahhüdü üzerine, okulların idaresini geri almak için Şam Rus Konsolosluğuna başvurunca olaylar tümüyle kontrolünden çıktı. Zira Konsolos Belyayev'in tahrikiyle Araplar, patrikhaneye saldırarak patriğin kürsüsünü kırıp tehditlerde bulunmuştu.[769]

Yaşanan olaylar sonrası Suriye Valiliğine Spiridon'un hukukunun muhafazası talimatı verilse[770] de onun patrikhane okullarını Filistin Cemiyetinden geri alamayacağı, yani iktidarını muhafaza edebilecek ehliyete sahip olmadığı anlaşılmıştı. Nitekim yapılan tahkikata göre Spiridon, patrikhane gelirlerini yeni okullar açmak yerine şahsi servetini artırmak için kullanmış, hatta mevcut okulları, masraflarından kurtulmak için Filistin Cemiyetine devretmişti. Kimsenin rey ve malumatı olmadan alınan ve cemaatin tamamen mahvolmasına neden olabilecek bu "terk ve hibe" kararı, başka fikir ve amaca hizmet etmiyor ise Spiridon'un şahsi hırsından kaynaklanıyordu.[771] Bu aşamada mütemadiyen konuya dair bilgilendirilen Sultan II. Abdülhamid'e Spiridon'un "fikr-i ecnebîye hâdîm olduğu"[772] aktarıldıktan sonra sadrazam, Adliye ve Mezahib

Suriye Vilayetinden Sadarete 5 Kasım 1896 tarihli tahrirat için bk. BOA. BEO. 882/66113; Ayrıca 1880-1908 arası Suriye valilerinin listesi için bk. Ekler.

19 Ocak 1897 tarihli tahrirat için bk. BOA. BEO. 966/72404; Spiridon'un istifasından sonra da bu paranın patrikhaneye naklinin takibi yapıldı. Suriye Vilayetinden Sadarete 6 Nisan 1898 tarihli tahrirat için bk. Bk. BEO. 1118/83846.

768 9 Haziran 1897 tarihli tahrirat için bk. BOA. BEO. 966/72404.

Spiridon'dan Sadarete 25 Eylül 1897 tarihli maruzat için bk. BOA. BEO. 1026/76898.

770 Sadaretten Suriye Vilayetine 27 Eylül 1897 tarihli talimat için bk. BOA. BEO. 1014/76049.

19 Ocak 1897 tarihli belge için bk. BOA. BEO. 966/72404.

Adliye ve Mezahib Nezaretinden Sadarete 12 Ekim 1897 tarihli ariza için bk. BOA. BEO. 1066/79889; Sadrazam ve nazırların mühürleriyle padişaha 2 ve 25 Ocak 1898 tarihli malumat için bk. Y.A. RES. 91/5; 90/101.

nazırı ve Suriye valisi arasındaki yazışmalarda "şiddetli tedbîrler" alınması, başka bir ifadeyle Spiridon'un patriklikten uzaklaştırılması için bir zemin oluşturulması gerektiği vurgulanarak somut bir gerekçe üzerinde duruldu. Buna göre Spiridon "kavâ'id-i mezhebîyeye mugayir talâk ve sâ'ir mu'âmelâtı hodbehod icrâ itmiş" yani nikâhın feshi gibi yetkisi olmayan icraatlarda bulunarak Ortodoks cemaatin aile hukuku meselelerini ihlal etmişti. Dahası buna muhalefet gösterenleri caydırmaya yönelik tedbirler alarak baskı, tehdit ve hapis gibi yöntemlerle cemaatin bir kısmını "terk-i vatana" diğer bir kısmını da "terk-i mezhebe" mecbur bırakmıştı. Öyle ki 3.000 kişinin, Katolik ve Protestan mezheplerine geçmesinin yanı sıra "'Arab patrik intihâbı yolundaki temâyülün artması da Spiridon'un şu yolsuz harekâtına ma'tûf"tu.[773]

Bundan sonraki yeni gündem Spiridon'nun yerine "'Arab olmayan münâsib" bir Rum patrik seçmek olacaktı.[774] Fakat patriği seçmekle yetkili Sinod Meclisinin 12 üyesinden 6'sı Rum 6'sı Arap olmasına rağmen çoğunluk Arap patrik fikrini destekleyen piskoposlardan oluşmaktaydı. Buna göre Sinod Meclisinin Rum piskoposlarından 4'ü olan Adana Piskoposu Germanos, Halep Piskoposu Nektarios, Diyarbakır Piskoposu Benyamin ve Zahle Piskoposu Serafim Arap patrik fikrine karşı çıkarken Rum piskoposlardan kalan 2'si olan Akkar Piskoposu Nikodimos ve Sayda Piskoposu Mikail[775] bu fikri destekliyordu. Bunlara meclisin diğer 6 üyesini oluşturan Arap piskoposlar; Beyrut Piskoposu Gariforios, Humus Piskoposu İnanios, Hama Piskoposu Gariforios, Silifke Piskoposu Cerasimos, Trablusşam Piskoposu Garigorios ve Lazkiye Piskoposu Meletios da dahil edildiğinde Arap patrik seçilmesini destekleyenler mecliste çoğunluğu oluşturuyordu[776]. Dolayısıyla Spiridon'un istifası öncesi Rus desteğiyle, Arap patrik seçme eğiliminin peşinen önünün

Adliye ve Mezahib nazırından sadrazama 12 Ekim 1897 tarihli maruzat için bk. BOA. BEO. 1046/78412.

Suriye Vilayeti, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Babıali arasındaki Ekim-Kasım 1897'deki yazışmalar için bk. BOA. BEO. 1046/78412;

Piskoposların görev yerleri ve isimlerine dair 4 Haziran 1899 tarihli kısmi liste için bk. BOA. BEO. 1318/98817; Ayrıca bk. İ. Pomerantsev, "Blajenneyşiy Meletiy, Patriarh Antiohiyskiy, Nekrolog", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 258.

Sadarete 27 Nisan 1899 tarihli mazbatada piskoposların isimleri için bk. BOA. BEO. 1300/97426; Ayrıca Antakya Patrikliğinin cemaati ve piskoposu olmayan diğer 5 bölgeyle birlikte toplam 17 piskoposluk bölgesini ihtiva eden liste için bk. "Antiohiyskaya Pravoslavnaya Patriarhiya v 1893 g.", *SİPPO*, T IX (St. Petersburg, 1899), s. 321-347.

alınması gerekmekteydi. Bu doğrultuda Babıali tarafından düşünülen tedbir, Patrik Spiridon'un istifası sonrası "yerlü 'Arablardan" birinin patrikliğe seçilmesine teşebbüs edilmeyeceğine dair patriklik piskoposlarından bir "ta'ahhüd senedi" almak oldu.[777]

Lakin bunun Spiridon'dan kurtulmak için Arap piskoposlar tarafından verilen 'taktiksel' bir taviz olduğu aşikârdı, zira Ruslar meseleye müdahil olduğu sürece bu taahhüdün yaptırım gücü yoktu.[778] Durumun farkında olan Osmanlı idaresi, Spiridon'un istifasıyla birlikte çıkabilecek muhtemel "entrikalara ve tahrîkât-ı ecnebîye"ye yani Rus müdahalesine meydan verilmeden seçimin hızlı bir şekilde neticelendirilmesi kanaatindeydi.[779] Bunun için adeta Spiridon görmezden gelinerek Sinod Meclisinde "bi'l-ittifâk" alınan kararla patrik vekilliğine Adana Rum piskoposu Germanos seçildi.[780] Bu süreçte Spiridon'un İstanbul'a gönderdiği yetki alanının ihlal edildiğine dair şikâyetleri dikkate alınmamış; bir başka ifadeyle Spiridon istifaya zorlanmıştı.[781] Nitekim Spiridon'un istifasından iki gün sonra 18 Şubat 1898'de Sinod Meclisindeki on piskoposun mührüyle Germanos'un patrik vekili seçildiğine dair kararname Suriye Valisi Nazım Paşa'ya ulaşmış;[782] akabinde seçiminin usulüne uygun yapıldığı meseleyi yakından takip eden Sultan II. Abdülhamid'e bildirilmişti.[783]

Suriye Valisi Nazım Paşa'dan Sadarete 2 Ocak 1898 tarihli telgraf için bk. BOA. BEO. 1063/79691.

778 Konsolos Belyayev, Elçi Zinovyev'e gönderdiği Şubat 1898 tarihli mektubunda "Babıali'nin patrik seçimine kanonik özgürlük vermesi gerektiği"nden bahsediyordu. Bk. Yakuşev, "Pervıy Patriarh-Arab", s. 103-104.

Hariciye Nazırı, Şura-yı Devlet reisi, Bahriye nazırı, serasker, Adliye nazırı, şeyhülislam, sadrazam, Sadaret müsteşarı, Ticaret ve Nafia nazırı, Maarif nazırı, Evkaf-ı Hümayun nazırı, Maliye nazırının mühürleriyle padişaha sunulan 13 Ocak 1898 tarihli malumata dair bk. BOA. Y.A. RES. 90/101; BEO. 1066/79916.

Adliye ve Mezahib Nezaretinden Sadarete 8 Ocak 1898 tarihli malumat için bk. BOA. BEO. 1063/79691.

İstanbul Rum Patrikhanesi ile Adliye ve Mezahib Nezareti arasındaki Ocak 1898'daki yazışmalar için bk. BOA. BEO. 1066/79916; Patrik Spiridon'un 16 Şubat 1898 tarihli istifa dilekçesi için bk. BEO. 1082/81131.

Suriye Valisi Nazım Paşa'dan Sadarete 18 Şubat 1898 tarihli kararname için bk. BOA. BEO. 1082/81131; Suriye Vilayetine 6 Mart 1898 tarihli irade için bk. BEO. 1087/81492.

Nazım Paşa'dan Sultan II. Abdülhamid'e 30 Mart 1898 tarihli hususi arz için bk. BOA. Y. PRK. UM. 41/63

Patrik vekili seçilmişti, ancak Osmanlı idaresi için asıl mesele patriğin seçilmesiydi. Zira alınan taahhüde rağmen Arap piskoposlar, Şam Rus Konsolosu Belyayev'in etkisiyle amaçlarından vazgeçmemişlerdi. Bu durumda "teşvîkât ve tahrîkât-ı ecnebîye" olarak adlandırılan Rus müdahalesinin "semeresiz bırakılarak evlâd-ı 'Arabdan olmayan bir Rum piskoposun" patrikliğe seçilmesi için seçimin belirlenecek "usûl dâiresinde" yapılması, yani resmî zemine oturtulması gerekliliği vurgulandı. Başka bir ifadeyle hazırlanacak patriklik nizamnamesi ile patrikliğe aday olabilecek kişilerin "isim, hüviyet, kavmiyet, memleket, meslek ve fikirleri" tespit edildikten sonra sakınca görülmeyenlerin isimleri "namzed defteri"ne dahil edilecekti. Babıali'ye gönderilen defterden adaylık için uygun bulunmayanlar çıkarıldıktan sonra Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından Sinod Meclisine "kâbil-i intihâb" adayların isimleri iletilecek ve seçim, teamüllere uygun bir şekilde gerçekleştirilecekti. Bu düzenlemeyle "devletine sâdık" bir patrik seçilmesiyle patriklik gelirleri denetimli bir şekilde okulların ve manastırların ihtiyaçları doğrultusunda harcanacak; böylece cemaatin beklentileri karşılanarak Rus tahriklerine mahal verilmeyecek ve Osmanlı idaresi bu konularla beyhude bir şekilde meşgul edilmeyecekti. Fakat bu nizamnamenin hazırlanıp yürürlüğe girmesi mevcut patrik seçimine yetişmeyeceği için öngörülen esasları ihtiva eden (İstanbul) Rum Patrikhanesi Nizamnamesi esas alınarak seçimin yapılması kararı alındı.[784]

Hâlihazırda alınan taahhüt senedinin yanı sıra patrik seçiminin nizamname ile düzenlenmesi Arap patrik seçilme ihtimalini ortadan kaldırmıştı; lakin süreç planlandığı gibi işlemedi. Zira İstanbul Rus Elçisi İvan Alekseyeviç Zinovyev'in Mart 1898'de Babıali ve doğrudan Sultan II. Abdülhamid'e başvurması[785] sonrası Şam'a ulaşan padişah iradesiyle Arapların namzet defterine dahil edilmesinin önündeki engeller kalktı.[786] Muhtemel ki namzet def-

Rus müdahalesine kadar İstanbul Rum Patrikhanesinin kararlarının kabul edilmesi "te'âmül-i kadime" olduğu için bir nizamname ihtiyacı doğmamıştı. Suriye Vilayeti, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Sadaret arasındaki Şubat-Mart 1898 tarihli yazışmalar için bk. BOA. BEO. 1093/81954.

Yakuşev, "Pervıy Patriarh-Arab", s. 103-104.

"...te'âmül-i kadimenin muhâfazasıyla beraber 'Arab cinsinden Ortodoks mezhebine dâhil olan metropolidlerin dâhil-i intihâb idilmesi hakkında şerefsâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişahîye teblîğ buyurulmuş..." Suriye Valisi Nazım Paşa'dan Sadarete 27 Nisan 1898 tarihli ariza için bk. BOA. BEO. 1123/84214; "...Rum cinsinden olan metropolidler mukaddemâ 'Arab metropolidlerin intihâbı idhâl itmesi fikrindeyken 'Arab cinsinden

terine eklenen Arap adayların Babıali'de defterden çıkarılarak seçimin kalan Rum adaylar arasında yapılması planlanmaktaydı. Zira öncesinde İstanbul Rum Patrikliğine mensup "üç beş Rum" piskoposun Antakya patrikliği aday listesine dahil edilmesi talimatı verilmişti.[787] Dolayısıyla Arap patrik seçilmesi için namzet defterine Rum piskoposların hiçbir şekilde dahil edilmemesi gerekiyordu. Bu doğrultuda, öncelikle Sinod Meclisinde çoğunluğu oluşturan Arap piskoposlar tarafından Antakya patrikliğine hariçten hiçbir piskoposun adaylığına müsaade edilmeyeceği ilan edildi. Gerekçe olarak ise Antakya Patrikliğinin "müstakil" olması ve hiçbir piskoposunun Kudüs ve İstanbul Rum patrikliğine aday olmaması ileri sürüldü.[788] Akabinde Antakya Patrikliğinin Rum piskoposlarından Patrik Vekili Germanos, Halep Piskoposu Nektarios ve Diyarbakır Piskoposu Benyamin'in Babıali'ye gönderdiği bütün protestolara[789] rağmen isimlerinin namzet defterine dahil edilmesi engellendi. Gelinen noktada patrik vekili olarak belirlediği aday listesini Sinod Meclisine kabul ettiremeyen ve istifa etmekten başka çare bırakılmayan Germanos'un[790] yerine patrik vekilliğine "evlâd-ı 'Arabdan" Lazkiye Piskoposu Meletios seçildi.[791]

Bütün bu sürecin "usûl ve te'âmüllere" aykırı olarak yürütülebilmesinde, Arap piskoposların ve Rus elçisinin birçok kez başvurduğu Sultan II. Abdülhamid'in, "seçimlere müdâhale idilerek şikâyetlere meydân verilmemesi" yönünde Babıali'ye uyarısı belirleyici olmuştu.[792] Nitekim durumun idrakinde olduğu anlaşılan İstanbul Rum Patrikhanesinin 23 Haziran 1898 tarihli muhtırasında Antakya patriklik seçimindeki yolsuzluklardan haberdar olan

---

olanların dahî dâhil-i intihâb idilmesine müsâ'ade buyrulmuş olduğu..." 5 Haziran 1898 tarihli Babıali Meclis-i Mahsus zaptı için bk. BEO. 1140/85493.

Sadaretten Adliye ve Mezahib Nezaretine 27 Eylül 1897 tarihli muhabere için bk. BEO. 1014/76049.

788 Suriye Vilayetinden Sadarete 5 Ağustos 1898 tarihli muhabere için bk. BOA. BEO. 1171/87804; Dahiliye Nezaretinden Sadarete 8 Kasım 1898 tarihli malumat için bk. DH. MKT. 2114/115.

Suriye Vilayetine 11 Haziran 1898 tarihli şikâyet için bk. BOA. BEO. 1140/85493.

790 Suriye Vilayetinden Adliye ve Mezahib Nezaretine 28 Mayıs 1898 tarihli malumat için bk. BOA. BEO. 1140/85493.

Sadaretten Adliye ve Mezahib Nezaretine 2 Haziran 1898 tarihli telgraf ve karar için bk. BOA. BEO. 1134/85045; BEO. 1133/84906.

Sadaretten Adliye ve Mezahib Nezaretine 8 Mayıs 1898 tarihli tahrirat için bk. BOA. BEO. 1120/83950.

Babıali'ye uyarıda bulunulmuştu. Antakya patrikliğinin "makâsıd-ı ecnebîyeye hâdim ma'lûm'el-esâmi", başka bir ifadeyle Rusya'nın nüfuzu altındaki başta Meletios olmak üzere Arapların eline geçmesi büyük resmin sadece bir parçasıydı. Zira önce Bulgar Ekzarhlığı sonra Antakya Patrikikliği örneklerinde olduğu üzere Rus tahrikiyle ortaya çıkan ve Rum milletini etnik temelde bölen bu kargaşa "civâr patrikhânelere de sirâyet" edebilirdi. Dolayısıyla hâlihazırda sadece İstanbul Rum Patrikhanesinin değil, Osmanlı Devleti'nin de menfaatlerine aykırı olan bu kargaşanın engellenmesi için "'avâm"ın yani Arapların müdahalesi engellenerek patrik seçiminin usul ve teamüllere göre gerçekleştirilmesi gerekliydi.[793] Öte yandan Rumlar sadece Osmanlı Devleti'ni değil İngiltere ve Fransa elçilerini de Antakya Patrikliği özelinde Yakın Doğu'da artan Rus siyasi etkisine karşı uyarmıştı. Fakat Fransız Elçisi Jean Antoine Ernest Constans (1898-1909), 1894 Rus-Fransız ittifakının selameti için meseleye müdahil olamazken İngiliz Elçisi Sir Nicholas O'Conor-Don (1898-1908) mesele doğrudan İngiliz çıkarları ile ilgili olmadığı için padişahın başkâtibine "Rus propagandasına resmî destek vermenin tehlikesini" ifade eden bir mesaj göndermekle yetinmişti.[794]

Osmanlı idaresinin meseleye yaklaşımında prensipte bir değişim olmamasına karşın seçimin sürüncemede kalmasının "tahrîkât-ı ecnebiye"ye neden olabileceği düşünülerek namzet defterine Rum piskoposların eklenmesi ve patrik seçiminin hızlandırılması şartıyla 28 Şubat 1899'da Lazkiye Piskoposu Meletios, patrik vekili olarak tanındı.[795] Akabinde İstabul ve Kudüs patrikhanelerinden Rum piskoposların dahil edildiği namzet defterinin Babıali'ye gönderilmesine dair Meclis-i Vükelada alınan karar, Suriye Vilayetindeki ilgili birimlere iletildi.[796] Bu karara istinaden Rumların dahil edildiği namzet defterini Babıali'ye gönderen Arap piskoposlar, kendi adaylarının Babıali'de def-

Haziran 1898'de İstanbul Rum Patrikhanesi, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Sadaret arasında gerçekleşen yazışmalara dair bk. BOA. BEO. 1148/86095.

Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914 Church and Politics in the Near East*, Clarendon Press, Oxford 1969, s. 168.

28 Şubat 1899 tarihli padişah iradesi için bk. BOA. İ. HUS. 73/43; Babıali, Adliye ve Mezahib Nezareti ve Suriye Vilayeti arasındaki Mart 1899 tarihli yazışmalar için bk. BEO. 1276/95634.

19 Şubat, 2 ve 19 Nisan 1899 tarihli Meclis-i Vükela kararları için bk. BOA. MV. 97/3; 97/28; MV. 97/45.

terden çıkarılma ihtimaline karşı Şam Rus Konsolosluğunun etkisiyle Patrik Vekili Meletios'u "biran evvel" patrik olarak seçme niyetindeydi. Seçimin yaklaşmakta olduğunun farkında olan Babıali ise bunu engellemek için telaş içindeydi. Sadrazam Halil Rıfat Paşa, 18 Nisan 1899'da "te'âmül hâricinde bir gûne mu'âmele kabûl olunamayacağı 'alâkâdârınca ma'lûm olmak üzere Meclîs-i Mahsûs-ı Vükelâ karârıyla tekrâr olunur" ifadeleriyle Arap piskoposlara Babıali'nin onayı olmadan yapacakları seçimin tanınmayacağı uyarısında bulundu.[797] 26 Nisan 1899'da ise bu kez sadrazamdan padişaha gönderilen arzda Paskalya'nın yaklaşmasından dolayı Arap piskoposların "hodbehod patrik intihâbına yarın teşebbüs eyleyecekleri" ve bu şekilde yapılan bir seçimin kabul olunamayacağı belirtildi.[798]

Ancak bütün uyarılara rağmen 27 Nisan 1899'da Sayda, Beyrut, Akka, Hama, Humus, Trablusşam ve Silifke piskoposları, yani Sinod Meclisinin Arap piskoposlarının imzasıyla Sadarete gönderilen mazbatayla Lazkiye Piskoposu Meletios'un patrik seçildiği ilan edildi. Mazbatada zoraki seçimin meşrulaştırılması için Antakya Patrikliğinin "muhtarî idâresi, mezhebî hürriyeti, kanûnları ve te'âmülleri" gereği kendi patriğini seçme salahiyeti vurgulanıyor; daha önemlisi Rum piskoposların, Arap piskoposlar hakkındaki ihanet ve ehliyetsizlik söylemlerine karşılık "sadâkat, dirâyet ve liyâkat" gibi kavramlar öne çıkarılıyordu. Öyle ki bu kavramlara istinaden "ittifâk-ı ârâ (oy birliği)" ile patrik seçilen Meletios'un, piskoposluk bölgesindeki 33 senelik hizmeti boyunca "rızâ-yı âlî ve hükûmet-i mahallîyenin itimadı"nı kazanmış bir şahsiyet olduğu ifade ediliyordu.[799] Lakin Osmanlı resmiyetini okşayarak nicedir kopmuş güven bağını tekrar kurmayı amaçlayan bu ifadeler, Osmanlı idaresi nezdinde karşılık bulmamış; usul ve teamüllere aykırı olarak gerçekleştirilen seçim "çirkin" olarak nitelendirilerek[800] seçimin Sultan II. Abdülhamid tarafın-

Sadrazam'dan Suriye Valisine 18 Nisan 1899 tarihli şifre için bk. BOA. BEO. 1300/97426; BEO. 1301/97550; Kudüs Patrikliğinden İstanbul Patrikliğine 16 Mayıs 1899 tarihli tahrirat için bk. BEO. 1301/97550.

798 Sadrazamdan padişaha 26 Nisan 1899 tarihli maruzat için bk. BOA. Y.A. HUS. 395/53.

Sadarete 27 Nisan 1899 tarihli mazbata için bk. BOA. BEO. 1300/97426; Meletios'un patrik olarak seçildiğine dair 28 Nisan 1899 tarihli Sinod Meclisi kararının sureti için bk. BEO. 1302/97612.

800 Adliye ve Mezahib Nezaretinden Sadarete 29 Nisan 1899 tarihli ariza için bk. BOA. BEO. 1302/97612.

dan tanınmadığı ilan edilmişti.[801] Hatta Meletios'un patrik vekili olarak tanındığı kararın aksine önceki Patrik Vekili Germanos'un idaresinde toplanacak Sinod Meclisi marifetiyle diğer patrikliklerden Rum piskoposların dahil edildiği namzet defterinin biran önce Babıali'ye gönderilmesi talimatı verilmişti.[802]

Osmanlı idaresinin bu katı tutumunda, seçimin uyarılara rağmen gerçekleştirilmesinin yanı sıra aleni Rus müdahalesinin de etkisi vardı. Buna göre 30 Nisan 1899'da Suriye Valisi Nazım Paşa'nın Sadarete arzında Meletios'un patrik seçilmesinin "Şam Rus Konsolosluğunun va'd-i kuvvesi ve Filistin Cemiyetinin kuvve-i nakdiyesiyle" yani Rusya'nın siyasi ve mali desteğiyle gerçekleştirildiği vurgulanıyordu. Hatta Rus Konsolosu Belyayev, gece saat iki buçukta kilisede ayin sonrası ahaliye patrik ilan edilirken Meletios'u ve piskoposları tebrik etmiş ve Rus Elçisi Zinovyev'e telgrafla malumat vermişti.[803] Aynı şekilde Osmanlı idaresinin tutumunda uzun yıllardır Rus faaliyetlerine maruz kalan Kudüs'teki idari birimlerden Meletios'un patrikliğinin tasdiki durumunda Suriye'de ortaya çıkması muhtemel senaryoya dair gönderilen malumatın da etkisi vardı. Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Paşa'nın Babıali'ye "mahremâne" maruzatında, Meletios'un patrik olarak tanınmasını takiben patrikliğe borç verilerek patrikhane binası, manastırlar ve kiliselerin ıslah edilmesi ve ayinler düzenlenmesi için Suriye'ye Rus mühendis ve ruhbanların getirileceği aktarılmıştı. Böylece patrikhane kontrol altına alınırken havuç siyaseti ile minnettar bırakılan Arap ruhbanlar, fikren ve bedenen Rusya'nın hoşnutluğunu kazanmaya çalışır hâle ("celb-i hoşnûdiyesine sâ'y") gelecek, hatta Rusya'dan gelecek her tür itibar araçlarına erişmek üzere birbirleriyle yarışacaklardı. Yanı sıra Arap Ortodoks ahali "hissiyât-ı dinîye ve millîyeden mahrûm ve para mukâbilinde her şeyi icrâya hâzır" hâle geleceği için mahalli idare, Rus faali-

2 Mayıs 1899'da padişah iradesi için bk. BOA. İ. HUS. 74/71.

22 Mayıs 1899'da Sadaretten Suriye Vilayetine tebliğ edilen karara dair bk. BOA. BEO. 1311/98279.

Vali Nazım Paşa'nın arzında, 8 Ocak 1898'de Cebel-i Lübnan'da da Rum Katolik Patrikhanesi Arap piskoposlarının Osmanlı idaresinin rızası hilafında kendi aralarında toplanarak seçtikleri Arap patriği daha sonra Babıali'ye tasdik ettirdikleri gibi Antakya Rum Ortodoks Patrikhanesi Arap piskoposlarının da aynı yöntemle seçtikleri patriği İstanbul'daki Rus elçisi aracılığıyla Babıali'ye tasdik ettirme düşüncesinde oldukları belirtilmiştir. Suriye Valisi Nazım Paşa'nın 30 Nisan 1899 tarihli Sadarete arzı için bk. BOA. Y.A. HUS. 395/73.

yetlerine karşı koymayacak, başka bir ifadeyle bölgedeki Osmanlı idaresi fiilen ortadan kalkacaktı.[804]

Osmanlı idaresinin Rus tehdidinin idrakiyle aldığı Meletios'u patrik olarak tanımama kararının uygulanması, muhtelif çevrelerden gelecek tepkilere bağlıydı. Bu bağlamda Rum piskoposların süregelen beyhude itirazlarının bir parçası olmasına karşın ilk tepki, Sinod Meclisinde azınlıkta bulunan Rum ruhbanlardan Adana Piskoposu Germanos, Haleb Piskoposu Nektarios, Diyarbakır Piskoposu Benyamin ve Zahle Piskoposu Serafim'den Sadarete gönderilen protesto oldu. "Şiddetli" protestoda devlet ve kilise kanunları hilafında "menâfi'-i ecnebîyeye hizmet arzûsuyla" seçilen Meletios'u patrik olarak tanımadıkları ilan ediliyordu.[805] Öte yandan Osmanlı idaresine verilen kayda değer siyasi destek, Osmanlı Devleti'nin Atina Elçisi Rıfat Efendi tarafından Yıldız Sarayı Başkitabet Dairesine gönderilen 10 Mayıs 1899 tarihli şifayla ulaştı. Antakya patriklik krizinin muhtelif devletlerin müdahil olduğu *uluslararası* bir mesele olduğunu gösteren şifada aktarıldığına göre Elçi Rıfat ile görüşen Yunan Başvekili Georgios Theotokis (1899-1901), Antakya patrikliğine Meletios'un "hilâf-ı usûl" seçilmesinin Sultan II. Abdülhamid tarafından reddedilerek Rum tebaaya lütufta bulunulduğunu, bundan dolayı Yunanistan hükümetinin müteşekkir ve minnettar kaldığını ifade etmişti.[806]

Diğer taraftan Meletios'un patrik seçilmesini destekleyenler arasında etkili olmasa da Arap patrik fikrinin okyanus ötesine dahi sirayet ettiğini göstermesi açısından ilginç olanı, New York ve Washington gibi Amerikan Ortodoks piskoposluk bölgelerinden padişaha hitaben gönderilen telgraflardı. Rus Kilisesinin desteğine sahip bu piskoposluklar padişaha bağlılıklarını arz ettikten sonra Osmanlı Ortodoksları adına Antakya patrikliğine "Suriyeli 'Arab piskoposlardan birinin" tayin edilmesini istirham ediyorlardı.[807] Bu sem-

Sadaretten 31 Ağustos 1899'da Suriye Vilayetine aktarılan maruzat için bk. BOA. BEO. 1364/102248; Benzer şekilde Adliye ve Mezahib Nezaretine 11 Mart 1899 tarihli telgrafta Kudüs Patrikliği piskoposları tarafından "Antakya Rum patrikliğine 'Arab cinsinden birinin nasbı devletce ve kilisece mûceb-i mazarrat olacağından" bahsedilmekteydi. Bk. BEO. 1279/95874.

Sadarete gönderilen 28 Nisan 1899 tarihli suret için bk. BOA.Y.A.HUS. 395/73.

Osmanlı'nın Atina Elçiliğinden Yıldız Sarayı Başkitabet Dairesine 10 Mayıs 1899 tarihli şifa için bk. BOA. Y. PRK. EŞA. 32/83.

Washington'dan Hariciye Nezaretine 23 Şubat 1899 tarihli telgraf için bk. BOA. HR. SYS.

bolik çağrının ötesinde Meletios'un patrik seçilmesine verilen en somut ve güçlü destek süreçte aktif rol oynayan Şam Rus Konsolosluğu gibi Osmanlı ülkesindeki Rus temsilciliklerinden gelmişti. Öyle ki Rusya'nın meseleye verdiği öneme ithafen İstanbul eski Rus Elçisi Nelidov (1882-1897), 1899 yazında Şam'ı ziyareti etmiş;[808] hatta akabinde Patrik Meletios lehine yapılan gösterilere destek olmak için Amiral Skrıdlov komutasındaki Rus Akdeniz Filosu, Suriye kıyılarına gönderilmişti.[809] Rus temsilcilerin Suriye'de artan görünürlüğü ile Araplara verilen desteği, mahalli ve merkezî Osmanlı hükümetine verilen siyasi mesajlar takip etti. 14 Eylül 1899'da Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa'nın (1899-1909) Sadarete aktardığına göre, Rus elçisi namına tercümanı kendisine gelerek Antakya patriklik krizine dair bazı telkinlerde bulunmuştu. Tercümanın üzerinde durduğu konu, patriklik makamına seçilen Meletios'a beratının verilmemesinin Araplar arasında "muhtemel bir takım entrikaya sebebiyet" verebileceğiydi.[810] Bu bağlamda tercüman, hâlihazırda Müslüman Araplar arasında "millî bağımsızlık hareketinin arttığı" düşünüldüğünde Osmanlı hükümetinin, Meletios'u tanımayarak Arap Ortodoksların düşmanlığını kazanmasının büyük bir risk olduğunu vurgulamıştı.[811] Nitekim "bu işin biran evvel sonlandırılması gerektiği"ni vurgulayan tercümanın ifadelerinden tedirgin olduğu anlaşılan Sadrazam Halil Rıfat Paşa (1895-1901), 19 Eylül'de ilgili malumatı padişaha takdim etti.[812]

---

1783/10; New York'tan Hariciye Nezaretine 22 Şubat 1899 tarihli mektup için bk. HR. İD. 2039/34.

808 Hopwood, *Russian Presence*, s. 170.

809 Bu sırada Nelidov ile karşılaşan Amiral Skrıdlov, Kudüs'e seyahat etme fırsatı da bulmuştu. Bk. Hohlov, "Rossiyskie Pravoslavnıe Şkolı", s. 20-22.

Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa'dan, Sadarete 14 Eylül 1899 tarihli arz için bk. BOA. Y.A. HUS. 400/30.

Pomerantsev, "Meletiy, Patriarh Antiohiyskiy", s. 270; Pomerantsev, yazısında daha çok Meletios'un patriliğe seçilme sürecini ele almıştır.

Sadaretten padişaha 19 Eylül 1899 tarihli takdim için bk. BOA. Y. HUS. 400/30; Yakuşev, sadrazamın, Osmanlı siyasetinin Rum vesayetinde olduğunu ima edercesine İstanbul Rum Patrikhanesinin inatçılığı yüzünden meselenin uzadığını; bundan dolayı da patrikhanenin "Suriye'deki Arapları kaybettiğini, yakında Makedonya'daki Sırpları da kaybedeceğini" belirttiğini aktarır. AVPRİ belgelerini kullanarak Babıali ve daha da önemlisi Sultan II. Abdülhamid nezdinde Zinovyev'in girişimleriyle Antakya patriklik seçiminin Lazkiye Piskoposu Meletios'un lehine geliştiğini vurgulayan çalışması için bk. Yakuşev, "Pervıy Patriarh-Arab", s. 104-105.

Bundan sonra meseleye daha fazla müdahil olan Sultan II. Abdülhamid, 29 Ekim'de Sadarete Antakya patriklik seçiminin "biran önce netîcelendirilmesi" için talimat verdi.[813] Bu talimat sonrası süreç o kadar hızlandı ki patriklik için namzet defteri Babıali'nin talimatıyla düzenlendikten sonra yinelenen seçime dair telgraf 1 Kasım 1899'da Suriye Vilayetinden Babıali'ye çoktan ulaşmıştı. Bu defa Babıali tarafından Meletios'un patrik olarak seçilmesinin "usûl dâiresinde" gerçekleştiği ve "tasdîk-i me'mûriyetinin müsâ'ade-i seniyye-i hazret-i padişahî olduğu", yani bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından tasdik edildiği vurgulandıktan[814] sonra 11 Kasım 1899'da patriklik beratı buyuruldu.[815] Osmanlı idaresinin Meletios'un patrikliğine karşı olumsuz tutumunun padişahın müdahalesiyle bir anda Rusların arzu ettiği şekilde değişmesi, 16 ve 31 Ağustos 1899 tarihlerinde Kudüs Mutasarrıflığı, Sadaret ve Suriye Vilayeti arasındaki yazışmaları daha anlamlı hale getirmektedir. Yazışmalarda İmparator II. Nikolay'a Suriye'deki Rus nüfuzunun tesisi için Antakya Patrikliğinin kritik öneminin ispat edilmeye çalışıldığı; böylece Meletios'un patrikliğinin tanınması için imparatorun padişah nezdinde girişimde bulunacağı aktarılmaktaydı.[816] Bu iddia, Rusya'nın Yakın Doğu siyasetinin yürütücüsü olan en etkin şahsiyetler dahil Rus Dışişleri Bakanlığının neredeyse bütün personelinin Filistin Cemiyetinin üyesi olduğu düşünüldüğünde oldukça makuldü.[817] Bunlar, Rus dış siyasetinin ana hatlarını çizen imparatoru, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmelere dair bizzat bilgilendirerek Suriye ve Filistin siyasetinin yönünün belirlenmesinde imparatora belirli derecede etki edebiliyorlardı.[818] Dolayısıyla bu etkenler

Padişahtan Sadarete 29-30 Ekim 1899 tarihli talimat için bk. BOA. Y. EE. 149/95; Y. EE. 150/22.

1 Kasım 1899 tarihli Meclis-i Vükela kaydı için bk. BOA. MV. 98/2, 69.

11 Kasım 1899 tarihli padişah iradesi için bk. BOA. İ. AZN. 35/31; Meletios'a patriklik beratı verilmesine dair Mart-Haziran 1899 arası yazışmalar için bk. BEO. 1455/109079; BEO. 1505/112874; BEO. 1474/110489; DH. MKT. 2314/106; DH. MKT. 2327/110.

Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Paşa'dan 16 Ağustos 1899'da Sadarete ve 31 Ağustos 1899'da Suriye Vilayetine maruzat için bk. BOA. BEO. 1364/102248.

Rus diplomasisinden şahsiyetlerin de dahil olduğu Filistin Cemiyetinin 1900 tarihli üye listesi için bk. "Spisok Çilenov İPPO na 1 Oktyabrya 1900 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XI, (St. Petersburg, 1901), s. 99-178.

818 Rus dış siyasetinin uygulayıcısı, Dışişleri Bakanlığı olmasına karşın ana hatlarını çizen imparatordu; ancak Filistin Cemiyetinin özellikle Rus diplomasisinden Pan-Slavist üyeleri Dışişleri Bakanlığının mevcut tutumuna rağmen imparator üzerinde etki kurabiliyorlardı. Bk. Stavrou, *Palestine Society*, s. 304.

düşünüldüğünde Meletios'a patriklik beratının verilmesi için İmparator II. Nikolay'ın Sultan II. Abdülhamid nezdinde girişimde bulunmuş olma ihtimali yüksekti. İhtimalden ziyade kaçınılmaz olan ise Kudüs Mutasarrıflığı, Sadaret ve Suriye Vilayeti arasındaki yazışmalarda bizzat Rus imparatorunun müdahalesinin konuşulduğu Osmanlı'nın bu 'iç' meselesinin, devletlerarası krize dönüşmesinin engellenmesi için geriye fiili durumu tanımaktan başka bir seçenek kalmamış olmasıydı. Nitekim 3 Kasım 1899 tarihli mektubunda Sultan II. Abdülhamid, Rus Elçisi Zinovyev'e (1897-1909), Meletios'a verilen patriklik beratıyla "sözünü tuttuğunu" ("derjal dannoe slovo") bildirmişti.[819]

Osmanlı idaresi, Patrik Meletios'un meşruiyetinin sağlanmasının; bir başka ifadeyle tayine karşı yükselen muhalefetin bastırılması ve tasfiye edilmesinin de takipçisi oldu. Örneğin Meletios'un patrikliğe seçim ve tayininin "ecnebî politikasının te'siriyle" gerçekleştiğini ileri süren *El-Ercü'z-Zaki fi-Tehani'l-Batriki'l-Antaki (Antakya Patriğini Tebrik Hususunda Hoş Söz)* adıyla Cebel-i Lübnan'da ruhsatsız basılan bir kitabın dağıtımı Maarif Nezareti tarafından yasaklanmıştı.[820] Aynı şekilde "kâ'ide gereğince üç defa" patriği tanımaya davet edilmesine karşın icabet etmeyen Rum piskoposlar,[821] Antakya Patrikliğinden uzaklaştırılarak tasfiye edilmişti. Akabinde İstanbul Patrikhanesinin itirazlarına[822] rağmen Babıali, patriğin yetki dairesindeki piskoposları "tebdîle salâhiyeti" olduğuna hükmederek 6 Şubat 1900'da Halep Piskoposu Nektarios'un,[823] 6

Yakuşev, "Pervıy Patriarh-Arab", s. 104-105.

820 Dahiliye Nezaretinden Maarif Nezaretine 22 Mart 1900 tarihli tahrirat için bk. BOA. MF. MKT. 488/7.

Sadaretten Adliye ve Mezahib Nezaretine 18 Aralık 1899 tarihli tezkere için bk. BOA. BEO. 1420/106465.

Meletios'un memuriyetinin onaylanmasından hemen sonra 8 Kasım 1899'da İstanbul Rum Patrikhanesinden Adliye ve Mezahib Nezaretine bir arz gönderildi. Arzda Antakya Patrikliği bünyesindeki Rum cinsinden olan Adana, Diyarbakır ve Halep piskoposlarına Meletios'u tanımaları veya istifa etmeleri yönünde baskı yapıldığı ve görev yerlerine gitmelerine engel olunduğu ifade edilmişti. Bk. BOA. BEO. 1399/104893; Sonrasında konuya dair yazışmalardan Suriye Vilayetinden Sadarete 21 Ekim 1899 tarihli maruzat için bk. İ. AZN. 35/31; Sadaretten Suriye Vilayetine 14 Aralık 1899 tarihli telgraf için bk. BEO. 1417/106265; Aralık 1899-Ocak 1900 tarihli Sadaret, Adliye ve Mezahib Nezareti, Halep Vilayeti, Suriye Vilayeti ve Antakya Patrikliği arasındaki yazışmalar için bk. BEO. 1432/107382.

Sadaretten Adliye ve Mezahib Nezaretine 6 Şubat 1900 tarihli tezkere için bk. BOA. BEO. 1437/107726; Meletios'a beratının verilmesinden itibaren Rum piskoposların tutumu takip

Mart 1900'de Diyarbakır Piskoposu Benyamin'in, 8 Mart 1900'de ise Adana Piskoposu Germanos'un azil ve ihraç kararını onaylamıştı.[824] Nihayet Arap patrik fikrini desteklediği için Rum ruhbanlar tarafından hain ilan edilen Akkar Piskoposu Nikodimos, 1901'de Beyrut'ta zehirlenerek öldürüldüğünde[825] Antakya Patrikliği idaresi tümüyle 'Araplaşmıştı'.

**Görsel 25:** Patrik II. Meletios (1837-1936)[826]

Osmanlı idaresi, Meletios'un meşruiyetine verdiği öneme binaen Rum piskoposların tasfiyesine yönelik kararların bizzat tatbikine de destek oldu. Bunu yaparken Antakya Patrikliği ruhani dairesinde "ekseriyeti Arab" ve

edilmişti. Nektarios'un Meletios'u tanıdığını gösteren duayı kilisede okumadığına dair Zaptiye Nezaretine 26 Kasım 1899 tarihli telgraf için bk. Y. PRK. ZB. 23/75.

Diyarbakır Piskoposu Benyamin'in azil gerekçelerinden bir diğeri de piskoposluk bölgesinde ikamet etmemesiydi. Adliye ve Mezahib Nezaretine 6-8 Mart 1900 tarihli Meletios imzalı Sinod kararları için bk. BOA. BEO. 1468/110086; Azillerin onaylandığı 29 Mart 1900 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bk. MV. 99/60.

Yakuşev, "Pervıy Patriarh-Arab", s. 105-106.

Pomerantsev, "Meletiy, Patriarh Antiohiyskiy", s. 246

"ahâlisi asl-ı Rum" gibi ifadelerle[827] etnik anlamda azınlık çoğunluk kıstasını dikkate alarak ahali arasında bitmeyen kargaşanın son bulmasını amaçlamıştı. Bu siyaset, cemaatinin ekseriyeti Araplardan oluşan Diyarbakır ve Halep'te azledilen Rum piskoposların yerine Arap piskoposların atanmasıyla olumlu sonuç verdi. Ancak cemaatinin önemli bir kısmı Rum ahaliden oluşan Adana'da kargaşaya neden olacağı anlaşıldığında patrikhaneye Germanos'un piskoposluk bölgesinden "cebren ihrâcının münâsib olmayacağı" telkin edilmişti.[828] Buna rağmen Germanos'un azledilerek yerine Arap Piskopos Aleksandros'un atanması üzerine Adana valisi tarafından İstanbul'a piskoposluk cemaatinin, "sûinetîce husûlüne kadar" muhalefetlerinde ısrar edeceği malumatı gönderilmişti.[829] İlginçtir ki ahalinin muhalefetine rağmen Osmanlı idaresi tarafından patrikliğin aldığı karar desteklenerek "saltanat-ı seniyyenin berât-ı âlîsini hâ'iz" Patrik Meletios'un atadığı piskoposa muhalefetin "münâsib olmayacağı" ifade edildi.[830] Nitekim atandıktan iki yıl sonra yani 1905'te görev yeri Mersin'e gidebilen Aleksandros, Osmanlı askerlerinin eşliğinde gemiden karaya inerken Rumlar tarafından tepkiyle, Araplar tarafından ise sevinçle karşılanmıştı. Nihayetinde bütün piskoposluk bölgelerine Arapların atanmasının son halkası olan bu merasim, Rum ruhbanların süregelen 'ahâliye rağmen' idaresinin pratikte Araplar tarafından devam ettirildiği bir güç gösterisine dönüşmüştü.[831]

Nektarios'un Halep'teki (ve İskenderun) "Rumların ekseriyeti 'Arab" olduğu için İstanbul ya da "ahâlisi asl-ı Rum olan" başka bir yere naklinin daha münasip olacağına dair Sadaretten Adliye ve Mezahib Nezaretine 6 Şubat 1900 tarihli tezkere için bk. BEO. 1437/107726; Nektarios, resmî izinleri aldıktan sonra Dersaadet'te ikamet etmek üzere Yunan vapuruyla bölgeden ayrılmıştır. Zaptiye Nezaretine 21 Nisan 1900 tarihli telgraf için bk. Y. PRK. ZB. 25/37.

[828] Sadaretten Suriye Vilayetine 23 Temmuz 1900 tarihli telgraf için bk. BOA. BEO. 1522/114091; Sadaret, Adliye ve Mezahib Nezareti, Suriye Vilayeti, Antakya Patrikliği, Adana Rum Milleti Meclisi arasındaki Ağustos-Eylül 1900 tarihli yazışmalar için bk. BEO. 1538/115298; Adana valisi, padişaha 20 Nisan 1901 tarihli arzında azledildikten sonra hâl ve hareketi izlenen Nektarios'un patriklik meselesine karışmadığını ifade etmiştir. Bk. Y. MTV. 214/25.

Rum ahalinin Adana Vilayetine 6 Aralık 1903 tarihli arzı için bk. BOA. BEO. 2271/170309.

[830] Şubat-Mart 1904'te Sadaret ve Adliye ve Mezahib Nezareti arasındaki yazışmalar için bk. BOA. BEO. 2271/170309.

Aleksandros'un Mersin'e ulaştığı sırada yaşananların detaylı tasviri için bk. "İz Sirii: Pribıtie Kilikiyskavo Mitropolita Aleksandra v Mercinu", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 292-298

XX. yüzyıl başı itibariyle, Şam'dan Adana'ya Antakya Patrikhanesinin 'Rum tahakkümü'nden çıkması İstanbul, Kudüs ve İskenderiye patriklikleri bağlamında Rum-Arap krizini daha da derinleştirdi. Rumlar, 1870-1872 Bulgar Ekzarhlığı krizini Antakya Patrikliği meselesiyle ilişkilendiriyordu, zira her iki durumda da İstanbul Patriliğinin Balkanlar'daki ve Suriye'deki etkisi Rusya'nın müdahalesiyle zayıflamıştı. Öyle ki İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin Sekreteri V. N. Hitrovo, 7 Haziran 1900'de S. İ. Ponomarev'e yazdığı mektupta: "...Geçen sene Antakya Patrikliğine İstanbul'dan gönderilen uşakların (Fenerli Rumlar) yerine yerli Suriyelilerden (Araplar) birinin atanması tartışmasız Filistin Cemiyetinin en büyük siyasi zaferidir..."[832] ifadeleriyle adeta Rusya'nın zaferini kutluyordu. Nitekim Filistin Cemiyeti, bu ifadelere de uygun olarak Rumlar tarafından "Pan-Slavist Filistin Cemiyeti" olarak adlandırmaya başlanmıştı.[833] Dolayısıyla Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Paşa, diğer Ortodoks kiliselerinin meseleye yaklaşımını da ortaya koyarak Patrik Meletios'un Rum patrikler tarafından tanınmasının ihtimal dahilinde olmadığını Yıldız Başkitabete gönderdiği telgrafında şu şekilde aktarmıştı:

> Antakya Rum Patrikliğine şimdiye kadar cereyân iden te'âmül vechile Rum cinsinden ta'yin idilmeyüb de Suriye yerlülerinden ya'ni 'Arablardan biri intihâb ve ta'yin olduğu hâlde işbû patrik-i cedîdi kat'iyen tanımamak ve binâen'aleyh tanıyanları şizmatik 'ad itmek üzere İstanbul ve Kudüs ve İskenderiye Rum patrikleriyle Kıbrıs ve ... matranları beyninde ittifâk mevcûd olduğunu ancak 'Arab patriğinin Rusya ve Sırb ve Karadağ kiliseleri tarafından tasdîk olunacağı...[834]

Bu ifadelere de uygun olarak Meletios'un Rum patrikler tarafından tanınmadığı, patrik seçildiğinde geleneksel olarak diğer patriklere gönderilen *kanonik* mesaja hiçbir cevap gelmemesiyle netleşmişti. Zira bu mesaja cevap verilmesi, yeni patriğin tanındığı anlamına geliyordu. Buna karşın Meletios, Aralık 1899'da Kutsal Sinodu, daha sonra ise Rus baskısıyla 1901'de Romanya ve Karadağ, 1902'de ise Sırp kiliseleri tarafından *kanonik* mesaja verilen ce-

A. A. Dmitriyevskiy, "Pamyati S. İ. Ponomareva", *SİPPO*, T XXV (St. Petersburg, 1914), s. 416.

Stavrou, *Palestine Society*, s. 237.

Kudüs Mutasarrıfından Yıldız Başkitabete 8 Nisan 1899 tarihli telgraf için bk. BOA. Y. PRK. UM. 45/46.

vapla tanınmıştı.[835] Öte yandan kilisevi ilişkilerin bir parçası olmamakla birlikte Rusya'nın desteğiyle Antakya patrikliğindeki bu büyük iktidar değişikliği Katolik Fransa'da endişeye neden olmuştu. Fransız yayıncılar Rus çarını, "sevgili müttefiki Fransa'nın gözlerini kapadığı Suriye'yi Yakın Doğu'daki operasyonlarının merkezi yapmak" ile itham ediyordu.[836] Zira Antakya Patrikliğinin tümüyle Araplaşması Suriye'de Rus etkisinin artışını da beraberinde getirmişti. Filistin Cemiyetinin hızla genişleyen okul ağının yanı sıra 1900'de tekrar açılan patrikhanenin Balamand Manastırı İlahiyat Seminaryasında Rusça dersler verilmeye başlanmıştı. Böylece Arap öğrencilerin eğitimlerine Rus ilahiyat akademilerinde devam etmelerinin; başka bir ifadeyle gelecekte Suriye'ye Rus etkisini taşıyacak Arap ruhbanların yetiştirilmesinin önü açılmıştı.[837] Nitekim Mart 1903'te Dahiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa (1896-1907), padişaha arzında Rusya ve Fransa elçileri arasında Antakya patriklik meselesinden dolayı görüş ayrılığı ("ihtilâf-ı efkâr") meydana geldiğini aktarıyordu.[838]

Patrik Meletios, 1906'da öldüğünde iddialarından hâlâ vazgeçmeyen Rumlar tarafından "anti-kanonik patrik" olarak nitelenmekteydi. Mısır'da *Falah* adlı Arap Ortodoks gazetesinde Rumlara karşı milliyetçi duyguları depreştiren bu tutuma karşı tepki de sayılabilecek şu ifadelere yer verilmişti: "Eğer Arap doğusundaki Rum ruhbanlar bizi kendi hâlimize bırakmazlar ve bizim millî hassasiyetlerimizi her yönden aşındırırlarsa biz de onların evlerini hızlı bir şekilde ateşe veririz. Bu ateşin boyutları o kadar öngörülemez olur ki kısa zamanda söndürülmesi zor mümkün olur."[839] Fakat Rumların bitmeyen iddialarının hiçbir karşılığı yoktu, zira Patrik Meletios, patriklik seçimini yasal zemine oturtan Antakya patriklik nizamnamesinin tasdikini 1900'e gelindiğinde çoktan sağlamıştı. Bir başka ifadeyle, Antakya Patrikliğinin tekrar Rum ruhbanların idaresine geçmemesi yani Arap kalması için yasal zemin çoktan

Yakuşev, "Pervıy Patriarh-Arab", s. 106.

Stavrou, *Palestine Society*, s. 236.

Pomerantsev, "Meletiy, Patriarh Antiohiyskiy", s. 277-278.

[838] Dahiliye nazırının padişaha Mart 1903 tarihli arzı için bk. BOA. Y. PRK. DH. 12/29.

Ayrıca makalede Arap basınının, Meletios'un patrik seçilmesine dair muhtelif olumlu yorumlarına yer verilmiştir. Bk. P. K. Juze, "Poslanie İerusalimskovo i Aleksanriyskovo Patriarhov po delam Antiohiyskoy Tserkvi pred sudom Arabskoy Peçati", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 604.

mevcuttu.[840] Nitekim Mart 1906'da Trablusşam Piskoposu Gregorios oybirliğiyle Antakya patriği (1906-1928) olarak seçildiğinde Rumlar, protesto etmekten başka bir şey yapamadı.[841] Dahası Patrik Gregorios, Kutsal Sinodu takiben Romanya, Karadağ ve Sırp kiliseleri tarafından tanındıktan sonra Rum patrikler tarafından tanınmasını bizzat İmparator II. Nikolay görev edindi. Beserabya'daki manastır mülklerinden Rum patrikliklere giden gelirlerin akışını Antakya patriği ile "kardeşçe ilişki kurulana kadar" askıya alan İmparator, Rum uzlaşmazlığını üç yılda tersine çevirerek 1909'da İstanbul, Kudüs ve İskenderiye Rum patrikleri tarafından, Gregorios'un resmen Antakya patriği olarak tanınmasını sağladı.[842] Gregorios'un 1913'te Romanov Hanedanının 300. yıl dönümü kutlamalarına katılmak üzere II. Nikolay tarafından St. Petersburg'a davet edilmesi ve Osmanlı Devleti tarafından Murassa Osmani Nişanı ile taltif edilmesi dolaylı olarak Antakya patriklik krizinin nihayet çözüldüğü anlamına geliyordu.[843]

Antakya patrikliğine bir Arap piskoposun seçilmesi, bir tarafıyla Osmanlı, Rusya, Fransa ve Yunanistan gibi devletlerin dahil olduğu Doğu Sorunu'nun bir parçası, diğer tarafıyla da Doğu Roma Kilisesi'nin Rum ruhbanlığın iktidarından çıkarak çağın ruhunda 'yerlilik' faktörüyle bölünmesinin hikâyesidir. Bu süreçte Rum ruhbanlığı, 'çağın ruhuna' gözlerini kapayan bir siyaset yürütürken Babıali ise sahada müdahaleci aktörler çoğaldıkça Arap patrik seçilmesinin Suriye'de Rus nüfuzunu orantısız bir şekilde artıracağının idrakiyle, çare olarak Rumları desteklemişti. Fakat mevcut geleneksel dengede hem Osmanlı idaresi hem de Rum ruhbanlar Arap Ortodoksların otosefalleşen kilise dinamizmini gözden kaçırmıştı. Nitekim özellikle Filistin Cemiyetinin Suriye'de yoğunlaşan faaliyetleriyle 1899'da Antakya Patrikliğine ilk kez bir Arap patrik seçilmişti. Böylece Filistin Cemiyeti, 1870'te Moskova Slav Yardımlaşma Komitesinin Bulgar Ekzarhlığının kurulmasındaki rolüne benzer bir şekilde Pan-Slavizm siyasetinin bir parçası olarak Suriye'deki Rum nüfuzunun yerine Rus nüfuzunun tesis edilmesinde başat rol oynamıştı. Ancak bu tek başına

[840] Nizamnamenin Rusça tercümesi için bk. P. K. Juze, "Ustav Antiohiyskoy Pravoslavnoy Tserkvi", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 23-52.

Patrik Gregorios'a dair bk. İ. Pomerantsev, "Blajenneyşiy Grigoriy IV, Novıy Patriarh Antiohiyskiy", *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 115-159.

Yakuşev, "Pervıy Patriarh-Arab", s. 106.

Yakuşev, *Antiohiyskiy i İerusalimskiy*, s. 364; 27 Şubat 1913 tarihli belge için bk. BOA. BEO. 4148/311084.

Filistin Cemiyeti ile değil Rusya'nın Yakın Doğu siyasetinin bütün aktörlerinin katılımıyla gerçekleştirilmişti. Zira Meletios'un, 1899'da Antakya patriği olarak tanınması, Rus Elçiliğinin Babıali ve Sultan II. Abdülhamid nezdindeki girişimleriyle gerçekleşmişti. Böylece Osmanlı Devleti, hâlihazırda Rusya'nın dahil olduğu bu 'iç' meselesinin devletlerarası siyasi bir krize dönüşmesinin önünü alabilirken bu sefer de Rusya'nın Suriye'deki etkisi özellikle eğitim faaliyetleri ile orantısız bir şekilde artmıştı.

### B. Filistin'den Suriye'ye Rus Okullarının Kuruluşu ve Genişlemesi (1882-1905)

Batılı devletlerin Suriye ve Filistin'de üstünlük kurma rekabeti, XIX. yüzyılın ortalarında kutsal yerler üzerinde himaye kurulması çerçevesinde seyrederken, bu rekabet, yüzyılın sonuna doğru, eğitim faaliyetleri aracılığıyla yerel halkın zihinlerinin fethedilerek himaye edilmesine dönüşmüştü. Bu rekabete, diğer Batılı devletlerle eşzamanlı olarak Filistin Cemiyeti üzerinden Rusya da katılmıştı.[844] Bu bağlamda "eğitim faaliyetleriyle Suriye ve Filistin'de Ortodoksluğa destek olma" hedefine, tüzüğünde temel amaçları arasında yer veren Filistin Cemiyeti, kuruluşunun hemen ardından bölgede okullar açmaya başlamıştı. Cemiyetin bu teşebbüsü, kırsal bölgelerde Ortodokslar için okul olmaması, mevcut patriklik okullarının ıslah edilemez durumu ve kutsal topraklarda genel olarak, Katolik ve Protestanlarla mücadelenin tek aracının okul kurmak olması gibi düşüncelerden ileri geliyordu. Dolayısıyla cemiyet patrikliğin bıraktığı boşluğu, Rus Ortodoks doktrininde biçimlendirilecek okullarla doldurmayı planlıyordu.[845] Ancak bu planın gerçekleştirilebilmesinde,

"Vesti s Vostoka", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 144; Bu rekabetin farkında olan Osmanlı Devleti 1880'ler itibariyle taşrada iptidai ve idadi okullar açmaya başlamıştı. Buradaki temel motivasyonların başında yabancı okullarda Müslüman çocukların eğitim almasını engellemek gelmekteydi. Bk. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 78; Zira öğretim kalitesi yüksek ve yabancı dillerin öğretimine önem veren yabancı okullar, Müslüman ahaliden de rağbet görmeye başlamıştı. Nitekim 1881 Maarif Nizamnamesinde, devletin taşrada eğitime önem vermemesinin bir sonucu olarak yabancı okulların genç kuşakları kendi çıkarlarına uygun bir şekilde yetiştirdikleri vurgulanmıştı. Lakin iptidai ve idadi okullarının müfredatının artan bir şekilde İslami yapıya sahip olması tasarlananın aksine istisnalar dışında bu okullara Gayrimüslimlerin katılımını engellemiştir. Bk. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Kutsal topraklardaki Katolik misyonu kapsamında Katolik okullarına dair Rus bakışı için bk.

Ortodoks tebaanın eğitiminden sorumlu olan yani okul açma yetkisini elinde bulunduran Kudüs Patrikliğinin tutumu da belirleyiciydi. Bu bağlamda cemiyetin kuruluş aşamasında patriklik idaresinde önemli değişimler gerçekleşmişti. Moskova'daki Kudüs Elçilik Kilisesinde uzun yıllar süren görevi sırasında Rusça öğrenen ve ayrıca cemiyetin onursal üyeliğine seçilen Nikodimos'un patrik olarak atanması (1883-1897), cemiyetin yöneticilerinin bir kısmı tarafından "Rus eğitim seferberliği için umut" olarak görülmüştü. Lakin cemiyetin yegâne işlevinin patriklik adına Rusya'da maddi yardım toplamak olduğunu düşünen Nikodimos, beklenenin aksine cemiyetin faaliyetlerini kısıtlamaya yönelik bir tavır benimsemişti.[846] Bu noktada Nikodimos'un cemiyetin faaliyetlerine karşı olumsuz tutumu, Rus eğitiminden geçen Arap Ortodoksların, Kudüs Patrikliğinin otoritesinden kopacağına dair Rum ruhbanlığının korkusundan kaynaklanıyordu. Rum ruhbanların bu korkusu, özellikle de Bulgarları ruhani bağımsızlığa götüren Rusların yardımlarından sonra oldukça artmıştı. Dolayısıyla Kudüs Patrikliği aynı tecrübeyi Rus eğitiminden geçen Arap Ortodokslar üzerinde yaşamak istemiyordu.[847]

Bu dönemde Filistin Cemiyetinin yöneticileri arasında "Filistin'de Ortodoksluğa destek olma" amacının gerçekleştirilebilmesi bağlamında izlenmesi gereken yönteme dair farklı görüşler söz konusuydu. Buna göre Kudüs Patrikliği yetki alanındaki Ortodoks halka doğrudan müdahalenin Rum ruhbanların tepkisine neden olacağını ve cemiyeti işlevsiz kılacağını düşünen kurucu üyelerden Tertiy İvanoviç Filippov, cemiyetin okul ve kilise inşası gibi konularda patriklik aracılığıyla faaliyette bulunmasının uygun olduğunu savunuyordu. Nitekim Filippov'a göre Rumların düşmanlığını kazanmak cemiyetin en önemli amaçlarından olan "Ortodoks okulları inşa etme"sini imkânsızlaştırabilirdi.[848] Öte yandan muhtelif zamanlarda cemiyetin

---

V. Aniçkov, "Frantsuzskie Katoliçeskie Missi na Vostoke", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 352-362.

[846] Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşest'vo*, s. 225-227.

"Otçet Otdeleniya Podderjaniya Pravoslaviya v Svyatoy Zemle PPO, çitannıy Predsedatelsvuyuşim P. A. Vasilçikovım v zasedanii Otdeleniya 19 Dekabrya 1885 g.", *Otçet PPO za 1885-1886*, (St. Petersburg 1886), s. 127-128.

"Religioznoe Znaçenie Svyatoy Zemli, reç, çitannaya Vitse-Predsedatelem T. İ. Filippovım v zasedanii 2-vo Dekabrya 1882 goda", *Otçet PPO za 1882-1883 god*, (St. Petersburg 1883), s. 20-29.

başkan yardımcılığı ve sekreterliğini yapan M. P. Stepanov ve V. N. Hitrovo, Ortodoksluğu desteklemek adına Kudüs Patrikliğine yapılagelen Rus yardımlarının amacına uygun kullanılmadığını ve hareket özgürlüğüne sahip Katolik ve Protestan cemiyetler gibi Filistin Cemiyetinin de doğrudan inisiyatif alması gerektiğini düşünüyorlardı.[849] Nitekim cemiyetin yöneticileri, Rum ruhbanların muhtemel tepkisini göze alarak okul programını hayata geçirmeye karar verdi. Fakat muhtemel tepkinin en aza indirilebilmesi için ilk Rus okulunun Kudüs Patrikliğinin merkezine uzak bir bölge olan Celile'de açılmasına karar verildi. Bu bağlamda Celile'de Arap Ortodoks nüfusun yoğun olarak yaşadığı ve Protestan misyonerlerin faaliyet gösterdiği Nasıra yakınında Mujedil köyünde 6 Aralık 1882'de Nasıra Piskoposu Nifont'un kutsamasıyla ilk Rus okulu açıldı. Bunu 23 Nisan 1883'te Rama'da, 27 Nisan 1883'te Kafr Yasif'te (1885-1891 arası kapalı), 1 Şubat 1884'te Şadjara'da (1885-1894 arası kapalı) açılan okullar takip etti. Böylece cemiyetin 1882-1884 arası, iki yılda, Filistin'de açtığı okul sayısı 4'e yükseldi.[850]

Cemiyetin, Celile'deki okullarını açtıktan sonra karşılaştığı bir diğer sorun Rusça ve Arapçanın yanı sıra yerel şartları bilen nitelikli personel eksikliğiydi. Rus yanlısı olmaları gereken bu kişiler, Ortodoks ahalinin güvenini kazanarak cemiyet ile ahali arasında aracı olmalılardı. Bir başka deyişle, bulundukları bölgelerin uzmanı olması beklenen Rus okullarındaki öğretmenler, Katolik ve Protestanların faaliyetlerine ve Ortodoks ahalinin beklentilerine dair sağladıkları bilgilerle cemiyetin bölgesel siyasetinin belirleyici unsurları olacaklardı.[851] Bu bağlamda, 1880'de Moskova İlahiyat Seminaryasından mezun olduktan sonra 1883'te Moskova İlahiyat Akademisinde eğitimine devam eden Şam yerlisi Arap Ortodoks Aleksandr Kezma, cemiyetin bu temel sorununa çözüm olarak düşünülmüştü. Bilginliği ve Rus yanlısı olmasıyla iyi bir seçenek olarak kabul edilen Kezma, 1883'te cemiyetin Filistin'deki okullarının idaresinin yanı sıra Arap Ortodoks köylerinde okul açma imkânlarını rapor etmekle görevlen-

[849] "Otçet PPO za 1882-83 god çitannıy sekretarem M. P. Stepanovım v godovom zasedanii 26 Aprelya 1883 goda", *Otçet PPO za 1882-1883 god*, (St. Petersburg 1883), s. 61-76; Ayrıca bk. Stavrou, *Palestine Society*, s. 145-146.

N. M. Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya Zavedeniya İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva v Sirii i Palestine, Otçet Çlena Soveta Obşestva N. M. Aniçkova Çast II. Uçebnıya Zavedeniya v Galilee*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1910, s. 3-5.

Stavrou, *Palestine Society*, s. 154.

dirildi. Kezma'nın, bu görevleri sırasında resmî olarak Beyrut Başkonsolosu K. D. Petroviç'e karşı sorumlu olmasına karar verildi.[852] Ancak Kezma'nın böyle bir göreve alenen atanması bölgedeki Rus faaliyetlerine karşı önemli bir muhalefete neden olmuştu. Zira Kudüs Patrikliği ruhbanlarının Rus faaliyetlerine karşı şüphelerinin yanı sıra Babıali'nin Arapların eğitimi meselelerine yabancıların müdahil olmasına karşı hâlihazırda olumsuz bakışı mevcuttu. Dolayısıyla Kezma'nın "resmî" bir görevle doğrudan Beyrut Rus Başkonsolosluğuna bağlanması, Dışişleri Bakanlığını zor durumda bırakmış ve sadece patriklik ile cemiyet arasında değil, Rus kurumları arasında da ihtilafa neden olmuştu. Nitekim cemiyet geri adım atarak Suriye ve Filistin'de, talimatları sadece Dışişleri Bakanlığı tarafından onaylanacak resmî bir temsilci (*predstavitel*) aracılığıyla faaliyet göstermeyi kabul etti. Buna göre, temsilci tarafından toplanan bütün bilgi, cemiyetin konseyine gönderilmek üzere yine cemiyetin konseyinin temsilciye talimatlarını ilettiği kanallar olan Dışişleri Bakanlığına ve Kudüs Konsolosluğuna verilecekti. Kezma ise patrikliğin kendisini istemediği Kudüs'ten uzaklaştırılarak Beyrut'ta yerel bir Arap Ortodoks okulunda Rus dili öğretmeni olarak görevlendirildi. Lakin burada öğretmenliğin yanı sıra Filistin'de gerekli istatistiksel bilgilerin toplanması ve bu bilgilere istinaden okul kurulması için teklifte bulunması için cemiyetin muhabiri (*korrespondent*) olarak görevlendirildi.[853]

Kezma meselesini çözmek üzere Aralık 1884'te Kudüs'e seyahat eden ve Patrik Nikodimos tarafından oldukça sıcak karşılanan Hitrovo, patrikle müzakerelerinin bir sonucu olarak cemiyetin etki alanının sınırlandırılmasına yönelik bir uzlaşıya varmıştı. Buna göre cemiyet, patrikliğin kutsaması (onayı) olmadan kutsal topraklarda okul açma, kilise inşa etme veya onarma gibi işlere kalkışmayacak; öğretmenlerin menşei, öğretim yöntemleri gibi okulların iç düzenlerini patrikliğe bildirecek; patriklik bunları revize veya kontrol edebilecek; patriklik ile cemiyet arasında doğrudan iletişim mümkün olacak; patriklik Nasıra'da kız okulu ve Ramla'da yatılı erkek okulu açabilecekti.[854] Uzlaşının

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 233-234; Kezma'ya verilen görevler daha detaylı bir şekilde 237. sayfada belirtilmiştir. Ayrıca Kezma, cemiyet 1917'de dağılana kadar Filistin'deki Rus okullarını idare etmeye devam etmiştir.

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 237-241, 244-245.

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 268-269; Patrik Nikodimos'un Sinod Meclisine karşı destek sağlamak için bu bağlamda cemiyetin bazı taleplerine olumlu yaklaştığı söylenebilir.

hemen ardından cemiyet, 18 Ocak 1885'te Mujedil'de inşasını tamamladığı Aziz Sergey Kilisesi'ni patriğin himayesine verdikten sonra Celile'deki mevcut okulların bir kısmını yüksek maliyetinden dolayı geçici olarak kapatmaya karar verdi. Bu doğrultuda 13 Mart 1885'te cemiyetin Kafr Yasif ve Şadjara'daki okulları kapatıldı. Ancak patrikliğin cemiyetin okullarını denetimi meselesinde nihai uzlaşıya varılamadığı için Hitrovo, geri kalan şartları büyük bir kazanım olarak kabul etmişti.[855] Uzlaşının hemen ardından Kudüs patriklik merkezinden uzak olan Nasıra'da 3 Ekim 1885'te kız okulu açılması, Hitrovo'nun uzlaşıya bir kazanım olarak bakmasını haklı çıkarmıştı. Katolik ve Protestan misyoner okullarının bulunduğu Nasıra'da cemiyet tarafından açılan bu okul önemli bir başarı göstererek hızla büyüdü. Moskova'da özel pedagoji eğitimi almış olan Maria Semenovna Savelyeva ve idaresindeki öğretmenlerin azmiyle okuldaki öğrenci sayısı okul açıldıktan hemen sonra 90'a ve ilk eğitim yılının sonunda ise 238'e kadar yükseldi. Savelyeva'ya göre Nasıra'daki İngiliz misyoner okulu, yeni açılan Rus okulu ile rekabet edemediği için kapanmış, Katolik okulunda ise sadece 35 öğrenci kalmıştı.[856]

Hitrovo ile Nikodimos arasındaki uzlaşının cemiyet için en önemli getirisi bölgedeki Rus ilkokullarının nitelikli öğretmen ihtiyacını gidermek üzere Nasıra ve Beyt Cala'da açılan kız ve erkek öğretmen seminaryaları oldu. Bu bağlamda ilk adım 3 Eylül 1886'da A. G. Kezma'nın müdür olarak atandığı bir yatılı erkek okulu, yani Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryası açılması oldu. Bunun öncesinde cemiyetin ilkokullarının açılmasıyla birlikte ortaya çıkan öğretmen eksikliğine; bir başka deyişle öğretmen yetiştirme meselesine yönelik cemiyetin idarecileri farklı çözüm önerileri getirmişti. Buna göre öncelikle Kazan gibi Doğu dilleri eğitimi verilen Rus ilahiyat akademilerine burslu olarak Arap Ortodoks öğrenci gönderilmesi gündeme getirilmişti. Ancak soğuk

---

Nitekim Nikodimos, iyi niyet göstergesi olarak cemiyetin yayın organı *SPPO*'nun 1886'daki ilk cildinde cemiyete hoş geldin mektubu yazmıştır. Bk. "Pismo Evo Blajenstva Patriarha İerusalimskovo 2 Oktyabriya 1885 g." *SİPPO*, T I (St. Petersburg, 1891), s. 3-14.

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 268-270; Ayrıca bk. "Otçet Otdeleniya podderjaniya Pravoslaviya v Svyatoy Zemle PPO, çitannıy Predsedatelstvuyuşim P. A. Vasilçikov zasedanii Otdeleniya 19 dekabrya 1885 g.", *Otçet PPO za 1885-1886*, (St. Petersburg, 1886), s. 140-142.

"Otçet Otdeleniya Podderjaniya Pravoslaviya v Svyatoy Zemle, çitannıy Predsedatelstvuyuşim V. A. Vasilçikovım v zasedanii Otdeleniya 26 Marta 1887 g.", *Otçet PPO za 1886-1887 god*, (St. Petersburg, 1888), s. 116-117.

kuzey ikliminin Arap öğrenciler için elverişsizliği ve uzun yıllar Rusya'da yaşamanın Arapları kendi doğal çevreleri, ihtiyaçları ve alışkanlıklarından uzaklaştıracağı ve bundan dolayı çoğu öğrencinin Rusya'da kalmayı tercih edebileceği düşüncesiyle buna sıcak bakılmamıştı. Bir başka öneri ise Suriye ve Filistin'e yakın olması sebebiyle cemiyetin okullarına öğretmen yetiştirmesi amacıyla Odessa'da bir okul kurmaktı. Bu tür bir okulu Beyrut'ta kurmanın Odessa'ya göre çok daha işlevsel ve ucuz olacağı daha sonra anlaşılmıştı. Nitekim bu şekilde Arap öğrenciler, ailelerinden uzaklaşmadan kendi ülkelerinde eğitim alabilirlerdi. Bu bağlamda öncelikle Beyrut piskoposluk okulunun genişletilerek cemiyetin öğretmen seminaryasına dönüştürülmesi planlanmış; lakin bundan da cemiyetin mevcut bütçesini aşacağı düşüncesiyle vazgeçilmişti. Nihayet 1885'te Kezma krizinin çözümü için Hitrovo'nun Patrik Nikodimos ile uzlaşıya varmasıyla patrik, Filistin'de bir Rus öğretmen seminaryasının açılmasına izin verdi. Nitekim ziyareti sırasında Celile'de Rus okullarındaki kötü şartları gözlemleme fırsatı bulan Hitrovo, bu durumun kalifiye öğretmen yokluğundan kaynaklandığı sonucuna varmıştı. Dolayısıyla Nikodimos ile anlaştığı üzere Nasıra'da erkekler için bir öğretmen seminaryası kurmak kaçınılmazdı. Burada cemiyetin ve patrikliğin ilkokullarından yetişen 10-15 kadar erkek öğrenci eğitim alacak, iki yıllık eğitimden sonra 6-7'si köy okullarında görevlendirilecek, en iyileri ise Rusya'daki ilahiyat akademilerinde burslu olarak eğitimlerine devam edeceklerdi. Böylece Arap öğrenciler kendi ülkelerinde 'Rus muhiti' içinde edindikleri eğitime Rusya'da ileri seviyede devam edecekler ve Rus ruhban misyoner süzgecinden geçtikten sonra yurtlarına döneceklerdi. Bu süreç yalnızca erkek öğretmenler için değil kızlar için de tasarlanarak ilerleyen zamanlarda Nasıra'da kızlar için de bir öğretmen seminaryası kurulacaktı.[857]

Filistin Cemiyeti, bölgedeki ilkokullarının kalifiye kadın öğretmen ihtiyacını 10 Kasım 1886'da bünyesine kattığı Beyt Cala Kız Öğretmen Seminaryası ile giderme yolunu seçmişti. Bu seminarya, Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryasından farklı olarak doğrudan cemiyet tarafından kurulmamıştı. Bu okul 1858'de Kudüs'te yaşayan Rus hacı E. F. Bodrovoy tarafından Kırım Savaşı

N. M. Aniçkov, cemiyetin okullarına dair ikinci raporunun 24-97. sayfaları arasında Nasıra'daki Erkek Öğretmen Seminaryasına dair ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bk. Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya II*, s. 5-7; Ayrıca bk. "XXV-letie Uçitelskoy Nazaretskoy, imeni V. N. Hitrovo, Seminarii", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 296-304.

öncesi Ruhani Misyonun bulunduğu Arhangelsk Manastırı'nda açılmıştı; dolayısıyla bir himmet eseriydi. Okul resmî olarak Kudüs Patrikliğine bağlı olmasına karşın masraflarını karşılamak üzere para Rus Dışişleri Bakanlığı ve Kutsal Sinod aracılığıyla İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna tarafından gönderilmekteydi. Zamanla patriklik ruhbanları arasında huzursuzluğa neden olan okulun önce gelen mali yardımlarla birlikte tüm kontrolünün patrikliğe devredilmesi, daha sonra 1865'te Kudüs'ten taşınması talep edildi. Bunun üzerine okul, doğrudan patriğinin talebiyle 1866'da Antonin Kapustin tarafından Beyt Cala'ya taşındı. Burada Antonin'in satın aldığı arazi üzerine inşa edilen binaya yerleştirilen okul, uzun süre Filistin'deki yegâne Rus eğitim kurumu olarak kaldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve nihayet 1880'de imparatoriçenin ölümüyle okul için sağlanan yardım kesilmiş ve zamanla öğrenci sayısı oldukça azalmıştı. Faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelen okul, 10 Kasım 1886'da Antonin tarafından bulunduğu binasıyla birlikte Filistin Cemiyetine devredilmiş[858] ve akabinde Nasıra'daki kız okulundaki benzer başarıların Beyt Cala'da da sağlanması için Nisan 1887'de okulunun idaresine Rusya'dan A. O. Selivanova getirilmişti.[859] 1888'de S. V. Orlov-Davıdov'un okul için 5 bin ruble bağışta bulunmasıyla, bünyesinde öksüz kızlar için küçük bir yatılı okul da kurulmuştu. Yine 1888'de Grandük Sergey Aleksandroviç, karısı Grandüşes Yelizaveta Feodorovna ve biraderi Pavel Aleksandroviç ile birlikte İmparatoriçe Mariya Aleksandroviç'in anısına inşa edilen Azize Mariya Magdalina Kilisesi'ni kutsamak için Kudüs'e seyahatleri sırasında ve 1889'da ise Grandük Aleksandr Mihayloviç kutsal topraklara seyahati sırasında Beyt Cala'daki okulu da ziyaret etmişlerdi. Zamanla ilkokuldan kız öğretmen seminaryasına dönüşen okul, Arap Ortodoks intelijensiyasının oluşumunda önemli bir rol oynamıştı.[860]

[858] R. B. Butova, "Şkola E. F. Bodrovoy, K 150-letiyu Russkovouçebnovo dela v Svyatoy Zemle", *Russkaya Palestina, Rossiya v Svyatoy Zemle, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, (St. Petersburg, 2010), s. 121-134; Öte yandan 1849'da Patrik Kirilos'un izni ile Kudüs'teki Kutsal Haç Manastırı'nda Arap ve Rum öğrenciler için bir ilahiyat okulu açılmıştı. Bu okul, Suriye ve Filistin'deki ilk Rus okullarından biri olarak kabul edilebilir. Okulun sonraki faaliyetlerine dair bk. İ. İ. Sokolov, "Bogoslovskaya Şkola Kresta v İerusalime, İstoriçeskiy Oçerk", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 409-459.

[859] "Otçet Otdeleniya Podderjaniya Pravoslaviya v Svyatoy Zemle, çitannıy Predsedatelstvuyuşim V. A. Vasilçikovım v zasedanii Otdeleniya 26 Marta 1887 g.", *Otçet PPO za 1886-1887 god*, (St. Petersburg, 1888), s. 130-131.

A. A. Dmitriyevskiy, "Bet-Jalskaya Jenskaya Uçitelskaya Seminariya i poseşenie Blajenneyşim

**Görsel 26:** Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryası Öğrencileri[861]

Cemiyet, Filistin'in yanı sıra Beyrut ve Lübnan'da da okullar açmıştı. Bunlardan Beyrut Başkonsolosu K. D. Petkoviç tarafından 1887'de Lübnan'ın Amiun köyünde ve Beytüllahim yakınındaki Beyt Sahur'da açılan erkek ve kız okulları bölgedeki ilk Rus eğitim kurumlarıydı.[862] Ancak bunları cemiyetin diğer okullarından ayıran en önemli özellik cemiyetin doğrudan müdahalesinin dışında kalmış olmalarıydı. Bunda ise 1887'de Beyrut'taki Rus okullarında öğretmen olarak göreve başlayan M. A. Çerkesova'nın etkisi büyüktü. Japonya'da misyoner olarak bulunan Çerkesova, Beyrut'taki okulları da bir misyoner olarak idare ederek eğitimde Ortodoksluk vurgusunu ön plana çıkarmış ve idaresindeki okullara müdahale edilmesine izin vermemişti.[863] Böylece Çerkesova, 1897'ye kadar Beyrut'ta açtığı 800 öğrencisi bulanan 5 okulda çalışan öğretmenleri dahi kendi Arap Ortodoks öğrencileri arasından yetiştirerek

---

Patriarhom İerusalimskim Damianom", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 65-73.

Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya II*, s. 59.

Dmitriyevskiy, *Palestinskoe Obşestvo*, s. 281-285.

"Obşee Sobranie İPPO 19 Dekabrya 1893 g.", *SİPPO*, T V (St. Petersburg, 1895), s. 14.

önemli bir başarı sağlamıştı.[864] Nihayetinde 1891'e kadar cemiyetin idarecilerinin gayretleri neticesinde Patrik Nikodimos'a rağmen Kudüs Patrikliği yetki alanında 2 öğretmen seminaryası dahil toplam 5 okul mevcuttu.[865] Ancak açılan Rus okullarının yanı sıra Nikodimos'un Rusya'dan Kudüs Patrikliği adına borç alma girişimi, patriklik idaresindeki ruhbanların huzursuzluğuna neden olmuştu. Dolayısıyla Nikodimos'un Rus faaliyetlerine karşı etkisiz kaldığını düşünen Kutsal Kabir Kardeşliği, patrik azletme yetkisine dayanarak Nikodimos'u 1891'de azletti; yerine ise hâlihazırda Antakya patriği (1885-1891) olan Gerasimos'u Kudüs patriği (1891-1897) olarak seçti. Rus karşıtlığı ile bilinen Gerasimos'un Kudüs Patrikliğine atanması, Filistin'de özellikle Kudüs patriklik merkezi olan Yahudiye'de cemiyetin eğitim faaliyetlerinin daha da zorlaşacağı anlamına gelmekteydi.[866]

**Görsel 27:** Beyt Cala Kız Öğretmen Seminaryası Öğrencileri[867]

1914'e kadar Beyrut'ta eğitim faaliyetlerine devam eden M. A Çerkesova'nın okullarına dair detaylı bilgi için bk. "XXV-letie Russkih Şkol v Beyrut i Slujeniya v nih M. A. Çerkasovoy", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1912), s. 76-88.

Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya I*, s. 2-3.

Patrik Nikodimos'un azledilerek yerine Gerasimos'un getirilmesi meselesi önceki bölümlerde ele alınmıştır.

N. M. Aniçkov, *Uçebniya i Vraçenıya Zavedeniya İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo*

**Görsel 28:** Amiun Kız Okulu Öğrencileri[868]

Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki eğitim faaliyetlerine dair Osmanlı idaresinin dikkatini çeken ilk ciddi gelişme, Filistin Cemiyetinin 1895'de Antakya Patrikliğinin okullarının idaresini devralması oldu. Hâlihazırda Kudüs Patrikliğinden ilgi ve destek göremeyen Filistin Cemiyeti, özellikle 1891'de Rus karşıtı Antakya Patriği Gerasimos'un Kudüs patrikliğine seçilmesiyle Filistin'de eğitim faaliyetlerinin tümüyle çıkmaza girdiğinin farkındaydı. Buna karşın 1891'de Arap cemaatin güçlü muhalefetine rağmen Antakya Patrik makamına Rum piskopos Spiridon seçilmişti. Arap cemaat üzerinde otorite sağlayamayan Spiridon, Rusların desteğini kazanmak için Filistin Cemiyetinin Suriye'deki faaliyetlerine müsamahalı bir tutum takındı. Bu bağlamda cemiyetin eğitim faaliyetlerinin kırılma noktası Antakya Patrikliğinden aldığı bir davet oldu. 1895'te Spiridon, patriklik piskoposlarının da desteğiyle cemiyetin idaresine bir mektup gönderdi. Mektupta, patrikliğin mali durumunu ve Latin Katolik ve Protestan propagandasının yoğunluğunu vurguladıktan sonra Şam ve Suriye'de mevcut Ortodoks okulların kalitesizliğinden dolayı Ortodoksların,

*Obşestva v Sirii i Palestine, Otçet Çlena Soveta Obşestva N. M. Aniçkova Çast I. Uçebnıya Zavedeniya v Sirii i İudei*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1901, s. 282.

[868] Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya I*, s. 70.

çocuklarını iyi eğitim sunan gayrı Ortodoks okullara göndermek zorunda kaldığını belirtti. Ortodoks çocukların kazanılmasını imkânsızlaştıran bu durumun Suriye Ortodokslarının günden güne erimesine; bir başka deyişle sayısal olarak azalmasına neden olduğunu öne sürdü. Bu nedenlerden dolayı Spiridon, cemiyet idaresine hitaben "Ortodoksluğa karşı bu tehlikenin bertaraf edilmesi için inisiyatif alıp buradaki kız ve erkek okullarını ilgi ve idarenize almanızı istiyoruz" ifadeleriyle Filistin Cemiyetini resmen Suriye'ye davet etti.[869]

Filistin Cemiyetinin Suriye'deki faaliyetlerinde bir dönüm noktası teşkil eden bu davetle, asırlardan beri "Rum Ortodoks" cemaatine mahsus olan okullar, 1895'te Patrik Spiridon tarafından İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti tarafından idare edilmek üzere bir "senetle" Şam Rus konsolosunun yetki dairesine terk edildi. Fakat beklenmedik bir gelişme gibi görünen bu davetin ardında hâlihazırda sadece patriklik tarafında değil aynı zamanda mahalli Osmanlı memurlarının yaklaşımında da Suriye'de Rus eğitim faaliyetlerine yönelik elverişli koşullar mevcuttu. Öyle ki bu koşullar, Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi tarafından ilk defa Ağustos 1896'da Maarif Nezaretine gönderilen şukkayla Osmanlı idaresinin dikkatine sunulabilmişti. Hamid Efendi gerçekleştirdiği tahkikatta okulların devrinin bu kadar kolay gerçekleşmesinin ve "şimdiye kadar" kimse tarafından bu konuda ciddi bir şikâyetin ve başvurunun olmamasının sebepleri üzerinde durmuştu. Buna göre:

1. Patrik Spiridon'un Rus lisanına aşina ve nüfuzuna meyilli olması,

2. Bu havali piskoposlarının Antakya Rum Patrikliğine bir Arap Ortodoks patrik seçilmesi fikrine hizmet etmeleri ve bu fikri destekleyen Rus devletine sempati duymaları,

3. Buna muhalif olanların Suriye eski valisi Osman Nuri Paşa (1894-1896) ile Spiridon'dan korkmaları,

Nikitin, "Deyatelnost PPO v Sirii", s. 121; Patrik Spiridon'un kadim Antakya patriklik okullarını bir davetle Ruslara devretmesi, Osmanlı Devleti açısından kabul edilir bir durum değildi. Zira bu dönemde Osmanlı Devleti, yabancı okulların açılmasını, çeşitli düzenlemelerle belirli şartlar ve izinlere bağlayarak bu okulların imparatorluk genelinde kontrolsüz bir şekilde yaygınlaşmasının önünü almaya çalışmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin 1863 Gümrük Nizamnamesi ile başlayan ve 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile devam eden yabancı okulları kontrol altına almaya yönelik yasal düzenlemeleri için bk. İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s. 17-88.

4. Avam takımının genel ahvalden habersiz olması.[870]

Hamid Efendi'nin başvurusu üzerine 13 Aralık 1896'da Sadaretten Suriye Vilayetine tahrirat gönderilerek Hristiyan cemaatin işlerine ve patriklik meselelerinde devlet menfaatine karşı amaçlara meydan verilmesinin kesinlikle "câiz" olmadığı belirtildi. Daha da açık bir dille Patrik Spiridon'un seçiminde cemaatin itibar sahibi kesimi elde edilerek "fesâd"a karşı nasıl tedbir alındıysa Filistin Cemiyetine karşı aynı şekilde muamele yapılması talimatı verildi.[871] Fakat Sadaretin talimatının aksine mahalli Osmanlı memurlarının Rus siyasetine karşı doğrudan muhalefet göstermedikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki Hamid Efendi, Rus faaliyetlerinden her nasılsa kendisinden önce kimsenin haber ve malumatının olmadığını ifade etse bile merkezle olan yazışmalarında Osmanlı memurlarının ahali arasında bir galeyana meydan verilmemesi için Rus faaliyetlerine göz yumduğunu ve siyasi meseleye dönüşmemesi için de Babıali'yi haberdar etmediklerini ima etmişti.[872] Lakin 1890'ların başından itibaren Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki faaliyetlerine dair haberler alan Osmanlı idaresinin, özellikle Rus okullarının kısa sürede yayılmasından endişe duyduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Kasım 1890 tarihli Roma Osmanlı Elçiliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen *Moniteur de Rome* gazetesinin "Memâlik-i Şarkiye'deki Rus Mektepleri" başlıklı Katoliklerin kaygılarını yansıtan haberi dikkat çekmektedir. Habere göre Rusya şimdiye kadar Filistin'de okullar açmakla yetinirken artık İstanbul'da ve ülkenin başlıca noktalarında da okullar açmaya ve Ortodoks mezhebini yaymak için Suriye'ye misyonerler göndermeye karar vermiştir.[873] Haberin, Hariciye Nazırı Said Halim Paşa tarafından

Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi'den Maarif Nezaretine 16 Ağustos 1896 tarihli tezkere için bk. BOA. MF. MKT. 339/54; Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi'nin 16 Ağustos 1896 tarihli şukkası için bk. BOA. ŞD. 2288/4, lef. 1-2; 1895'te Filistin Cemiyeti, Suriye genelinde Şam, Humus, Sukal-Garb, Maarun, Maar, Maalak, Sayda gibi merkezlerde Antakya Patrikliğinin 20 okulunun idaresini devraldı. Bk. Nikiti "Deyatelnost PPO v Sirii", s. 122.

Sadaretten Suriye Vilayetine 13 Aralık 1896 tarihli tahrirat için bk. BOA. BEO. 882/66113, 1-2.

Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi'den Maarif Nezaretine 16 Ağustos 1896 tarihli tezkere için bk. BOA. MF. MKT. 339/54; Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi'nin 16 Ağustos 1896 tarihli şukkası için bk. BOA. ŞD. 2288/4, lef. 1-2.

14 Kasım 1890'da Osmanlı'nın Roma Elçiliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen *Moniteur de Rome* gazetesinin İtalyancadan tercüme edilen 6 Kasım 1890 tarihli "Memalik-i

16 Kasım 1890'da Sadrazam Kâmil Paşa'ya, 17 Kasım 1890'da ise Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilmesi, Osmanlı idaresinin bu yöndeki endişelerini doğrular niteliktedir.[874] Dolayısıyla hâlihazırda Rusların okul faaliyetlerine karşı endişeli olan Osmanlı idaresi, Hamid Efendi tarafından Antakya patriklik okullarının Filistin Cemiyetine devredildiği yönünde haberdar edilmesi üzerine tahkikat başlattı. Öncelikle konuya dair Patrik Spiridon'dan gerekli izahat talep edildi. Buna göre, Spiridon, Osmanlı idaresine patrikliğin maddi imkânsızlıklarından dolayı bazı okullarının kapatılmak üzere olduğunu, dolayısıyla patriklik idaresi olarak Ortodoks çocukların, Ortodoks olmayan misyoner okullarına gitme tehlikesini ortadan kaldırmak için okulların idaresinin Filistin Cemiyetine devredildiğini iddia etti. Dahası Spiridon, Filistin Cemiyetinin "hayır işi ile meşhur olduğu"nu ve patriklik okullarının masraflarını üstlendiğini vurgulayarak icraatının yerinde olduğu konusunda Osmanlı idaresini ikna etmeye çalıştı.[875]

Sonraki süreçte okulların devriyle cemaati üzerinde beklediği etkiyi sağlayamadığını, aksine yapılan tahkikatta meselenin iç yüzünün anlaşılmasıyla Osmanlı idaresinin de muhalefetini üzerine çektiğini fark eden Spiridon, bütün sürecin aslını ifşa etti. Buna göre öncelikle Şam Rus Konsolosu Belyayev, patriklik okullarının idaresini ele geçirebilmek için "bir takım sebükmağzı âlet-i fesâd iderek" "Meclis-i Cismânî ve Mekâtib-i Milliye" azasının değiştirilmesi doğrultusunda Suriye Valisi Osman Nuri Paşa'ya (1894-1896) arz-ı hâl verdirmişti. Talebin reddedilmesi üzerine Arap cemaatin ekseriyetinin kiliseye gitmeyerek mezarlıkta ayin icra etmek gibi "harekât-i nümâyişkârânede bulunmalarına mebni gûyâ heyecânın teskini içün" Osman Nuri Paşa, Konsolos Belyayev'in talebini yerine getirmişti. Bu bağlamda Osman Nuri Paşa, belki de 1871'de İgnatyev'in Babıali'deki baskısı sonucu Halilürrahman'daki arazinin

Şarkiye'deki Rus Mektepleri" başlıklı yazısı için bk. BOA. HR. TO. 98/57.

14 Kasım 1890'da Hariciye Nezaretinden alınan *Moniteur de Rome* gazetesinin İtalyancadan tercüme edilen 6 Kasım 1890 tarihli "Memalik-i Şarkiye'deki Rus Mektepleri" başlıklı yazısının sadrazam tarafından 17 Kasım 1890'da padişaha takdimi için bk. BOA. Y. A. HUS. 241/12.

"Kudüs-i Şerif ve Suriye ve bunca mevâki'de i'mâl-i hayriyye ve icra'ât-ı nâfi'asıyla meşhûr Filistin Cemiyeti mekteb-i mezkûrun mesârifâtını gayret sâ'ikasıyla deruhte itmişdir." Spiridon imzasıyla Suriye Vilayet makamına 29 Ekim 1895 tarihli tezkere-i cevabiyenin sureti için bk. BOA. MF. MKT. 339/54; ŞD. 2288/4, lef. 13.

Ruslar tarafından satın alınmasına karşı çıkan Kudüs Mutasarrıfı Ali Bey'in azledilerek yerine Kâmil Paşa'nın getirildiğini anımsamış ve geri çekilmişti. Zira Rus temsilciler 'entrika' çevirebilirken, Osmanlı Devleti'nin taşrada kanunları uygulamakla görevli memuruna sahip çıkamadığı açıktı. Bu zaafın anlaşıldığı kertede, Osman Nuri Paşa, muhtemel ki kendi istikbalini de düşünerek "ahâliyi teskîn" etmek bahanesiyle Rusların talepleri doğrultusunda adım atmıştı. Paşa'nın tavrı ve müsaadesi, Ağustos 1896'da okullar üzerine raporunu kaleme alan Hamid Efendi'nin tespitleriyle de örtüşmektedir. Buna göre "hükûmet-i seniyyeye hüsn-i hizmet ve sadakât itmiş olan şahısların" yerine Şam Rus Konsolosluğu Tercümanı Yusuf Seb'in Meclis-i Cismani ve Mekâtib-i Milliye azalığına tayinine karar verilmişti. Bu şahıs, ilgili görevlere geldikten sonra öncelikle okulların idaresini ve vakıfların gelirlerini ele geçirmiş, akabinde bazı okulların maddi sıkıntılar nedeniyle kapatılmak üzere olduğundan dolayı okulların idaresini devralması için Filistin Cemiyetine bir teklif yazılması önerisinde bulunmuştu. Bunun üzerine Rus baskısından dolayı Patrik Spiridon dahil 34 kişinin imzasıyla birlikte okulların Filistin Cemiyetinin idaresine alınmasını talep eden bir mektup Şam Rus Konsolosluğuna verilmişti.[876] Dolayısıyla patriklik okullarının Filistin Cemiyetine devrinin gerçekleştirilmesinde, Patrik Spiridon ile Vali Osman Nuri Paşa'nın ortak sorumluluğunun olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı idaresi, başından itibaren Patrik Spiridon'un okulların devrinin, masraflarının karşılanmasındaki zorluktan kaynaklandığı iddialarını "bahâne" olarak tanımlamıştı. 24 Ekim 1896'da Maarif Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkerede belirtildiği üzere okulların masrafları öteden beri kilise gelirlerinden, yetmediği takdirde cemaatten toplanan yardımlarla karşılanmaktaydı. Kaldı ki Suriye'deki Osmanlı tebaasından "Rum tâ'ifesi" çoğunlukla "erbâb-ı ticâret ve sınâ'at"ten olduğu için "ashâb-ı servet ve yesârdan" idi. Neticede zengin olan bu taife, cemaatinin okulları için hayır işleyebilirdi. Ayrıca Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryası öğretmeni ve sonrasında cemiyetin Suriye ve Filistin'deki okullarının müfettişlerinden İskender (Aleksendr İvanoviç)

Adliye ve Mezahib Nezaretinden Sadarete 13 Nisan 1896 tarihli ariza için bk. BOA. BEO. 882/66113; Antakya Patriği Spridon imzasıyla Sadarete 25 Eylül 1897 tarihli ariza için bk. BEO. 1026/76898; Her iki ariza birbirini tamamlamaktadır.

Yakuboviç'in[877] Nasıra'dan Şam'a taşınarak okulların idare ve tedrisatını devralması, Osmanlı tahkikinde okulların, Filistin Cemiyetine tamamen "terk ve tevdi'" olunduğu konusunda şüphe bırakmamıştı. Bu bakımdan patriğin öne sürdüğü gerekçeler bahane ve kurguydu. Maarif Nezareti bu noktada devredilen okullarda verilen eğitimin "kâffe-i talebe ve talebâtın Rus ahvâl ve âdetine ve meslek ve maksadına tatbîken yetiştirilmek emel-i muzırrasına müstenid" olduğu, yani Rusya'nın patriklik okulları aracılığıyla Arap cemaat üzerinde vesayet rejimi kurmaya çalıştığı tespitinde bulunmuştu. Dolayısıyla okulların Rusya'nın "yed-i ta'arruzundan kurtarılması" için biran önce alınması gereken acil tedbirler sıralanmıştı. Buna göre:

1. Patriklik Meclis-i Cismani ve Mekâtib-i Milliye Azası Yusuf Seb'in yerine "devlet ve milletine cidden ve hakîkaten sadâkat ve muhabbeti hükûmet-i mahallîyece mücerreb erbâb-ı nâmus ve hayırhâh takımdan birinin intihâb ve ta'yîni",

2. Yeni azalar vasıtasıyla patriklik gelirlerinin ve cemaat yardımlarının denetiminin sağlanması, okulların ihtiyacı için yeterli kaynak sağlanamazsa Dersaadet'te ve taşrada olduğu gibi millî okullar menfaatine "balo ve tiyatro ve sâ'ire icrâsı" ve kız öğrencilerinin el işlerinin piyangoya konulması;

3. Okulların programlarının da "îcâbât-ı mahallîye ve millîye"ye uygun olarak ıslah edilmesi hususlarının patrik ile müzakere edilmesi.[878]

Osmanlı idaresinin, merkezî kontrolü ve denetlemeyi esas alan bu tedbirlerinin karşısında Rus diplomasisi ve Suriye Arap Ortodoks cemaatinin muhalefeti kaçınılmazdı. Zira Arap Ortodoks ahalinin ekseriyeti Filistin Cemiyetinin eğitim faaliyetleri noktasında Rus yanlısı tavır almaktaydı. Öyle

Yakuboviç'in bazı raporları bk. "Vıpiski iz pisem starşavo uçitelya Nazaretskavo mujskavo pansiona A. İ. Yakuboviça ot 15 Yanvariya i 21 Fevralya 1891 g.", *SİPPO*, T II (St. Petersburg, 1891), s. 63-85; "Otçet İnspektora Gelileyskih uçebnıh zavedeniy A. İ. Yakuboviçaza 1893/4 uçebnıy god", *SİPPO*, T V (St. Petersburg, 1895), s. 641-658; Filistin genelinde seyahati sırasında kaleme aldığı notları için bk. A. İ. Yakuboviç, "Progulkipo Palestine s Uçenikami Nazaretskovo Mujskovo Pansiona 1889 g.", *PPS*, T VII/Vıp. 1(22) (St. Petersburg, 1890), s. 1-129.

878 Hamid Efendi'den alındığı anlaşılan malumata istinaden alınması gereken tedbirlerin de ilave edildiği Maarif Nezaretinden Sadarete 24 Ekim 1896 tarihli tezkere için bk. BOA. ŞD. 2288/4, lef. 7-8; Nitekim bu tedbirler daha sonra Sadaretten Suriye Vilayetine 13 Aralık 1896 tarihli tahriratla aktarılmıştır. Bk. BEO. 882/66113, lef. 2.

ki Patrik Spiridon, patriklik idaresindeki Rus etkisini ortadan kaldırmak ve Filistin Cemiyetine devredilen okulları geri almak istediğinde benzer bir durum yaşanmıştı. Buna göre Spiridon patriklik okullarının cemiyete devrinde başrolü oynayan Rus yanlısı şahısları görevlerinden azletmiş ve Şam Rus Konsolosu Belyayev'den cemiyete devredilen patriklik okullarının iadesini "şifâhen" talep etmişti. Ancak birkaç gün sonra Belyayev'in teşvikiyle cemaatin önemli bir kısmı "gaflete kapılarak (bi'l-iğfâl)" kiliseye hücum etmiş, kilisedeki Spiridon'un patrikliğinin (koltuk) ayaklarını kırmış ve patriklikten çekilmesi için "feryâd" ederek kendisini kiliseye çıkmaktan men etmişlerdi. Dolayısıyla Arap Ortodoks cemaate ve Rus Konsolosu Belyayev'e yaptırım gücü olmayan Spiridon, Filistin Cemiyetine devredilen okulların iadesi ve Meclis-i Cismani ve Mekâtib-i Milliye azalığına "erbâb-ı sadâkat ve liyakatden" kişilerin tayin edilmesi meselesini Suriye Valiliğine ve Sadarete havale etmişti.[879]

Lakin Osmanlı merkezî idaresinin bu bağlamda doğrudan müdahalesi olmamıştı. Dahası Hamid Efendi, Rus faaliyetlerini araştırdığı sırada mahalli Osmanlı idaresi tarafından engellenmişti. Buna göre Hamid Efendi, şehir dışında bulunduğu sırada oldu-bittiye getirilerek bir haneye izinsiz bir şekilde Rus kız okulu açıldığını fark etmişti. Bunun üzerine Hamid Efendi, okul açmak için gerekli yasal yollar izlemesi gerektiğinin Filistin Cemiyetine iletilmesi doğrultusunda Suriye Valiliğine bir dilekçe vermişti. Fakat burada Hamid Efendi'nin dilekçesi, "bir kere gözden geçirilme zahmeti gösterilmeksizin" işleme alınmamıştı. Daha da ötesinde, Hamid Efendi'ye, bundan sonra bu türlü mühim işler için müzekkere yazmaması, bunun yerine "ma'rûzât-ı şifâhî"de yani sözlü başvuruda bulunması gerektiği konusunda ihtarda bulunulmuştu. Buna karşın Hamid Efendi, takati (vüs'-i çâkerânem) yettiği kadar Vali Hasan Refik Paşa'ya (1896-1897) başvurmaya devam etmişti.[880] Ayrıca benzer bir

[879] Spiridon imzasıyla Sadarete 25 Eylül 1897 tarihli ariza için bk. BOA. BEO. 1026/76898.

"Mezkûre-i ma'rûza üzerine bir gûne mu'âmele yapılmaksızın ve hatta bir kere gözden geçürilmek külfeti bile ihtiyâr kılınmaksızın iktizası ba'dehu te'mîn kılınacağı beyânıyla evvelki müzekkere gibi bir kûşe-i nisyâna atılub kalmak tehlikesine ma'rûz bırakılmış ve bâ'demâ bu dürlü mühim işler içün müzekkere yazılmayub ma'ruzât-ı şifâhîde bulunmakla iktifâ eylemekliğim münâsib olacağı ihtâr buyurulmuş olduğu ve müşârün-ileyh hazretlerine bu dürlü umûr-ı mühimme değil hatta umûr-ı âdiye bile anlatılamayarak gerek bu işte ve gerek umûr-ı sâ'irede ve vüs'-i çâkerânem yetdiği kadar sarf-ı mesâi' ve ihtimâm olunmakla iktifâ kılınmak..." Hamid Efendi'nin 31 Ekim 1896 tarihli şukkası için bk. BOA. ŞD. 2288/4, lef. 4-5; Hamid Efendi'den Maarif Nezaretine 1 Kasım 1896 tarihli "mahremâne" ariza için bk. MF. MKT. 339/54.

şekilde Hamid Efendi, Maarif Nezaretine gönderdiği 10 Aralık 1896 tarihli şukkasında Rus okulları meselesinden uzak tutulmaya çalışıldığını şu ifadeleriyle aktarmıştı:

> Sâlifü'l-arz takrîr-i çâkerî mu'amelesi görülmek üzere evrâk odasından istenilmiş ise de Rus mekteblerine 'â'id her türlü evrâkın çâkerîlerine irâe edilmemesi emr-i şifâhî-i vilâyet-penâhî muktezâsından bulunduğu ifâde kılınması üzerine zât-ı vilâyet-penâhîye emir-nâme-i fehîmânelerinin irâesiyle şifâhen ve tahrîren vukû' bulan mürâca'at-ı çâkerânem cevâbı bir mahdan beri hep ferdâya te'allik kılınmakta ve emr-i vâki'in garâbetine binâen ne red ve ne de tasdîki cihetine gidilememekte idi...[881]

Buna göre Maarif Müdürü Hamid Efendi, Rus okullarının ahvaline dair Suriye Valiliğine verdiği takririn akıbetini öğrenmek için evrak odasına başvurduğunda, kendisine Rus okullarına dair hiçbir evrakın verilmemesi yönünde Vali Hasan Refik Paşa'nın sözlü emri olduğu ifade edilmişti. Bu emre rağmen sözlü ve yazılı olarak valiliğe müracaat eden Hamid Efendi, müracaatının bir aydan beri ötelendiğini bildirmişti. Bu ifadeler Hamid Efendi'nin tüm gayretiyle Filistin Cemiyetinin eğitim faaliyetlerine karşı mücadele ettiğini, okulların cemiyete devredilmesine Suriye Valisi tarafından nasıl göz yumulduysa, okul faaliyetlerinin artışına da aynı şekilde göz yumulduğunu, hatta buna karşı mücadele edenlerin engellendiğini ima etmişti. Buna rağmen Hamid Efendi, şukkanın devamında elinden geleni "ihtimâm" ile yapmaya çalıştığını vurgulamıştı. Ancak valiliğe verdiği "takrîrin ta'kîb ve su'âle hak ve salâhiyeti" olmayacağını anlayan Hamid Efendi, Maarif Nezaretine yalnızca durumu bildirebilmişti.

Suriye valisinin Filistin Cemiyetinin okullarının araştırılmasını engelleyen tutumunun ötesinde Beyrut Maarif Müdürü Celal Efendi (Mahmut Celalettin Bey, 1891-1897) ise; Hamid Efendi'nin 'takati yettiği kadar' mücadelesinin aksine, Maarif Nezaretine gönderdiği 14 Kasım 1897 tarihli şukkada Filistin Cemiyetinin, dolayısıyla Rus faaliyetlerinin Osmanlı Devleti için zararlı olmadığını savunuyordu. Celal Efendi'ye göre Ortodoks Filistin Cemiyeti, Süryanilerin, İbranilerin, Marunilerin, Latinlerin olduğu gibi "cemâ'at-i mezhebîye ve millîye-i mahallîye"yi ifade etmekteydi. Dolayısıyla

[881] Hamid Efendi'nin 10 Aralık 1896 tarihli şukkası için bk. BOA. ŞD. 2288/4, lef. 10.

ruhsat verilen okulların bazısının Filistin Cemiyeti ile bağlantısı olmasına rağmen bu okullar Rum Ortodoks Cemaati adına kaydedilmişti. Zira Filistin Cemiyeti okullarına ruhsat verilirken "imparatoriye kaydı resmen ve madden mevcûd ve muharrer" değildi. Bu ise Celal Efendi'nin zihin dünyasında Filistin Cemiyetine devredilen okulların Rusya İmparatorluğu himayesinde bulunmadığı anlamına gelmekteydi. Celal Efendi, Suriye'de Katoliklere ve sonradan ortaya çıkan Protestanlara Amerika ve Fransa gibi devletler tarafından yapılan desteklere müsaade verilirken, bu durumun farkında olan fakir ve bölgede dağınık hâlde bulunan Arap Ortodokslara yönelik patriklik okullarının her sene kapatılma tehlikesinde olduğunu belirtmişti. Dolayısıyla Celal Efendi'ye göre bu okulların Filistin Cemiyeti idaresine geçmesinin bu derece büyütülmesi, Arap Ortodoksların öteden beri itimat etmediği İstanbul Rum Patrikhanesinin "işgüzârlığı" idi. Bilakis Suriye'deki fakir Arap Ortodokslar, "derme çatma, şurada burada" kapatılma tehlikesi yaşayan okullarının muhafazası amacıyla Filistin Cemiyetinden Ruslara itibar ettikleri için yardım almaktaydı. Celal Efendi, Suriye ve Kudüs maarif idarelerinin Filistin Cemiyetinin varlığından haberdar olmaması konusunda ise "hâfi" ve "gayr-i resmî" olmayan bu cemiyetin varlığından kendisinin haberdar olduğunu, hatta gerçekten araştırıldığında cemiyetin "hatt-ı hareketinin Dersa'âdetce mechûl olmadığı"nın görüleceğini ifade etmişti.[882]

Suriye'de Arap Ortodoksların desteğinin yanı sıra Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi hariç tutulduğunda, mahalli Osmanlı memurlarının 'idâre-i maslahâtçı' tutumu ve merkezî hükümetin meselelerden sonradan haberdar olması, Filistin Cemiyetine faaliyetlerini genişletmesi için uygun ortamı sağlamıştı. Bu bağlamda 1897'ye gelindiğinde, Antakya Patrikliğinden devraldığı okul sayısını 37'ye yükselten cemiyetin faaliyetlerine dair Suriye Valisi Hüseyin Nazım Paşa'nın (1897-1906) Osmanlı idaresini bilgilendiren ifadeleri de pek açıklayıcı değildi. Zira Hüseyin Nazım Paşa, bu okulların Rus himayesine girişi sürecinin takibinde şimdiye kadar her nasılsa bir tedbir düşünülmeyerek meselenin "cereyân-ı tâbi'ye" bırakılmış olduğunu ifade etmişti.[883] Lakin 10 Eylül 1898 tarihli Şura-yı Devlet'ten Suriye Vilayetine gönderilen mazbata

[882] Celal Efendi'den Maarif Nezaretine 14 Kasım 1897 tarihli şukka için bk. BOA. ŞD. 2288/4, lef. 15-16.

Suriye Valisi Hüseyin Nazım Paşa'nın mührüyle Sadarete 8 Aralık 1897 tarihli ariza için bk. BOA. ŞD. 2288/4.

Osmanlı Devleti'nin Filistin Cemiyetinin patriklik okullarını devralmasına karşı müdahalede bulunacağını gösteriyordu. Buna göre Suriye ve Filistin'deki Rus eğitim faaliyetlerinin Fransız uygulamalarına benzetilerek Rusların faaliyetlerine engel olunması hususunun nihayet Osmanlı jargonunca "bir mesele-i siyasîye hudûduna" geldiği uyarısı merkezden taşraya yapılmıştı. Bu bakımdan belki de Hamid Efendi'nin Suriye Valiliğine meseleyi yansıttığında gördüğü muameleden dolayı merkezî idareye başvuruları karşılık bulmuştu. Öyle ki II. Abdülhamid'in Rusya ile 'uzun' barışı sürdüğü düşünüldüğünde "dost bir devlet konsolosunun hudûd-ı me'mûriyetini" aşarak Patrik Spiridon'dan "her nasılsa almış olduğu böyle hükümsüz bir senede istinâden patrikliğe ait olan vazîfeleri icrâya kalkışmasının garib olduğu" ifade edilmiştir. Zira patriğin kendisine verilen vazifelerin hiçbir kısmını "senetli senetsiz olarak" hiç kimseye ve hususi olarak bir "ecnebî hey'ete" terk edemeyeceği vurgulanmıştı. Nihayet bu konuda alınması gereken tedbirler Şura-yı Devlet mazbatasında sıralanmıştı:

1. Spiridon ile Ruslar arasında gerçekleşen "mu'âmelenin ke-en lem yekûn (olmamış gibi) hükmünde" tutularak Maarif Nizamnamesindeki hükümler dairesinde bir program tertip edilmesi;

2. Ortodoks okulları programının Maarif Nezaretine gönderilerek mevzuata ve hukuka riayet fiilen ispat edilirse, Protestan ve Katoliklere sağlanan kolaylığın Ruslardan esirgenmeyeceği, yani Rusların mevcut Ortodoks okullara yaptıkları maddi yardımlara ve yeni okullar açmalarına mani olunmayacağı ifade edilmişti.

Bu tedbirlerin haricinde Şura-yı Devlet'te Suriye'de Avrupalıların eğitim faaliyetlerine dair rekabetin günden güne artmakta ve adeta bir "mes'ele-i siyâsîye ehemmiyetini" almakta olduğu belirtilerek alınması gereken tedbirler de sıralanmıştı;

1. Emniyet ve iktidar sahibi bir kişinin, Suriye ve Beyrut vilayetlerinin Maarif Genel Müdürlüğüne tayin edilmesi,

2. Maarif hissesinden münasip miktarın, bu Hristiyan okullarına tahsis edilerek dağıtılması,

3. Sultani ve mülki okullarda her millet için yapıldığı gibi bütün ülkede iptidai okullar ve gerekli mahallerde idadi ve âlî okullar kurularak Gayrimüslim

tebaanın ecnebi okullarına 'iftikâr ve ihtiyâc bahânelerinin bertaraf edilmesi' gerektiği belirtilmiştir.[884]

Maarif müdürlerine önem veren ilk madde, Osmanlı Devleti'nin Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi gibi yabancı okullar ile mücadelede şahsi gayret ve fedakârlık gösterebilecek memurlara sahip olma arzusunu ifade etmekteydi. İlginçtir ki Antakya patriklik okullarının Filistin Cemiyetine devredilmesine göz yuman Suriye Valisi Osman Nuri Paşa'yı ima edercesine bu bağlamda valilere yer verilmemişti. Dahası cemaat okullarına maddi yardım yapılarak ecnebi okulları karşısında ayakta kalabilmelerinin sağlanması imkân dahilinde hızlı bir şekilde uygulanabilecek tedbirlerdendi. Ancak sonuncu madde Avrupalıların Osmanlı ülkesindeki eğitim faaliyetlerine, daha da özelde Filistin Cemiyetinin Antakya patriklik okullarını devralmasına karşı mücadele, Osmanlı eğitim sisteminin modern anlamda kurulması ihtiyacını ortaya koymuştu. Dolayısıyla kısa vadede gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bu tedbir, Rus eğitim faaliyetlerine karşı Osmanlı idaresinin araçsal olarak oldukça zayıf olduğunu ifade etmekteydi.

Osmanlı idaresinden ciddi bir muhalefetle karşılaşmayan Filistin Cemiyeti, Antakya Patrikliğinden devralınan okullarla birlikte Suriye genelinde hızlı bir şekilde okul sayısını artırdı. Nisan 1899'da cemiyetin Suriye ve Filistin'de 7.690 öğrencisiyle okullarının sayısını 65'e yükselmişti. Cemiyet, Suriye'deki sayısı artan okullarının idaresini kolaylaştırabilmek için kısa süre sonra bunları bölgelere göre taksim etme gerekliliği duydu. Buna göre Rus okulları Filistin'de 2 ve Suriye'de 2 olmak üzere toplam 4 idari bölgeye ayrıldı:

(1.) Kudüs ve çevresini kapsayan Yahudiye bölgesi ve (2.) Nasıra, Taberiye ve Akdeniz'e kadar olan alanı kapsayan Celile bölgesi olmak üzere 2 idari bölgeye ayrılan Filistin'de 1074 (577 erkek ve 497 kız) öğrencisiyle 23 okul (okul başına 47 öğrenci); (3.) Suriye'de Trablusşam, Humus ve Akka'da 2.948 (2.264 erkek ve 684 kız) öğrencisiyle 12 okul (okul başına 245 öğrenci) bulunan Kuzey Suriye bölgesi; (4.) Şam, Sayda, Lübnan ve Beyrut ve civarında 3.668 (1.911 erkek ve 1.757 kız) öğrencisiyle 30 okul (okul başına 122 öğrenci) bulunan Kuzey Suriye bölgesi.[885]

Suriye Vilayetine 10 Eylül 1898 tarihli Şura-yı Devlet mazbatası için bk. BOA. BEO. 1208/90528.

"İzvleçenie iz otçeta Predsedatelstvuyuşavo v otdelenii podderjaniya pravoslaviya N. M. Aniçkova po osmotru im vesnoyu 1899 g. uçebnıh zavedeniy obşestva v Palestine i Sirii",

Cemiyetin 1899'da, yani 4 yılda Suriye'deki faaliyetleri sonunda açtığı okul sayısı, Filistin'de yaklaşık 20 yıllık faaliyetleri sonunda açtığı okul sayısını geçmişti. Dolayısıyla, cemiyetin okullarında öğretmen olan ve bir bilanço çıkaran Hanna Samara'ya göre Suriye'deki okul sayısındaki hızlı artışta şu faktörler etkili olmuştu:

1. Öncelikle Cemiyet, İmparator II. Nikolay'ın şahsında maddi ve manevi desteğe ve himayeye sahipti. Daha somut olarak ise hanedandan Grandük Sergey, cemiyetin başkanlığını yürütmekte ve faaliyetleri sekteye uğradığı durumlarda kişisel ağırlığını kullanarak müdahale etmekteydi.

2. Suriyeli Arap Ortodokslar için ücretsiz eğitim ve bu eğitimleri sırasında ücretsiz kitap, defter, kalem ve mürekkep gibi gereçler sağlanması, Rus okullarının başarısının temel nedenlerindendi. Buna karşın önceleri Katolik ve Protestan okullar Arap Ortodoks çocuklara ücretsiz eğitim imkânı sağlarken yüzyılın sonuna doğru okullarında eğitim için yüklü miktarda harçlar almaya başlamışlardı. Dolayısıyla Katolik ve Protestan okullarından uzaklaşan birçok Arap Ortodoks çocuk, cemiyetin okullarına kayıt yaptırıyordu.

3. Arap Ortodoks ahalinin dinî beklentilerine uygun olarak Ortodoks terbiyesi ve eğitimi verilmesi, Rus okullarına karşı rağbeti artırmıştı. Dolayısıyla yüzyılın sonunda Ruslar, Suriye'de Katolik ve Protestan tekelini kırarak Arap Ortodoksların eğitmenlerinden biri olmuştu.[886]

4. Cemiyetin Suriye'deki okullarının faaliyetlerinin başarısında bir diğer önemli neden de bünyesinde bulundurduğu kalifiye eğitimci idari kadrolardı. Buna göre, cemiyetin kutsal topraklarda Ortodoksluğu Destekleme Bölümünün başkanı ve dönemin Rusya'sında en önemli pedagoglardan biri olan Nikolay Miliyeviç Aniçkov, (1844-1916) çalışmaları ve raporları ile cemiyetin eğitim sisteminin geliştirilmesinde önemli aktörlerin başında gelmekteydi.[887] Öte yandan cemiyet, Rus eğitimcilerin yanı sıra eğitim siyasetinin "yerli"

---

*SİPPO*, T X (St. Petersburg, 1900), s. 659; Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya I*, s. 2-3.

Hanna Samara, "Russkiya Şkolı v Sirii", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (St. Petersburg, 1903), s. 92-94.

St. Petersburg Üçüncü Gimnazyumu ve St. Petersburg Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi 1868 mezunu olan Aniçkov, eğitimine Almanya ve Fransa'da devam ettikten sonra mezun olduğu gimnazyumda antik diller öğretmeni olarak çalışmaya başlamıştır. 1878'de Novgorod daha sonra St. Petersburg bölge eğitim müdürlüğüne atanmıştır. Batı Sibirya eğitim bölgesinin düzenlenmesi, Tomsk ve Karkov'da üniversite kurulması,

karakterini öne çıkarmak için Suriye ve Filistin'den Rus ilahiyat akademilerinde eğitim almış Arap Ortodokslara bünyesindeki okullarda idari görevler vermiş; böylece her iki bağlamda eğitim faaliyetlerini ilerletmek için uygun şartları oluşturmuştu.[888]

Hanna Samara'nın sıraladıklarına Antakya patriklik krizinin Rusya ve Filistin Cemiyeti lehine gelişmesi de eklenebilir. Zira Suriye'de artan Rus faaliyetlerini engellemek için Antakya Patriği Spiridon, Sinod Meclisi tarafından azledilmesine karşın beklenenin aksine bu gelişme, cemiyetin Suriye'deki faaliyetlerinin daha da artmasını sağlamıştı. Zira Şam Rus Konsolosu A. P. Belyayev'in faaliyetleri sonucu 1899'da Arap Ortodoks Meletios, Antakya patriği olarak seçilmişti. Bu gelişmeyle birlikte cemiyetin Suriye ve Filistin'de okul sayısı 1900'de 9.998 öğrenciyle 68'e[889] 1902'de ise 10.627 öğrenciyle 87'ye[890] yükselmişti. Bu elverişli koşullar düşünüldüğünde cemiyet, Suriye'deki okul sayısında kısa sürede önemli atılımlar gerçekleştirebilmiş; ancak beklediği başarıyı elde edememişti. Bu bağlamda Filistin'e kıyasla Suriye'nin geniş coğrafyasından kaynaklanan birçok değişken kendine özgü sorunları beraberinde getirmişti. Ortodoksların Müslümanlar arasında dağınık hâlde yaşamasından kaynaklanan sosyolojik, demografik ve ekonomik değişkenler cemiyetin Suriye idari bölgelerindeki okullara dair raporlarında ortaya konuluyordu. Rus okulları müfettiş yardımcısı D. F. Bogdanov'un aktardığına göre cemiyetin okul-

---

gimnazyumların programlarının düzenlenmesi, teknik okulların geliştirilmesi gibi önemli görevler icra etmiştir. 1892'de İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin onursal üyesi olarak konseyine seçilmiş ve Suriye ve Filistin'e üç aylık ziyareti sonrası cemiyetin bölgedeki eğitim ve sağlık kurumlarına dair kapsamlı raporlar ve *SİPPO*'da yazılar kaleme almıştır. Aniçkov'un biyografisi ve cemiyetin eğitim faaliyetlerine katkısına dair bk. A. A. Dmitriyevskiy, "N. M. Aniçkov (Nekrolog)", *Palestinskoe Obşestvo i Russkie Şkolına Vostoke*, İzdatelstvo Olega Abışko, St. Petersburg 2014, s. 94-202. (Çalışma, 1916'da kaleme alınmış ancak 2014'te yayımlanmıştır.)

P. V. Fedotov, "Kadrovaya politika İPPO na Blijnem Vostoke (1882-1914 gg.): Russkie Sotrudniki Uçebnıh Zavedeniy", *Vestnik Pravoslavnovo Svyato-Tihonovskovo Gumanitarnovo Universiteta (SPbGU)*, Vıp. 2 (17), 2015, s. 102-108; Bu konu Rus ilahiyat akademilerinde eğitimlerine devam eden Arap Ortodoks öğrencilere dair ilgili bölümde detaylıca ele alınmıştır.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 21 Maya 1900 g.", *SİPPO*, T XI (St. Petersburg, 1901), s. 256.

890 "Godovoe Obşee Sobranie İPPO 14 Maya 1902 g.", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (St. Petersburg, 1903), s. 86.

larına en kayda değer ilgi Trablusşam, Humus ve Akka gibi cemiyetin Kuzey Suriye idari bölgesinde görülmekteydi. Burada cemiyetin eğitim faaliyetleri, Protestan okullarının öğrenci sayılarının azalmasına neden olmuştu. Fakat Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgede genel asayiş tam manasıyla sağlanmış değildi ve hatta okullara giden cemiyetin Rus müfettişleri dahi gasp edilmişti. Dolayısıyla bu durum cemiyetin bölgedeki eğitim faaliyetleri için önemli bir sorun teşkil ediyordu.[891]

Bogdanov'un 1900-1901 tarihli cemiyetin Güney Suriye okullarına dair teftiş raporunda ise Şam ve civarı, Hermon Dağı'nın doğusu, Suriye çölüne sınır yerleşimleri ve son olarak Raşeya'da cemiyetin eğitim faaliyetleri ele alınmıştı. Rapora göre cemiyet bu bölgelerde eğitim standartlarına pek önem vermeden, sadece Ortodoksluğu korumaya odaklanmıştı. Zira Şam'ın civar köylerinde yoğun Müslüman nüfus arasında küçük gruplar hâlinde yaşayan Arap Ortodokslar ağırlıklı olarak tarımla uğraşırlardı. Bu yüzden ekin ve hasat dönemlerinde ailelerine yardım eden çocuklar okullara gelmezlerdi. Hermon Dağı'nın doğu yamaçlarında ise yoğun Dürzi nüfus arasında yaşayan Arap Ortodokslar, toprak ağalarının altında yoksulluk içinde çalışırlardı. Burada cemiyetin okula dönüştürebileceği yeterli bina ve bölgeye gelmek isteyen öğretmen olmadığı için eğitim faaliyetlerinden istenilen başarı elde edilememişti. Şam'ın doğusunda Suriye çölü sınırında bulunan yerleşim yerlerinde ise yoksulluk içinde yaşayan Arap Ortodokslar ve cemiyetin okulları, bedevi Arapların akınlarından mustaripti. Nihayet, Raşeya'da cemiyet, Osmanlı yetkililerinin ve Uniatların muhalefetinden dolayı eğitim faaliyetlerini tam anlamıyla yürütememekteydi. Öte yandan Biskinta, Eş-Şuvefat, El-Hades, Suk-el-Garb gibi Lübnan çevresi "mutasarrıflığın verdiği haklarla daha özgür ve adil düzeni ve bereketli doğasıyla önemli bir refah ortamı"na sahipti. Toprak yetersizliğinden Amerika ve Avustralya'ya çalışmaya gidenler, zengin olduktan sonra buraya geri dönüp kendilerine Amerikan tarzı evler inşa ediyorlardı. Lakin bölgede yoğun Maruni nüfus arasında yaşayan 35 bin kişilik Arap Ortodoks nüfus üzerinde Katolik ve Protestan misyonerlerin etkisi yüksekti. Rus okulları ise ancak bu nüfusun yarısına hitap edebiliyor; diğer yarısı ise Katolik ve Protestan okullara gidiyordu.[892] Sonraki iki yıl içinde cemiyetin öğrenci ve okul sayısın-

D. F. Bogdanov, "İz Psem D. F. Bogdanova, pomoşnika inspektora po şkolam obşestva v Severnoy Sirii", *SİPPO*, T VIII (St. Petersburg, 1898), s. 670-671.

D. F. Bogdanov, "Pravoslavnıya Şkolı v Yujnoy Sirii v 1900/1901 uçebnom godu", *SİPPO*, T

daki artışa rağmen bütün bunları destekler nitelikte cemiyetin 1902'deki yıllık genel toplantısı raporunda şu ifadeler yer almıştı:

> Suriye ve Filistin'de 87 okulumuz var. Bu bölgelerde okullarımızda 10.627 öğrenci bulunmaktadır. Sadece bu sayıların bile tatmin edici olduğu düşünülebilir. Ancak karşılaştırdığımızda Suriye ve Filistin'de 1.316 Latin okulunda 60.000 öğrenci bulunmaktadır. Ortodoks okulun bulunmadığı hâlâ 170 yerleşim yeri ve gayrı Ortodoks okullara mecbur kalan 20.000 Ortodoks çocuk bulunmaktadır. Bu durumda yerli (Arap Ortodoks) nüfusun gerçek ihtiyaçlarının üçte birini karşılayabiliyoruz...[893]

Rusya'nın Suriye'deki eğitim siyasetinin temel fikri ve programının ekseninin, Arap Ortodoks çocukları Katolik ve Protestan eğitim merkezlerinden uzak tutmak olduğu düşünüldüğünde, bu ifadeler ve verilerden cemiyetin Katolik ve Protestanlarla rekabet edemediği anlaşılmaktadır. Filistin Cemiyetinin bu bağlamdaki rekabet kabiliyetini düşüren önemli kronik sorunları vardı. Bunların başında mali sorunlar gelmekteydi. Cemiyet, 1892'ye kadar Filistin'de faaliyetlerinin tamamını (hac, eğitim, imar, arkeoloji) devlet hazinesinden hiçbir ödenek almadan sadece özel bağışlarla yürütüyordu. Fakat 1893'te Rus hacıların sayısının yılda birkaç bine ulaşmasının yanı sıra cemiyetin eğitim gibi diğer artan faaliyetleri, sadece özel bağışlarla altından kalkılamayacak bir yük hâline gelmişti. Nihayet Eylül 1894'te cemiyetin başkanı Grandük Sergey, cemiyetin mülklerini ipotek göstererek Maliye Bakanı S. Yu. Witte'den devlet hazinesinden 600.000 rublelik borç verilmesini talep etmişti. Ancak Grandük Sergey'in imparator ile ilişkilerine rağmen bakan, kamu kaynaklarının yetersizliğini gerekçe göstererek borç isteğini geri çevirmişti. Bunda Ocak 1894'te oluşumu tamamlanan Rus-Fransız İttifakının da etkili olma ihtimali yüksekti. Zira Fransa'nın Suriye'deki etkisine bir meydan okuma olarak Filistin Cemiyetinin desteklenmesi, ortak dış siyaset ve karşılıklı askerî çıkarları esas alan ve oluşumu henüz tamamlanmış ittifakı tehlikeye atabilirdi. Bir başka ifade ile Rus devlet adamları, Suriye'yi Rus dış siyasetin bütünsel yapısına yerleştirmek zorundaydı.[894]

---

XIII/Ç. 1 (St. Petersburg, 1903), s. 17, 22-23, 26-27, 30-31, 37.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 14 Maya 1902 g.", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (St. Petersburg, 1903), s. 86.

1882'de Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında yapılan Üçlü İttifak'a karşı

Talep ettiği mali yardımı alamamasına karşın 1895 sonrası Suriye'deki okullarının sayısındaki artışa paralel olarak giderleri de orantısız bir şekilde artan Filistin Cemiyetinin acilen mali kaynak bulması gerekiyordu. Bu doğrultuda hükümete tekrar başvuran cemiyet, bu sefer Ocak 1900'den itibaren devlet hazinesinden 30.000 ruble yardım almayı başardı. Lakin alınan bu paranın 26.700 rublesi, Kudüs Rus Ruhani Misyonu binasının tadilatına ve cemiyetin posta giderlerine harcandı. Cemiyetin diğer giderleri için bir kez daha devlet hazinesinden faizsiz 20 yıllık geri ödemeli borç istenmesi üzerine Maliye Bakanı S. Yu. Witte, yardımın devlet hazinesinden yapılamayacağını; ancak Dışişleri Bakanlığında Kutsal Kabir Kilisesi ve diğer kutsal yerlere bağışlanmak üzere Kudüs Patrikliğinin Rusya tarafından el konulan Besarabya'daki mülklerinden gelen kullanıma hazır para olduğunu bildirdi. Bunun üzerine, cemiyet gerekli borcu almak için Dışişleri Bakanlığına başvurduğunda, Dışişleri Bakanı V. N. Lamzdrof (1901-1906), Eylül 1901'de cemiyetin eğitim faaliyetlerinin her zaman "hükümetin özel ilgisine mazhar olduğu"nu belirterek cemiyete yıllık 30.000 ruble geri ödemeli 500.000 ruble borç verilmesini onayladı. Bu gelişmeyle birlikte, uzun yıllar boyunca bütçesi istikrarsız bağışlardan oluşan Filistin Cemiyeti, nihayet eğitim başta olmak üzere Suriye ve Filistin'de gerekli ilerlemeyi sağlayabilmişti. Fakat cemiyetin bölgedeki toplam 119 kurumunun yıllık giderleri 300.000 rubleyi aştığı için ek kaynaklar bulunması gerekiyordu.[895]

Suriye'nin uzun yıllardır Katolik ve Protestan misyonerler için oldukça önemli bir merkez olması, Filistin Cemiyeti için bölgeyi kendi içinde daha zor hâle getiriyordu. Aynı devrede Kudüs Latin Patriği Giuseppe Valerga'nın (1847-1872), Kudüs'ün etrafındaki dağları göstererek "Bu dağları aldığımda Kudüs benim olacak. Filistin Suriye'ye değil Suriye Filistin'e sahiptir. Kudüs

---

Rusya ile Fransa arasında 1891-1894 arası imzalanan antlaşmalar sonucu oluşturulan ve 1917'ye kadar geçerliliğini koruyan ittifaktır. Konuyu, I. Dünya Savaşına giden süreç bağlamında inceleyen kapsamlı bir çalışma için bk. George F. Kennan, *The Fateful Alliance: France, Russia, and the Coming of the First World War*, Pantheon Books, New York 1984.

A. İ. Nikonovoy, "Byudjet Ministerstv Inostrannıh Del v Zapadnoy Evrope i v Rossiyna Blagotvoritelniya i Uçebno-Vospitatelniya Zavedeniya v Palestine i Sirii", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 240-244.

Şam'a kanun koymaz. Güç Suriye'de, Filistin'de değil..."[896] ifadeleri bilindiğinde, daha cemiyet Suriye'ye girmeden önce Katoliklerin burada kurduğu 293 okulda 17.566 Arap öğrencinin eğitim görmesi anlaşılır hâle gelmektedir. Dolayısıyla Ruslar, özellikle Fransız Katoliklerin lider olduğu ilk ve ortaokul ağında, Avrupalı güçlerin temsilcilerinin oldukça gerisindeydi. Evrensel Katolik Kilisesini temsil eden Fransız Katolikler, Roma'nın üstünlüğünü tanıyan Maruniler ve Uniatlığa geçen Ortodokslar arasında büyük bir etki kurabiliyorlardı. Buna karşın Ortodoks dünyanın parçalı yapısından kaynaklı olarak Rus Ortodoks Kilisesi, Antakya Patrikliğinin idaresinin Rus etkisine açık Araplara devri sonrasında bile Suriye Arap Ortodoksluğu üzerinde Roma/Papalığınkine benzer bir otorite kuramıyordu. Öte yandan Suriye ve Filistin'de yerel/muadil ruhbanları olmayan Protestanlar, Antakya ve Kudüs patrikliklerinin yetki alanında faaliyet gösteren Rus Ortodoksların yaşadığı benzer sorunlarla karşılaşmıyorlardı. Bu bakımdan açık bir şekilde misyonerlik faaliyeti yürütebilen Protestanlar, Ortodokslar arasında ciddi başarılar elde edebiliyorlardı. Nitekim 15.000 civarında Arap öğrencinin Suriye'deki Protestan okullarında eğitim görmesi, bu başarının en önemli göstergesiydi. Bu okullara, mezheplerine bakılmaksızın kabul edilen öğrenciler, günlük ibadetlerini Katolik veya Protestan adetlerine göre yaparlardı. Bu ise Filistin Cemiyetinin bölgedeki hedef kitlesi olan Arap Ortodoks çocukların uzun yıllar süren eğitimden sonra Katolik veya Protestan olması anlamına gelmekteydi. Bütün bunlar düşünüldüğünde, Filistin Cemiyetinin Katolik ve Protestanlarla rekabette dengeleri değiştirebildiğinden söz edilemezdi.[897]

[896] "Godovoe Obşee Sobranie İPPO ot 17 maya 1898 g.", *SİPPO*, T IX (St. Petersburg, 1898), s. 164; 1847'de yeniden kurulan Kudüs Latin Patrikliğinin ilk patriği olan İtalyan ruhban Valerga'ya (1813-1872) dair bk. Pierre Duvigneau, *Unevieau service de l'Église. Mgr Joseph Valerga*, Imprimeriedu Patriarcat Latin, Jérusalem 1972.

Filistin Cemiyetinin yayınlarında Suriye ve Filistin'deki Katolik ve Protestan okullarına dair birçok çalışma mevcuttur. Bunlardan bazıları için bk. "Latinskieşkolı v Svyatoy Zemle", *SİPPO*, T II (St. Petersburg, 1891), s. 101-102; Arhimandrit İon "Latinskiya i Protestanskiya Şkolına Pravoslavnom Vostoke i ih Znaçenie v Religioznoy Propagande", *SİPPO*, T XX (St. Petersburg, 1909), s. 189-197; Arhimandrit Yoan, "Protestantskaya Propaganda sredi Pravoslavnıh Hristian Vostoka", *SİPPO*, T XXI (St. Petersburg, 1910), s. 502-526; "Puti i Sposobı Religiozno-Missionerskavo Vliyaniya Katoliçeskoy i Protestantskoy Propagandına Pravoslavnoe Naselenie Palestını i Sirii", *SİPPO*, T XXI (St. Petersburg, 1910). s. 428-434; "Latinskaya Propaganda v Palestine i Sirii", *SİPPO*, T VII (St. Petersburg, 1897), s. 186-193.

**Görsel 29:** Şam Kız Okulu Öğrencileri ve Öğretmenleri[898]

Katolik ve Protestan okulları ile rekabet edebilmek için okul sayısını artırmaya çalışan Filistin Cemiyetinin Suriye'de işini zorlaştıran hususlardan bir diğeri de Suriye'ye yönelik yoğun Batılı etkinin, zamanla bölgede yaşayan Arap Ortodokslar nezdinde yabancı okullara dönük beklentiyi artırmış olmasıydı. Filistin'de beklentileri fazla yüksek olmayan fakir köylüler varken, Suriye'nin önemli bir kısmı kıyı şehirlerinde ticaretle uğraşan Batılılarla yoğun temas hâlinde olan nüfustan oluşmaktaydı. Batılı misyoner okullarından kötü durumda olan cemiyetin okulları, yerel ahaliye sunduklarıyla birçok yönden beklentileri karşılayamıyordu. Cemiyetin sadece Nasıra ve Beyt Cala'da lise düzeyinde olan, toplamda iki öğretmen seminaryası hariç, bütün okulları ilkokuldu. Dolayısıyla birçok Ortodoks çocuk ilkokulu Rus okulunda okusa da ortaöğretime Katolik ve Protestan okullarında devam etmek zorunda kalıyordu. Öyle ki Arap Ortodokslara "alt düzey Rus kilise okullarıyla geldiklerini" söyleyen, dolayısıyla Rusya içi din/ilahiyat eğitimini de eleştiren V. N. Hitrovo bir

[898] Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya I*, s. 170.

keresinde "Avrupalılaşmış" ("obyevropoyevşihsya") olarak nitelediği bir Arap Ortodoks'un kendisine şunları söylediğini belirtmiştir: "Çocuklarım yok ve tamamen sizin tarafınızdayım ancak herhangi bir çocuğum olursa onu Katolik okuluna gönderirim. Sizin okulunuz çocuklarıma ne verebilir? - Hiçbir şey. Çocukların sizin okulunuzda okumaya başladığını kabul ediyorum. Fakat nerede devam edecekler?"[899] Bu ifadeler aslında çocuklarının, Rus okullarında Rusça öğrenmesi yerine Katolik ve Protestan okullarda Fransızca ve İngilizce gibi modern Avrupa dillerini öğrenmesini isteyen Suriyeli ailelere aitti. Zira eğitimlerine Avrupa'da devam etmek isteyen Suriyeli öğrenciler için Fransızca ve İngilizce öğrenmek yegâne çıkış yoluydu.[900]

Öte yandan Osmanlı idaresinin, Rus okullarının programlarının öğrenciler üzerinde olumsuz etki oluşturacağı yönünde kaygıları vardı. Osmanlı idaresine göre talebenin Maarif Nizamnamesi ahkâmı gereği "lisân-ı mâderzâdları (ana dilleri) olan 'Arabcanın tahsîli" ve padişah iradesi gereği "lisân-ı resmî olan Türkçenin tedrîsi"nin artırılması ve yaygınlaştırılması "sıfat-ı sadâkat ve tâbi'iyet" için daha münasipti. Lakin Suriye, Halep, Beyrut ve Kudüs civarında "Rus lisânıyla ta'lim edecek kimse olmadığı hâlde" millî okullar, yabancılara (Filistin Cemiyetine) terk edilmişti. Sonrasında Arapça dersi haftalık beş saate düşürülmüş ve programlar Rusça tertip edilerek tedrisat Rus lisanıyla yapılmaya başlanmıştı. Bu gelişmeler doğal olarak Osmanlı idaresinde öğrencilerin "usûl ve adâb-ı millîyeleri"nin tahrip edileceği yönünde bir kaygıyı beraberinde getirmişti.[901] Bir başka deyişle Osmanlı idaresi, ana dil kaybının milliyet bilinci

[899] Bu serzenişin hemen ardından başka bir veli, cemiyetin okuluna giden çocuğunun şiddete maruz kaldığını ve okula gitmek istemediğini ifade etmiştir. Bk. "Godovoe Obşee Sobranie İPPO ot 17 Maya 1898 g.", *SİPPO*, T IX (St. Petersburg, 1899), s. 165.

[900] "Godovoe Obşee Sobranie İPPO ot 17 Maya 1898 g.", *SİPPO*, T IX (St. Petersburg, 1898), s. 164-165; Kaldı ki bu durum sadece Gayrimüslimler için değil, aynı zamanda Müslümanlar için de geçerliydi. Suriye Vilayetine bağlı Nablus Sancağı'nda Müslüman ebeveynler çocuklarını yerel rüşdiyeden alıp Fransızca eğitimi veren Latin okuluna vermeye başlayınca, Osmanlı idaresi rüşdiyeye bir Fransızca öğretmeni atamıştı. Bk. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 256.

"...talebenin lisân-ı mâder-zâdları (ana dilleri) olan 'Arabcanın mebâdî tahsîli ma'ârif nizamnâmesi ahkâmı ve lisân-ı resmî olan Türkçenin tedrisi olbabda şeref-sâdır olan irâde-i seniyye mantûk-ı münîfi iktizâsından olub bunun ta'mîm ve tevsi'i sıfat-ı sadâkat ve tâbi'iyyete daha münâsib ve muvaffak bulunduğu ve orada Rus lisânıyla ta'lim idecek kimse olmadığı hâlde 'Arabî dersinin haftada beş saate tenzîli ve Rus programlarının Rusça tertîbi ve tedrîsâtın lisân-ı mezkûr üzere icrâsı ne mutâla'aya müstenîd bulunduğu..." Suriye Vilayeti ve Maarif Müdürüne, Halep ve Beyrut vilayetlerine ve Kudüs Mutasarrıflığına

kaybını beraberinde getireceğini, bu yolla da zamanla Rus muhibbi aydın tipinin doğabileceğini öngörüyordu. Bu bakımdan Osmanlı idaresi, Rus eğitim faaliyetlerine, devlete aidiyetin aşındırılması açısından temkinli yaklaşıyordu. Ancak düşünülenin aksine Arap ahali için Rusça kullanışlı dil sınıfına girmiyordu. Batı'ya dönük kentli ve yüksek tabakadan Arap Ortodokslara ilaveten mevsimlere göre düzensiz derslere gelmeye eğilimli olan köy çocukları için de Rusça öğrenmek oldukça lüzumsuzdu. Nitekim St. Petersburg'da cemiyetin okullarda çocuklara hiç kullanmayacakları Rusçayı öğreterek boşuna zaman harcadığı belirtilerek, cemiyetin hem kendi içinde hem de faaliyetlerini izleyen çevrelerde eleştirilere neden olmuştu. Ancak 1899'da Rus okullarının programını incelemek için cemiyet bünyesinde kurulan komisyon Rusça eğitimin devamı için 3 'ikna edici' neden sunmuştu:

1. Araplara göre sadece hangisi olursa olsun, Türkçeden ayrı, yabancı dil öğreten okullar faydalıydı.

2. Suriye'de okul müdürünün, bir başka deyişle himaye eden devletin dilinin öğretilmesi uzun zamandır bir gelenekti.

3. Cemiyetin ilkokulundan mezun olan en yetenekli öğrenciler, Beyt Cala ve Nasıra'daki öğretmen seminaryalarında eğitimlerine devam etmeleri durumunda Rusça öğrenebilirlerdi.[902]

Genel olarak Rus okullarının dersleri incelendiğinde programın Rusça odaklı tek tip olmaktan ziyade, oldukça kapsamlı ve bölgelere ve öğretim kademelerine göre değişken olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre bir çeşit anaokulu olan birinci kademedeki okullarda çocuklara oyunlar eşliğinde Arap harfleri, sayılar ve kısa dualar öğretilirdi.[903] İkinci kademedeki okullarda çocuklara dinî

Ağustos-Ekim 1896'ta Maarif Nezareti tarafından gönderilen yazı için bk. BOA. ŞD. 2288/4, lef. 2-3; "...mukaddemleri tedrîsât kâmilen lisân-ı 'Arabî üzere olduğu hâlde cem'iyet-i mezkûre tarafından gönderilen program ve ta'limât mûcibince tedrîsâtın Rusca icrâsı ve lisân-ı 'Arabî müddet-i tedrîsesinin haftada beş sa'ate tenzîli ve Fransızca lisânının ta'limi kararlaşdırılmış ve talebâtın usûl ve adâb-ı millîyelerince dahî ta'dilat icrâsına başlanmış..." 24 Ekim 1896 tarihli Babıali tezkeresi için bk. BOA. ŞD. 2288/4, lef. 7-8.

*Trudı Komissi po Peresmotru Program i İnstruktsiy dlya Uçebnih Zavedeniy IPPO*, Tip. V. Kirşbauma, St. Petersburg 1899, s. II.

[903] "Podderjanie Pravoslaviya v Svyatoy Zemle", *Sedmoy Otçet İPPO za 1888-1890 godı*, (St. Petersburg 1891), s. 101-102; "Otçet Pomoşnika inspektora A. N. Malinapo Galileyskim uçebnım zavedeniyam İPPO za vtoroe polugodie 1897-1898 uçebnavo goda", *SİPPO*, T X (St. Petersburg, 1900), s. 91-93; Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya I*, s. 145.

kanon (dogma), aritmetik, coğrafya ve Arap, Rus ve Türk dili dersleri verilirdi. Üçüncü kademedeki okullarda, yani öğretmen seminaryalarında ders sayısı diğer okullara göre oldukça fazlaydı ve dersler yalnızca Rusça yürütülmekteydi. Arap, Türk ve Rum dillerinin yanısıra dinî hukuk, geometri, Rusya ve Türkiye tarihi ve pedagoji dersleri verilmekteydi. Ayrıca birinci ve ikinci kademedeki okullarda teoride Rusça zorunlu ders olmasına rağmen, Rus alfabesinin ve seslerinin farklı olması, soldan sağa yazma gibi Arapçadan farklı noktalar öğrenmeyi oldukça zorlaştırmasının yanı sıra Rusça öğretebilecek öğretmen olmadığı için pratikte eğitim Arapça yapılırdı. Fakat okullarda Rus öğretmen veya Nasıra ve Beyt Cala öğretmen seminaryalarından mezun Arap öğretmen varsa Rusça zorunlu ders olarak verilebiliyordu.[904]

**Tablo 3:** Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryası Ders Programı[905]

| Öğretmenler | Dersler | Haftalık Ders Sayıları | | |
|---|---|---|---|---|
| | | 1. Sınıf | 2. Sınıf | 3. Sınıf |
| A. G. Kezma | Dinî Hukuk | 5 | 4 | - |
| N. M. Bogoyavlenskiy | Aritmetik | 3 | 2 | - |
| | Geometri | - | 2 | - |
| | Teknik Çizim | 1 | 1 | - |
| V. A. Solovyev | Rus Dili | - | 4 | 2 |
| | Jimnastik | 1 | 1 | - |
| N. P. Miroşnikov | Tarih | - | 2 | - |
| | Coğrafya | - | 3 | - |
| | Rus Kaligrafisi | 2 | 1 | - |
| A. A. Staseviç | Pedagoji | - | - | 2 |
| R. D. Tarazi | Rus Dili | 7 | - | - |
| G. M. Fotie | Arap Dili | 6 | 4 | - |
| | Arap Kaligrafisi | 2 | 1 | - |
| Ramzi | Türk Dili | - | 2 | - |
| Papaz Yusaf Nasr | Rumca İlahiler | 2 | 2 | - |

[904] A. G. Gruşevoy, *İz İstorii Russkih Şkol na Blijnem Vostoke, Publikatsiya Arhivnıh Materialov, Predislovie, Statiya, Kommentarii i Ukazateli A. G. Gruşevovo*, Kontrast, St. Petersburg, 2016, s. 62-63.

[905] Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya II*, s. 63.

Filistin Cemiyetinin 1914'e kadar okullarında yürüttüğü sistemin genel taslağını teşkil eden 3 tip okul belirmişti. Buna göre:

1. Kırsal bölge ve köylerde bulunan ve 3'er yıllık eğitimle 3 ardışık gruptan oluşan Arap Ortodoks öğretmenlerin eğitim verdiği tek sınıflı ilkokullar,

2. Şehir ve kasabalarda bulunan ve birinci sınıfta 3 ardışık grup ve ikinci sınıfta 2 gruptan oluşan, daha çok Rus öğretmenleri olan ve Rus dili eğitimi veren iki sınıflı ilkokullar,

3. 2'şer yıllık 3 sınıftan oluşan toplam 6 yıllık eğitim programı olan Nasıra ve Beyt Cala'daki yatılı öğretmen seminaryaları.[906]

Bu okullarda eğitimin yürütülmesi için cemiyetin en önemli sorunlarından biri öğretmen ihtiyacıydı. Buna göre cemiyetin okullarından Beyt Cala'da 8 ve Nasıra'da 9 öğretmen bulunurken köy okullarındaki öğretmen sayısı 2-3'ü geçmezdi. Lakin, köydeki Ortodoks nüfus 1.000 civarında ise kız ve erkek olmak üzere 2 okul açılmasıyla öğretmen sayısı 5-6'ya ulaşırdı. Öğretmen eksikliğini hiçbir zaman tam olarak gideremeyen cemiyet, farklı kaynaklardan öğretmen temin etmeye veya bunları kendi okullarındaki öğrencilerden bizzat yetiştirmeye çalışmıştı. Bu bağlamda cemiyet, müfettişlerin raporlarına göre öğretmen ihtiyacını 5 farklı kaynaktan sağlamaktaydı:

1. Rusya'da eğitim görmüş Ruslar,

2. Rusya'da eğitim görmüş Arap Ortodokslar,

3. Beyt Cala ve Nasıra öğretmen seminaryalarında eğitim görmüş Arap Ortodokslar,

4. Cemiyetin bir veya iki sınıflık okullarında eğitim görmüş Arap Ortodokslar,

5. Protestan ve Katolik eğitim kurumlarında eğitim görmüş Arap Ortodokslar.[907]

[906] Bu gruplandırma cemiyetin okullarına dair iki geniş rapor kaleme alan A. N. Aniçkov tarafından yapılmıştır. Bk. Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya I*, s 22-31; Gruşevoy, *Russkih Şkol*, s. 60-61; Ayrıca, M. Solovyev de buna benzer bir gruplandırma yapmıştır bk. Solovyev, *Svyataya Zemlya i İPPO*, s. 163.

[907] Gruşevoy, *Russkih Şkol*, s. 63, 96.

Cemiyetin öğretmen kaynaklarından birinci grup, yani Rusya'da eğitim görmüş Ruslar, bölgedeki okullarda küçük bir grubu oluşturmaktaydı. Bunlar genellikle eğitimini yeni tamamlamış ve cemiyetin öğretmen ihtiyacından dolayı kolayca işe alınmış gençlerdi. Cemiyetin sunduğu cazip maaşlardan etkilenerek Suriye ve Filistin'e gelen bu gençler, buradaki yaşam koşullarından dolayı kısa süre sonra hayal kırıklığına uğrayarak Rusya'ya dönerdi. Cemiyet, bu tür kısa süreli görevleri engellemek için tedbirler almaya çalışmıştı. Buna göre 1889'da görevlerine başladıktan birkaç ay sonra Rusya'ya dönmeye karar veren beş kişilik bir öğretmen grubuna, cemiyetin konseyi tarafından Eğitim Bakanlığı bünyesinde aktif devlet görevinde oldukları için döndüklerinde kendilerine hiçbir devlet görevi verilmeyeceği uyarısında bulunulmuştu.[908] Ancak Rusya'dan gelerek Suriye ve Filistin'deki cemiyetin okullarındaki eğitim sistemini geliştirmek için özverili çalışmaları gerek Filistin Cemiyetinin tarihine gerekse Arap Ortodoks toplumunun hayatına derinden nüfuz eden öğretmenler de mevcuttu. Bunlardan Dmitriy Fyodoroviç Bogdanov, 15 Aralık 1893'te Kazan İlahiyat Akademisinde dördüncü sınıf öğrencisi iken Akademi idaresine verdiği dilekçeyle Filistin Cemiyetinin Suriye'deki okullarında "gönüllü" olarak öğretmenlik yapmak istediğini ifade etmişti.[909] Başvurusunun kabul edildiği anlaşılan Bogdanov, Şam Rus Konsolosu A. P. Belyayev ile uyumlu çalışmaları sonucu Suriye'deki Rus okul ağının kurulmasında önemli bir rol oynamış ve 1898'de cemiyetin Suriye'deki okullarının müfettişliği görevine kadar yükselmişti.[910] Bu bağlamda Rus öğretmen seminaryalarında ve kısmen şehirlerdeki ilkokullarda çalışan Rus öğretmenler küçük bir grubu oluşturmalarına rağmen, XX. yüzyılda gerçekleşecek Arap kültüründeki sosyolojik ve siyasi düşünüş ve değişimlerde önemli etkileri bulunan yetkin ve tutkulu şahsiyetlerdi. Bunlardan Nasıra'daki öğretmen seminaryası öğretmeni ve Suriye Arap lehçesine dair eserin[911] yazarı D. V. Semenov, Nasıra'da kız pilot okulu

Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya II*, s. 41-42.

909 Bogdanov'un dilekçesi için bk. NART. f. 10, op. 1, d. 9130.

910 "Spisok doljnostnıh lits Obşestva k 1 Yanvarya 1899 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T IX (St. Petersburg, 1899), s. 191; Bogdanov'un Suriye'deki görevi sırasında kaleme aldığı Rus okullarına dair raporlara örnek olarak bk. D. F. Bogdanov, "Pravoslavnıya Şkolı v Yujnoy Sirii v 1900/1 uçebnom godu", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (St. Petersburg, 1903), s. 10-51; D. F. Bogdanov, Şkolı İPPO v Yujnoy Sirii za 1901/2 uçebnıy god", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (St. Petersburg, 1903), s. 204-226.

D. V. Semereov, *Hrestomatiya Razgovornovo Arabskovo Yazıka (Siriyskoe Nareçie)*, İzdanie

öğretmeni ve daha sonra Buhara Arap lehçesi[912] üzerine araştırmalar yapan M. M. İzmaylova ve cemiyetin Beyrut'taki okullarının kurucusu ve müdiresi olan M. A. Çerkesova öne çıkanlardır.[913]

Rusya'dan Filistin Cemiyetinin okullarına gelen eğitimcilerin bir kısmını da Rus teftiş heyetleri oluşturmaktaydı. Rusya'nın önemli şarkiyatçıları ve eğitimcilerinden P. P. İzvolskiy, D. V. İstomin, N. M. Aniçkov ve N. V. Kohmanskiy idaresindeki Rus teftiş heyetleri, 1894'ten 1910'a kadar muhtelif tarihlerde Suriye ve Filistin'deki Rus okullarına ziyaretler gerçekleştirmişti. Teftiş heyetlerinde, cemiyetin ilkokullarındaki ve liselerindeki programları oluşturan Rus Arabiyatçılar İ. Yu. Kraçkovskiy, Prof. N. A. Mednikov, Prof. M. O. Attay ve D. V. Semenov gibi dönemin otorite şahsiyetleri vardı.[914] Cemiyetin idaresindeki şehir ve köy okullarına gerçekleşen bu teftişler, Arap Ortodokslar için büyük ve tantanalı olaylar haline gelirdi. Ancak bu teftişlerin, özellikle Filistin Cemiyeti okullarının Osmanlı Devleti tarafından resmî olarak tanınmadığı yıllarda 'gizli' ve 'sessiz' yapılmak istendiği gözönüne alındığında, oldukça sorunlu bir durumun ortaya çıktığı düşünülebilir.[915] Osmanlı idaresi, bu teftiş heyetlerini fark etmesine ve genel olarak faaliyetlerinden kaygılanmasına rağmen herhangi bir müdahalede bulunmazdı. Bu bağlamda 10 Eylül 1898 tarihli Şura-yı Devlet'ten Suriye Vilayetine gönderilen mazbataya göre Beyrut`ta Fransa'nın himayesinde bulunan okullar, her sene imtihan zamanı Fransa Akademi memurları tarafından ziyaret edilmekteydi. Bu durumun farkında olan Ruslar ise haliyle kendi okullarını teftiş için Rusya'dan gelen heyetlere emsal olarak Fransız teftiş heyetlerini göstermekteydi. Dolayısıyla bu durumun siyasi bir

---

Leningradskovo Vostoçtovo İnstituta imeni A. S. Enukidze, Leningrad 1929.

M. M. İzmaylova, *Nekotorıe Dannıepo Yazıku Arabov Kişlaka Cugaru Buharskovo Okruga i Kislaka Ceynau Kaşkadarinskovo okruga Uzbekskoy SSR, Zapiski Kollegii Vostokovedov Tom V*, İzdanie Leningradskovo Vostoçtovo İnstitutaimeni A. S. Enukidze, Leningrad 1930.

Cemiyetin Nasıra, Beyt Cala ve Şam'daki okullarının öğretmenlerinden A. A. Solovyev, V. A. Solovyev, E. İ. Golubeva ve M. A. Petrova, E. N. Kakovina, S. M. Sokolova bu bağlamda zikredilebilir. Bk. Gruşevoy, *Russkih Şkol*, s. 97-100.

Krılov, Sokorina, *İPPO i Vostokovedenie*, s. 22.

Nitekim Suriye Valisi Nazım Paşa'dan Sadarete 27 Eylül 1899 tarihli arzda Rusya Maarif Nezaretinden "sûret-i mahsûsa"da gönderilen müfettişlerin her biri vardığında namlarına Ortodoks kiliselerinde merasim ve ayin düzenlendiği bildirilmişti. Bk. BOA. BEO. 1364/102248.

mesele hâline dönüşme ihtimali nedeniyle Rusların teftiş heyetlerine engel olunmaması gerektiği bildirilmişti.[916]

Öte yandan cemiyetin öğretmen kaynakları düşünüldüğünde Ruslar hariç geriye Suriye ve Filistin'in yerlisi Arap Ortodokslar kalmaktaydı. Kaldı ki bu açığı Rusya'dan öğretmen getirerek kapatmak mümkün değildi, zira Rus öğretmenler Arapça eğitim veremiyordu. Diğer taraftan cemiyetin Beyt Cala ve Nasıra öğretmen seminaryaları, öğretmen yetiştirmede yetersizdi ve bu okulların programlarına yönelik yapılan yeniden yapılandırma girişimleri sonuç vermiyordu. Yine de cemiyetin okullarındaki öğretmenler incelendiğinde köy okullarında Rusların değil, Beyt Cala ve Nasıra öğretmen seminaryalarından mezun olan Arap Ortodoksların öğretmenlik yaptığı anlaşılmaktadır. Fakat buna rağmen cemiyet, okullarının mevcudiyeti süresince sayısal olarak en fazla öğretmeni 5. kategoriden, yani Protestan ve Katolik eğitim kurumlarında eğitim görmüş Arap Ortodokslardan sağlamıştı.[917] 1910'a gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimleri askere almaya başlamasıyla birlikte Filistin Cemiyeti için okullarında çalışan Arap Ortodoks öğretmenlerin askerlik sorunu baş göstermişti.[918] Bu ise öğretmen ihtiyacının büyük çoğunluğunu Osmanlı vatandaşı Arap Ortodokslardan karşılayan Filistin Cemiyetinin eğitim faaliyetlerini aksatabilirdi. Bu bağlamda muhtelif Rus konsoloslukları ve

Şura-yı Devletten Suriye Vilayetine 10 Eylül 1898 tarihli mazbata için bk. BOA. BEO. 1208/90528.

İ. İ. Spasskiy, Uçebno-Vospitatelnıy Otçet İnspektora Severo-Siriyskovo Rayona Şkol İPPO za 1902-1903 uçebnıy god" *SİPPO*, T XIV/Ç. 1 (St. Petersburg, 1903), s. 180-182; Gruşevoy, *Russkih Şkol*, s. 96.

[918] Osmanlı Gayrimüslimlerinin askere alınması, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Müslim-Gayrimüslim eşitliğinin sağlanması meselesine dayanmaktadır. 1856 Islahat Fermanı'yla birlikte cizye vergisi kaldırılarak Gayrimüslimlere askerlik yükümlülüğü getirilmiştir. Lakin bu düzenleme uygulamaya konulamamış ve Gayrimüslimler Bedel-i Askerî vergisiyle zorunlu olarak askerlikten muaf tutulmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte askerlik, imparatorluktaki farklı dinî ve millî grupların birbirleriyle kaynaşması için önemli bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Nihayet Ağustos 1909'da Meclis-i Mebusunda Bedel-i Askerî kaldırılarak askerlik bütün Osmanlı vatandaşlarına zorunlu hâle getirilmiştir. Bu tarih itibariyle askerlik işlemlerine başlayan Osmanlı Devleti, 1919'dan itibaren Gayrimüslimleri askere almaya başlamıştır. Detaylı bilgi için bk. Ufuk Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010; Faruk Ayın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askere Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

Rus Elçiliği üzerinden Sadarete birçok kez Filistin Cemiyetinin okullarındaki öğretmenlerin "hizmet-i 'askerîyeden istisnâ edilmeleri" için başvurulmuştu.[919] Ancak Osmanlı idaresinin, bu tür başvuruları nazar-ı dikkate almadığı ve Osmanlı vatandaşı öğretmenlerin askerlikten istisna edilmelerine yönelik girişimlerin münasip olmadığı yönünde Rus konsolosluklarına telkinde bulunduğu anlaşılmaktadır.[920]

Rus okul ağının genişlemesiyle ders kitaplarının temini de ayrı bir sorun hâline gelmişti. Bu bağlamda Filistin Cemiyetinin, okullarında okutulacak kitapları Rusya'dan temin ettiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Osmanlı denetimine tabi olmak istemeyen cemiyetin, okullarına ders kitaplarını, Grandük Sergey gibi önemli şahsiyetlerin "hediye"si kisvesiyle, Rus konsoloslukları üzerinden gönderdiği anlaşılmaktadır. Fakat Osmanlı idaresinin denetimsiz olarak gönderilmek istenen bu kitaplara "muzır evrâk" muamelesi yaptığı bilinmektedir. Buna göre Haziran 1901'de Beyrut Vilayeti Maarif Müdürlüğü, Maarif Nezareti, Dahiliye ve Zaptiye Nezareti, Rüsumat Emaneti, Posta ve Telgraf Nezareti arasında Trablusşam'daki Ortodoks okulları adına gelen ancak alıkonulan yedi cilt kitap ile bir harita ve Rus okullarına ait salnameye dair yazışmalar, bu bağlamda Osmanlı idaresinin tutumunun anlaşılmasında önemlidir. Öyle ki Rusça kaleme alınmış ve Filistin'deki Ortodoks okulları hakkında birçok bilgiyi içeren bu kitapların "Osmanlı Ortodokslarını Ruslaşdırmak ve Rus lisânını ta'mim (yayma) itmek fikr-i fesâdıyla yazıldığı" ifade edilerek isimleri "kitâb-ı muzırra cedveli"ne dahil edilmişti.[921] Zira Osmanlı idaresi, "teba'anın ezhânına ilkâ olunan teblîgâtın te'sirâtıyla millet-i merkûme üzerinde Rusya nüfûz ve âmâlinin tahkîm ve takviyesi" ifadeleriyle Filistin Cemiyetinin Suriye'deki okullarında okutulacak kitaplar aracılığıyla Rusya'nın yürüttüğü

[919] 26 Şubat 1910'da Şam Rus Başkonsolosu, Suriye Valisine ziyareti sırasında bu yönde talepte bulunmuştu. Bk. BOA. DH. MUİ. 71/67.

[920] Sadrazamdan Maarif Nezaretine 21 Temmuz 1910 tarihli tahrirat için BOA. BEO. 3791/284319.

Beyrut Vilayeti Maarif Müdürlüğü, Maarif Nezareti, Dahiliye ve Zaptiye Nezareti, Rüsumat Emaneti, Posta ve Telgraf Nezareti arasında yapılan Haziran 1901 tarihli yazışmalar için bk. BOA. MF. MKT. 565/31; "Grandük Sergey tarafından Filistin Cemiyet-i Hristiyaniyesine ihdâ olunub Kudüs`te mukîm Rusya konsolosuna irsâl kılınmış olan sanduk kitâb ve eşyâ-yı mezhebîyyenin Yafa gümrüğünde alıkonulduğu"na dair Mart 1898'deki Rüsumat Emaneti ve Sadaret arasındaki yazışmalar için bk. BOA. BEO. 1092/81843; BEO. 1093/81965.

siyasete karşı müteyakkızdı.[922] Lakin Osmanlı Devleti'nin aksi tedbirlerine rağmen XX. yüzyılın başında cemiyetin okullarında Arapça ders kitabı sorunu pratikte çözülmüştü. Okul kütüphaneleri ders kitapları, Rusça pedagojik ve kurgusal edebiyat eserleri ile donatılmıştı. Bu bağlamda okullarda okutulmak üzere hazırlanan ders kitapları, okulların idarecilerinin, öğretmenlerinin ve mezunlarının çalışmalarının ürünleri idi. Öyle ki 1886'dan beri Nasıra'daki seminaryanın müdürü olan A. G. Kezma, cemiyetin okullarında okutulmak üzere birkaç yıl içinde birçok kitap çevirisi yayımlamıştı. Yanı sıra Nasıra'daki aynı seminaryada öğretmen olan Konstantin Kanaze'nin coğrafya ders kitabı ve aynı seminaryanın bir başka mezunu, Puşkin'in *Yüzbaşının Kızı* adlı uzun öyküsünün Arapça mütercimi Halil Beydas'ın (1875-1949) hazırladığı pedagoji kitapları bunlardan birkaçıdır.[923]

### C. Rus Okullarının Osmanlı Devleti Tarafından Tanınması ve Yapısal Dönüşümü (1902-1914)

Filistin Cemiyetinin eğitim faaliyetlerinin en temel ve hassas meselesi, Suriye ve Filistin'deki okullarının Osmanlı Devleti'nden resmî tasdik almamış olmasıydı. Bu bağlamda Osmanlı yetkililerinin ciddi muhalefetiyle karşılaşmasa da cemiyet, okullarını yerel ruhbanlarla gayriresmî ilişkilerine dayandırmak zorundaydı. Cemiyet, okul kurulacak bölgedeki yerel kişiler adına arsa satın aldıktan sonra buraya onların adına okul binası inşa ederdi.[924] Fakat yerel kişilerle ilişkilere dayanan ve bu yönüyle suiistimale açık olan bu düzen, Filistin Cemiyeti için sürdürülebilir değildi. Kaldı ki Fransa'nın Kasım 1901'de Midilli Hadisesi ile askerî gücünü kullanarak Osmanlı Devleti'ni Fransız okullarını ta-

Sadaretten Suriye Vilayetine 13 Aralık 1896 tarihli tahrirat için bk. BOA. BEO. 882/66113; Özellikle II. Abdülhamid döneminde "neşriyât-ı mefsedetkârâne, neşriyât-ı muzırra, evrâk-ı muzırra, âsâr-ı muzırra" gibi kullanımlarla yazılı-basılı 'muzır' sınıfına gönderme yapılmıştır. Bu çerçevede tüm çağdaş muadilleri gibi Osmanlı Devleti de topraklarında çeşitlenen çok dilli evrakı takip etmiştir. Konuya kendi sınırları bağlamında bir giriş için bk. Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.

Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe*, s. 200.

924 "Hıms'ta Cemâleddin mahallesinde Süleymanü'l-Havari nâmında birinin sekeneye mahsûs olarak yaptırdığı hânenin Hıms'ta Cemiyet-i Filistiniye nâmına mevcûdiyet-i kanûniyelerinin tanınması icâb eden emâkin-i tedrîsiyeden Rum inas mektebi için yapıldığı..." Maarif Nezaretinden Sadarete 30 Temmuz 1902 tarihli ariza için bk. BOA. MF. MKT. 339/154; 18 Ağustos 1902, BEO. 1970/147719.

nımak zorunda bırakması, Rus okullarının rekabet gücünü oldukça düşürmüştü.[925] Bu bağlamda V. N. Hitrovo için Babıali'den cemiyetin okullarının mevcudiyeti için resmî tasdik alınması ana mesele hâline gelmişti. Öyle ki Kasım 1901'de *Moskovskiye Vedomosti*'de (No. 304) "Novoe Polojenie Pravoslaviya v Sirii i Palestine" ("Suriye ve Filistin'de Ortodoksluğun Yeni Durumu") başlıklı bir makale yayımlayan Hitrovo, Fransız hükümetinin Filistin'deki okulları için Babıali'den resmî tasdik alarak vergi ve gümrük muafiyetiyle okulları resmî himayesine aldığını belirtmişti. Nihayet Hitrovo, Fransa'nın izlediği yolun takip edilerek Babıali'nin resmî tasdikinin temin edilmesi, böylece Rus okullarının Fransız okulları ile yarışabilir seviyeye getirilmesi gerektiğini ifade etmişti.[926]

Filistin Cemiyetinin eğitim faaliyetlerinin amaçlarının başında Arap Ortodoksların Katolik okullarında eğitim almalarının önünü almak vardı. Bu ise doğal olarak Katolikliğin hamiliği iddiasında bulunan Fransızların eğitim faaliyetleriyle rekabet anlamına gelmekteydi. Bu, Osmanlı ricalince de biliniyordu. Suriye Valisi Nazım Paşa, 27 Eylül 1899'da Sadarete gönderdiği arzda, Rusların Suriye'de Ortodokslara her hususta bol keseden mali yardımlarla "köylere varıncaya kadar muntazam mektebler te'sis etmesi"ni, Fransa'nın "vaktiyle" Suriye'de kazandığı nüfuza karşı bir "hiss-i rekâbet" olarak tanımlamıştı. Dolayısıyla Fransızların elde ettiği hakların Ruslar tarafından da talep edilmesi kaçınılmazdı.[927] Nitekim 18 Şubat 1902'de Grandük Sergey'in

1901 Midilli Hadisesi, 1875'te Fransız Banker Lorando'nun Nafia ve Maliye Nezaretine verdiği borcun, zaman içerisinde tahsil edilememesinden dolayı Fransız hükümetine havale olmasından kaynaklanan mali bir konunun siyasi bir meseleye dönüşmüş hâlidir. Fransız hükümeti, 1901'e gelindiğinde Osmanlı Devleti'ne, bu hadiseyi okulları dahil Osmanlı coğrafyasındaki bütün misyoner kurumlarının mevcudiyetini tasdik ettirmek için kullanışlı bir araç olarak görmüştür. Zira Osmanlı Devleti ilgili borçları ödeyeceğini taahhüt etmesine rağmen Fransız hükümeti, İstanbul'daki elçiliği aracılığıyla Fransız himayesinde bulunan bütün okulların tanınması, yeni açılacak okullara Babıali'nin makul gerekçeler sunmadığı takdirde izin verilmesi, bu okulların vergi muafiyetinden faydalanması gibi taleplerde bulunmuştur. Nitekim Fransa, taleplerinin yerine getirilmesi için kararlılık göstergesi olarak birkaç gün sonra donanmaya bağlı askerlerini Midilli Adasına çıkarmış ve adanın gümrük gelirlerine el koymuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti neredeyse bütün vilayetlere dağılmış olan 260'ı okul olan 600'ün üzerinde Fransız kurumunun mevcudiyetini tasdik etmiştir. Bk. Mutlu, *Misyoner Okulları*, s. 151-166.

V. N. Hitrovo, "Novoe polojenie Pravoslaviya v Sirii i Palestine", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 766-772.

Suriye Valisi Nazım Paşa'dan Sadarete 27 Eylül 1899 tarihli ariza için bk. BOA. BEO. 1364/102248.

himayesinde ve Filistin Cemiyeti idaresinde bulunan ve sayıları 87'ye ulaşan Rus okullarının Babıali tarafından tanınması için Rus Elçiliğinden Hariciye Nezaretine bir muhtıra gönderildi. Muhtırada 1901'de Fransızlara tanınan hukuk ve imtiyazlar öne sürülerek Filistin Cemiyeti idaresindeki okullara da aynı hakların tanınması ve "mevcûdiyet-i kânûniyelerinin tasdîki" her iki devletin "dostâne" ilişkileri gereğince rica edilmişti. Zira "Ortodoks mezhebine mahsus usûl ve kavâ'id dâ'iresinde" kurulan bu okullar Ortodoks çocuklara eğitim vererek mezheplerini değiştirmek amacıyla kurulan Katolik ve Protestan okullara karşı Ortodoksluğu muhafaza etmeyi amaç edinmişti.[928] Bu, Osmanlı Hristiyanlarının mezhep dengesinin, Fransa lehine bozulmasını engellemek anlamına da gelmekteydi.

Suriye ve Filistin'de onlarca Rus okulu olduğu, mahalli Osmanlı memurları tarafından bilinmesine ve bu durum, merkezî Osmanlı idaresine bildirilmiş olmasına rağmen, son devre kadar Osmanlı Maarif Nezareti Salnamelerinde kayıtlı Rus okuluna rastlamak neredeyse imkânsızdır.[929] Dolayısıyla Rus Elçiliğinin talebi üzerine Osmanlı idaresi Hayfa, Lazkiye, Akka, Beyrut, Beka, Sur, Trablusşam, Taberiye, Şam, Hama, Humus, Halilürrahman, Nasıra ve birçok farklı alt idari birime, bölgelerindeki Filistin Cemiyeti ve Rum patrikliklerine ait okulların ve öğrenci sayılarının Maarif Nezaretine bildirilmesi doğrultusunda telgraf gönderdi.[930] Gelen cevaplardan anlaşıldığı üzere Filistin Cemiyetinin idaresindeki okulların ikiye ayrıldığı sonucuna varıldı. İlki Filistin Cemiyeti tarafından muhtelif yerlerde ruhsatsız açılan okullardı. Bunların tanınarak Maarif Nezaretinin teftişine alınmasının, açıldığı yerler için faydalı dahi olabileceği vurgulandı. Fakat Rus Elçiliği tarafından Filistin Cemiyeti adına

[928] Rusya Elçiliğinden gönderilen 18 Şubat 1902 tarihli muhtıranın Babıali'de istişare edilen tercüme nüshası ve "mektebler mes'elesi sûret-i mahsûsada muhtâc-ı tedkîk olunduğunun Nezâret-i Hâriciye işbû mu'amele-i tedkikiyeyi devâ'ir-i 'â'idesi ma'rifetiyle icrâ itdirecekdir." ifadeleriyle Babıali'den Rus Elçiliğine gönderilen cevap için bk. BOA. BEO. 1810/135691.

1898, 1899, 1900, 1901, 1902 tarihli *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* incelendiğinde sadece birkaç Rus okulunun ruhsatsız ibaresiyle tespit edildiği görülmektedir. Bunlardan 1898'de Nasıra'da iki ruhsatsız okul için bk. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1316, s. 1008; 1899'da aynı okullar için bk. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317, s. 1230; 1900'de aynı okullar için bk. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1318, s. 1194; 1901'de aynı okullar için bk. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1319, s. 1076; 1903'te Beyrut'taki ruhsatsız ilkokul, Nasıra ve Hayfa'daki ruhsatsız okul, Lazkiye'deki ruhsatsız iki okul için bk. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321, s. 429.

[930] İlgili telgraflar için bk. BOA. MF. MKT. 339/154.

tanınması istenen okulların önemli kısmını, cemiyetin Antakya Patrikliğinden devraldığı Rum milletinin "kadim mektebleri" olduğu fark edildi. Bunun üzerine cemiyete devredilen okulların ruhsatnamelerinin, patriklik ruhsatnamelerinin bulunduğu mevcut defterlerdekinden farklı bir şekilde düzenlenmesi gerektiği ifade edildi. Akabinde okulların patrikhane üzerindeki ruhsatlarının iptal edilerek bunlara yeniden ruhsatname verilmesi ya da patrikhane okullarının muhafaza edilerek okulların olduğu aynı bölgelerde Filistin Cemiyetine okul açma izni verilmesi gibi çözüm önerileri üzerinde duruldu. Zira Filistin Cemiyetine devredilmiş olsa bile mevcut Antakya Patrikliği okullarının ruhsatnameleri "bir sened-i kadim-i resmî"ye dayandığı için Rusların bu okulların "iddi'â-yı kadimini ileriye süreceği", bu iddianın ise Filistin Cemiyeti ve Rusya devletine okullar üzerinde himaye hakkı sağlayacağı düşünülmüştü. Nihayetinde böyle bir himaye hakkıyla meselenin "siyâset rengi alacağı" öngörülerek şimdiden gereğinin düşünülmesi gerektiği sonucuna varıldı.[931]

Rus Elçiliği, okulların Rusya devletinin himayesinde olmayacağı, aksine Filistin Cemiyetinin yani birtakım şahsiyetlerin himayesi ve nezaretinde/idaresinde olacağı ifadesini kullanarak bu durumu kelime oyunları ile aşmayı planlamıştı. Bu doğrultuda Rus Elçiliğinden gönderilen muhtırada Rusya devletine bu okullar üzerinde Fransa devleti gibi, devlet sıfatıyla himaye hakkı talep edilmediği özellikle ifade edilerek nezaret hakkı talep edildiği vurgulandı. Buna göre Rus Elçisi İ. A. Zinovyev'in (1897-1909) Filistin Cemiyetinin "hakk-ı nezâreti Ortodoksların tehvîn-i ihtiyâcâtı maksadından ibâret olduğu ve Rusya devletinin bu mekteblere bir gûne hakk-ı himâye taleb itmediği" ifadeleri Osmanlı idaresini ikna etmek için yeterli olmuştu. Zira Osmanlı idaresi, hâlihazırda "ruhsat-ı resmîyeye da'vet olunduğu hâlde", buna yanaşmayarak devlet denetimden uzak kalmaya çalışan Rus okullarının, bu suretle ders programlarını[932] denetimine almak istiyordu. Buna istinaden Osmanlı idaresince

Suriye Vilayetinden Sadarete 22 Mayıs 1902 tarihli tahrirat için bk. BOA. MF. MKT. 339/154; Maarif Nazırı Mehmed Celaleddin Paşa'dan Sadarete 25 Mayıs 1902 tarihli ariza için bk. BEO. 1970/147719.

[932] "Filistin Rus Cem'iyeti her nasılsa te'sis itdiği ruhsatsız bir hayli mektebler mevcûd olub bunlar ruhsat-ı resmîyeye da'vet olunmakta iseler de yanaşmamakda oldukları şâyet haklarında cebren mu'âmele-i seddiye icrâ itdirilecek olursa mekâtib-i mezkûrenin kesîreti ve sâ'ir ba'zı ahvâl-i husûsiyeleri cihetiyle uygunsuzluk vukû'una mûcib olacağı melhûz bulunmakla berâber ruhsatsız olarak devâmlarındaki ve ders programlarının hükûmet-i seniyyeye tasdîk itdirilmemiş olmasındaki mahâzîr dahî..." Dahiliye Nezaretinden Sadarete

"bir memleketde bir mektebin ahz-ı devlet himâyesinde olması yâhud bir devlet teb`asından bazılarının (Grandük Sergey ve Filistin Cemiyeti) himâye ve idaresinde bulunması maddelerinin birbirinden farklı şeyler" olduğu kabul edildi. Bu doğrultuda 12 Mart 1902'de Meclis-i Vükela tarafından Rus okullarının "mevcûdiyet-i kanûniyelerinin tanınması Rusya devletinin hakk-ı himâyesi olmaması kayd ve şartı"na bağlanarak tasdik edilmesi kararı alındı ve ilgili mazbata padişaha sunuldu.[933] Eylül 1902'de Rus Elçiliğinden Hariciye Nezaretine Suriye ve Filistin'deki 87 Rus okulunun mevkilerine, açılış tarihlerine, öğretim derecelerine ve öğrencilerin cinslerine dair bilgileri ihtiva eden bir cetvel gönderildi.

**Tablo 4:** Suriye ve Filistin'deki Rus Okullarının Cetveli (9 Eylül 1902)[934]

| Aded | Sancak | Kazâ | Mahal | Derece-i Tedrîs | Talebenin Cinsi | Târîh-i Küşâdı |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **Beyrut Vilâyeti** | | | | | | |
| 1 | Lazkiye | Lazkiye | Lazkiye | İbtidâî | Zükûr | 20 Nisan 1900 |
| 2 | Lazkiye | Lazkiye | Lazkiye | İbtidâî | İnas | 20 Nisan 1900 |
| 3 | Trablusşam | Trablusşam | Trablusşam | İbtidâî | Zükûr | 18 Ekim 1897 |
| 4 | Trablusşam | Trablusşam | Trablusşam | İbtidâî | İnas | 18 Ekim 1897 |
| 5 | Trablusşam | Trablusşam | El-Mina | İbtidâî | Zükûr | 1 Kasım1900 |
| 6 | Trablusşam | Trablusşam | El-Mina | İbtidâî | İnas | 18 Ekim 1897 |

22 Şubat 1902 tarihli takdim için bk. BOA. DH. MKT. 2591/121.

...mekâtib-i mezkûre Grandük Serj riyâsetinde olan arz-ı Filistin şirketinin idâresi tahtında bulunduğu sefâretin muhtırasında musarrah olduğu Rusya sefîri dahî işbu mekteblere Fransa'nın iltizâm itdiği hakk-ı himâyeyi devlet-i metbû'ası taleb itmediği şifâhen beyân eylemekde olduğuna...", 12 Mart 1902 tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükela mazbatası için bk. BOA. BEO. 1970/147719; "...kısm-ı azâmı ibtidâî olmak üzere te'sis ve küşâd olunmuş olan ma'lûmü'l-esâmi seksen yedi bâb mekteb üzerinde arz-ı Filistin şirketinin hakk-ı nezâreti Ortodoksların tehvîn-i ihtiyâcâtı maksadından 'ibâret olub Rusya devletinin bu mekteplere bir gûne hakk-ı himâye taleb itmediği de Dersa'âdetden sefirin cümle-i beyânâtından bulunduğu ve mekâtib-i mezkûrenin mevcûdiyet-i kanûniyelerinin tanınması bu kayd ve şart ile makr'un-ı müsa'âde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhi olduğu...", Sadaretten Hariciye Nezaretine 6 Temmuz 1903 tarihli tezkere için bk. BEO. 2108/158058.

Rus Elçiliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen 9 Eylül 1902 tarihli takririn tercümesi ve Suriye ve Filistin'deki Rus okullarının cetveli için bk. BOA. BEO. 1970/147719. Ayrıca listeyi havi Osmanlı arşiv belgesi için bk. Ekler.

| Aded | Sancak | Kazâ | Mahal | Derece-i Tedrîs | Talebenin Cinsi | Târîh-i Küşâdı |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 7 | Trablusşam | El-Safîta | Meştâ-yı Beyt'ül-Kavlu | İbtidâî | Muhtelit | 10 Kasım 1897 |
| 8 | Trablusşam | 'Akkar | Cebrâ'il | İbtidâî | Muhtelit | 15 Haziran 1897 |
| 11 | Trablusşam | 'Akkar | Mebra | İbtidâî | Muhtelit | 10 Eylül 1897 |
| 12 | Trablusşam | 'Akkar | Hakur | İbtidâî | Muhtelit | 1 Mart 1901 |
| 13 | Trablusşam | 'Akkar | Deyr-i Talum | İbtidâî | Muhtelit | 1 Eylül 1901 |
| 14 | Trablusşam | 'Akkar | Rahbe | İbtidâî | Muhtelit | 15 Ekim 1897 |
| 15 | Trablusşam | 'Akkar | El-Kime | İbtidâî | Muhtelit | 1 Ekim 1897 |
| 16 | Trablusşam | 'Akkar | Kefûn-i Beyt-i Bedrâ | İbtidâî | Muhtelit | 5 Haziran 1898 |
| 17 | Trablusşam | Hüsnü'l-Ekrad | Beyrut | İbtidâî | Muhtelit | 22 Eylül 1887 |
| 18 | Trablusşam | Hüsnü'l-Ekrad | Beyrut | İbtidâî | Muhtelit | 1 Mayıs 1891 |
| 19 | Beyrut | Beyrut | Beyrut | İbtidâî | Muhtelit | 17 Eylül 1891 |
| 20 | Beyrut | Beyrut | Beyrut | İbtidâî | Muhtelit | 16 Eylül 1893 |
| 21 | Beyrut | Beyrut | Beyrut | İbtidâî | Muhtelit | 15 Eylül 1897 |
| 22 | Beyrut | Beyrut | Maşgâre | İbtidâî | Muhtelit | 1 Ekim1890 |
| 23 | Beyrut | Merc'yûn | El-Cedîde | İbtidâî | Muhtelit | 1 Mart 1902 |
| 24 | Beyrut | Sur | Sur | İbtidâî | Muhtelit | 1 Ocak 1900 |
| 25 | 'Akka | 'Akka | Kefriyuf | İbtidâî | Muhtelit | 28 Ağustos 1891 |
| 26 | 'Akka | 'Akka | El-Rama | İbtidâî | Muhtelit | 23 Şubat 883 |
| 27 | 'Akka | 'Akka | Âblîn | İbtidâî | Muhtelit | 29 Mayıs 1897 |
| 28 | 'Akka | 'Akka | Ebû Senan | İbtidâî | Muhtelit | 17 Eylül 1901 |
| 29 | 'Akka | 'Akka | El-Bâsa | İbtidâî | Muhtelit | 1 Mart 1902 |
| 30 | 'Akka | 'Akka | Nebe | İbtidâî | Muhtelit | 15 Kasım 1895 |
| 31 | 'Akka | 'Akka | El-Berveh | İbtidâî | Muhtelit | 3 Eylül 1894 |
| 32 | 'Akka | 'Akka | Elbuki | İbtidâî | Muhtelit | 10 Kasım 1895 |
| 33 | 'Akka | 'Akka | Şâ'ib | İbtidâî | Muhtelit | 15 Mayıs 1895 |
| 34 | 'Akka | Hayfa | Hayfa | İbtidâî | Zukûr | 7 Temmuz 1895 |
| 35 | 'Akka | Hayfa | Hayfa | İbtidâî | İnas | 9 Temmuz 1893 |
| 36 | Nâsıra | Nâsıra | Nâsıra | Rüşdiye | Zükûr | 3 Eylül 1886 |
| 37 | Nâsıra | Nâsıra | Nâsıra | İbtidâî | Zükûr | 3 Şubat 1889 |
| 38 | Nâsıra | Nâsıra | Nâsıra | İbtidâî | İnas | 3 Ekim 1885 |
| 39 | Nâsıra | Nâsıra | Kefrhan | İbtidâî | Muhtelit | 28 Nisan 1893 |
| 40 | Nâsıra | Nâsıra | Ma'lûl | İbtidâî | Muhtelit | 1 Kasım 1895 |

| Aded | Sancak | Kazâ | Mahal | Derece-i Tedris | Talebenin Cinsi | Târîh-i Küşâdı |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 41 | Nâsıra | Nâsıra | El-Mücedil | İbtidâî | Muhtelit | 6 Aralık 1882 |
| 42 | Nâsıra | Nâsıra | El-Rene | İbtidâî | Muhtelit | 20 Ağustos 1891 |
| 43 | Nâsıra | Nâsıra | Tevrân | İbtidâî | Muhtelit | 15 Temmuz 1895 |
| 44 | Nâsıra | Nâsıra | Yafa | İbtidâî | Muhtelit | 5 Aralık 1896 |
| 45 | Nâsıra | Taberiye | El-Şecere | İbtidâî | Muhtelit | 7 Eylül 1894 |
| **Suriye Vilâyeti** | | | | | | |
| 46 | Hama | Hıms | Hıms | İbtidâî | Zükûr | 12 Aralık 1895 |
| 47 | Hama | Hıms | Hıms | İbtidâî | İnas | 1 Şubat 1900 |
| 48 | Dımaşkü'l-Şam | Binin | Deyr-i 'Atye | İbtidâî | Muhtelit | 5 Eylül 1897 |
| 49 | Dımaşkü'l-Şam | Binin | Ma'ra | İbtidâî | Muhtelit | 15 Aralık 1895 |
| 50 | Dımaşkü'l-Şam | Binin | Mâlula | İbtidâî | Muhtelit | 1 Mayıs 1896 |
| 51 | Dımaşkü'l-Şam | Binin | Mârûniye | İbtidâî | Muhtelit | 10 Aralık 1895 |
| 52 | Dımaşkü'l-Şam | Binin | Saydnaya | İbtidâî | Muhtelit | 10 Aralık 1895 |
| 53 | Dımaşkü'l-Şam | Dımaşkü'l-Şam | Dımaşkü'l-Şam | İbtidâî | Muhtelit | 5 Kasım 1895 |
| 54 | Dımaşkü'l-Şam | Dımaşkü'l-Şam | Dımaşkü'l-Şam (Meydan) | İbtidâî | Zükûr | 1 Mart 1900 |
| 55 | Dımaşkü'l-Şam | Dımaşkü'l-Şam | Dımaşkü'l-Şam (Meydan) | İbtidâî | İnas | 1 Mart 1900 |
| 56 | Dımaşkü'l-Şam | Duma | Erben | İbtidâî | Muhtelit | 1 Aralık 1895 |
| 57 | Dımaşkü'l-Şam | Duma | Darya | İbtidâî | Muhtelit | 1 Kasım 1896 |
| 58 | Dımaşkü'l-Şam | Duma | 'Aynü'l-Şer'a | İbtidâî | Muhtelit | 1 Kasım 1896 |
| 59 | Dımaşkü'l-Şam | Vâdi'l-'Acem | 'Arni | İbtidâî | Muhtelit | 1 Kasım 1896 |
| 60 | Dımaşkü'l-Şam | Vâdi'l-'Acem | El-Cedidetül-'Artos | İbtidâî | Muhtelit | 1 Aralık 1895 |
| 61 | Dımaşkü'l-Şam | Vâdi'l-'Acem | Kal'at'ül-Cezel | İbtidâî | Muhtelit | 18 Mart 1897 |
| 62 | Dımaşkü'l-Şam | Vâdi'l-'Acem | El-Katana | İbtidâî | Muhtelit | 1 Aralık 1895 |
| 63 | Dımaşkü'l-Şam | Vâdi'l-'Acem | Sahnaye | İbtidâî | Muhtelit | 1 Aralık 1895 |
| 64 | Dımaşkü'l-Şam | Vâdi'l-'Acem | Kana | İbtidâî | Muhtelit | 1 Aralık 1895 |
| 65 | Dımaşkü'l-Şam | Vâdi'l-'Acem | El-Zidani | İbtidâî | Muhtelit | 1 Haziran 1898 |
| 66 | Dımaşkü'l-Şam | Vâdi'l-'Acem | Beludât | İbtidâî | Muhtelit | 1 Ekim 1897 |
| 67 | Dımaşkü'l-Şam | Beka'ül-Gariz | Ayni | İbtidâî | Muhtelit | 1 Ocak 1899 |
| 68 | Dımaşkü'l-Şam | Alma'laka | Ayni | İbtidâî | Muhtelit | 19 Aralık 1895 |

| Aded | Sancak | Kazâ | Mahal | Derece-i Tedrîs | Talebenin Cinsi | Târîh-i Küşâdı |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 69 | Dımaşkü'l-Şam | Raşiya | Raşiya-yı 'Ulya | İbtidâî | Muhtelit | 5 Kasım 1897 |
| 70 | Dımaşkü'l-Şam | Raşiya | Raşiya-yı Sefla | İbtidâî | Muhtelit | 15 Kasım 1897 |
| 71 | Dımaşkü'l-Şam | Raşiya | Kefir | İbtidâî | Muhtelit | 1 Aralık 1895 |
| 72 | Dımaşkü'l-Şam | Hasbaya | Hasbaya | İbtidâî | Muhtelit | 1 Mart 1901 |
| **Cebel-i Lübnan Sancağı** | | | | | | |
| 73 | Cebel-i Lübnan | Kura | 'Ameyun | İbtidâî | Zükûr | 1 Eylül 1897 |
| 74 | Cebel-i Lübnan | Kura | 'Ameyun | İbtidâî | İnas | 15 Eylül 897 |
| 75 | Cebel-i Lübnan | Kura | Kesebe | İbtidâî | Zükûr | 1 Nisan 1900 |
| 76 | Cebel-i Lübnan | Kura | Kesebe | İbtidâî | İnas | 1 Nisan 1900 |
| 9 | Cebel-i Lübnan | Betrun | Duma | İbtidâî | Zükûr | 1 Nisan 1900 |
| 10 | Cebel-i Lübnan | Betrun | Duma | İbtidâî | İnas | 1 Nisan 1900 |
| 77 | Cebel-i Lübnan | Meten | Biskinte | İbtidâî | Muhtelit | 24 Ekim 1897 |
| 78 | Cebel-i Lübnan | Meten | El-Hads | İbtidâî | Zükûr | 20 Ekim 1897 |
| 79 | Cebel-i Lübnan | Meten | El-Hads | İbtidâî | İnas | 20 Ekim 1897 |
| 80 | Cebel-i Lübnan | Şuf | Sevkü'l-Garb | İbtidâî | Muhtelit | 22 Kasım 1895 |
| 81 | Cebel-i Lübnan | Şuf | El-Şevizat | İbtidâî | Zükûr | 5 Eylül 1898 |
| 82 | Cebel-i Lübnan | Şuf | El-Şevizat | İbtidâî | İnas | 15 Kasım 1900 |
| **Kudüs-i Şerif Sancağı** | | | | | | |
| 83 | Kudüs-i Şerif | Kudüs-i Şerif | Kudüs-i Şerif | Rüşdiye | İnas | 1 Ekim 1900 |
| 84 | Kudüs-i Şerif | Halilü'l-Rahman (Beytü'l-Lahm) | Halilü'l-Rahman (Beytü'l-Lahm) | İbtidâî | Zükûr | 1 Ekim 1900 |
| 85 | Kudüs-i Şerif | Halilü'l-Rahman (Beytü'l-Lahm) | Beyt Cala | Rüşdiye | İnas | 1 Ekim 1887 |
| 86 | Kudüs-i Şerif | Halilü'l-Rahman (Beytü'l-Lahm) | Beyt Cala | İbtidâî | Zükûr | 1 Ekim 1900 |
| 87 | Kudüs-i Şerif | Halilü'l-Rahman (Beytü'l-Lahm) | Beytü'l-Sahur | İbtidâî | Muhtelit | 1 Kasım 1887 |

Osmanlı idaresi, Rus okullarının mevcudiyetini, bu okullar üzerinde Rusya devletinin himaye hakkı olmaması, bunun yerine Filistin Cemiyetinin nezaret hakkı olması şartıyla tanımıştı. Ancak bu okulların dolaylı olarak Rusya devletinin himayesine verildiği kısa süre içinde anlaşılacaktı. Bu doğrultuda Rus okullarının tanınmasının hemen ardından İstanbul Rum Patrikliğinden Sadarete gönderilen Mart 1902 tarihli raporda, Filistin Cemiyetinin Rusya devletinin hizmetinde önemli bir araç olduğu uyarısı yapılmıştı. Rapora göre Rusya devleti, Antakya Patrikliğine Arap patrik seçtirerek patriklikten devraldığı okullara Rus öğretmenler atamış, müfettişler göndermiş ve konsoloslarının "himâye ve nezâreti"nde Rus lisanını talime başlamıştı; bu doğrultuda "kendi âmâl-i hâfiyesine meşrû'iyet süsü" vermek için ise bu okulları, Filistin Cemiyeti üzerinden himaye etmişti.[935] Nitekim okulları üzerinde Rusya devletinin himaye hakkı olmayacağına dair Osmanlı idaresine verilen taahhüt, Filistin Cemiyeti için önemsiz bir detaydı, zira 14 Mayıs 1902 tarihli St. Petersburg'daki genel toplantısında cemiyetin okullarının tanınmasına değinilirken, bu detay bahis konusu dahi olmamıştı.[936] Hatta 15 Mayıs 1902'de, yani ertesi gün, Suriye'de cemiyetin bazı okullarının açılış merasimi sırasında Rus bayrakları çekilmişti. Osmanlı idaresi tarafından oldukça ciddiye alınan bu hadise, Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve bu okulların Rusya devletinin himayesine değil Filistin Cemiyetinin nezaretine/idaresine verildiği hâlde, Rusların bayrak çekerek egemenlik iddiasında bulunması durumunda gereken müdafaanın yapılması için Suriye'deki idari birimlere talimat verilmişti.[937]

Fransız, İngiliz, Amerikan ve Almanların Suriye ve Filistin'de bazı siyasi gayelerle okul ve kilise tesis ettiklerini aktaran raporun asıl amacının, Rusya'nın siyasi amaçlarını teşhir ederek, Filistin Cemiyeti üzerinden Antakya Patrikliği okullarını zaptının engellenmesi doğrultusunda Babıali'ye çağrıda bulunmak olduğu anlaşılmaktadır. 21 Mart 1902'de İstanbul Rum Patrikliğinden Adliye ve Mezahib Nezaretine daha sonra Sadarete takdim edilen rapora dair bk. BOA. BEO. 1870/140248; DH. MKT. 534/65.

Bunun yerine Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul Rus Elçisi İ. A. Zinovyev'in girişimleri sayesinde Osmanlı Devleti'nin Rus okullarını tanıdığı ifade edilmişti. Bk. "Godovoe Obşee Sobranie İPPO 14 Maya 1902 g.", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (St. Petersburg, 1903), s. 87-88.

15 Mayıs 1318 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bk. BOA. MV. 104/22.

**Görsel 30:** Humus Erkek Okulunda Rus ve Osmanlı Bayrakları ile Öğretmen ve Öğrenciler[938]

Esasında Filistin Cemiyetinin, Rus devletinin bölgedeki amaçlarına hizmet ettiği ve önemli bir aracı olduğu, bu hadiseden önce de bütün idari birimler tarafından bilinmekteydi. Filistin Cemiyeti de bu durumu Osmanlı idaresinden saklamaya çalışmamıştı. Öyle ki Şam'daki "Rum İnas Mekteb-i Rüşdiyesi"ni devralan Filistin Cemiyeti, 1896'da Suriye Maarif müdürü olarak atanmasının hemen ardından bu okulu Hamid Efendi'nin ziyaretine açmıştı. Hamid Efendi ziyareti sırasında, 300'ü aşkın öğrenciyi alan bir derslikte kapıya nazır duvarın yüksek bir noktasında asılı tasvirleri fark etmişti. Burada tuğra-yı hümayun levhasının arasında Rusya İmparatoriçesi Aleksandra Fyodorovna'nın ve solunda Rusya İmparatoru II. Nikolay (Aleksandroviç)'in tasvirleri ve altında Antakya Patriği Spiridon'un resmi ve bunun sağında Yunan Kraliçesi Olga Konstantinovna'nın ve solunda Yunan Kralı I. Georgios'un tasvirleri ve sağ tarafında Rus ve solunda Osmanlı armaları bulunmaktaydı. Hatta Antakya

938 Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya I*, s. 84.

Patrikhanesi salonunun dahi yine bu suretlerle süslendiğini ve donatıldığını fark eden Hamid Efendi, durumu Maarif Nezaretine bildirmişti.[939]

**Görsel 31:** Trablusşam Erkek Okulunun Sınıfı[940]

Hamid Efendi'nin betimlediği ve merkezî hükümete bildirdiği bu durum, aslında Filistin Cemiyetinin bütün okulları için geçerliydi. Zira cemiyetin eğitimci başkan vekili A. N. Aniçkov, Filistin Cemiyetinin Suriye ve Filistin'deki okullarına dair kaleme aldığı 1901 tarihli raporda, bizzat ilgili tasvirlerle donatılmış dersliklerin fotoğraflarını yayımlamıştı. Bu dersliklerin tümünde Osmanlı bayraklarının yanında asılı Rus bayrakları ve Rus imparatoru ve im-

[939] "...Buraya vukû'-ı me'mûriyet-i kemterânemi müte'âkib geçenlerde Rum devir ve teftîşinde inas rüşdiye mektebinin üç yüzü mütecâviz talebe isti'âbına kâfi bir vüs'atde bulunan dershânesinde kapuya nâzır dîvârın bâlâsına ta'alluk idilen tuğrâ-yı hümâyûn levhâsının beyninde Rusya imparatoriçesinin ve yesârında imparatorun tasvirleri ve altında patrik-i merkûmun resmi ve bunun dahî sağında Yunan kraliçesi ve solunda kralı tasvirleri ve cihet-i yemîninde Rus ve ... Osmanlı armaları ta'alluk kılınmış ve patrikhâne salonunun dahî yine bu sûretle tezyîn idilmiş olması nazar-ı dikkat-i çâkerânemi celb iderek...", Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi'nin 16 Ağustos 1896 tarihli şukkası için bk. BOA. MF. MKT. 339/54; ŞD. 2288/4, lef. 1.

[940] Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya I*, s. 36.

paratoriçesinin tasvirleri bulunuyordu. Bu suretlerle donatılan Trablusşam'daki Rus Erkek Okulunun dersliğinde üzerine özenle Rusça, Türkçe ve Arapça cümlelerin yazılı olduğu ve öğrencilere doğru değil fotoğrafı çekene doğru çevrilmiş kara tahta mevcuttu. Tahtada en üstteki Rusça yazının[941] altında Osmanlı Türkçesiyle "'Âlemde iyilik itmek gibi güzel bir şey yokdur" cümlesi, onun altında ise Arapçayla Topkapı Sarayı Babüssaade Kapısının üzerinde de bulunan "Re'sü'l-hikmeti mehâfetü'l-lah (Hikmetin başı Allah korkusudur)" hadisi[942] yer alıyordu. Muhtemel ki bu fotoğrafta, Rus okullarının tanınacağı 1902 arifesinde, Filistin Cemiyetinin Osmanlı Devleti için bir tehdit olmadığı, bilakis Osmanlı-Rus bayrakları ile bu okulların iki devletin "dostâne ilişkileri"nin bir parçası olduğu ve kara tahtadaki ifadeler ile cemiyetin okullarının asıl gayesinin iyiliği ve bilgeliği öğretmek olduğu mesajı verilmek isteniyordu. Bir başka deyişle Filistin Cemiyeti, ilgili sembolleri saklamadığı gibi bunları Hamid Efendi örneğinde olduğu gibi Osmanlı memurlarının nazar-ı dikkatine sunmuştu.

Rusya, Suriye ve Filistin'deki okullarının Filistin Cemiyetinin nezaretine verilmesiyle yetinmeyecekti. Zira Rus Elçiliği, yeni açılan okullar, mevcut manastır, kilise, hastane, misafirhane gibi Filistin Cemiyeti ve Kudüs Rus Ruhani Misyonu idaresinde bulunan bütün Rus "mü'essesât-ı hayriye ve tedrîsiyesi"nin vergi ve gümrükten muaf tutulması için girişimde bulunmuştu. Bu defa Rus kurumlarının tamamının, "milel-i sâ'ire mü'essesât-ı mümâsilesine bahş olunan", yani Fransızlara tanındığı gibi "imtiyâzât ve mu'âfiyetten müstefid edilmesi" talep edilmekteydi. Bu doğrultuda tanınması, vergi ve gümrükten muaf tutulması talep edilen kurumların listesi; mevkileri, türleri, açılış tarihleriyle birlikte 24 Aralık 1904'te Hariciye Nezaretine gönderildi.

İlgili yazı, fotoğrafın çözünürlüğünün düşük olmasından dolayı tarafımızca okunamamıştır.

[942] Padişahın özel ikamet yeri olan Enderun-ı Hümayunun girişini teşkil eden Babüssade, yeni padişahların cülûs törenleri gibi birçok gösterişli merasimin yapıldığı ikinci avludan üçüncü avluya geçişi sağlar. Buraya açılan kapının üstünde ise III. Ahmed'in hattı ile "Re'sü'l-hikmeti mehâfetü'llah" yazısı vardır. Bk. Semavi Eyice, "Bâbüssaâde", *DİA*, C IV, (İstanbul, 1991), s. 408-409.

**Görsel 32:** Humus Erkek Okulunun Sınıfı[943]

**Tablo 5:** Suriye ve Filistin'deki Rus Hayır Müesseseleri Cetveli (24 Aralık 1904)[944]

| | **Kurum İsmi** | **Mevkii** | **İrade Tarihi** | **İnşa/ Açılış Tarihi** |
|---|---|---|---|---|
| 1 | İmperataris Mari Hastahânesi | Kudüs | 24 Nisan 1859 | 1864 |
| 2 | Grandüşes Elizabet Hastahânesi | Kudüs | 24 Nisan 1859 | 1864 |
| 3 | Grandük Serj Hastahânesi | Kudüs | 24 Nisan 1859 | |
| 4 | İmperor Nikola Hastahânesi | Kudüs | 5 Kasım 1864 | 1888 |
| 5 | İmperor Aleksandr Hastahânesi, Sent Aleksandr Kilisesi | Kudüs | 18 Mayıs 1896 | 1889 |

Aniçkov, *Uçebniya i Vraçeniya I*, s. 92.

Rus Elçiliğinden Hariciye Nezaretine 24 Aralık 1904 tarihli ve 881 nomerolu takrir-i şifahinin tercümesi için bk. BOA. İ. AZN. 63/7; Ayrıca ilgili listeyi havi Osmanlı belgesi için bk. Ekler.

| | Kurum İsmi | Mevkii | İrade Tarihi | İnşa/ Açılış Tarihi |
|---|---|---|---|---|
| 6 | Nijamet Hastahânesi | Kudüs | 5 Kasım 1864 | 1885 |
| 7 | Hastahâne ve Ambulans | Kudüs | 24 Nisan 1859 | 1864 |
| 8 | Manastır ve iki kilise (Heyet-i Ruhanîyeye aid) | Kudüs | 24 Nisan 1859 | 1883 |
| 9 | Hastahâne | Olivya Cebeli | | 1883 |
| 10 | Suver Kilisesi | Olivya Cebeli | 23 Haziran 1882 | 1877 |
| 11 | Sent Maria Magdalen Kilisesi | Olivya Cebeli | 24 Nisan 1882 | 1888 |
| 12 | Züvvara mahsûs Kabristan | Olivya Cebeli | 24 Nisan 1882 | 1888 |
| 13 | Hastahâne ve Sent Piyer Kilisesi | Yafa | 8 Şubat 1877 | 1872 |
| 14 | Noterdam de Kozak Hastahâneleri ve Kilisesi | 'Ayn Karim | 23 Haziran 1882 | 1870 |
| 15 | Seyyar Hastahâne | Beyt Cala | | 1892 |
| 16 | Seyyar Hastahâne | Beytü'l-Lahm | | 1895 |
| 17 | Sent de Mamre Hastahânesi | El-Halil | | 1882 |
| 18 | Hastahâne | El-Riha | | 1875 |
| 19 | Hastahâne | Hayfa | | 1902 |
| 20 | Hastahâne ve Seyyar Hastahâne | Nâsıra | 14 Kasım 1893 | 1888 |
| 21 | Seyyar Hastahâne | Lazkiye | | 1902 |
| 22 | Mekteb | Trablusgarb, Baynun | | 1902 |
| 23 | Mekteb | Trablusgarb, Balamant | | 1902 |
| 24 | Seyyar Hastahâne | Şam | | 1897 |
| 25 | Seyyar Hastahâne | Hıms | | 1902 |
| 26 | Mekteb | Hıms, Hamidiye Mahallesi | | 1902 |
| 27 | Mekteb | Hıms, Hamidiye Mahallesi | | 1902'den sonra |
| 28 | Mekteb | Hama | | 1902 |
| 29 | Mekteb | Hama | | 1902 |
| 30 | Mekteb | Cebel-i Lübnan, Beyt-i Agrin | | 1902 |
| 31 | Mekteb | Cebel-i Lübnan, Beyt-i Agrin | | 1902'den sonra |

Tablodan da anlaşılacağı üzere mevcut manastır, kilise, hastane, misafirhane gibi Rus müesseselerine dair Rus Elçiliğinden gönderilen bilgiler oldukça eksikti. Kaldı ki hastane olarak belirtilen binaların büyük bir kısmı aslında hacı misafirhanesiydi. Dolayısıyla bu talep, ilk olarak 27 Mayıs 1905'te Şura-yı Devlette ele alındığında Divan-ı Hümayun kayıtlarında inceleme yapılması gerekliliği hissedildi. Nitekim Divan-ı Hümayun kalemince yapılan incelemede, 1902'de tanınan 87 okul ve diğer irade verilen bazı kurumlar haricinde listedeki kurumların iradelerine dair bir kayıt bulunamadı. Dolayısıyla ilgili mahallere bu kurumların mevcudiyetlerinin ve teşekkül suretlerinin tahkik edilmesi yönünde talimat gönderildi.[945] Bu bağlamda 17 Haziran 1905'te Sadaretten Suriye, Beyrut ve Kudüs idari birimlerine 1900 öncesi mevcut fakat haklarında "mu'âmele-i resmî cereyân itmemiş olan Rus mü'essesâtı olub olmadığı" soruldu ve Rus Elçiliğinden gönderilen listedeki kurumların kuruluş süreçleri, mevcudiyetleri ve resmî ruhsata sahip olup olmadıkları teyit edildi.[946] Nihayet 12 Eylül 1905'te şimdiye kadar inşa edilen Rus müesseseleri, bunlardan ruhsatsız olanların tanınması ve gümrük resminden muafiyet gibi diğer devletlere tanınan imtiyazlardan faydalanmalarına izin verilmesi yönünde karar verildi.[947]

Lakin henüz resmî tasdik vermeyen Osmanlı idaresi, Rus Elçiliğine bundan sonra ruhsatsız hiçbir kurum açılmaması şartını ileri sürdü. Ruhsatsız bir müessese vücuda getirilmesi halinde ise "kat'iyyen tanınmayacağı" Rus Elçiliğine iletildi. Tanınması istenen Şam ve Humus'taki muayenehanelerin, Osmanlı tebaasından şahıslara ait olması nedeniyle Rus müesseselerinden sa-

27 Mayıs 1905 tarihli Şura-yı Devlet kaydı için bk. BOA. İ. AZN. 63/7; 28 Haziran 1905 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bk. MV. 111/59.

946 Suriye ve Beyrut Vilayetleriyle Kudüs Mutasarrıflığına 17 Haziran 1905 tarihli şifre için bk. BOA. BEO. 2600/194980; Hariciye Nezaretine 17 Ağustos 1905 tarihli telgraf için bk. BEO. 2600/194998; Suriye Vilayeti ve Kudüs Mutasarrıflığına 29 Haziran 1905 tarihli şifreler için bk. BEO. 2610/195740; Beyrut Vilayetine 29 Haziran 1905 tarihli şifre için bk. BEO. 2610/195741; Kudüs Mutasarrıflığına 29 Haziran 1905 tarihli telgraf için bk. BEO. 2610/195742.

Sadaretten Hariciye, Adiye, Dahiliye, Maarif nezaretlerine 12 Eylül 1905 tarihli tezkere ve Divan-ı Hümayun kalemine müzekkere için bk. BOA. BEO. 2663/199707; Aynı tezkerenin 19 Eylül'de Maarif Nezaretinden Suriye, Beyrut ve Kudüs ve Cebel-i Lübnan Maarif müdürlüklerine tebliği için bk. MF. MKT. 889/11.

yılamayacağı ayrıca ifade edildi.[948] Fransa'nın askerî gücünü kullanarak birkaç günde Osmanlı ülkesindeki bütün kurumlarına resmî tasdik almasına karşın Rusya'nın benzer talebinin bu kadar uzun süre bazı şartlar öne sürülerek sürüncemede bırakılması, Rusya'yı farklı bir tutum takınmaya sevk etti. Öyle ki Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa (1899-1909) 17 Eylül 1905'te Rus Elçisi İ. A. Zinovyev'in (1897-1909) "bu mü'essesât işi müddet-i medîde-i sürüncemede bırakıldığı" için huzursuz olduğunu Sadarete bildirmişti.[949] Nihayet 18 Eylül 1905'te Zinovyev, Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa'ya giderek Rus müesseselerinin tanınması meselesini bir kez daha görüştü. Ahmed Tevfik Paşa, görüşmede Zinovyev'in, tepeden ve tehditkâr diline mecburen katlanmıştı. Buna göre Zinovyev:

> ...Suriye'de bulunan Ruslara 'a'id mü'essesât-ı mezhebîyenin sâir müessesât-ı ecnebîyyenin tasdîki emrinde gösterilen müsâ'adâtdan müstefîd olamadığını ya'ni bu bâbda gösterilen tas'ibât ve müşkilât iki devletin münâsebet-i hasenesiyle kâbil-i te'lif olmadığını Fransız mü'essesâtı görülen cebr ve şiddete mukâvemet idilmeyerek ve hiçbir sûretle tedkîkâta girişilmeyerek yirmi dört sa'at içinde tasdîk idilmesi ve mu'âmele-i dostânede bulunan Rusya devletinin hüsn-i hareketi takdîr idilmeyerek kendülerine 'â'id müessesât işinin bir iki sene müddet sû-i rencîde bırakıldıkdan ve birçok mürâca'atdan sonra tesviyesi yolunda ba'zı takyîdâtla hitâm itdirilmesi kendülerince kabîl-i kabûl olamayacağı...[950]

Ahmed Tevfik Paşa, Zinovyev'in bu gözdağını, aynı gün "hususî" olarak Sultan II. Abdülhamid'e arz etti. Bu tehditkâr sözler Babıali ve padişah nezdinde o kadar hızlı karşılık buldu ki Meclis-i Vükela'da yapılan müzakere sonrası 1 Ekim 1905'e gelindiğinde Filistin, Suriye ve Beyrut civarındaki mevcut Rus müesseselerinin tasdik edilmesi ve "milel-i sâ'ire"ye ait müesseselere bahş olunan imtiyaz ve muafiyetlerden istifade etmelerine müsaade eden padişah iradesi çoktan buyurulmuştu.[951] Böylece 1905'te tanınan Suriye ve Filistin'deki

[948] 23 Haziran 1905 tarihli Babıali Meclis-i Mahsus kaydı için bk. BOA. İ. AZN. 63/7.

[949] Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa'dan Sadarete 17 Eylül 1905 tarihli ariza için bk. BOA. BEO. 2676/200628.

Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa'nın 18 Eylül 1905 padişaha hususi arzı için bk. BOA. Y. MTV. 278/68.

23 Ağustos 1905'te sadrazam tarafından padişaha sunulan Meclis-i Vükela kararına 1 Ekim 1905'te irade buyurulmuştur. Bk. BOA. İ. AZN. 63/7.

31 yeni müesseseden 8'i Rus okullarından oluşurken, Suriye ve Filistin'deki Rus okullarının sayısı 1902'de tanınan 87 okul ile birlikte 95'e ulaştı.

Son olarak 1911'de Rus Elçiliği, 1905'te tasdik edilen okulların haricinde muhtelif yerlerde açılan 6 karma okuldan bölünerek vücuda gelen 8 ayrı okulun diğer Rus kurumları gibi mevcudiyetlerinin tasdik edilmesi yönünde başvuruda bulundu. Bunun üzerine Suriye ve Beyrut vilayetleri ve Kudüs Mutasarrıflığına bu okulların Müslüman yerleşimleri gibi mevki olarak mahzurlu mahallere yakın olup olmadığı soruldu. Buna karşın ilgili idari birimlerin maarif müdürlüklerinden Filistin Cemiyetine ait okulların Rus hükümetine doğrudan doğruya mensubiyet ve bağlılığının olduğuna dair bilgiler gönderildi. Bu bilgilere rağmen Osmanlı idaresince, Filistin Cemiyetinin idaresinde müteveffa Grandük Sergey'in zevcesi Grandüşes Yelizaveta Feodorovna bulunduğu belirtilerek bu iddialar reddedildi.[952] Dahası tahkikat sonucu ilgili okulların mevkilerinin mahzurlu mahallerde olmadığının anlaşılması üzerine, önceden olduğu gibi Rusya devletinin himaye hakkının olmaması şartıyla ilgili okulların mevcudiyetleri tasdik edildi.[953] Böylece Suriye ve Filistin'deki Rus okullarının sayısı 5 Temmuz 1911 tarihli listede tanınan okullarla birlikte 1914 öncesi nihai sayıya, yani 103'e ulaştı.

**Tablo 6:** Mevcudiyetleri Tasdik Edilen Son Rus Okulları (5 Temmuz 1911)[954]

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1 | Nâsıra Kasabasında Rus İnas Mektebi | İbtidâî | Nehârî |
| 2 | Nâsıra'da Sebminbar Dârü`l Mu'allimîn nam Rus Mektebi | İbtidâî | Leylî |
| 3 | Nasıra Kasabasında Rus Zükûr Mektebi | İbtidâî | Nehârî |
| 4 | Yafa Karyesinde Rus İnas Mektebi | İbtidâî | Nehârî |
| 5 | Ma'lul Karyesinde Rus İnas Mektebi | İbtidâî | Nehârî |
| 6 | Mücedil Karyesinde Rus Mektebi | İbtidâî | Nehârî |
| 7 | Rine Karyesinde Rus Zükûr Mektebi | İbtidâî | Nehârî |
| 8 | Kefrkena Karyesinde Rus Zükûr Mektebi | İbtidâî | Nehârî |

Hariciye ve Maarif nezaretleri ile Sadaret arasında yapılan Temmuz 1911 tarihli yazışmalar için bk. BOA. BEO. 3918/293848; Sadaretten Hariciye Nezaretine 24 Nisan 1911 tarihli tahrirat için bk. BEO. 3885/291368.

Rus Elçiliğinden Hariciye Nezaretine gönderilmiş ve daha sonra Divan-ı Hümayunda 22 Ekim 1911'de mütalaa edilmiştir. Bk. BOA. BEO. 3955/296596; Aynı belgenin Maarif Nezareti tasnifinden nüshası için bk. MF. MKT. 339/54.

5 Temmuz 1911 tarihli listede 9 okuldan yalnızca 8'i mevcuttur. Bk. BOA. MF. MKT. 339/54; İlgili listeyi havi belge için bk. Ekler.

1907'de *SİPPO*'da yayımlanan ve Suriye ve Filistin'deki 100 ilkokul ve 2 öğretmen seminaryasından oluşan 102 Rus okulunun olduğu liste, Osmanlı belgelerinden oluşturulan yukarıdaki okullarla uyumluluk göstermektedir.[955] Daha da önemlisi bu liste, henüz 1907'de Suriye ve Filistin'deki Rus okullarının fiilen 100'ün üzerine çıktığını ortaya koymaktadır. Bu tablo Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi'nin şahsi gayretlerinden Osmanlı idaresinin Rus okullarına karşı tedbir alma kararlarına kadar bütün girişimlerin sonuçsuz kaldığı bir süreci ifade etmektedir. Filistin Cemiyeti özelinde Rusya, fiilî olarak oluşturduğu durumu sonradan Osmanlı Devleti'ne dayatarak kabul ettirmiştir. Nitekim bu dönemde İstanbul basınında Suriye ve Filistin'deki okullar üzerinden Avrupalıların ve daha da özelde Rusların yürüttüğü eğitim faaliyetlerine karşı bir tepki de oluşmuştur. Bu bağlamda, Tatar aydın ve ulema sınıfından Sibiryalı Alimcan el-İdrisi'nin *Sırat-ı Müstakim*'deki seri yazı dizisinden (5 Ocak 1911) şu ifadeler hem Avrupalılara ve Ruslara hem de Osmanlı idaresine 'hakikatleri itiraf eden' bir eleştiri getirmektedir. Buna göre:

> Buna sebeb olan da yine biziz. Çünkü biz o koca Suriye kıt'asına âteş-i 'isyân birdenbire parladıkdan sonra yirmi, otuz tabur 'askerle gider ve muvakkaten o âteşi itfâdan sonra bunu büyük bir muvaffakiyet 'addederek tekrâr devr geliriz. Oralarda muntazam mektebler küşâd ve muktedir hatib ve va'izler irsâl idüb anların kalblerini teshîr iderek bir daha 'isyân itmeyecek bir sûretde rabt itmeği düşünmüyoruz, yâhud düşünüyoruz da yapmıyoruz. Hâlbuki Avrupalılar tekmîl Suriyeyi zabt itmişler, büyük şehirlerden başlayub ufak köylere varıncaya kadar mektebler, hastaneler, matba'alar te'sîs itmişler. Fransızların, Almanların, İngilizlerin, İtalyanların cesîm cesîm mü'esseseleri var, hatta en garibi şurasıdır ki Rusya hükûmeti de kendi memleketindeki köylerin pek çoğunda mekteb olmadığı hâlde bizim Cebel-i Lübnan'da ba'zı köylerde mektebler küşâd itdirmiş. Bu devletlerin bunca fedâkârlıklarından maksadları nedir? Maksadlarının 'ünvânı pek mübeccel: İnsâniyete Hizmet![956]

Alimcan el-İdrisi yazısının devamında her Osmanlı'nın yüreğinin bundan kan ağladığını belirttikten sonra esaslı ıslahata başlayarak muktedir hoca

1907'de *SİPPO*'da Rus okullarının tablosu için bk. "Kratkiya Svedeniya po Uçrejdeniyam Obşestva s 1 Dekabrya po 1 Marta 1907 g. 1, *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 668-670; Tablo için bk. Ekler.

Alimcan el-İdrisî, "Islâh-ı Medâris Hakkında", *Sırat-ı Müstakim (Sebilü'r-Reşad)*, C V/S. 122, (İstanbul, 5 Ocak 1911), s. 293-294.

ve muallimlerin yetiştirilip Suriye ve Filistin'e gönderilmesi gerektiğini ifade etmişti. Fakat yukarıda belirtildiği üzere, Osmanlı idaresince bu tür tedbir kararları alınmasına rağmen uygulanamadığı düşünüldüğünde Alimcan el-İdrisi'nin bu önerilerinin karşılık bulması da zordu.

Öte yandan okulları Osmanlı Devleti tarafından tanınan Filistin Cemiyetinin eğitim faaliyetleri 1905'te zirveye ulaşmıştı. Ancak cemiyetin, 1905-1914 arasında Suriye ve Filistin'deki özellikle eğitim faaliyetleri, tümüyle farklı bir yönde gelişecekti. Buna göre Antakya Patriği Gregorios ve birçok piskopostan, bölgelerinde okul açılması yönünde yoğun mektuplar gelmesine rağmen, Rusya'daki savaş ve devrimle sarsılan cemiyet, faaliyetlerini ilerletmek bir yana, aynı düzeyde tutma çabasında dahi zorlanacaktı.[957] Öyle ki cemiyet, okul açılmasına yönelik bu tür taleplere, 1905'te Zahle'de kız ve erkek okulu açarak ve Biskint, Bitogrin, Mercayun, Kafr, Hasbe ve Meşt'de olmak üzere Suriye'deki 6 karma okulu, bahsedildiği üzere kız ve erkek olarak ikiye bölerek cevap verebilmişti. Böylece 1905'te cemiyetin 101 okulunda öğrenci sayısı bölgelere göre: Yahudiye'de 446, Celile'de 723, Beyrut'ta 1.018, Güney Suriye'de 5.063 ve Kuzey Suriye'de 3.180 olmak üzere toplam 10.430'a (5.744 erkek, 4.686 kız) ulaşmıştı. Bunun yanı sıra 23 Rus ve 340 Arap Ortodoks olmak üzere cemiyetin okullarında görev yapan öğretmen sayısı toplam 363'ü bulmuştu.[958] Cemiyetin 1912-1913 eğitim yılı raporunda (son rapor yılı), yani aradan geçen yaklaşık sekiz yıldan sonra 2 öğretmen seminaryasında ve 102 ilkokulda; Yahudiye'de 564, Celile'de 1.093, Beyrut'ta 903, Güney Suriye'de 3.645 ve Kuzey Suriye'de 4.396 olmak üzere toplam 10.601 (5.834 erkek, 4.767 kız) öğrenci bulunmaktaydı.[959] Bu verilere göre 1905-1914 yılları arasında cemiyetin okul ve öğrenci sayısında belirgin bir değişim olmadığı anlaşılmaktadır.

Suriye'de henüz okul faaliyetlerine başlamadığı 1893-1894'te toplam geliri 251.792 ruble olan cemiyetin, Palmiye Hasadından topladığı 191.722 ruble, gelirlerinin 4'te 1'ini oluşturuyordu.[960] Grandük Sergey'in idaresi altında son

"Otçet İPPO za 1906-1907", *SİPPO*, T XIX (St. Petersburg, 1908), s. 302.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 17 Dekabrya 1906 goda", *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 113-114.

"Obşee Godovoe Sobranie İPPO 20 Aprelya 1914 goda", *SİPPO*, T XXV (St. Petersburg, 1914), s. 224.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 30-vo Aprelya 1895 g.", *SİPPO*, T VI (St. Petersburg, 1895), s. 130.

başarılı mali yıl olan 1903-1904'te ise toplam geliri 353.659 ruble olan cemiyetin, faaliyetlerinin en önemli mali kaynağı, 175.657 ruble ile tüm gelirlerinin yarısını oluşturan Palmiye Hasadı idi. Bu bakımdan cemiyetin Palmiye Hasadından elde ettiği gelir miktarı neredeyse aynı kalırken toplam gelirine oranı düşmüştü.[961] Kutsal topraklarda Ortodoksluğun ihtiyaçları için Kutsal Hafta'da Rusya İmparatorluğu genelindeki kiliselerde toplanan Palmiye Hasadı, tümüyle Rus halkının cüzi yardımlarından oluşmaktaydı. Dolayısıyla bu bağış sistemi doğrudan Rusya'nın içinde bulunduğu sosyal, siyasi ve ekonomik koşullardan etkilenmeye açıktı. Öyle ki 1904 Rus-Japon Savaşı ve 1905 Rus Devrimi sonrası yaşanmaya devam eden iç kargaşalar, Rus halkının kutsal topraklar üzerindeki dikkatini dağıtmıştı. Nitekim 1913 mali yılında toplam geliri 351.010 ruble olan cemiyetin, faaliyetlerinin en önemli kaynağı artık Palmiye Hasadı değildi. Zira 68.069 ruble ile 10 yıl önceye göre oldukça düşen Palmiye Hasadı, cemiyetin gelirlerinin 5'te 1'ini oluşturmuştu. Zamanla devlet yardımına bağımlı hâle gelen cemiyetin, devlet hazinesinden aldığı 173.465 rublelik yardım, gelirlerinin yarısını teşkil etmişti.[962]

1905'ten sonra dinî bağışlardan sağladığı gelirin ani ve kalıcı bir şekilde düşmesiyle Suriye'deki okullarının yıllık giderlerini karşılayamaz hâle gelen Filistin Cemiyeti için devlet desteği hayati dayanak hâline gelmişti. Bu duruma çözüm olarak cemiyetin 1905-1914 arasında önünde iki seçenek bulunmaktaydı. Buna göre, azalan dinî bağışların yerine ya devletten ödenek alınacak ya da okulların önemli bir kısmı kapatılacaktı. Giderlerini karşılayamayan cemiyet, bu doğrultuda Kutsal Sinod, Eğitim Bakanlığı ile İçişleri Bakanlığı arasında dağıtılan Besarabya mülkleri gelirlerinin kendisine tahsis edilmesini istedi. Her üç birimden yıllık 25.000'er ruble ödenek talep eden cemiyete Haziran 1905 itibariyle dört yıl boyunca 25.000'er rubleden toplam 75.000 ruble verilmesi kararlaştırıldı. Devam eden süreçte cemiyetin gelirlerinde yaşanan düşüşten dolayı 1908'de bu ödenek dört yıl daha uzatıldı.[963] Öte yandan,

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 4 Dekabrya 1905 g.", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 114; 1 Mart 1905'te cemiyetin üye sayısı 4.994 idi. Bk. "Godovoe obşee sobranie İPPO 4 dekabrya 1905 g.", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 116.

962 "Obşee Godovoe Sobranie İPPO 26 Aprelya 1915 goda", *SİPPO*, T XXVI (St. Petersburg, 1915), s. 146.

Bu mülklerden yıllık gelirler her üç devlet kurumu tarafından Doğu patrikliklerinin ruhbanlarına Suriye ve Filistin'de yerel nüfus adına Ortodoksluğu desteklemek için

1902'den itibaren uzlaşıldığı üzere, cemiyet aldığı 500.000 ruble borç karşılığında, Dışişleri Bakanlığına yıllık 30.000 ruble ödemeye başlamıştı. Ancak 1904'te cemiyete gelen yardımlarda %30'luk düşüş olması cemiyeti son derece zor duruma sokmuştu. Cemiyetin gelirlerindeki azalma sorununu, giderlerini kısarak çözmesi, Suriye ve Filistin'deki okulları gibi bazı kurumlarının kapanması anlamına gelmekteydi. Lakin bu yöndeki tedbirler, bölgede cemiyetin etkisine ve Rusya'nın Araplar ve Babıali nezdindeki itibarına zarar vermenin yanı sıra Katolik ve Protestan misyoner okullarının önünün açılmasına neden olabilirdi. Dolayısıyla cemiyet, bağışlardan gelen gelirlerin düşüşünün geçici olduğunu umarak, Dışişleri Bakanlığından yıllık 30.000 rublelik geri ödemesinin savaş sırasında bir yıl ertelenmesini talep etti. Ancak savaş bittiğinde de cemiyetin umduğu iyileşmeler gerçekleşmezken savaş sonrası art arda yaşanan kargaşalarla cemiyete gelen dinî bağışların yanı sıra üyelik ücretlerinde de düşüş olmuştu. Bütün bu şartlar, cemiyete geri ödemesi gereken borçların ertelenmesi yönünde başvuru yapmaktan başka çare bırakmamıştı. Bu doğrultuda cemiyet, yıllık 30.000 rublelik geri ödemesinin, 1906'da bir yıl, 1908'de iki yıl, 1911'de ise üç yıl ertelenmesi yönünde Dışişleri Bakanlığından talepte bulunmuş ve her defasında onay almıştı. Fakat durumu kurtarmaya yönelik bu tür tedbirlerin ötesinde cemiyetin, birbirleriyle rekabet eden Avrupalı güçlerin faaliyet gösterdiği Suriye ve Filistin gibi bir bölgede, kendisini daima geliştirmesi ve yenilemesi gerekirken, gelirlerinde ortaya çıkan bu istikrarsızlık, Rus hacıların durumunun iyileştirilmesini, yerel halkın ve Rus konsolosların talep ettiği okulları kurmasını ve geliştirmesini zorlaştırıyordu. Bu durumda cemiyet, Suriye'deki faaliyetlerinin bir kısmını sonlandırarak, yani buradaki okullarını kapatarak, isminde olduğu gibi faaliyetlerini Filistin'le sınırlandırmaya karar verdi. Çünkü cemiyetin özellikle Suriye'ye girdikten sonraki okul faaliyetlerinin giderleri hacılığa ait olması gereken kaynakları götürüyordu.[964]

Buna göre, cemiyetin 1893-1894 mali yılında hacılar için yıllık gideri 104.229 ruble, yani %50 olurken, okulları da kapsayan Ortodoksluğa destek için gideri 57.190 ruble yani %27 olmuştu. Dolayısıyla cemiyetin henüz

verilmekteydi. Bk. A. İ. Nikonovoy, "Byudjet Ministerstv Inostrannıh Del v zapadnoy Evrope i v Rossiy na Blagotvoritelniya i Uçebno-Vospitatelniya Zavedeniya v Palestine i Sirii", *SİPPO*, T XXI (St. Petersburg, 1911), s. 245.

Nikonovoy, "Byudjet Ministerstv", s. 245-246.

Suriye'deki okullarını açmadan önceki ana faaliyet alanını Rus hacılara destek oluşturmuştu.[965] Öte yandan cemiyetin 1903-1904 mali yılında giderlerinin dağılımında hacılar için yıllık harcadığı para 103.335 ruble, yani toplam giderlerinin %27'si iken, okullar için yıllık gideri 148.175 ruble, yani toplam giderlerinin %38'i olmuştu. Bir başka deyişle cemiyetin temel faaliyet alanı hacılara yardımdan eğitim alanına kaymıştı.[966] Ancak cemiyetin 1913 mali yılında giderlerinin dağılımında ise hacılar için 39.664 ruble, yani toplam giderlerinin %13'ü iken, okullar için 146.915 ruble, yani toplam giderlerinin %49'u olmuştu. Dolayısıyla hacılarla ilgilenme amacını yerine getiremeyen cemiyetin ana faaliyet alanı devlet desteğiyle Suriye ve Filistin'deki okulları hâline gelmişti.[967] Bu veriler ışığında, cemiyet yöneticilerinde, Suriye'deki okulların kapatılmasına yönelik güçlü bir talep söz konusuydu. Öyle ki cemiyetin Başkan Vekili (*Vitse-Predsedatel*) A. N. Aniçkov, Suriye'deki okulların kapatılması konusunda oldukça ısrarcıydı. Zira Aniçkov, nesnel ve katı gerçeklere dayanan bir yaklaşımla Suriye'deki patriklik okullarının devralınarak "hata" yapıldığını belirtmişti. Dahası cemiyetin yöneticilerini bu hatayı kabul etmeye ve geriye dönük iç eleştiri yapmaya davet etmişti. Bu bağlamda 18 Eylül 1908'de cemiyetin Başkan Yardımcısı (*Pomoşnik Predsedatelya*) M. P. Stepanov'a mektubunda gerekçelerini şu biçimde sıralamıştı:

> Okulların altyapısı çok kötü durumda. Azalan dinî bağışlarla, cemiyetin gelirlerinin ciddi bir şekilde düşmesi, cemiyetin bütün kurumlarını muhafaza etmeyi oldukça zorlaştırıyor. Bu bakımdan okul faaliyetlerinde önemli derecede azalmaya gitmemiz gerekiyor. Bu fikrimi belirttiğimde sadece Grandüşes hazretleri benimle aynı fikirdeyken konseyin diğer üyeleri buna karşı çıkmıştı. Ancak sunduğum raporun daha haklı olduğu görülmektedir. Başka bir başkan vekili konseyin varsayımlarını uygulayabilir. Ben bunu uygulamayı mümkün görmüyorum. Maalesef V. N. Hitrovo'nun talebi doğrultusunda 17 yıl boyunca uğrunda çalıştıklarımın ortadan kaldırılması gerektiğini düşünüyorum. Zira 1896'da cemiyetin okul faaliyetinin Suriye'ye taşınmasıyla büyük bir hata yapıldı.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 30-vo Aprelya 1895 g.", *SİPPO*, T VI (St. Petersburg, 1895), s. 136.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 4 Dekabrya 1905 g.", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 114.

"Obşee Godovoe Sobranie İPPO 26 Aprelya 1915 goda", *SİPPO*, T XXVI (St. Petersburg, 1915), s. 146.

> Bu hareket cemiyetin kaynaklarını baltaladı, şimdi ise bedeli ödenmek zorunda...[968]

Cemiyetin okullarının kapanma noktasına gelmesi üzerine hükümet, cemiyetin faaliyetlerinden en çok ilgisini çeken alanın okulları olması nedeniyle durumun Dışişleri Bakanlığının dikkatine sunulmasına karar verdi. Aniçkov, bu doğrultuda 30 Kasım 1908'de Dışişleri Bakanlığına Suriye'deki okulların tarihçesi, Rus okullarının Suriye için önemi ve yakın gelecekte acil olarak kapatılmaları gerektiğini vurgulayan bir rapor sundu. Öte yandan cemiyetin başkanı Grandüşes Feodorovna, İmparator II. Nikolay'a bir mektup göndererek cemiyetin Suriye'deki okullarının Ortodoks kilisesi ve Rus devleti için önemini vurguladı. II. Nikolay ise cemiyetin okullarına yönelik devlet desteği konusuna sıcak baktığını ima eden Şubat 1909 tarihli bir mektupla Grandüşes'e cevap verdi.[969] Nitekim Dışişleri Bakanlığı Aniçkov'un raporuna karşılık, cemiyetin Osmanlı Suriye ve Filistini'ndeki faaliyetlerinden övgüyle bahsederek okulların kapatılmasının "Rusya'nın tüm Doğu'daki ihtişamını zedeleyeceğini ve Suriye ile kültürel ve ticari hareketliliğe zarar vereceğini" vurguladı. Öte yandan mali olarak zayıf Antakya Patrikliği ve ruhani olarak eğitimsiz ruhbanlara karşı zengin Katolik ve Protestan misyonerler hızla başarı sağlayabilirdi. Kaldı ki Rus-Japon Savaşı'ndaki yenilgiden sonra Uzak Doğu'daki ilgisini tekrar Yakın Doğu'ya yoğunlaştıran Rus diplomasisinin, 'yumuşak güç' aracı olarak Filistin Cemiyeti üzerinden Suriye ve Filistin'e 'barışçıl nüfuz' potansiyelinin farkında olduğu açıktı. Dolayısıyla Dışişleri Bakanlığı, cemiyete bu tür radikal bir karar almaktan geri durmayı tavsiye etti ve 1909 öğretim yılının sonunda 60.000 rublelik faizsiz borç verdi. Ayrıca Dışişleri Bakanlığı, sunduğu mali desteğin yanı sıra Arap Ortodoks nüfusun talepleri doğrultusunda okullarda gerekli reformların yapılması için de harekete geçmesinden başka 1910-1911 öğretim yılında kalıcı hükümet desteği ile bu okulların varlıklarını devam ettireceklerinin sözünü verdi.[970] Suriye ve Filistin'deki okulların denetlenmesi için 1910'da cemiyetin sekreteri A. A. Dmitriyevskiy ve Dışişleri Bakanlığının temsilcisi N. V. Kohmanskiy'in başında bulunduğu bir teftiş ekibi kuruldu.

[968] N. A. Laguzova, *Şkolnaya Deyatelnost İPPO v period s 1905 goda po 1914*, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Pavoslavnıy Svyato-Tihonovskiy Gumanitarnıy Universitet, 2009, s. 49-50. Laguzova, *Şkolnaya Deyatelnost*, s. 49-50.

[970] Nikonovoy, "Byudjet Ministerstv", s. 247-248.

Bölgedeki okulları ziyaret eden ve yerli Arap Ortodokslarla temaslarda bulunan teftiş ekibi, Suriye ve Filistin'de yerel halk için eğitim sistemini geliştirmede, cemiyetin Avrupalı diğer devletlerin bölgedeki okullarından ciddi manada geri kaldığına şahit oldu. Sonuçta bu durumun değiştirilmesi için cemiyetin okullarında kapsamlı reform ve denetimin gerektiği sonucuna varıldı.[971] Lakin bu okulların mevcudiyetinin yaşamsal gerekleri güvenceye alınmadığı için akıbetleri hâlâ belirsizdi.

Nihayet cemiyetin okullarının iyileştirilmesine yönelik adımların atılmaya başlanması, 5 Temmuz 1912'de İmparator II. Nikolay'ın, Duma tarafından cemiyetin Suriye ve Filistin'deki okulları için devlet bütçesi ayrılmasına yönelik tasarıyı onaylamasıyla gerçekleşti.[972] Cemiyetin Suriye'deki okullarının mevcut durumunu etkileyen bu kanunla, cemiyete devlet hazinesinden 1912'de 10 ay için 126.799 ruble ve 1915'ten başlamak üzere yıllık 158.465 ruble ayrılmasının yanı sıra Nasıra'daki seminarya için bina inşası ve Beyt Cala'daki seminarya binasının genişletilmesi için 50.000 ruble verilmesi kararlaştırıldı. Cemiyetin artan gelirlerine istinaden ilk aldığı tedbir Suriye ve Filistin'deki okullarında görev yapan öğretmenlerin durumlarının iyileştirilmesi oldu. Bunun en önemli nedeni cemiyetin okullarında çalışan öğretmen sayısının zamanla azalmasıydı. Bu durum yetişmiş ehil öğretmen sayısının az olmasından ve mevcut öğretmenlerin düşük ücretlerden dolayı Rus okullarını ilk fırsatta bırakarak Katolik ve Protestan okullarına veya Amerika'ya çalışmaya gitmesinden kaynaklanmaktaydı. Cemiyetin okullarında oluşan öğretmen eksikliğinin yanı sıra öğrenci sayısında da azalma vardı. Bu azalmanın sebebi okullardaki eğitim kalitesinin düşük olması ve daha da önemlisi Rusça öğretiminin halk tarafından gereksiz görülerek İngilizce ve Fransızca öğretiminin talep edilmesi idi.[973] Dolayısıyla 5 Temmuz'daki kanun, cemiyete Suriye'deki okulları yeniden organize etme, daha çok eğitimli öğretmene sahip olmak için öğretmen seminaryalarında öğrenci sayısını artırma ve nihayet İngilizce ve Fransızca gibi

A. G. Gruşevoy, "Reformirovaniye Şkol Palestinskovo Obşestva v Sirii: Proyektı Rossiyskih Predstaviteley i Predstavleniya Mestnovo Naseleniya (po dannım inspektsii 1910 g.)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C XIII/S. 1 (Ankara, 2015), s. 32-50.

"Zakon ob Otpuske iz Gosudarstvennovo Kaznaçeystva Sredstv v Posobie İPPO na Soderjenie Russkih Uçebnıh Zavedeniy v Sirii", *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskiy İmpreii, Sobranie Tretye*, T XXXII/Otd. 1, 1912 (Petrograd, 1915), s. 1117.

"Otçet İPPO za 1907/8 g.", *SİPPO*, T XX (St. Petersburg, 1909), s. 228.

Avrupa dillerini öğretme imkânı verdi. Öyle ki öğretmenlerin mali durumunu geliştirme doğrultusunda cemiyet, 29 Aralık 1912'de bütün öğretmenlere maaşlarının %20'si oranında ikramiye verilmesine karar verdi.[974]

Filistin Cemiyetinin okullarında İngilizce ve Fransızcanın öğretimine ağırlık verme kararı, tüzükte ilan edilen hedeflerle uyumlu değildi. Zira eğitim faaliyetlerinin asıl amacı, Arap Ortodoksların Batılı misyonerlik faaliyetlerine karşı inançlarını güçlendirmek olan cemiyet, bu hedefine ulaşamamıştı.[975] Bunun temel nedeni, cemiyetin iradesinin dışında Arap Ortodokslar arasında zamanın ruhuna uygun olarak dinî hayatın zayıflaması ve Batılı seküler medeniyete eğilimin artmasıydı. Hatta bu eğilimin artışında Filistin Cemiyetinin de payı vardı. Cemiyet, Antakya patriklik meselesinde Arap Ortodoksları destekleyerek parçası oldukları Rum milleti ile geleneksel bağlarını koparmış ve seküler kimliklerinin inşasının önünü açmıştı. Benzer şekilde cemiyet, okullarında Gogol, Dostoyevski, Gorki ve Çehov gibi Rus yazarların eserlerini okutarak seküler eğilime ivme kazandırmıştı. Bu durum, kaçınılmaz olarak Arap Ortodoksların Filistin Cemiyetinin okullarından beklentilerini değiştirmişti. Bu doğrultuda cemiyet, Arap Ortodoksların beklentilerine cevap verebilmek ve Katolik ve Protestan okullarla rekabet edebilmek için hedeflerini revize etmek zorunda kalmıştı. Ortodoks halkın beklentilerine rağmen Rus okullarında İngilizce ve Fransızca öğretiminin artırılmasına karşı çıkan ve Rus Ortodoks kitaplarının okutulmasını savunan Antakya Patriği Gregorios'un tutumu[976] dahi Filistin Cemiyetinin kararını değiştirmemişti. Nitekim cemiyet 1913-14 eğitim yılının sonunda, öğretmen seminaryalarının programlarının değerlendirilmesine ve diğer eğitim kurumlarının yapısının değiştirilmesine yönelik hususi çalışmalarını bitirmişti. Buna göre sıcak yaz aylarında zor ve verimsiz eğitimden kurtulmak için yaz tatilleri 1 Haziran-1 Eylül arası olarak

Obşee Godovoe Sobranie İPPO 20 Aprelya 1914 goda", *SİPPO*, T XXV (St. Petersburg, 1914), s 224-225; Ayrıca altı maddelik yeni eğitim kuralları ve programı için bk. "Obşee Godovoe Sobranie İPPO 1 Maya 1916 goda - II. Otçet İPPO s 1 Yanvarya po 31 Dekabrya 1914 g.", *SİPPO*, T XXVII (St. Petersburg, 1916), s. 178-179.

Bu bağlamda kısa bir değerlendirme için bk. "Vesti s Pravoslavnavo Vostoka - K Voprosu o Sovremennom Religiozno-Nravstvennom i Pravovom Sostoyanii Pravoslavnavo Naseleniya v Sirii", *SİPPO*, T XXI (St. Petersburg, 1910), s. 121-125.

[976] Mih. Nikanorov, "Pravoslavnaya Siriya, Oçerki i nablyudeniya", *SİPPO*, T XXVIII (St. Petersburg, 1917), s. 123.

belirlenmiş ve süresi artırılmıştı. Cemiyetin okulları için yeni eğitim-öğretim nizamname, talimatname ve ders programları belirlenmiş ve seminarya eğitimi üçlü sınıftan altılı sınıfa dönüştürülmüştü. Nihayet Rus edebiyatı kuramının öğretimi, güncel Rus yazarların çalışmalarının kritiği ile ilgili dersler, öğrencilerin talebine bağlı olarak Fransızca ve İngilizce gibi yeni diller, doğa bilimleri, Fizik ve Cebir, Dinî Hukuk, Rus dili, Coğrafya ve Tarih eğitimi güçlendirilmişti. Dolayısıyla Filistin Cemiyeti, okullarındaki ders programlarıyla artık daha 'seküler' bir karaktere bürünmüştü.[977] Ancak cemiyetin bütün bu reform planları uygulanamadan I. Dünya Savaşı başlayacaktı.

Fakat kısa süre sonra I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla, cemiyetin bu düzenlemeleri hayata geçirilemezken, okulların tamamı Osmanlı idaresi tarafından kapatıldı. Bk. "Otçet İPPO s 1 Yanvarya po 31 Dekabrya 1914 goda", *SİPPO*, T XXVII (St. Petersburg, 1916), s. 178-179.

BEŞİNCİ BÖLÜM

# RUS MEVCUDİYETİNİN SONU VE MİRASI

## A. 1905 Devrimi'nden I. Dünya Savaşı'na Rus Faaliyetlerinin Genel Durumu (1905-1914)

XX. yüzyıl, bütün Rusya için olduğu gibi Filistin Cemiyetinin tarihsel gelişimi ve dolayısıyla Suriye ve Filistin'deki bütün faaliyetlerinin geleceği için de önemli bir dönüm noktasıydı. 1904 Rus-Japon Savaşı'nda alınan ağır yenilgi ve ülke içinde siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlarla beslenerek yükselen 1905 Rus Devrimi'nin oluşturduğu kaotik ortamda Filistin Cemiyeti, XX. yüzyıl başından 1914'te, I. Dünya Savaşı çıkana kadar mevcut kapasitesini korumaya çalıştığı evreye girdi. Özellikle Rusya'da yükselen sosyalist devrimci hareketten kaynaklı terör faaliyetleri, Filistin Cemiyetinin idari kadrosunu ve idare anlayışını doğrudan etkiledi. Mesela Filistin Cemiyetinin kurucu ve mevcut başkanı Grandük Sergey Aleksandroviç, 5 Şubat 1905'te St. Petersburg'da sosyalist devrimciler tarafından gerçekleştirilen suikastta hayatını kaybetti. İmparator ile cemiyet arasında aracı role sahip olan Grandük Sergey'in katli, imparatorluk ailesinde olduğu kadar Filistin Cemiyetinde de büyük yıkıma neden oldu.[978]

Grandük Sergey'in ölümü karşısında verilen tepkiler, cemiyetin başkanı olduğu dönemde Suriye ve Filistin'de gerçekleştirdiği faaliyetlerin bıraktığı etkiyi de göstermekteydi. Zira Antakya Patriklik idaresini "Rum tahakkümünden kurtaran kişi" olarak nitelendirilen Grandük Sergey için Antakya Patrikliği yetki alanındaki bölgelerde ayinler düzenlendi.[979] Kudüs Patriği Damianos ise Grandük Sergey'in ölüm yıl dönümü olan Şubat 1906'da Kudüs'te İsa Mesih'in çarmıha gerildiği Golgota'da düzenlenen ayine Rus Ruhani Misyonu Müdürü

[978] "Pamyati Avgusteyşavo Predsedatelya İPPO Velikavo Knyazya Sergiya Aleksandroviça", *SİPPO*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 1-14.

"Vesnok Pravoslavnavo Naseleniya Sirii i Palestını na svejuyu mogilu v Baze poçivşavo Valikavo Knyazya Sergiya Aleksandroviça", *SİPPO*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 67-75.

Leonid Sentsov (1903-1918) ile birlikte iştirak etti.[980] Filistin Cemiyetinin idare anlayışındaki değişim ise Grandük Sergey'in ölümünden sonra cemiyetten gelen teklif üzerine karısı Grandüşes Yelizaveta Feodorovna'nın, 14 Şubat 1905'te cemiyetin başkanı olmasıyla gerçekleşti.[981] Dindar ve pasif bir karaktere sahip olan Grandüşes Yelizaveta'nın başkanlığı, Grandük Sergey'in etkin hamiliğinden oldukça uzaktı. Fakat Filistin Cemiyetinin kuruluşunun 25. yıldönümü olan 1907'deki kutlamalara, hanedan üyelerinden, kiliseden ve bürokrasiden birçok saygın şahsiyetin katılımı Rus devlet ricalinin cemiyete destek ve himayesinin devam ettiğini göstermekteydi.[982]

Filistin Cemiyetinin 1905-1914 arası maddi gelirlerinde ciddi bir düşüş yaşanmasında, Rusya'nın içinde bulunduğu ihtilal ahvali doğrudan etkili olmuştu. Paskalya'dan önceki pazar günü Rusya İmparatorluğu'ndaki bütün kiliselerde "kutsal topraklarda Ortodoksluğun ihtiyaçları" için toplanan Palmiye Hasadı, Filistin Cemiyetinin ana gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Fakat tabiatı itibariyle tamamı Rus halkının cüzi yardımlarından oluşan Palmiye Hasadından gelen gelirler azalacaktı. Buna göre 1893-1894 mali yılında Palmiye Hasadı gelirleri 191.722 ruble[983] iken Grandük Sergey'in idaresi altında son başarılı mali yıl olan 1903-1904'te 175.657 rubleye,[984] 1906'da 151.783 rubleye[985] ve nihayet cemiyetin 1913 mali yılında 68.069 rubleye[986] kadar düşmüştü. Nitekim Ağustos 1904'te Hüdavendigâr (Bursa) Vilayeti Mudanya Kazası sahilinde bulunan "Rusça muharrer ve matbû' 20 kıt'a varaka" Filistin Cemiyetinin Kudüs'teki faaliyetleri için Osmanlı topraklarında dahi yardım

"Zaupokoynaya liturgiya na Golgofe v den pervoy godovşini smerti Velikavo Knyazya Sergiya Aleksandroviça", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 310-319.

"Novıy Predsedatel İPPO Yeya İmperatorskoe Vısoçestvo Velikaya Knyagiya Elisaveta Feodorovna", *SİPPO*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 15-16.

[982] Cemiyetin 25. yıl kutlamasına dair bk. "Yubileynaya Torjestva İPPO v Petergofe i Peterburge", *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 383-421.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 30-vo Aprelya 1895 g.", *SİPPO*, T VI (St. Petersburg, 1895), s. 130.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 4 Dekabrya 1905 g.", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 114.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 17 Dekabrya 1906 goda." *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 99.

[986] "Obşee Godovoe Sobranie İPPO 26 Aprelya 1915 goda", *SİPPO*, T XXVI (St. Petersburg, 1915), s. 146.

toplamaya başladığını göstermekteydi. Zira ilgili varakada Kudüs'teki Rus manastırının genişletilerek tamir edilmesi için yardım talep edildiği anlaşılmış ve ruhsatsız basılarak dağıtılan varakalar hakkında Dahiliye Nezareti tarafından tahkikat yapılmasına karar verilmişti.[987] Cemiyetin yaşadığı mali sorunlar, en başta Suriye ve Filistin'deki eğitim faaliyetlerini olumsuz etkilemişti. Bu bağlamda cemiyetin Suriye ve Filistin'de 1902'ye kadar açtığı 87 okulda 10.627 öğrenci[988] ve 1906-1907 eğitim yılında 101 okulda 10.400 öğrenci[989] eğitim görürken 1912-1913 eğitim yılına gelindiğinde bu okullara ek olarak açılan 15 okulla bu sayı 102'ye yükselmesine rağmen öğrenci sayısı 10.601'e[990] gerilemişti.

Rusya içindeki kangrenleşmiş ve çözüm bekleyen yapısal siyasi ve toplumsal sorunlar, Kudüs'e Rus hac seyahatlerini de dönemsel olarak etkilemişti. Rus-Japon Savaşı öncesi 1903/4 hac sezonunda hacı sayısı 7.046 iken savaş başladıktan sonra 1904/5 hac sezonunda bu sayı, 2.249'a düşmüştü.[991] Nitekim 1905 Devrimi'nden sonra 1906/7 hac sezonunda, Paskalya zamanında, cemiyetin Kudüs'teki misafirhanelerinde 6.300'ün[992] üzerinde Rus hacının ikametiyle Rusya'dan hac kafilelerinin gelişinin normal seyrine döndüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren her yıl düzenli olarak artmaya devam eden Rus hacıların sayısı 1909/10 hac sezonunda 9.000'e[993], I. Dünya Savaşı'ndan önceki son hac sezonu olan 1913'te ise 12.000'e[994] ulaşmıştı. Lakin bu sayısal artışın, Kudüs'te

25 Temmuz 1904'te Hüdavendigâr valisi tarafından Dahiliye Nezaretine buradan da 6 Ağustos 1904'te Kudüs Mutasarrıflığına gönderilen tahrirat için bk. BOA. DH. MKT. 876/24.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 14 Maya 1902 g.", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1, (St. Petersburg, 1903), s. 86.

"Yubileynaya Torjestva İPPO v Petergofe i Peterburge", *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 399.

990 "Godovoe Obşee Sobranie İPPO 20 Aprelya 1914 goda", *SİPPO*, T XXV (St. Petersburg, 1914), s. 224.

"Godovoe Obşee Sobrnie İPPO 4 Dekabrya 1905 goda", *SİPPO*, T XII (St. Petersburg, 1906), s. 122-123.

"Palomniçeskiy Sezon 1907 g. v Meditsinskom Otnoşenii", *SİPPO*, T XIX (St. Petersburg, 1908), s. 140.

"Statistika Palomniçestva ko Grobu Gospodnyu v 1910 godu", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 305.

Başpsikopos Anastasiy, "Russkiy Narod i Svyataya Zemlya", *Svyataya Zemlya*, No. 1 (Kudüs, 1934), s. 3; Baczkowski, "Russia and the Holy Land" s. 44.

hacılara yönelik cemiyetin altyapı faaliyetleriyle orantılı olmadığı düşünüldüğünde, Rus hacıların kutsal topraklardaki seyahat ve konaklama kalitelerinde gerileme yaşandığı anlaşılmaktadır.

**Görsel 33:** Grandüşes Yelizaveta Feodorovna (1864-1918)[995]

[995] *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 1'den önceki ek.

Dönemin Rusya'sında Ortodoks Kilisesine ve dolaylı olarak Filistin Cemiyetinin faaliyetlerine karşı büyüyen ilgisizlik de ayrı bir faktördü. Zira bu dönemde cemiyetin yıllara göre üye sayısı ve ülke genelinde yıllara göre açılan şubeleri incelendiğinde insan kaynağının oldukça azaldığı görülmektedir. Öyle ki cemiyet, 1901'de soylu, askerî ve sivil bürokratlar ve akademisyenlerden oluşan 5.469[996] üyesiyle tarihinin en yüksek üye sayısına ulaşmışken, bu tarihten 1914'e kadar yeni katılımların olmamasından dolayı cemiyetin üye sayısında düzenli olarak düşüş yaşanmıştı. Buna göre, cemiyetin üye sayısı 1902'de 5.225'e,[997] 1903'te 5.134'e,[998] 1904'te 4.988'e,[999] 1906'da 4.666'ya,[1000] 1907'de 4.267'ye,[1001] 1908'de 3.515'e[1002] düşmüştü. Cemiyetin üye sayısındaki düşüş, dolaylı olarak gelirlerindeki azalmayı da beraberinde getirmişti. Buna göre cemiyetin 1900-1901 mali yılında üyelik ücretlerinden gelirleri 54.879 rubleye,[1003] 1904-1905 mali yılında 31.200 rubleye,[1004] 1906-1907 mali yılında ise 17.290 rubleye[1005] düşmüştü. Yine, cemiyetin Rusya içinde faaliyetlerini yürüten piskoposluk şubelerinin açılmasında da bir durgunluk söz konusuydu. Buna göre 1893-1899 arasında Rusya'nın her bölgesinde 40 şube açılırken,

[996] "Spisok Çilenov İPPO na 1 Noyabrya 1901 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 175-258.

"Spisok Çilenov İPPO na 1 Oktyabrya 1902 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XIII (St. Petersburg, 1903), s. 147-229.

[998] "Spisok Çilenov İPPO na 1 Sentyabrya 1903 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XIV (St. Petersburg, 1904), s. 19-74.

[999] "Spisok Çilenov İPPO na 1 Noyabrya 1904 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XV (St. Petersburg, 1904), s. 19-73.

[1000] "Spisok Çilenov İPPO na 1 Yanvarya 1906 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 1-52.

[1001] "Spisok Çilenov İPPO na 1 Marta 1907 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 1-48.

[1002] "Çilenı İPPO na 1 Noyabrya 1908 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XX (St. Petersburg, 1909), s. 1-42.

[1003] "Denejnıy Otçet İPPO za 1901-902 g." *SİPPO (Prilojenie)*, T XII (St. Petersburg, 1902), s. 307.

[1004] "Denejnıy Otçet İPPO za 1904-905 g." *SİPPO (Prilojenie)*, T XVI (St. Petersburg, 1905), s. 103.

[1005] "Denejnıy Otçet İPPO za 1906-907 g." *SİPPO (Prilojenie)*, T XX (St. Petersburg, 1909), s. 90.

1900-1916 arasında sadece 12 şube açılmıştı.[1006] Bütün bu veriler, cemiyetin faaliyetlerindeki gerilemenin arka planını açıklamaktadır.

Rusya'da dinî ve ahlaki formasyon kanallarının karmaşıklaştığı bu dönemde, kilise ve Ortodoks tarikatların yanında püritenlik ve ateizm tartışmaları da vakıa idi. Bu bağlamda Rus *intelligentsia*sının bu dönemdeki kabuk değişimi, cemiyetin mevcut üye sayısını etkileyen diğer bir etkendi. Ancak bu, sadece Rus düşünce hayatındaki değişimden değil, aynı zamanda cemiyetin bürokrasi, kilise, akademi ve başka kurumlardaki mevcut etkin yaşlı üyelerinin ölümlerinden de kaynaklanmaktaydı. Öyle ki cemiyet, bu dönemde birçok kurucu idarecisinin ölümü ile kan kaybetmişti. Şüphesiz bir büyük ölümü de bu süreçte belirtmek şarttır. Cemiyetin üyesi, yöneticisi ve kurucusu olarak V. N. Hitrovo'nun 5 Mayıs 1903'teki ölümü, belki de cemiyetin en büyük kaybıydı. Hayatını Suriye ve Filistin'de Ortodoksluğu, dolayısıyla Rusya'nın çıkarlarını ilerletmeye adayan Hitrovo, Filistin Cemiyetinin faaliyetlerinin gizli beyni idi.[1007] Hitrovo, cemiyetin faaliyetlerinin aksamaması için ölmeden önce cemiyetin sekreterliğine Şam Rus Konsolosluğu sırasında Arap Meletios'un Antakya patriği olarak atanmasında önemli rol oynayan A. P. Belyayev'i aday olarak göstermişti. Dolayısıyla güçlü diplomatik bağlarıyla Belyayev, cemiyetin sekreterliğini yaparken Hitrovo'nun yokluğunu hissettirmeyecekti. Fakat 4 Ağustos 1903'te cemiyetin teklifiyle görevi kabul eden Belyayev'in de, kısa bir zaman sonra 15 Ağustos 1906'da ölmesi üzerine[1008] Kiev İlahiyat Akademisinde profesör olan A. A. Dmitriyevskiy cemiyetin sekreterliğine atandı. 1917 Ekim Devrimi öncesi cemiyetin son sekreteri olan Dmitriyevskiy, kilise tarihi ve ar-

[1006] Neçeyeva, "Eparhialnıh Otdelov", s. 111-113.

[1007] Hitrovo'nun ölümünün hemen ardından yazılan anma yazısında, cemiyetin başarılarındaki rolüne özel bir vurgu yapılmıştı. "Pamyati V. N. Hitrovo, *SİPPO*, T XV (St. Petersburg, 1904), s. 58-59; Hitrovo'nun kapsamlı biyografisi için bk. "Pamyati V. N. Hitrovo (K desyatiletiyu so dnya evo konçini) Ssportretom", *SİPPO*, T XXIV (St. Petersburg, 1913), s. 263-272; Ayrıca Hitrovo'nun çalışmalarına dair bk. "Godovoe Obşee Sobranie İPPO 4 Noyabrya 1903 goda", *SİPPO*, T XIV/Ç. 1 (St. Petersburg, 1904), s. 155-173; Hitrovo'nun ölümü sadece Rusya'da değil Suriye ve Filistin'de de yankı uyandırmıştı. Öyle ki Antakya Patriği Meletios, Hitrovo'nun ölümünün Suriyeliler için büyük bir kayıp olduğunu ifade etmişti. Bk. "Godovoe Obşee Sobranie İPPO 4 Noyabrya 1903 goda", *SİPPO*, T XIV (St. Petersburg, 1904), s. 162.

[1008] "Aleksey Petroviç Belyayev (15 avgusta 1906 g.)", *SİPPO*, T XVII (St. Petersburg, 1906), s. 633.

keolojisi, Rusya'nın Suriye ve Filistin siyaseti, Filistin Cemiyetinin tarihi ve önde gelen şahsiyetlerinin biyografileri gibi birçok konuda kaleme aldığı sayısız kitap ve makale ile Filistin Cemiyetine büyük bilimsel katkısı olan bir yöneticiydi. Tarihçi ve İlahiyatçı olan Dmitriyevskiy, ayrıca Filistin Cemiyetinin yayın organlarının bilimsel niteliğinin yükselmesi için gösterdiği gayretin yanı sıra döneminde Rusya'dan Suriye ve Filistin'e yapılan bilimsel seyahatleri de desteklemişti.[1009]

Bu gelişmeler değerlendirildiğinde Filistin Cemiyeti, Dmitriyevskiy ile önemli bir bilgin idareci kazanırken, Hitrovo ve Belyayev'in ölümleriyle önemli birer bürokrat ve diplomat idareci kaybetmişti. Fakat Rus-Japon Savaşı sonrası dış politikada dikkatini tekrar Yakın Doğu'ya çeviren Rusya'nın, I. Dünya Savaşı yaklaşırken Suriye ve Filistin'deki faaliyetlerinde aslında elde ettiği başarılar da vardı. Zira Suriye ve Filistin'de muhtelif tarihlerde Rus parasıyla satın alınmış ve Rus konsolosluklarının memurları ve Kudüs Rus Ruhani Misyonu müdürleri gibi idari zevatın namlarına kayıt olunarak ruhsatsız tasarruf edilmiş arsa ve binaların Rus hükümeti adına kayıtlarının tasdiki bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Suriye ve Filistin'de misafirhane, gurabahane, hastane, okul, kilise ve eczane olarak işletilen binaların harçsız Rusya adına kaydedilmesi ve gelecekte bina inşası planlananlara ise gerekli izinlerin verilmesi ilk kez 1896'da talep edilmiştir.[1010] Rusya'nın, bu yöndeki 10 yıllık amacına, ülke içi sorunların Suriye ve Filistin'deki faaliyetlerini olumsuz etkilediği en zor döneminde, yani 1905'te ulaşması, Rus diplomasisinin başarısı olmuştur. Zira Rusya'nın 1904'teki başvurusuna istinaden 1905'te Suriye ve Filistin'de okul, manastır, kilise, hastane, misafirhane gibi Filistin Cemiyeti ve Kudüs Rus Ruhani Misyonu idaresinde bulunan bütün Rus kurumlarının mevcudiyeti, Osmanlı idaresi tarafından tasdik edilerek ruhsatlandırılmış, böylece Rus kurumları, Fransız kurumları gibi vergi ve gümrükten muafiyet hakkı elde etmiştir.[1011]

[1009] Dmitriyevskiy'in 1907'de Kiev İlahiyat Akademisinden ayrıldıktan sonraki hayatına dair bk. S. Yu. Akişin, "Posledniy Period Jizni i Slujba Nauçnovo Naslediya Professora Kievskoy Duhovnoy Akademii A. A. Dmitriyevskovo", *TKDA*, No. 15 (Kiev, 2011), s. 249-267.

[1010] Rusya Elçiliğinden Hariciye Nezaretine, buradan da Sadarete iletilen 25 Mart 1896 tarihli iltimas için bk. BOA. BEO. 760/56932; Aynı iltimasın 22 Nisan 1896'te Sadrazam Halil Rıfat Paşa tarafından padişaha takdimi için bk. Y. A. HUS. 350/62.

[1011] Tanınması ve vergi ve gümrükten muaf tutulması talep edilen kurumların listesi mevkileri, türleri ve açılış tarihleriyle birlikte 24 Aralık 1904'te Rusya Elçiliğinden Hariciye Nezareti

Bu dönemde Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki başarıları arasında Kudüs Rus Ruhani Misyonu Müdürü Leonid Sentsov (1903-1918) idaresinde gerçekleştirilen kilise ve manastır binası inşaları gelmektedir. 1871'de Antonin Kapustin tarafından Zeytin Dağı'nda satın alınan araziye 1905'te 180 rahibenin bulunduğu Yükseliş Rus Kadın Manastırı (Eleonskiy Voznesenskiy Russkiy Jenskiy Monastır) inşası oldukça önemliydi.[1012] Zira bu dönemde gerçekleştirilen bina inşasına karşı Osmanlı Devleti'nin muhalif bir tutumu da söz konusuydu. Nitekim buna özel bir örnek de vermek mümkündür. Ruhani Misyonun Müdürü Leonid'in, Halilürrahman kazası Beytüssatar arazisinde Rus hacılar için ruhsatsız inşa ettiği binanın, İslam köyleri arasında olması nedeniyle 19 Ocak 1908'de Meclis-i Vükela tarafından yıktırılmasına karar verilmişti.[1013] Ancak Rus konsolosunun şikâyetiyle meselenin siyasi bir hâl almaması için 2 Mayıs 1909'da Şura-yı Devlet tarafından binanın "hedminden (yıkılması) sarf-ı nazar olunmasına (vazgeçilmesi)", buna izin veren mahalli Osmanlı memurlarının sorumlu tutulmasına karar verilmişti.[1014] Bu gelişme, Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki faaliyetleri doğrultusunda bina inşa etme konusunda ne derece kararlı olduğunu göstermişti.

1868'de Antonin Kapustin'in girişimleriyle Rusya'nın Filistin'deki en çarpıcı arazi alımlarından biri olan Halilürrahman'daki Hz. İbrahim Meşesi arazisindeki manastır inşası, bu dönemin en kayda değer meselelerindendi. Zira Halilürrahman'da Müslüman nüfusun yoğun olmasından ve arazide bulunan meşe ağacının Müslüman ahali tarafından da kutsal kabul edilmesinden dolayı buraya kilise veya manastır inşa etmek uzun yıllar ötelenmişti. 1907'ye gelindiğinde ise Ruhani Misyonun Müdürü Leonid Sentsov'un teklifi, Filistin Cemiyeti Başkanı Grandüşes Yelizaveta Feodorovna'nın teşviki ve Rus Elçisi İ. A. Zinovyev'in girişimleriyle bu plan, Osmanlı idaresi nezdinde gündeme getirilmişti. Lakin hemen inşaata başlamak istenildiği için 26 Kasım 1907'de manastır inşa etme düşüncesinden bahsedilmeden misafirhaneye ilave odalar yapılacağı ifade edilerek Osmanlı idaresinden izin alınmıştı.[1015] Bundan 2

gönderilmişti. Bu doğrultuda Filistin Cemiyetinin kurumlarına sağlanan imtiyaza dair padişah iradesi için bk. BOA. İ. AZN. 63/7.

[1012] "Russkie Voznenskiy Monaster na Eleone", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı II*, Moskova 2000, s. 597-600.

19 Ocak 1901 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bk. BOA. MV. 117/130.

[1014] 4 Mayıs 1909 tarihli Şura-yı Devlet varakası için bk. BOA. ŞD. 71/6.

[1015] Sadaretten Hariciye, Dahiliye, Evkaf-ı Hümayun Nezaretlerine gönderilen 26 Kasım 1907

yıl sonra 1909'da inşası devam eden binanın kilise olarak tanınması için yapılan başvuruda ise uzun ve meşakkatli bir seyahate katlanarak Hz. İbrahim Meşesi'ne gelen Rus züvvarın yegâne amacının dinî ayin olduğu; ancak burada kilise bulunmamasından dolayı ayinlerini açıkta ve hava değişikliklerine maruz bir hâlde yapmaya mecbur oldukları belirtilmişti. Bunun üzerine Kudüs Patrikliğinin tasdik verdiği ve "zaten" Rus arazisi olan bu arsaya kilisenin inşası için "esasen bir itiraza mahal görülemediği" ifade edilerek gerekli izin verilmişti. Bunun da ötesinde Sadaret tarafından bu kilisenin inşasına Rusya Veliahdı Aleksey Nikolayeviç Romanov'un 12 Ağustos 1904'teki doğumu münasebetiyle hızla başlandığı ve İmparator II Nikolay'ın dahi bu meseleye bizzat önem verdiği vurgulanarak gerekli padişah iradesinin bir an evvel buyrulmasının elzem olduğu belirtilmişti.[1016]

Ancak verilen izne rağmen 16 Mayıs 1911'de Sadaretten Hariciye Nezaretine gönderilen tezkerede, Kudüs Mutasarrıflığından alınan tahrirat sonrası böyle bir kilise inşasının uygun olmadığına ve durumun Rus Elçiliğine bildirilmesi gerektiğine karar verilmişti. Buna göre, Hz. İbrahim Meşesinin Müslümanlar için mukaddes olduğu, kiliseye izin verilmesi hâlinde Müslümanların ziyaretinin yasaklanması ihtimalinin olduğu, şimdiye kadar bir kilise yapılmamış olan Halilürrahman'da bu yönde bir iznin Müslümanlar arasında tepkiye neden olabileceği ve binanın misafirhane olarak kullanılacağı yönünde taahhüt verildiği için kiliseye çevrilmesine izin verilemeyeceği belirtilmişti.[1017] Fakat Osmanlı idaresinin bu binanın kiliseye çevrilmesine ruhsat vermemesinin uygulamada bir karşılığı olmamıştı. Zira 11 Aralık 1912'de Kudüs Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen tahriratta, Rusların buraya yerleşmesine ve binalar inşa etmesine en başta izin verilmemiş olması gerektiği, şimdi ise her sene binlerce Rus hacının gidip gelmesi nedeniyle buraya kilise inşasına engel olunamayacağı vurgulanmıştı.[1018] Dolayısıyla 1913'ün sonlarına gelindiğinde Osmanlı idaresinin meseleye bakışının değiştiği görülmektedir. Zira 18 Ekim 1913 tarihli Adliye Nezaretinden Sadarete gön-

tarihli suret için bk. BOA. BEO. 3193/239459.

[1016] Rusya Elçiliğinden Hariciye Nezaretine 5 Nisan / 23 Mart 1911 tarihli muhtıra ve tercümesi için bk. BOA. BEO. 3880/290966.

Sadaretten Hariciye Nezaretine 16 Mayıs 1911 tarihli tezkere için bk. BOA. BEO. 3894/291976.

[1018] Kudüs Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine 11 Aralık 1912 tarihli tahrirat için bk. BOA. DH. İD. 123/19.

derilen tahriratta, Divan-ı Hümayunda vuku bulan beyanatta Rusların inşa ettiği manastırın, ahalisi umumen Müslümanlardan oluşan Halilürrahman kasabasının dışında bulunduğu, dolayısıyla ruhsatsız yapılsa bile kiliseye dönüştürülmesinde herhangi bir mahzur olmadığı belirtilmişti.[1019] Bu beyanat, en başından itibaren Hz. İbrahim Meşesi civarındaki Rusların faaliyetlerine karşı çıkarken Osmanlı idaresinin öne sürdüğü argümanlardan tümüyle vazgeçmesi demekti. Böylece Osmanlı idaresinin geri dönüşü olmayan *de facto* bir durumu *de jure* hale getirerek bir sorun olmaktan çıkarmak istediği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda 5 Aralık 1913'te sadece Rus hacıların ayinlerine tahsis edilmesi ve Kudüs Patrikliğinin "ahkâm ve kâ'idesi"ne uyulması şartıyla hâlihazırda inşa edilmiş olan binanın kiliseye çevrilmesine izin verildi.[1020] Nihayet Leonid Sentsov idaresinde 1907'de başlayan kilise, Kutsal Teslis Manastırı (Monastır Svyatoy Troitsı veya Podvorie v Çest Svyatıh Praottsev) adıyla 1914'te inşası tamamlanarak kutsanmıştı.[1021]

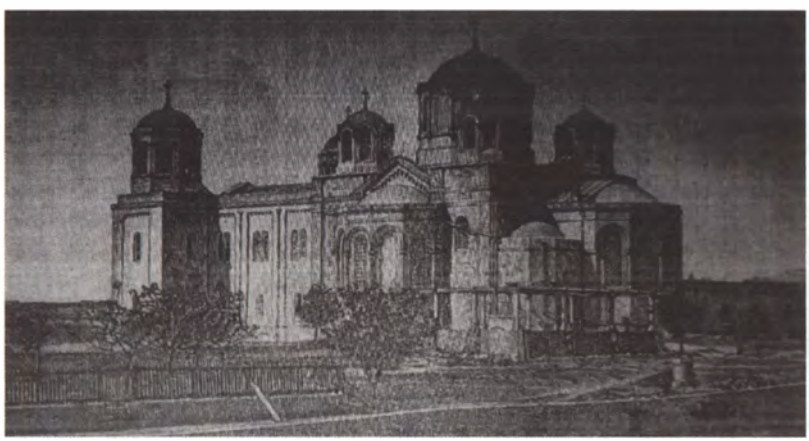

**Görsel 34:** Kutsal Teslis Manastırı[1022]

Adliye Nezaretinden Sadarete 18 Ekim 1913 tarihli tahrirat için bk. BOA. İ. MMS. 179/3.

6 Aralık 1913 tarihli irade-i seniyye için bk. BOA. İ. MMS. 175/7; 1 Mart 1914 tarihli Meclis-i Vükela mazbatası için bk. MV. 233/144.

"Poluçenie Sultanskavo Firmana na Osvyaşenie Russkavo Hrama u Duba Mamvriyskavo", *SİPPO*, T XXV (St. Petersburg, 1914), s. 264-265.

[1022] Adliye Nezaretinden Sadarete 18 Ekim 1913 tarihli tahriratta ek olarak gönderilen plan için

Diğer taraftan Rusya'nın 1870'lerden itibaren Filistinli Arap Ortodoksların Kudüs Patrikliği idaresine katılımı yönündeki siyaseti bu dönemde karşılık bulmuştu. Bu bağlamda Arap Ortodoksların Rumlarla eşit hak talebi, 1908'de II. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet hisleriyle yeniden gündeme gelmişti. Fakat Kutsal Kabir Kardeşliği, Sinod Meclisine ilaveten ruhban ve sivillerden oluşan Karma Meclis kurulması ve patriklik gelir ve giderlerinin kontrolünün paylaşımı gibi talepleri reddederken, Patrik Damianos'u Arap Ortodokslara taviz vermekle suçlayarak patriklikten azletmişti. Buna karşın Damianos, azil kararını tanımayarak görevine devam etmişti. Bunda meselelere 1870'lerde olduğu gibi doğrudan müdahil olmasa da krizin yakın seyircisi olan ve Kudüs Rus Konsolosu A. F. Kruglov'un (1908-1914) şahsında pasif destek sunan Rusya'nın tutumunun etkili olduğu söylenebilir.[1023] Ancak Damianos'a bu bağlamda en büyük desteği Filistin genelinde şiddetli gösteriler düzenleyerek kiliseleri ve manastırları zapt eden Arap Ortodoks ahali vermişti.[1024] Bunun üzerine Filistin'in Arap Ortodokslarını temsilen İstanbul'a gelen bir heyetin, ahalinin taleplerini Babıali'ye iletmesi üzerine meselenin tetkiki için bir komisyon oluşturuldu.[1025] Filistin'de Arapların teyakkuzuna şahit olan komisyon, Ocak

bk. BOA. İ. MMS. 179/3; A. A. Dmitriyevskiy, "Prazdnik Sv. Troitsına Sionskoy gore i u duba Mamvriyskavo v Hevrone (s şesyu risunkami i planom Siona)", *SİPPO*, T XXII (St. Petersburg, 1911), s. 359.

[1023] 1891'de Kudüs patriği seçilen ve patrikliği Filistin Cemiyetinin faaliyetlerine karşı bir tutumla idare eden Gerasimos'un 1897'deki ölümü üzerine yeni patrik seçilmesi gündeme gelmişti. Bu dönemde Suriye'deki okul meseleleri ve Antakya Patrikliğine Arap patrik seçilmesi gibi meselelerle oldukça yoğun olan Rus diplomasisi, 1897'deki Kudüs Patriklik seçimine doğrudan müdahil olmamasına rağmen 1896'da II. Nikolay'ın taç giyme töreninde Kudüs Patrikliğini temsil eden Patrik Vekili Damianos'u desteklemişti. Öyle ki 4 Haziran 1897'de Rusya Elçiliğinden Damianos'un seçimindeki pürüzlerin giderilmesi için gerekli incelemelerin yapılmasına dair padişaha başvurulmuştu. Bk. BOA. İ. HUS. 54/7; Nitekim 8 Eylül 1897'ye gelindiğinde Damianos Kudüs Patrikliğine tayin edilmişti. Bk. Y. A. HUS. 376/46.

[1024] Buna karşın Kudüs Patrikliği Rum ruhbanları, Rum kilise ve manastırlarını işgal eden yerli Arap ahalinin bu yöndeki "tecâvüzâtına" mâni olmak için birçok kez Babıali'ye başvurmuştur. Bu bağlamda 1910-1911 arası Kudüs Patrikliği, Adliye ve Mezahib Nezareti, Dahiliye Nezareti ve Sadaret arasındaki yazışmalar için bk. BOA. BEO. 3980/298457; BEO. 4020/301435; Damianos'un patriklikten azlinden bu kararın iptaline kadar patriklik krizine dair bk. İ. Pomerantsev, "Patriarşiy Krizis v İerusalime (13 dekabrya 1908 g. - 16 Fevralya 1909 g.)", *SİPPO*, T XX (St. Petersburg, 1909), s. 254-298.

[1025] İlgili komisyon tarafından tanzim olunan mazbatanın 27 Şubat 1910'de Meclis-i Vükeladaki müzakeresi için bk. BOA. MV. 137/70.

1909'da Damianos'un patriklikten "hukuksuz" azlinin iptaline ve muhaliflerinin Filistin'den sürülmesine karar verdi. Babıali'nin kararlı tutumu karşısında Kudüs Patrikliği Sinod Meclisi, Damianos'un patrikliğini onaylarken, 1909 yazında İstanbul ve İskenderiye Rum Patriği de Damianos'un patrikliğe dönmesini resmî olarak tanıdı.[1026] Ağustos 1910'da ise Kudüs Patrikliği idaresine Arapların katılımını sağlayan Karma Meclisin üyelerinin seçimini düzenleyen nizamname, Babıali'den Kudüs Mutasarrıflığına gönderildi.[1027]

Arap Ortodokslara patriklik yönetiminde sağlanan söz hakkı, Rusya'nın Filistin'deki faaliyetlerinin geleceği için önemli bir gelişmeydi. Bu bakımdan Rusya, imparatorluk dahilinde yaşadığı siyasi, sosyal ve ekonomik olumsuzluklara rağmen, I. Dünya Savaşı yaklaşırken Suriye ve Filistin'deki mevcudiyetinden ve faaliyetlerinin yoğunluğundan fazla bir şey kaybetmemişti. Hatta Büyük Güçler siyasetinin bir parçası olarak Suriye ve Filistin'de Rus Ortodoks mevcudiyetinin Rusya'nın bölgesel etki ve prestijini artıracağına yönelik siyasi hedefe ziyadesiyle ulaşılmıştı. Zira Rus okullarının ve hacılarının artan sayıları ve Antakya Patrikliğinin Araplaşması bağlamında Rusya'nın Suriye ve Filistin'de güçlenen pozisyonuna karşı verilen tepkilerde Osmanlı memurlarının ve Batılı gözlemcilerin kaygısını görmek mümkündü. Örneğin Fransa'da Rusya tarihi incelemelerinin kurucularından olan, eserleri kendi çağında da İngilizceye çevrilmiş ve köklü *Revue des Deux Mondes* dergisinde Rusya üzerine birçok inceleme yayımlamış liberal Fransız Katolik tarihçi Anatole Leroy-Beaulieu, Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki pozisyonunu şu cümleleriyle ifade etmişti: "Bu Haçlı topraklarında farklı millet ve dinlerin rekabetine Rusya son katılan ülke olmuş ancak kendisine Ortodoksluğun hamisi olarak sağlam bir yer edinmiştir. Eğer Moskova kartalı kanatlarını Akdeniz sularına indirirse bu barışçıl kalabalık yeni Haçlı fetihlerinde ona yardım yolu açabilir..." Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Rusya, Suriye'de ciddi bir güç olarak görülüyordu.[1028]

[1026] "Primirenie İerusalimskavo Patriarha Damiana s Svyaşennım Sinodom i Svyatogrobskim Bratstvom", *SİPPO*, T XX (St. Petersburg, 1909), s. 308-315

[1027] "Primirenie İerusalimskoy Patriarhii s Tuzemnoyu Pasvoyu Ustav ob İzbranii Çlenov Smeşannoy Komissii v İerusalimskoy Tserkvi", *SİPPO*, T XXI (St. Petersburg, 1910), s. 620-639

[1028] Anatole Leroy-Beaulieu, *The Empire of the Tsars and the Russians, Part III: The Religion*, Knickerbocker Press, New York 1902, s. 125.

## B. I. Dünya Savaşı'ndan Ekim Devrimi'ne "Rus Rüyası"ndan Uyanış (1914-1917)

1914'te başlayan I. Dünya Savaşı, Rusya İmparatorluğu ile birlikte Filistin Cemiyetinin ve Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin de kaderini beklenmedik bir şekilde değiştirdi. Savaşın Suriye ve Filistin'deki Rus diplomatik mevcudiyetine ve Filistin Cemiyetine etkisi yıkıcıydı. Filistin Cemiyeti idaresi, 28 Temmuz 1914'te savaş başladığında Osmanlı ve Rusya'nın düşman ittifaklarda yer alabileceğini düşünerek gerekli tedbirleri almak için çalışma başlattı. Buna göre öncelikle Rus hükümeti tarafından bütün hacıların Filistin'den ayrılması konusunda uyarıda bulunulduğu Ağustos 1914'te, Kudüs'teki Hacı Misafirhaneleri İdaresine bir Osmanlı-Rus savaşı durumunda alınması gereken tedbirler gönderildi:

1. Cemiyetin Kudüs, Nasıra ve Beyt Cala'daki kurumlarının idaresinin Rusya'ya dost ülkelerin konsoloslarından başka Osmanlı vatandaşı olan Kudüs Hacı Misafirhaneleri Muhasibi K. P. Petropulo'nun idaresine verilmesi,

2. Bütün okullar kapatıldıktan sonra her okulun idaresinin okulun en yaşlı öğretmenine verilmesi,

3. Rus uyruklu okul müfettişleri ve öğretmenlerin talep etmeleri durumunda Rusya'ya dönebilmeleri ya da görevlerinin başında kalarak Kudüs ve Mısır gibi yerlerde ikamet etmelerine olanak tanınması,

4. Filistinli öğretmenlerin okullar kapalı olduğu sürece görev tanımlarına uygun bir şekilde görevlerinin başında kalabilmeleri için gerekli koşulların sağlanması,

5. Okulların çalışanlarının maaşlarının Muhasip K. P. Petropulo'dan temin edilmesi,

6. Uzun süredir hizmet eden ve elzem olan Rus ve Arap çalışanların belirlenmesi,

7. Rusya'ya dönmek isteyen bütün Rus çalışanlara seyahatleri için gerekli maddi desteğin sağlanması.[1029]

[1029] V. D. Yuşmanov, *Russkie v Svyatoy Zemle i Sirii vo Vremya Nastoyashey Mirovoy Voyni*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, Petrograd 1917, s. 5.

Talimatları alan cemiyet görevlilerinin büyük bir kısmı, 5 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı kapatılana kadar İtalyan gemileriyle deniz yoluyla, geç kalanlar ise Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya üzerinden karayoluyla Rusya'ya ulaştı. Kudüs Rus Ruhani Misyonu ruhbanları ve Yükseliş Rus Kadın Manastırı (Yeleonskiy Voznesenskiy Russkiy Jenskiy Monastır), Kutsal Teslis Manastırı (Monastır Svyatoy Troitsı veya Podvorie v Çest Svyatıh Praottsev), Gornenskiy Rus Kadın Manastırı (Gornenskiy Russkiy Jenskiy Monastır) gibi Rus manastırlarındaki Rus rahibe cemaati ise kutsal toprakları terk edip Rusya'ya dönmek istemedi.[1030]

Öte yandan Filistin Cemiyetinin savaş arifesinde Beyt Cala'da mevcut okulun genişletilmesi ve Babülamüd'de yeni bir okul inşasına ruhsat verilmesi için Osmanlı idaresine başvurusu, Suriye ve Filistin'deki Rus faaliyetlerinin geldiği noktayı görmek için önemlidir. Zira 26 Ağustos 1914'te Sadaretten Kudüs Mutasarrıflığına gönderilen talimatta, kapitülasyonların ilgası sonrası tanzim edilen yeni talimatnamenin 26. maddesi uyarınca bundan sonra yabancı cemiyet ve şirketlerin okul açmalarının yasaklandığı ifade edilmiştir. Kaldı ki "hâl-i harbin zuhûru ile bir düşmân devletin muhârebe memleketinde mekteb inşâ' ve küşâd etmesi"nin katiyen mâni olunması gereken bir durum olduğu belirtilmiştir. Ayrıca "düvel-i muhâsıma veyâ teba'asına mensûb bütün mü'essesât-ı tedrîsiyenin ilgâ ve tahliye ve binâlarının îcâbına göre isti'mâl edileceği ve erkân ve müstahdemîninin memleket hâricine çıkarılacağı" hususunun, düşman tebaa ve kurumları hakkındaki mukarreratın 18. bendinde buyrulduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla binaları devlet tarafından işgal olunduğu sırada Rusya'nın Suriye ve Filistin'de yeni okul açmasının veya mevcut okulunu genişletmesinin "bi't-tabi' mevzû'-ı bahs olunamayacağı" beyan edilmiştir.[1031] Nitekim 29 Ekim'de Osmanlı savaş gemilerinin Rusya'nın Sivastopol ve Novorossisk limanlarına saldırması ve 2 Kasım'da Rusya'nın Osmanlı'ya savaş ilan etmesinden[1032] önce, Osmanlı idaresinin Suriye ve Filistin'deki Rus

[1030] Gornenskiy Rus Kadın Manastırı rahibe cemaatine dair bk. A. A. Dmitriyevskiy, "Russkaya Gornenskaya Jenskaya Obşina v grade İudove, *SİPPO*, T XXVII (St. Petersburg, 1916), s. 3-33; "Obşee Godovoe Sobranie İPPO 1 Maya 1916 goda - II. Otçet İPPO s 1 Yanvarya po 31 Dekabrya 1914 g.", *SİPPO*, T XXVII (St. Petersburg, 1916), s. 178-179.

[1031] Sadaretten Kudüs Mutasarrıflığına 26 Ağustos 1914 tarihli tahrirat için bk. BOA. HR. HMŞ. İŞO. 89/32.

[1032] Ercüment Kuran, "I. Dünya Savaşı", *DİA*, C XXVI (İstanbul, 1992), s. 197.

mevcudiyetine karşı tutumunun radikal bir şekilde değiştiği anlaşılmaktadır.

Savaşın bölgedeki Rus mevcudiyeti için getirdikleri Filistin Cemiyetinin gönderdiği talimatlardaki öngörülerinden çok daha yıkıcı olmuştur. Öncelikle savaşın ilanıyla birlikte Rus diplomatik misyonları sınır dışı edilirken Kudüs, Beyrut ve Yafa gibi merkezlerde bulunan Rus konsoloslarından geriye kalan personel ise denize kıyısı olan yasaklı bölgelerden ("menâtık-ı bahr-i memnû'a") önce Şam sonra da Urfa'ya sevk edilmiştir.[1033] Daha sonra Aralık'ta Filistin Cemiyetinin personeli, Rus Ruhani Misyonunun Müdürü Leonid Sentsov ve diğer ruhbanlar ile Rus manastırlarındaki rahibe cemaatinin tamamı, İngiliz idaresindeki İskenderiye'ye gönderilirken, geriye kalan Osmanlı vatandaşı olup Rus kurumlarında çalışan personel ise askere alınmıştır. Osmanlı idaresi tarafından el konulan Filistin Cemiyetinin binaları ise Osmanlı askerî birliklerine tahsis edilmiştir.[1034] Öyle ki 1917'ye gelindiğinde Kudüs Rus Ruhani Misyonunun inşaat deposunda bulunan kilise çanı dahi harp imalatı için kullanılmak üzere menzil müfettişliğine getirilerek İnşaat Ser-Mühendisi Binbaşı Şevki Bey tarafından kırdırılmıştır.[1035] Bu bağlamda önemsiz bir ayrıntı olarak görülme ihtimaline karşın Şevki Bey tarafından kırdırılan bu Rus kilise çanının, Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin geldiği noktayı sembolize ettiğini belirtmek gerekir.

Olağanüstü olayların yaşandığı bu dönemde, bütün bu tahribata rağmen Filistin Cemiyeti, Suriye ve Filistin'deki kurumlarını ve bu kurumlarda görevli kadroları muhafaza etmek için gayret göstermişti. Bu doğrultuda Rusya'ya gelen personelinin maaşlarını ödemenin yollarını arayan cemiyet, savaş sırasında kesilen 108.465 rublelik yıllık devlet desteğini alabilmek ümidiyle

[1033] Kudüs Mutasarrıfı Ahmed Macid Bey'den (1913-1915) Dahiliye Nezaretine 29 Kasım 1914 tarihli malumat için bk. BOA. DH. ŞFR. 451/2.

[1034] N. A. Semençenko, "Russkaya Obşina v Palestine Posle Pervoy Mirovoy Voyny", *Vostoçnıy Arhiv*, No. 25 (Moskova, 2012), s. 54; Nitekim 20 Aralık 1914'te Dahiliye Nezaretinden Kudüs Mutasarrıflığına son zamanlarda Kudüs'e gelen Rusların "câsus olma ihtimâli"nden dolayı gerekli tahkikat yapılması talimatı gönderilmişti. Bk. BOA. DH. ŞRF. 46/44.

Ancak Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı Cemal Paşa'nın şifahi emri üzerine çan mahalline iade edilmişti. Kudüs Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine 29 Ekim 1917 tarihli tahrirat için bk. BOA. HR. HMŞ. İŞO. 87/5; Benzer şekilde Kudüs'te Rus Katedral Kilisesi'nin kütüphaneye dönüştürülmesi düşünülmekteydi. Bu bağlamda Dahiliye Nezaretinden Kudüs Mutasarrıflığına 27 Ekim 1917 tarihli şifre için bk. DH. İ. UM. EK. 41/39.

Eylül 1916'da Dışişleri Bakanlığına başvurmuş; fakat olumlu yanıt alamamıştı. Ayrıca cemiyet, Suriye ve Filistin'deki Rus mülklerinin geleceği meselesini de gündemine almıştı. Bu bağlamda Rus Misafirhaneleri İdarecisi P. İ. Ryajskiy 9 Temmuz 1915'te cemiyetin Başkan Yardımcısı Dük (Knyaz) A. A. Şirinskiy-Şihmatov'a rapor sunmuştu. Raporda cemiyetin Kudüs, Ayn Karim, Beyt Cala, Nasıra, Beytüllahim, Ramla, Ceriko, Hayfa, Beyrut gibi Suriye ve Filistin'in muhtelif noktalarındaki Rus mülklerinin metrekareleri dahil dökümüne yer verilmişti. Burada Filistin Cemiyeti, Kudüs Rus Ruhani Misyonu, Grandük Sergey Aleksandroviç, Rus Okulları Müfettişi A. İ. Yakuboviç, Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryası Müdürü A. G. Kezma ve başkalarının üzerine kayıtlı arsa ve binalar listeye dahil edilmişti.[1036]

Bu tür tedbirler Filistin Cemiyetinin, savaş sonrasına dair tasavvurlara sahip olduğunu göstermekteydi. Kaldı ki Rusya için savaşa girmenin başlıca sebebi olan boğazlar ve Yakın Doğu'da hâkimiyet fikri, cemiyetin idealleriyle uyumluydu. Boğazlarda ve Yakın Doğu'da güçlü Rusya, Suriye ve Filistin'de güçlü Filistin Cemiyeti anlamına geliyordu. Nitekim 1915'te İtilaf devletlerinin zaferi durumunda İstanbul ve boğazların Rusya'ya bırakılması konusunda İngiltere ve Fransa ile antlaşmaya varılmıştı.[1037] Yanı sıra mevcudiyeti gereği Suriye ve Filistin'in savaş sonrası durumuna dair beklenti ve idealleri olan Filistin Cemiyeti, bölgenin Osmanlı veya İngiltere ve Fransa gibi müttefik bir devlette kalması durumunda neler yapılabileceğine dair düşüncelere de sahipti. Cemiyet bölgedeki ihtiyaç ve amaçlarına dair önerilerini bir rapor hâlinde Dışişleri Bakanlığına sundu. Cemiyetin konseyi tarafından sunulan bu öneriler, aslında savaşın Rusya ve İtilaf devletlerinin muhtemel zaferi sonrası düzenlenecek "Barış Konferansı"na, Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki çıkarlarının korunması bağlamında bir hazırlıktı. P. İ. Ryajskiy tarafından hazırlanan rapora göre:

"Doklod İnspektora Palestinskih Uçebnıh Zavedeniy i Upravlyayuşevo Podvoryami P. İ. Ryajskov Vitse-Predsedatelyu İPPO Knyazyu A. A. Şirinskomu-Şihmatovu", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 733, l. 1-13; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 299-313; Ayrıca Rusya'nın imparatorluk döneminden kalan Suriye ve Filistin'deki mülklerinin katalog hâlinde listesi için bk. N. N. Lisovoy, Z. İ. Platonova, V. A. Savuşkin, "Svodnıy Katalog Russkih Nedvijinostey v Svyatoy Zemle", Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 751-768.

[1037] "The Constantinople Agreement 4 March - 10 April 1915" için bk. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: Vol II (1914-1956)*, D. Van Nostrand Company, New York 1956, s. 7-11.

1. Rus hükümetinin Doğu'daki Ortodoks Kilisesinin hamisi olduğunun, buradaki din, hayır ve eğitim kurumlarının ve bunların özerkliğinin resmî olarak tanınması,

2. Devletlerin rızası olmadan Osmanlı hükümeti tarafından tek taraflı olarak 17 Eylül 1914'te kaldırılan kapitülasyonların tekrar uygulanmaya konulması,

3. Rum-Arap patriklik davasının çözülmesi ve Kutsal Kabir, Kudüs ve Filistin'in diğer kutsal yerlerindeki Rus çıkarlarının temin edilmesi,

4. Filistin Cemiyetinin kurumlarının tüzel kişiliğinin tanınması,

5. Filistin Cemiyetinin, Rus ve Osmanlı tebaasından kendi görevlileri adına satın aldığı mülklerinin tanınması,

6. Filistin Cemiyetinin kurumlarına, hukuken benzer yabancı cemiyetlere verilen hak ve imtiyazların sağlanması,

7. Filistin Cemiyetine yeni hacı misafirhaneleri, kilise, hastane, klinik, okul gibi kurumların özel bir padişah iradesi ya da merkezî hükümetin iznine ihtiyaç duyulmadan inşa izni verilmesi ve bu doğrultuda kanunların çıkarılması,

8. Rus hacıların seyahat koşullarının ve seyahat serbestîsinin iyileştirilmesi,

9. Filistin Cemiyetinin bilimsel çalışmalarını sorunsuz yürütebilmesi için arkeoloji, etnografya, Doğu'nun tarihi gibi konuları çalışmak ve arkeolojik kazılar yapmak üzere Doğu'ya bilim adamı gönderme hakkına sahip olması,

10. Filistin Cemiyetinin eğitim kurumlarında Rus himayesinin olması ve Osmanlı hükümeti tarafından savaştan önceki yıllarda askıya alınan yasal statülerinin ve genişleme ihtimallerinin daha kesin bir tanımının yapılması,

11. Savaş sırasında Osmanlı birlikleri tarafından işgal edilen Rus binalarının iadesi, askere alınan ve sürgüne gönderilen çalışanlarının dönüşüne izin verilmesi, cemiyetin yerel bankalarda tutulan paralarının iadesi vb...[1038]

Bu şartların Suriye ve Filistin'de Osmanlı hâkimiyetinin devam edece-

[1038] 56 sayfalık raporda her madde başlıklar hâlinde incelenmiştir. Bk. P. İ. Ryajskiy, Voprosı, Svyazannıe s Vosstanovleniem Deyatelnosti İPPO v Svyatoy Zemle po Okonçanii Voynı Turtsiey, 15-ovo Marta 1915; AVPRİ. f. 337/2, op. 13, d. 2, l. 56.

ği düşünülerek tasarlandığı anlaşılmaktadır. Lakin Ryajskiy'e göre, Suriye ve Filistin'in Osmanlı hâkimiyetinden çıkması ve İngiltere veya Fransa idaresinde özerk bir koloni veya bütün Avrupa ya da bir kısmının altında küçük tarafsız bir devlet olması durumunda, bölgedeki Rus çıkarları bazı yönlerden savaş öncesine göre zayıflayacaktı. Dolayısıyla Rusya'nın, Suriye ve Filistin'deki dinî çıkarlarını kesin bir şekilde güvence altına almak için bölgenin yeni sahibiyle anlaşması gerekmekteydi. Böyle bir durumda Osmanlı sınırlarındaki Ortodoks Kilisesinin himaye hakkının Rusya'ya verilmesi ve Doğu Ortodoks Kilisesinin çıkarlarının tümüyle teminat altına alınması Rusya için en sürdürülebilir ve gelecek vaat eden anlaşma olacaktı. İstanbul Rum Patrikliğinin Antakya, Kudüs ve diğer Rum patrikliklerine müdahalesinin kısıtlanarak bu patrikliklerin "iç işlerinde müstakil" hâle getirilmesi ve diğer Ortodoks kiliselerinin toplantılarına katılımlarının genişletilmesi özel öneme sahipti.

Ryajskiy'in raporunda sunulan Filistin Cemiyetinin önerileriyle Rus hükümetinin Suriye ve Filistin'e dair beklentileri paraleldi. Bu paralellik, dönemin Rusya Dışişleri Bakanı S. D. Sazanov'un (1910-1916) kendi ifadelerinde de yer almıştı. Sazanov'a göre Rusya için boğazlar ve Anadolu'nun dışında büyük öneme sahip bir Osmanlı vilayeti daha vardı. Rus hacıların yüzyıllardır akınlar hâlinde seyahat ettiği Filistin ve kutsal topraklar, Rus halkı için tarihsel önemdeydi. Ayrıca Filistin Cemiyetinin Suriye ve Filistin'deki dinî ve hayırsever faaliyetleri sonucu kurulan ve İstanbul'daki Rus elçisinin ve Rus konsolosların himayesinde bulunan Rus okulları, Rusya için ulusal öneme sahipti. Dolayısıyla Rus Dışişleri Bakanı S. D. Sazanov (1910-1916), Suriye ve Filistin'deki Rus siyasi etkisinin kullanışlı araçları olan Filistin Cemiyetinin okullarının akıbetini müttefik İngiltere ve Fransa ile müzakere etmişti. Bu bağlamda Rusya, Suriye ve Filistin'de özel bir ayrıcalık talep etmezken, Rus hacıların kutsal topraklara serbest seyahat haklarının tanınmasını ve Osmanlı idaresi döneminde kazanılan pozisyonun muhafaza edilmesini talep etmişti.[1039]

Suriye ve Filistin'in Osmanlı idaresinden çıkma ihtimalinin yüksek olduğunu ve bu duruma Rusya'nın doğrudan müdahil olamayacağını öngören Ryajskiy, kutsal topraklar bağlamında Avrupalı müttefikleriyle Rusya'nın ortak noktasına, yani Hristiyanlığa vurgu yapmıştı. Buna göre, bütün Hristiyan

S. D. Sazanov, *Fateful Years, 1909-1916; The Reminiscences of Serge Sazonov*, F. A. Stokes, New York 1928, s. 257-258.

milletler için kutsal olan bu topraklar, savaşa katılan devletlerin siyasi, ekonomik veya stratejik çıkarlarına "kurban" edilmemeliydi. Zira kimse maddi olarak küçük ancak Hristiyanlık için manevi değeri büyük bu bölgeden fazla bir şey kazanmazdı. Kaldı ki Kutsal Kabir'in çevresinde birbirlerine karşı nefretlerinden dolayı huzur içinde yaşayamayan Hristiyan halklar için en aşağılayıcı durum, Kutsal Kabir'in "Müslüman Türk Muhafızlar" tarafından korunmasıydı. Bu söylem kutsal toprakların idaresini aralıksız sürdürmüş Memluk, Selçuklu ve Osmanlı gibi Türk hanedanlarını temsil eden "Müslüman Türk Muhafız" kompleksinden beslenerek canlanan ideolojik bir kurguydu. Dahası Ryajskiy'in kurgusunda "militarist bir milletin (Türkler) despotik yönetimine" karşı "özgürlük arayan milletlerin kanlı savaşı"ndan sonra kutsal topraklar, "en derin barışın, Hristiyan özgürlüğünün ve Hristiyan milletlerinin karşılıklı saygısının toprakları" olmalıydı.[1040] Bin yılların 'Haçlı Birliği'ne Ortodoks'un da dahil olmasını arzu eden bu ifadelerde, ortaklaşmaya doğru giden Batı ve Rus aktüel oryantalist zihniyeti hâkimdi.

Ryajskiy'in fikirleri, bölgenin kaderine dair siyasi olmaktan öte ortak Hristiyanlık değerlerini ifade eden dinî ve ideolojik bir vurguya sahipti. Bu vurgu, Rus kilise liderlerinin de Yakın Doğu'nun savaş sonrasında şekillenecek kaderine büyük ilgi gösterdiği, başka deyişle "kilise diplomasisinin yükseldiği" bir dönemi ifade etmekteydi. Bu ruhaniler için Aynaroz, İstanbul Rum Patrikliği ve nihayet bütün Doğu'yu almaya yönelik 'Rus rüyası' gerçekleşiyordu. Rus kilise liderlerinin ve düşünürlerinin ilgileri elbette ideolojik ve siyasiydi. 1915-1917 yılları arasında Petrograd'da Rus Kilisesinin İstanbul Rum Patrikliği ile ilişkilerine ve Filistin'in geleceğine dair tartışmalar iki yaklaşıma ayrılmıştı. Birinci grup Rus kilise liderleri, Osmanlı İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Rusya ile yakın bağlara sahip "Güney Slav Konfederasyonu" projelerini 'Neoslavizm' ve onunla doğrudan bağlantılı 'Neoslavofilzm' (*Neoslavyanofilstvo*) akımı altında birleştirerek öne sürerken, ikinci grup ise kiliseyle ilgili meselelerde ve siyasi konularda "Megali İdea" bağlamında düşünüyordu. Bu ikinci grubun ideolojik perspektifinde Yunan bağımsızlığında rol alarak ortaya çıkmış olan etkin devrimci örgüt 'Filiki Etaireia'ya kadar geriye gitmek de mümkündü. Rusya'nın

[1040] "Dokladnaya Zapiska İnspektora Palestinskih Uçebnıh Zavedeniy i Upravlyayuşevo Podvoryami İPPO o Vosstanovlenii Deyatelnosti Palestinskih i Siriyskih Uçrejdeniy po Okonçanii Voynı s Turtsiey"; Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe*, s. 380-381.

XIX. yüzyılda Osmanlı siyasetindeki Helen/Rum karşıtlığı yanında değişen dengede, bu kez Helen/Rum severliğinin (*Grekofili*) ve dostluğunun da uyandırılarak Rus Kilisesinde Helen taraftarlığı akımı yeniden ve yeni şartlar çerçevesinde mevki alabilirdi. Bu iki yaklaşım, I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletlerinin zaferi; başka bir ifadeyle Rusya'nın İstanbul ve boğazları ilhakı hayali gerçekleşmek üzereyken belirginleşmişti. "Doğu Sorunu'nun çözümüne yaklaşılırken" İstanbul'un idaresi meselesi asker ve siyasetçilerin, İstanbul Rum Patrikliğinin geleceği ise kilise liderlerinin gündemindeydi.[1041]

Bu bağlamda Rumları destekleyenler arasında en önde gelen Grekofillerden biri St. Petersburg İlahiyat Akademisi Profesörü ve Filistin Cemiyetinin üyesi ünlü Bizantinist İ. İ. Sokolov'du. Nisan 1915'te Kutsal Sinodun talimatıyla Dışişleri Bakanlığına sunulmak üzere "İstanbul, Filistin ve Rus Kilisesi" ("Konstantinople, Palestina i Russkaya Tserkov") başlığıyla İ. İ. Sokolov tarafından hazırlanan raporda dönemin temel meselelerinden olan savaş sonrası Doğu Ortodoks Kilisesi ile İstanbul ve Kudüs'ün akıbetine dair konular ele alınmıştı. Sokolov, savaş sonrası İstanbul Rusya İmparatorluğu'nun yönetimine girerken İstanbul Rum Patrikliğinin Bizans döneminde olduğu gibi Ortodoks patriklikler arasında öncelikli olmasını, yani ekümeniklik gibi haklarının garanti altına alınması gerektiğini savunmuştu.[1042] Daha da önemlisi Filistin Cemiyetinin sekreteri A. A. Dmitriyevskiy, 2 Mart 1915'te Yakın Doğu'daki Rumlara destek olmak için düzenlenen Slav Yardımlaşma Cemiyetinin toplantısında, Rusya'nın Filistin Cemiyeti aracılığıyla Suriye ve Filistin'de "Rumlara rağmen Araplara sağladığı desteğin yanlış bir siyaset olduğu"nu ifade etmişti.[1043]

Bu fikirlere karşın Rusya'da İstanbul'un Rumlara verilmesini; ancak kutsal toprakların Ruslaştırılmasını savunan şahsiyetler de vardı. Sözgelimi Piskopos Antoniy Hrapovitskiy'e göre Ortodoksluğu Rumlardan öğrenen Rusya, savaş sonrasında Rum Ortodoks Devleti kurulmasına öncülük etmeli ve İstanbul'u tarihî sahipleri olan Rumlara bırakmalıydı. Ona göre İngiltere'nin Cebelitarık

[1041] L. A. Gerd, "Konstantinopolskaya Patriarhiya i Russkaya Tserkov pered Revolyutsiey", *Gosudarstvo, religiya i tserkov v Rossii i za rubejom*, No. 1(34) (Moskova, 2016), s. 297-299.

[1042] N. N. Lisovoy, "Russkaya Tserkov i Patriarhatı Vostoka, Tri Tserkovno-Politiçskie Utopii XX veka", *Religii Mira, İstoriya i Sovremennost*, (Moskova, 2002), s. 156-196.

[1043] Gerd, "Konstantinopolskaya Patriarhiya", s. 299.

Boğazı'nın kontrolünü aldığı gibi Rusya da sadece İstanbul ve Çanakkale boğazlarının kontrolünü eline almalıydı. Bu bağlamda Hrapovitskiy, II. Katerina'dan F. İ. Tyuçev ve F. M. Dostoyevskiy'e kadar birçok düşünür tarafından tasavvur edilen Bizans/Rum Ortodoks İmparatorluğu'nun (Grek Projesi) yeniden kurulmasının ötesinde Suriye ve Filistin'in Ruslaştırılarak Rusya'ya dahil edilmesi düşüncesini dile getirmişti. Buna göre Hrapovitskiy, genel anlamda kutsal toprakların Osmanlı'dan alınmasının da Rusya'nın desteğiyle kurulacak Bizans İmparatorluğu ile mümkün olacağını ileri sürmüştü. Nitekim Kudüs ve Antakya Patrikliği yetki alanlarında yaşayanların neredeyse tamamını oluşturan Arapların, dillerinin ve kültürlerinin muhafazası sağlanırken, Rus çiftçi ve zanaatkârların bölgeye yerleşmesine de engel olunmayacaktı. Kaldı ki Mesih'in yaşayıp öldüğü bu topraklara yerleşmek her Rus Ortodoks için hacılığın ötesinde dinî bir görev gibi addedilecekti.[1044]

Antoniy Hrapovitskiy, Suriye ve Filistin'in Ruslaştırılmasına dair fikirlerinde yalnız değildi. Öyle ki Ekim Devrimi'ne birkaç hafta kala dahi Osmanlı sonrası kutsal topraklardaki Rus meselelerinin geleceğine dair Rusya'nın içinde bulunduğu sosyal ve siyasi kargaşadan uzak ve 'rüya hâlinde' bir toplantı gerçekleştirilmişti. Toplantıda Filistin Cemiyetinin muhasibi Dük (Knyaz) A. N. Lobanov-Rostovskiy, imparatorluğun yıkılma arifesinde dahi İstanbul Rum Patriğinin Petrograd'daki Rus Patriğine tabi bir piskoposluğa indirgenmesi; bir başka deyişle bir Rum Ortodoksluğunun Rus Ortodoksluğu içinde eritilmesi gerektiğini ifade ederken, Filistin Cemiyetinin önde gelen üyeleri ve yetkilileri olan N. Ya. Marr ve P. İ. Ryajskiy gibi diğer katılımcılar, kutsal topraklarda Rus hâkimiyetinin hayalini kurmaya devam etmişti.[1045]

Suriye ve Filistin'in savaş sonrası akıbetine dair ütopik tartışmalar devam ederken Aralık 1914'te, Devlet Duması üyesi E. P. Kovalevskiy, Filistin Cemiyetinin bilimsel çalışmalarının önemini belirterek Filistin ve çevresindeki Rus bilimsel çıkarları doğrultusunda Kudüs'te Rus Arkeoloji Enstitüsü kurulması gerektiğini ifade etmişti. Bu bağlamda Kovalevskiy, Moskova Arkeoloji Enstitüsü Müdürü P. S. Uvarov'a yazdığı 15 Ocak 1915 tarihli mektupta, Filistin Cemiyetinin Rus hacılar, kutsal yerler, Arap Ortodoksların eğitimi,

[1044] Antoniy Hrapovitskiy, "Çey doljen bıt Konstantinopol?", *Religii Mira: İstoriya i Sovremennost*, (Moskova, 2002), s. 197-204.

[1045] Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe*, s. 385-386.

popüler yayınlar gibi faaliyetlerinin oldukça karmaşık olduğunu ve bu kadar faaliyetin arasında cemiyetin salt bilimsel çalışmalara yeterli zaman ve para ayırma ihtimalinin sorgulanması gerektiğini ifade etmişti. Kaldı ki tarih ve arkeoloji çalışmaları, Filistin Cemiyetinin yaptığı üzere İncil Arkeolojisi ile sınırlandırılmamalı ve Pagan, Yahudi ve Müslüman anıtlarının çalışılmasına da eşit derecede ilgi gösterilmeliydi.[1046] Kovalevskiy'in önerisine karşın Bilimsel Yayınlar Birimi Başkanı V. V. Latışev, cemiyetin İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü statüsüne getirilmesini teklif etmişti.[1047] Fakat Filistin çalışmalarını Filistin Cemiyetinden ayırarak akademik seçkinlerin kontrolüne alma arzusu taşıyan bu tür girişimler, cemiyetin idaresinde karşılık bulmamıştı. Nitekim cemiyetin başkan yardımcısı A. A. Şirinskiy-Şihmatov, 27 Nisan 1915 tarihli mektubunda önerilen her iki enstitü projesinin de Filistin Cemiyetinin bilimsel faaliyet yaklaşımını yansıtmadığını ifade etmişti.[1048]

Buna rağmen iki yıl sonra Şubat Devrimi'nin arifesinde bazı üyeler, Kovalevskiy öncülüğünde Filistin Cemiyetinden İmparatorluk Bilimler Akademisine geçmişti. 4 Şubat 1917'de ise akademinin sekreteri S. F. Oldenburg, Petrograd'daki birçok şarkiyatçı ve Bizantiniste İmparatorluk Bilimler Akademisi bünyesinde kurulması önerilen Filistin Komitesinin taslağını göndermişti. Filistin'e dair önemli çalışmaları olan Filistin Cemiyeti de gönderilen taslağı tartışmak üzere akademiye davet edilmişti. Taslağa göre 1. İmparatorluk Bilimler Akademisi bünyesinde Filistin ve çevre bölgelerinin çalışılması için "Filistin Komitesi" kurulacak; 2. Komite, akademinin genel toplantısında seçilen bir akademisyenin başkanlığında, kurucu üyeler ve Filistin çalışmaları uzmanlarının idaresinde faaliyet gösterecek, 3. Kudüs Arkeoloji Enstitüsü kurulana kadar komitenin görevleri ise a) Rusya'da Filistin'e karşı ilgiyi canlandırmak; b) Genç araştırmacılara Filistin çalışmalarını tanıtmak; c) Filistinoloji için akademik organ kurmak olacaktı.[1049]

[1046] "Pismo Senatora E. P. Kovalevskovo Predsedatelyu Moskovskovo Arheologiçeskovo Obşestva Grafine P. S. Uvarovoy, 15 Yanvarya 1915 g.", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 602, l. 1-1ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 349-350.

[1047] "Pismo Akademika V. V. Latışeva Vitse-Predsedatelyu İPPO Knyazyu A. A. Şirinskomu-Şihmatovu, 19 Marta 1915 g.", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, d. 602, l. 59-60, 71-71ob, 74-77; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 349-350.

[1048] Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe*, s. 213.

[1049] "Soprovoditelnaya Nepremennovo Sekreterya İmperatorskoy Akademii Nauk Akademika

Taslaktan anlaşıldığı üzere Filistin Cemiyetinin bilimsel çalışmalara yönelik faaliyetlerinin elinden alınarak kurulması öngörülen komiteye devredilmesi amaçlanmaktaydı. Filistin Cemiyetinden bilimsel çalışmalarda bulunma görevinin alınması ise, tüzüğün birinci maddesinde ifade edilen bilimsel ve hayırsever amaçlardan yoksun bırakılarak sadece misyonerlik (din ve ilahiyat ile sınırlama) kurumuna dönüştürülmesi anlamına gelmekteydi. Fakat kısa süre sonra Rusya için hızlı gelişen olaylar bu projenin tamamlanmasını engelledi. Öyle ki 1917, sadece Filistin Cemiyeti için değil bütün Rusya için tarihsel, toplumsal ve siyasi bir dönüm noktasıydı. Rusya'nın savaştaki kayıpları milyonların hayatlarıyla hesaplanırken ülke içinde büyüyen yıkım Rus halkının huzursuzluğunu da artırmıştı. Şubat Devrimi, II. Nikolay'ın tahttan çekilmesini sağlarken Ekim Devrimi Rusya'yı tümüyle değiştirdi. Öncelikle devrim, Rus Kilisesinin savaş boyu süren siyasi ütopyalarının yanı sıra Rus devletinde oynadığı role de son verdi. Diğer taraftan ise devrimin etkisiyle savaş sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimine dahil olamayan Rusya, bir zamanlar hâkimiyet kurmayı planladığı boğazlar ve İstanbul'un yanı sıra Suriye ve Filistin için söz sahibi dahi olamazken, kutsal toprakların akıbetine dair gelişmeler Rusya'daki çalkantılı siyasi olayların ortasında Rus halkı nezdinde fark dahi edilmemişti.[1050]

Bu gelişmelerden belki de en dikkat çekeni 2 Kasım 1917'de yayımlanan ve Filistin topraklarında Yahudiler için bir yurt vaat eden Balfour Deklarasyonu'ydu.[1051] Filistin'in geleceğini tümüyle değiştirecek olan bu gelişme, Filistin Cemiyeti nezdinde, buradaki Rus mevcudiyetine etkisi bağlamında endişeye neden olmuştu. Bu doğrultuda 10 Aralık 1917'de, Filistin Cemiyetinin konseyi "İngiliz hükümeti tarafından yakın zaman önce Yahudi Siyonist Devleti'nin yeniden kurulacağının ilanına dair (deklerasyondan sonra) Filistin'deki Rus bilimsel ve dinî çıkarlarının korunması meselesinin tartışılması" için, cemiyetin başkanı A. A. Şirinskiy-Şihmatov'un talimatıyla, Bilimsel Yayın ve Araştırma Birimi Başkanı V. V. Latışev'in idaresin-

S. F. Oldenburga Professoru V. N. Beneşeviçu", AVPRİ. f. 337/2, op. 873/1, del. 737, l. 1-2 ob; Lisovoy, *Dokumentı i Materialı I*, s. 366-367.

[1050] William Henry Chamberlin, *The Russian Revolution, Volume I, 1917-1918: From the Overthrow of the Tsar to the Assumption of Power by the Bolsheviks*, Princeton University Press, Princeton 1935, s. 73-99.

Leonard Stein, *The Balfour Declaration*, Simon and Schuster, London 1961, s. 461.

de toplanmıştı. Toplantıya fikir mütalaası yapmak üzere Yunan Edebiyatı Doktoru Akademisyen V. V. Latışev, Moskova Üniversitesinden Doçent P. V. Bezobrazov, Prof. N. N. Glubokovskiy, Prof. A. A. Dmitriyevskiy, Ermitaj Müzesi'nin eski müdürü akademisyen N. Ya. Marr gibi siyasi gelişmelerden kaygı duyan entelektüeller katılmıştı. Bu bağlamda katılımcıların Filistin'in akıbetine karşı yaklaşımları farklılık göstermekteydi. Bazı katılımcılar, Filistin'in Osmanlı idaresinde kalmasını, bazıları Hristiyan ve Arap nüfustan oluşan bir idareye verilmesini savunurken, prensipte Siyonistlerin yönetimine karşı çıkılmaktaydı. Hatta tartışma, Filistin'de Ortodoksluğun hamisi olan Rusya'nın kutsal topraklarda Yahudi Krallığı'nın canlandırılmasına rıza gösterip göstermeyeceği meselesine kadar gelmişti. Nihayet tartışma, Filistin'in siyasi akıbetinden ziyade İngiltere'nin Filistin siyasetinin bölgedeki Rus kültürel ve eğitimsel varlığının geleceğine etkisine, yani Filistin Cemiyeti için daha gerçek ve acil bir sorun üzerine yoğunlaşmıştı. Bu yöndeki kaygısını ifade etmek isteyen katılımcılar, toplantı sonunda hazırlanan raporun Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Petrograd'daki İngiltere ve Fransa elçilerine verilmesini kararlaştırdı. Lakin siyasi karışıklık ve kriz ortamında Filistin Cemiyetinin talepleri, Dışişleri Bakanlığı tarafından dikkate alınmamıştı.[1052]

Devrimle Yakın Doğu'daki idealleri yıkılan Filistin Cemiyeti için daha büyük yıkım, II. Nikolay ve ailesinden iki gün sonra cemiyetin başkanı Grandüşes Yelizaveta Feodorovna'nın Bolşevikler tarafından katli olmuştu. 1918'de Romanov ailesi üyeleriyle birlikte tutuklandıktan sonra Sibirya'da Alapayevsk'teki bir kömür madenine götürülen Grandüşes Yelizaveta, burada vurularak ölüme terk edilmişti. Daha sonra Amiral Kolçak'ın orduları tarafından bulunan grandüşesin cesedi, önce Çin'e sonra da Ocak 1921'de Kudüs'e getirilerek inşa sürecine iştirak ettiği Zeytin Dağı'ndaki Azize Mariya Magdalina Kilisesine defnedilmişti.[1053] 1921'de Filistin'de İngiliz manda yönetiminde vali yardımcılığı sırasında Filistin'e göçen Yahudilere karşı Arap ayaklanmalarını ve Kudüs Patrikliği meselelerini incelemek üzere görevli olan Sir Harry Luke, Grandüşes Yelizaveta'nın cenazesinin Kudüs'e ulaştığı ana şahit olmuştu. Luke, anılarında yer ayırdığı o anı şu şekilde tasvir etmişti:

[1052] Yamilinets, *Rossiya i Palestina*, s. 214-219.

[1053] Sir Harry Luke, *An Eastern Chequerboard*, Lovat Dickson Publishers, London, 1934, s. 196-197; Ayrıca bk. Robert Payne, *The Terrorists, The Story of the Forerunners of Stalin*, Funk & Wagnalls, New York, 1957, s. 340-341; Stavrou, *Palestine Society*, s. 288-289.

> Kudüs'te etkileyici çevrelerde düzenlenen görkemli ve gösterişli birçok merasime şahit oldum, ancak acınası uzun yolculuklarından sonra Kudüs düzlüklerindeki küçük tren istasyonuna gelen süslenmemiş iki ahşap tabutun varışı kadar dokunaklısını hiç görmedim. Ne görkem ne zenginlik vardı, büyük şahsiyetlerin cenaze törenleriyle özdeşleşen süslü koşum takımları da yoktu. İkisi de tam olarak aynı iki mutsuz kadının tabutları trenden kaldırılarak platforma konuldu, ağlayan Rus rahip hoş bir şekilde ilahi söylemeye başladı, ölü için duacılar ve küçük atlı alayı hüzünle ve kendi hâlinde Kutsal Rusya'nın hayatta kalan küçük parçalarından birine, Getsemani Bahçesi'ne doğru ilerlediler.[1054]

Luke'un ifadeleri, Filistin Cemiyeti özelinde Rusya'nın iç ve dış siyasetinde kapanan bir dönemin simgesel ve acıklı bir tasviridir. Devrim, Rusya İmparatorluğu'nu sonlandırırken, cemiyetin Mart 1917'de "İmparatorluk", 1918'da ise "Ortodoks" unvanlarını kaybetmesine de neden oldu. 1918'in sonbaharında Filistin Cemiyetinin başkanı Dük A. A. Shirinsky-Shikhmatov dahil bazı üyelerinin yurtdışına kaçması üzerine Ekim 1918'de, cemiyetin St. Petersburg'daki konseyi tarafından başkanlığa en yaşlı üye olan akademisyen V. V. Latışev (1918-1921) seçildi.[1055] Filistin Cemiyetinin vurguladığı "Ortodoks Şarkiyat Çalışmaları"nın tarihsel, siyasi ve ruhani yönelimiyle bir Ortodoks imparatorluğun bünyesinde faaliyet göstermek üzere tasarlandığı düşünüldüğünde, Ekim Devrimi dolaylı olarak cemiyetin bilimsel yönelimini ve potansiyelini de etkilemişti.[1056] Cemiyetin Rus Ortodoks Şarkiyatçılığı bağlamında bilimsel niteliği en yüksek yayın organı olan *Ortodoks Filistin Külliyatı* (*PPS*)'nın 1917'de 63'üncü ve son sayısı yayımlanmıştı.[1057] *İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti Haberleri* (*SİPPO*)'nin 1917'de imparatorluk unvanının çıkarıldığı 28'nci cildi, *Ortodoks Filistin Cemiyeti Haberleri* (*SPPO*),[1058] adıyla, 1926'da ise

[1054] Luke, *An Eastern Chequerboard*, s. 197; Ayrıca Yahudi yerleşimcilere karşı Arap ayaklanmalarını incelediği raporu için bk. Sir Harry Luke, *Palestine, Disturbances in May, 1921. Reports of the Commission of Inquiry With Correspondence Relating Thereto, Presented to Parliament by Command of His Majesty, October, 1921*, H. M. Stationery office, London 1921.

Cemiyete 1921-1928 arası F. İ Uspenskiy, 1918-1934 arası N. Ya. Marr başkanlık; 1934-1951 arasında ise İ. Yu. Kraçkovskiy vekâleten başkanlık yaptı.

[1056] Lisovoy, *Russkoe Duhovnoe*, s. 213-214.

A. İ. Papadopoulo-Keramevs, V. V. Latışev, "Sbornik Palestinskoy i Siriyskoy Agiologii Çast III", *PPS*, T XXI/Vıp. 3(63) (1917), ss. 1-102.

[1058] *SPPO*, T XVIII (Petrograd, 1917).

29'uncu ve son cildi *Rusya Filistin Cemiyeti Haberleri* (*SRPO*)[1059] adıyla yayımlanmıştı. Öte yandan İskenderiye'den Kudüs'e 1919'da dönebilen ve savaş ve devrimden dolayı finansal kaynaklarını yitiren Rus Ruhani Misyonu, Rusya'dan kaçan rahipler tarafından kurulan Yurtdışı Rus Ortodoks Kilisesine (Russkaya Pravoslavnaya Tserkov Zagranitsey) tabi olmuştu.[1060] Hem Rusya içindeki faaliyetleri askıya alınan Filistin Cemiyetinin hem de Moskova Patrikliği ile bağlantısı kopan Ruhani Misyonun Filistin'deki mülkleri İngiliz Manda yönetimi tarafından fiili olarak zapt edilmişti.[1061]

II. Dünya Savaşı sonrası SSCB'nin Yakın Doğu'ya karşı artan ilgisi, Sovyet idarecilerini savaş sırasında rejime sadakatini ispatlayan Rus Ortodoks Kilisesini tıpkı çarlık idarecilerinin yaptığı gibi Rus yayılmacılığının bir aracı olarak kullanmaya yönlendirdi. Bu bağlamda 1923'te Lozan Antlaşması ile ekümenik (evrensel) vasfını yitirmesine karşın, diğer Ortodoks kiliseler üzerinde Batı emperyalizminin önemli bir aracı olarak görülen yeni ismiyle Fener Rum Patrikliğinin yerine Moskova Patrikliğinin nüfuzunun tesisi amaçlanıyordu. Bu bağlamda devrimden sonra, Rus yardımlarından mahrum kalan Kudüs ve Antakya patrikliklerini, yerli unsurların huzursuzluğunu teşvik ederek İstanbul Rum Patriğinin etkisinden koparmayı planlayan Moskova Patriği Aleksey, 1945'te Şam ve Kudüs'ü ziyaret etmişti.[1062]

[1059] *SRPO*, T XXIX (Leningrad, 1926).

[1060] Devrim ve iç savaştan kaçan Rus rahipler, özellikle 1917'de Moskova Patrikliğinin yeniden tesisi sonrası patrik seçilen Tihon'un hapsedilmesi ve 1925'teki ölümü sonrası patrikliğin Bolşevik rejimine sadakatini reddederek Piskopos Antoniy Hrapovitskiy öncülüğünde Yurtdışı Rus Ortodoks Kilisesi adıyla patriklikten bağımsız kilise hiyerarşisi kurmuşlardır. Konuya dair detaylı bilgi için bk. Andrey V. Popov, "Russkaya Pravoslavnaya Tserkov Zagranitsey: Obrazovanie i Raskol (1920-1934 gg.)", *Novıy İstoriçeskiy Vestnik*, No. 12 (Moskova, 2005), s. 162-185; Ayrıca Rus Ortodoksluğundaki bölünmenin Kudüs'teki Rus Ruhani Misyonuna etkisine dair bk. D. V. Safonov, "İz İstorii Russkoy Duhovnoy Missii v Svyatoy Zemle v 1918-1957 gg.", *Sretenskiy Sbornik*, Vıp. 1. (Moskova, 2010), s. 266-324; N. N. Lisovoy, "Russkaya Duhovnaya Missiya v İerusalime: İstoriya i Duhovnoe Nasledie", *Bogoslovskie Trudı*, No. 35 (St. Petersburg, 1999), s. 36-51.

[1061] K. N. Yuzbaşyan, "Palestinskoe Obşestvo. Stranitsı İstorii", *İstroiçeskiy Vestnik*, No. 2(6) (Moskova, 2000), s. 102-140; Arhimandrit Nikodim, "İstroiya Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime", *Bogoslovskie Trudı*, No. 20 (St. Petersburg, 1979), s. 15-82.

[1062] II. Dünya Savaşından sonra Sovyet dış politikasının aracı olarak Moskova Patrikliğinin Fener Rum Patrikliği aleyhinde Yakın Doğu'daki Ortodoks patriklikler üzerinde etki kurma

**Görsel 35:** General Allenby Komutasında Britanyalı Askerlerin 1917'de Moskofya/Rus Yerleşkesindeki Geçit Töreni[1063]

İmparatorluk dönemi Rus siyasetinin devamı olan bu görünüm, doğal olarak Rus Ortodoks Kilisesi ile bağlantılı olan Filistin Cemiyeti ve Ruhani Misyonu yeniden gündeme getirdi. Bu bağlamda 1950'de SSCB Bilimler Akademisi bünyesinde faaliyetlere başlayan Rusya Filistin Cemiyeti, imparatorluk dönemindeki cemiyetin yasal varisi olarak kabul edildi. Rus Ortodoks Şarkiyatçılığı bağlamında bilimsel faaliyetleri yeniden teşvik edilen cemiyet, 1917'den sonra yayımlanmayan *Ortodoks Filistin Külliyatı* (*PPS*)'nın devamı olarak 1954'ten itibaren *Filistin Külliyatı* (*PS*)'nı yayımlamaya başladı. Yanı sıra hâlihazırda Kudüs'te Yurtdışı Rus Ortodoks Kilisesine bağlı Rus Ruhani Misyonu olmasına karşın, Moskova Patrikliğine bağlı Başrahip Leonid Lobaçev

faaliyetlerine dair bk. Harry J. Psomiades, "Soviet Russia and the Orthodox Church in the Middle East", *Middle East Journal*, Vol XI/No. 4 (Washington D.C., 1957), s. 371-381.

[1063] Allenby parade & investiture bk. Library of Congress, Prints & Photographs Online Catalog (PPOC), www.loc.gov/pictures/resource/matpc.08021/ Erişim Tarihi: 18.06.2020.

idaresinde Kudüs'e yeni bir Rus Ruhani Misyonu gönderildi. Aynı zamanda Sovyet hükümeti, 1948'de kurulan İsrail Devleti'ne uyguladığı baskıyla çarlık dönemi Filistin Cemiyeti ve Ruhani Misyonuna ait olan mülklerin büyük bir kısmının SSCB'ye devrini sağladı. Ancak SSCB, Rusya İmparatorluğu değildi ve Ortodoksluk, Sovyet dış siyasetinde kayda değer bir yer teşkil etmiyordu. Dolayısıyla çok geçmeden 7 Ekim 1964'te Kruşev idaresi, Filistin'de devralınan mülklerin tamamına yakınını Rus tarihyazımında "portakal antlaşması (apelsinovaya sdelka)" olarak bilinen 4,5 milyon dolarlık narenciye ve tekstil ürünleri karşılığında İsrail Devleti'ne sattı. Nihayetinde Yakın Doğu'daki çarlık dönemi Rus mirasının sahiplenilmesi ve Filistin Cemiyetinin tarihsel kimliğinin ve misyonunun iadesi Sovyetlerin dağılmasıyla mümkün olacaktı. Bu bağlamda ilk adım, 1992'de Rusya Federasyonu'nun Filistin Cemiyetine tarihsel isminin ve ülke içindeki ve dışındaki mülklerinin ve haklarının iadesi kararı oldu. Böylece Filistin Cemiyeti, kökten değişen Rus dış siyaseti çerçevesinde eski tüzüğüne oldukça yakın yeni tüzüğüyle faaliyetlerine başlayabilecekti.[1064]

### C. 'Filistin Cemiyetli' Araplar ve "Arap Rönesansı"

1914'te Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne düşman cephenin safında savaşa girmesi, Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin ilga edilmesine neden olmuştu. 1917'de ise Ekim Devrimi Filistin Cemiyetinin özel önem verdiği boğazlar ve kutsal toprakların paylaşımına yönelik geleneksel Rus rüyalarının hayata geçirilmesini engellediği gibi cemiyetin temsilcilerinin tasfiyesini ve faaliyetlerinin askıya alınmasını beraberinde getirmişti. Filistin Cemiyeti özelinde Rusya İmparatorluğu'nun Suriye ve Filistin siyasetinin bütün kazanımlarını ortadan kaldıran bu gelişmeler, Sovyet rejiminin Yakın Doğu'ya karşı ilgisizliğinden dolayı, doğal olarak eğitim faaliyetleri aracılığıyla Arap Ortodokslarla kurulan ilişkilerin de kopmasına neden olmuştu. Ancak bu durum, 1917 sonrası Suriye ve Filistin'e yönelik Rus kültürel etkisinin sona erdiği anlamına da gelmiyordu. Zira Rus eğitim faaliyetlerinin diğer bir boyutunu oluşturan Filistin Cemiyetinin okullarından mezun olup eğitimlerine

[1064] Konuya dair detaylı bilgi için dair bk. A. O. Tamazişvili, "Rossiyskoe Palestinskoe Obşestvo i Perspektivı evo Rabotı", *Neizvestnıe Stranitsı Oteçestvennovo Vostokovedeniya*, (Moskova 1997), s. 142-150; N. N. Lisovoy, "Palestinskoe Obşestvo", *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, T XXV (Moskova, 2014) s. 147-149.

Rus üniversitelerinde ve ilahiyat akademilerinde devam eden Arap Ortodoks öğrenciler bu dönemde, dolaylı olarak Suriye ve Filistin'e Rus kültürel etkisini taşımaya devam ettiler. Filistin Cemiyetinin ardında bıraktığı beşerî miras olan Arap Ortodoks ruhbanlar ve entelektüeller, Arap Ortodoks dinî hayatına, kültürüne ve edebiyatına sundukları katkılarla doğal olarak Arap milliyetçiliğinin de gelişimine etki edeceklerdi.

Suriyeli ve Filistinli Arap Ortodokslar özelinde, eğitim için Rusya'ya gidilmesinin döneme özgü nedenleri vardı. Öncelikle XIX. yüzyıla gelindiğinde Suriye ve Filistin'deki Kudüs ve Antakya Patrikliği bünyesinde kadim ilahiyat okulları çoktan çökmüştü. Bu çöküşle eşzamanlı olarak Rusya, Ortodoks ilahiyat eğitiminin yanı sıra Ortodoks tarihi ve kültürü üzerine çalışmaların yapıldığı merkez hâline gelmişti. Kiev, Moskova, Kazan ve St. Petersburg ilahiyat akademileri Arap öğrencilerin yoğun olarak eğitim aldığı kurumlar olarak öne çıkmaktaydı. Ancak Filistin Cemiyeti üzerinden gerçekleştirilen Arap öğrenci hareketliliği, tek başına eğitim alma süreci değildi. Zira bu hareketlilik, 1850'lerden itibaren Moskova Slav Yardımlaşma Komitesi ve daha sonra St. Petersburg Slav Yardımlaşma Cemiyeti üzerinden Bulgarlar, Sırplar ve Karadağlıların Rusya'da öğrenimlerinin fonlanması suretiyle Balkanlara Rus etkisini taşıma siyasetinin, Filistin Cemiyeti üzerinden Suriye ve Filistin'e uyarlanmış hâliydi. Kaldı ki Suriye ve Filistin bağlamında, XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupalı güçlerin kutsal yerler üzerinden giriştiği hâkimiyet mücadelesi, yüzyılın sonuna doğru yerini okullar üzerinden nüfuz mücadelesine bırakmıştı. Dolayısıyla bu öğrenci hareketliliği, bu nüfuz rekabetinin bir ürünüydü. Bu durum 29 Ağustos 1911'de *Millet ile Musahabe (Hikmet)* adlı İstanbul gazetesinde "Kazan'da 'Duhovni' (İlahiyat) Akademyası ve Suriyeli Talebe" başlıklı bir yazıda, Rus ilahiyat akademilerinde eğitim gören Arap öğrencilere dikkat çekilerek Rusya'nın Suriye ve Filistin'e yönelik nüfuz siyasetine dair şu ifadelerle yer almaktaydı.

> Bu mühim bir Hristiyan medrese-i dînîyesidir. Bu def'a programına Tatar, Kırgız, Başkırd, Çuvaş, Çirmiş gibi Türk 'a'ilesine mensûb akvâmın etnografyalarıyla sarf ve nahivleri tedrîsâtı ilâve idilmişdir. Bu medrese müdîriyyeti, 'Arabca tedrîsâtına ve bâ-husûs Suriyeli Hristiyan 'Arablardan talebe celbine fevka'l-'âde ehemmiyet vermektedir. Bu sene medrese-i mezkûreye altı Suriyeli Hristiyan çocuğu celb itmişdir. Bunlar medreseyi ikmâl ittikden sonra papas olacaklar ve Suriyeye

daha doğrusu Kudüs havâlîsine gönderileceklerdir. Bundan maksad ise meydândadır. Medrese-i mezkûre idâresi, Rus terbiyesi alacak olan genç papasların, mensûb oldukları Hristiyan'Arabların arasında Rusya nüfûz ve menâfi'ine hıdmet itmeleridir.[1065]

Bu ifadelerde, Suriyeli ve Filistinli Arap öğrencilere, Rus ilahiyat akademilerinde eğitim verilmesinin, bölgeye yönelik Rus nüfuz siyasetinin bir parçası olduğu açıkça vurgulanmıştı. Bu vurgu, birçok boyutu olan bu hareketliliğin döneme özgü yerinde bir tespitiydi. Bu bağlamda Suriye ve Filistin'den Rusya'ya eğitim almak için giden ve Rusya'nın etkisini bölgeye taşıyan öğrenciler dönemsel olarak iki gruba ayrılmaktaydı. 1850'lerden 1880'lere kadar olan ilk grup, Kudüs ve Antakya patrikliklerinin çeşitli girişimleriyle Rusya'ya gönderilen öğrencilerden oluşmaktaydı. Kutsal Sinod tarafından sağlanan burslarla Rus ilahiyat akademilerinde eğitim alan bu öğrenciler, hayatlarına ruhban olarak devam etmişlerdi.[1066]

Rus ilahiyat okullarında eğitim gören Antakya Patrikliğinden Spiridon Abuta, ilk Arap Ortodoks öğrencilerdendi. Abuta, 1850'de Antakya Patriği Metodios'un İstanbul Rus Elçisi V. P. Titov aracılığıyla Moskova Piskoposu Filaret'e ricası üzerine Moskova İlahiyat Akademisine kabul edildi. Akademideki eğitimi sırasında Rusçayı iyi bilmemesinden kaynaklanan birçok sorun yaşamasına rağmen, 1856'da mezun olarak Suriye'ye döndü, fakat kısa süre sonra hayatını kaybetti.[1067] Antakya Patriği Yeroteos'un himayesinde Rusya'ya eğitim için gönderilen Suriyeli rahip Agapiy Agapit ise bir sonraki ve daha dikkat çekici Arap Ortodoks öğrenciydi. Agapit, 1853'te Moskova İlahiyat Seminaryasından, 1857'de ise St. Petersburg İlahiyat Akademisinden mezun olduktan sonra, memleketine dönerek Antakya Patrikliği Urfa (Edessa)

[1065] "Kazan'da 'Duhovni' Akademyası ve Suriyeli Talebe", *Millet ile Musahabe (Hikmet)*, C I/S. 5 (İstanbul, 1911), s. 3.

[1066] Bu öğrencilere zorunlu hizmet şartıyla Kutsal Sinod tarafından Rus ilahiyat akademileri üzerinden burslar sağlanmaktaydı. Bu bağlamda 1909 tarihli Kutsal Sinoddan Kiev İlahiyat Akademisine gönderilen belgede, Rus ilahiyat akademilerine kabul edilen Suriyeli öğrencilerin mezuniyet sonrası ülkelerine dönerek Antakya Patrikliğinde hizmet etmeleri gerektiği, ülkelerine dönmemeleri ya da bunun yerine Rus Kilisesinin ilgili birimlerinde hizmette bulunmamaları durumunda, Kutsal Sinod tarafından öğrencilik yıllarında sağlanan bursların tümünü geri ödemek zorunda oldukları kendilerine bildirilmiştir. Bk. TsGİAU. f. 711, op. 3, d. 3184.

[1067] Suhova, "Duhovno-Uçebnıe Kontaktı", s. 39.

piskoposu oldu.[1068] Yaşamının sonraki yıllarında da Rusya ile bağlarını koparmayan Agapit, Antakya Patrikliği alanındaki Arap Ortodoks cemaati için Rusya'da yardım toplama faaliyetlerinde bulundu.[1069]

Şam ve İstanbul patriklik okullarında eğitim alan Gerasim Yared, 1865'te Moskova İlahiyat Seminaryasından, 1869'da ise St. Petersburg İlahiyat Akademisinden mezun oldu. Aynı yıl çıkarılan yeni İlahiyat Akademileri Tüzüğünün, ilahiyat akademilerine bünyelerinde özel-doçent (*privat-dotsent*) bulundurma imkânı vermesi, Yared için dönüm noktası oldu. Yared, ders verme yetkisine (*pro venia docendi*) sahip olabilmek için "Bizans İmparatorluğu Devlet Sisteminin Bileşenleri Üzerine (O Sostavnıh Çastyah Gosudarstvennovo Stroya Vizantiyskoy İmperii)" başlıklı tez ve "Justinian'ın Saltanatı Üzerine (O Tsarstvovanii Yustiniana)" ve "İkonoklastik Zümrenin Siyasi İlkeleri Üzerine (O Politiçeskih Printsipah İkonoborçeskoy Partii)" konulu deneme dersleri verdikten sonra St. Petersburg İlahiyat Akademisinde Bizans Tarihi özel-doçenti olarak atandı. Sonraki altı yıl boyunca Bizans Tarihi dersleri vermesinin yanı sıra Yared, 1872'de St. Petersburg İlahiyat Akademisi yönetimine Bizans'ta yaşanan dinî ayrışmaların iç siyasi mücadelelerle yakın ilişkisini kurduğu "Bizans İmparatorluğu'ndaki Siyasi Hiziplerin İlişkilerinin Tarihi Bağlamında İstanbul Patriği Aziz Fotios ve Çağdaşlarının Değerlendirilmesi" (Otzıv o Svyatom Fotii, Patriarhe Konstantinopolskom, evo Sovremennikov, v Svyazi s İstoriey Politiçeskih Partiy Vizantiyskoy İmperii) başlıklı master tezini sundu. Yared, 1876'da başrahipliğe yükseltilerek Pskov ve Riga ilahiyat seminaryalarının müdürlüğünü yaptıktan sonra 1883'te Patrik Nikodimos'un davetiyle Kudüs'e gitti. Nikodimos'un 1885'te Antakya patriği seçilmesinden sonra 1889'da Silifke (Seleukia) Piskoposu olarak atanan Yared, 1897'de Antakya patrikliğine aday olmasına karşın patrikliğe Lazkiye Piskoposu Meletios seçildi.[1070]

[1068] Ye. M. Kopot, "Mitropolit Agapiy Edesskiy: 'Russkiy Vospitannik' i Tipiçnıy Monah-Levantiets vtoroy polovini XIX veka", *Vestnik Moskovskovo Gorodskovo Pedagogiçeskovo Universiteta*, No. 2 (12) (Moskova, 2013), s. 75-86.

[1069] Agapit'in 1868'deki mektubu üzerine Osmanlı'daki Arap Ortodokslara yardım toplanması yönünde Kiev valiliğinin genelgesi için bk. TsGİAU. f. 707, op. 87, d. 5284.

[1070] İ. İ. Sokolov, "Selevvkiyskiy Mitropolit Gerasim Yared" *Vizantiyskiy Vremennik*, T VII/Vıp. 1 (St. Petersburg, 1900), s. 306-307.

Şamlı Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak Beyrut'ta doğan Rafail Havavini (1860-1935), Rusya'da eğitim alan en ilginç kişiliklerdendi. Şam Patriklik Okulunu bitiren Havavini, Türkçe ve Arapça eğitmeni olarak patriklik bünyesinde hizmet ettikten sonra Heybeliada Ruhban Okulunda ilahiyat öğrenimi alarak 1886'da mezun oldu. Suriye'ye dönerek Antakya Patrikliğinde iki yıl vaiz olarak çalıştıktan sonra Patrik Gerasimos'un saygısını kazanan Havavini, teolojiye ilgisinden dolayı 1888'de Kiev İlahiyat Akademisine girdi ve 1889'da Patrik Gerasimos'un talebi üzerine akademinin rektörü rahip Silvestr tarafından keşiş olarak kutsanarak Moskova'daki Antakya Elçilik Kilisesinin müdürlüğüne atandı.[1071] Buradaki faaliyetleri sırasında 1891'de Antakya Patriği Gerasimos'un Kudüs patrikliğine atanmasından sonra Havavini, Antakya kilisesini "yabancı" (Rum) ruhbanlardan arındırarak "yerli" (Suriyeli Arap) ruhbanların idaresine vermek arzusuyla Antakya piskoposlarına ve yetkin şahsiyetlere mektuplar gönderdi ve Rus basınında makaleler yayımladı.[1072]

Ancak çabaları sonuçsuz kalan Havavini, Antakya patrikliğine seçilen (Rum) Spiridon'a hizmeti reddederek Rus gazetelerinde Rum karşıtı makaleler yayımlamaya devam etti. Bunun üzerine İstanbul, Antakya, İskenderiye ve Kudüs Rum patriklikleri, İmparator III. Aleksandr'dan Havavini'nin makalelerinin Rus gazetelerinde yayımlanmasının yasaklanmasını talep ettiler. Bu gelişme üzerine Antakya Patrikliği yetki alanından Rus Kilisesi yetki alanına geçerek Rusya'da kalan Havavini, Kiev İlahiyat Akademisinde yarım kalan eğitimine devam ettiği sırada Kazan İlahiyat Akademisine Arapça öğretmenliği eğitimi almak için gönderildi. 1895'te ise Suriye Ortodoks Yardımlaşma Cemiyeti tarafından Arap Ortodoks cemaatine dinî hizmette bulunması için New York'a davet edildi. Buradaki hizmeti sırasında Ortodoks cemaat için Arapça kaleme aldığı kitapların yanı sıra Kuzey Amerika Rus Ortodoks Kilisesi Piskoposluğuna aktif olarak yardım etti. 1896'da Filistin Cemiyetinin asli üyeliğine seçilmesinin ardından, 1898-1907 arası Kuzey Amerika Rus Piskoposu Tihon Bellavin'in, 1903'te Rusya'ya seyahati sırasında Kutsal Sinod nezdinde girişimleriyle 1904'te Havavini, Brooklyn Piskoposu olarak kutsandı.

Rafail Havavini'nin Kiev İlahiyat Akademisinin birinci sınıf öğrencisiyken Antakya Patriği Gerasimos'un talebi üzerine Moskova'daki Antakya Elçilik Kilisesinin müdürü olarak atanmasına dair 1889 tarihli belge için bk. TsGİAU. f. 711, op. 3 d. 1928.

[1072] Bunlardan 31 Ocak 1895'te Osmanlı'nın St. Petersburg Elçiliğinden padişaha gönderilen *St. Petersburg Gazetesi*'nden ekli tercüme için bk. BOA. Y. A. HUS. 320/122.

Slavca ve Arapça aidiyet yemini ederek piskoposluğa atanan Havavini, hem Rus kilisesine hem de kendi Arap Ortodoks cemaatine bağlı bir şekilde yirmi yıl boyunca ABD'de bu görevde hizmetini sürdürdü.[1073]

Rusya'da eğitim alan ve belki de Havavini'nin hayalini gerçekleştiren, yani Antakya patriği olarak Rusya'nın etkisini en üst makamdan Suriye'ye taşıyan şahsiyet Aleksandr Tahhan oldu. Buna göre 1897'de Heybeliada Ruhban Okulunda ve 1901'de Kiev İlahiyat Akademisinde teoloji okuyan Tahhan, (1869-1958) 1901'de Moskova'daki Antakya Elçilik Kilisesinin müdürlüğüne atandı. Bu görevindeki üç yılı boyunca Kutsal Sinodun resmî yayın organı *Tserkovnıye Vedomosti* dergisinde çalıştı ve dönemin değişen şartlarında Havavini'den farklı olarak Antakya Patrikliğinde birçok üst düzey görevde bulunduktan sonra 1931'de patrik oldu. Böylece hem Rum hem de Rus ilahiyat öğreniminden geçen bir Arap Ortodoks nihayet Antakya Patrikliğinin idaresini devralmış oldu.[1074] Hatta Mayıs 1945'te Şam'ı ziyaret eden Moskova Patriği Aleksey'in Patrik Tahhan ile görüşmesi, II. Dünya Savaşı sonrası Sovyetlerin Yakın Doğu'ya ve daha özelde Suriye'ye dönüşünün önemli sembollerinden oldu.[1075]

Filistin Cemiyetinin okullarından mezun olduktan sonra sağlanan burslarla Rusya'da eğitimlerine devam eden Suriyeli ve Filistinli Arap Ortodokslar, Rusya'nın etkisini bölgeye taşıyan ikinci öğrenci grubunu oluşturmaktaydı. Zira 1880'lerden itibaren Suriye ve Filistin'den Arap Ortodoks öğrencilerin Rusya'ya eğitim almaya gidişleri sistematik bir hâl almaya başlamıştı. 1882'de kurulan Filistin Cemiyeti, 1887'de Suriyeli ve Filistinli öğrencilerin Rus ilahiyat okullarına düzenli olarak gönderilebilmesi için bir burs sistemi kurulmasına karar verdi. Bu doğrultuda hedef kitle 1886'da 20 öğrencisiyle açılan Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryasının en başarılı mezunları oldu. Filistin Cemiyeti tarafından Rusya'ya gönderilen her ilahiyat seminaryası öğrencisine yıllık 175 ruble, her ilahiyat akademisi öğrencisine yıllık 350 ruble burs ayrılırdı.[1076] Bu

[1073] "Avavini (varyiant: Havavini) Rafail Mihayloviç, Episkop Bruklinskiy (Nyu-York) Rafail", *Biografiçeskiy Slovar Vıpusknikov Kievskoy Duhovnoy Akademii: 1819-1920*, T 1, (Kiev, 2014), s. 35-37; Suhova, "Duhovno-Uçebnıe Kontaktı", s. 45-47.

[1074] Suhova, "Duhovno-Uçebnıe Kontaktı", s. 47.

[1075] Psomiades, "Soviet Russia", s. 374.

[1076] N. Yu. Suhova, "Arabskaya Koloniya v Kieve: Stipendiatı İPPO v Kievskoy Duhovnoy

paranın bir kısmı okula diğer bir kısmı ise öğrenciye verilirken, yazları memleketine gitmek isteyenlere de ek olarak 50 ruble tahsis edilirdi.[1077]

Mezuniyetleri sonrası farklı mesleklerde hayatlarını sürdüren bu öğrencilerin genel olarak tamamı edebiyat ve tercüme çalışmaları yaparken, bunlardan bir kısmı memleketleri Suriye ve Filistin'de öğretmen olmuş, diğer bir kısmı ise ilahiyat akademileri ve üniversitelerde akademik kariyerlerine devam etmişlerdir. Elbette Filistin Cemiyetinin okullarından mezun olduktan sonra farklı eğitim kurumlarında eğitimlerine devam ederek önemli çalışmalar yapan Araplardan da söz etmek gerekir. Rusya'nın himayesinde serpilen, Suriye ve Filistin Arap Ortodoks cemaatinin bu aydın temsilcilerini eserleriyle de beraber 'Filistin Cemiyetli' saymak yerinde olacaktır. Rus ilahiyat akademilerinin arşivlerinde Suriye ve Filistin'den gelen Arap Ortodoks öğrencilere dair bilgilerin çokluğu, bu öğrencilerin sayısının düşünülenden çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Ancak kültürleme araçları olarak Rus eğitim kurumlarının, bu öğrencilerin zihniyet yapılarının oluşumundaki etkisini anlamak adına, bunlar arasından öne çıkan şahsiyetleri ele almak uygun görülmüştür.

Şam yerlisi İskender Cebrail (Aleksandr Gavriloviç) Kezma, bu gruba girmese de Filistin Cemiyetinin okullarında öğretmenlik ve idarecilik kariyeri ile bu bağlamda belirtilmesi gereken bir şahsiyettir. 15 yaşında Rusya'ya giden Kezma, 1881'de St. Petersburg İlahiyat Seminaryasından mezun olduktan sonra Moskova İlahiyat Akademisine başvurmuş; fakat akademiye giriş için yeterli bulunsa da kendisine sağlanan devlet bursunda sorun yaşanmıştı. Bunun üzerine 1883'te Rus vatandaşlığı almasına karşın Kezma, hemen sonrasında akademiden ayrıldı. Bu sırada yeni kurulan Filistin Cemiyetinden kutsal topraklarda cemiyetin temsilciliği teklifini kabul eden Kezma, kısa bir süre sonra Ortodoks köy okullarındaki eğitim hayatına dair bilgi toplamak için Filistin'e gönderildi. Kezma, önce Celile'deki okulların idaresine, daha sonra Beyrut'ta bir okulda öğretmenlik görevine ve nihayet 1886'da Hitrovo'nun tavsiyesi üzerine Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryasının müdürlüğüne getirildi. Kezma, Arap Ortodoks çocuklar için hazırladığı ders kitaplarıyla, araç-gereçlerle ve

Akademii (1887-1918)", *TKDA*, No. 17 (Kiev, 2012), s. 185-186.

[1077] 1898'de Kazan İlahiyat Akademisinde eğitim alan Suriyeli öğrencilerden Yu. Halebî ve A. Balmanu'nun memleketlerine seyahatleri için yol ödeneğine dair dilekçeleri için bk. NART. f. 10, op. 1 d. 9944.

özel yöntemlerle eğitimi yaratıcı bir süreç hâline getirerek Filistin'de cemiyetin eğitim sisteminin en önemli figürlerinden biri oldu.[1078]

Filistin Cemiyetinin Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryasından mezun olan Panteleymon Krestoviç Juze (Bandali al-Cauzi) (1870-1942), Kazan İlahiyat Akademisinde yaptığı çalışmalarla bu bağlamda en dikkat çeken şahsiyetlerdendir. Juze, 1889'da başladığı Moskova'daki Vifanskiy İlahiyat Seminaryasını 1892'de bırakarak Moskova İlahiyat Akademisine başladı. Moskova İlahiyat Akademisinde eğitim aldığı üç yıldan sonra İslam dini ve tarihine karşı ilgisini keşfederek buradan ayrıldı ve Kazan İlahiyat Akademisine başladı. 1896'da Kazan İlahiyat Akademisinden mezun olduktan hemen sonra Profesör Mihail Aleksandroviç Maşanov'un (1852-1924), akademi yönetimine verdiği dilekçeyle Juze'nin Arap Dili Bölümünde kalmasını talep etmesi üzerine Juze, akademide Arapça ve Fransızca dersleri vermeye başladı. Aynı zamanda bilimsel çalışmalarına başlayan Juze, 1897 yazında master çalışması için Mısır'a seyahat ederek Kahire'de Arapça elyazmaları üzerine araştırma yaptı. 1899'a gelindiğinde Juze, VIII. yüzyılda Arabistan ve Basra'da ortaya çıkan itikadi İslam hareketi olan Mutezile'yi incelediği "Mutezile: İslam Alanında Dogmatik-Tarihsel Bir Araştırma (Mutezilitı: Dogmatiko-İstoriçeskoe İssledovanie v Oblasti İslama)" başlıklı master tezini savundu. Bilim çevrelerinde geniş yankı bulan çalışmasıyla Juze, 300 rublelik Makaryevskiy ödülüne layık görülmesinin yanı sıra aynı yıl Rus vatandaşlığına kabul edildi. Aynı hızla çalışmalarına devam eden Juze 1903'te *Rusça-Arapça Sözlük* (*Polnıy Russko-Arabskiy Slovar*) adıyla XX. yüzyılın ortalarına kadar Arapça öğretiminde kullanılacak olan iki ciltlik Rusça-Arapça sözlük yayımladı. Juze, bilimsel makalelerini *Pravoslavnıy Sobesednik*, *SİPPO*, *Tserkovno-Obşestvennaya Jizn* ve diğer Rus ilahiyat dergilerinde ve ayrıca filoloji ve edebiyat çalışmalarını *Al-Hilal*, *Al-Muktataf*, *Markan-Najah*, *Al-İhram* gibi Arap dergilerinde yayımladı.[1079]

1907 yazında Kazan İlahiyat Akademisi öğrencileri, akademinin rektörü Piskopos Aleksey ve Juze öncülüğünde Aynaroz ve Filistin'e hac seyahati gerçekleştirdi. Arapça ve Türkçe bilgisinin yanı sıra Filistin'in yerlisi olarak

[1078] Suhova, "Duhovno-Uçebnıe Kontaktı", s. 41-42.

[1079] M. A. Kostryukov, M. Z. Habibullin, "Panteleymon Krestoviç Juze: Jiznennıy put i Nauçnoe Nasledie Vidnovo Predstavitelya Kazanskovo Vostokovedeniya", *İzvestiya Altayskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, No. 4-2(64) (Bernaul, 2009), s. 95-96.

yerel kanun ve geleneklere de hâkim olan Juze, hac seyahatinin her aşamasında bulundu.[1080] Juze, 1909-1910 yıllarında Doğu'ya ikinci bilimsel amaçlı seyahatini gerçekleştirerek Kudüs, Şam, Beyrut kütüphanelerinde nadir Arapça ve Rumca elyazmaları üzerine çalışmalar yaptı ve El-Ezher'de derslere katıldı. Bu seyahati, Juze'nin sonraki çalışmaları için bilimsel kaynak sağlamasının ötesinde Rusya'daki şarkiyatçılığın geleceği için önemli bir kazanım oldu.[1081] 1916'da Juze, akademiden ayrılarak Kazan Üniversitesi Hukuk Fakültesinde özel doçent unvanıyla İslam Hukuku dersleri vermeye başladı.[1082] Juze, devrimden sonraki hayatına ve bilimsel faaliyetlerine ailesiyle birlikte taşındığı Azerbaycan'da Bakü Üniversitesinde devam etti. Arapça ve Fransızcanın yanı sıra Türkçe, İngilizce, Almanca ve Yunanca (eski ve yeni) bilen ve 1921'de Arap Dili ve Edebiyatı doktorası alan Juze, aynı bölümde 1937'ye kadar profesör olarak çalıştı. Ayrıca Azeraycan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Dekanlığı, Yakın Doğu Halklarının Etnografyası ve Tarihi kürsüsü başkanlığı görevlerinde bulundu. Juze Bakü'de, devrim sonrası Sovyet Rus idaresinin ideolojik dönüşümünün etkisiyle, Kazan'daki İslam çalışmaları, İslam hukuku ve Hristiyanlıkla ilişkisi vb. alanlarda bilimsel çalışmaları zoraki terk ederek Azerbaycan tarihi ve Ortaçağda Mavera-yı Kafkasya gibi konuların yanı sıra tercüme faaliyetlerine yoğunlaştı. Juze, İslam dinindeki fikir akımlarını incelediği *İslam'da Fikir Akımlarının Tarihinden* (*İz istorii İdeynıh Teçeniy v İslame*) başlıklı ünlü eserini ise 1928'de Kudüs'te yayımlamak zorunda kaldı.[1083]

[1080] Seyahate dair kaleme alınan notlar 1908'de yayımlanmıştır. Bk. *Putevıe Zametki Palomnikov-Studentov Kazanskoy Duhovnoy Akademii (Ekskursiya po Blijnemu Vostoku Letom 1907 g.)*, Tsentralnaya Tipgrafiya, Kazan 1908; Ayrıca Kazan İlahiyat Akademisi öğrencilerinin Osmanlı Doğusuna seyahatleri için hazırlıklara dair 1906 tarihli belge için bk. NART. f. 10, op. 1. d. 10762.

Fransızca okutmanı ve kadrosuz Arapça stajyeri Juze'nin bu seyahatinde bilimsel çalışmalar için görevlendirmesine dair 1909 tarihli belge için bk. NART. f. 10, op. 1, d. 10917.

[1082] Juze'ye dair kapsamlı bir çalışma için bk. Tamara Sonn, *Interpreting Islam: Bandali Jawzi's Islamic Intellectual History*, Oxford University Press, New York 1996; Ayrıca M. A. Kostryukov, M. Z. Habibullin, *Kazanskoe Vostokovedenie XIX - pervoy polovını XX vv.: P. K. Juze*, İzdatelstvo Yaz, Kazan 2012.

[1083] M. A. Kostryukov, *Juze Panteleymon Krestoviç (1870-1942): Naucno-Pedagogiçeskaya i Obşçhestvennaya Deyatelnost*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Tatarskoy Gosudarstvennıy Gumanitarno-Pedagogiçeskiy Universitet, 2010.

Tevfik Cebrail (Gavriloviç) Kezma (1882-1958), ağabeyi İskender Cebrail (Aleksandr Gavriloviç) Kezma gibi ileri ilahiyat eğitimini Rusya'da aldı. 1882'de Şam'da doğan Kezma, Rusya'daki eğitiminden sonra ağabeyinin müdür olduğu cemiyetin erkek öğretmen seminaryasının bulunduğu Nasıra'ya ailesiyle birlikte yerleşmişti. 1892'de Nasıra'da seminarya eğitimine başlayan Kezma, dört yıllık öğrenimin ardından cemiyetin burslu öğrencisi olarak Kiev İlahiyat Seminaryasına gönderildi. Buradaki altı yıldan sonra cemiyetin sağladığı bursla 1902-1906 yılları arasında Kiev İlahiyat Akademisine kaydoldu. Buradan mezun olduktan sonra 1907'de Rus vatandaşlığı alan Kezma, Kiev'deki İmparatorluk Aziz Vladimir Üniversitesi rektör yardımcılığı görevine başladı. 1907'de Kiev Ticaret Enstitüsü Eğitim Komitesine Arapça ve Türkçe öğretmeni olarak seçildi, 1914'te ise enstitü tarafından Farsça öğrenmesi ve dönüşünde eğitimini verebilmesi için İran'a gönderildi. Fakat I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla eğitimine ara vermek zorunda kalan Kezma, 1918 itibariyle Kiev'de Yakın Doğu Enstitüsünde (daha sonra Uluslararası İlişkiler Enstitüsü adıyla) Arapça ve Türkçe dersleri vermeye başladı. 1920-1930 arasında A. E. Krımskiy tarafından idare edilen Ukrayna Bilimler Akademisine bağlı Arap-İran Filolojisi Bölümünde çalıştı. Burada, Kezma çoğunlukla Krımskiy tarafından XIX. yüzyılın sonralarında Suriye ve Lübnan'da derlenen Arap elyazmaları, halk hikâyeleri, atasözleri ve deyimlerinin tercümesiyle uğraştı. Ayrıca Ukrayna Şarkiyat Çalışmaları Bilimsel Kurumu Kiev Şubesinin temsilciler başkanı oldu. 1928'de burada verdiği başlangıç düzeyinde Arapça dil bilgisi dersleri için *Popüler Düzeyde Arap Dilinin Elementeri Temelleri (Elementernıye Osnovı Arabskovo Yazıka v Populyarnom İzlojenii)* adıyla ders kitabı hazırladı. En çok değer atfedilen bu eseri, Sovyetler devrinde Arap dilinin öğretiminde yegâne ders kitabı oldu. Ayrıca Krımskiy ile beraber Ukrayna şarkiyatçılığının oluşumunda ve Ukrayna şarkiyatçılık okulunun kurulmasında önemli rol oynadı. Ancak babası geçmişte Osmanlı memuru olduğu için 1930'da görevinden uzaklaştırılan Kezma, 1938-1939'da Sovyet idaresi tarafından tutuklanmasına karşın Stalin teröründen kurtulmayı başardı ve 1939 itibariyle Şevşenko Kiev Devlet Üniversitesinde çalışmaya başladı. Nihayet Rusça, Slavca, Rumca, İbranice, Latince, Türkçe ve Farsça bilgisiyle 1948'de Şevşenko Kiev Devlet Üniversitesi bünyesinde Arap Filolojisi profesörü olan Kezma, 1958'deki ölümüne kadar burada Arap Filolojisi dersleri verdi.[1084]

[1084] "Kezma Taufik Cabrail (Gavriloviç)", *Biografiçeskiy Slovar Vıpusknikov Kievskoy Duhovnoy Akademii: 1819-1920*, T II (Kiev, 2015), s. 47-48; A. P. Kovalevskiy, "Taufik Gavriloviç

Rus okullarından yetişmiş ünlü bir kadın şarkiyatçı olan Gülsüm Ode-Vasiliyeva (1892-1965), profesör unvanı alan ilk Filistinli kadındır. 1892'de Nasıra'da doğan ve Filistin Cemiyetinin Beyt Cala Kız Öğretmen Seminaryasında eğitimine başlayan Ode-Vasiliyeva, 1908'deki mezuniyetinden sonra aynı seminaryada öğretmen olarak çalışmaya başladı. 1913'te Nasıra'da tanıştığı cemiyetin Rus doktorlarından İ. K. Vasiliyev ile evlenen Ode-Vasiliyeva, 1914'te kocasıyla birlikte Rusya'ya seyahat ettiği sırada savaşın başlamasıyla Rus ordusunda hemşire olarak hizmet etmeye başladı. 1924'te dul kalan Ode-Vasiliyeva, ünlü şarkiyatçı İ. Yu. Kraçkovskiy'in yardımıyla Leningrad Doğu Dilleri Enstitüsünde (1928'den sonra Leningrad Tarih, Felsefe ve Dilbilim Enstitüsü) Arapça öğretmenliği yapmaya başladı, 1939-1941 yılları arasında ise Leningrad Devlet Üniversitesinde dersler verdi. 1943'te Moskova'ya taşınarak Moskova Devlet Üniversitesinde Arap dili ve edebiyatı derslerine giren Ode-Vasiliyeva, burada Arap tarihi ve kültürünü çalışmak isteyen birçok Sovyet tarihçisini yetiştirdi.[1085]

Filistin Cemiyetinin okullarından sonra Rus ilahiyat okulları ve üniversitelerinde eğitim gören Arap Ortodokslar, edebî faaliyetleriyle modern Arap edebiyatının oluşumunda da büyük rol oynamışlardı. Zira XIX. yüzyıl, Müslüman ve Müslüman olmayan Araplık açısından Avrupa dillerine *Arap Rönesansı* olarak çevrilen Al-Nahda hareketinin, yani Arap kültürel ve edebî yeniden doğuşunun olgunlaştığı bir dönemdi. Dolayısıyla bu hareket, Arapların içinde bulunduğu şartlara ve idarecilerin politikalarına yönelik toplumsal eleştirilerin geçmiş yüzyılların süslü edebî tarzı ile değil gerçekçi, basit ve toplumun geneline hitap edecek şekilde kaleme alındığı siyasi edebiyatı ifade etmekteydi. Bu bağlamda gerçekliği en çok yansıtan tür olmasından dolayı XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında düz yazı tercümeleri, Arap okuyucuya Batı'yı tanıtmanın yanı sıra Arap basın ve yayıncılığının gelişmesinde büyük pay sahibi olmuş-

Kezma", *Ukrainskiy İstoriçeskiy Jurnal*, No. 4 (Kiev, 1958); Yu. M. Koçubey, "Arab i Arabist Taufik Kezma (1882-1958)", *Shidniy Svit*, No. 4 (Kiev, 2012), s. 56-61.

[1085] Ya. V. Vasilikov, M. Yu. Sorokina, "Ode-Vasiliyeva (urojt. Ode) Klavdiya (Kulsum, Kelsum) Viktorovna (1892-1965)", *Lyudi i Sudbi, Biobibliografiçeskiy Slovar Vostokovedov, Jertv Politiçeskovo Terrora v Sovetski Period (1917-1991)*, St. Petersburg 2003, s. 496; K. V. Ode-Vasiliyeva, "Vzglyad v Proşloe", *Palenstinkiy Sbornik*, Vıp. 13(76) (Moskova, 1966), s. 171-176.

tur.[1086] Dolayısıyla Filistin Cemiyetinin Suriye ve Filistin'de açtığı okulların yetiştirdiği Rusça bilen Arap entelektüeller ve bunların Rusçadan Arapçaya yaptıkları tercümeleri modern Arap edebiyatının gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Filistin Cemiyetinin ve Rus ilahiyat okullarının 'rahle-i tedrisi'nden geçerek modern Arap edebiyatının oluşumuna önemli katkılarda bulunan Arap Ortodokslardan da söz etmek gerekmektedir.

Henüz Filistin Cemiyeti kurulmadan Rus edebiyatından Arapçaya tercüme yapan ilk Suriyeli, Riskallah Hassun (1825-1880) idi. 1859'da yazdığı *İslâm'ın Örtüsünü Kaldırmak* (*Kasr Al-Fisam An Al-İslam*) adlı eserini yayımladıktan sonra Osmanlı otoriteleri tarafından mahkûm edilen Hassun, Rusya'ya kaçarak St. Petersburg'da bir süre yaşadı. Hassun tarafından burada başlatılan tercüme çalışmaları, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Suriye ve Filistin'deki Rus okullarının mezunları tarafından devam ettirildi.[1087] Bu bağlamda Rus okullarından yetişen Selim Kubain (1870-1940) gazeteci, yazar ve tercüman kimlikleriyle Arap aydınlanmasının önemli şahsiyetlerden biri oldu. 1870'de Nasıra'da doğan ve buradaki Rus ilkokulunda, daha sonra da Rus Erkek Öğretmen Seminaryasında eğitim alan Kubain, buradan iyi bir dereceyle mezun olduktan sonra Filistin Cemiyetinin muhtelif okullarında öğretmenlik yaptı. Rus ve Arap edebiyatıyla yakından ilgilenen ve Kahire gazetesi *Al-Hikma*'nın da yazarı olan Kubain, 1897'de Osmanlı idaresine karşı siyasi tutumundan dolayı Kahire'ye yerleşti. Burada Arapça öğretmenliğine devam eden Kubain, yazılarını ve makalelerini *Al-Mukattam*, *Al-Muayad* ve *Al-Akhbar*'da yayımladı, Tolstoy, Gogol ve Gorki gibi Rus yazarların eserleri başta olmak üzere Rusçadan birçok çeviri yaptı ve 1924'te *Al-Ihaa* adıyla Mısırlı yazarlarla beraber kendi dergisini yayımladı.[1088]

[1086] Bu bağlamda ilgili çalışmalar için bk. Peter E. Pormann, "The Arab 'Cultural Awakening (Nahda)', 1870-1950, and the Classical Tradition", *International Journal of the Classical Tradition*, Vol XIII/No. 1 (New York, 2006), s. 3-20; Abdulrazzak Patel, *The Arab Nahdah: The Making of the Intellectual and Humanist Movement*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013.

[1087] L. Kandakji, "Nekotorıe Aspektı Literaturnıh Vzaimodeystviy Rossii i Sirii." *Materialı III Mejdunarodnoy Naucno-Praktiçeskoy Konferentsii 24 - 25 Marta 2011*, Ufa 2011, s. 146-148.

[1088] Omar Mahamid, *Rossiya - Palestina, Dialog na Rubeje 19-20 vekov*, Liki Rossii, St. Petersburg 2002, s. 66-92.

Rus okullarından yetişen Halil Beydas (1874-1949) ise XX. yüzyılın ilk yarısında modern Arap kısa öykü ve romanının öncülerindendir. 1875'te Nasıra'da doğan ve eğitimine cemiyetin buradaki ilkokulunda başlayan Beydas, 1892'de öğretmen seminaryasından mezun oldu. Beydas, yirmili yaşlarında Humus, Bişkinta ve Hayfa'da Filistin Cemiyetinin ilkokullarında müdürlük yaptı. 1892'de Rusya'ya seyahati sırasında Dostoyevskiy, Gorki ve Tolstoy gibi Rus yazarların etkisinde kalarak Rus edebiyat eserlerini Arapçaya tercüme etmeye başladı. Puşkin'in *Yüzbaşının Kızı*, Gogol'un *Taras Bulba* ve Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ı başta olmak üzere XX. yüzyılın başında birçok Rusça edebî eseri Arapçaya tercüme ederek yayımladı. Böylece Beydas, Arap düz yazısının öncüsü olmasının yanı sıra bu tercümelerle, dönemin önemli Arap yazarlarını etkileyerek Arap edebiyatının gelişiminde büyük rol oynadı. Ayrıca Beydas, 1908'de çıkarmaya başladığı *An-Nafais al-Asriya* dergisinde kısa hikâyeler ve Rus edebiyatından bazı eserleri tercüme serilerini yayımladı. 1911'den itibaren Kudüs'te yayımlanan bu dergi Arap edebiyatı, felsefesi ve tarihi için istisnai bir yere sahipti. Bütün bu faaliyetleriyle yazar, eğitimci, tercüman ve romancı olarak Beydas, Edward Said'e göre de Filistin millî kimliğinin oluşumunda büyük bir rol oynamıştı.[1089]

İskender al-Huri (1890-1973), Rus okullarında öğrencilik ve öğretmenlik yapmış ünlü Arap şair, yazar, tercüman ve gazetecidir. Filistin Cemiyetinin Beyt Cala Kız Öğretmen Seminaryasında öğretmen olan bir babanın çocuğu olarak 1890'da Ayn Karim'de doğan Huri, Rum patriklik okulunda dinî eğitim aldıktan sonra babasının yönlendirmesiyle cemiyetin Nasıra'daki yatılı okuluna kaydoldu. Fransızca öğrenmek için Beytüllahim'de Salizyan yatılı okuluna başladıktan sonra Beyrut'ta British College'da eğitimine devam ederek *Al-Nahda*'nın önemli figürlerinden olan Arap edebiyatı profesörü Abdallah al-Bustanî'den dersler aldı ve bu sırada Beyrut gazetesi *Al-Muhabba* ve *Al-Manar*'da şiirlerini yayımladı. Koleji bitirdikten sonra yayın hayatına devam

[1089] İbrahim Taha, "Khalil Baydas", *Essays in Arabic Literary Biography, 1850-1950*, (Wiesbaden, 2010), s. 71-79; Halil Beydas'ın kuzeninin oğlu olan Edward Said otobiyografisinde Beydas'a da yer vermiştir. Bk. Edward W. Said, *Out of Place: A Memoir*, Vintage, London 2013, s. 96-97; S. Yu. Zavadovskaya, "Rol Jurnala 'An-Nafais' (1908-1914) Palestintsa Halilya Beydasa v Populyarizatsii Russkoy Literaturı na Blijnem Vostoke", *Vostok, Afro-Aziatskie Obşestva: İstoriya i Sovremennost*, No. 2 (Moskova, 2014), s. 43-51.

edebilmek için Osmanlı denetiminden uzak Kahire'ye gidip Mısırlı yazarlarla tanıştı. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra Kudüs'e dönen Huri, İstanbul'a gönderilmek üzere Arap Ortodoksların delegesi (yukarıda bahsi geçen heyette) olarak seçildi. Dönüşünden sonra ise cemiyetin Beyt Cala Kız Öğretmen Seminaryasında Fransızca öğretmeni olarak çalışmaya başladı. İngiliz idaresi sırasında Kudüs'teki Konsolosluk Hukuk Kançılaryası sekreterliğine atanan Huri, 1945'te emekli olduktan sonra tekrar edebiyat işlerine vakit ayırmaya başladı. 1948 Arap-İsrail Savaşından sonra Beyt Cala'ya yerleşen Huri, Beytüllahim ve Halilürrahman'daki Uluslararası Kızıl Haç hukuk danışmanlığına ve sonrasında Filistinli mülteciler için kız okulları müfettişliğine atandı.[1090]

Eserleriyle XX. yüzyıl modern Arap edebiyatının klasikleşmiş yazarlarından olan Mihail Nuayme (1889-1988), Rus okullarında yetişen bir diğer önemli Arap'tır. Nuayme,1889'da Beyrut yakınında Bişkinta köyünde fakir bir Arap Ortodoks ailede doğdu ve 1899'da Filistin Cemiyetinin Bişkinta'daki ilkokuluna başladı. 1902'de buradan mezun olduktan sonra cemiyetin Nasıra'daki öğretmen seminaryasında eğitimine devam etti ve gösterdiği başarıyla 1906'da cemiyetin bursuyla Poltova İlahiyat Seminaryasında eğitim almak üzere Rusya'ya gönderildi. Nuayme, burada geçirdiği zaman zarfında Rus klasik edebiyatının yanı sıra Çehov, Gorki, Tolstoy gibi çağdaşı Rus edebiyatçılarının çalışmalarıyla tanışma imkânı buldu. Ayrıca "özgürlük ve adalet fikirleri" ile de tanışan ve öğrenci ayaklanmalarına katılan Nuayme, seminaryadan bir yıl uzaklaştırıldı; fakat sınavları dışarıdan geçerek seminaryayı bitirdi ve 1911'de ağabeyi ile ABD'ye göç ederek 1916'da Washington Üniversitesinden Edebiyat ve Hukuk diploması aldı. 1918'de Fransa'daki Amerikan birliklerinde görev yaptığı sırada Rennes Üniversitesinde 6 ay kadar derslere katıldı. Nuayme, 1919'da ABD'ye döndükten sonra, Washington'dan New York'a taşınarak Halil Gibran ve sekiz yazarla birlikte Arap edebiyatının yeniden doğuşu hareketi olan New York Pen League'ni kurdu. Arap edebiyatı ve sanatında gerçekliğin yansıması prensiplerini esas alan bu akım, 10 yıl boyunca Arap edebiyatının gelişiminde başat rol oynadı. Nuayme, 1932'de Lübnan'a döndükten sonra ise yoğun edebiyat çalışmalarıyla ülkesinde ve dünyada şair, romancı, oyun yazarı, edebiyat eleştirmeni, filozof kimlikleriyle büyük bir ün kazandı;

[1090] Omar, *Rossiya - Palestina*, s. 92-99.

1950'lerde Arap ülkeleri ve Avrupa'ya birçok seyahat gerçekleştirdi; 1956'da Sovyet Yazarlar Birliğinin daveti üzerine ve 1962'de Barış ve Silahsızlanma Savaşçıları Dünya Kongresi'ne Lübnan delegesi olarak katılmak üzere iki kez Sovyetler Birliği'ne seyahat etti.[1091]

New York Pen Leauge'nin kurucularından Humus doğumlu, cemiyetin Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryasında öğrenim gören Nesib Arida (1887-1946) da ABD'deki yıllarında edebiyat çalışmalarının yanı sıra Rusçadan Arapçaya birçok çeviri yapanlardandı. Ayrıca Filistinli Antonin Ballan da Rusya'da ilahiyat öğrenimi sonrası Çehov, Leskov ve özellikle de Gorki'nin eserlerini Arapçaya çevirerek bunları, Kahire'deki *Rus Al-Asr* ve Humus'taki *Homs* ve *An-Najva* gibi gazetelerde yayımladı. Çehov'un tutkulu bir hayranı olan Suriyeli İbrahim Cabir ise, Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryasında öğretmendi. Cabir, 1905'te Suriye'de *Ad-Durr Al-Anisa Fi Ravayat An-Nafisa* başlığıyla altı Rus yazarın hikâyesinden oluşan, Rusçadan Arapçaya tercüme bir derleme yayımladı. Mihail İskender ise Dostoyevskiy, Lermontov ve Gogol'un eserlerini Arap okuyucuya tanıtanlardandı. Öte yandan Suriye'den yükselen Arap edebiyatının gelişiminde Rus edebiyatının etkisi, bu ve diğer Arap yazarların eserlerinde de kendini gösterdi. Vasfi Al-Bunni, Liyan Deirani ve Hannah Mina gibi Suriyeli yazarların, savaş sırasında sıradan insanların, şehirlerin, köylü ve işçilerin hayatlarını umutlarıyla, hayalleriyle ve beklentileriyle çalışmalarında yansıtmaları, Rus edebiyatının bu bağlamdaki etkisine örnekti.[1092]

İ. Yu. Kraçkovskiy, "Avtobiografiya Mihaila Nuayme", *İzbrannıe Soçineniya, Tom III*, (Moskova - Leningrad 1956), s. 223-229; Nuayme'nin eserlerine dair çalışmalar için bk. Foazi El-Barouki, "How Arab Emigre Writers in America Kept Their Cultural Roots", *Dialog on Language Instruction*, Vol XII/No. 1-2 (Monterey, 1997), s. 31-36; İ. Ye. Bılık, *Tvorçeskiy Metod Mihaila Nuayme*, Dissertatsiya Kandidata Filologiçeskih Nauk, Moskova, 1984; Gregory J. Bell, *Theosophy, Romanticism and Love in the Poetry of Mikhail Naimy*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 2001; Nuayme ile ilgili yapılmış Türkçe çalışmalar da mevcuttur. Bk. Mahir Hadimov, "Mihail Nuayme'nin Yaşam Öyküsü Lübnan Rusya - Amerika Üçgeninde", *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, S. 23 (İstanbul, 2013), s. 37-53; İbrahim Türkan, *Mihail Nuayme ve Öykücülüğü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.

[1092] Krılov, Sokorina, *İPPO i Vostokovedenie*, s. 23. Kandakji, "Literaturnıh Vzaimodeystviy", s. 146-148. E. A. Alizâde, *İstoriya Literatürı Sirii XIX-XX vekov*, Vostoçnaya Literatura, Moskova 2007, s. 43-56. Ayrıca bu bağlamda kapsamlı bir çalışma için bk. A. E. Krımskiy, *İstoriya Novoy Arabskoy Literaturı, konets XVIII - naçalo XX st.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1971.

Rus ilahiyat akademilerindeki Arap Ortodoks öğrencilerin potansiyeli, Filistin Cemiyetinin eğitim faaliyetleri aracılığıyla Rusya'nın, Osmanlı Suriyesi ve Filistini'nde kısa sürede önemli bir nüfuz kazandığını göstermektedir. Öncelikle Arap Ortodoks öğrenciler, Rus ilahiyat seminarya ve akademilerindeki eğitimlerinin sonunda Arapça öğretmenliği yaparak ve aracı işlev üstlenerek Rus ilahiyat ve şarkiyat öğrencileri için Arapça öğrenimini erişilebilir hâle getirmişlerdir. Ayrıca Arap öğrencilerin Arap dilli ilahiyat, kilise tarihi ya da bunlara yönelik Arapça metinlerin Rusçaya tercümesi gibi çalışma alanlarını seçmeleri veya bu alanlara bilinçli olarak yönlendirilmeleri Rusya'da Suriye ve Filistin'in sorunlarının, dolayısıyla Antakya ve Kudüs patrikliklerinin tarihsel ve aktüel iç meselelerinin öğrenilmesini sağlamış ve bu yönüyle Rus Şarkiyatçılığına yeni bir alan açmıştır. [1093]

Rusya'da öğrenim gördükten sonra ülkelerine dönen 'Filistin Cemiyetli' Araplar, Suriye ve Filistin'e Rus etkisini doğrudan taşımışlardır. Rus dilini, kültürünü ve belki de Rus Ortodoks ruhani kilise geleneğini memleketlerine bizzat Filistin Cemiyetinin okullarında öğretmenlik yaparak aktarmışlardır. Bunun yanı sıra Rusya'daki yılları sırasında Rusçaya vakıf olan öğrenciler, edebiyat ve tarih gibi birçok alanda Rusçadan Arapçaya çevrilen eserlerin ilk tercümanları olmuşlardır. Bu bakımdan Arap okuyucuya Rus edebiyatını, kültürünü ve tarihini sunarak Arap düz yazısının öncüleri olmalarının yanı sıra bu tercümelerle, dönemin önemli Arap yazarlarını etkileyerek Arap edebiyatının gelişiminde istisnai bir rol oynamışlardır. Bir başka deyişle, Filistin Cemiyetinin okullarından ve Rusya'daki ilahiyat seminarya ve akademilerinden mezun olan bu öğrenciler, meslek insanları olarak yüzyıl dönümünde modern Arap intellijansiyasının, eğitim, edebiyat ve toplumsal düşünce geleneğinin öncüleri olmuşlardır. Nihayet Rusya'nın ve Filistin Cemiyetinin eğitim faaliyetlerine ve başarılı öğrencilerin eğitimlerine Rus ilahiyat akademilerinde devam etmeleri, Arap öğrencilerin geleneksel hayat tarzlarını tahrip ederken zamanla Arap edebiyatındaki "yenileşme" hareketleri, "Arap Rönesansı" ve "Arap millî kimliğinin oluşması" bağlamında rol oynamıştır.[1094]

[1093] Moskova İlahiyat Akademisi mezunu İlias Abburus'un "Latinskaya Uniya v Sirii" başlıklı mezuniyet çalışması, Kiev İlahiyat Akademisi mezunu Gavriil Habib'in "Hronika Evtihiya Aleksandriyskovo i 'İstoriya Soborov' Sevira İbn-Al-Mukaffa kak İstoçniki dlya Tserkovnoy İstorii" başlıklı tez çalışması bunlara örnektir. Bk. Suhova, "Duhovno-Uçebnıe Kontaktı", s. 48.

[1094] Bu bağlamda kısa bir değerlendirme için bk. Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s. 133-135.

# SONUÇ

Osmanlı-Rus ilişkileri bağlamında Doğu Sorunu'nun önemli bir boyutunu oluşturan Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin kökleri, Hristiyanlığın doğduğu kutsal topraklara karşı Rus halkının dinî ilgisi ve erken tarihlere kadar giden hac kültürüne dayanmaktaydı. Bu ilgi, Rusya'nın, XVII. yüzyıl itibariyle yükselen askerî gücüne paralel Osmanlı Ortodoksları ile dinî ilişkilerin kullanılması suretiyle Yakın Doğu'daki Rus çıkarlarının ilerletilmesini amaçlayan bir siyaset hâlini almıştı. Bu yönde bir siyasetin uygulanabilmesi, Rusya'nın Osmanlı Ortodoksları ile güçlü ilişkiler tesis etmesini gerektiriyordu. Bu bağlamda erken dönemlerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks halklarının yönetici sınıfı olan patrikliklerin idarelerindeki Rumlarla ilişkiler tesis edilmişti. Kutsal topraklarda Katoliklere karşı verilen mücadele ve Rus hacıların konaklama ve rehberlik ihtiyaçlarının karşılanması Rum ruhbanlara verilen maddi desteklerle gerçekleştirilmekteydi. Ancak bu ilişkinin karakteri XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Ortodoksları arasında Katolik ve Protestan misyonerlerin artışına paralel olarak değişti. Rum ruhbanların Rusya'nın potansiyel müttefikleri olan Osmanlı Ortodokslarını Batılı misyonerlik faaliyetlerine karşı korumakta yetersiz olduğunu düşünen Ruslar, bu doğrultuda bizzat inisiyatif almaya karar verdi. 1839'da Beyrut'ta açılan Rus Konsolosluğu ve 1847'de Kudüs'e gönderilen Rus Ruhani Misyonu, bu amaç doğrultusundaydı.

Bu kurumlar aracılığıyla Kudüs Patrikliğinin cemaatini oluşturan ve kilise papazlığı haricinde patriklik idaresinden tümüyle dışlanan Arap Ortodokslarla ilk ilişkilerin tesis edilmesi, Kırım Savaşı sonrası Rusya'da yükselen Pan-Slavizm siyasetine paralel olarak gerçekleşti. Pan-Slavizm esasında Slavların kültürel ve siyasi olarak yabancı tahakkümünden kurtarılması anlamına geliyordu. Ancak Rus Pan-Slavistler, "Slav" ile "Ortodoks" terimlerini yani soydaşlık ve mezhepdaşlığı birleştirerek Hristiyan Ortodoks irredantizmi olan Pan-Ortodoksizmi modernize etmişti. Dolayısıyla Rus Pan-Slavistler, Batı'daki Slavlardan çok "Ortodoks Doğu"ya yani İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye Rum pat-

riklikleri yetki alanlarına ve bunların cemaatleri olan Osmanlı Ortodokslarına odaklanmışlardı. Bu yönüyle Pan-Slavizm, temel olarak İstanbul'un fethinden bu yana Rumların Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks bölgelerinde sahip olduğu geleneksel haklara büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu bağlamda, 1858'de Moskova Slav Yardımlaşma Komitesinin Bulgarlar arasındaki faaliyetlerinin etkisiyle 1870'de kurularak 1872'de İstanbul Rum Patrikliğinden otosefallik ilan eden Bulgar Ekzarhlığı, Pan-Slavist siyasetin ilk ürünüydü. Bu gelişme, hem 'Rum milleti'nin etnik temelde bölünmesi hem de İstanbul Rum Patrikliğinin ekümeniklik iddiasının temelden sarsılması anlamına geliyordu. Pan-Slavist siyasetin Filistin'de Rumlar ve Araplar arasında bir kriz halini alması ise Kudüs Patriği Kirilos'un, Bulgar krizinde Rus yanlısı tutum sergilemesiyle gerçekleşti.

Bulgarlar arasındaki Pan-Slavist faaliyetlerin başarısını acı bir şekilde tecrübe eden Rum ruhbanların Osmanlı Ortodoks halkları üzerindeki geleneksel nüfuzlarını korumaya yönelik radikalleşen Helenist hisleri, Kudüs Patrikliğinin Rumlardan Araplara devredilmesine yönelik Rus siyasetinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştu. Bunda patrikleri azleden Kutsal Kabir Kardeşliğinin, patrikliği katı bir şekilde Araplara ve dolayısıyla Rus etkisine kapalı tutarak yönetmesinin önemli payı vardı. Ayrıca Rusların, Arap Ortodoksların taleplerini suiistimal ederek Suriye ve Filistin'de nüfuzlarını artırma siyasetinin idrakinde olan Osmanlı Devleti, mevcut krizde çare olarak Rum ruhbanları desteklemişti. Rus siyasetinin başarısızlığının bir diğer nedeni ise bu siyaseti, Kudüs'te hayata geçirebilecek Rus kurumsal altyapısının oldukça zayıf olmasıydı. Kudüs'ün istisnai konumuna rağmen siyasi planlar, Rus ruhbanlara danışılmaksızın Rus bürokratlar tarafından yapılıyor; bu ise Kudüs'te Ruhani Misyon ile Rus Konsolosluğu arasında büyük sorunlara neden oluyordu. Dahası Ruhani Misyonun Kudüs Patrikliği ile ilişkilerinin tanımlanmamış yapısı ve patrikliğin yetki alanını ihlal eden faaliyetleri, Rum ruhbanlarla birlikte çalışmayı imkânsız hale getiriyordu.

Bütün bunların yanı sıra 1878 Berlin Konferansı'nda, Ayestefanos Antlaşması'ndaki kazanımların kaybedilmesi, yani Pan-Slavist siyasette yaşanan büyük hayal kırıklığı, Yakın Doğu'da hâlihazırda işlevsizleşen Rus kurumlarının yeniden yapılandırılmasını zorunlu hale getirmişti. Balkanlarda faaliyet gösteren Moskova Slav Yardımlaşma Komitesi, St. Petersburg Slav

Yardımlaşma Cemiyeti adıyla yeniden yapılanarak faaliyetlerini Rusya'ya yükseköğrenim için gelen Slav öğrenciler üzerinde yoğunlaştırmıştı. Benzer şekilde 1882'de İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin kurulmasıyla Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetinin kurumsal mevcudiyeti yeniden yapılanma sürecine girmişti. Cemiyet, Suriye ve Filistin'e yönelik Rus siyasetinin kronik sorunlarından ders çıkararak ve Batılı muadillerinin tecrübelerinden beslenerek yükselen bir yeniden yapılanma girişimiydi. Bu girişimle Suriye ve Filistin'e yönelik Rus siyasetinin kurumsal tekelleşmesi ve amaçlarının sistemleştirilmesi sağlanarak Rusya'nın Batılı misyonerlik faaliyetleriyle rekabet edebilmesi hedeflenmişti. XIX. yüzyılın sonu itibariyle bu rekabetin öncelikli alanı, eğitim faaliyetleri aracılığıyla yerel halkın zihinlerinin fethedilerek himaye edilmesiydi. Ancak Kudüs Patrikliğinde Helenistler ve Pan-Slavistler arasında zirvede olan uyuşmazlıktan dolayı Filistin Cemiyeti, Kudüs Patrikliğine odaklanan eğitim faaliyetlerinden verim alamadı.

Bunun üzerine Filistin Cemiyeti, faaliyetlerini Antakya Patrikliği yetki alanı olan Suriye'ye yoğunlaştırdı. Antakya Patrikliğinin cemaatinin tamamını Arap Ortodoksların oluşturması ve Arapların piskoposluk düzeyinde patriklik idaresine katılımının olması, Rusların Suriye'de işini kolaylaştıran unsurlardı. Bu doğrultuda öncelikle Şam Rus Konsolosluğu aracılığıyla Arap Ortodoks muhalefet örgütlenerek Antakya Patriği Spiridon ve mahalli Osmanlı memurları üzerinde baskı kurulmak suretiyle 1895'te patriklik okullarının Filistin Cemiyetine devri sağlandı. Bu gelişme patrikliği ve cemaatini Rus etkisine daha fazla açarak 1899'da Antakya Patrikliğine Meletios'un, yani ilk kez Arap kökenli bir piskoposun seçilmesini beraberinde getirdi. Bu, esasında 1870'lerde Bulgar Ekzarhlığı ve Kudüs Patrikliği krizlerinin devamı olarak Osmanlı Ortodoksları üzerinde Rum nüfuzunun yerine Rus nüfuzunun tesisini amaçlayan Pan-Slavist siyasetin bu defa Suriye'de sahnelenmesiydi. Arap patrik seçilmesinin Suriye'de Rus nüfuzunu orantısız bir şekilde artıracağının idrakinde olan Osmanlı Devleti ise çare olarak Rumları desteklemişti. Ancak hâlihazırda Arap cemaatin desteğini arkasına alan Filistin Cemiyetinin, meseleye Rus imparatorunu dahil etme potansiyeline de sahip olması, Osmanlı Devleti'nin tutumunda belirleyici olmuştu. Nihayetinde Osmanlı Devleti, hâlihazırda Rusya'nın dahil olduğu bu 'iç' meselesinin devletlerarası siyasi bir krize dönüşmesinin önünü almak için fiili durumu tanımak zorunda kalmıştı.

Antakya Patrikliğine Rus desteğiyle bir Arap seçilmesi ve patriklik idaresinin Araplaştırılması neticesinde, Rusya'nın Suriye'deki etkisi, özellikle eğitim faaliyetleri açısında orantısız bir şekilde artmıştı. Patriklikten devralınan okulların yanı sıra Suriye genelinde okul açmaya devam eden Filistin Cemiyeti, ciddi bir muhalefetle karşılaşmamış; hatta Suriye vilayetindeki mahalli Osmanlı memurlarının tavır ve tutumundaki farklılıklar cemiyetin işini kolaylaştırmıştı. Antakya Patrikliğinin Arap piskoposları, patriklik okullarının Filistin Cemiyetine devredilmesini desteklerken, devrin Suriye Valisi Osman Nuri Paşa, meselenin siyasi boyut kazanmasından çekinerek gerekli müdahalede bulunmamıştı. Taşradaki Osmanlı maarif müdürlüklerinde de Filistin Cemiyetinin okullarına karşı fikir ve tutum farklılıkları vardı. Yine devrin Suriye Maarif Müdürü Hamid Efendi, gerekli tahkikatları yaparak İstanbul'a tedbir alınması gerektiğini bildirirken, Beyrut Maarif Müdürü Celal Efendi, meselenin gereğinden fazla büyütüldüğü noktasında İstanbul'u ikna etmeye çalışmıştı. Nihayetinde Rus Elçiliğinin baskısı ve Osmanlı Devleti'nin Arapların Rus lisanıyla tedrisinden endişe ederek Rus okullarının müfredatını denetlemek istemesi, 1902, 1905 ve 1911 yıllarında Suriye ve Filistin'deki 10.000'in üzerinde Arap öğrencinin eğitim aldığı, sayısı 100'ü geçen Rus okulları dahil bütün Rus kurumlarının mevcudiyetinin tanınmasında belirleyici oldu.

Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin bir diğer ayağını da Rus halkının Hristiyanlığın doğduğu kutsal topraklara gerçekleştirdiği hac seyahatleri teşkil etmekteydi. I. Petro ile birlikte önemli bir askerî güç hâline gelen Rusya, ilk iş olarak bu hareketliliği güvence altına almaya çalışmıştı. Rus hacıların seyahatlerine yönelik bu yönde girişim, 1700 İstanbul Antlaşması'ndan 1783 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması'na XVIII. yüzyıl boyunca her Osmanlı-Rus diplomatik metninde kendine yer bulmuştu. 1820'de Yafa'da ve 1839'da Beyrut'ta açılan Rus konsoloslukları ile bu hac hareketliliği yerinde organize edilmek istenmişti. 1847'de Rus Ruhani Misyonu adıyla Kudüs'e gönderilen Rus Kilisesinin temsilciğinin en temel görevlerinden biri de Rus hacılarla ilgilenmekti. 1859'da kurulan Filistin Komitesinin faaliyetleriyle hacıların Kudüs'teki konaklama sorununun çözülmesi için "Rus Kudüsü" veya "Moskofya" olarak anılan yerleşkenin inşası 1864'te tamamlanmıştı. Buna paralel olarak Osmanlı Devleti tarafından tanınan Ruhani Misyonun teşebbüsleriyle birçok arazi alımı ve bina inşasıyla Filistin genelindeki Rus mülklerini ifade eden "Rus Filistini"nin temeli atılmıştı. Bütün bunlar ya Osmanlı ma-

kamlarına danışılmaksızın ya da bizzat Rus grandüklerin Kudüs'ü ziyaretleri sırasında Osmanlı makamlarına fiili durum kabul ettirilerek gerçekleştirilmişti. Ancak Rus hacıların refahının sağlanması doğrultusunda önemli başarılara imza atan Filistin Komitesi, 1864 sonrası Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi bünyesinde Filistin Komisyonuna dönüşerek aşırı bürokratikleşme yüzünden işlevselliğini yitirmişti. Bu aşamada artan Rus hacıların ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik yapısal dönüşüm, 1882'de kurulan Filistin Cemiyeti ile gerçekleşmişti. Cemiyetin öncelikli faaliyeti Rusya'nın bölgesel siyasetinin itici gücü olarak gördüğü Rus hacıların ulaşım ve konaklama imkânlarının iyileştirilmesi oldu. Rusya'nın muhtelif bölgelerinden trenlerle Karadeniz limanlarına, buradan da 1856'da kurulan Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi'nin gemileriyle Yafa'ya giden hacılar için indirimli bilet sağlayan doğrudan hatlar oluşturuldu. Ayrıca artan Rus hacıların konaklaması için Kudüs ve çevresinde yeni misafirhaneler inşa edilerek mevcutların kapasitesi artırıldı. Nihayet alınan tedbirlerle Kudüs'ü ziyaret eden Rus hacıların sayısı, 1882'de yaklaşık 2000 iken I. Dünya Savaşının öncesinde yıllık 10 binin üzerine çıktı. Böylece Rus hacılığı, imparatorluğun her bölgesinden ve halkın her kesiminden katılımla millî bir harekete dönüştü.

Filistin Cemiyetinin hacılığı teşvik etmek için kullandığı en önemli vasıtalardan biri de, Rus halkını kutsal topraklar hakkında bilgilendirmek amacıyla bilimsel çalışmaları himaye etmesiydi. Her türlü konuya dair sayısız makaleden oluşan *İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti Haberleri* (*SİPPO*), bu yönüyle Rusya'daki bilim çevrelerine, bürokratlara, ruhbanlara, hanedana ve cemiyetin üyelerine kutsal toprakların güncel meseleleriyle ilgili bilgiler vermek için yayın yapıyordu. Bu bağlamda asıl amaç, diğer Hristiyan mezheplerinin faaliyetlerini vurgulayarak Filistin'de Ortodoksluğun çektiği zorlukları anlatmak, cemiyetin faaliyetlerini belirtmek, yapılması gerekenleri göstermek ve Rus siyasi kamuoyunu harekete geçirmekti. Ayrıca Filistin Cemiyeti tarafından hazırlanan popüler yayınlar ve broşürler, cemiyetin St. Petersburg'daki merkez ofisinden Rusya İmparatorluğu genelindeki şubelerine ve Filistin'deki misafirhanelere dağıtılırdı. Bu metinlerle vaazlar düzenlenerek Rus hacılara ve genel olarak Rus halkına cemiyetin faaliyetleri anlatılır; bu şekilde bir yandan Rus halkı kutsal topraklar hakkında bilgilendirilirken diğer yandan cemiyetin faaliyetlerini finanse edebilmek için bağışlar toplanırdı. Öte yandan Filistin Cemiyeti, muhtelif alanlarda büyük bilgin kurucu üyelerinin çalışmalarıyla,

zamanla Rus kültürel mirasının beşiği olan Ortodoks Doğu'nun çalışıldığı bir merkez haline gelmişti. Rus şarkiyatçıların Suriye ve Filistin'deki kütüphanelere, manastırlara ve antik yerleşimlere seyahatlerini finanse eden cemiyet, seyahatler sırasında keşfedilen elyazmalarını ve arkeolojik kazıların sonuçlarını içeren bilimsel çalışmaları kendi yayın organlarında neşrederdi. Bunlardan 1881-1917 yılları arasında yayımlanan 63 ciltlik *Ortodoks Filistin Külliyatı (PPS)*, Rus kutsal topraklar çalışmalarına Avrupa'da saygınlık kazandırmıştı. Erken ve modern Rus hacılık anlatılarının yer aldığı bu külliyat ile Rus dindarlığı beslenirken, Suriye ve Filistin'e dair siyasi iddialar 'tarihi gerçeklere' dayandırılmak istenmişti.

XX. yüzyılın başlarında Rusya, Suriye ve Filistin'de yükselen prestiji ile Britanya ve Fransa tarafından ciddi bir rakip olarak görülüyordu. Bu bağlamda Rus okulları, hacıları ve Antakya Patrikliğinin Rus yardımıyla Araplaşmasına verilen tepkilerde, Avrupalı misyonerlerin ve Osmanlı memurlarının kaygısını görmek mümkündü. Ancak Rusya'daki savaş ve devrimle mali kaynaklarının büyük bir kısmını kaybeden ve Grandük Sergey ve V. N. Hitrovo gibi etkin idarecilerini yitiren Filistin Cemiyetinin Suriye ve Filistin'de uzun vadeli olarak Rus prestijini koruması mümkün görünmüyordu. Dolayısıyla 1905 sonrası Rus diplomasisinin Uzak Doğu'dan Yakın Doğu'ya dönüşüyle birlikte 1894 Rus-Fransız İttifakı tehlikeye atılmadan Suriye'de 'barışçıl' Rus nüfuzunun korunması için cemiyete devlet desteği sağlanmıştı. Ancak buna rağmen evrensel Katolik Kilisesini temsil eden Fransızlar ve yerel/muadil ruhbanları olmayan İngiliz ve Amerikan Protestanlara karşı Filistin Cemiyetinin mevcut rekabette dengeleri değiştirebilmesi mümkün değildi. Kaldı ki Filistin Cemiyeti, Batılı seküler medeniyete eğilimleri artan Arap Ortodoksların dinî inançlarını korumak yerine Katolik ve Protestan okullarla rekabet edebilmek için okullarında İngilizce ve Fransızcanın öğretimine müfredatında daha fazla yer vermek zorunda kalmıştı.

1914'te yaşanan gelişmeler Rusya İmparatorluğu ile birlikte Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin akıbetini de etkiledi. I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin düşman cephesinde savaşa girmesi, Suriye ve Filistin'deki Rus mevcudiyetinin ilga edilmesine neden oldu. 1917'de ise Ekim Devrimi, Filistin Cemiyetinin özel önem verdiği boğazların ve kutsal toprakların paylaşımına yönelik geleneksel Rus rüyalarının hayata geçiril-

mesini engellediği gibi cemiyetin temsilcilerinin tasfiyesini ve faaliyetlerinin askıya alınmasını beraberinde getirmişti. Filistin Cemiyeti özelinde Rusya İmparatorluğu'nun Suriye ve Filistin siyasetinin bütün kazanımlarını ortadan kaldıran bu gelişmeler, Sovyet rejiminin Yakın Doğu'ya karşı ilgisizliğinden dolayı doğal olarak eğitim faaliyetleri aracılığıyla Arap Ortodokslarla kurulan ilişkilerin de kopmasına neden olmuştu. Ancak bu durum, 1917 sonrası Suriye ve Filistin'e yönelik Rus kültürel etkisinin sona erdiği anlamına gelmiyordu. Zira Rus eğitim faaliyetlerinin diğer bir boyutunu oluşturan Filistin Cemiyetinin okullarından mezun olup eğitimlerine Rus üniversitelerinde ve ilahiyat akademilerinde devam eden Arap Ortodokslar, Suriye ve Filistin'e Rus kültürel etkisini taşımaya devam ettiler. Böylece 'Arap Rönesansı' olarak anılan Arap millî kimliğinin oluşumuna ve Arap edebiyatındaki yenileşme hareketine önemli katkılarda bulundular.

II. Dünya Savaşı sonrası SSCB'nin Yakın Doğu'ya karşı artan ilgisi, Sovyet idarecilerini, savaş sırasında rejime sadakatini ispatlayan Rus Ortodoks Kilisesini tıpkı çarlık idarecilerinin yaptığı gibi Rus yayılmacılığının bir aracı olarak kullanmaya yönlendirdi. Bu bağlamda Ortodoks kiliseler üzerinde Batı emperyalizminin önemli bir aracı olarak görülen Fener Rum Patrikliğinin yerine Moskova Patrikliğinin nüfuzunun tesisi amaçlanıyordu. İmparatorluk dönemi Rus siyasetinin devamı olan bu görünüm, doğal olarak Rus Ortodoks Kilisesi ile bağlantılı olan Filistin Cemiyeti ve Ruhani Misyonu yeniden gündeme getirdi. Bu bağlamda Filistin Cemiyeti, 1950'de SSCB Bilimler Akademisi bünyesinde faaliyetlerine yeniden başlarken, Kudüs'e Moskova Patrikliğine bağlı yeni bir Rus Ruhani Misyonu gönderildi. Aynı zamanda İsrail Devleti'ne uygulanan baskıyla çarlık döneminde Filistin Cemiyetine ve Ruhani Misyona ait olan mülklerin büyük bir kısmının SSCB'ye devri sağlandı. Ancak SSCB, Rusya İmparatorluğu değildi ve Ortodoksluk, Sovyet dış siyasetinde kayda değer bir yer teşkil etmiyordu. Dolayısıyla çok geçmeden 1964'te Kruşev idaresi, Filistin'de devralınan mülklerin tamamına yakınını İsrail Devleti'ne sattı. Nihayetinde Yakın Doğu'daki çarlık dönemi Rus mirasının sahiplenilmesi ve Filistin Cemiyetinin tarihsel kimliğinin ve misyonunun iadesi Sovyetlerin dağılmasıyla mümkün oldu. Bu yönde ilk adım, 1992'de Filistin Cemiyetine tarihsel isminin, ülke içindeki ve dışındaki mülklerinin ve haklarının Rusya Federasyonu tarafından iade edilmesi oldu. Böylece Filistin Cemiyeti, kökten değişen Rus dış siyaseti çerçevesinde eski tüzüğüne oldukça yakın yeni tüzü-

ğüyle faaliyetlerine başladı. Bugün üyeleri arasında Moskova Patriği ve Rus Dışişleri Bakanı gibi önemli şahsiyetlerin bulunduğu Filistin Cemiyeti, "Rus halkının geleneksel ruhani değerleri ve Rus dış politikasının öncelikleri ile yakından ilişkili olan amaçlarını hayata geçirmek doğrultusunda Rus devleti ile yakın temas halinde çalışıyor" Bu bakımdan "tarihsel misyonunun idrakinde olan" Filistin Cemiyetinin 2014'te "iç savaştan etkilenen Suriye halkı" için Rusya'da insani yardım toplayan ilk kuruluş olması da şaşırtıcı değildir.

# KAYNAKLAR

## I. OSMANLI ARŞİV EVRAKI

### A. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA, İstanbul)


Sadaret Amedi Kalemi (A.}AMD.) 90/79.

Sadaret Düvel-i Ecnebiye Evrakı (A.}DVN. DVE.) 1/42; 1A/60.

Sadaret Name-i Hümayun Evrakı (A.}DVN. NMH.) 33/15.

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.}MKT.) 188/81.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT. MHM.) 442/51; 443/67; 444/52; 501/69.

Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.}MKT. UM.) 143/44; 352/3.

Babıali Evrak Odası (BEO.) 529/39622; 561/42035; 617/46215; 760/56932; 760/56932; 770/57695; 882/66113; 966/72404; 1014/76049; 1026/76898; 1046/78412; 1063/79691; 1066/79889; 1066/79916; 1082/81131; 1087/81492; 1092/81843; 1093/81954; 1093/81965; 1118/83846; 1120/83950; 1123/84214; 1133/84906; 1134/85045; 1140/85493; 1148/86095; 1171/87804; 1208/90528; 1276/95634; 1279/95874; 1300/97426; 1301/97550; 1302/97612; 1311/98279; 1318/98817; 1364/102248; 1399/104893; 1417/106265; 1420/106465; 1432/107382; 1437/107726; 1455/109079; 1468/110086; 1474/110489; 1498/112309; 1505/112874; 1522/114091; 1538/115298; 1810/135691; 1870/140248; 193/14438; 1970/147719; 2108/158058; 2271/170309; 2551/191279; 2600/194980; 2600/194998; 2610/195740; 2610/195741; 2610/195742; 2663/199707; 2676/200628; 282/21144; 3024/226779; 3029/22164; 3193/239459; 3749/281122; 3791/284319; 3880/290966; 3885/291368; 3894/291976; 3918/293848; 3955/296596; 3980/298457; 4020/301435; 4063/304658; 4148/311084.

Cevdet Adliye (C. ADL.) 35/2074.

Cevdet Hariciye (C. HR.) 27/1314; 64/3172; 75/3725; 83/4105; 91/4529; 107/5143.

Dahiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK.) 41/39.

Dahiliye İdare (DH. İD.) 123/19.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 467/6; 534/65; 876/24; 1090/16; 1443/22; 1463/15; 1572/70; 2114/115; 2314/106; 2327/110; 2339/96; 2591/121.

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.) 71/67.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 11/ 36; 46/44; 342/1; 451/2.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Müteferrik (DH. TMİK. M.) 203/8.

Hatt-ı Hümayun (HAT.) 1654/12.

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO.) 87/5; 89/32.

Hariciye Nezareti İdare (HR. İD.) 2039/34.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.) 195/93; 196/26; 199/46; 222/34; 225/23; 295/92.

Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR. SFR. 1.) 32/35.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.) 81/54; 406/43; 406/40; 406/54; 411/31; 411/54; 411/60; 1525/62; 1772/4; 1783/10.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH.) 297/77.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.) 98/57; 206/59; 396/28; 396/32; 396/33; 396/45; 396/48; 396/61; 456/63; 456/64; 456/65; 532/58; 550/61; 550/72; 550/87; 551/118; 551/122; 551/123; 551/130.

Satın Alınan Evrak, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT.) 4/72.

İrade Adliye ve Mezahib (İ. AZN.) 35/31; 63/7.

İrade Dahiliye (İ. DH.) 849/68168; 895/71209.

İrade Hariciye (İ. HR.) 4/142; 5/261; 25/1168; 158/8443; 166/8952; 166/8959; 169/9096; 256/15278; 257/16056; 258/15398; 258/15399; 266/15968; 266/15969; 284/17610

İrade Hususi (İ. HUS.) 50/111; 54/7; 73/43; 74/71.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.) 33/1367; 45/1898; 70/3277; 71/3281; 71/3305; 71/3311; 119/5114; 175/7; 179/3.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.) 339/154; 488/7; 565/31; 889/11.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 63/46; 66/65; 97/3; 97/28; 97/45; 98/2; 99/60; 104/22; 111/59; 117/130; 137/70; 233/144.

Şura-yı Devlet (ŞD.) 71/6; 83/36; 2288/4.

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS.) 221/33; 241/12; 291/57; 320/122; 328/59; 350/62; 376/46; 395/53; 395/73; 400/30.

Yıldız Resmî Maruzat (Y. A. RES.) 27/26; 90/101; 91/5.

Yıldız Esas Evrak (Y. EE.) 12/18; 63/24; 149/95; 150/22.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.) 214/25; 267/44; 278/68.

Yıldız Sadaret (Y. PRK. A.) 3/30; 3/302.

Yıldız Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK.) 51/36.

Yıldız Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y. PRK. AZN.) 2/4.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.) 61/101.

Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.) 2/28; 12/29.

Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.) 32/83.

Yıldız Name-i Hümayunlar (Y. PRK. NMH.) 2/4; 2/18.

Yıldız Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y. PRK. TŞF.) 1/41; 1/43.

Yıldız Umumi (Y. PRK. UM.) 17/106; 18/12; 41/63; 45/46.

Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ZB.) 23/75; 25/37

**B. Basılı Osmanlı Evrakı**

*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316; 1317; 1318; 1319; 1321.

*Salname-i Vilayet-i Beyrut*, Matba-yı Vilayet, Beyrut 1326.

*Muahedat Mecmuası Cilt III*, Hakikat Matbaası, İstanbul 1877.

*Düstur, Birinci Tertip Cilt I*, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1289.

*Düstur, Birinci Tertip Cilt III*, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1290.

## II. RUS ARŞİV EVRAKI

**A. Arhiv Vneşnie Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRİ, Moskova)**

Snoşeniya Rossii s Turtsey (f. 89) op. 89/7, d. 1028; op. 89/8, d. 1028.

Greçeskiy Stol (f. 142) op. 497, d. 2579.

Turetskiy Stol (f. 149) op. 502a, d. 397.

Departament Liçnovo Sostava i Hozyaystvennıh Del (f. 159) op. 749/1, d. 14046.

Posolstvo v Konstantinopole (f. 180) op. 517/2, d. 1804.

Rossiyskoe İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşestvo (RİPPO, f. 337/2) op. 13, d. 2, l. 56; op. 873/1, d. 19; op. 873/1, d. 268; op. 873/1, d. 273; op. 873/1, d. 274; op. 873/1, d. 293; op. 873/1, d. 492; op. 873/1, d. 493; op. 873/1, d. 494; op. 873/1, d. 495; op. 873/1, d. 496; op. 873/1, d. 593; op. 873/1, d. 602; op. 873/1, d. 602; op. 873/1, d. 733; op. 873/1, d. 737; op. 873/11. d. 4; op. 873/12, d. 16.

**B. Natsionalnıy Arhiv Respubliki Tatarstana (NART, Kazan)**

Kazanskaya Duhovnaya Akademiya (f. 10) op. 1 d. 9944; op. 1, d. 11220; op. 1, d. 8912; op. 1, d. 9130; op. 1. d. 10762; op. 1. d. 10762; op. 1, d. 10917; op. 1, d. 10977.

İlminskiy Nikolay İvanoviç (f. 968) op. 1, d. 1.

**C. Tsentralnıy Gosudarstvennıy İstoriçeskiy Arhiv Ukrainı (TsGİAU, Kiev)**

Upravlenie Popeçitelskovo Kievskovo Uçebnovo Okruga (f. 707) op. 87, d. 5284.

Kievskaya Duhovnaya Akademiya (f. 711) op. 3, d. 1928; op. 3, d. 1806; op. 3, d. 1858; op. 3, d. 3184.

**D. Basılı Rus Arşiv Evrakı**

"Vısoçayşe utverjdennıe 30 Maya 1869 g. Ustav i ştatı Pravoslavnıh Duhovnıh Akademiy", *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, Sobranie Vtoroe,* T XL/ Otd. 1, 1869, Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyarii, St. Petersburg 1873, s. 552.

"Zakon ob Otpuske iz Gosudarstvennovo Kaznaçeystva Sredstv v Posobie İPPO na Soderjenie Russkih Uçebnıh Zavedeniy v Sirii", *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskiy İmpreii, Sobranie Tretye*, T XXXII/Otd. 1, 1912, Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyarii, Petrograd 1915, ss. 1117.

Bezobrazov, P. V., *Materialı dlya Biografiya Episkopa Porfiriya Uspenskovo Tom I. Offitsialnıe Dokumentı*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1910.

Filaret (Mitropolit Moskovskiy i Kolomenskiy), *Sobraniye Mneniy i Otzyvov Filareta, Mitropolita Moskovskovo i Kolomenskovo, po delam Pravoslavnoy Tserkvi na Vostoke*, Sinodalnaya Tipografiya, St. Petersburg 1899.

Lisovoy, N. N. *Rossiya v Svyatoy Zemle, Dokumentı i Materialı Tom I*, İndrik, Moskova 2000.

Lisovoy, N. N. *Rossiya v Svyatoy Zemle, Dokumentı i Materialı Tom II*, İndrik, Moskova 2000.

Yuzefoviç, T. P. *Dogovorı Rossii s Vostokom Politiçeskie i Torgovıe*, Tipografiya O. İ. Baksta, St. Petersburg 1869.

## III. İMPARATORLUK ORTODOKS FİLİSTİN CEMİYETİ BASILI EVRAKI

### A. *Soobşeniya İmparatorkavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva (SİPPO)*

"Antiohiyskaya Pravoslavnaya Patriarhiya v 1893 g.", *SİPPO*, T IX (1899), ss. 321-347.

"Arabskiya Nadpisi na gore Favore", *SİPPO*, T XII (1902), ss. 97.

"Blajenneyşiy Nikodim, Bıvşiy Patriarh İerusalimskiy. Nekrolog (s portretom)", *SİPPO*, T XXI (1910), ss. 266-301.

"Çilenı İPPO na 1 Noyabrya 1908 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XX (1909), ss. 1-42.

"Çislo Pravoslavnıh v Svyatoy Zemle", *SİPPO*, T I (1891), ss. 57-71.

"Çislo Russkih Poklonnikov v İerusalime", *SİPPO*, T II (1891), ss. 55-56.

"Denejnıy Otçet İPPO za 1891-92 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T III (1892), s. 75.

"Denejnıy Otçet İPPO za 1894-95 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T VI (1896), s. 191.

"Denejnıy Otçet İPPO za 1896-97 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T VIII (1898), s. 261.

"Denejnıy Otçet İPPO za 1901-902 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T XII (1902), s. 307.

"Denejnıy Otçet İPPO za 1904-905 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T XVI (1905), s. 103.

"Denejnıy Otçet İPPO za 1906-907 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T XX (1909), s. 90.

"Doklad Obşemu Godovomu Sobraniyu İPPO 24 Aprelya 1911 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T XXII (1911), ss. 251-281.

"Doklad Sekretarya Obşestva o Polojenie Russkih Podvoriy v İerualime", *SİPPO*, T X (1900), ss. 611-656.

"Egipetskiya Tserkovnıya Vpeçatleniya (s risunkami)", *SİPPO*, T XXI (1910), ss. 63-78, 187-202.

"Finansovoe Polojenie İerusalimskoy Patriarhi", *SİPPO*, T II (1891), ss. 15-27.

"Glaznıya Bolezni v Palestine i Sirii", *SİPPO*, T VIII (1888), ss. 267-317.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 12 Dekabrya 1904 g.", *SİPPO*, T XV (1904), ss. 346-360.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 14 Maya 1902 g.", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (1903), ss. 81-91.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 17 Dekabrya 1906 goda", *SİPPO*, T XVIII (1907), ss. 99-115.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 17 Maya 1898 g.", *SİPPO*, T IX (1899), ss. 151-181.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 21 Maya 1900 g.", *SİPPO*, T XI (1901), ss. 248-264.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 30-vo Aprelya 1895 g.", *SİPPO*, T VI (1895), ss. 129-154.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 4 Dekabrya 1905 g.", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 113-127.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO 4 Noyabrya 1903 goda", *SİPPO*, T XIV/Ç. 1 (1904), ss. 155-173.

"Godovoe Obşee Sobranie İPPO ot 17 Maya 1898 g.", *SİPPO*, T IX (1898), ss. 151-181.

"Greçeskiy razskaz o Russkih tserkovnıh delah", *SİPPO*, T VI (1896), ss. 385-401.

"İgumen o. Veniamin, çlen Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime (Nekrolog)", *SİPPO*, T VIII (1897), ss. 662-667.

"İz Avtobiographiçeskih Zapisok bıvşavo Naçalnika Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime o Arhimandrita Antonina", *SİPPO*, T X (1899), ss. 9-29.

"İz Sirii. Korrespondentsiya", *SİPPO*, T XVI (1905), ss. 179-185.

"İz Sirii: Pribıtie Kilikiyskavo Mitropolita Aleksandra v Mercinu", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 292-298.

"İzdaniye Obşestva", *SİPPO (Prilojenie)*, T XI (1901), ss. 225-238.

"İzvleçenie iz İstoriçeskoy Zapiski İPPO za 25 let evo suşestvovaniya (1882-1907 g.)", *SİPPO*, T XVIII (1907), ss. 430-451.

"İzvleçenie iz otçeta Predsedatelstvuyuşavo v otdelenii podderjaniya pravoslaviya N. M. Aniçkova po osmotru im vesnoyu 1899 g. uçebnıh zavedeniy obşestva v Palestine i Sirii", *SİPPO*, T X (1900), ss. 656-691.

"Koliçestvo vodı v tsisternah Russkih podvoriy v İerusalime", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (1903), s. 178.

"Konrad Şik", *SİPPO*, T XII (1902), ss. 776-778.

"Kratkiya Svedeniya po Uçrejdeniyam Obşestva s 1 Dekabrya po 1 Marta 1907 g.", *SİPPO*, T XVIII (1907), ss. 668-670.

"Kritika i bibliografiya: M. Skadallanoviç, Svyataya Zemlyav prazdnikah pravoslavnoy tserkvi. Den Sv. Troitsı i Sv. Duha. Spb. 1908. N. Bryançaninov. Skitaniya. M. 1908.", *SİPPO*, T XIX (1908), ss. 643-646.

"Latinskaya Propaganda v Palestine i Sirii", *SİPPO*, T VII (1897), ss. 186-193.

"Latinskie şkolı v Svyatoy Zemle", *SİPPO*, T II (1891), ss. 101-102.

"Latinskiya palomniçestva v Sv. Zemlyu", *SİPPO*, T XII (1902), ss. 32-45.

"Latinskiya uçebniya uçrejdeniya v Beyrute", *SİPPO*, T II (1891), ss. 136-165.

"Meditsinskiy otçet Damsskoy ambulatornoy za vremya s 1 Dekabrya 1897 - 1 Marta 1898 g.", *SİPPO*, T IX (1899), ss. 374-384.

"Molodie palomniki v Sv. Zemle", *SİPPO*, T XI (1901), ss. 37-110.

"Neuteşitelnıya vesti iz Antiohiyskoy Patriarhii", *SİPPO*, T VI (1896), ss. 74-79.

"Nizlojenie İerusalimskavo Patriarha Kirilla", *SİPPO*, T XII (1902), ss. 75-84.

"Novıe Arheologiçeskie Nahodki Bliz Tserkvi Marii Magdalinı", *SİPPO*, T III (1892), ss. 355-356.

"Novıy Predsedatel İPPO Yeya İmperatorskoe Vısoçestvo Velikaya Knyagiya Elisaveta Feodorovna", *SİPPO*, T XVI (1905), ss. 15-16.

"Obşee Godovoe Sobranie İPPO 1 Maya 1916 goda - II. Otçet İPPO s 1 Yanvarya po 31 Dekabrya 1914 g.", *SİPPO*, T XXVII (1916), ss. 169-183.

"Obşee Godovoe Sobranie İPPO 20 Aprelya 1914 goda", *SİPPO*, T XXV (1914), ss. 209-228.

"Obşee Godovoe Sobranie İPPO 26 Aprelya 1915 goda", *SİPPO*, T XXVI (1915), ss. 124-146.

"Obşee Sobranie İPPO 13 Marta 1892 g. - 2. Doklad, Çitannıy N. P. Kondakov v Zasedaniya İPPO 123 Marta 1892 g.", *SİPPO*, T III (1892), ss. 144-160.

"Obşee Sobranie İPPO 19 Dekabrya 1893 g.", *SİPPO*, T V (1895), ss. 1-29.

"Obşiya Sobranie İPPO 27 Noyabrya 1894 g.", *SİPPO*, T V (1895), ss. 697-703.

"Otçet İnspektora Gelileyskih uçebnıh zavedeniy A. İ. Yakuboviça za 1893/4 uçebnıy god", *SİPPO*, T V (1895), ss. 641-658.

"Otçet İPPO za 1906-1907", *SİPPO*, T XIX (1908), ss. 277-307.

"Otçet İPPO za 1907/8 g.", *SİPPO*, T XX (1909), ss. 201-234.

"Otçet naçalnika Nazaretskavo pansiona A. G. Kezma za 1895/6 i 1896/7 uçebnıe godı", *SİPPO*, T VIII (1898), ss. 232-256.

"Otçet Pomoşnika inspektora A. N. Malina po Galileyskim uçebnım zavedeniyam İPPO za vtoroe polugodie 1897-1898 uçebnavo goda", *SİPPO*, T X (1900), ss. 91-106.

"Otçet Upolnomoçennavo İPPO v İerusalime N. Gr. Mihaylova za vremya ot 1 Marta 1892 po 1 Marta 1894 g.", *SİPPO*, T V (1895), ss. 30-51.

"Otçet Upolnomoçennavo İPPO v Odesse M. İ. Osipova za 1897/8 god", *SİPPO*, T IX (1899), ss. 212-230.

"Otçet Upolnomoçennavo İPPO v Odesse, M. İ. Osipova za 1900/1 g.", *SİPPO*, T XII (1902), ss. 257-303.

"Otçet zaveduyuşavo meditsinskoyu çastyu obşestva V. Ya. Severina po osmotru ambulatornıh i şkol v Mae 1898 g.", *SİPPO*, T IX (1899), ss. 310-316.

"Otdelı İPPO", *SİPPO (Prilojenie)*, T XX (1909), ss. 45-60.

"Palomniçeskiy Sezon 1907 g. v Meditsinskom Otnoşenii", *SİPPO*, T XIX (1908), ss. 140-141.

"Pamyati Avgusteyşavo Predsedatelya İPPO Velikavo Knyazya Sergiya Aleksandroviça (s portretom)", *SİPPO*, T XVI (1905), ss. 1-14.

"Pamyati V. N. Hitorovo (s portretom)", *SİPPO*, T XV (1904), ss. 58-61.

"Pamyati V. N. Hitrovo. (k dnyu desyatiletiyu so dnya evo konçinı), s portretom", *SİPPO*, T XXIV (1913), ss. 263-272.

"Pismo Arhimandrita Kirilla, Nastoyatelya Pravoslavnoy Tserkvi v Musule, k Antiohiyskomu Patriarhu, ot 5 Aprelya 1896 g.", *SİPPO*, T VII (1897), ss. 487-494.

"Pismo Evo Blajenstva Patriarha İerusalimskovo 2 Oktyabriya 1885 g.", *SİPPO*, T I (1891), ss. 3-14.

"Plata za proezde v İerusalim i na Afon po palomniçeskim knijkam", *SİPPO (Prilojenie)*, T XV (1904), ss. 130-132.

"Plata, vzimaemaya za pomeşenie i prodovolstvie na Russkih podvoryah s 1 Sentyabrya 1897 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T VIII (1898), ss. 263-265.

"Poluçenie Sultanskavo Firmana na Osvyaşenie Russkavo Hrama u Duba Mamvriyskavo", *SİPPO*, T XXV (1914), ss. 264-265.

"Postroyka v İerusalime novavo Russkavo Nikolayevskavo podvorya (s risunk)", *SİPPO*, T XV (1904), ss. 73-76.

"Pravoslanıya deti v Yevreyskih şkolah", *SİPPO*, T III (1892), ss. 163-165.

"Primirenie İerusalimskavo Patriarha Damiana s Svyaşennım Sinodom Svyatogrobskim Bratstvom", *SİPPO*, T XX (1909), ss. 308-315.

"Primirenie İerusalimskoy Patriarhii s Tuzemnoyu Pastvoyu Ustav ob İzbranii Çlenov Smeşannoy Komissii v İerusalimskoy Tserkvi", *SİPPO*, T XXI (1910), ss. 620-639.

"Protestansliya uçrejdeniya v Beyrute", *SİPPO*, T II (1891), ss. 241-256.

"Puti i Sposobı Religiozno-Missionerskavo Vliyaniya Katoliçeskoy i Protestantskoy Propagandı na Pravoslavnoe Naselenie Palestinı i Sirii", *SİPPO*, T XXI (1910), ss. 428-434.

"Rukovodyaşiya Pravila dlya Deystviya Otdelov i Upolnomoçennıh İPPO", *SİPPO (Prilojenia)*, T V (1895), ss. 23-36.

"Rukovodyaşiya Pravila dlya Deystviya Otdelov i Upolnomoçennıh İPPO", *SİPPO (Prilojenie)*, T VII (1897), ss. 17-30.

"Ruskoe podvore v Nazaret, s 2 risun.", *SİPPO*, T XII (1902), ss. 327-334.

"Russkiya ekskursii v Svyatuyu Zemlyu letom 1909 g.", *SİPPO*, T XXI (1910), ss. 83-88.

"Sistematiçeskiy Katalog Biblioteki İPPO, St. Petersburg 1907", *SİPPO*, T XIX (1908), ss. 347-348.

"Slovo, Proiznesennoe Preosvyaşennım İlarionom, Episkopom Poltavskim Pereyaslavskim, v Poltavskom Kafedralnom Sobor 16 Maya 1899 g., v den Otkrıtiya Poltavskavo Otdela İPPO", *SİPPO*, T XI (1901), ss. 243-248.

"Spisok Çilenov İPPO na 1 Marta 1907 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XVIII (1907), ss. 1-48.

"Spisok Çilenov İPPO na 1 Noyabrya 1896 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T VII (1897), ss. 85-196.

"Spisok Çilenov İPPO na 1 Noyabrya 1901 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XII (1902), ss. 175-258.

"Spisok Çilenov İPPO na 1 Noyabrya 1904 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XV (1904), ss. 19-73.

"Spisok Çilenov İPPO na 1 Oktyabrya 1900 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XI (1901), ss. 99-178.

"Spisok Çilenov İPPO na 1 Oktyabrya 1902 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XIII (1903), ss. 147-229.

"Spisok Çilenov İPPO na 1 Sentyabrya 1903 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XIV (1904), ss. 19-74.

"Spisok Çilenov İPPO na 1 Yanvarya 1898 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T VIII (1898), ss. 87-226.

"Spisok Çilenov İPPO na 1 Yanvarya 1906 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T XVI (1905), ss. 1-52.

"Spisok Çilenov İPPO po 1 Dekabrya 1894 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T V (1895), ss. 65-135.

"Spisok Çilenov İPPO po 1 Noyabrya 1892 goda", *SİPPO (Prilojenie)*, T III (1892), ss. 25-60.

"Spisok Çlenov Obşestva po 1 Yanvarya k 1898 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T VIII (1898), ss. 87-227.

"Spisok doljnostnıh lits Obşestva k 1 Yanvarya 1899 g.", *SİPPO (Prilojenie)*, T IX (1899), ss. 163-198.

"Spisok İmeniy, preklonennıh Svyatomu Grobu v Rossii", *SİPPO*, T III (1892), ss. 713-716.

"Statistika Palomniçestva ko Grobu Gospodnyu v 1910 godu", *SİPPO*, T XXII (1911), ss. 305-308.

"Ustav İPPO", *SİPPO (Prilojenie)*, T IX (1899), ss. 1-19.

"Ustav İPPO", *SİPPO (Prilojenie)*, T VIII (1898), ss. 1-17.

"Vesnok Pravoslavnavo Naseleniya Sirii i Palestını na svejuyu mogilu v Baze poçivşavo Valikavo Knyazya Sergiya Aleksandroviça", *SİPPO*, T XVI (1905), ss. 67-75.

"Vesti s Pravoslavnavo Vostoka K Voprosu o Sovremennom Religiozno-Nravstvennom i Pravovom Sostoyanii Pravoslavnavo Naseleniya v Sirii", *SİPPO*, T XXI (1910), ss. 121-125.

"Vesti s pravoslavnavo Vostoka", *SİPPO*, T XIX (1908), ss. 142-181.

"Vesti s Vostoka", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 128-157.

"Vıpiski iz pisem starşavo uçitelya Nazaretskavo mujskavo pansiona A. İ. Yakuboviça ot 15 Yanvariya i 21 Fevralya 1891 g.", *SİPPO*, T II (1891), ss. 63-85.

"Vodosnabjenie İerusalima", *SİPPO*, T XI (1901), ss. 304-327.

"Vopros o Rumınskih i Bessarabskih, preklonennıh sv. Mestam Vostoka, imeniyah-pred sudom offitsialnavo Jurnala Konstantinopolskoy Patriarhii", *SİPPO*, T XXI (1910), ss. 304-312.

"XXV-letie Russkih Şkol v Beyrut i Slujeniya v nih M. A. Çerkasovoy", *SİPPO*, T XXIII (1912), ss. 76-88.

"XXV-letie Uçitelskoy Nazaretskoy, imeni V. N. Hitrovo, Seminarii", *SİPPO*, T XXII (1911), ss. 296-304.

"Yubiley Naçalnika Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime Arhimandrita Antonina", *SİPPO*, T II (1891), ss. 46-55.

"Yubileynaya Torjestva İPPO v Petergofe i Peterburge", *SİPPO*, T XVIII (1907), ss. 383-421.

"Zaupokoynaya liturgiya na Golgofe v den pervoy godovşını smerti Velikavo Knyazya Sergiya Aleksandroviça", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 310-319.

Aniçkov, N. M., "Aleksey Petroviç Belyayev (15 Avgusta 1906 g.)", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 625-638.

Aniçkov, V., "Frantsuzskie Katoliçeskie Missi na Vostoke", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 352-362.

Arhimandrit İon "Latinskiya i Protestanskiya Şkolı na Pravoslavnom Vostoke i ih Znaçenie v Religioznoy Propagande", *SİPPO*, T XX (1909), ss. 189-197.

Arhimandrit Yoan, "Protestantskaya Propaganda sredi Pravoslavnıh Hristian Vostoka", *SİPPO*, T XXI (1910), ss. 502-526.

Bezobrazov, P. V., "I. İmperator Aleksandr I i Patriarh Polikarp", *SİPPO*, T XXII (1911), ss. 20-52.

Bezobrazov, P. V., "II. İmperator Nikolay II i Patriarh Afanasiy", *SİPPO*, T XXII (1911), ss. 173-192.

Bogdanov, D. F., "İz Psem D. F. Bogdanova, pomoşnika inspektora po şkolam obşestva v Severnoy Sirii", *SİPPO*, T VIII (1898), ss. 667-671.

Bogdanov, D. F., "Pravoslavnıya Şkolı v Yujnoy Sirii v 1900/1 uçebnom godu", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (1903), ss. 10-51.

Bogdanov, D. F., Şkolı İPPO v Yujnoy Sirii za 1901/2 uçebnıy god", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (1903), ss. 204-226.

Dmitriyevskiy, A. A., "A. İ. Papadopulo-Keramevs i evo Sotrudniçestvo v Nauçnih İzdaniah Palestinkavo Obşestva", *SİPPO*, T XXIV/Vıp. 3-4 (1913), ss. 374-388, 492-523.

Dmitriyevskiy, A. A., "Bet-Jalskaya Jenskaya Uçitelskaya Seminariya i poseşenie ee Blajenneyşim Patriarhom İerusalimskim Damianom", *SİPPO*, T XXII (1911), ss. 65-73.

Dmitriyevskiy, A. A., "Derjanie Zaşitniki i Pokroviteli Svyatoy Zemli i Avgusteyşie Palomniki u Jivonosnavo Groba", *SİPPO*, T XVIII (1907), ss. 422-430.

Dmitriyevskiy, A. A., "Episkop Porfiriy Uspenskiy, kak initsiator i organizator pervoy duhovnoy missii v İeruslime, i evo zaslugi v polzu pravoslaviya i v dele izuçeniya Hristianskavo vostoka. Po povodu stoletiya so dnya evo rojdeniya", *SİPPO*, T XVI (1905), ss. 329-361.

Dmitriyevskiy, A. A., "Graf N. P. İgnatyev, kak Tserkovno-Politiçeskiy deyatel na Pravoslavnom Vostoke. (Po neizdannım pismam evo k Naçalniku Russkoy Duhovnoy Missii (RDM) v İerusalime o. Arhimandritu Antoninu Kapustinu)", *SİPPO*, T XX (1909), ss. 84-101, 378-398, 522-563.

Dmitriyevskiy, A. A., "Naçalnik Russkoy Duhovnoy Missii (RDM) v Ierusalime Arhimandrit Antonin (Kapustin) kak deyatel na polzu Pravoslaviya na Vostoke, i v çastnosti v Palestine", *SİPPO*, T XV (1904), ss. 95-148.

Dmitriyevskiy, A. A., "Pamyati B. P. Mansurova", *SİPPO*, T XXI (1910), ss. 446-457.

Dmitriyevskiy, A. A., "Pamyati S. İ. Ponomareva (s portretom)", *SİPPO*, T XXV (1914), ss. 229-257.

Dmitriyevskiy, A. A., "Pamyati S. İ. Ponomareva", *SİPPO*, T XXV (1914), ss. 408-435.

Dmitriyevskiy, A. A., "Prazdnik Sv. Troitsına Sionskoy gore i u duba Mamvriyskavo v Hevrone (s şesyu risunkami i planom Siona)", *SİPPO*, T XXII (1911), ss. 336-365.

Dmitriyevskiy, A. A., "Russkaya Gornenskaya Jenskaya Obşina vo 'Grade İudove' bliz İerusalima (s risunkom)", *SİPPO*, T XXVII (1916), ss. 3-33.

Gortalov, N. K., "Pervaya Poezdka Russkih Gimnazistov Palestinu", *SİPPO*, T X (1900), ss. 548-553.

Hitrovo, V. N., "Kakimi Putyami idut Russkie Palomniki v Svyatuyu Zemlyu", *SİPPO*, T XII (1902), ss. 303-327.

Hitrovo, V. N., "Novoe polojenie Pravoslaviya v Sirii i Palestine", *SİPPO*, T XII (1902), ss. 766-772.

Hitrovo, V. N., "Otkuda idut v Svyatuyu Zemlyu Russkie Palomniki (s kartuyu)", *SİPPO*, T XI (1901), ss. 129-155.

Juze, P. K., "Poslanie İerusalimskovo i Aleksanriyskovo Patriarhov po delam Antiohiyskoy Tserkvi pred sudom Arabskoy Peçati", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 601-609.

Juze, P. K., "Ustav Antiohiyskoy Pravoslavnoy Tserkvi", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 23-52.

Kin, "Çteniya o Svyatoy Zemle, ih tsel i znaçenie dlya pravoslavnavo Russkavo naroda (s risun.)", *SİPPO*, T XV (1904), ss. 9-22.

Kobeko, D. "Hojdenie vo Svyatuyu Zemlyu inoka Varsonofiya", *SİPPO*, T VI (1896), ss. 635-637.

Marr, N. Ya., "Predvaritelnıy Otçet o Rabotah na Sinae, v Sotrudniçestve s İ. A. Cavahovım, i v İerusalime, v poezdku 1902 goda", *SİPPO*, T XIV/Ç. 2 (1903), ss. 1-51.

Nikanorov, Mih., "Pravoslavnaya Siriya, Oçerki i nablyudeniya", *SİPPO*, T XXVIII (1917), ss. 120-127.

Nikonovoy, A. İ., "Byudjet Ministerstv Inostrannıh Del v Zapadnoy Evrope i v Rossiy na Blagotvoritelnyia i Uçebno-Vospitatelnyiia Zavedebiya v Palestine i Sirii", *SİPPO*, T XXII (1911), ss. 229-248.

Olesnitskiy, A. A., "Snoşeniya İerusalimskih Patriarhov s Rossiey", *SİPPO*, T VII (1897), ss. 52-86.

Pomerantsev, İ., "Blajenneyşiy Grigoriy IV, Novıy Patriarh Antiohiyskiy (s portretom)", *SİPPO*, T XVIII (1907), ss. 115-159.

Pomerantsev, İ., "Blajenneyşiy Meletiy, Patriarh Antiohiyskiy, Nekrolog", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 246-288.

Pomerantsev, İ., "Patriarşiy Krizis v İerusalime (13 dekabrya 1908 g. - 16 Fevralya 1909 g.)", *SİPPO*, T XX (1909), ss. 254-298.

Samara, Hanna, "Russkiya Şkolı v Sirii", *SİPPO*, T XIII/Ç. 1 (1903), ss. 92-95.

Sokolov, İ. İ. "İerusalimskiy Patriarh Kirill II i evo Otnoşenie k Bolgarskoy Tserkovnoy Shizme", *SİPPO*, T XXV (1914), ss. 30-66, 169-206, 325-371.

Sokolov, İ. İ. "İerusalimskiy Patriarh Kirill II i evo Otnoşenie k Bolgarskoy Tserkovnoy Shizme", *SİPPO*, T XXVI (1915), ss. 64-124, 261-325.

Sokolov, İ. İ. "İerusalimskiy Patriarh Kirill II i evo Otnoşenie k Bolgarskoy Tserkovnoy Shizme", *SİPPO*, T XXVIII (1916), ss. 87-155.

Sokolov, İ. İ. "Pravovaya organizatsiya Svyatogrobskavo Bratstva v İerusalime", *SİPPO*, T XXIII (1912), ss. 145-175, 465-502.

Sokolov, İ. İ. "Svyatogrobskoe Bratsvo v İeruslime. İstoriçeskiy oçerk", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 1-23.

Sokolov, İ. İ., "Antiohiyskaya Tserkov", *SİPPO*, T XXIV (1913), ss. 442-469.

Sokolov, İ. İ., "Bogoslovskaya Şkola Kresta v İerusalime, İstoriçeskiy Oçerk", *SİPPO*, T XVII (1906), ss. 409-459.

Spasskiy, İ. İ., Uçebno-Vospitatelnıy Otçet İnspektora Severo-Siriyskovo Rayona Şkol İPPO za 1902-1903 uçebnıy god", *SİPPO*, T XIV/Ç. 1 (1903), ss. 179-193.

*Soobşeniya Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva (SPPO)*, T XXVIII (1917).

*Soobşeniya Rossiyskovo Palestinskovo Obşestva (SRPO)*, T XXIX (1926).

Svetovostokov, İ. "Kazanskoe Akademiçeskoe Palomniçestvo po Grobu Gospodnyu - Vesti s Pravoslavnavo Vostoka", *SİPPO*, T XIX (1908), ss. 179-181.

Yanovskiy, V. "Smısl i Znaçenie Russkavo Palomniçestva v Svyatuyu Zemlyu", *SİPPO*, T XVIII (1907), ss. 46-62.

Yuşmanov, V. D., "Zakladka Russkavo Hrama vo imya sv. Nikolaya Çudotvortsa v. g. Bari, s risunkami", *SİPPO*, T XXIV (1913), ss. 250-263.

**B. *Otçetı İmparatorskovo Pravolavnovo Palestinskovo Obşestva (OİPPO)***

"Dvijenie Palomnikov çerez Odessu s 1 Marta 1909 g. po 1 Marta 1910 g.", *Otçet İPPO za 1908/1909 i 1909/1910 g.g.*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1911, ss. 99-100.

"Gosudar İmperator, po vsepoddanneyşemu dokladu Evo İmpratorskavo Vısoçestva Predsedatelya İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva, v 24 den Marta 1889 goda, Vısoçayşee povelenie 24 Marta 1889 g.", *Sedmoy Otçet İPPO za 1888-1890 godı (Prilojeniya)*, Tipografiya Kirşbauma, St. Petersburg 1891, ss. 21-22.

"Merı, prinyatıya dlya uluçşeniya polojeniya Pravoslavnıh Poklonnikov v Svyatoy Zemle Poklonniçeskiya Knijki", *Sedmoy Otçet İPPO za 1888-1890 godı*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1891, ss. 23-58.

"Otçet İPPO", *Sedmoy Otçet İPPO za 1888-1890 godı*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1891, ss. 1-23.

"Otçet Otdeleniya podderjaniya Pravoslaviya v Svyatoy Zemle PPO, çitannıy Predsedatelstvuyuşim P. A. Vasilçikov zasedanii Otdeleniya 19 Dekabrya 1885 g.", *Otçet PPO za 1885-1886*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1886, ss. 123-154.

"Otçet Otdeleniya Podderjaniya Pravoslaviya v Svyatoy Zemle, çitannıy Predsedatelstvuyuşim V. A. Vasilçikovım v zasedanii Otdeleniya 26 Marta 1887 g.", *Otçet PPO za 1886-1887 god*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1888, ss. 115-167.

"Otçet PPO za 1882-83 god çitannıy sekretarem M. P. Stepanovım v godovom zasedanii 26 Aprelya 1883 goda", *Otçet PPO za 1882-1883 god*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1883, ss. 61-76.

"Otçet PPO, çitannıy Sekretarem M. P. Stepanovım v zasedanii 2-vo Dekabrya 1882 goda", *Otçet PPO za 1882-1883 god*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1883, ss. 1-7.

"Otçet Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva çitannıy Sekretarem M. P. Stepanovım v zasedanii 18 Oktyabrya 1884 goda", *Otçet PPO za 1884-1885*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1885, ss. 1-10.

"Palomniçeskie Karavanı po Sv. Zemle s 1 Marta 1909 g. po 1 Marta 1910 g.", *Otçet İPPO za 1908/190 i, 1909/1910 g.g.*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1911, ss. 113.

"Podderjanie Pravoslaviya v Svyatoy Zemle", *Sedmoy Otçet İPPO za 1888-1889 godı*, Tipografiya Kirşbauma, St. Petersburg 1891, ss. 70-164.

"Popereg Maloy Azii i suhoputnaya doroga v Svyatuyu Zemliyu, doklad çitannıy doktorom A. V. Yeliseyevım v zasedanii 24 Fevralya 1887 goda", *Otçet PPO za 1886-1887 god*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1888, ss. 39-114.

"Religioznoe Znaçenie Svyatoy Zemli, reç, çitannaya Vitse-Predsedatelem T. İ. Filippovım v zasedanii 2-vo Dekabrya 1882 goda", *Otçet PPO za 1882-1883 god*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1883, ss. 9-30.

"Russkie Palomniki v Svyatoy Zemle dokld, çitannıy A. V. Yeliseyevım v zasedaniya 18 Oktyabrya 1884 goda", *Otçet PPO za 1884-1885*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1885, ss. 11-45.

"Spisok Çlenov PPO po 1-e Maya 1882 g.", *Otçet PPO za 1882-1883 god*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1883, ss. 95-108.

"Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882 goda, v Petergofe, Ober-Prokurur Svyateyşavo Sinoda Pobedonostsev. Ustav İPPO", *Otçet PPO za 1882-1883 god*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1883, ss. 77-90.

"Vısoçayşe utverjden 8 Maya 1882 goda, v Petergofe, Ober-Prokurur Svyateyşavo Sinoda Pobedonostsev. Ustav İPPO", *Otçet PPO za 1884-1885*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1885, ss. 63-76.

**C. *Pravoslavnıy Palestinskiy Sbornik (PPS)***

"Antiohii do İerusalima, takje Sirii, Finikii i o Svyatıh Mestah Palestinı, kontsa XII veka", *PPS*, T VIII/Vıp. 2(23) (1889), ss. 1-69.

"Petri Diaconi liber de Locis Sanctis = Petra Diakona Kniga o Svyatıh Mestah", *PPS*, T VII/Vıp. 2(20) (1889), ss. 72-204.

"Raskopki na Russkom Meste bliz Hrama Voskreseniya v İerusalime, proizvedenıe pod Rukovodstvom Arhimandrita Antonina v 1883 g.", *PPS*, T III/Vıp. 1(7) (1884), ss. 1-140.

"Raskopki na Russkom Meste bliz Hrama Voskreseniya v İerusalime, proizvedenıe pod Rukovodstvom Arhimandrita Antonina v 1883 g. Çast I", *PPS (Prilojenie k Vıp. 7)*, T III/Vıp. 1(7) (1887), ss. 157-256.

Arseniyev, S. V. (predisl. i red.), "Hojdenie İgnatiya Smolinyanin: 1389-1405 gg.", *PPS*, T IV/Vıp. 3(12) (1887), ss. 1-45.

Bezobrazov, P. V. (predisl. i red.), "Proskinitariy po İerusalimu i proçim svyatım mestam bezımyannovo, naçala XVII veka", *PPS*, T XVIII/Vıp. 3(54) (1900), ss. 1-49.

Bezobrazov, P. V., "Materialı dlya İstorii İerusalimskoy Patriarkhii, XVI-XIX veka Çast 1", *PPS*, T XIX/Vıp. 1(55) (1901), ss. 1-350.

Bezobrazov, P. V., "Materialı dlya İstorii İerusalimskoy Patriarkhii, XVI-XIX veka Çast 2", *PPS (Prilojenie)*, T XIX/Vıp. 1(55) (1904), ss. 1-350.

Bezobrazov, P. V., "Proskinitariy po İerusalimu i proçim Svyatım Mestam vezımyannovo, naçala XVII veka", *PPS*, T XVIII/Vıp. 3(54) (1901), ss. 1-49.

Destunis, G. S. (predisl. i red.), "Rasskaz i pureşestvie po svyatım mestam Daniila, mitropolita Efesskovo, mejfu 1493 i 1499 gg.", *PPS*, T III/Vıp. 2(8) (1884), ss. 1-68.

Dolgov, S. O. (predisl. i red.), "Jitie i Hojdenie v İerusalim, Egipet Kazantsa Vasiliya Yakovleva Gagarı: 1634-1637 gg.", *PPS*, T XI/Vıp. 3(33) (1891), ss. 1-102.

Dolgov, S. O. (predisl. i red.), "Povest i skazanie o pohojdenii vo İerusalim i vo Tsargrad Troitskovo Sergiyeva Monastırya Çernovo Diakona İona, po reklomu Malenkovo: 1649-1652 gg.", *PPS*, T XIV/Vıp. 3(42) (1895), ss. 1-56.

Dolgov, S. O. (predisl.), "Hojdenie svyaşennoinoka Varsonofiya ko svyatomu gradu İerusalimu v 1456 i 1461-62 gg.", *PPS*, T XV/Vıp. 3(45) (1896), ss. 1-25.

Dolgov, S. O., "Povest o svyatıh i Bogoprohodnıh mestah Svyatovo grada İerusalima, pripisıvaemaya Gavriilu, Nazaretskomu arhiepiskopu, 1651 goda", *PPS*, T XVIII/Vıp. 1(52) (1900), ss. 1-22.

Hitrovo, V. N. (predisl. i red.), "Opisanie puteşestvie otsa İgnatiya v Tsargrad, Afonskuyu goru, Svyatuyu Zemlyu i Egipet 1766-1776 gg.", *PPS*, T VII/Vıp. 3(36) (1891), ss. 1-36.

Hitrovo, V. N. (predisl.), "Bordosskiy Putnik, 333 g.", *PPS*, T I/Vıp. 2(2) (1882), ss. 1-47.

Hitrovo, V. N., "Pravoslavie v Svyatoy Zemle", *PPS*, T I/Vıp. 1(1) (1881), ss. 1-132.

İvanovskiy, N. İ. (predisl. i red.), "Proskinitariy Arseniya Suhanova: 1649-1643 gg.", *PPS*, T VII/Vıp. 3(21) (1889), ss. 1-390.

Kapterev, N. F., "Snoşeniya İerusalimskiy Patriarhov s Russkim Pravitelstvom. Ç. 1: S polovını XVI do kontsa XVIII stoletiya. Ç. 2 v tekuşem stoletiy (1815-1844)", *PPS*, T XV/Vıp. 1(43) (1895), ss. 1-473.

Latışev, V. V., "Dve reçi Feodora Dafnopata, izdannıe s vvedeniem o jizni i literaturnoy deyatelnosti avtora i s Russkim perevodom Çast I", *PPS*, T XX/Vıp. 2(59) (1910), ss. 1-144.

Latışev, V. V., "Materialı dlya İstorii Arhiepiskopii Sinayskoy gorı Çast II", *PPS*, T XX/Vıp. 1(58) (1909), ss. 1-251.

Latışev, V. V., "Stradanie svyatovo Slavnovo velikomuçennika Georgiya, pripisıvaemoe Feodoru Dafnopatu i nıne vpervıe izdannoe (s Russkim perevodom) Çast II", *PPS*, T XX/Vıp. 2(59) (1911), ss. 1-75.

Leonid Kavelin (predisl. i red.), "Hojdenie Gostya Vasilya: 1465-1466 gg.", *PPS*, T II/Vıp. 3(6) (1884), ss. 1-17.

Leonid Kavelin (predisl. i red.), "Puteşestvie Svyatovo Savvı, Arhiepiskopa Serbskovo: 1225-1237 gg.", *PPS*, T II/Vıp. 2(5) (1884), ss. 1-80.

Leonid Kavelin (predisl. i red.), "Skazanie Epifaniya Mniha p puti k İerusalimu: 1415-1417 gg.", *PPS*, T V/Vıp. 3(15) (1887), ss. 1-6.

Leonid Kavelin (predisl. i red.), "Tri Statii k Russkomu Palestinovedeniyu", *PPS*, T VI/Vıp. 1(16) (1889), ss. 1-58.

Loparev, H. M. (predisl. i red.), "Hojdenie Kuptsa Vasiliya Poznyakova po svyatım mestam Vostoka", *PPS*, T VI/Vıp. 3(18) (1887), ss. 1-106.

Loparev, H. M. (predisl. i red.), "Kniga Palomnik, Skazanie mest svyatıh vo Tsargrade Antoniya, Arhiepiskopa Novgorodskovo, v 1200 g.", *PPS*, T XVII/Vıp. 3(51) (1899), ss. 95-111.

Loparev, H. M., Hojdenie Trifona Korobeynikovs 1593-1594 gg.", *PPS*, T IX/Vıp. 3(27) (1889), ss. 1-103.

Lopavev, H. M. (ed.), "Hojdenie Kupsa Vasilya Pozniakova 1558-1561", *PPS*, T VII/Vıp. 3(18) (1887), ss. 1-106.

Marr, N. Ya., "Jitie Petra İvera Tsareviça-podvijnika i episkopa Mayumskovo V veka, Gruzinskiy podlinnik", *PPS*, T XVI/Vıp. 2(47) (1896), ss. 1-119.

Mednikov, N. A., "Palestina ot Zavoyevaniya ee Arabami do Krestovıh Pohodov po Arabskim İstoçnikam: İssledovanie Ç. 1", *PPS*, T XVII/Vıp. 2(50) (1897), ss. 1-868.

Mednikov, N. A., "Palestina ot Zavoyevaniya ee Arabami do Krestovıh Pohodov po Arabskim İstoçnikam: Pril. P (1). İstoriki Ç. 2", *PPS*, T XVII/Vıp. 2(50) (1897), ss. 1-715.

Mednikov, N. A., "Palestina ot Zavoyevaniya ee Arabami do Krestovıh Pohodov po Arabskim İstoçnikam: Pril. P (2). Geografi Ç. 3", *PPS*, T XVII/Vıp. 2(50) (1897), ss. 719-1304.

Mednikov, N. A., "Palestina ot Zavoyevaniya ee Arabami do Krestovıh Pohodov po Arabskim İstoçnikam: Pril. P (3). Dobavleniya, ukaz. i ispr. Ç. 4", *PPS*, T XVII/ Vıp. 2(50) (1897), ss. 1307-1404.

Olesnitskiy, A. A,. "Megalitiçeskie Pamyatniki Svyatoy Zemli", *PPS*, T XIV/Vıp. 2(41) (1895), ss. 1-332.

Olesnitskiy, A. A., "Vethozavetnıy Hram v İerusalime", *PPS*, T V/Vıp. 1(13) (1889), ss. 1-939.

Oltarjevskiy, Feodosiy, "Palestinskoe Monaşestvo s IV do VI v.", *PPS*, T XV/Vıp. 2(44) (1896), ss. 1-345.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. - Bezobrazov P. V., (predisl. i red.), "Vosem Greçeskih Opisaniy Svyatıh mest XIV, XV i XVI vv.", *PPS*, T XVI/Vıp. 2(56) (1903), ss. 275-290.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. - Bezobrazov, P. V., "Vosem Greçeskih Opisaniy Svyatıh mest XIV., XVI., XVI vv.", *PPS*, T XIX/Vıp. 2(56) (1903), ss. 1-254.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. Destunis, G. S. (predisl. i red.), "Jitiya svyatovo Feogniya, episkop Vitiliyskiy, Pavla Elladskovo i Kirilla Skifopolskovo, pisateley VI stoletiya", *PPS*, T XI/Vıp. 2(32) (1891), ss. 1-66.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. - Destunis, G. S. (predisl. i red.), "Paisiya Agipostolitaa, Mitropolita Rodskovo, opisanie Svyatoy Grorı Sinayskoy i ee okrestnostey v stihah, napisannoe mejdu 1577 i 1592 gg.", *PPS*, T VII/Vıp. 2(35) (1891), ss. 1-205.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. Destunis, G. S. (predisl. i red.), "Proskinitariy po İerusalimu i proçim svyatım mestam bezımyannovo, mejdu 1608-1634 gg.", *PPS*, T XVIII/Vıp. 2(53) (1900), ss. 1-71.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. - Destunis, G. S. (predisl. i red.), "Tri Greçeskih bezımyannıh prosknitariya XVI veka", *PPS*, T XVI/Vıp. 1(46) (1896), ss. 73-143.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. - Destunis, G. S., "Kratkiy rasskaz o Svyatıh Mestah İerusalima i o Svyatyah Gospoda naşevo İisusa Hrista i p drugih bezımyannovo, napisannıy v 1253/4 g.", *PPS*, T XIV/Vıp. 1(40) (1895), ss. 1-30.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. - Destunis, G. S., N. Ya. Marr, "Fotiya, svyateyşevo arhiepiskopa Konstantinopolskovo, o Grobe Gospoda naşevo İisusa Hrista (napisannoe mejdu 867 i 868 gg.) i drugie malıe evo tvoreniya na Greçeskom i Armyanskom yazıkah", *PPS*, T XI/Vıp. 1 (31) (1892), ss. 1-298.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. Latışev, V. V. "Sbornik Palestinskoy i Siriyskoy Agiologii Çast I", *PPS*, T XIX/Vıp. 3(57) (1907), ss. 1-216.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. Latışev, V. V. "Sbornik Palestinskoy i Siriyskoy Agiologii Çast II", *PPS*, T XX/Vıp. 2(60) (1913), ss. 1-122.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. Latışev, V. V. "Sbornik Palestinskoy i Siriyskoy Agiologii Çast III", *PPS*, T XXI/Vıp. 3(63) (1917), ss. 1-102.

Papadopoulo-Keramevs, A. İ. - Latışev, V. V., "Materialı dlya İstorii Arhiepiskopii Sinayskoy gorı Çast I", *PPS*, T XX/Vıp. 1(58) (1908), ss. 1-419.

Petroviç, K. D., "Ansarii (Nuseyrie) i ih Religioznıe Verovaniya", *PPS*, T VII/Vıp. 1(19) (1889), ss. 1-40.

Pomyalovskiy, İ. V. (predisl. i red.), "Arkulfa rasskaz o svyatıh mestah, zapisannıy Adamnenom okolo 670 g.", *PPS*, T XVII/Vıp. 1(49) (1898), ss. 1-132.

Pomyalovskiy, İ. V. (predisl. i red.), "Feodosiy, o mestopolojenii Svyatoy Zemli, naçala VI veka", *PPS*, T X/Vıp. 1(28) (1891), ss. 1-147.

Pomyalovskiy, İ. V. (predisl. i red.), "Peregrinatio ad loca sancta saeculi IV exeuntis / Edita, rossice versa, notis illustrata ab Joh. Pomialowsky = Palomniçestvo po Svyatım Mestam kontsa IV veka", *PPS*, T VII/Vıp. 2(20) (1889), ss. 1-312.

Pomyalovskiy, İ. V. "Putnik Antonina iz Platsentsii, kontsa VI veka", *PPS*, T VIII/Vıp. 3(39) (1895), ss. 1-189.

Pomyalovskiy, İ. V. "Rasskaz Nikita, klirika tsarskovo, Poslanie k İmpertaoru Konstantinu VII Porfirorodnomu p Svyatomu Ogne, pisannoe v 947 g.", *PPS*, T IX/Vıp. 2(38) (1894), ss. 1-35.

Reşetillo, D. F., "Bolotnıe Lihoradki v Palestine, İssledovanie Priçin i Opredelenie Mikroorganizmov Bolotnıh Lihoradok", *PPS*, T IX/Vıp. 1(25) (1891), ss. 1-189.

Rozanov, S. P. (predisl. i red.), "Puteşestvie ieromonaha İppolita Vişenskovo v İerusalim, na Sinay i Afon (1707-1709 gg.)", *PPS*, T XXI/Vıp. 1(61) (1914), ss. 1-190.

Sırku, P. A. (predisl. i red.), "Opisanie Turetskoy İmperii, sostavlennoe Russkim, bıvşim v plenu u Turok vo vtoroy polovinu XVII veka", *PPS*, T X/Vıp. 3(30) (1890), ss. 1-210.

Sokolov, İ. İ., "Aleksandriyskie dokumentı, otnosyaşiesya k istorii Pravoslavnoy Tserkvi v Egipte v XVIII i XIX stoletiyah", *PPS*, T XXI/Vıp. 2(62) (1916), ss. 1-86.

Stoyanoviça, L. V. (predisl. i red.), "Serbskoe Opisanie Svyatıh Mest Pervoy Polobinı XVII veka", *PPS*, T V/Vıp. 2(14) (1886), ss. 1-27.

Troitskiy, İ. Y. (predisl. i red.), "Yoann Foka Skazanie Vkrattse p Gorodah i Stranah ot Antiohii do İerusalima, takje Sirii, Finikii i o Svyatıh Mestah Palestinı, kontsa XII veka", *PPS*, T VIII/Vıp. 2(23) (1889), ss. 1-69.

Tsagareli, A. A. "Pamyatniki Gruzinskoy Starinı v Svyatoy Zemle i na Sinae", *PPS*, T IV/Vıp. 1(10) (1888), ss. 1-142.

Valilevskiy, V. G. (predisl. i red.), "Povest Epifaniya o İerusalime i suşih v nem mestah, pervoy polovinı IX veka", *PPS*, T IV/Vıp. 2(11) (1886), ss. 1-243.

Valilevskiy, V. G., "'Jitie Meletiya Novovo', Soçineniya Nikolaya, Episkopa Mefonskovo i Feodora Prodroma, pisateley XII stoletiya", *PPS*, T VI/Vıp. 2(17) (1886), ss. 1-165.

Venevitinov, M. A. (red. i predisl.), "Jitie i hojdenie Daniila Russkiya Zemli İgumena: 1106-1108 Çast I", *PPS*, T I/Vıp. 3(9) (1883), ss. 1-96.

Venevitinov, M. A. (red. i predisl.), "Jitie i hojdenie Daniila Russkiya Zemli İgumena: 1106-1108 Çast II", T III/Vıp. 3(9) (1885), ss. 97-297.

Yakuboviç, A. İ. "Progulki po Palestine s Uçenikami Nazaretskovo Mujskovo Pansiona 1889 g.", *PPS*, T VII/Vıp. 1(22) (1890), ss. 1-129

Yeliseyev, A. V., "Put k Sinayu v 1881 godu", *PPS*, T I/Vıp. 1(4) (1883), ss. 1-197.

## IV. BASILI RUSÇA, TÜRKÇE VE DİĞER DİLLERDEKİ DÖNEM ESERLERİ

### A. Kitaplar

Antonin Kapustin, *İz Zapisok Sinayskovo Bogomoltsa*, Gubernskaya Tipografiya, Kiev 1872.

Barsukova, N. (red.), *Stranstvovaniya Vasilya Grigoroviça-Barskovo po svyatım mestam Vostoka s 1723 po 1747 g. Tom I-XIV*, Tipografiya V. Kirşbau, St. Petersburg 1885-1887.

Bazili, K. M., *Siriya i Palestine pod Turetskim Pravitelstvom*, Tipo-Litografiya A. E. Lanau, St. Petersburg 1875.

Belkind, İ., *Sovremennaya Palestina v Fiziko-Etnograficeskom i Politiçeskom Otnoşeniyah*, İzdanie G. M. Levinsona, Odessa 1903.

Beneşeviç, V. N., *Opisanie Greçeskih Rukopisey Monastırya Sv. Ekaterını na Sinae Tom I; II*, İzdanie İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1911; Petrograd 1917.

Beneşeviç, V. N., *Pamyatniki Sinaya Arheologiçeskie i Paleografiçeskie Vıp. I*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1912.

Dmitriyevskiy, A. A., *Evhologii Tom III*, Tipografiya G. T. Korçak-Novitskavo, Kiev 1901.

Dmitriyevskiy, A. A., *İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşestvo (İPPO) i ego deyatelnost za iztekşuyu çetvert veka (1882-1907)*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1907.

Dmitriyevskiy, A. A., *Opisanie Liturgiçeskih Rukopisey Tom I*, Hranyanihsya vb Bibliotekah Pravoslavnovo Vostoka, Tipografiya G. T. Korçak-Novitskavo, Kiev 1895-1917.

Dmitriyevskiy, A. A., *Tipı Sovremennıh Russkih Palomnikov v Svyatuyu Zemlyu*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1905.

Dmitriyevskiy, A. A., *Tipika, Pamyatniki Patriarşih Ustavov i Ktitorkie monastırskie Tipikonı Tom II*, Tipografiya G. T. Korçak-Novitskavo, Kiev 1895.

Driault, Edouard, *Şark Meselesi: Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, çev. Mehmed Nafiz, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

Engelhardt, Eduard Philippe, *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Filippov, T. İ. *Sovremennie Tserkovnie Voprosı*, Tipografiya Obşestvennaya Polza, St. Petersburg 1882.

French, R. M. (trans.), *The Way of a Pilgrim, and The Pilgrim Continues His Way*, Hope Publishing House, San Francisco 1989.

Gidney, M. A., *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, from 1809-1908*, Operative Jewish Converts' Institution, London 1908.

Gildemeister, J., *Theodosius, De situ Terrae Sanctae im ächten Text, und der Breviarius de Hierosolyma vervollständigt*, Bei Adolph Marcus, Bonn 1882.

Hitrovo, V. N., *Nauçnoe Znaçenie Raskopok Proizvedennih Pravoslavnim Palestinskim*

*Obşestvom na Ruskom Meste bliz Hrama Groba Gospodnia v İerusalime*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1885.

Hitrovo, V. N., *Palestina i Sinay. Bibliografiçeskiy ukazatel Russkih knig i statey o svyatıh mestah Vostoka, preimuşestvenno Palestinskih i Sinayskih*, Tipografiya Maykova, St. Petersburg 1876.

*Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşei, Asılları*, çev. İskender Ali Reşat, Kanaat Matbaası, İstanbul 1914.

Kapterev, N. F., *Harakter Otneşeniy Rossiy k Pravoslanomu Vostoku v XVI i XVII Stoletiyah*, İzdatelstvo Tipografiya L. F. Snegireva, Moskova 1885.

Karolides, Pavlos, *Peritis Ethnikis Katagogiston Orthodoxon Christianon Syrias kai Palaistinis*, Typois P. D. Sakellariou, Atina 1909.

Lebedev, A. P., *İstoriya Greko-Vostoçnoy Tserkvi pod Vlastyu Turok ot Padeniya Konstantinopolya (v 1453 godu) do naştoyaşavo Vremeni*, İzdanie Knigoprodavtsa İ. L. Tuzova, St. Petersburg 1903.

Leroy-Beaulıeu, Anatole, *The Empire of the Tsars and the Russians, Part III: The Religion*, Knickerbocker Press, New York 1902.

Mansurov, B. P., *Bazilika İmperatora Konstantina vo Svyatom Grade İerusalime*, Tipolitoprafiya İ. N. Kurşnereva, Moskova 1885.

Mihaylovskiy, V. İ., *Sputnik Pravoslanovo Poklonnika v Svyatuyu Zemlyu*, İzdanie PPO, St. Petersburg 1886-1887.

Minin, A. İ., *Putovoditel v Svyatoy grad İerusalim ko Grobu Gospodnyu i Proçim Svyatım Mestam Vostoka i na Sinay*, Tipo-Litografiya İ. Efimova, Moskova 1904.

Olesnitskiy, A. A. *Svyataya Zemlya: Otçet o Komandirovke v Palestinu i Prilegayuşie k ney Stranı, 1873-1874 Tom I, II*, Tipografiya S. T. Eremeyeva, Kiev 1875, 1878.

Porfiriy Uspenskiy, *Vostok Hristianskiy, Afon*, Tip. İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1892.

Porfiriy Uspenskiy, *Vostok Hristianskiy. Siriya*, Tip. S. T. Eremeyeva, Kiev 1874.

Protopop Avvakum, *Hayatım*, çev. Nihal Yalaza Taluy, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1946.

*Putevoditel po Svyatım Mesatm Rukovdstvo dlya Russkih Palomnikov, Otpravlyayuşçihsya v İerusalim, na Afon, Sinai, v Bar-Grad i Rim*, İzdanie İPPO, St. Petersburg 1910.

Roehrich, Mme. L., Samuel Gobat, *Bishop of Jerusalem, His Life and Work: A Biographical Skech*, J. Nisbet, London 1884.

*Russkie Uçrejdeniya v Svyatoy Zemle i Poçivşie Deyateli İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1907.

*Sbornik statei v Çest Dmitria Fomiça Kobeko*, Tipografiya Aleksandrova, St. Petersburg 1913.

Semereov, D. V., *Hrestomatiya Razgovornovo Arabskovo Yazıka (Siriyskoe Nareçie)*, İzdanie Leningradskovo Vostoçtovo İnstituta imeni A. S. Enukidze, Leningrad 1929.

Semyonov-Tyan-Şanskiy, P. P., *İstoriya Polvekovoy Deyatelnosti Russkovo İmperatorskovo Geografiçeskovo Obşestvo 1845-1895, v 3 çastyah*, Tipografiya V. Bezobrazova i Komp., St. Petersburg 1896.

Sırku, P. A., *Opisanie Bumag Episkopa Porfiriya Uspenskovo, Pojertvovannıh im v İmperatorskuyu Akademiyu Nauk po Zaveşaniyu*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1911.

Stelletskiy, İ. Ya, *Madebskaya karta-mozaika Palestinı v svyazı s voprosom o novoy (Russkoy) gorney Bet-Zahari*, Tipografiya O-varasprostr. polezn. kn. Preemnik V. İ. Voronov, Moskova 1909.

Timofeyev, N. V. (ed.), *İzdania Grafa S. D. Şeremeteva*, Tipografiya M. A. Aleksandrova, St. Petersburg 1913.

Tischendorf, Constantin, *When were our Gospel Written? An Argument, With A Narrative of the Discovery of the Sinaitic Manuscript*, American Tract Society, New York 1866.

Titov, F. İ., *Preosvyaşennıy Kirill Naumov, Episkop Melitopolskiy (bıvşiy nastoyatel Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime). Oçerki iz istorii snoşeniy Rossii s Pravoslavnom Vostokom*, Tipografiya İ. İ. Gorbunova, Kiev 1902.

Venevitinov, A. A. *Hojdenie İgumena Daniila v Svyatuyu zemlyu v naçale XII veka*, Arheogr. Komissiya, St. Petersburg 1877.

Wilkinson, Robert, *Wilkinson's Atlas Classica: Being a Collection of Maps of the Countries Mentioned by the Ancient Authors, Both Sacred and Profane. With Their Various Subdivisions at Different Periods*, W. Palmer Sculp., London 1808.

Wilson, C. W. (ed.), *The Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land 1106-1107 A. D.*, Palestine Pilgrims' Text Society, London 1888.

Yeliseyev, A. V. (red.), *Putovoditel po Svyatoy Zemle*, Tipografiya İ. İ. Soykina, St. Petersburg 1888.

Yeliseyev, A. V., *Po Belu Svetu, Oçerki i kartinı iz puteşestviy po trem çastyam Starovo*

*Sveta Doktora A. V. Yeliseyeva Tom I-XIV*, İzdaniye P. P. Soykina, St. Petersburg, 1894-1898.

Yeliseyev, A. V., *Poezdka v Egipet, Kamenistuyu Araviyu i Palestinu*, Tipografiya V. Bezobrazova, St. Petersburg 1895.

Yuşmanov, V. D., *Russkie v Svyatoy Zemle i Sirii vo Vremya Nastoyashey Mirovoy Voyni*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, Petrograd 1917.

**B. Seyahatnameler**

Bronnikov, K. İ., *Puteşestvie k Svyatım Mestam, hahodyaşşimsya v Evrope, Azii i Afrike, soverşennoe v 1820-1821 gg. sela Pavlova jitelem Kirom Bronnikovım*, İzdatelstvo Moskva, Moskova 1824.

Dmitriyevskiy, A. A., *Puteşestvie po Vostoku i evo Naukne Rezultatı*, Tipografiya G. T. Korçak-Novitskavo, Kiev 1890.

Graham, Stephen, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, Macmillan and Co., Limited, London 1913.

Hitrovo, V. N., *Nedelya v Palestine, iz Putevıh Vospominaniy*, Tipografiya Kirşbauma, St. Petersburg 1879.

*Itinéraires Russes, en Orient, Traduit par Mme B. De Khitrowo*, Pour la Société L'Orient Latin, Cenevre 1889.

Kaneyev, S. E., *Pervaya Palomniçeskaya Ekskursiya Studentov İmperatorskoy Kievskoy Duhovnoy Akademii v Sv. Zemlyu letom 1911 g.*, Tipografiya Ats. Obşestva, Kiev 1914.

Kondakov, N. P., *Arheologiçeskoe Puteşestvie po Sirii i Palestine*, İzdanie İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1904.

Kondakov, N. P., *Puteşestvie na Sinay v 1881 g. İz putevıh Vpeçatleniy, Drevnosti Sinayskovo Monastırya*, Tipografiya İ. A. Zelenovo, Odessa 1882.

Muravyev, A. N., *Puteşestvie Ko Svjatım Mestam v 1830 Godu Çast I*, Tipografiya III Otdeleniya Sobstvennovo E. İ. V. Kantselyarii, St. Petersburg 1833.

Muravyev, A. N., *Puteşestvie Ko Svyatım Mestam v 1830 Godu Çast III*, Tipografiya Ştaba Otdelnovo Korpusa Vnıtrenney Straji, St. Petersburg 1840.

Norov, A. S., *İerusalim i Snay. Zapiski vtoravo puteşestviya na vostok A. S. Norova*, İzdanie N. P. Polivanova, St. Petersburg 1878.

Norov, A. S., *Puteşestvie Po Egiptu i Nubii V 1834-35 g. Avraama Norova k Puteşestvıyu po Svyatoy Zemle Çast I-II*, Tipografiya III Otdeleniya Sobstvennovo E. İ. V. Kantselyarii, St. Petersburg 1853.

Norov, A. S., *Puteşestvie po Svyatoy Zemle v 1835 godu Avraama Norova Çast I*, Tipografiya Aleksandra Samirdina, St. Petersburg 1844.

Porfiriy Uspenskiy, *Pervoe Puteşestvie Sinayskiy Monastır v 1845 Arhimandrita Porfirya Uspenskya*, Tipografiya İmparatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1856.

Porfiriy Uspenskiy, *Vtoroe Puteşestvie po Svyatoy Gore Afonskoy Arhimandrieta, nıne Episkopa, Porfiriya Uspenskovo v godı 1858, 1859 i 1861*, Tipo-Litografiya Efimova, Moskova 1880.

*Putevıe Zametki Palomnikov-Studentov Kazanskoy Duhovnoy Akademii (Ekskursiya po Blijnemu Vostoku Letom 1907 g.)*, Tsentralnaya Tiografiya, Kazan 1908.

Skalona, D. A., *Puteşestviye po Vostoku i Svyatoy Zemle v svite Velikovo Knyazya Nikolaya Nikolayeviça v 1872 godu*, Rezanı v Ekspeditsii Zagotovleniya Gosudarstvennıh Bumag, St. Petersburg 1881.

Smışlyayev, D. D., *Sinay i Palestina. İz Putevıh Zametok 1865 goda*, Tipografiya Gubernskoy Zemskoy Upravı, Perm 1877.

Yeliseyev, V. A. *S Russkimi Palomnikami na Svyatoy Zemle vesnoyu 1884 goda. (Oçerki, Zametki i Nablyudeniya)*, Tipografiya V. Kirşbauma, St. Petersburg 1885.

Yusuf Akçura, *Suriye ve Filistin Mektupları*, haz. İsmail Türkoğlu, Ötüken Neşiyat, İstanbul 2016.

**C. Günlükler**

Lamzdorf, V. N. *Dnevnik 1886-1890 Tom I*, Gosudarstvennoe İsdatelstvo, Moskova-Leningrad 1926.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo T. I Godı 1841, 1842, 1843 i çast 1844-vo*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1894.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Çast II Godı 1844 i 1845*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1895.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Çast III ot 1 Yanvarya 1846 po 20 Marta 1850 g.*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1896.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo T. IV Godı 1850, 1851, 1852 i çast 1853-vo*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1896.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Çast V s 8 Aprelya 1853 po 22 İyunya 1854*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1899.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Çast VI s 23 İyunya po 23 Sentyabrya 1854 g.*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1900.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo Çast VII s 2 Oktyabrya 1854 po 26 Sentyabrya 1861*, red. P. A. Sırku, Tipografiya V. Kirşvauma, St. Petersburg 1901.

Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Bıt Moevo: Dnevniki i Avtobiografiçeskie Zapiski Episkopa Porfiriya Uspenskovo T. VIII Çast 1861 goda i godı 1862, 1863, 1864, 1865-1878, 1878-1884, 1885*, red. P. A. Sırku, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1902.

**D. Raporlar**

Aniçkov, N. M., *Uçebniya i Vraçenıya Zavedeniya İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva v Sirii i Palestine, Otçet Çlena Soveta Obşestva N. M. Aniçkova Çast I. Uçebnıya Zavedeniya v Sirii i İudei*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1901.

Aniçkov, N. M., *Uçebniya i Vraçeniya Zavedeniya İmperatorskavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva v Sirii i Palestine, Otçet Çlena Soveta Obşestva N. M. Aniçkova Çast II. Uçebnıya Zavedeniya v Galilee*, Tipografiya V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1910.

Bertram, Anton - Young, J. W. A., *Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire and report Upon Certain Controversies between the Orthodox Patriarchate of Jerusalem and the Arab Orthodox Community*, Oxford University Press, London 1928.

Luke, Sir Harry, *Palestine, Disturbances in May, 1921. Reports of the Commission of Inquiry with Correspondence Relating Thereto, Presented to Parliament by Command of His Majesty, October, 1921*, H. M. Stationery office, London 1921.

Mansurov, B. P., *Pravoslavnıe Poklonniki v Palestine*, Tipografiya Morskavo Ministerstva, St. Petersburg 1858.

*Trudı Komissi po Peresmotru Program i İnstruktsiy dlya Uçebnih Zavedeniy IPPO*, Tip. V. Kirşbauma, St. Petersburg 1899.

**E. Makaleler, Gazete Heberleri ve Ansiklopedi Maddeleri**

"İnteresı Russkoy Tserkvi i Poklonnikov v Palestine (otvet na statyu A. D. Uşinskovo)", *Tserkvno-Obşçestvennıy Vestnik*, No. 50 (1875).

"Kazan'da 'Duhovni' Akademyası ve Suriyeli Talebe", *Millet ile Musahabe (Hikmet)*, C I/S. 5 (1911), s. 3.

"Mansurovı", *Entsiklopediçeskiy Slovar Burokrauza i Efrona*, T. 18A(36), Tipo-Litografiya İ. A. Efrona, St. Petersburg 1896, s. 553.

"Obituary: Major-General Sir Charles William Wilson", *The Geographical Journal*, Vol XXVI/No. 6 (1905), ss. 682-684.

"Po Puti iz Sv. Zemli (Ojidaemaya Jeleznaya Doroga k İerusalimu; Agitattsiya Papstva; Trebovanie Russkovo Konsula uniştojit Russkuyu Duhovnuyu Missiyu)", *Grajdanin*, No. 22-25, (1878), ss. 453-455.

"Slavyanskoe Blagotvoritelnoe Obşestvo", *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokrauza i Efrona*, T XXX(59), Tipo-Litografiya İ. A. Efrona, St. Petersburg 1900, ss. 333-335.

"Troitskiy, İ. Y, Nekrolog", *İstoriçeskiy Vestnik*, T LXXXV (1901), ss. 1149-1150.

"Ustav Russkavo Obşestva Parohodstva i Torgovli", *Morskoy Sbornik*, T XXV/Vıp. 12 (1856), ss. 56-79.

Alimcan el-İdrisi, "Islah-ı Medaris Hakkında", *Sırat-ı Müstakim (Sebilü'r-Reşad)*, C V/S. 122 (1911), ss. 293-294.

Bezobrazov, P. V., "V. G. Vasilyevskiy", *Vizantiyskiy Vremennik*, T VI (1899), ss. 636-652.

Daşkov, D. V., "Ruskie Poklonniki v İerusalime (Otrıvok iz Puteşestviya po Gretsii i Palestine)", *Severnıe Tsvetı*, T II (1826), ss. 214-283.

Dmitriyevskiy, A. A., "N. M. Aniçkov: (Nekrolog)", *Palestinskoe Obşestvo i Russkie Şkolı na Vostoke*, İzdatelstvo Olega Abışko, St. Petersburg 2014, ss. 94-202.

Dmitriyevskiy, A. A., "Oçerk o Jizni i Deyatelnosti Arhimandrita Leonida (Kavelina), Tretevo Naçalika Russkoy Duhovnoy Missii v İyerusalime, i evo nauçnıe trudı po izuçeniyu pravoslavnovo Vostoka", pred. N. N. Lisovoy, *Bogoslovskie Trudı*, Vıp. 36 (2001), ss. 57-175.

Dmitriyevskiy, A. A., "Sovremennoe Russkoe Palomniçestvo v Svyatuyu Zemlyu", *Trudı Kievskoy Duhovnoy Akademii (TKDA)*, No. 6 (1903), ss. 274-319.

Faresov, A. I. "Pamyati T. İ. Filippova (s portretom)", *İstoriçeskiy Vestnik*, T LXXIX (1900), ss. 670-685.

Glinskiy, B. B., "Konstantin Petroviç Pobedonostsev (Materialı dlya Biografii)", *İstoriçeskiy Vestnik*, T CXVIII (1907), ss. 247-274.

Krasnoseltsev, N. F., "Slavyanskie Rukopisi Patriarşey Biblioteki v İerusalime", *Pravoslavnıy Sobesednik*, No. 12 (1889), ss. 1-32.

Melnitskiy, Vs., "Russkoe Obşestvo Parohodstva i Torgovli", *Morskoy Sbornik*, T XXV/ Vıp. 12 (1856), ss. 132-149.

Meşenkaya, E. N. - Yuzbaşyan K. N., "Stoletie Deyatelnost Rossiyskovo Palestinskovo Obşestvo", *Palestinskiy Sbornik*, Vıp. 28(91) (1986), ss. 3-9.

Olesnitskiy, A. A. "Po Voprosu o Raskopkah 1883 g. v Russkom Meste v İerusalime", *Zapiski İmperatorkavo Russkovo Arheologiçeskovo Obşestva*, T II (1886), ss. 187-245.

Pavlovskiy, A. A., N. K. Kluge, "Madeba", *İzvestiya Russkavo Arheologiçeskavo İnstituta v Konstantinopole (İRAİK)*, T VIII (1903), ss. 79-115.

Rıbinskiy, V. "Professor Akim Alekseyeviç Olesnitskiy", *TKDA*, No. 10 (1907), ss. 308-322.

Sokolov, İ. İ., "Selevvkiyskiy Mitropolit Gerasim Yared", *Vizantiyskiy Vremennik*, T VII/Vıp. 1 (1900), ss. 306-307.

Uspenskiy, F. İ., "Arheologiçeskie Pamyatniki Sirii", *İzvestiya Russkavo Arheologiçeskavo İnstituta v Konstantinopole (İRAİK)*, T VII/Vıp. 1-2 (1902), ss. 94-212.

## V. BAŞVURU İNCELEME ESERLERİ

### A. Kitaplar

Acar, İrfan C., *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Albrıght, William Foxwell, *The Archaeology of Palestine*, Penguin Books, London 1956.

Alizade, E. A. *İstoriya Literatürı Sirii XIX-XX vekov*, Vostoçnaya Literatura, Moskova 2007.

Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Anderson, M. Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of The Arab National Movement*, J. B. Lippincott Company, Philadelphia-New York-Toronto 1939.

Arş, G. L., *Rossiya i Borba Gretsii za Osvobojdenie: ot Ekaterini II do Nikolaya I*, İndrik, Moskova 2013.

Arunova, M. R. - Oreşkova, F. S., *Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. İ. Allahverdi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

Autoren kollektiv, *Der Lloyd in Triest gestern-heute-morgen. Vom Österreichischen Lloyd zum Lloyd Triestino*, Verlag: Lloyd Triestinodi Navigazione, Triest 1987.

Ayın, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askere Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

Barthold, V. V., *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar - Ayşe Meral, Küre Yayınları, İstanbul 2004.

Berneron-Couvenhes, Marie-Françoise, *Les Messageries Maritimes: l'essor d'une Grande Compagnie de Navigation Française, 1851-1894*, Presses Universitaires de Paris-Sorbonne, Paris 2007.

Bilık, İ. Ye., *Tvorçeskiy Metod Mihaila Nuayme*, Dissertatsiya Kandidata Filologiçeskih Nauk, Moskova 1984.

Bonnichon, Philippe, *Pierre Gény, Jean Nemo, Présences Françaises Outre-Mer (XVIe-XXIe siècles) 2 Tomes*, Ed. ASOM (Académie des Sciences d'Outre-Mer) Karthala, Paris 2012.

Byrnes, Robert, *Pobedonostsev: His Life and Thought*, Indiana University Pres, Indiana 1968.

Chamberlin, William Henry, *The Russian Revolution, Volume I. 1917-1918: From the Overthrow of the Tsar to the Assumption of Power by the Bolsheviks*, Princeton University Press, Princeton 1935.

Çolak, Hasan, *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi Cilt IV*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.

Dick, Iganatios, *Melkites: Greek Orthodox and Greek Catholics of the Patriarchates of Antioch, Alexandria and Jerusalem*, Sophia Press, Boston 2004.

Dmitriyevskiy, S. M., *Russkie Raskopki na Yeleonskoy Gore*, İndrik, Moskova 2006.

Duncan, Peter J. S., *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After*, Routledge, London 2000.

Duvigneau, Pierre, *Une vie au service de l'Église. Mgr Joseph Valerga*, Imprimerie du Patriarcat Latin, Jérusalem 1972.

Figes, Orlando, *Kırım: Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

Fortescue, Adrian, *The Uniate Eastern Churches*, Catholic Truth Society, London 1923.

Gedeón, Manouíl, *Aposimeiómata Chronográfou 1800-1913*, Týpois "Foínikos", Atína 1932.

Gibson, Shimon - Taylor, Joan E., *Beneath the Church of the Holy Sepulchre Jerusalem: The Archaeology and Early History of Traditional Golgotha*, Palestine Exploration Fund, London 1994.

Giordano, Silvano, *Le Carmel en Terre Sainte des origines à nos jours*, Mediaspaul Editions, Montreal 1995.

Goldfrank, David M., *The Origins of the Crimean War*, Longman, Harlow 1994.

Golovnin, A. V., *Materialı dlya Jizneopisaniya Tsareviça i Velikovo Knyazya Konstantina Nikolayeviça*, İzdatelstvo D. A. R. K., St. Petersburg 2006.

Goren, Haim, *Echt Katholisch und gut Deutsch. Die Deutschen Katholiken und Palästina 1838-1910*, Wallstein Verlag, Göttingen 2009.

Gözübüyük, A. Şeref - Kili, Suna, *Türk Anayasa Metinleri: Sened-i İttifak'tan Günümüze*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1985.

Gruşevoy, A. G., *İz İstorii Russkih Şkol na Blijnem Vostoke, Publikatsiya Arhivnıh Materialov, Predislovie, Statiya, Kommentarii i Ukazateli A. G. Gruşevovo*, Kontrast, St. Petersburg 2016.

Gudzy, N. K., *History of Early Russian Literature*, trans. Susan Wilbur Jones, The Macmillan Company, New York 1949.

Gülsoy, Ufuk, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.

Hitchcock, R. D. *The Life, Writings, and Character of Edward Robinson*, Anson D. F. Radolpf, New York 1863.

Hopwood, Derek, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914 Church and Politics in the Near East*, Clarendon Press, Oxford 1969.

Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.

Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: Vol II (1914-1956)*, D. Van Nostrand Company, New York 1956.

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943.

İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

*İstoriya Oteçestvennovo Vostokovedeniya do seredini XIX veka*, Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnay Literaturı RAN, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1990.

*İstoriya Oteçestvennovo Vostokovedeniya s seredini XIX veka do 1917 goda*, Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnay Literaturı RAN, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1997.

İzmaylova, M. M., *Nekotorıe Dannıe po Yazıku Arabov Kişlaka Cugaru Buharskovo Okruga i Kislaka Ceynau Kaşkadarinskovo okruga Uzneksoy SSR, Zapiski Kollegii Vostokovedov Tom V*, İzdanie Leningradskovo Vostoçtovo İnstituta imeni A. S. Enukidze, Leningrad 1930.

Kamalov, İlyas, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

Kennan, George F., *The Fateful Alliance: France, Russia, and the Coming of the First World War*, Pantheon Books, New York 1984.

Kildani, Hanna, *Modern Christianity in the Holy Land*, trans. George Musleh, Author House, Bloomington 2010.

Kiprian Kern, *Otets Antonin Kapustin - Arhimandrit i Naçalnik Russkoy Duhovnoy Missiy v İerusalime (1817-1894)*, İzdatelstvo Krutitskovo Podvorya, Moskova 1997.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Kohn, Hans, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, çev. Agah Oktay Güner, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2007.

Kostryukov, M. A. - Habibullin, M. Z., *Kazanskoe Vostokovedenie XIX - pervoy polovini XX vv.: P. K. Juze*, İzdatelstvo Yaz, Kazan 2012.

Köse, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Kraçkovskiy, İ. Yu., *Among Arabic Manuscripts: Memories of Libraries and Men*, E. J. Brill, Leiden 1953.

Kraçkovskiy, İ. Yu., *Nad Arabskimi Rukopisyami, Listki, Vospominaniy o Knigah i Lyudah*, İzdanie Akademii Nauk SSSR, Moskova 1945.

Krılov, A. - Sokorina, N., *İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşestvo i Oteçestvennoe Vostokovedenie*, MGİMO - Universitet, Moskova 2007.

Krımskiy, A. E., *İstoriya Novoy Arabskoy Literaturı, konets XVIII naçalo XX st.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1971.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul 1999.

*Kur'an-ı Kerim Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

*Kutsal Kitap*, Yeni Dünya Çevirisi, New York 2008.

*La France et La Terre Sainte. Mille Ans d'histoire*, Parole et Silence, Canet en Roussillion 2010.

Lincoln, W. Bruce, *The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia*, Northern Illinois University Press, Illinois 1990.

Lisovoy, N. N., *Russkoe Duhovnoe i Politiçeskoe Prisustvie v Svyatoy Zemle i na Blijnem Vostoke v XIX - Naçale XX veka*, İndrik, Moskova 2006.

Luke, Sir Harry, *An Eastern Chequerboard*, Lovat Dickson Publishers, London 1934.

Mahamid, Omar, *Rossiya-Palestina, Dialog na Rubeje 19-20 vekov*, Liki Rossii, St. Petersburg 2002.

Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat in Politics and Society*, Clarendon Press, Oxford 1968.

Martens, F. F., *O Konsulah i Konsulskoy Yurisdiktsii na Vostoke*, Tipografiya Ministerstva Putey Soobşeniya (A. Benke), St. Petersburg 1873.

Medlicott, W. N., *The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878-1880*, Frank Cass, London 1963.

Meininger, T. A. *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate (1864-1872)*, University of Wisconsin Presss, Madison 1970.

Milas, Herkül, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar: Dil, Din ve Kimlikleri, İletişim Yayınları*, İstanbul 2003.

Moon, David, *Abolition of Serfdom in Russia: 1762-1907*, Longman, Harlow 2001.

Moon, David, *The Russian Peasantry 1600-1930: The World the Peasants Made*, Longman, London 1999.

Moscrop, John James, *Measuring Jerusalem: The Palestine Exploration Fund and British Interests in the Holy Land*, Leicester University Press, London 2000.

Mosse, W. E., *Alexander II and the Modernization of Russia*, Collier Books, New York 1966.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005.

Oye, David Schimmelpenninck van der, *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, Yale University Press, New Haven 2010.

Pançenko, K. A., *Pravoslavnıe Arabı, Put Çerez Veka*, İzdatelstvo PSTGU, Moskova 2013.

Patel, Abdulrazzak, *The Arab Nahdah: The Making of the Intellectual and Humanist Movement*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013.

Pawlık, Georg - Winkler, Dieter, *Der Österreichische Lloyd 1836 bisheute*, Weishaupt Verlag, Graz 1986.

Payne, Robert, *The Terrorists, The Story of the Forerunners of Stalin*, Funk & Wagnalls, New York 1957.

Perry, Yaron Yodim, Elizabeth, *British Mission to the Jews in Nineteenth-Century Palestine*, Routledge, London 2004.

Petrovich, Michael B., *The Emergence of Russian Panslavism, 1856-1870*, Columbia University Press, New York 1956.

Said, Edward W., *Out of Place: A Memoir*, Vintage, London 2013.

Said, Edward, W., *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, Routledge, New York 1978.

Samur, Sebahattin, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1995.

Sazanov, S. D., *Fateful Years, 1909-1916: The Reminiscences of Serge Sazonov*, F. A. Stokes, New York 1928.

Semanov, S., *A. M. Gorçakov - Russkiy Diplomat XIX Veka*, İzdatelstvo Sotsialno-Ekon. Lit-rı, Moskova 1962.

Shubin, Daniel H., *A History of Russian Christianity Volume I: from the Earliest Years through Tsar Ivan IV*, Algora Publishing, New York 2004.

Shubin, Daniel H., *History of Russian Christianity Volume II: The Patriarchal Age, Peter, The Synodal System*, Algora Publishing, New York 2004.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Sonn, Tamara, *Interpreting Islam: Bandali Jawzi's Islamic Intellectual History*, Oxford University Press, New York 1996.

Stavrou, Theofanis G. - Weisensel, Peter R., *Russian Travelers to the Christian East from the Twelfth to the Twentieth Century*, Slavica Publishers, Columbus 1986.

Stein, Leonard, *The Balfour Declaration*, Simon and Schuster, London 1961.

Sumner, B. H., *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Doğu Kitabevi, İstanbul 2016.

Tibi, Bassam, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1998.

*Ukazatel Trudov İPPO 1881-2007*, red. N. N. Lisovoy, İzdatelstvo Alfaret, St. Petersburg 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi Cilt IV, Kısım 1 Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Ülman, A. Haluk, *1860-61 Suriye Buhranı, Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1966.

Vah, K. A., *Velikiy Knyaz Konstantin Nikolayeviç i Russkoe Palomniçestvo v Svyatuyu Zemlyu. K 150-letiyu Osnovaniya Russkoy Palestini 1860-1864*, İndrik, Moskova 2011.

Vinnikov, İ. N. *İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1949.

Vorobyev, S. A. (sost.), *Russkie v Livane: Rossiyskie Sooteçestvenniki v Livane: İstoriya i Sovremennost, Sbornik Materialov*, İzdatelstvo Chamas, Beyrut 2010.

Walicki, Andrzej., *Rus Düşünce Tarihi, 1760-1900: Aydınlanmadan Marksizme*, çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Weisensel, Peter R., *Prelude to the Great Reforms: Avraam Sergeeviç Norov and Imperial Russia in Transition*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995.

Yakuşev, M. İ. *Antiohiyskiy i İerusalimskiy Patriarhatı v Politike Rossiyskoy İmperii, 1830-e naçalo XX veka*, İndrik, Moskova 2013.

Yamilinets, B. F., *Rossiya i Palestina. Oçerki Politiçeskih i Kulturno-Religioznıh Otnoşeniy (XIX-naçala XX veka)*, İnstitut Vostokovedeniya RAN, St. Petersburg 2003.

Zenkovskiy, S. A., *Russkoe Staroobryadçestvo Toma I i II*, İzdatelstvo Kvadriga, Moskova 2006.

**B. Makaleler, Kitap Bölümleri ve Ansiklopedi Maddeleri**

"Avavini (varyiant: Havavini) Rafail Mihayloviç, Episkop Bruklinskiy (Nyu-York) Rafail", *Biografiçeskiy Slovar Vıpusknikov Kievskoy Duhovnoy Akademii: 1819-1920*, T. 1, İzdatelskiy Odel Uktainskoy Pravoslavnoy Tserkvi, Kiev 2014, ss. 35-37.

"Kezma Taufik Cabrail (Gavriloviç)", *Biografiçeskiy Slovar Vıpusknikov Kievskoy Duhovnoy Akademii: 1819-1920*, T. 2, İzdatelskiy Otdel Ukrainskoy Pravoslavnoy Tserkvi, Kiev 2015, ss. 47-48.

"Ratisbonne Brothers", *Encyclopedia Judaica*, Vol 13, Keter Publishing House, Jerusalem 1972, ss. 1570-1571.

Akişin, S. Yu., "Posledniy Period Jizni i Slujba Nauçnovo Naslediya Professora Kievskoy Duhovnoy Akademii A. A. Dmitriyevskovo", *TKDA*, No. 15 (2011), ss. 249-267.

Akyıldız, Ali, "Mahmud Nedim Paşa (1818-1883)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 374-376.

Antoniy Hrapovitskiy, "Çey doljen bıt Konstantinopol?", *Religii Mira: İstoriya i Sovremennost*, Moskova 2002, ss. 197-204.

Arhimandrit Nikodim, "İstroiya Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime", *Bogoslovskie Trudı*, No. 20 (1979), ss. 15-82.

Avgustin Nikitin, "Deyatelnost PPO v Sirii", *PPS*, Vıp. 31(94) (1992), ss. 119-128.

Avgustin Nikitin, "Ruskaya Bibleyskaya Arheologiya v Palestine", *Bogoslovskie Trudı*, No. 35 (1999), ss. 64-91.

Baczkowski, Wlodzimierz, "Russia and the Holy Land", *The Eastern Quarterly*, Vol II/ No. 2, (1949), ss. 42-49.

Balalıkin, D. A. - L. E. Gorelova, "Meditsinskaya Deyatelnost İPPO na Blijnem Vostoke (k 130-letiyu sozdaniya)", *Uçenıe Zapiski: Elektronnıy Naucnıy Jurnal Kurskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, T I/No. 3(23), Kursk 2012.

Başpsikopos Anastasiy, "Russkiy Narod i Svyataya Zemlya", *Svyataya Zemlya*, No. 1 (1934), ss. 1-13.

Baykal, Bekir Sıtkı, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıali", *Belleten*, C XXIII/S. 90 (1959), ss. 141-167.

Belov, İsayya, "Kondakov, evo İssledovaniya na Sinae v 28-m Sbornike", *Bogoslovskie Trudı*, T XXVIII (1987), ss. 262-271.

Benlisoy, Foti, Stefo Benlisoy, "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1 Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 367-376.

Bıkov, P., "Knyaz S. A. Dolgorukiy (nekrolog)", *Vsemirnaya İllyustratsiya*, T XLVI/Vıp. 1188 (1891), ss. 291-294.

Bokman, G. A., "V Poiskah Rukopisnıh Sokroviş Svyatoy Zemli iz İstorii İPPO (Vek XIX-naçalo XX)", *İerusalimskiy Vestnik*, No. 2 (2012), ss. 201-222.

Butova, R. B., "Şkola E. F. Bodrovoy, K 150-letiyu Russkovo uçebnovo dela v Svyatoy Zemle", *Russkaya Palestina, Rossiya v Svyatoy Zemle, Materialı Mejdunarodnoy Naucnoy Konferentsii*, St. Petersburg 2010, ss. 121-134.

Carour, Roger, "La Compagnie des Messageries Maritimes: Son Passé, Son Avenir", *Revue d'histoire Économique et Sociale*, Vol L/No. 3 (1972), ss. 398-445.

Cherniavsky, Michael, "'Holy Russia': A Study in the History of an Idea", *The American Historical Review*, Vol LXIII/No. 3 (1958), ss. 617-637.

Chiha, H. Nedjib, "Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu", çev. Halil Cin, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C XIV (1967), ss. 247-274.

Clogg, Richard, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, Homes and Meier Publishers, New York 1982, s. 185-207.

Çal, Halit, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Eski Eserler Kanunları", *Prof. Dr. Kazım Yasar Kopraman'a Armağan*, haz. E. Semih Yalçın, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, ss. 234-270.

Davison, Roderic H., "Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuçuk Kainardji Reconsidered", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923,*

*The Impact of the West*, ed. Roderic H. Davison, University of Texas Press, Austin 1990, ss. 38-49.

Düzceer, Ali Rıza, "Yabancıların Türkiye'de Taşınmaz Mal İktisapları", *Yargıtay Dergisi*, C V/S. 2 (1979), ss. 285-312.

El-Barouki, Foazi, "How Arab Emigre Writers in America Kept Their Cultural Roots", *Dialog on Language Instruction*, Vol XII/No. 1-2 (1997), ss. 31-36.

Emecen, Ferudun, "Ali Bey, Bulutkapan", *DİA*, C 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 383-384.

Emecen, Ferudun, "Zahir el-Ömer", *DİA*, C 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 90-91.

Eyice, Semavi, "Bâbüssaâde", *DİA*, C 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 408-409.

Fedotov, P. V. "Kadrovaya politika İPPO na Blijnem Vostoke (1882-1914 gg.): Russkie Sotrudniki Uçebnıh Zavedeniy", *Vestnik Pravoslavnovo Svyato-Tihonovskovo Gumanitarnovo Universiteta (SPbGU)*, Vıp. 2(17) (2015), ss. 102-108.

Gerd, L. A., "Konstantinopolskaya Patriarhiya i Russkaya Tserkov pered Revolyutsiey", *Gosudarstvo, religiya i tserkov v Rossii i za rubejom*, No. 1(34) (2016), ss. 280-307.

Gerd, L. D., "Perepiska V. N. Hitrovo v arhivnom fonde A. A. Dmitriyevskovo", *PPS*, Vıp. 102 (2005), ss. 66-75.

Gerd, Lora, "Arhim. Antonin Kapustin i evo Nauçnaya Deiatelnost (po Materialam Peterburgskih Arhivov", *Rukopisnoe Nasledia Russkih Vizantinistov v Arhivah Sankt-Peterburga*, ed. Igor P. Medvedev, İzdatelstvo "Dmitriy Bulganin", St. Petersburg 1999, ss. 8-35.

Gibson, Shimon Nagorsky, Alla, "On the So-Called Head of Hadrian and a Hypothetical Roman Triumphal Arch on the North Side of Jerusalem", *Arise, Walk Through The Land: Studies in the Archaeology and History of the Land of Israel in Memory of Yizhar Hirschfeld on the Tenth Annivesary of his Demise*, ed. Joseof Patriach, Orit Peleg-Barkat, Erez Ben-Yosef, The Israel Exploration Society, Jerusalem 2016, ss. 149-172.

Gorelova, L. E. Afanasyeva, E. A., "Znaçenie Deyatelnost İPPO dlya Razvitiya Meditsını na Blijnem Vostoke (K 130-Letyu Sozdaniya)", *Problemı Sotsialnoy Gigieni, Zdravoohraneniya i İstorii Meditsını*, T LXI/Vıp. 93 (2012), ss. 51-54.

Gökbilgin, Tayyib, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, C X/S. 40 (1946), ss. 640-703.

Gruşevoy, A. G., "Reformirovaniye Şkol Palestinskovo Obşestva v Sirii: Proyektı Rossiyskih Predstaviteley i Predstavleniya Mestnovo Naseleniya (po dannım inspektsii 1910 g.)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C XIII/S. 1 (2015), ss. 32-50.

Guilday, Peter, "The Sacred Congregation de Propaganda Fide (1622-1922)", *The Catholic Historical Review*, Vol VI/No. 4 (1921), ss. 478-494.

Gusterin, P. V., "N. A. Mednikov i evo Rol v İstorii Arabistiki", *PPS*, Vıp. 107 (2011), ss. 307-316.

Gülseven, Aslı Yiğit, "Rethinking Russian pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N. P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856-1877)", *Middle Eastern Studies*, Vol LIII/No. 3 (2017), ss. 332-348.

Hadimov, Mahir, "Mihail Nuayme'nin Yaşam Öyküsü Lübnan - Rusya - Amerika Üçgeninde", *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, S. 23 (2013), ss. 37-53.

Hohlov, A. N., "Rossiyskie Pravoslavnıe Şkolı v Palestine na rubeje XIX-XX vv.", *Vostoçnıy Arhiv*, No. 16 (2007), ss. 20-28.

Hopwood, Derek, "'The Resurrection of Our Eastern Brethren' (Ignatev); Russia and Orthodox Arab Nationalism in Jerusalem", *Studies on the Palestine during the Ottoman Period*, ed. Moshe Ma'oz, Magnes Press, Jerusalem 1975, ss. 394-407.

Jebelev, S. A., "F. İ. Uspenskiy i Russkiy Arheologiçeskiy İnstitut v Konstantinopole", *Pamyati Akademika Fedora İvanoviça Uspenskovo (1845-1928)*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1929, ss. 53-67.

Kandakji, L., "Nekotorıe Aspektı Literaturnıh Vzaimodeystviy Rossii i Sirii", *Materialı III Mejdunarodnoy Naučno-Praktiçeskoy Konferentsii 24-25 Marta 2011*, Ufa 2011, ss. 146-148.

Karaman, M. Lütfullah, "Filistin", *DİA*, C 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 89-103.

Karmanov, E., "A. İ. Papadopulo-Keramevs, evo Trudı", *Jurnal Moskovskoy Patriarhii*, No. 8 (1962), ss. 72-77.

Koçubey, Yu. M., "Arab i Arabist Taufik Kezma (1882-1958)", *Shidniy Svit*, No. 4 (2012), ss. 56-61.

Kolev, Jordan, "The Bulgarian Exarchate as a National Institution and the Position of the Clergy (1878-1912)", *Etudes Balkaniques*, Vol XXVII/No. 2 (1991), ss. 40-54.

Kopot, Ye. M. "Mitropolit Agapiy Edesskiy: 'Russkiy Vospitannik' i Tipiçnıy Monah-Levantiets vtoroy polovinı XIX veka", *Vestnik Moskovskovo Gorodskovo Pedagogiçeskovo Universiteta*, No. 2(12) (2013), ss. 75-86.

Kostryukov, M. A. - Habibullin, M. Z., "Panteleymon Krestoviç Juze: Jiznennıy put i Nauçnoe Nasledie Vidnovo Predstavitelya Kazanskovo Vostokovedeniya", *İzvestiya Altayskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, No. 4-2(64) (2009), ss. 95-98.

Kovalevskiy, A. P., "Taufik Gavriloviç Kezma", *Ukrainskiy İstoriçeskiy Jurnal*, No. 4 (1958), ss. 160-167.

Kraçkovskiy, İ. Yu. "Pamyati N. A. Mednikova", *İzbrannıe Soçineniya Tom V*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1958, ss. 195-211.

Kraçkovskiy, İ. Yu., "Avtobiografiya Mihaila Nuayme", *İzbrannıe Soçineniya Tom III*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1956, ss. 223-229.

Kraçkovskiy, V. A. "İ. Yu. Kraçkovskiy na Livane i v Palestine", *Palestinskiy Sbornik*, Vıp. 1(63) (1954), ss. 106-124.

Kuran, Ercüment, "I. Dünya Savaşı", *DİA*, C 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 196-200.

Kuzucu, Serhat, "Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXXV/S. 59 (2016), ss. 63-83.

Laats, Alar "The Concept of the Third Rome and its Political Implications", *Religion and Politics in Multicultural Europe: Perspectives and Challenges*, ed. Alar Kilp, Andrews Saumets, Tartu University Press, Tartu 2009, ss. 98-113.

Lisovoy, N. N. Platonova, Z. İ. Savuşkin, V. A., "Svodnıy Katalog Russkih Nedvijinostey v Svyatoy Zemle", *Rossiya v Sv. Zemle, Dokumentı i Materialı Tom I*, İndrik, Moskova 2000, ss. 751-768.

Lisovoy, N. N. "İz istorii rukovodstva İmperatorskovo Pravoslavnovo Palestinskovo Obşestva: çetıre sekretarya (M. P. Stepanov - V. N. Hitrovo - A. P. Belyaev - A. A. Dmitrievskiy)", *PPS*, Vıp. 102 (2005), ss. 6-36.

Lisovoy, N. N., "Palestinskoe Obşestvo", *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, T. 25 İzdatelstvo BRE, Moskova 2014, ss.147-149.

Lisovoy, N. N., "Russkaya Duhovnaya Missiya v İerusalime: İstoriya i Duhovnoe Nasledie", *Bogoslovskie Trudı*, No. 35 (1999), ss. 36-51.

Lisovoy, N. N., "Russkaya Tserkov i Patriarhatı Vostoka, Tri Tserkovno-Politiçskie Utopii XX veka", *Religii Mira, İstoriya i Sovremennost*, Nauka, Moskova 2002, ss. 156-196.

Lisovoy, N. N., "Russkie Voznenskiy Monaster na Eleone", *Rossiya v Svyatoy Zemle: Dokumentı i Materialı Tom II*, İndrik, Moskova 2000, ss. 597-600.

Mironenko-Marenkova, Irina Kirill Vah, "An Institution, Its People and Its Documents: The Russian Consulate in Jerusalem through the Foreign Policy Archive of the Russian Empire, 1858-1914", *Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*, ed. Angelos Dalachanis, Vincent Lemire, Brill Publishing, Leiden 2018, ss. 200-222.

Mosse, W. E., "Russia and the Levant, 1856-1862: Grand Duke Constantine Nikolaevich and the Russian Steam Navigation Company", *The Journal of Modern History*, Vol XXVI/No. 1 (1854), ss. 39-48.

Murphy-O'connor, Jerome, "The Argument For The Holy Sepulchre", *Revue Biblique*, Vol CXVII/No. 1 (2010), ss. 55-91.

Murvar, Vatro, "Messianism in Russia: Religious and Revolutionary", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol X/No. 4 (1971), ss. 277-338.

Neçeyeva, M. Yu., "Otkrıtie Eparhialnıh Otdelov İPPO", *Vestnik Ekaterinburgskoy Duhovnoy Seminarii*, Vıp. 1(5) (2013), ss. 107-133.

O'brien, C. Bickford, "Russia and Turkey, 1677-1681: The Treaty of Bahchisarai", *Russian Review*, Vol XII/No. 4 (1953), ss. 259-268.

Ode-Vasiliyeva, K. V., "Vzglyad v Proşloe", *Palenstinskiy Sbornik*, Vıp. 13(76) (1966), ss. 171-176.

Özaydın, Abdülkerim, "İslam'da Hac", *DİA*, C 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 386-389.

Papastathis, Konstantinos, "Secularizing the Sacred: The Orthodox Church of Jerusalem as a Representative of Greek Nationalism in the Holy Land," *Modern Greek Studies Yearbook 30/31*, Mediterranean, Slavic and Eastern Orthodox Studies, Minneapolis 2014/2015, s. 37-54.

Pentkovskiy, A. M. "İstoriya Teksta i Avtor 'Otkrovennıh Rasskazov Strannika'", *Bogoslovskie Trudı*, Vıp. 47-48 (2018), ss. 343-348.

Perry, Yaron - Lev, Afraim, "The medical activities of the London Jews' Society in Nineteenth-century Palestine", *Medical History*, No. 47(1) (2003), ss. 67-88.

Platonov, P. V. "Rossiskoe Generalnoe İmperatorskoe Konsulstvo v İerusalime", *İerusalimskiy Vestnik İPPO*, No. 3-4 (2013), ss. 108-110.

Ponomarev, S. İ., "Pamyati Ottsa Arhimandrita Antonina (Hronologiçeskiy Spisok Soçineniy i Perevodov evo)", *Bogoslovskie Trudı*, Vıp. 36 (2001), ss. 240-251.

Popov, Andrey V., "Russkaya Pravoslavnaya Tserkov Zagranitsey: Obrazovanie i Raskol (1920-1934 gg.)", *Novıy İstoriçeskiy Vestnik*, No. 12 (2005), ss. 162-185

Pormann, Peter E., "The Arab 'Cultural Awakening (Nahda)', 1870-1950, and the Classical Tradition", *International Journal of the Classical Tradition*, Vol XIII/No. 1 (2006), ss. 3-20.

Psomiades, Harry J., "Soviet Russia and the Orthodox Church in the Middle East", *Middle East Journal*, Vol XI/No. 4 (1957), ss. 371-381.

Ragsdale, Hugh, "Evaluating the Traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project", *The Slavonic and East European Review*, Vol LX/No. 1 (1988), ss. 91-117.

Safonov, D. V., "İz İstorii Russkoy Duhovnoy Missii v Svyatoy Zemle v 1918-1957 gg.", *Sretenskiy Sbornik*, Vıp. 1. (2010), ss. 266-324.

Satış, İhsan, "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)", *Tarih İncemeleri Dergisi*, C XXX/S. 2 (2015), ss. 545-572.

Semençenko, N. A., "Russkaya Obşina v Palestine Posle Pervoy Mirovoy Voynı", *Vostoçnıy Arhiv*, No. 25 (2012), ss. 53-62.

Sezer, Hamiyet, "Osmanlı İmparatorluğunda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXI/S. 33 (1963), ss. 105-124.

Stamatopoulos, Dimitris, "Holy Canons or General Regulations? The Ecumenical Patriarchate vis-à-vis the Challenge of Secularization in the Nineteenth Century", *Innovation in the Orthodox Christian Tradition? The Question of Change in Greek Orthodox Thought and Practice*, ed. Trine Stauning Willert, Lina Molokotos-Liederman, Ashgate Publishing, Farnham 2012, s. 143-162.

Strakhovsky, Leonid I., "General Count N. P. Ignatiev and the Pan-Slav Movement", *Journal of Central European Affairs*, Vol XVII (1957), ss. 223-235.

Strelnikov, E. R., "Palomniçestvo na Vostok Svyaşennomuçenika Varsonofiya, Episkopa Kirillovskovo, s gruppoy Moskovskoy Duhovnoy Akademii v 1900 godu", *Jitie Novomuçenikov Krillovskih Ç. I-II*, İzdatestvo B.İ., Moskova 2004, ss. 30-53.

Suhova, N. Yu. "Palomniçeskie Poezdki Prepodavateley i Studentov Duhovnıh Akademiy", *Vestnik Pravoslavnovo Svyato-Tihonovskovo Gumanitarnovo Universiteta (PSTGU)*, Vıp. 6(49) (2012), ss. 20-34.

Suhova, N. Yu. "Uçenıe Rossiyskih Duhovnıh Akademiy i Svyata Zemlya (XIX-naçalo XX v.)", *Vestnik Pravoslavnovo Svyato-Tihonovskovo Gumanitarnovo Universiteta*, Vıp. 5(48) (2012), ss. 25-38.

Suhova, N. Yu., "Arabskaya Koloniya v Kieve: Stipendiatı İPPO v Kievskoy Duhovnoy Akademii (1887-1918)", *TKDA*, No. 17 (2012), ss. 181-192.

Suhova, N. Yu., "Duhovno-Uçebnıe Kontaktı Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi i Blijnevostoçnıh Pravoslavnıh Tserkvey (vtoraya polovina XIX - naçalo XX v.)", *Vestnik Pravoslavnovo Svyato-Tihonovskovo Gumanitarnovo Universiteta*, Vıp. 2 (28) (2008), ss. 35-49.

Şahin, M. Süreyya, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", *DİA*, C 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 342-348.

Taha, İbrahim, "Khalil Baydas", *Essays in Arabic Literary Biography, 1850-1950*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2010, ss. 71-70.

Tamazişvili, A. O., "Rossiyskoe Palestinskoe Obşestvo i Perspektivı evo Rabotı", *Neizvestnıe Stranitsı Oteçestvennovo Vostokovedeniya*, Vostoçnaya Literature RAN, Moskova 1997, ss. 142-150.

Tsıs, V. V. - Tsıs, O. P., "Obraz Palestinı v Propovedniçeskiy Deyatelnosti Zapadno-Sibirskih Otdelov İPPO", *Vestnik Çelyabinskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, T XXX/Vıp. 57(321) (2013), ss. 79-83.

Vah, K. A., "Osnovanie Rossiyskovo Konsulstva v İerusalime v Svete Novıh Arhivnıh Dokumentov", *Vostoçnıy Arhiv*, No. 1(31) (2015), ss. 29-33.

Vasilikov, Ya. V. - Sorokina, M. Yu., "Ode-Vasiliyeva (urojt. Ode) Klavdiya (Kulsum, Kelsum) Viktorovna (1892-1965)", *Lyudi i Sudbı, Biobibliografiçeskiy Slovar Vostokovedov, Jertv Politiçeskovo Terrora v Sovetski Period (1917-1991)*, Peterburgskoe Vostokovedenie, St. Petersburg 2003, s. 496.

Vereté, M. "Why was a British Consulate Established in Jerusalem?", *English Historical Review*, Vol LXXXV (1970), ss. 316-45.

Vereté, M., "A Plan for the Internationalisation of Jerusalem 1840-1841", *Asian and African Studies, Annual of the Israel Oriental Society*, Vol XII (1978), ss. 13-31.

Vogüé, Melchior de, "Voyage scientifique de MM. Waddighton et de Melchior de Vogüé en Syrie", *Comptes rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres' 7e année*, Diffusion de Boccard, Paris 1863, ss. 23-29.

Vovchenko, Denis, "Gendering Irredentism? Self and Other in Russian Pan-Orthodoxy and Pan-Slavism (1856-85)", *Ethnic and Racial Studies*, Vol XXXIV/ No. 2 (2011), ss. 248-274.

Walbineri, Carsten, "The split of the Greek Orthodox patriarchate of Antioch (1724) and the emergence of a new identity in Bilad al-Sham as reflected by some Melkite historians of the 18th and early 20th centuries", *Chronos - Revue d'Histoire de l'Université de Balamand*, No. 7 (2003), ss. 9-36.

Weisensel, Peter R., "Russian Self-identification and Travelers' Descriptions of the Ottoman Empire in the First Half of the Nineteenth Century", *Central Asian Survey*, Vol X/No. 4 (1991), ss. 65-85.

Yakuşev, M. İ., "Pervıy Patriarh-Arab na Antiohiyskom Prestole", *Vostoçnıy Arhiv*, No. 14-15, (2006), ss. 99-106.

Yakuşev, M. M., "Dve Zapiski Vitse-Konsula v Yaffe G. Mostrasa i Spisok Russkih Plennıh i Palomnikov v Konstantinopole (1818-1821 gg.)", *İerusalimskiy Pravoslavnıy Seminar*, Vıp. 6 (2015), ss. 241-254.

Yakuşev, M. M., "İz İstorii Russkovo Palomniçestva, Konsulstvo v Yaffe i Russie Palomniki v 1820-1838 godah", *Svobodnaya Mısl*, No. 1 (2011), ss. 173-184.

Yakuşev, M. M., "Russkie Palomniki v Konstantinopole i İerusalime v pervoy polovine XIX veka", *İerusalimskiy Vestnik İPPO*, Vıp. 3-4 (2013), ss. 217-231.

Yuzbaşyan, K. N., "Palestinskoe Obşestvo. Stranitsı İstorii", *İstroiçeskiy Vestnik*, No. 2(6) (2000), ss. 102-140.

Zavadovskaya, S. Yu., "Rol Jurnala 'An-Nafais' (1908-1914) Palestintsa Halilya Beydasa v Populyarizatsii Russkoy Literaturı na Blijnem Vostoke", *Vostok, Afro-Aziatskie Obşestva: İstoriya i Sovremennost*, No. 2 (2014), ss. 43-51.

Zenkovskiy, S. A., "The Old Believer Avvakum", *Indiana Slavic Studies*, Vol 1 (1956), ss. 1-51.

Ziadat, Adel Am., "Western Medicine in Palestine, 1860-1940: The Edinburgh Medical Missionary Society and Its Hospital", *Canadian Bulletin of Medical History*, Vol X (1993), ss. 269-279.

**C. Tezler**

Arslan, Melikşah, *Emperyal Rusya ve Kutsal Topraklara Hac: Rus Ortodoks Köylü Hacılarla Kudüs'e Seyahat*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2014.

Bell, Gregory J., *Theosophy, Romanticism and Love in the Poetry of Mikhail Naimy*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 2001.

Kapıcı, Özhan, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2013.

Karakulak, Mesut, *Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (ROPİT) ve Osmanlı-Rus Ticari İlişkileri (1856-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2017.

Kostryukov, M. A., *Juze Panteleymon Krestoviç (1870-1942): Nauçno-Pedagogiçeskaya i Obşçhestvennaya Deyatelnost*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Tatarskoy Gosudarstvennıy Gumanitarno-Pedagogiçeskiy Universitet, 2010.

Laguzova, N.A., *Şkolnaya Deyatelnost İPPO v period s 1905 goda po 1914*, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Pavoslavnıy Svyato-Tihonovskiy Gumanitarnıy Universitet, 2009.

Leest, Charlotte van der, *Conversion and Conflict in Palestine: The Missions of the Church Missionary Society and the Protestant Bishop Samuel Gobat*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Leiden University, 2008.

Lindner, Christine Beth, *Negotiating the Field: American Protestant Missionaries in Ottoman Syria, 1823 to 1860*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Edinburgh, 2009.

Pittman, Lester, *Missionaries and Emissaries: The Anglican Church in Palestine*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Virginia, 1998.

Popovkin, A. A., *Slavyanskie Blagotvoritelnıe Obşestva v Moskve I Sankt-Peterburge: 1858-1921 gg.*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Voronejskiy Gosudarstvennıy Universitet, 2013.

Stavrou, T. G., *The Russian Imperial Orthodox Palestine Society, 1882-1914*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 1961.

Tabor, James Alan, *In the Service of the Russian Tsar: The Life and Work of Konstantin Mihailoviç Bazili, 1809-1884*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Minnesota, 2003.

Türkan, İbrahim, *Mihail Nuayme ve Öykücülüğü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.

Üre, Pınar, *Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics between Russia and the Ottoman Empire: Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, London School of Economics and Political Science, 2014.

Weisensel, Peter R., *Avraam Sergeeviç Norov: Nineteenth Century Russian Traveler, Bureaucrat and Educator*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Minnesota, 1973.

## VI. SÖZLÜKLER

Mustafayev, E. M. - Şerbinin, V. G., *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul 1996.

*Türkçe Sözlük - TDK I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

# DİZİN

1700 İstanbul Antlaşması 12, 13, 33, 34, 35, 36, 404, 453
1713 Edirne Antlaşması 35
1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı 37
1783 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması 41, 42, 404
1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı 44
1829 Edirne Antlaşması 22, 47, 50
1856 Paris Antlaşması 73, 74, 76
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı 111, 302
1905 Rus Devrimi 350, 357

A

ABD 389, 397, 398
Abdülmecid (sultan) 54, 70, 73
Adana XI, 2, 17, 23, 275, 280, 281, 287, 290, 291, 292, 293
Adliye ve Mezahib Nezareti 12, 128, 135, 280, 281, 282, 284, 285, 287, 290, 291, 292, 309, 339, 367, 411
Afanasiy İvanoviç 218
Agapit (Agapiy, piskopos) 386, 387
Ahmed Tevfik Paşa (Hariciye nazırı) 288, 346
Ahmetov (A. P.) 105
Akdeniz 37, 42, 43, 54, 56, 86, 166, 202, 212, 266, 288, 315, 368
Akka 37, 52, 56, 153, 285, 315, 318, 333, 336
Aleksandra Fyodorovna (imparatoriçe) 340
Ali Bey (Kudüs mutasarrıfı) 123, 151, 152, 154, 309, 468
Alimcan el-İdrisi 348, 435
Almanya 11, 169, 170, 174, 316, 319
Al-Nahda 394, 396
Altın Orda 26, 27, 29, 439
Amerika 272, 313, 318, 354, 388, 398, 446
Anadolu 22, 23, 212, 213, 223, 374
Aniçkov (N. M.) 8, 9, 193, 277, 278, 297, 298, 301, 303, 304, 305, 316, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 340, 341, 343, 352, 353, 419, 434, 435
Antonin Vakfı 126
Arabiyat 219, 230, 328
Arabofil 64
Arabofon 138
Arap milliyetçiliği 272, 385
Arap Rönesansı 384, 394, 399, 407
Arap Yarımadası 247
Arhangel Manastırı 67
Arsenyev (S. V.) 126, 137, 222, 466
Asar-ı Atika Nizamnamesi 206, 207
Asya Dairesi 94, 101, 103, 114, 125, 132, 151, 163, 181, 182, 192, 193, 207, 237, 405
Asya Müzesi 201, 219
Attay (M. O.) 277, 328
Aurélie 117, 118
Avelan (amiral) 266
Avram (S. N.) 48, 49
Avustralya 318
Avusturya (-Macaristan) 31, 32, 35, 36, 40, 43, 51, 71, 86, 92, 268, 319
Aynaroz 45, 48, 64, 222, 223, 251, 252, 256, 263, 264, 265, 375, 391
Ayn Karim 116, 117, 126, 240, 344, 372, 396
Azak 32, 222, 238

Azeraycan Devlet Üniversitesi 392
Azerbaycan 392
Aziz Aleksandr Nevskiy Kilisesi 126, 131, 134, 135
Azize Katerina Manastırı 202, 216, 217, 252
Azize Mariya Magdalina Kilisesi 126, 130, 131, 134, 194, 209, 268, 302
Aziz Petrus Kilisesi 118, 119
Aziz Savva Manastırı 203, 251
Aziz Sergey Kilisesi 300
Aziz Vladimir Üniversitesi 393

## B

Baalbek 216
Bağdat 173
Bakü 392
Balamand Manastırı 294
Balbek 267
Balfour Deklarasyonu 379
Barşevskiy (İ. F.) 215, 231
Barthold (V. V.) 26, 206, 236, 437
Bazili (K. M.) 54, 56, 57, 65, 69, 70, 202, 429, 452, 465
Beka 333, 337
Belgrad Antlaşması 36
Belyayev (A. P.) 9, 190, 277, 278, 279, 281, 282, 286, 308, 311, 317, 327, 362, 363, 419, 466
Beneşeviç (V. N.) 217, 429
Bessarabya 147, 148, 153, 156, 159
Beşar Efendi 137
Bet-Zahar 211
Beydas (Halil) 331, 396
Beyrut Rus Başkonsolosluğu 56, 57, 83, 202, 277, 299
Beyt Cala Kız Öğretmen Seminaryası 137, 301, 304, 394, 396, 397
Beytüllahim 25, 32, 52, 62, 70, 91, 116, 144, 145, 171, 203, 237, 240, 249, 251, 264, 265, 267, 303, 372, 396
Bezobrazov (P. V.) 6, 45, 53, 54, 57, 59, 60, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 92, 179, 214, 223, 224, 225, 228, 255, 380, 412, 419, 424, 426, 435
Bizans 17, 22, 28, 42, 138, 179, 203, 211, 214, 215, 217, 218, 220, 226, 256, 376, 377, 387
Bizantoloji 166, 203
Bogdanov (D. N.) 8, 317, 318, 327, 419
Boğdan 31, 39, 43, 44, 65
Bolşevik 380, 382
Britanya 11, 92, 406
Brooklyn 388
Buharov (D. N.) 277, 466
Bulgar Ekzarhlığı 14, 15, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 161, 165, 267, 272, 273, 275, 284, 293, 295, 402, 403
Bulletin des écoles d'Orient 170
Bulutkapan Ali Bey 37, 38
Butenyev (A. P.) 65, 75, 92, 93
Bükreş Antlaşması 44, 147
Büyük Perhiz 237, 255

## C

Cebel-i Lübnan 2, 17, 48, 83, 166, 268, 271, 286, 290, 338, 344, 345, 348, 445
Celal Efendi 312, 313, 404
Celile 25, 62, 87, 118, 168, 230, 237, 247, 251, 267, 298, 300, 301, 315, 349, 390
Ceriko 211, 240, 267, 372
Cizvit 139
Clement Bahous (patrik) 84
Codex Sinaiticus 202

## Ç

Çehov 355, 397, 398
Çerkesova (M. A.) 303, 304, 328
Çin 380

## D

Das Heilige Land 170
Deakonissen Anstalt zu Kaiserwerth 169
Denizcilik Bakanı 85
Destunis (G. S.) 218, 225, 227, 228, 424, 426, 427
Deutsches Palastina Verein 170, 171, 220
Dışişleri Bakanlığı 3, 33, 53, 54, 56, 58, 61, 66, 67, 71, 82, 89, 91, 94, 101, 103, 105, 106, 110, 111, 114, 163, 176, 181, 182, 192, 193, 237, 245, 289, 299, 302, 320, 339, 351, 353, 372, 376, 380, 405
Divan-ı Hümayun 128, 254, 345, 347, 366
Diyarbakır 275, 283, 287, 290, 291, 292
Dmitriyevskiy (A. A.) 6, 7, 8, 60, 91, 94, 95, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 121, 123, 124, 125, 126, 130, 147, 148, 159, 167, 175, 176, 179, 180, 191, 195, 204, 211, 217, 219, 232, 235, 248, 251, 252, 255, 257, 261, 262, 263, 293, 297, 299, 300, 302, 303, 317, 353, 362, 363, 367, 370, 376, 380, 419, 420, 429, 432, 435, 437, 467
Doğu Dilleri Fakültesi 201, 219, 230
Doğu Sorunu 43, 51, 376, 401, 436
Dolgorukiy (S. A.) 178, 444
Dolgov (S. O.) 222, 223, 227, 228, 424
Dorgobujinov (V. İ.) 93, 95, 102, 103, 104, 132, 207, 466
Dorogulin (V. A.) 95
Dostoyevski 355
Dürzi 38, 48, 83, 318

## E

Eflak 39, 43, 44, 65
Ekim Devrimi 4, 6, 16, 219, 236, 237, 362, 369, 377, 379, 381, 384, 406
El-Ezher 392
Eppinger (M. İ.) 95
Eriha 118
Ermenistan 72, 166
Ermitaj Müzesi 203, 204, 380
Eski İnanırlar 30, 31
Etiyopya 72, 203, 213

## F

Feogniy 228
Fırat Nehri 166
Filaret Filaretov (başrahip) 125, 203
Filippov 178, 297, 429
Filistin Komisyonu 7, 18, 101, 102, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 125, 163, 166, 167, 175, 176, 181, 182, 192, 193, 194, 208, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 246, 248, 267, 405
Filistin Komitesi 7, 11, 13, 14, 18, 82, 84, 85, 94, 95, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 110, 116, 167, 173, 174, 208, 237, 239, 240, 246, 248, 266, 267, 378, 404, 405
Filistinoloji 235, 378
Floransa (Basel) Konsili 27
Fransa 11, 31, 36, 42, 43, 44, 46, 51, 52, 58, 70, 71, 83, 84, 92, 94, 129, 174, 226, 284, 294, 295, 313, 316, 319, 320, 328, 331, 332, 334, 335, 346, 368, 372, 374, 380, 397, 406

## G

Gagara (V. Y.) 223
Gazze 38, 62, 144, 146, 229
George Amartol (rahip) 229
Georgi Frangi 241
Georgios Theotokis (Yunan başvekil) 287
Gerasimos (patrik) 134, 136, 161, 162, 273, 304, 305, 367, 388, 469
Getsemani 127, 128, 209, 239, 251, 381
Giers (N. K.) 128, 134, 157, 192

Girit 172
Glubokovskiy (N. N.) 380
Gogol 54, 355, 395, 396, 398
Golgota 175, 357
Golovnin (A.V.) 85, 101, 438
Gorçakov (A. M.) 74, 75, 76, 79, 85, 92, 101, 102, 104, 107, 147, 442
Gorki 355, 395, 396, 397, 398
Gornenskiy Rus Kadın Manastırı 117, 370
Gortalov (N. K.) 263, 264, 420
Grandüşes Yelizaveta Feodorovna 129, 190, 268, 302, 347, 358, 360, 364, 380, 467
Grekofil 65
Grek Projesi 37, 42, 43, 377
Grigoroviç-Barskiy (V. G.) 224
Gülsüm (Ode-Vasiliyeva) 394
Gürcistan 39, 72, 166, 172, 212, 223

## H

Haçlı Seferi 70, 222, 438
Halebî (Yakub) 115, 120, 122, 123, 125, 126, 129, 390
Halil Gibran 397
Halil Rıfat Paşa (sadrazam) 285, 288, 363
Halilürrahman 62, 91, 119, 120, 122, 123, 126, 203, 215, 240, 251, 268, 308, 333, 364, 365, 397
Hama 273, 274, 285, 333, 337, 344
Hamid Efendi (Maarif müdürü) 278, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 340, 341, 348, 404
Hannah Mina 398
Hanna Samara 316, 317
Hariciye Nezareti 96, 97, 123, 128, 129, 140, 141, 152, 153, 154, 253, 254, 273, 287, 288, 307, 308, 333, 335, 342, 343, 345, 347, 363, 365, 410
Harry Luke 380, 381
Hasan Refik Paşa (Suriye valisi) 278, 311, 312
Hassun 395
Havavini 388, 389, 443
Hayfa 38, 42, 62, 91, 95, 144, 240, 246, 265, 267, 333, 336, 344, 372, 396
Helenizm 14, 22, 107, 138, 140, 143, 173
Himalayalar 166
Hojdenie 13, 26, 30, 179, 222, 223, 233, 421, 424, 425, 431
Hrapovitskiy (Antoniy, piskopos) 376, 377, 382, 443
Humus 249, 273, 274, 285, 307, 315, 318, 333, 340, 343, 345, 396, 398
Hünkâr İskelesi Antlaşması 51, 57
Hüseyin Nazım Paşa 313
Hz. İbrahim 119, 120, 121, 122, 124, 364, 365

## I

I. Aleksandr 43, 44, 46, 201
I. Dünya Savaşı 4, 11, 16, 86, 93, 259, 356, 357, 359, 363, 368, 369, 370, 376, 393, 406, 447
I. Georgios (Yunan kralı) 340
I. Hirodes (Yahudiye kralı) 203, 204
II. Abdülhamid (sultan) 12, 127, 128, 130, 136, 158, 159, 279, 281, 282, 283, 285, 287, 288, 289, 296, 308, 314, 331, 346, 437
II. Aleksandr (imparator) 74, 75, 76, 85, 89, 94, 95, 96, 97, 101, 102, 104, 105, 113, 138, 175, 202, 266, 267
II. Dünya Savaşı 382, 389, 407
III. Aleksandr (imparator) 28, 128, 129, 134, 136, 159, 174, 177, 183, 184, 192, 194, 195, 242, 388
II. Katerina (imparatoriçe) 37, 39, 42, 43, 201, 377
II. Mahmud (sultan) 51

II. Nikolay 136, 235, 245, 289, 295, 316, 340, 353, 354, 367, 379, 380
I. Nikolay (imparator) 28, 48, 51, 55, 59, 60, 66, 70, 74, 201
I. Petro (çar/imparator) 13, 27, 32, 33, 35, 36, 37, 404

## İ

İbrahim Halilî Paşa (Beyrut valisi) 258
İbrahim Paşa (Kavalalı) 47, 48, 55, 57, 441
İbrani 205, 213
İlminskiy (N. İ.) 202, 412
İmparatorluk Bilimler Akademisi 61, 235, 378
İncil Arkeolojisi 166, 174, 205, 209, 213, 215, 216, 217, 264, 378
İngiltere 41, 42, 43, 46, 51, 52, 57, 70, 71, 83, 169, 174, 268, 284, 372, 374, 376, 380
İran 393
İskender al-Huri 396
İskenderiye 22, 29, 38, 42, 55, 73, 86, 91, 137, 139, 140, 146, 229, 252, 258, 265, 267, 274, 293, 295, 368, 371, 382, 388, 401
İsrail 3, 384, 397, 407
İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü 211, 215, 216, 378
İstomin (D. V.) 328
İvanovskiy (N. İ.) 223, 425
İzmaylova (M. M.) 328, 439
İzmir 86, 91, 153, 172, 218, 468
İzvolskiy (P. P.) 328

## J

Jean Antoine Ernest Constans (Fransız elçi) 284
Jerusalems Verein 169
Josef Valerga (patrik) 58
Jungfrauen Verein 169
Juze (P. K.) 202, 264, 294, 295, 391, 392, 420, 439, 447, 452

## K

Kafkasya 38, 147, 159, 212, 260, 392
Kafr Yasif 298, 300
Kahire 42, 48, 173, 202, 213, 223, 391, 395, 397, 398
Kapterev (N. F.) 6, 27, 29, 32, 33, 53, 57, 230, 264, 425, 430
Karadağ 293, 295
Karlofça Antlaşması 32
Karma Meclis 149, 367, 368
Karmel Dağı 240
Kartsov (A. N.) 104, 106, 107, 108, 110, 466
Kavalalı Mehmet Ali Paşa 47, 50, 51, 436
Kazan İlahiyat Akademisi 10, 202, 216, 217, 265, 327, 388, 390, 391, 392
Kazan Üniversitesi 201, 392
Kâzım Efendi (Kudüs mutasarrıfı) 68
Kıbrıs 140, 150, 172, 208, 226, 293
Kırım Hanlığı 32, 43
Kırım Savaşı 4, 6, 11, 13, 14, 15, 40, 49, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 88, 90, 91, 92, 94, 102, 107, 116, 124, 127, 138, 163, 237, 261, 301, 401
Kidonya 172
Kiev İlahiyat Akademisi 10, 108, 125, 179, 201, 203, 213, 214, 217, 230, 362, 363, 386, 388, 389, 393, 399
Kiev Rusyası 26
Kirill Skifopolskiy 228
Kivşenko (A. D.) 215
Kobeko (D. F.) 178, 205, 233, 421, 431
Kohmanskiy (N. V.) 328, 353
Kojevnikov (V. F.) 9, 14, 110, 132, 141, 143, 144, 145, 147, 148, 151, 154,

155, 273, 466
Kokovtsev (P. K.) 236
Kondakov (N. P.) 211, 215, 231, 415, 432, 444
Konrad Schick 208, 209
Konstantin Bazilikası 208
Konstantin Kanaze 331
Konstatin von Tischendorf 202
Kont Putyatin (amiral) 112
Kovalevskiy (E. P.) 94, 103, 377, 378, 393, 447
Kraçkovskiy (İ. Yu.) 219, 231, 328, 381, 394, 398, 440, 442, 447
Krasnoseltsev (N. F.) 217, 436
Krımskiy (A. E.) 393, 398, 440
Kruşev 384, 407
Kudüs Katolik Patrikliği 58
Kudüs Protestan Piskoposluğu 57, 58, 64
Kudüs Rus Konsolosluğu 78, 93, 94, 102, 109, 110, 111, 113, 133, 148, 154, 181, 182, 237, 277
Kutsal Haç Manastırı 52, 59, 78, 203, 212, 302
Kutsal Hafta 252, 350
Kutsal Kabir Kardeşliği 21, 53, 82, 141, 142, 146, 148, 150, 156, 158, 160, 172, 304, 367
Kutsal Kabir Kilisesi 14, 20, 44, 70, 77, 78, 89, 94, 99, 131, 133, 134, 145, 154, 159, 160, 208, 209, 214, 227, 230, 251, 320
Kutsal Kitap 120, 185, 209, 440
Kutsal Sinod 6, 16, 33, 58, 59, 60, 62, 65, 66, 67, 74, 76, 82, 84, 91, 94, 101, 105, 106, 108, 109, 111, 112, 125, 126, 132, 136, 148, 150, 174, 176, 183, 193, 194, 195, 199, 202, 216, 302, 350, 386, 388
Kutsal Teslis Katedrali 99, 101, 266, 267
Kutsal Teslis Manastırı 366, 370
Küçük Asya 166, 213, 222, 224, 261
Küçük Kaynarca Antlaşması 13, 38, 39, 40, 41, 44, 439

## L

Lamzdrof (V. N.) 192, 320
La Terre Sainte 170, 440
Latışev (V. V.) 205, 218, 227, 228, 256, 378, 379, 381, 425, 427
Latinler 22, 78, 79
Lazkiye 42, 272, 273, 274, 283, 284, 285, 288, 333, 335, 344, 387
Leonid Kavelin 6, 106, 174, 176, 179, 183, 222, 226, 229, 425, 467
Leonid Lobaçev 383
Leonid Sentsov 118, 358, 364, 366, 371, 467
Leskov 398
Levinson (V. A.) 81
Liyan Deirani 398
Lobanov-Rostovskiy (A. N.) 377
London Bible Society 255
London Society for Promoting Christianity among the Jews 169
Londra Sözleşmesi 51
Loparev (H. M.) 218, 222, 223, 425
Lozan Antlaşması 20, 382

## M

Maarif Nezareti 12, 206, 290, 306, 307, 310, 311, 312, 313, 314, 324, 328, 330, 331, 333, 341, 345, 347, 410
Maarif Nizamnamesi 296, 314, 323
Madeba 211, 436
Mahmud Nedim Paşa (sadrazam) 96, 443
Makedonya 218, 288
Mamre 119, 120, 121, 251, 344
Mansurov (B. P.) 7, 14, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 102,

103, 104, 107, 114, 132, 164, 167, 176, 178, 183, 193, 207, 208, 209, 253, 430, 434
Marabuti (N. S.) 56, 465
Marie-Théodore Ratisbonne 117
Mariinskiy (hacı misafirhanesi) 240, 241
Mariya Aleksandrovna (imparatoriçe) 112, 127, 129, 130, 134, 175, 267, 268, 302
Marr 216, 218, 228, 229, 377, 380, 381, 421, 425, 427
Maruni 48, 83, 84, 272, 318
Maskat V
Maşanov (M. A.) 391
Matilda Cerao 261
Mecidiye Nişanı 146, 158
Meclis-i Vükela 284, 289, 291, 335, 339, 345, 346, 364, 366, 410
Medical Missionary Society of Edinburgh 169, 250
Mednikov (N. A.) 231, 328, 426, 446
Mehmed Hurşid Paşa (Sayda valisi) 68, 80
Mehmed Kâmil Paşa (St. Petersburg elçisi) 146
Melchior de Vogüé 207, 208, 450
Mersin 292
Meydam 97, 99, 266
Mısır 37, 38, 43, 45, 49, 51, 55, 64, 69, 72, 78, 86, 102, 170, 202, 213, 219, 222, 223, 226, 229, 231, 247, 265, 267, 268, 294, 369, 391, 436
Mıştsın (V. N.) 216, 264
Midilli Hadisesi 331, 332
Mihail Mihailoviç 178, 183
Mihaylov 244, 252
Moskova İlahiyat Akademisi 201, 216, 298, 386, 390, 391, 399
Moskova Knezliği 27
Moskova Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü 201, 277
Moskova Patriği Aleksey 382, 389
Moskova Patrikliği 27, 29, 382, 383, 407
Moskova Piskoposu Filaret 102, 105, 106, 107, 108, 386
Moskovskiye Vedomosti 332
Mostras (G. İ.) 46, 47, 465
Muhin (N. E.) 75
Mujedil 298, 300
Muravyev (A. N.) 48, 52, 53, 59, 164, 202, 432

## N

Napolyon 43, 44, 45, 46, 48, 70, 117
Nasıra Erkek Öğretmen Seminaryası 230, 300, 301, 303, 309, 325, 372, 389, 390, 391, 398
Naumov (Kirill, piskopos) 6, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 102, 103, 104, 105, 431, 467
Nazif Paşa (Kudüs mutasarrıfı) 141, 144, 145, 146, 273, 468
Nelidov (A. İ.) 133, 136, 157, 159, 183, 193, 207, 288
Neoslavizm 375
Neoslavofilzm 375
Nesib Arida 398
Nesselrode (K. V.) 46, 50, 55, 59, 60, 61, 64, 66, 72, 74
New York Pen League 397
Nicholas O'Conor-Don (İngiliz elçisi) 284
Nikolayevskiy (hacı misafirhanesi) 245
Nikolay Mefonskiy (piskopos) 227
Nikolay Nikolayeviç 101, 183, 267, 465
Niş Antlaşması 36
Novgorod 171, 197, 222, 316
Novorossisk 370
Novoselskiy (N. A.) 94
Nuayme (Mihail, yazar) 397, 398, 437, 446, 447, 452

## O

Obolenskiy (D. A.) 94
Odessa 45, 50, 54, 62, 86, 88, 167, 197, 215, 238, 239, 242, 251, 255, 257, 258, 259, 263, 301, 429, 432
Oeuvre des Pélérinages en Terre Sainte 170
Oeuvre du chanoine Albouy 170
Okoloviç (N. A.) 215
Oldenburg (S. F.) 378
Olesnitskiy (Feodosiy, keşiş) 30, 125, 179, 206, 213, 214, 215, 218, 230, 231, 421, 426, 430, 436
Olga Konstantinovna 340
Oltarjevskiy (Feodosiy, keşiş) 230, 426
Orta Asya 180, 201
Ortodoks Filistin Külliyatı 5, 220, 229, 381, 383
Osipov (M. İ.) 197, 263
Osman Nuri Paşa (Suriye valisi) 278, 306, 308, 315, 404

## Ö

Ölü Deniz 267
Ömer Mescidi 124

## P

Paisiy Agipostolitiy 225
Paleografya 203, 218, 235
Palestine Exploration Fund 166, 169, 171, 205, 209, 220, 438, 441
Palmiye Hasadı 199, 200, 349, 350, 358
Pan-Slavizm 14, 15, 72, 73, 108, 111, 138, 139, 140, 295, 401, 402
Papadopoulo-Keramevs (A. İ.) 214, 218, 219, 225, 227, 228, 381, 426, 427
Papalık 55
Papaz Daniil 25, 26, 97, 221
Pasifik 197
Paskalya 57, 199, 237, 240, 242, 244, 245, 247, 251, 258, 262, 266, 285, 358, 359
Paul Aleksandroviç 183
Pavel Elladskiy 228
Petkoviç (K. D.) 144, 272, 273, 303, 465
Petropulo (K. P.) 369
Petrus Diaconus 226
Pobedonostsev (K. P.) 8, 132, 136, 176, 183, 193, 423, 436, 437
Polonya 28, 31, 37, 72, 101, 223
Pomyalovskiy (İ. V.) 218, 224, 225, 226, 227, 256, 427
Ponomarev (S. İ.) 113, 179, 293, 448
Popov (İ. V.) 264, 382, 448
Protasov (N. A.) 59, 65, 66, 74
Protestanlar 46, 58, 64, 98, 114, 321
Protopopov (V. İ.) 218
Prusya 46, 51, 52, 53, 57, 92
Prut Seferi 35
Pskov 197, 387
Puşkin 48, 331, 396
Putyatina (O. E.) 178
Putyatin (E. V.) 112, 178

## R

Rafail Truhin 137, 467
Rama 298, 336
Ramla 38, 95, 144, 251, 299, 372
Rauf Paşa (Kudüs mutasarrıfı) 130, 157, 269, 468
Reşetillo (D. F.) 231, 248, 427
Riga 387
Romanov 365, 380
Romanya 72, 293, 295, 370
Rosen (V. R.) 206, 216
Rostovtsev (M. İ.) 211
Rozanov (S. P.) 224, 427
Rum Patrikhanesi Nizamnamesi 149, 152, 282
Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi 86, 91, 92, 94, 95, 167, 247, 405
Rus Elçiliği 45, 50, 52, 53, 59, 80, 117, 156, 157, 215, 248, 253, 258, 266,

277, 296, 330, 333, 334, 335, 342, 343, 345, 347, 365, 404
Rus-Fransız İttifakı 284, 319, 406
Rus Hastanesi 83, 248, 249
Rus-Japon Savaşı 245, 258, 350, 353, 357, 359, 363
Russofobi 173
Rus Şarkiyatçılığı 4, 15, 200, 201, 202, 263, 399
Rusya Demir Yolları 238
Rus Yerleşkesi (Rus Kudüsü/Moskofya) 18, 100, 210, 245
Ryajskiy (P. İ.) 372, 373, 374, 375, 377

## S

Saffet Paşa (Hariciye nazırı) 151
Said Halim Paşa 307
Sakız 172
Salname 272, 330, 333, 411
Samuel Gobat 58, 169, 430, 452
Savelyeva (M. S.) 300
Sayda 38, 42, 54, 56, 68, 80, 266, 268, 285, 307, 315
Sazanov (S. D.) 374, 442
Semenov (D. V.) 327, 328
Senyavin (L. G.) 61, 62
Sergiyevskiy (hacı misafirhanesi) 241, 244, 247
Severin (V. Ya.) 248
Sırat-ı Müstakim 348, 435
Sırku (P. A.) 6, 61, 63, 65, 69, 76, 92, 223, 428, 431, 433, 434
Sibirya 30, 180, 197, 260, 316, 380
Silifke 285, 387
Siloam 126, 203
Sinod Meclisi 21, 105, 138, 142, 149, 152, 153, 155, 158, 160, 172, 274, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 317, 367, 368
Sir Charles William Wilson 207, 208, 435
Sivastopol 238, 370
Skrıdlov (amiral) 266, 288
Smışlyayev (D. D.) 179, 195, 241, 433
Smirnov (Y. İ.) 211, 215
Société de l'Orient Latin 170
Sovyetler Birliği 3, 219, 398
Speranskiy (V. A.) 247
Spiridon Abuta 386
SSCB 382, 407
Stepanov (M. P.) 178, 190, 193, 298, 352, 447, 467
Stephen Graham 8, 237, 255, 260, 261, 262
St. Petersburg İlahiyat Akademisi 376, 387
St. Petersburg Slav Yardımlaşma Cemiyeti 161, 385, 403
Stremouhov (P. N.) 101, 114, 125, 151
Stroganov (G. A.) 44, 46
Suhanov (Arseniy, seyyah) 223
Sur 333, 336
Süleyman Tapınağı 214
Süreyya Mustafa Paşa (Kudüs mutasarrıfı) 98
Süryani 84, 203

## Ş

Şalludi (İbrahim) 120
Şam Rus Konsolosluğu 15, 277, 278, 279, 285, 286, 288, 309, 362, 403
Şeremetyev 178
Şeriya Nehri 52, 118, 251, 264, 267
Şevşenko Kiev Devlet Üniversitesi 393
Şirinskiy-Şihmatov (A. A.) 372, 378, 379
Şubat Devrimi 378, 379
Şura-yı Devlet 244, 281, 313, 314, 315, 328, 345, 364, 411

## T

Taberiye 118, 203, 253, 264, 265, 315, 333, 337
Tabor 54, 139, 157, 264, 267, 273, 452

Taganrog 44, 172, 238, 242
Tahhan (Aleksandr, patrik) 389
Tanzimat Fermanı 57
Tapınak Tepesi 227
Teodor Prodromos 227
Ternovskiy (S. A.) 216
Tevfik Paşa (Kudüs Mutasarrıfı) 286, 289, 293, 346
Tihomirov (P. V.) 264
Tihon Bellavin 388
Trablusşam 56, 62, 83, 264, 273, 274, 285, 295, 315, 318, 330, 333, 335, 336, 341, 342
Trifon Korobeynikov 223
Troitskiy (İ. Y.) 179, 206, 225, 428, 435
Tsagareli (A. A.) 212, 216, 229, 428
Tsarskoe Selo 175
Tserkovnıye Vedomosti 389
Tuna 166
Turayev (B. A.) 206

U

Uniat 29, 55, 84, 277
Urfa 371, 386
Urusov (S. N.) 101
Uvarov (P. S.) 377

Ü

Üçüncü Roma 27, 28

V

Vaftizci Yahya 97
Vasfi Al-Bunni 398
Vasiliyev (İ. K.) 394
Vasiliyevskiy (V. G.) 179
Vasiliy Pozniakov 30, 223
Vatikanlı Feodosiy 226
Venevitinov (M. A.) 26, 179, 206, 221, 222, 428, 431

W

Witte (S. Yu.) 319, 320

Y

Yafa Limanı 45, 118
Yafa Rus Muavin Konsolosluğu 46, 50, 54
Yahudi 57, 63, 81, 113, 117, 120, 214, 220, 232, 378, 379, 381
Yahudiye 97, 203, 204, 304, 315, 349
Yakovlev (A. G.) 93, 254, 466
Yakuboviç (A. İ.) 230, 310, 372, 428
Yakutistan 197
Yared (Gerasim, piskopos) 387, 436
Yaş Antlaşması 43
Yeliseyev (A. V.) 212, 213, 229, 230, 239, 240, 244, 247, 248, 428, 431, 432, 433
Yelizavetinskiy (hacı misafirhanesi) 240
Yelkin 245
Yeriha 126
Yevdokim Meşerskiy 264
Yunanistan 22, 172, 265, 273, 287, 295
Yurtdışı Rus Ortodoks Kilisesi 382, 383
Yusuf Akçura 245, 246, 262, 433
Yusuf Seb' 278
Yuzefoviç (T. P.) 9, 34, 36, 39, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 412, 466
Yükseliş Rus Kadın Manastırı 118, 364, 370

Z

Zahari 211, 240, 431
Zaozerskiy 264
Zeitschrift des deutchen Palastina Vereins 170
Zeytin Dağı 14, 117, 126, 127, 128, 134, 203, 240, 251, 268, 364, 380
Zinovyev (İ. A.) 132, 183, 193, 281, 282, 286, 288, 290, 334, 339, 346, 364

# EKLER

**Ek 1:** Yafa Rus Muavin Konsolosları (1820-1914)[1095]

| **Konsoloslar** | **Görev Süreleri** |
|---|---|
| Georgiy İvanoviç Mostras | 1820-1838 |
| Konstantin Mihayloviç Bazili | 1839 |
| Nikolay Stepanoviç Marabuti | 1841-1881 |
| Vladimir Nikolayeviç Timofeyev | 1885-1894 |
| Georgiy Sergeyeviç Fonvizin | 1908-? |

**Ek 2:** Beyrut Rus Konsolosları (1839-1914)[1096]

| **Konsoloslar** | **Görev Süreleri** |
|---|---|
| Konstantin Mihayloviç Bazili | 1839-1853 |
| Nikolay Efimoviç Mukhin | 1856-1859 |
| Aleksandr Fyodoroviç Beger | 1860-1869 |
| Konstantin Dmitriyeviç Petkoviç | 1869-1897 |
| Konstantin Nikolayeviç Lişin | 1897-1902 |
| Nikolay Nikolayeviç Demerik | 1903-1905 |
| Aleksandr Aleksandroviç Gagarin | 1906-1911 |
| Georgiy Dmitriyeviç Batyushkov | 1912-1914 |

M. İ. Yakuşev, *Antiohiyskiy i İerusalimskiy Patriarhatı v Politike Rossiyskoy İmperii, 1830-e naçalo XX veka*, İndrik, Moskova 2013, s. 458; Konsolosların isimlerinin tam hâli muhtelif kaynaklardan derlenmiştir.

[1096] S. A. Vorobyev, (sost.) *Russkie v Livane: Rossiyskie Sooteçestvenniki v Livane: İstoriya i Sovremennost, Sbornik Materialov*, İzdatelstvo Chamas, Beyrut 2010, s. 18; Konsolosların isimlerinin tam hâli muhtelif kaynaklardan derlenmiştir.

**Ek 3:** Kudüs Rus Konsolosları (1858-1914)[1097]

| Konsoloslar | Görev Süreleri |
|---|---|
| Vladimir İppoliitoviç Dorgobujinov | 1858-1860 |
| Konstantin Aleksandroviç Sokolov | 1860-1862 |
| Andrey Nikolayeviç Kartsov | 1862-1867 |
| Vasiliy Fyodoroviç Kojevnikov | 1867-1876 |
| Nikolay Alekseyeviç Illarionov | 1876-1878 |
| Vasiliy Fyodoroviç Kojevnikov | 1879-1884 |
| Aleksandr Aleksandroviç Girs | 1884-1885 |
| Dmitriy Nikolayeviç Buharov | 1886-1888 |
| Aleksey Petroviç Belyayev | 1888-1889 |
| Sergey Viktoroviç Maksimov | 1889-1891 |
| Sergey Vasilyeviç Arsenyev | 1891-1897 |
| Aleksandr Gavriloviç Yakovlev | 1897-1907 |
| Aleksey Fyodoroviç Kruglov | 1908-1914 |

**Ek 4:** Şam Rus Konsolosları (1862-1914)[1098]

| Konsoloslar | Görev Süreleri |
|---|---|
| N. D. Mokeyev | 1862-1869 |
| Vladimir Semenoviç İonin | 1869-1871 |
| Trofim Pavloviç Yuzefoviç | 1871-1875 |
| Aleksey Petroviç Belyayev | 1893-1900 |
| Sergey Vladimiroviç Tuholka | 1900-1906 |
| Georgiy Dmitriyeviç Batyushkov | 1906-1908 |
| Boris Nikolayeviç Şahovskoy | 1908-1914 |

[1097] P. V. Platonov, "Rossiskoe Generalnoe Imperatorskoe Konsulstvo v Ierusalime", *Ierusalimskiy Vestnik İPPO,* No. 3-4, 2013, s. 108-110.

[1098] M. İ. Yakuşev, *Antiohiyskiy i İerusalimskiy Patriarhatı v Politike Rossiyskoy İmperii, 1830-e naçalo XX veka*, İndrik, Moskova 2013, s. 458; Konsolosların isimlerinin tam hali muhtelif kaynaklardan derlenmiştir.

**Ek 5:** Kudüs Rus Ruhani Misyonu Müdürleri (1847-1918)[1099]

| **Müdürler** | **Görev Süreleri** |
|---|---|
| Başrahip Porfiriy Uspenskiy | 1847-1854 |
| Piskopos Kirill Naumov | 1858-1864 |
| Başrahip Leonid Kavelin | 1864-1865 |
| Başrahip Antonin Kapustin | 1865-1894 |
| Başrahip Rafail Truhin | 1894-1899 |
| Başrahip Aleksandr Golovin | 1899-1903 |
| Başrahip Leonid Sentsov | 1903-1918 |

**Ek 6:** İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti Başkanları, Başkan Yardımcıları ve Sekreterleri (1882-1918)[1100]

| **Başkanlar** | **Görev Süreleri** |
|---|---|
| Grandük Sergey Aleksandroviç | 1882-1905 |
| Grandüşes Yelizaveta Feodorovna | 1905-1917 |
| Duke Aleksey Aleksandroviç Şirinsky-Şihmatov | 1917-1918 |
| **Başkan Yardımcıları** | **Görev Süreleri** |
| Vasiliy Nikolayeviç Hitrovo | 1882-1889 |
| Mihail Petroviç Stepanov | 1889-1917 |
| **Sekreterler** | **Görev Süreleri** |
| Mihail Petroviç Stepanov | 1882-1889 |
| Vasiliy Nikolayeviç Hitrovo | 1889-1903 |
| Aleksey Petroviç Beliaev | 1903-1906 |
| Aleksey Afanaseviç Dmitriyevskiy | 1906-1918 |

[1099] Nikodim Rotov, "İstoriya Russkoy Duhovnoy Missii v İerusalime", *Bogoslovskie Trudı*, Vıp. 20 (Moskova, 1979), s. 15-82.

[1100] Bu bilgiler çalışmamızda kullanılan muhtelif kaynaklardan derlenmiştir.

**Ek 7:** Kudüs Mutasarrıfları (1871-1890)[1101]

| Mutasarrıflar | Görev Süreleri |
|---|---|
| Ali Bey | 1871 |
| Kâmil Paşa (1. kez) | 1871-1872 |
| Süreyya Paşa (2. kez) | 1872 |
| Besim Bey | 1872 |
| Nazif Paşa (2. kez) | 1872-1873 |
| Kâmil Paşa (2. kez) | 1873-1874 |
| Ali Bey | 1874-1875 |
| Faik Bey | 1875-1877 |
| Rauf Paşa | 1877-1889 |
| Reşad Paşa | 1889-1890 |

**Ek 8:** Suriye Valileri (1880-1908)[1102]

| Valilier | Görev Süreleri |
|---|---|
| Ahmed Hamdî Paşa | 1880-1885 |
| Râşid Naşit Paşa | 1885-1888 |
| Mehmed Nazif Paşa | 1888-1889 |
| Mustafa Asım Paşa | 1889-1891 |
| Osman Nurî Paşa | 1891-1892 |
| Mehmed Şerif Raûf Paşa | 1892-1894 |
| Osman Nurî Paşa | 1894-1896 |
| Haşan Refik Paşa | 1896-1897 |
| Hüseyin Nâzım Paşa | 1897-1906 |
| İbrahim Şükrü Paşa | 1906-1908 |

[1101] İhsan Satış, "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)", *Tarih İncemeleri Dergisi*, C XXX/S. 2 (İzmir, 2015), s. 571.

[1102] Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, s. 39.

**Ek 9:** Kudüs Rum Ortodoks Patrikleri (1845-1918)[1103]

| **Kudüs Patrikleri** | **Tayin Tarihleri** |
|---|---|
| Kirilos II | Mart 1845 |
| Prokopios II | Mayıs 1872 |
| Yeroteos | Haziran 1875 |
| Nikodimos | Ocak 1883 |
| Gerasimos | Şubat 1890 |
| Damianos | Haziran 1897 |
| Damianos (2. kez) | Ocak 1909 |

**Ek 10:** Antakya Rum Ortodoks Patrikleri (1850-1918)[1104]

| **Antakya Patrikleri** | **Tayin Tarihleri** |
|---|---|
| Yeroteos | Ekim 1850 |
| Gerasim | Mayıs 1885 |
| Spiridon | Ekim 1891 |
| Melettios II | Nisan 1899 |
| Gregorios IV Haddad | Haziran 1906 |

[1103] Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul 1999, s. 23.

[1104] Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, s. 23.

**Ek 11: Rusya Elçiliğinden Hariciye Nezaretine Gönderilen Suriye ve Filistin'deki Rus Okullarının Cetveli (9 Eylül 1902)[1105]**

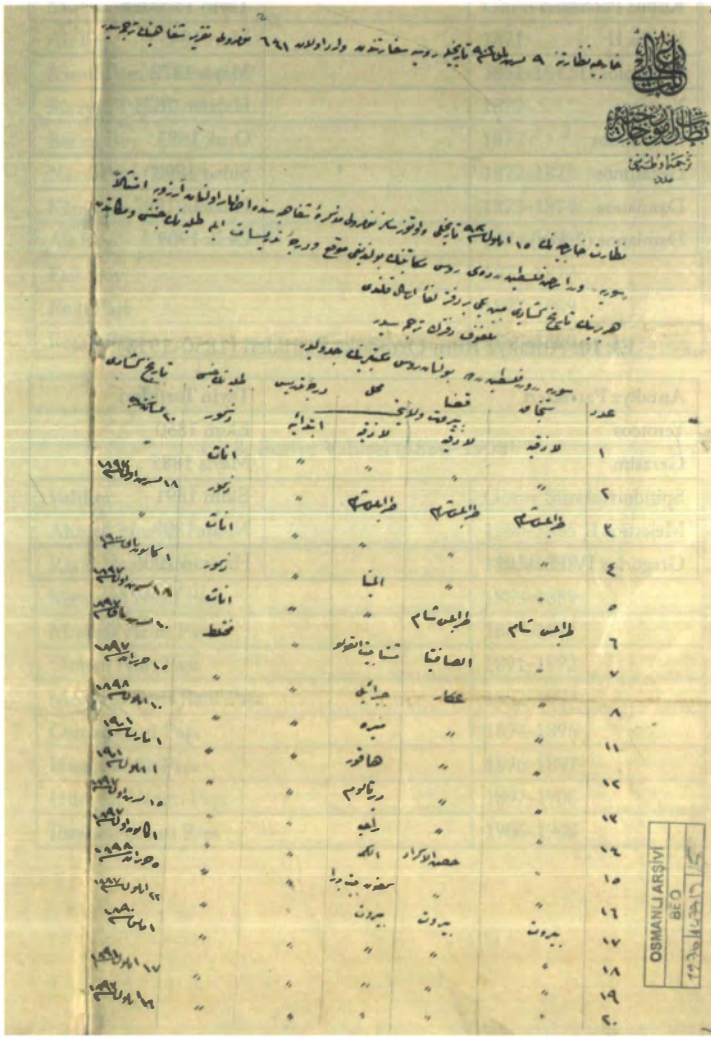

[1105] BOA. BEO. 1970/147719, 14-15.

1

| عدد | سنجاغی | قضا | موقع | درجه تدریس | طلبه نك جنسی | تاریخ کشادی |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ٢١ | بیروت | بیروت | بیروت | ابتدائیه | مختلط | ١٥ ایلول ١٨٩٧ |
| ٢٢ | 〃 | 〃 | ماشغاره | 〃 | 〃 | ١ تشرین اول ١٨٩٠ |
| ٢٣ | 〃 | مرجعیون | الجدیده | 〃 | 〃 | ١ مارت ١٩٠٢ |
| ٢٤ | 〃 | صور | صور | 〃 | 〃 | ١ کانون ثانی ١٩٠٠ |
| ٢٥ | عکا | عکا | کفریاسیف | 〃 | 〃 | ٢٨ اغستوس ١٨٩١ |
| ٢٦ | 〃 | 〃 | الرامه | 〃 | 〃 | ٢٢ شباط ١٨٨٢ |
| ٢٧ | 〃 | 〃 | البقیعه | 〃 | 〃 | ٢٩ مایس ١٨٩٧ |
| ٢٨ | 〃 | 〃 | ابوسنان | 〃 | 〃 | ١٧ ایلول ١٩٠١ |
| ٢٩ | 〃 | 〃 | الباسه | 〃 | 〃 | ١ مارت ١٩٠٢ |
| ٣٠ | 〃 | 〃 | [illegible] | 〃 | 〃 | ١٥ تشرین ثانی ١٨٩٥ |
| ٣١ | 〃 | 〃 | البروه | 〃 | 〃 | ٢٢ ایلول ١٨٩١ |
| ٣٢ | 〃 | 〃 | البوکر | 〃 | 〃 | ١٠ تشرین ثانی ١٨٩٥ |
| ٣٣ | 〃 | 〃 | شائب | 〃 | 〃 | ١٥ مارت ١٨٩٥ |
| ٣٤ | 〃 | حیفا | حیفا | 〃 | ذکور | ٧ تموز ١٨٩٥ |
| ٣٥ | 〃 | 〃 | 〃 | 〃 | اناث | ٩ تموز ١٨٩٢ |
| ٣٦ | ناصره | ناصره | ناصره | رشدیه | ذکور | ٢ ایلول ١٨٨٦ |
| ٣٧ | 〃 | 〃 | 〃 | ابتدائیه | 〃 / اناث | ٢ شباط ١٨٨٨ |
| ٣٨ | 〃 | 〃 | [illegible] | 〃 | مختلط | ٢ تشرین اول ١٨٨٥ |
| ٣٩ | 〃 | 〃 | کفرکنا | 〃 | 〃 | ٢٨ مایس ١٨٩٢ |
| ٤٠ | 〃 | 〃 | معلول | 〃 | 〃 | ١ تشرین ثانی ١٨٩٥ |
| ٤١ | 〃 | 〃 | المجدل | 〃 | 〃 | ٦ کانون اول ١٨٨٥ |
| ٤٢ | 〃 | 〃 | الرینه | 〃 | 〃 | ٢٠ اغستوس ١٨٩١ |
| ٤٣ | 〃 | 〃 | [illegible] | 〃 | 〃 | ١٥ تموز ١٨٩٥ |
| ٤٤ | 〃 | 〃 | یافه | 〃 | 〃 | ٥ کانون اول ١٨٩٦ |
| ٤٥ | 〃 | طبریه | الشجره | 〃 | ذکور | ١٧ ایلول ١٨٩٤ |
| ٤٦ | حما | سوریه ولایتی – حمص | حمص | 〃 | اناث | ١٢ کانون اول ١٨٩٥ |
| ٤٧ | 〃 | 〃 | 〃 | 〃 | مختلط | ١ شباط ١٩٠٠ |
| ٤٨ | دمشق الشام | نبك | دیرعطیه | 〃 | | ١٥ تشرین اول ١٨٩٧ |
| ٤٩ | 〃 | 〃 | معره | 〃 | 〃 | ١٥ کانون اول ١٨٩٥ |

OSMANLI ARŞİVİ
BEO
1920 / 143719 / 14

2 urk
(1shf bag)

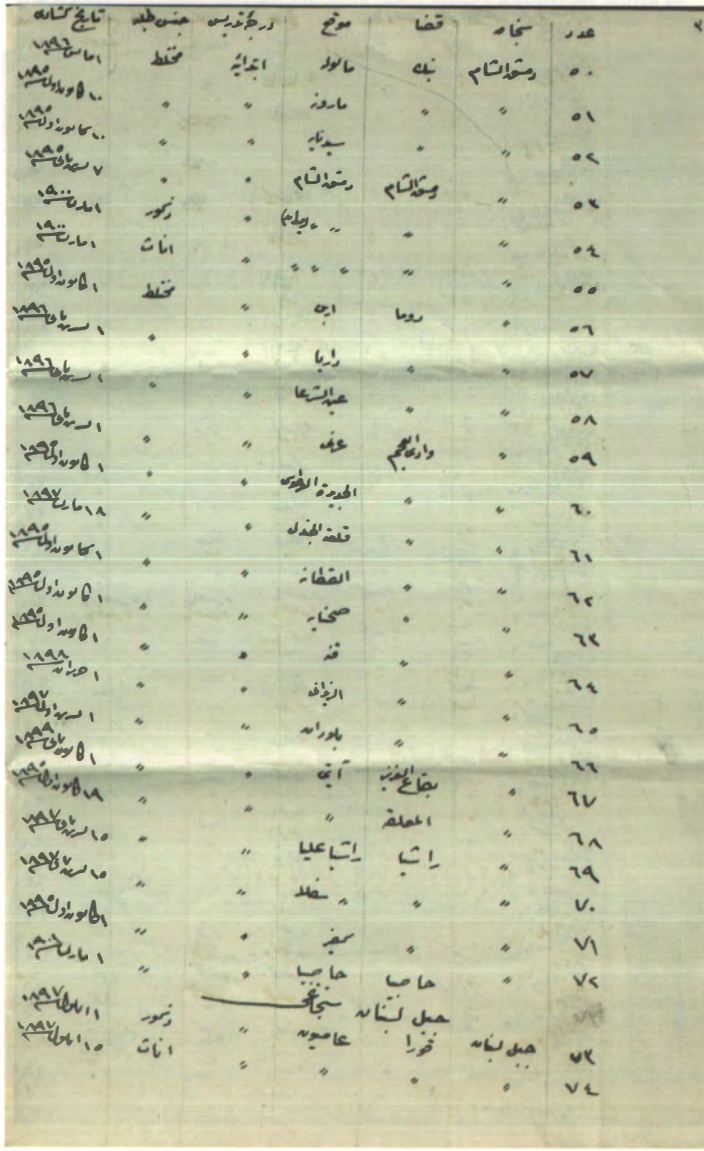

| عدد | سنجاق | قضا | موقع | درجهٔ تدریس | جنس طلبه | تاریخ کشاده |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ٥٠ | دمشق الشام | نبك | مالوله | ابتدائیه | مختلط | ١ مارس سنه ١٨٩٦ |
| ٥١ | " | " | مارونه | " | " | ١٠ کانون اول سنه ١٨٩٥ |
| ٥٢ | " | " | سیدنایه | " | " | ١٠ کانون اول سنه ١٨٩٥ |
| ٥٣ | " | دمشق الشام | دمشق الشام | " | " | ٧ تشرین ثانی سنه ١٨٩٥ |
| ٥٤ | " | " | " " (ایرام) | " | ذکور | ١ مارس سنه ١٩٠٠ |
| ٥٥ | " | " | " " " | " | اناث | ١ مارس سنه ١٩٠٠ |
| ٥٦ | " | روما | ارین | " | مختلط | ١ کانون اول سنه ١٨٩٥ |
| ٥٧ | " | " | داریا | " | " | ١ تشرین ثانی سنه ١٨٩٦ |
| ٥٨ | " | " | عین الشرعا | " | " | ١ تشرین ثانی سنه ١٨٩٦ |
| ٥٩ | " | وادی العجم | عرنی | " | " | ١ تشرین ثانی سنه ١٨٩٦ |
| ٦٠ | " | " | الجدیدة الهرموس | " | " | ١ کانون اول سنه ١٨٩٥ |
| ٦١ | " | " | قلعة الجندل | " | " | ١٨ مارس سنه ١٨٩٧ |
| ٦٢ | " | " | القطانه | " | " | ١ کانون اول سنه ١٨٩٥ |
| ٦٣ | " | " | صحنایه | " | " | ١ کانون اول سنه ١٨٩٥ |
| ٦٤ | " | " | قنه | " | " | ١ کانون اول سنه ١٨٩٥ |
| ٦٥ | " | " | الزبدانی | " | " | ١ حزیران سنه ١٨٩٨ |
| ٦٦ | " | " | بلودان | " | " | ١ تشرین ثانی سنه ١٨٩٧ |
| ٦٧ | " | بقاع العزیز | آتی | " | " | ١ کانون ثانی سنه ١٨٩٩ |
| ٦٨ | " | المعلقه | " | " | " | ١٩ کانون اول سنه ١٨٩٥ |
| ٦٩ | " | راشیا | راشیا علیا | " | " | ١٥ تشرین ثانی سنه ١٨٩٧ |
| ٧٠ | " | " | " سفلا | " | " | ١٥ تشرین ثانی سنه ١٨٩٧ |
| ٧١ | " | " | کفیر | " | " | ١ کانون اول سنه ١٨٩٥ |
| ٧٢ | " | حاصبیا | حاصبیا | " | " | ١ مارس سنه ١٩٠٠ |
| | | جبل لبنان | سنجاغی | | | |
| ٧٣ | جبل لبنان | قورا | عاصیون | " | ذکور | ١١ ایلول سنه ١٨٩٧ |
| ٧٤ | " | " | " | " | اناث | ١٥ ایلول سنه ١٨٩٧ |

| عدد | سنجاق | قضا | موقع | درجۂ تدریس | جنس طلبه | تاریخ کشاده |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ٧٥ | جبل لبنان | غزیر | کسبه | ابتدائیه | ذکور | ١ نیسان ١٩٠٠ |
| ٧٦ | 〃 | 〃 | 〃 | 〃 | اناث | ١ نیسان ١٩٠٠ |
| ٩ | 〃 | بترون | دوما | 〃 | ذکور | ١ نیسان ١٩٠٠ |
| ١٠ | 〃 | 〃 | 〃 | 〃 | اناث | ١ نیسان ١٩٠٠ |
| ٧٧ | 〃 | متن | بسکنته | 〃 | مختلط | ٢٩ تشرین اول ١٨٩٧ |
| ٧٨ | 〃 | 〃 | الحادث | 〃 | ذکور | ٢٠ تشرین ثانی ١٨٩٧ |
| ٧٩ | 〃 | 〃 | 〃 | 〃 | اناث | ٢٠ تشرین اول ١٨٩٧ |
| ٨٠ | 〃 | شوف | سوق الغرب | 〃 | مختلط | ٢٢ تشرین ثانی ١٨٩٥ |
| ٨١ | 〃 | 〃 | الشویفات | 〃 | ذکور | ٢٦ ایلول ١٨٩٥ |
| ٨٢ | 〃 | 〃 | 〃 | 〃 | اناث | ٢٦ ایلول ١٨٩٥ |
| | | | قدس شریف سنجاغی | | | |
| ٨٣ | قدس شریف | قدس شریف | قدس شریف / خلیل الرحمن (تجمیع) خلیل الرحمن (تجمیع) | 〃 | مختلط | ١ ایلول ١٨٨٦ |
| ٨٤ | 〃 | 〃 | 〃 | 〃 | 〃 | ١٥ تشرین ثانی ١٨٩٣ |
| ٨٥ | 〃 | 〃 | بیت جاله | رشدیه | اناث | ١ تشرین ثانی ١٩٠٠ |
| ٨٦ | 〃 | 〃 | 〃 | ابتدائیه | ذکور | ١ تشرین ثانی ١٩٠٠ |
| ٨٧ | 〃 | 〃 | بیت العذرا | 〃 | مختلط | ١ تشرین ثانی ١٨٨٧ |

**Ek 12:** Rusya Elçiliğinden Hariciye Nezaretine Gönderilen Suriye ve Filistin'de Rus Kurumlarının Cetveli (24 Aralık 1904)[1106]

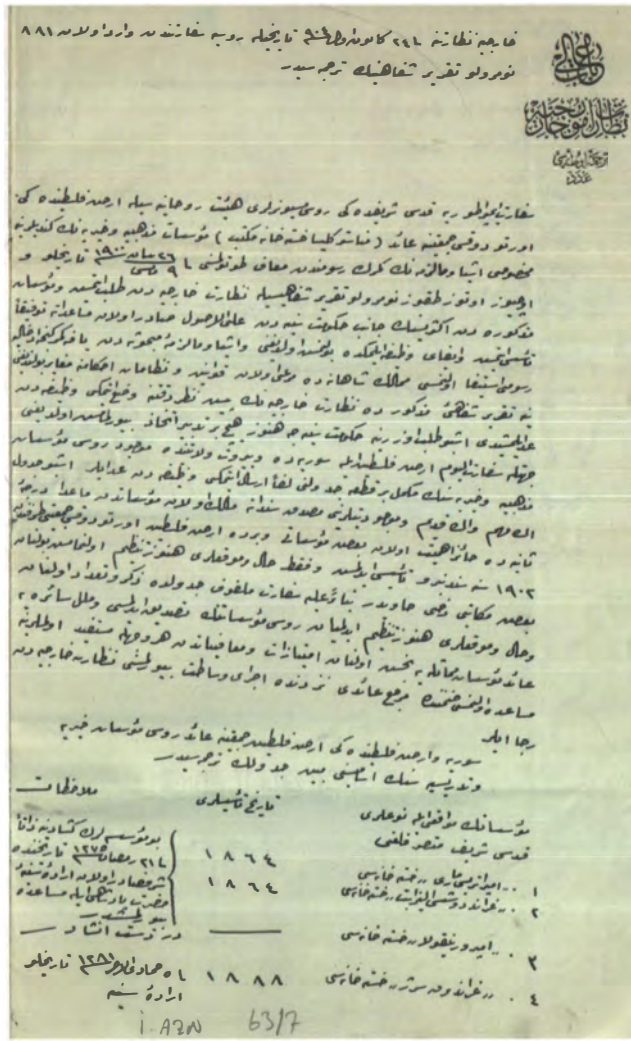

[1106] BOA. İ. AZN. 63/7, 31-32.

2

| | | | |
|---|---|---|---|
| ٥ . | « آیه وایلکساندر » خسته خانه‌سی ایله « سنت الکساندر » کلیساسی | ١٨٨٩ | ١٨ مایس ١٨٩٦ تاریخلو مذکرهٔ سامیه ایله تبلیغ اولنان ارادهٔ سنیه |
| ٦ . | « بترامیه » خسته خانه‌سی | ١٨٨٥ | ٥ ج ١٢٩٨ تاریخلو ارادهٔ سنیه |
| ٧ . | خسته خانه و امبولانسی | ١٨٦٢ | ٢١ رمضان ١٢٧٥ تاریخلو ارادهٔ سنیه |
| ٨ . | مسیو [illegible] نام هیئت روحانیه‌یه عائد مناستر ایله ایکی کلیسا | ١٨٦٤ | ٢١ رمضان ١٢٧٥ تاریخلو ارادهٔ سنیه |

اولیمپیه جبلنده

| | | | |
|---|---|---|---|
| ٩ . | خسته خانه | ١٨٨٢ | |
| ١٠ . | « سوور » کلیساسی | ١٨٧٧ | کلیسانک انشاسنه ٦ شعبان ١٢٩٩ تاریخلو فرمان همایون ایله مساعده بیورلمشدر |
| ١١ . | « سنت ماری مادلن » کلیساسی | ١٨٨٨ | ٥ جمادی الاولی ١٢٩٩ تاریخلو ارادهٔ سنیه |
| ١٢ . | زواره مخصوص قبرستانه | ١٨٨٨ | |

یافه

| | | | |
|---|---|---|---|
| ١٢ . | خسته خانه و « سنت [illegible] » کلیساسی | ١٨٧٢ | کلیسانک انشاسنه ٢٤ محرم ١٢٩٤ تاریخلو فرمان همایون ایله مساعده بیورلمشدر |

عين كرم

١٤ . ٥٥ نوتردام دوقانزايه ،، خسته خانه‌لريله كليساسى ١٨٧٠ كليسانك انشاسنه ٦ سنه مقدم
تاريخله فرمانه ... مساعده ويرلمشدر .

بيت جالا

١٥ سيار خسته خانه ١٨٩٢

بيت اللحم

١٦ سيار خسته خانه ١٨٩٥

الخليل

١٧ ٥٥ شهر دوماجيه ٥ ،، خسته خانه‌سى ١٨٨٢

الرمله

١٨ خسته خانه‌لر ١٨٧٥

بيروت ولايتى

عكا سنجاغى

حيفا

١٩ خسته خانه ١٩٠٢

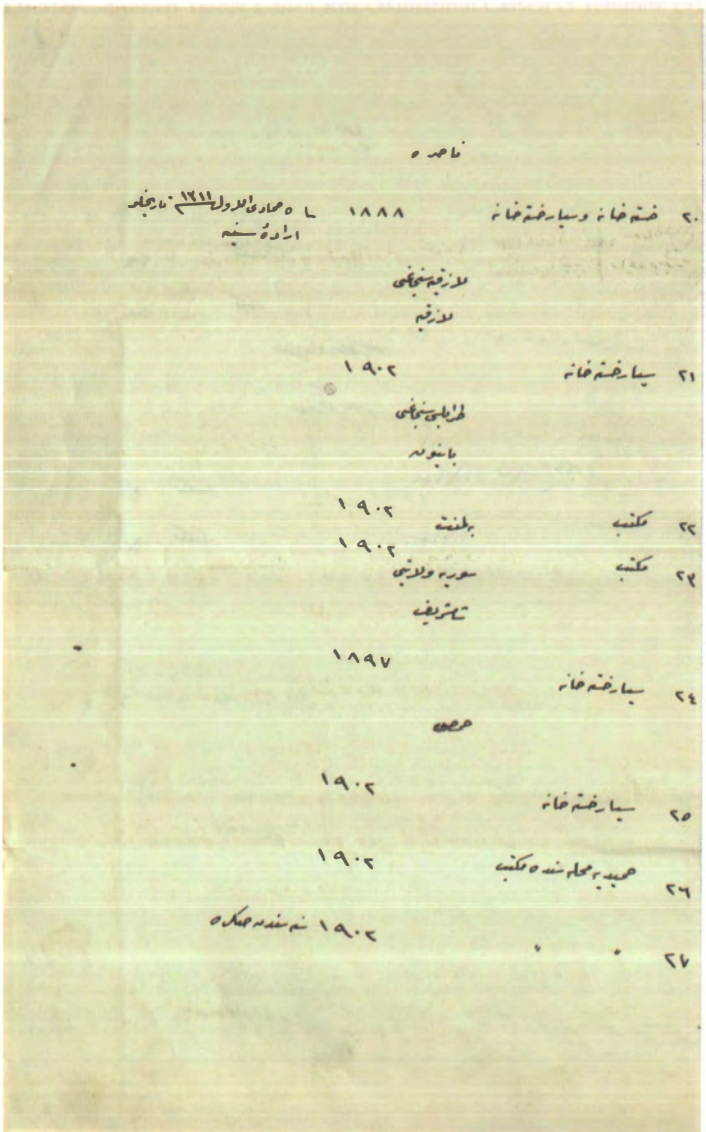

١

حا

۲۸ . مکتب ״

۲۹ . مکتب ״

جبل لبنانده قرنه حلفی

بیت آغزیر

۲۰ . مکتب ۱۹۰۲ سنه سنده در حکمده

۲۱ . مکتب ۱۹۰۲

i. AZN 63/7 2 vrk 32

**Ek 13:** Mevcudiyetleri Tasdik Edilen Rus Okullarının Cetveli (5 Temmuz 1911)[1107]

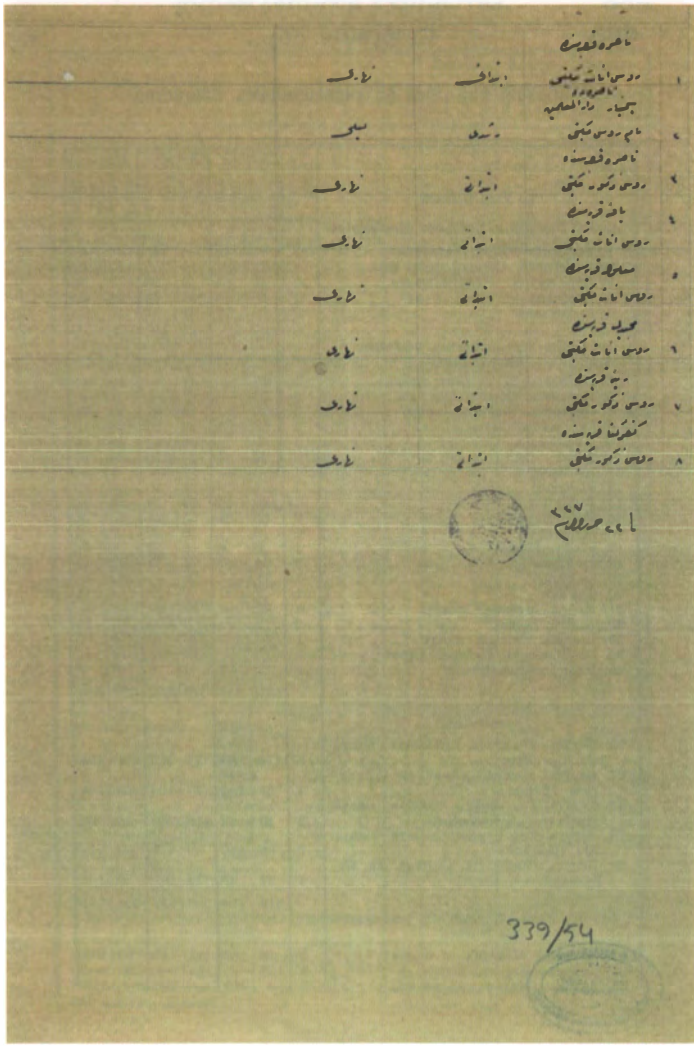

339/54

[1107] BOA. MF. MKT. 339/54, 242.

**Ek 14:** SİPPO'da 102 Rus Okulunu Gösteren Tablo (1907)[1108]

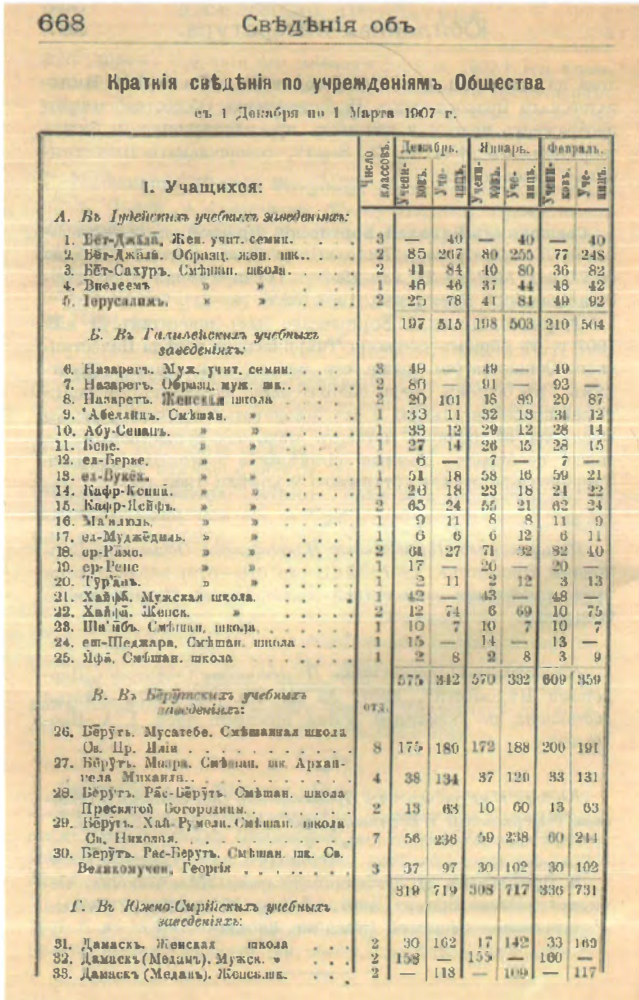

668 Свѣдѣнія объ

## Краткія свѣдѣнія по учрежденіямъ Общества

съ 1 Декабря по 1 Марта 1907 г.

| | Число классовъ. | Декабрь. | | Январь. | | Февраль. | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | Учениковъ. | Учениц. | Учениковъ. | Учениц. | Учениковъ. | Учениц. |
| **I. Учащихся:** | | | | | | | |
| *А. Въ Іудейскихъ учебныхъ заведеніяхъ:* | | | | | | | |
| 1. Бет-Джала, Жен. учит. семин. | 3 | — | 40 | — | 40 | — | 40 |
| 2. Бет-Джала. Образц. жен. шк. | 2 | 85 | 267 | 80 | 255 | 77 | 248 |
| 3. Бет-Сахуръ. Смѣшан. школа | 2 | 41 | 84 | 40 | 80 | 36 | 82 |
| 4. Виелеемъ » » | 1 | 46 | 46 | 37 | 44 | 48 | 42 |
| 5. Іерусалимъ. » » | 2 | 25 | 78 | 41 | 84 | 49 | 92 |
| | | 197 | 515 | 198 | 503 | 210 | 504 |
| *Б. Въ Галилейскихъ учебныхъ заведеніяхъ:* | | | | | | | |
| 6. Назаретъ. Муж. учит. семин. | 3 | 49 | — | 49 | — | 49 | — |
| 7. Назаретъ. Образц. муж. шк. | 2 | 86 | — | 91 | — | 93 | — |
| 8. Назаретъ. Женская школа | 2 | 20 | 101 | 18 | 89 | 20 | 87 |
| 9. 'Абеллинъ. Смѣшан. » | 1 | 33 | 11 | 32 | 13 | 31 | 12 |
| 10. Абу-Сенанъ. » » | 1 | 33 | 12 | 29 | 12 | 28 | 14 |
| 11. Бене. » » | 1 | 27 | 14 | 26 | 15 | 28 | 15 |
| 12. ел-Берке. » » | 1 | 6 | — | 7 | — | 7 | — |
| 13. ел-Букёк. » » | 1 | 51 | 18 | 58 | 16 | 59 | 21 |
| 14. Кафр-Кенна. » » | 1 | 26 | 18 | 23 | 18 | 24 | 22 |
| 15. Кафр-Ясифъ. » » | 2 | 65 | 24 | 55 | 21 | 62 | 24 |
| 16. Ма'алюль. » » | 1 | 9 | 11 | 8 | 8 | 11 | 9 |
| 17. ел-Муджёдиль. » » | 1 | 6 | 6 | 6 | 12 | 6 | 11 |
| 18. ер-Рамо. » » | 2 | 61 | 27 | 71 | 32 | 82 | 40 |
| 19. ер-Рене » » | 1 | 17 | — | 20 | — | 20 | — |
| 20. Тур'анъ. » » | 1 | 2 | 11 | 2 | 12 | 3 | 13 |
| 21. Хайфа. Мужская школа. | 1 | 42 | — | 43 | — | 48 | — |
| 22. Хайфа. Женск. » | 2 | 12 | 74 | 6 | 69 | 10 | 75 |
| 23. Ша'ибъ. Смѣшан. школа | 1 | 10 | 7 | 10 | 7 | 10 | 7 |
| 24. еш-Шеджара. Смѣшан. школа | 1 | 15 | — | 14 | — | 13 | — |
| 25. Ифа. Смѣшан. школа | 1 | 2 | 8 | 2 | 8 | 3 | 9 |
| | | 575 | 342 | 570 | 332 | 609 | 359 |
| *В. Въ Берутскихъ учебныхъ заведеніяхъ:* | отд. | | | | | | |
| 26. Берутъ. Мусатебе. Смѣшанная школа Св. Пр. Иліи | 8 | 175 | 180 | 172 | 188 | 200 | 191 |
| 27. Берутъ. Мозра. Смѣшан. шк. Архангела Михаила | 4 | 38 | 134 | 37 | 120 | 33 | 131 |
| 28. Берутъ. Рас-Берутъ. Смѣшан. школа Пресвятой Богородицы | 2 | 13 | 63 | 10 | 60 | 13 | 63 |
| 29. Берутъ. Хай-Румели. Смѣшан. школа Св. Николая | 7 | 56 | 236 | 59 | 238 | 60 | 244 |
| 30. Берутъ. Рас-Берутъ. Смѣшан. шк. Св. Великомученика Георгія | 3 | 37 | 97 | 30 | 102 | 30 | 102 |
| | | 319 | 719 | 308 | 717 | 336 | 731 |
| *Г. Въ Южно-Сирійскихъ учебныхъ заведеніяхъ:* | | | | | | | |
| 31. Дамаскъ. Женская школа | 2 | 30 | 162 | 17 | 142 | 33 | 169 |
| 32. Дамаскъ (Меданъ). Мужск. » | 2 | 158 | — | 155 | — | 160 | — |
| 33. Дамаскъ (Меданъ). Женск. шк. | 2 | — | 118 | — | 109 | — | 117 |

[1108] "Kratkiya Svedeniya po Uçrejdeniyam Obşestva s 1 Dekabrya po 1 Marta 1907 g. 1", *SİPPO*, T XVIII (St. Petersburg, 1907), s. 668-670.

| | Число классовъ. | Декабрь. Учениковъ. | Декабрь. Ученицъ. | Январь. Учениковъ. | Январь. Ученицъ. | Февраль. Учениковъ. | Февраль. Ученицъ. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 34. 'Айн-еш-Ша'ра. Смѣшан. шк. | 1 | 45 | — | 54 | — | 38 | — |
| 35. Айта. Мужск. » | 2 | 101 | — | 88 | — | 92 | — |
| 36. Айта. Женск. » | 1 | — | 92 | — | 66 | — | 77 |
| 37. Арбинъ. Смѣшанная » | 1 | 21 | 1 | 42 | 6 | 39 | 7 |
| 38. 'Арвя. » » | 1 | 27 | 19 | 22 | 18 | 22 | 18 |
| 39. Бискинта̄. Мужск. » | 2 | 70 | — | 90 | — | 113 | — |
| 40. Бискинта̄. Женск. » | 2 | — | 66 | — | 48 | — | 62 |
| 41. Бауданъ. Смѣшанная » | 1 | 64 | 30 | 71 | 30 | 74 | 36 |
| 42. Бтогринъ. Мужск. » | 2 | 116 | — | 112 | — | 112 | — |
| 43. Бтогринъ. Женск. » | 2 | — | 119 | — | 126 | — | 126 |
| 44. Дарѣя. Смѣшанная » | 1 | 18 | 12 | 25 | 13 | 25 | 15 |
| 45. дер-Атыя » » | 2 | 114 | 57 | 110 | 50 | 94 | 40 |
| 46. ед-Джедеде-Артузъ. » » | 2 | 81 | 28 | 95 | 30 | 98 | 38 |
| 47. ед-Джедеде-Мердж-Аюнъ. Мужск. | 2 | 206 | — | 182 | — | 200 | — |
| 48. ед-Джедеде-Мердж-Аюнъ. Женск. | 2 | — | 196 | — | 166 | — | 206 |
| 49. Захле мужская школа. » | 2 | 127 | — | 109 | — | 123 | — |
| 50. » женская » » | 1 | — | 95 | — | 88 | — | 92 |
| 51. Зебеданӣ. Смѣш. » | 2 | 64 | — | 64 | — | 64 | — |
| 52. Кал-ат-Джендель. » » | 1 | 56 | 22 | 53 | 15 | 53 | 14 |
| 53. ел-Катанӣ. » » | 1 | 33 | 14 | 39 | 11 | 38 | 12 |
| 54. Кферъ. Мужск. » | 2 | 97 | — | 99 | — | 106 | — |
| 55. Кферъ. Женск. » | 2 | — | 57 | — | 60 | — | 81 |
| 56. Ма'арра. Смѣшанная » | 1 | 60 | 15 | 54 | 14 | 54 | 14 |
| 57. Ма'аяуля̄. » » | 1 | 40 | 4 | 41 | — | 20 | 1 |
| 58. Ма'аруве. » » | 1 | 19 | 2 | 18 | 5 | 17 | 4 |
| 59. Машгара. » » | 1 | 36 | 19 | 21 | 12 | 21 | 12 |
| 60. ел-Му'аллака. Муж. » | 2 | 97 | — | 81 | — | 77 | — |
| 61. ел-Му'аллака Женск. » | 1 | — | 94 | — | 54 | — | 72 |
| 62. Ра̄шея нижняя. Муж. » | 2 | 116 | — | 118 | — | 127 | — |
| 63. Рашея нижняя. Женск. » | 1 | — | 85 | — | 75 | — | 117 |
| 64. Ра̄шея верхняя. Муж. » | 2 | 71 | — | 90 | — | 90 | — |
| 65. Рашея верхняя. Женск. » | 1 | — | 57 | — | 80 | — | 80 |
| 66. Сахна̄я. Смѣш. » | 1 | 44 | 16 | 46 | 22 | 46 | 23 |
| 67. Сѣдна̄я. » » | 2 | 91 | 43 | 82 | 36 | 96 | 39 |
| 68. Ӯк-ел-Гарбъ. » » | 2 | 76 | 77 | — | — | 61 | 56 |
| 69. Сӯръ. » » | 2 | 39 | 32 | 39 | 30 | 39 | 30 |
| 70. ел-Хадесъ. Мужск. » | 2 | 93 | — | 93 | — | 84 | — |
| 71. ел-Хадесъ. Женск. » | 1 | — | 68 | — | 66 | — | 71 |
| 72. Хасбе̄я Мужск. » | 2 | 92 | — | 83 | — | 84 | — |
| 73. Хасбея. Женск. » | 2 | — | 55 | — | 55 | — | 52 |
| 74. Хомсъ. Мужск. » | 2 | 537 | — | 518 | — | 517 | — |
| 75. Хомсъ. Женская » | 2 | — | 390 | — | 380 | — | 380 |
| 76. Хомсъ-Хамидіе. Мужск. » | 1 | 280 | — | 262 | — | 273 | — |
| 77. Хомсъ-Хамидіе. Женск. » | 1 | — | 155 | — | 139 | — | 141 |
| 78. Хйне. Смѣш. » | 1 | 40 | — | 39 | — | 45 | — |
| 79. еш-Шувѣфа̄тъ. Мужск. » | 2 | 155 | — | 151 | — | 149 | — |
| 80. еш-Шувѣфа̄тъ. Женск. » | 2 | — | 151 | — | 140 | — | 160 |
| | | 3314 | 2351 | 3163 | 2086 | 3284 | 2362 |
| *Д. Въ Сѣверо-Сирійскихъ учебныхъ заведеніяхъ:* | | | | | | | |
| 81. ел-Мина̄. Женская школа | 2 | 11 | 286 | 12 | 292 | 12 | 284 |
| 82. ел-Мина̄. Мужская » | 2 | 192 | — | 187 | — | 201 | — |
| 83. Аміунъ. Мужская » | 2 | 219 | — | 203 | — | 200 | — |
| 84. Аміунъ. Женская » | 1 | — | 116 | — | 125 | — | 112 |

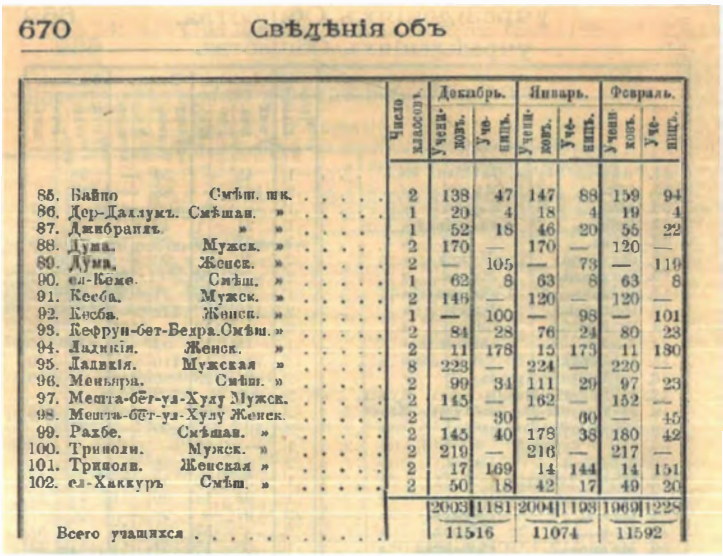

670 Свѣдѣнія объ

| | | Число классовъ. | Декабрь. | | Январь. | | Февраль. | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | Учени-ковъ. | Учи-щихъ. | Учени-ковъ. | Учи-щихъ. | Учени-ковъ. | Учи-щихъ. |
| 85. | Байпо Смѣш. шк. | 2 | 138 | 47 | 147 | 88 | 159 | 94 |
| 86. | Дер-Даллукъ. Смѣшан. » | 1 | 20 | 4 | 18 | 4 | 19 | 4 |
| 87. | Джибранъ. » » | 1 | 52 | 18 | 46 | 20 | 55 | 22 |
| 88. | Дума. Мужск. » | 2 | 170 | — | 170 | — | 120 | — |
| 89. | Дума. Женск. » | 2 | — | 105 | — | 73 | — | 119 |
| 90. | ел-Кеме. Смѣш. » | 1 | 62 | 8 | 63 | 8 | 63 | 8 |
| 91. | Кесба. Мужск. » | 2 | 146 | — | 120 | — | 120 | — |
| 92. | Кесба. Женск. » | 1 | — | 100 | — | 98 | — | 101 |
| 93. | Кефруп-бет-Бедра. Смѣш. » | 2 | 84 | 28 | 76 | 24 | 80 | 23 |
| 94. | Ладикія. Женск. » | 2 | 11 | 178 | 15 | 173 | 11 | 180 |
| 95. | Ладикія. Мужская » | 8 | 223 | — | 224 | — | 220 | — |
| 96. | Меньяра. Смѣш. » | 2 | 99 | 34 | 111 | 29 | 97 | 23 |
| 97. | Мешта-бет-ул-Хулу Мужск. | 2 | 145 | — | 162 | — | 152 | — |
| 98. | Мешта-бет-ул-Хулу Женск. | 2 | — | 30 | — | 60 | — | 45 |
| 99. | Рахбе. Смѣшан. » | 2 | 145 | 40 | 178 | 38 | 180 | 42 |
| 100. | Триполи. Мужск. » | 2 | 219 | — | 216 | — | 217 | — |
| 101. | Триполи. Женская » | 2 | 17 | 169 | 14 | 144 | 14 | 151 |
| 102. | ел-Хаккуръ Смѣш. » | 2 | 50 | 18 | 42 | 17 | 49 | 20 |
| | | | 2003 | 1181 | 2004 | 1193 | 1969 | 1228 |
| | Всего учащихся | | 11516 | | 11074 | | 11592 | |

# Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti

## 1847-1914

Günümüzde Batılı ve Rus tarihçiler, yüzyıldan fazla bir süredir yapılageldiği gibi Suriye ve Filistin'e yönelik Rus siyaseti ve hamlelerinin detaylarını araştırmaya devam ediyor. Bu çalışmaların ekseriyetle Rus arşiv belgelerine, diplomatların ve ruhbanların seyahatnamelerine, günlüklerine ve raporlarına dayandığı; buna karşın, bölgenin hukuken egemeni ve meselenin önemli bir tarafı olan Osmanlı Devleti'ni ve arşivlerini göz ardı ettiği görülüyor.

Elinizdeki kitap ise, Rusya'nın Yakın Doğu ile erken dönem ilişkilerinden I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Suriye ve Filistin'de muhtelif kurumlar ve şahsiyetlerle temsil edilen diplomatik, ruhani ve kültürel mevcudiyetinin ilgasına kadar olan dönemi, Osmanlı Devleti'nin de meselenin önemli bir aktörü olduğu bir süreç olarak bütün yönleriyle ilk defa ele alıyor. Dahası, Kudüs ve Antakya (Şam) patriklikleri özelinde Rum ve Arap Ortodoksların geleneksel ilişkilerinin Rus faaliyetlerinin bir sonucu olarak tahrip edildiği süreci, Osmanlı-Rus ilişkilerinin bir parçası olarak incelemekle birlikte bunun, XX. yüzyıl Orta Doğu'suna etkilerine dair değerlendirmelerde de bulunuyor.

Yükseköğretim Kurulu Yılın Doktora Tezi Ödülüne sahip olan bu kitap, tüm bunları Kazan, Moskova, St. Petersburg ve Kiev'deki kütüphane ve arşivlerde yapılan araştırmalar neticesinde ulaşılan Rus dönem eserleri ve arşiv belgelerinin yanı sıra İstanbul'daki Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen veriler ışığında gerçekleştiriyor.

ISBN: 978-975-17-5240-6

Fiyatı: 85,00 TL